

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ

SEÇİLMİŞ
ƏSƏRLƏRİ

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

“ŞƏRQ-QƏRB”

BAKI

2007

Bu kitab "Əli bəy Hüseynzadə. Siyasəti-fürusət" (Bakı, "Elm", 1994), "Əli bəy Hüseynzadə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar" (Bakı, "Azər nəşr", 1996), "Əli bəy Hüseynzadə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?" (Bakı, "Mütərcim", 1997), "Əli bəy Hüseynzadə. Qərbin iki dastanında türk" (Bakı, "Ağrıdağ", 1998) və digər nəşrlər əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır

Transliterasiya və tərtib edən:
Elmi redaktoru və izahların müəllifi:

Ofeliya Bayramlı
Azər Turan

ISBN 978-9952-34-162-1

079.4754-dc22

Azərbaycan ədəbiyyatı – Publisistika

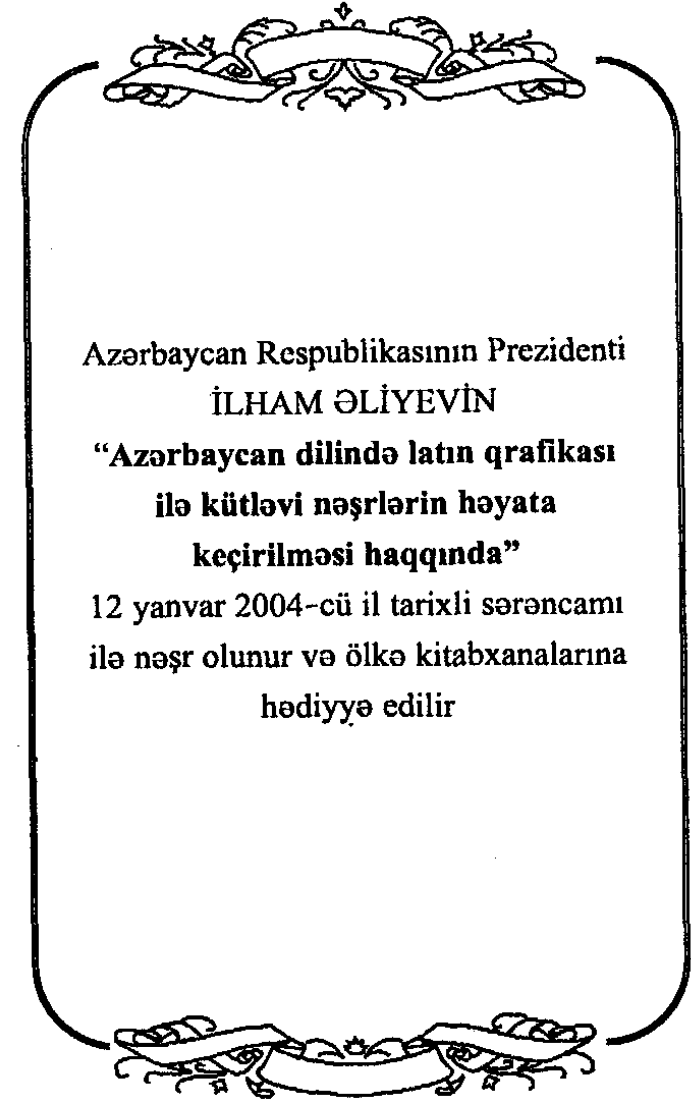
Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri.

Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 480 səh.

Böyük fikir adamı, publisist, filosof, şair, həkim, rəssam... Əli bəy Hüseynzadənin "Seçilmiş əsərləri" nə müxtəlif illərdə yazdığı bədii-publisistik irsindən nümunələr daxil edilmişdir.

XX yüzildə Türk dünyası üçün misilsiz əhəmiyyət kəsb edən türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq təliminin yaradıcısı olmuş bu dahi şəxsiyyətin əsərləri istər elmi-ədəbi, istərsə də milli məfkurə tariximizin öyrənilməsi baxımından əsas qaynaqlardan hesab olunmaqdadır.

© "Şərq-Qərb", 2007
© Ofeliya Bayramlı, 2007

ƏLİ BƏYİN İRSİ VƏ VARİSLƏRİ...

Bayrağımızdakı üç rəngin üçünün də rəssamı Əli bəydir. Milli gerbimizdəki boya simvolikası da onun **“türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq”** – düsturunun rəngdə ifadəsindən başqa bir şey deyildir. Şübhəsiz, söhbət yalnız boyadan və kətandan getmir, həm də təməldən, bünövrə daşından, dəmir özüldən gedir: Əli bəy Azərbaycanda yox, bütün türklük miqyasında qövmi özünüdərkən, istiqlal düşüncəsinin tək rəssamı deyil, həm də memarıdır... Məhz bu mənada nəinki Məhəmməd Əmin və Nəriman Nərimanov, üstəlik, Ziya Gökalp və Kamal Atatürk də Əli bəy Hüseynzadədən başlayır.

Azərbaycanda milli bir ideologiya səviyyəsində türkçülüynün ilk dəfə hərə-kətə gəldiyi qatarın sükanı arxasında hamıdan əvvəl Əli bəyi görürük və bu qatar sonralar bütün Qafqazdan, Orta Asiyadan, Anadoludan keçir. Öz hərəkətində milli-mənəvi mədəniyyətin bütün əsas qatlarını – elmi, sənəti, fəlsəfəni, sosiologiyamı... birləşdirir.

İyirminci yüz ilə ədəbiyyat da Əli bəyin nişan verdiyi körpüden keçib daxil olur. Üç təməl – qırmızı, mavi və yaşıl sütuna söykənən körpünün üzərində və bu üç rəngin işığı altında biz bu gün də sabaha, iləriyə, mənzilbaşına yol axtarıq.

İttihad – qüvvət – tərəqqi! – Əli bəyin “Turan” idealında bədi spektr – üç sütun və üç rəng – bu üç mərhələ kimi də bir-birini əvəz edir, izləyir və tamamlayır: “Bir millət üçün hər şeydən əqdəm arzu ediləcək şey qüvvətdir. Zəmanəmizdə millətlərin səlaməti-səadətinə yeganə vasitə budur”. Məhz qüvvət üçün tərəqqi, tərəqqi üçün isə ittihad (birlik!) lazımdır. Odur ki, Əli bəy, elə bil bu günümüzü görürək, hələ o vaxtdan elan edirdi: **“Əvvəl tərəqqi!”** Təsədüfi deyil ki, o, məhz “İttihad və tərəqqi” firqəsinin əsasını qoyur. Bu ittihadın və tərəqqinin məramında **“Turan”** sözü yazılmışdı, dünyadakı bütün türklərin iqtisadi, ədəbi, mədəni birliyi sözü yazılmışdı.

“Turan” deyəndə Əli bəy, hər şeydən əvvəl, əlbəttə vahid mənəvi məkanı görür və bütün türklər üçün sabit, monolit, dəyişməz mənəvi Vətəni nəzərdə tuturdu. Bu Vətənin ərazisi – vahid islam idi, vahid türk kulturu, dili və mənəviyyatı idi. Bəlkə də məhz Əli bəyin bu təlimindən sonra Atatürk öz məşhur millət tərifi və düsturunu söyləmişdi: “Türkiyə Cümhuriyyətinin təməli kulturaldır” və məhz kultur baxımından “milli mənlüyini bilməyən millətlər başqa millətlərin şikarıdır”.

Qərb-Şərq konteksti, əlaqə və təsirdə miqyas və nisbət problemi Əli bəyde bütöv bir konsepsiya təşkil edir. “...Biz avropalıların ədəbiyyatlarına, sənayelərinə, ulum və maariflərinə, kəşfiyyat və ixtiraatlarına müraciət etmək istio-

ruz, özlərinə deyil. Biz istəyirik ki, İslam ölkəsinə onların beyinləri, dimaqları girsin, boğazları, mədələri girməsin. Biz istəyirik ki, ölkəmiz onların beyinlərini həzm etsin, yoxsa mədələrində həzm olunmasın”.

Avropaçılığa meyil məsələsində bəzən müasir Türkiyədə və Azərbaycanda özünü göstərən açıq-aşkar aludəlik və ifratçılıq hallarının mənbəyini Əli bəy hələ o zamandan görmüş, türklüyü və islamı ayıq-sayıq olmağa çağırmışdı: “...türklük və islam dairəsində tərəqqi etmək istiyoruz. Biz arzu edirik ki, bizim tərəqqimizə baxıldıqda “türk və müsəlmanlar nə gözəl tərəqqi ediyolar” denilsin, yoxsa “türklər, müsəlmanlar irtidat ediyolar, firəngləşiyolar” denilməsin!”

“Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” – bu sorunun içində elə biz istəyən suala da cavab vardır: “Əli bəy kimdir və onun “türk” anlamı nələrdən ibarətdir?”

Əli bəyin Azərbaycan (və bütünlükdə türk) amalına həsr etdiyi məqalələr çoxdur. Həmin ideya həmin irsdən ən davamlı əsəb siniri, ana damar kimi keçir. Və maraqlıdır ki, bu səadətə doğru yolda o, türk xalqlarını gözəyən sınaq və maneələri də əvvəldən görür və xəbər verir.

Türklük tarixində hadisə adlandırılan “Məktubi məxsus”da türklüyə və türke, onun adına, dilinə, tarixinə və coğrafiyasına münasibət barədə indi də öz nəzəri və metodoloji əhəmiyyətini qoruyub saxlayan müdrik müşahidələr var. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın ilk linqvistik və tarixi-coğrafi xəritəsi C.Məmmədquluzadənin, Türk dünyasındaki isə Əli bəy Hüseynzadənin əsərlərində cızılmışdır. “Türk kimdir və kimlərdən ibarətdir” – bu ad altında Ə.Hüseynzadənin yalnız bir əsərini yox, bütün əsərlərini toplayıb nəşr etmək olar. **“Türk var, moğol var, fəqəq tatar yoxdur. Kırımlılar, kazanlılar, orenburqlular və sairə hət türk oğlu, türkdürlər...”**

Maraqlıdır ki, Əli bəy “qan tökdükləri üçün” Çingizlərə və Teymurlara, adının əvvəlində “mirzə” sözü, sonunda isə “ov” şəkilçisi olduğu üçün Axundovlara münasibətdə hələ o vaxtdan özünü göstərən ifratlara və əyriyə dəqiq məntiqi cavablar verir, mədəniyyətə və tarixə münasibətdə millilik problemini sağlam elmi-nəzəri əsaslarda iləri sürməyin nümunəsini göstərir: “Qafqaz türklərinin Molyeri (Moelie) bulunan müdhikənəvisi – şəhir Mirzə Fətəli Axundovun adının başında “Mirzə” var, yaxud axırında “ov” var deyə əcəm, əcəmləmiş, yaxud ruslaşmış nəzəriyə baxıb tanımağa, təkrir etməyə, türk olduğunu, türkcə yazdığını türklərə xidmətdə bulunduğunu bilməmək... İştə tayib olunacaq hallar...”

Biz çox uzun bir müddət milli tarixin simalarına və hadisələrinə (Cavad xana və M.Ə.Rəsulzadəyə, Çələbi xana və Hüseynqulu xana, elə Əli bəy

Hüseynzadənin özünə və Ə. Ağaoğluna...) milli məntiqin və mənafeyin yox, qeyri-milli tarixlərin ölçüləri baxımından qiymət vermişik. Türkün tarixinə türk olmayanın nəzərlə baxıb təhlil vermişik. Sən demə bu mərzin də tarixi qədim imiş və Əli bəy hələ o vaxt yazdığı bu sözləri elə bil bizi nəzərdə tutaraq yazmış "...böyük cahangirlərə öz qövmlərini və milləti nəzəriylə deyil, başqa millətlərin nəzərlə baxırlar... Səd İbn Vəqqasın mədəniyyətə xidmətlərini iranilərdən sormayın, ərəblərdən sorun... Bismark fransızların qənimi, almanların iftixarı; Teymurun da türk mədəniyyətinə etdiyi xidmətlərini İrandan və Çindən yox, ...Orta Asiyadan soruşun".

M.F. Axundovdan sonra Azərbaycan (türk) mədəniyyəti tarixində "Qərb-Şərq sintezi"nin böyük nümayəndəsi Əli bəy Hüseynzadə olub. Bu sintezdə türklük "Qərbdən və Şərqdən nə alıb?" sualı ilə yanaşı, "dünyaya nə verir?" sualı da öz əyani ifadəsini tapmışdır. Ədəbi-mədəni sintezin daha ali və kamil Əli bəy nümunəsini biz nəinki ondan əvvəlki Axundov mərhələsinin, hətta... ondan sonrakı "sosialist realizmi" və "Anadolu avropachılığı" mərhələsinin də ifratlarından təmizlənmiş halda görürük. Əli bəyə görə, əgər bir türk milli, ədəbi, mədəni "məni"ni itirib fransızlaşsarsa, bu türk kultürünün yox, fransız mədəniyyətinin tərəqqisi deməkdir. Biz "Avropa sivilizasiyası" deyilən qazanda və mədədə qaynamaq və həzm olunmaq üçün yox, onlardan da bəhrələnib, milli baxımdan gerçəkləşmək, özümüzü təsdiq etmək üçün Qərbdə açıq oluruq. Bu baxımdan Əli bəyin rus ədəbiyyatına və onun ayrı-ayrı nümayəndələrinə ikili, dialektik münasibəti çox ibrətli və səciyyəvidir.

O, bir tərəfdən, ən adi milli-insani haqq və hüquqların təminatı, demokratiya və sosial tərəqqi baxımından "Avropa jandarmı"nın çağdaş sivilizasiyadan nə qədər uzaq olduğunu görüb belə yazırdı: Rusiyanın bu günlərdəki halı hürriyyət səadəti degildir, bəlkə bir anarxiyadır" ("Həyat", 30 noyabr 1905). Digər tərəfdən isə deyirdi ki, "...əsr-i hazır bəşəriyyətin bir üzvü-mühümmi olan rus millətinin dövrü-kəmalidir". Bunu deyərkən Əli bəy, şübhəsiz, birinci növbədə XIX-XX əsrlərin mütərəqqi rus ədəbiyyatını (Tolstoy, Dostoyevski, Çexov, Bunin...) nəzərdə tuturdu və onu da əlavə edirdi ki, ona məhz bu baxımdan hətta "Avropa və Amerika qibtə edə bilər". "Peyğəmbər olmayan", fəqət "sahibi-kitab" olan Tolstoyu o, daha tez-tez xatırlayır və ona ayrıca məqalə həsr edirdi. Əgər çar naziri Puruşkeviçi biz Əli bəyin əsərlərində Şeyx Fəzlullah, Seyidəli Yəzdi, Mir Həşim kimi ən qatı Şərq (İran) irticaçılarının əhatəsində görürüksə, Tolstoyu Əli bəy həmişə Firdovsi ilə, Sənai ilə, Sədi ilə bir kontekstdə təhlil və təqdim edir. Özü də maraqlıdır ki, nəhəng Tolstoyu biz həmin kontekstdə həm həssaslıq və ehtiramın, həm də obyektiv tənqidi münasibətin hədəfi şəklində görürük: "Tolstoy bəlkə dərin bir mütəfəkkir deyildir. Lakin hər halda vaxtın bir bəhri-bədayedir".

"Ömrü boyu yol gedən və keçdiyi bütün yol boyu da heç vaxt mənzilbaşına çatmayan səyyah! Əbədi yarı yolda qalan, zamanın, ömrün karvan yolunda

əbədi köçəri didərgin olan, sarvan və müsafir... Sonot fəlsəfə adlı ən möhtəşəm qalaya, qəsre daxil olan, fəqət qapının və yaxud qapıya açarın harda olduğunu bilməyən ixtiyar ədib! – rəssam Əli bəyin fırça ilə kətəndə yox, qələmlə vərəqdə çəkdiyi Tolstoy obrazı və portreti belədir...

Əli bəy Hüseynzadənin şah əsəri "Siyasəti-füruset" dirse, tarixə irs qoyub getdiyi ən böyük kitabının adı "Füyuzat"dır.

"Füyuzat" sözünün əsil mənası səadət və ələlxusus səadəti-mənəviyyədir, həqiqi zövq və səfalərdən ibarət bir səadəti-mənəviyyədir, həyat isə mənaibətinə daimi bir meyli-səadət, bir meyli-füyuzatdır..." Müəllif xüsusi qeyd edir ki, məni "həyat – səadətdir" demirəm, "həyat – meyli-səadətdir" deyirəm. Bununla o, idealdan ən uzaq gerçəklikdə də idealla yaşamağın labüdlüyünə işarə etmək istəyir.

Bes idealla nisbətə onun yaşadığı ictimai gerçəkliyin real iqtisadi və siyasi məkandakı İslamın həqiqi vəziyyəti necədir? Əli bəy bu suala da cavab verir. Onun "Məcnun və Leylayi-İslam" ("Füyuzat", 1907, №17, 18, 20) adlı bədii-fəlsəfi düşüncələr silsiləsində həkim müayinə etdiyi xəstəyə – İslama belə diaqnoz qoyur: "...bəyniniz, dimağımız müzmin və mənid bir sədəi-istibdad və əsarətə mübtəladır". Bes "nicat nədədir?" "Nicat – məhəbbətdədir!" İdeala və gözəlliyə əbədi meyildədir!.. Bu, Əli bəyin qəti qənaətidir, həm təbiətdə, həm də cəmiyyətdə zorakı qəsdin inkar edən müasir humanitar təlimlərlə də onu birləşdirir. Həyatı idealsız absurd, mənəvi, əxlaqi dəyər və sərvətdən məhrum kaos, yerüstü İblis səltənəti sayan bəzi qaranlıq, işıqsız modern Qərb fəlsəfələrindən Əli bəyi aparıb Şərqlə, klassik Şərq ontoloji dəyərləri ilə birləşdirən körpü də bu nöqtədə idi!..

Hələ böyük Füzulidən və Mövlanədən sonra Dostoyevski elan etmişdi ki, dünyanı gözəllik xilas edəcək. Cavid bu hökmü olduğu kimi qəbul edir, Əli bəy isə elan eləyir ki, "Nicat məhəbbətdədir..." ("Füyuzat", 1906, №6). Əli bəy bu sözləri o zaman söyləyir ki, "qurtuluş qaranlıqlar", "terror ələvələri" hər tərəfi bürüyüb, hər gün, hər yerdə "bombalar vəhşiyənə rəqs edir", "kəlisə önündə insanlar bir-birlərini öldürür, məktəb içində insanlar bir-birini vurur". Məhz görünməmiş zor, irtica şair-filosofun simasında şərri-İblisi yox, xeyir və məhəbbət mələyini dilə gətirir. O, nicat soruşanda tarixi ələk-vələk edir, böyük peyğəmbər və filosofların irsində zamanın böyük sualına cavab axtarır:

"İsa və Məhəmmədin arzu və tələb etdikləri bu məhəbbəti nə ilə və nə vasitə ilə təmin etmək olur?.. O vasitəni bəşəriyyət kəşf edə bilmişmidir? Şübhəsiz, etmişdir. O nədir?.. Hürriyyət və ədalət-kamilə!..

Ədl olursa, hürriyyət də olur. Hürriyyət olursa, məhəbbət və müvəddət olur. Həzrət İsanın da, həzrət Məhəmmədin də şəhər və qanunları bu həqiqətə müncərdir".

Təbiət və tarix Əli bəyin nə qədər haqlı olduğunu sübut etdi. Terror doğuran "texnogen sivilizasiya" özünü tamamilə tükətdi. Əsrin sonu məhz o həqiqi-

qətə təsdiq və yekun oldu ki, həm təbiətə, həm də cəmiyyətə zorakı qəsd özünü heç vaxt doğrultmur. Təbiət də, cəmiyyət də belə qəsd üçün insandan intiqam alır. Yüzden çox inqilab və əksinqilab, iki dünya müharibəsi, total rejimlər, ölüm peçləri və konslagerlər – bütün bunlar Əli bəyin hələ yeni başlayan əsrin qanla qızaran dan yerində gördüyü və əvvəldən xəbər verdiyi “qırmızı qaranlıqlar”dan doğdu. Əql, məhəbbət, şəfqət, hamısı batan, yox olan “yaşıl işıqlarda” və yaşılı əvəz edən al qaranlıqda – “qırmızı eşafotda” sönüb, əriyib itdi. Planeti bürüyən kütləvi ölüm və zor epidemiyası Şərqi (Əli bəyin, Qandinin, Tolstoyun...) “Məhəbbət və nicat” fəlsəfəsindən yox, ...Avropanın (Hegel, Marks, Nitsşe...) vulqar və nihilist “elmindən” – “təzad və mübarizə”, “sınıf və tərəqqi” təlimindən doğdu.

Ədib – inqilabı “qırmızı qaranlıq”, maarif, zəka, ağıl çıraqından yayılan nuru isə “yaşıl işıqlar” adlandırır (“Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar”, “Füyuzat”, 1906, №5). “İnqilab ilə irtica görüşür, mübarizə edir, bu mübarizə nəticəsində ortalıq al-qanlara boyanır. O qanlardan süüd edən buxarati-kəşif bir səhabə halını alıb bütün ətrafı zülmətə qərş edir. İştə qırmızı qaranlıq!”

Bütün Turanı Əli bəy məhz yaşıl perspektivdə (maarif qəndilinin nurunda!) görmək istəyir. Bunun üçün coğrafi, yaxud siyasi bir anlam kimi heç bir “pan-türkizm”, “panislamizm” uydurmaq lazım deyil, məhz mədəniyyət, elm və sənət mənasında vahid bədii, estetik, mənəvi məkana nail olmaq lazımdır: “İslam, türk hər tərəfdə tərəqqi etsə, qüvvət bulsa, məmaliki-Osmaniyyə də o aləmin içində bir daha degil, bir behişt-öndər-behişt olur. Binaənəleyh məsələ, ittihad, yaxud tövhid məsələsi degil, məsələ yekdigərimizi tanımaq, sevmək, təriqi-təməddünə yekdigərimizə müavinət etmək məsələsidir”.

Nəhayət, Əli bəyi oxuyanda və eyni vaxtda müasirliyin tarixi kitabını vərəqləyəndə Azərbaycanda təkrar olan eyni tarixlərin bir qanunauyğunluğuna da heyrət edirsən: sən demə, tarix təcrübə dərslərini həmişə Şərqdə keçir, böyük eksperiment üçün sosial və siyasi poliqon axtararkən bir qayda olaraq Azərbaycanın üstündə durur... Bəlkə ona görə ki, qlobal geopolitik mənafeələr həmişə burada qovuşur və kəsişir? Hər halda belə təcrübələr üçün “xammal”a, qurbana və çıxdaşa hamıdan əvvəl, həmişə bizim xalq çevrilir.

Görün hələ o vaxt taleyin və qəzanın Qafqaz müsibətinə Əli bəy necə təsvir verir: “Bu gün bütün cahanı sarsıtmaqda olan və yekdigərilə təsadüm edərək, ortalığı hərə-mərc eyləyən üç mühüm cərəyanın, yəni imperializm, nasionalizm və sosializm cərəyanlarının ən fəci saheyi-fəaliyyəti Kavkaziya və bilxassə Azərbaycan oldu. Orası bir cəhənnəmə döndü. Oradakı türk qardaşlarımız bütün bu müxtəlif yaxıcı, yıxıcı, özici cərəyanların altında sərşəmlədi, nə yapacağını şaşırdı, mühakiməsini qeyb etdi. Osmanlı türkü imdadına yetişməyə idi, məhv olub gedəcəkdi. Fəqət onun məhv olması ilə Anadolu da təhlükəyə düşəcəkdi. Azərbaycanı qurtaran Anadolu kəndi-kəndini də qurtarıyor, buna şübhə etməyiniz. Derlər ki, dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşur.

Xeyr, tarixin elə anları vardır ki, dağ dağa qovuşur, bugün Erciyöz dağı Qaf dağına qovuşuyor və qovuşduqca yüksəliyor”.

“Türkçülüynün babası” rolunda Əli bəyin ən böyük xidməti, bu istiqamətdə yazdığı ən qiymətli yazı isə Hüseynzadə yaradıcılığının Bakı dövrünün şah əsəri (“Şahnaməsi”) – “Siyasəti-fürusət”dir.

...“Siyasəti-fürusət” – “At minmək siyasəti” – bu ad, nə üçünsə, “Kutadqu bilik” (“Xoşbəxtlik və siyasət biliyi”) kitabının adını mənim yadıma salır: hələ XI əsrdən Şərqdə ədəbiyyat “Xoşbəxtlik və siyasət” biliyini xalqa öyrətməyə başlamışdır və “Siyasəti-fürusət” bu tarixdə son böyük səhifələrdən birini təşkil edir.

Hər iki kitab başqa bir baxımdan da səsleşir: “Kutadqu bilik” türk xalqlarının tarixində hələ “atlı (köçəri) həyat” tərzü dövrünün abidəsi idi. “Siyasəti-fürusət”də də məcazi – şerti mövzu və əsas metafora – “at” və “atlı” obrazıdır. Dünyada son böyük köçəri xalq türklərdir və onların çoxəsrlük “atlı” (azad, sərbəst, qanadlı) həyat tərzinə və ənənəsinə qarşı çevrilmiş ən müasir, çağdaş “quyruq və at siyasəti”nə Əli bəy biganə qala bilməzdi.

Kitabı tarixi, milli ənənəyə bilavasitə bağlayan bir cəhəti də vurğulamaq istəyirəm. Burada hadisələrin axarı miqyaslı, çeşidli tarixi və coğrafi məkanları əhatə edir, lakin onların hamısı Cənubi Azərbaycanda kəsişir və qovuşur. O zaman Cənubda baş verən hadisələr xalis milli hərəkət və milli inqilab idi, xalis “Şərqi hadisələri” idi. Burada “marksizmin üç mənbəyi, üç tərkib hissəsi” hələ yox idi və Əli bəy Hüseynzadə “rus şapkalı”, “çinovnik epoletli”, müsəlman təxəllüslü vulqar bolşevikə yox, Səttar xana inanırdı.

O da mənalı və ibrətamizdir ki, ədib Qafqazda tarixən qonşu xalqlar arasında münasibətlərdən danışarkən qədim fars mədəniyyətini İrənin şahpərəst, şovinist hakim ideologiyasından, rus demokratik ədəbi-ictimai fikrini isə hərbi-bürokratik rus çar üsul-idarəsindən və müstəmləkəçi rus-çar şüurundan fərqləndirirdi.

Nəhayət, milli ənənəyə bağlılıq özünü xalis sənət və sənətkarlıq sahəsində, “Siyasəti-fürusət”lə ondan əvvəlki böyük bədii-publisist təcrübə arasında olan varis-irs əlaqələrində göstərirdi. Kəmalüddövlənin, İbrahim bəyin məşhur səyahətnamələrindən sonra “Siyasəti-fürusət” əsrin əvvəlinin növbəti böyük bədii-fəlsəfi traktatı və növbəti böyük “Ölümlər”i idi.

Əlbəttə, əsər, ənənəni yada salır: “Maaday Kara” dastanında Maadayın ölümlər dünyasına səyahətini, Dantenin “cəhənnəm”ini, Qoqolun “Ölü canlar”ını, qədim Misrin “Ölümlər kitabı”nı... Dünyanın özü kimi qədim tarixini. Lakin povest, birinci növbədə, ənənəyə sadıqlığı ilə yox... novatorluğu ilə diqqəti cəlb edir.

Ənənəvi süjetqurma prinsiplərini saxlasa da, Əli bəyin əsəri modernist nəsrin ilk maraqlı nümunələrindən biri kimi təsir buraxır. Bir neçə süjet xəttinin kontrapunkt axarı əsərin məhz modernist arxitektónikasını yaradır. Simvolların polifoniya sistemi assosiativ planı gücləndirir. Ümumiyyətlə, modernist simvolika əsərdəki alogizm (şərtliyi) hazırlayır və şərtləndirir.

Qərb mifik ənənəsində “at quyruğunu kəsmək” – o dünyaya düşmək deməkdir. Qədim hindlilər o dünyaya köç edən ölümləri at belində təsəvvür edərdilər. Obrazla və ideyaya belə miqyaslı nəzər XX əsrin türk müəllifi üçün zəruri idi.

Tendensiya, fəlsəfi mövqə burada dildə də özünü göstərir, pafosda ifadəsini tapır. Ümumiyyətlə, diqqətlə nəzər yetirsək görürük ki, Ə.Hüscynzadə yalnız obrazlara yox, həm də üslubla “düşünür”. İdeya təzadları, fəlsəfi kontrastlar bu üslubu “kəskinləşdirir”.

Əli bəyin təsvir etdiyi “axırət”də on doqquz (!) əsrin ölümləri və ...əməlləri iştirak edirdi. Miqyas birinci növbədə tarixə salınan nəzərin ölçülərində dəyişirdi: Əli bəyi hər şeyin zəti, əsl, hətta ölümlərin də soy şəcərəsi, soy adı, soy kökü maraqlandırır!.. Və bütün bunlar böyük mütəfəkkirə müasirliyi, gələcəyi, bu günü görmək üçün lazım olurdu. Təsədüfi deyil ki, əsrin əvvəlində yazılan bu əsər indi əsrin sonunda da öz böyük ədəbi-bədii və siyasi-tarixi əhəmiyyətini qoruyub-saxlayır.

Əli bəyin Şərqə, tarixə, keçmişə saldıqı nəzərin bu əsərdə içində aldığı əhatə və miqyas digər bir baxımdan da dəyişirdi: “Ölümlər”də (C.Məmmədquluzadə) hələ avropalı və rus “mərhum” yox idi, burada isə Puruşkeviç – baş kabus, “zülmet səltənətində hakim İblis” rolunda çıxış edirdi. Yerli, “milli”, müsəlman kölgələr və ruhlər bu “əcnəbi kabusdan” nicat və imdad dərsi alırdılar: “Qurbanınız olaq, bizə də at oynatmaq siyasətindən nicat veriniz və “fürusət” sözündən xəbərdar ediniz”.

Söhbət Azərbaycana və onun taleyi məqamına gəlib çatanda, hətta “Şirixurşid” də (şahlığın və istibdadın rəmzi!) Puruşkeviçin simasında bayquşla tərəfi-müqabil, həmtay və həmkar olmağa razılıq verir!..

Əsər boyu Əli bəy də elə tarixən çarlıq və şahlıq rejimi arasında Azərbaycana qarşı çevrilmiş bu razılığın tarixini qələmə alır. Və qərara gəlir ki, hər iki dünyada İslam aləminin başı üstündən “domokl qılıncı” yox... “at quyruğu” (kazak atının quyruğu) sallanıb. Quyruqlu ulduzlardan və quyruqlu atlardan gələn bəla daha qorxuludur. Ayıq olun: başımızın üstündəki səlib xaçı poladdan, yaxud pahlıdan düzəlməyib, əyilən və qıvrılan quyruqdan düzəlib. Xatırlayın ki, ta qədimdən türk qövmi həmişə qılıncı açığı döyüşdə yox, quyruqla şübhəli cəngi-cidəldə məğlub olub!..

Bir var Zevsdən, Yupiterdən, Marsdan gələn qəza, bir də var şeytandan, İblisdən, bayquşdan yayılan bəla. Bir var başla hədə və hücum edəsən, bir də var... quyruqla. İkinci ilə mübarizə qat-qat çətindir.

Tarix əməldə, işdə göstərdi ki, Əli bəy nə qədər haqlı imiş: imperiyalar hələ də öz “quyruğunu” Qafqazdan çəkmir ki, çəkmir və bu gün onun quyruğu rolunda birbaşa və açıq şəkildə vulqar erməni şovinizmi çıxış edir.

Bələliklə, Əli bəy XX əsrin bədii-fəlsəfi və publisist fikrində məlum “dəlillər”, “artıqlar”, “xırdalar” və “ölülər” təsnifini “quyruqlar” çeşidi ilə də zənginləşdirir və tipologiya daha böyük kamillik, tamlıq və bütövlük (“alt qat” da görünməyə başlayır) kəsb edir. “Quyruqlarsız” – Dövrün obrazı onun həm “Füyuzat”dan, həm də “Molla Nəsrəddin”dən görünən mənzərəsi natamam olardı.

Ta on yeddinci ilə qədər Puruşkeviçin atının quyruğu hələ rus bolşevizminin də başının üstündə idi. Amma o vaxt ki, bolşevizm özü bu atın üstünə qalxır, Şərqə və türkə qarşı eyni “quyruq siyasəti” yenə davam edir. Bir fərqlə ki, at “siyasəti” artıq “Duma”da yox, “Ali Sovet”də, “Plenum”da, “Politbüro”da davam edir. At dəyişir, quyruq dəyişir, yaxud atlı dəyişir, at özü dəyişmir.

Və Əli bəy də höyəcan təbili çalır, haray qaldırır ki, “Atı quyruğu ilə birlikdə” dəyişmək lazımdır.

Povestdə at, araba, kəcavə, gəmi obrazları var. Lakin müəllifin diqqət hədəfinə çəkdiyi – “Qafqaz müsəlmanlarıdır”, “çəkə-çəkə gətirdikləri türk atının iki cinahında (!) onların səf bağlamaları”dır. “Müsəlmanların son zamanlar öyrətmək istədikləri və intixab üsulu ilə aradıqları... qaşına hilal, köksünə Şirixurşid əlaməti taxılan bir türk atını əyirləmələri”dir. “Hilalın”, “Şirixurşid”in, “türk atı”nın və qafqazlıların (bir kontekstdə xatırlanan bu əlamətlər sisteminin!) vurğulanması heç də təsadüfi deyildi, bəlkə “vəhdət” rəmzinin tərkib hissələrinin xatırlanması demək idi. Hələ lap bu yaxınlara qədər biz nəinki bütöv Azərbaycanı, adətən, hətta Şimali Azərbaycanın özünü də iki əks “milli (sınıf!) qütbə” bölüb ayrılıqda təhlil eləyirdik. “Siyasəti-fürusət” müəllifi isə onları cəm halda alır! XX əsrin milli vəhdət idealını Şəhriyardan əvvəl Əli bəy ifadə və təsdiq edir...

Romantik maksimalizmə Əli bəy tarix və tale probleminin tək cə qoyulduğunda yox, həlli üsulunda da yol verir və nail olur: “Vətənin şu Feniks kimi bir kərrə yanıb kül olması, illər uzununu aləmi bizar edərək bəri-istibdad altında əzilib inləməkdən min qat övlədir”.

“İstibdad” adlanan Şərq gerçəkliyinin tənqidində Əli bəyin Sabirdən və Mirzə Cəlildən fərqi nə idi? Axundovdan və Talıbovdan o, nədə iləri gedirdi?

Hər şeydən əvvəl, problemə fəlsəfi-nəzəri baxışın vüsət və dərinliyində! Miqyas özünüdərkən ölçüsündə də dəyişirdi, islam birliyi, türk bütövlüyü miqyasında məsuliyyət və cavabdehlik süuru, tarixi-millət mentalitet hərtərəfli dərk olunmuş elmi, nəzəri, fəlsəfi hüdudlara qalxırdı, bugünkü milli tale və tarixi müsibətlər üçün babaların günahı, əcdadların səhvi və eyni bir ittihamın təhlil və cəza hədəfinə çevrilir, islamı dünya miqyasında bazara, hərraca çıxaran Nəsrullahlar, Xəzəri şor su kimi rusa satan Fətəli şahlar məhşər ayağına

çəkilirdi, heç kəs kənarda qalmırdı: ən qədim, əsatri Pişdadyan sülaləsindən, onun ilk hökmdarı Kəyumərsdən XX əsrə, Qacar sülaləsinə qədər...

Şərqdə sosial böhranlar və müsibətlər silsiləsinin rus-çar ünvanları və onun qaynaqları da bu ittihamdan kənarda qalmır. Məlumdur ki, At şillaq atır, quyruq bulayır, soncuqlayır. ...Ədib quyruğu atdan ayırır və onu olduğu yerdə, daha doğrusu, olmalı olduğu yerdə yox, ...III Dumada (!) təsvir edir. Quyruğun bədəndəki və Dumadakı “yerləri” arasında estetik baxımdan da, sən demə, elə fərq yox imiş. Hər iki mənada və ünvanda quyruq çubuq və qırmanc olub, şapalaq olub Qafqaza dəyir. Doğrudur, bu çox qorxuludur: axı qafqazlılar “at yeyirlər!” Amma nəyi yeyirlər: atın zərbəsini, ya özünü?!

Əli bəy bu əsərdə ayrı heç yerdə olmadığı qədər yazıçı-ideoloq kimi çıxış edir və bu gün də Qafqazda “quyruq üstə” tamam olan əsrin əsas bəlasını hələ o vaxtdan göstərərək gur səslə elan edir ki, “İnqilabı qırmaq, kəsmək, şikəst edib, topal qoymaq üçün quyruqların hücumu” mütləq olacaq və ona hazır olmaq lazımdır.

O da maraqlıdır ki, əvvəlki səyahətnamələrdən fərqli olaraq, burada səyahət, əsasən, coğrafi məkanda yox, ...tarixi ərəzidə davam edir. Tarixin dolaylarında, azadlığa aparan hər yoxuşda Puruşkeviç Azərbaycanla, Şərqlə, İranla qarşılaşır. Hər dəfə də coğrafi ünvanın (kəndin, şəhərin) yox, tarixi şəxsiyyətin simasında.

Kefli İskəndər, Kəmalüddövlə, İbrahim bəy... rolunda isə burada müəllif özü iştirak edir. Puruşkeviçlə, Şeyx Fəzlullahla, Seyid Yəzdi, Mir Həşim və Kəyumərslə... dialoqda (alt qatda) həmişə hiss olunur.

Əli bəy özü isə tarixə və keçmişə səyahətdən gördüklərini və götürdük-lərini bütün dünyaya və bütün zamanlara göstərir. Mənəvi-əxlaqi təcrübəmiz-in dərsləri kimi bu görüntülər bu gün üçün də mənalıdır və ibrətlidir. Hamısı birlikdə ən modern, mükəmməl, klassik bir filmin bədii-fəlsəfi lentinə çəkil-mək üçün hazır süjetə bənzəyir. Belə bir lenti – Şərqi eyni vaxtda həm roman-tik, həm də satirik “Şahnamə”-sini, güman edirəm ki, gec-tez böyük ekranda biz mütləq görəəcəyik...

“Siyasəti-fürusət” – özünə qədərki böyük sosial və tarixi “səyahətnamə”-lərin sənətkarlıq təcrübəsini və ədəbi məziyyətlərini də özündə birləşdirir. O, tək klassik siyasi parodiya, fəlsəfi kinayə və həcv, publisist pamflet deyil-dir, həm də obrazlı təxəyyül, sənədli bədii düşüncə məhsulu olan nəsr əsəri-dir, fəlsəfi, publisist povest – traktatdır. Bu povesti Turanın və İranın, Yaxın və Uzaq İslam Şərfinin bütün nəsilləri bir dərslik kitabı, etiraf, tövbə və yad-daş qamusu, qeyri-rəsmi ana yasa kimi oxumalıdırlar. Müasir milli-mənəvi tərəqqiyə, yaxın humanitar gələcəyə Şərqdə yol bu povestin səhifələrindən və sətirlərindən keçir...

Tarixi, Qarabağı itirməmişdən əvvəl tarixi yaddaşı (!) itirmişik. Əcnəbi drakonlar və daxili manqurtlar, İslam və türklük düşmənləri Şərqdə, o cüm-

lədən Azərbaycanda yaddaşın məhvi ilə müntəzəm, ardıcıl, planlı şəkildə məşğul olmuşlar. Türkün qalxanı tarix boyu yalnız bir şeyə – yaddaşa ənən qılınca qarşı bu qədər zəif və biganə olmuşdur.

Əlbəttə, bizim xalqda “məhkumluq maniyası” yoxdur. İstər obyektiv-geo-politik, istərsə də tarixi-coğrafi mövqə baxımından o, həmişə etibarlı, sabit, açıq milli, dini və mənəvi məkanda yaşamışdır. Onun nə kənardan gözlənilən daimi qəsd xofu və maniyası ilə yoluxması üçün, nə də qövmi, milli “özünə qəsd” və intihar şizofreniyasına tutulması üçün heç bir obyektiv və ya subyek-tiv əsas olmayıb. Elə ona görə də millətin taleyini işığa, ağıla, ziyalıya yox... qəzəbə, nifrətə, məzhəb və irq instinktinə istinad edərək ayağa qalxan qüvvətə o, heç zaman tapşırımayıb.

Bütün klassik mənəvi-bədii irsimiz bu həqiqətin ədəbi sənədləridir. Xal-qın psixologiyası ən çox məhz onun sözündə, sənətində əksini tapır. Əli bəy fenomeni də bir daha təsdiq edir ki, bədii sözün timsalında xalq əvvəlcə içindəki drakona qarşı çıxır və özünə qalib gələndən sonra daha ətrafda da düşməni axtarmır. Ətrafdan qorxan və həmişə ətrafla vuruşan xəstə milli şüurda və psi-xologiyada isə gizli, daxili drakon əbədi yaşayır və həmin xalqı, milləti içindən didməkdə davam edir.

Bu baxımdan artıq qamusalara düşmüş məşhur “erməni fenomeni” və “məsələsi” Əli bəy Hüseynzadəni ömrü boyu düşündürüb, narahat edib. Və öz yazılarında o, bu milli-xroniki-tarixi anomaliyaya klassik təhlillər verib. Görünə bilirdi ki, belə təhlillərdən sonra həmin fenomenə və bəlaya Əli bəyin xalqı daha həmişəlik hazır olacaq. Lakin belə olmadı. Özünə və Əli bəyə qarşı çevrilməmiş inkarçı canfəşanlıqda bəzən hətta ən qatı erməni şovinistini belə arxada qoyan yerli, milli “ziyalının” vətəni və mənəviyyəti eyni bəlaya yenidən tutuldu, tarixdə bəlkə də hələ görünməmiş növbəti erməni qəsdinin və təcavüzünün qurbanı oldu. Son yetmiş ildə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında və siyasi-ictimai fikrində Əli bəy Hüseynzadəyə və “Füyuzat” ədəbi məktəbinə qarşı yağdırılmış iftira və böhtan fəvvarəsi ilə müqayisədə hətta üzdənirəq “erməni mənbələri” və “əlyazmaları” da “toya getməli” görünür. Görünür bu da öz növbəsində davamlı sindroma və mənfi işarəli immunitetə çevrilən “müsəlman” və “türk fenomeni”dir və tarix boyu “erməni amili” belə “türk fenomeni”ndən planlı və məharətli şəkildə istifadə etmiş, yalnız onunla eyni məkanda mövcud ola və fəaliyyət göstərə bilmişdir.

Əli bəy Hüseynzadənin siyasi-fəlsəfi publisistikasında erməni-türk qarşı-lıqlı münasibətlərində erməni şovinizminin rəhbər tutduğu və israrla, inadla həyata keçirdiyi konkret-tarixi və milli-siyasi proqramın global motivləri və strateji havadarları, ideya kökləri, dini, irqi, sosial və qövmi əsasları, həm fiziki, həm də mənəvi terroru açıq, fəal cəbbəxana elan edən ikiüzlü, saxta məkrli üsul və vasitələri öz yüksək ixtisaslı, predmetli, təfsilatlı elmi şərhini və təh-lilini tapır. Əsrin əvvəlinin “erməni hadisələri”ni dərinləndirən bu təhlil-

lər əsrin sonunun “erməni işğalları”nı da anlamaq və açıqlamaq üçün ən yaxşı açardır. Tək bir fərq var, o da odur ki, 1905-1918-ci illərdə türk əleyhinə çevrilən milli qırğın və genosid aktlarının təhlilində Əli bəyin irsi yarandı. 1937, 1948-1952, 1988-1995-ci il hadisələrinə qarşı isə siyasi-ideoloji reaksiya kimi bu sanbalda və siqətdə elmi-fəlsəfi irs yaranmadı. Odur ki, Qafqazda və Azərbaycanı real gerçəklikdə və ideologiyada erməni genosidinin mahiyyətinə və ənənəsinə qarşı çevrilmiş Əli bəy irsini öyrənmək Vətənimizdə gedən müasir müharibənin də psixologiyasını, ideya qaynaqlarını və tarixi köklərini öyrənmək deməkdir. Bu irsdən – həm siyasətdə, məkrdə və riyakarlıqda düşmənin gücü, həm də ona qarşı müqavimətdə bizim milli-siyasi ənənənin gücsüzlüyü (eyni vaxtda!) görünür. Əli bəy bizi heç olmasa bu dəfə tarixdən dərslər almağa, keçmişdən ibrət götürməyə çağırır...

Tarixi paralellər, hər şeydən əvvəl, əsrin əvvəlinin və sonunun Azərbaycan və erməni mətbuatındaki tipoloji uyğunluqda və bu uyğunluğun xristian-rus kontekstlərində özünü göstərir və heyrətə gətirir:

“...Erməni üdəbasından bəzisi ittihadı-islam qorxusu saiqesilə rast gələn qəzetələrə kizb və böhtandan ibarət məqalələr yazdıkları bir zamanda biz:

“Dövri-islamətdir, sülhü səlah əyyamıdır,
Arkadaşlar, sülh edin, sülh etmənin həngəmidir” –

beytini mənzuməmizə nəqərat ittixaz edib... vətəndaşlarımıza xitabən təkrarlanmaqda idik... Qəzetəmizin ilk nüsxəsində nəşr edilən bu növ xeyrixahanə sözlər təsirsiz qalmadı. Buna dəlil, təbi-şairanələri müsəlləm olan sair din qardaşlarımızın qəlbləri bizimlə həmahəng zərbət olub (dəyünüb), yenə sülh və vifaqə dair şövqavər mənzumələr vücudə gətirmələridir. Üç-dörd gün müqəddəm qəzetəmizin sütunlarında deyilmi idi ki, növrəsiddəkan şüeramızdan Əli Əkbər Sabir, bu büğz və ədavətin və bu nifaqın və bunlardan iləri gələn qətl və qitalın bir cəhl və qəflət, bir zəlalət nəticəsi olduğunu xəlqə bildirmək üçün fəryad edib duruyordu. Erməni qəzetələri və qəzetə mühərrirləri buna diqqət etdilərmi? Erməni süxəndanları Əli Əkbər Sabirin mənzuməsində nəqərat olub təkrar edən: “Ey süxəndanan, bu günlər bir hidayət vəqətidir; Ülfəti-ünsiyyətə dair xitabən vəqətidir!” – beyti-mənidərindən ibrət alıb o yolda qələm oynatdılarımı? Bir şeir və ya bir məqalə yazdılarımı? Yazdıllarsa, bildirsinlər. Biz onları tərcümə edib, sülh və vifaq meylinin ikitərəfli olduğunu cəməətimizə böyük bir məmnuniyyət və məsərrətlə bildirməyə hazırız... Yoxsa bugünədək erməni lisanında çıxan və yaxud erməni mürəvvi-ci-əfkarını bulunan qəzetələrə dörd gözle diqqət etdiyimiz halda, sədrə şəfa verəcək bir sözə rast gəlmədik”.

Maraqlıdır ki, hətta mənəvi ittihad, “ölüm-dirim” məqamında bizim milli mətbuat Əli bəyin simasında ənənəvi-milli ziyalılığını itirmir: “Şübhəsiz, ermənilər də hər millət kimi bir millətdirlər, onların da özlərinə məxsus qüsurları

olduğu kimi, məzayaları da vardır. İçlərində hər millətdə olduğu kimi fəna adamlar varsa da, yaxşılari daha çoxdur, biz erməni millətini heyəti-məcmuəsilə bəzi narəva işlərdən naşı əsla ittihad etməyiz, onların dəxi ümumiyyət etibarilə nifaq və şıqaq əleyhinə olub, sülh və vifaqə şiddətlə meyal bulduqlarına əminiz! Ancaq ermənilərin əhli-maarifi, mühərrirləri, ədibləri öhdələrinə tərtib edən vəzifeyi, iki millət arasında təlifi-beyn etmək xüsusundaki müqəddəs vəzifeyi əsla ifa etmədilər, bu xüsusda hətta bəzilərinə bir həmaqət belə ariz oldu...”

Saxtakarlıq və yalan, qurbanı və cəlladı ayırd etməkdə dünyanı çaş-baş salmaq, türklük və azərlik əleyhinə riya, iftira və böhtan kompaniyasının az qala bütünlükdə xristianlıq və planet toru və miqyası (həqiqətin səsini isə blokadaya alınması), mətbuatda və işdə, əməldə terrorun bir-birinin necə hazırlaması və əvəz etməsi... – sən demə bütün bunlar hələ o vaxtdan məlum model və taktika imiş: “Bunlar cahilənə bir nifaq hər iki tərəfi müsəvat üzrə zərər dide edib eyni müsibət və fəlakətlərə düçar etdiyi halda, hər iki tərəfdən önlərlərin ədədi təxminən bir olduğu, halda, təossüb, cəhalət, vəhşət, hər iki tərəfdən eyni dərəcəyi-şiddətlə izhar edildiyi halda, erməniləri haqlı, insaniyyətli, bigünah və əlhasil məsum bir quzu kimi göstərməyə, bizi isə bütün bunun əksi-övsaf ilə təvsiif etməyə qeyrət ediyolar, qəzetələrlə, teleqraflarla, ajanslarla Avropanın bir ucundan o biri ucuna, bəlkə ta Amerikadan Avstraliyaya qədər o yolda fəryadlar ediyolar; daha doğrusu, bizim kimi aciz qalmayıb elə biliyolar idi. **Pişik öz pisliyini topraqa sitr etdiyi kimi, bunlar da öz qüsurlarını, öz qəbahətlərini, öz vəhşətlərini söz tufanı içində gizlədib, bizim isə ən kiçik qəbahətimizi birəni dəvə edərəcəsinə mübaliğələndiyolar idi.** Bu qədərlə də iktifa etməyib adətən qəsdə iftiralarda bulundular” (ayırma bizimdir – Y.Q.).

Bu iftiraldan ən qlobalı hansıdır? Sən demə onun da artıq yüz yaşı varmış: bütün xristianlıq, sivilizasiya (!) üçün qorxu, fəlakət – islam, yeganə xilas, nicat, ümid yeri isə ermənilər imiş: “Guya ümummüsəlmanlar, yeni üç yüz milyondan ibarət müsəlmanlar ittifaq və ittihad edib bu günlərdə cəgirtkə kimi qanadlanıb uçacaq və Rusiya ilə Avropanın üstünə töküləcək və Qərb mədəniyyətini və bəlkə də bütün xristian aləmini bağı ilə, bağçası ilə, əkiniiylə, əhalisiylə yeyib yetəcəklərmiş. Buna da guya indiyə qədər ermənilər mane olduğundan, ittihadı-məzkurun mərkəzi olan bir nöqtədən, İstanbuldan, Kabildən, ya Bombeydən ermənilərin qətl-i-amminə dair bir barmaq işarəti çəkilməmiş imiş!..”

“Panislamizm” bir mif, “panxristianizm” isə həqiqətdir, “pantürkizm” – məhz türklük əleyhinə genosidə haqq qazandırmaq, xristianlığı müsəlman xofu ilə erməninin əlində oynatmaq üçün düşünülen uydurmadır – bütün bunları da Əli bəy hələ o vaxt, öz ideya rəqibinin düz gözünün içinə deyir:

“...Səni ittifaq və ittihadı qorxuduyor?.. Biz isə nifaq və şıqaqdan qorxuyoruz!.. Nifaq və şıqaq deyilmədir ki, sizlərlə bizlər arasında bu qədər qan

tökülməyə səbəb oldu?! Bizim Qafqazda bu nifaq, bu ədavət və qital yetmiyormuş kibi bir də ümum aləmi-islamın içinə dəxi nifaq düşüb ittihadimüslimin xatiriniz üçün müxtəlm olsun, müslimin yekdigərinin qanını töksün? Siz bunumu istiyorsunuz? Xeyr, sizi qorxudan ittihad və ittifaq degildir. Bu, zətən min üç yüz sənədən bəri mövcuddur. Qəribədir aranızdakı qitalın səbəbi cəhalət, qəflət və zəlalət olduğu mühəqqəq ikən, ermənilərin əksəriyyətinə dəxi mühəqqəq ikən, siz hər nədənsə aləmi-islamın ittihadından degil, xabi-qəflətdən oyanıb, təriqi-təməddün və maarifə sülukundan qorxursunuz! Sizi təlaşa salan, zənn edirəm, bu cəhətdir”.

Bu sözlərin müəllifi doğrudan da **həkimdir**: xəstəliyə diaqnoz çox dəqiq qoyulub! Doğrudan da **peyğəmbərdir**. İndi də səsi müqəddəs haqdan və haqqın dərğahından gəlir! Doğrudan da **filosofdur**: təbiəti iblisdən və insan qəsdindən, ekologiyayı radiasiyadan qoruyur: “Sizin qorxu və təlaşınızla qanuni-təbiətə səddmi çəkiləcək, zənn ediyorsunuz? Və ya siz bütün Avropayı təlaşa düşürməklə bizi təhdid etdiyiniz üçün, biz: – Xeyr, estəğfürullah, qəflət etdik. Biz nə aləmi-islamın sülh və insaniyyət dairəsində ittihadını arzu edər və nə də bu aləmin xabi-qəflətdən oyanıb ənvari-mədəniyyətdə münəvvər olmasını istəriz”, – deyənlərdənmiyiz, zənn ediyorsunuz? Və bütün Şərq dəxi oyandığı halda, sizin qorxunuzdan: “Qorxma, qorxma, hənzuz oyanmadıq”mı deyəcək? Xeyr, xeyr, sizin və bizim və ümumi-insaniyyətin nicat və səlaməti-bidaridə, haqqı bilməkdə, nuri-maarifdə, tərəqqi, təməddün və təkamülü-daimidədir. Etiqadımızca, ancaq bu vəsaitlə insanlar, millətlər, din və məzhəblər arasından nifaq və şıq, cəng və cidal fəsx oluna biləcəkdir...

Qeyrət, vətəndaşlar, qeyrət!”

Qəribədir və ibrətlidir: o, təkcə yerli millətçinin “başına ağıl qoymur”, erməni şovinistinə erməni ziyalısının deməli olduğu sözü də ona – erməni yox... Əli bəy deyir: “Çalışalım ki, Bakı və İrəvan hadisələri kibi çirkin şeylər yaddan çıxsın, hətta səhayifi-tərixiyyətimizdən belə silinsin! Maarifə, təməddünə, təkamül və təaliyə çalışalım, vətətimizi qayıb etməyelim, çünki yol uzundur, yoxuşdur, arizəlidir!” (“Həyat”, 5 iyul 1905).

Dialog-mükəlimə şəklində yazılmış başqa bir məqaləsində Əli bəy Hüseynzadə erməniyə xas ənənəvi dini və irqi ambisiyanın o vaxtkı konkret-tərixi səbəblərini izah etməyə çalışır və bu izahlar da bizim günlərin hadisələri kontekstində nə qədər aktual səslənir: “...Bu qovğa üç növ siyasətin təhti-təsirində hasil oldu: birincisi, bəzi ermənilərin azğınlığı və zəlaləti idi ki, ermənilər bir az kəsb-i-maarif və sərvət etdiklərindən naşı kəbirləndilər, qürur peyda etdilər. Bu hallarına bir də təsirəti-kəlisə qarışdı. Sair millətlər, məsələn, fransızlar kəlisənin əlindən xilas olmağa çalışırlarkən, ermənilər aləmi-islamın ortasında bulduqları halda, dini-islamdan qətiyyə bixəbər qalmağa və təəs-sübi-kəlisələrinə son dərəcələrdə vətərimizə cəhd və qeyrət ediyorlar idi!

Siyasətin ikincisi müsəlmanların qəflətləri, avamlıqları idi...

Fəqət bu iki əmil özlüyündə nifaq və şəqaqə bəis olmaz idi! Bəisi-həqiqi köhnə üsul-i-idarə idi, daha doğrusu, o üsulun bəzi qərəfkirani idi ki, bu kibi əhvalda bir zəmini-müsaid (əlverişli zəmin) bulub toxmi-nifaqı əkdilər!..”

Nəhayət, Əli bəy Hüseynzadə irsində sənədləşən tarixi faktlar bir də onu sübut edir ki, məhz şovinizm dalğasında qabaran rus-erməni həmröyliyi heç də təzə hadisə deyilməmiş:

“...Naxçıvan və Şərurda vaqifə gələn dəhşətli fəlakətlər paytaxt qəzetlərinə əks edib, təsirəta səbəb vermədi. İnsanı lərzələyə, dəhşətlərə düşər etmək üçün əcəba əskik olan nədir?.. Bütün bu işlər üçün indiyə qədər bir neçə məqalə və məktubdan başqa rus mətbuatı hərf belə yazmamışdır. Mətbuatın bu cür sükutuna bəis, əcəba, nədir? Əcəba, bu sükut qəsdənmi ixtiyar olunuyor? Bu məsələyi şimdilik buraxalım”.

“Buraxalım” desə də, ədib bu dərəcədə müdhiş insani, bəşəri müsibətə rus ziyalısının göstərdiyi laqeydliyə laqeyd qala bilmir və göstərir ki, sükut və laqeydlik pozulanda da, Badkubədən və Naxçıvandan yazanda da rusun mətbuatı ermənidən fərqlənmiş, belə ki, “erməni mətbuatının müsəlmanlar bərsində kizb və böhtanları” haman rus mətbuatına sirayət edib də, axırda xəcalət və peşmançılığa səbəb oldu”. Çünki heç bir riyə və məkr sona qədər çuvalda gizli qalmır. Axır ki, həqiqət və vicdan duyğusu öz işini görüb, “çox təcrübələrdən sonra həmməzhəblilik və xristianlıq” yuxuşundan oyanan rusa yəqin olub ki, bəzi adını İsa qoyanlarda heç İsa sifəti olmayıb, ancaq **isaviliyi də bir mal kimi bazarlarda satırlar**” (“Həyat”, 17 iyun 1905).

Əli bəy Hüseynzadənin erməni problemi və mövzusu ilə bağlı məqalələrində ifadəsini tapan “millət” və “millilik” anlayışında bir cəhət diqqəti xüsusilə cəlb edir: *milliliyi o, bəşəriyyətdən və insanilik problemindən heç zaman ayırmır. Hətta yazılarından biri də belə adlanır: “Milliyyət və insaniyyət”*. Əksinə, ermənisayaq “millilik” proqramını o, məhz humanizm məzmunundan məhrumluqda, erməniçiliyi” hər cür humanizm və insanpərvərlik çərçivəsindən kənarında mütləqləşən ifratlar və anomaliyalar səviyyəsinə enməkdə ittihad edir. Müsəlmanşayağı, türksayağı hor şey cybəcərdir, necə olursa olsun, nə olursa olsun, – onun maraqlı bir yazısını bu fikir aşılabilir: “Panislamizmə bir məqsəddir ki, nəticəsi cəmi əqvam və məmaliki-islamiyyəyi bir-birinə rəbt edib qayət vətə və həddən ziyadə böyük bir məmləkət, bir hökumət təşkil etməkdir...”

Müsəlmanlar (osmanlı, iranlı, qafqazlı, hətta hindistanlılar) panislamizm məqsədinin ətrafına cəmi olmağa hərəkət ediyorlar və dəryada qərq olub boğulanlar kibi onun vasitəsilə nicat tapmağa səy və qeyrət ediyorlar... Məgər panislamizm məqsədinin gələcəkdə qüvvədən fəle çıxması mümkündürmü? **Biz diyoruz ki, xeyr!..**

Bu üç cümlədən nə anlaşılıyor? Üç-dörd yüz milyon nüfustən ibarət bir cəməət dəryada qərq olub boğulmaqda ikən, guya yeganə çarə, nicat zənn

olunan panislamizm də bir Nuh gəmisi kibi təcəssüm edib meydana çıxı-yormuş!.. Demək ki, boğulacaqları mühəqqəqdır”.

Görülüyör ki, ya erməni rəssamlarından dəryayi, əmvaci-bəhri təsvirdə məhəritilə şöhrət qazanmış olan Ayvazovskinin “Tufan” adlı məşhur lövhəsi dəxi bu qədər fəci və əzəmətli bir mənərə irayə edəməz!..

Afərin erməni mühərririnin bu qədər rəssamanə qələminə!..

Qüvvəyi-vahimə insanları nə qərib, nə gülünc hallara ilqa edərmiş!.. Nə qədər doğru sözdür. Deyirlər ki, yalançı bir yalanı deyö-deyə axırda özü də o yalana inanmağa başlar!..”

Absurd və səfsəfə halı olan “ermənisayaq” doktrina aşağıdakı incələ-mədə xüsusilə qabarıq, şəksiz karikatura halına düşür: “Lakin məqalədə bir cümlə daha vardır ki, mühərririn vicdan və qəlbindəki, niyyətindəki xülusi - səfvətin dərəcəsinə, daha doğrusu, dərrakəsinə göstərmək üçün yeganə o cümlə kafidir.

O da budur: “Müsəlmanlar (müxtəlif siniflərdən bəhs olunuyor) tərəqqi edəmmədilər və edənləri də bıməna oldu, onların da əksəri Qafqazdadır...”

Bu sözə diqqət ediniz: Tərəqqi, etməsək, şikayət olunuyor, tərəqqi etsək, yenə şikayət olunuyor. **Bu hal sadə bir erməni mühərririnə məxsus degil, bütün avropalılar cüzi bir istisna ilə ələmi-islama qarşı bu məsləkdədirlər** (ayırma bizimdir – *Y.Q.*)

Əgər biz tərəqqi yolunu tutsaq, sürətlə tərəqqi etsək, tərəqqimiz, sürəti-tərəqqimiz bunların tələş və əndişələrinə, dad və fəryadlarına bais olur. “Maki-xan”ından ziyadə teleqrafların, dəmir yolların çəkilməsinə, darülfünunların açılmasına, cəmi cəmiyyətlərin, cəmiyyəti-xeyriyyətlərin təşkilinə mümaniet edərlər, mümaniet etmək üçün ənvə-hiyələlər, dəsisələr icad edərlər. Yox biləks, əgər bətalət və ətalətə meyl edib, tədəniyyə, geridə qalmağa qeyrət etsək, geri qalmamızdan, vəhşiliyimizdən, cəhalətimizdən ələman deyib bütün ələmi də vəlvələyə salırlar, vaveylalar qoparırlar!..

İttihad və ittifaq etsək də şikayət edərlər, nifaq və şəqəqə düçar olsaq da şikayət edirlər; ittifaqımız bunlar üçün bir təhlükə, nifaqımız yenə təhlükə: ittifaq etsək “panislamizmə” adı qoyarlar, mitinqlərdə, məclislərdə, qəzctə sütunlarında xatirü xəyalə gəlməyən iftiralar, kizbü böhtan söyləməkdən çəkinməzlər, xəyaldan ibarət bulunan, əsla vücudi olmayan bir qüvvətin öley-hinə mühib və həqiqi kuvalisiyalar təşkil edirlər...

Öz aramıza təfriqə düşüb öz xanəminin içində iki qardaş bir-birimizlə dəva etsək, yenə narahat və bezar olurlar. Fasda, Marokda olduğu kibi müttəfəqən-məmləkətə girib bütün ölkəyi təqsimə qalxışıyurlar!..”

Əli bəyin xəyalı, romantikasını ifrat satira boyaları alanda məqalədəki mahiyət daha sərt rəngləri ilə, əlavə qabarıqlığı ilə üzə çıxır:

“Və əlhasil tərəqqi və təəli edib göylərə çıxsaq, deyəcəklər ki: Ay haray, qoymayın!.. Müsəlmanlar göyə çıxıyurlar, olmaya ki başımıza asimandan

şərarbar olalar, ildırımlar, şəhəblər, atəşlər yağdırarlar!.. Yox, tədənni və tənəz-zül edib yerin dibinə keçəcəklər dərkələlərə gəlsək, bağıracaqlar ki, ay haray!..

Qoymayın ki, nari-cəhənnəmi iqaz edən bunlardır. Vezuvi yanar dağının ətrafa saçdığı odları, külləri, kükürləri, lavaları püskürən bunlardır!.. Yerdən də, göydən də əl çəksək, dəryalara, dənizlərə iltica etsək, yəcnə susmayacaqlar, fəryad edəcəklər ki, ay haray! Əqvami-islamiiyyənin qüvəyi-əksəriyyəyi bəhriyyəsi artıyor!.. Sahillərimizə bərtlər, güllələr, bombalar yağdıracaqlar!..

Bu adamları nə ilə məmnun etməli?.. Bunların xoşuna getmək üçün nə etməlidir? Nə etməli? Ya boynumuza bir zənciri-əsərət salmalı, yaxud məhv və nabud olmalı vəssalam!..

Üç-dörd yüz milyon xalq ya əsarətdə, ya məhviyyətdə!.. Başqa heç nə!.. Bu mümkündürmü?.. Əzizim erməni mühərriri, **biz nə boğulub qərq oluruz və nə də panislamizməyi vase və böyük bir dövlət təşkil etməyi özümüdə bir vasitəyi-nicat bilirüz. Səhvini var, xətan var!.. Biz bir sövq-təbii ilə, naqə-bilitəgyir bir hökmi-qədərle, bütün əlyanın, əqvas və millinin getdiyi yollarla gediyoruz!.. O yolun ibtidası qarantlıq və tikanlıq isə də, ilərisi işiq və çəmənlidir!.. Millətlərin bir qismi yolun ortasında getdikləri və ya nəhə-yətinə yetdikləri halda, digərləri o yolu başlarlar!.. Bu bir qanuni-təbiyyətdir ki, adına “evolyusiya”, təkamül qanunu deyərler. Biz də bu yol ilə gediyoruz, məqsədimiz, əmalımız ittihad, ittifaq, ictimai, maarif, kəsbü-kar, sənaye, ticarət və sairə qüvvətləri ilə kürrəyi-ərz üzərində insanlara qismət olan səədətə nail olmaqdır. Mənşikov, Mağda, Neman, Çirevanski, “Mşaq”, “Arşalyus” və sairə nam divlər, ifritələr arxadan, sağdan, soldan istədikləri qədər çığır-bağır etsinlər, biz qorxub geri baxanlardan degiliz!..”**

Sonralar real siyasi təhlükəyə çevrilən ifrat meyl-azadlıq və istiqlal ideologiyalarına da vulqar nasionalist məzmun vermək bu yazıda o vaxtdan bəri xəbər verilir.

Bizim ədəbi-bədii fəlsəfi fikirdə Faust kitabı, Hamlet monoloqu, Tanrıya, Təbiətə, bəşəriyyətdə ünvanlanan alqış, qarğış, fəryad nidası çox-çoxdur. Nə qədər desən (“Müsəlman əhlinə”, “Qafqaz müsəlmanlarına”, Allaha, Peyğəmbərə...). Amma Əli bəyin qonşulara, erməniyə xitabla söylədiyi tragik monoloq onların hamısından fərqlənən nadir, unikal monoloqdur. Burada bir xalqın və etiqadın oğlu başqa bir xalqın və etiqad sahibinin özünə müraciət edir. Onu bu gün də ucadan, Tanrı səsi, peyğəmbər səsi kimi Kosmosdan elan etmək, yeni yüz ilin, yeni min ilin hamıya xəbərdarlıq sənədi kimi dünyaya car çəkmək olar: “Yüksəlin, qonşular, yüksəlin! Dar bir milliyət, bir nasionalizmə dairəsindən dışarı çıxınız! Əfradi-millətinizi zəlalətə düçar etməyiniz... Şekspirin, Getelərin, Jan-Jak Russoaların, Lassalların, Marksaların, Tolstoyların məziyyətləri, qədr və qiymətləri yüksəlib milliyət xaricinə çıxdıqları üçün, bilafərqi-qövm və millət, ümumbəşəriyyətin, insaniyyətin vali-nəmətləri olduqları üçündür... Bir işiq yüksəldikcə, yuxarılara çıxdıqca o nisbətdə, uzaqlara tənvir edər, odur

ki, bütün aləmə işıq və hərarət verən şəmsi-taban ən uca, ən bülənd bir nöqtə-dədir. Bu gün bu qədər elm və maariflərlə, sərvət və samanınızla bərabər degil ümum insaniyyəti, hətta bir-iki qonşularımızı dəxi müstəfid edəcək içinizdən bir fərd yetişmədi!.. İçimizdən nə bir Əbu Əli Sina, nə bir Mollayı Rumi, nə bir Uluq bəy göstərməmişsiniz. İki min illik tarixinizi qarışdırarsınız, yenə göstərməmişsiniz! Əflatunlar, Ərəstular, Homerlər yetişdirən yunanlara, Musalar, Spinozalar, Heynelər, Lassallar yetişdirən yəhudilərə heç bir vəchlə müşabihətiniz yoxdur!.. Yüksəlmədikcə, əxlaqınızı təthir etmədikcə, milliyyət xəyaləti-vahiyyəsinə beyninizdən çıxarıb atmadıqca, ümumi bəşəriyyətə, insaniyyətə isalar, Məhəmmədlər, Buddalar kibi bir nəzərlə baxmadıqca müşabihədə olam-mazsınız, bir virtəyi-hələkə düşüb gedərsiniz!..” (“Həyat”, 9 aprel 1906, №77).

Əli bəyin ibrətli və müdrik irsi bizə yalnız tarixi erməni ekspansiyasının mahiyyətini açmaqda və ona həmişə hazır olmaqda kömək etmir. O, həm də bu ekspansiyaya qarşı özümüzün mübarizə təcrübəmizi saf-çürük etməkdə, çağdaş istiqlal hərəkətimizin, Azərbaycanca çağdaş türkcülüyn və millətçiliyin qüvvətli və zəif cəhətlərini meydana çıxarmaqda bugünkü ədəbi-ictimai fikir üçün ayna və açar rolunu oynaya bilər. Öz müdrik təlimi, klassik Şərq və dünya fəlsəfəsi ənənəsi üzərində yüksələn ədəbi-ideoloji irsi ilə o, bir daha sübut etdi: Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti ona görə qalib gəldi ki, o, belə təməl üzərində milli dövlətin bünövrəsini ideyaca hazırlayan kamil proqram zəminində bayraq qaldırdı. Yaxın on ilin milli azadlıq hərəkəti isə Əli bəy və Əhməd bəy miqyaslı ideoloq və mütəfəkkiri yarada bilmədi və həmin səviyədə mənəvi, əxlaqi, nəzəri ideoloji işin nəticəsi, ona adekvat bir təşkilati-əmali fəaliyyətin barı, bəhrəsi şəkildə yaranmadı. Kültürdə, əxlaqda, qeyrətdə milli-mənəvi intibahın siyasətdəki, əməldəki təzahürü və ifadəsi kimi gerçəkləşmədi. Son on ildəki siyasət və mücadilə təcrübəmizin bu miqyasda elm, mədəniyyət, torpaq, insan itkilərilə nəticələnən nöqsan və səhvləri bəlkə də elə buradan iləri gəlir.

“Maarif, ittihad, hüriyyət. Nə qədər gözəl nemətdir. Bunları unutmamalım. Çünki əsil nicat bu üç qüvvədədir” (“Müzəffərəddin”, “Füyuzat”, 1907, №7). Həmin “üç qüvvətdən” bircəciyinin bu vəhdətdən kənar qalması naqislik, böhran olardı və necə ki, bizim yaxın təcrübəmizdə oldu da. Bugünkü böhrandan və milli faciədən xilas olmağın da yaxşı üsulu yenə budur – bu üç qüvvət arasında vəhdətdədir: “Nicat məhəbbətdədir” – Əli bəy bunu deyərkən ən ali milli ideal, qeyrət və şərəf məqamında ümummilli həmrəyliyi və ittihadı nəzərdə tutur. Erməni eksponizminin və ideoloji erməni blokadasının dünya məsələlərinə biz yalnız bu yolla qarşı dura bilərik.

Heç də təsadüfi deyil ki, Əli bəy “panislamizmdən” və “erməni məsələsi”ndən həmişə eyni yerdə danışır və hətta onun bu problemə həsr etdiyi məxsusi məqalənin başlığı da belə adlanır: “Panislamizm məsələsi və ermənilər” (“Tazə həyat”, 1907, №20-22). Ermənilər və onlara havadar xristian

qüvvələr islama və türklüyə qarşı eyni siyasətdən bugün də eynilə istifadə edirlər. Əgər aşağıdakı mətndə “panislamizm” sözünü “İslam fundamentalizmi” ifadəsilə dəyişsəydik, inanmaq olardı ki, həmin yazı 1907-ci ildə yox, bugün yazılıb, məhz islama tapınan “qaynar nöqtələrdə” “açıq genosidə, savaşa çevrilən fitnə və fəsad toxumuna onda “panislamizm”ə indi “fundamentalizm”ə qarşı mübarizə adı altında bəraət verilir: “...biz də özümüzə naməlum, özgələ aşkar, özümüzdən məstur, özgülərə əyan bir qüvvə var ki, hamı ona mənə verib, hamı ondan qorxur. Bu qüvvət də haman “panislamizm” deyilən qüvvətdir. İslamların tutduğu sükunət etdiyi yerlərin şəklini, xəritəsinin dürüst gətirib nəzərdən keçirəndə bunun üstünə bir az da qeyrət, namus, dirilik, fəaliyyət fikri gətirəndə, doğrudan da, elə bir qüvvət əmələ gəlir ki, ondan nənki xristian aləmi, bəlkə cəmi dünya təşvişə düşsə haqlıdır. İslam torpaqları bir kəmərlə kimi cəmi Avropanın belində sıxılıb əlləşməyə məcbur olan əjdaha nisbətində başın özib beynin çıxartmağa hazır islam tayfasını görür. Lakin hamısını yatmış, hamısının bir şirin yuxuya uyumuş görür”.

Bəs “uyqudan oyanmağın” vaxtı haçan çatacaq? Axı nə vaxta qədər şerimiz deyəcək: “Ayıltmadı qələmim bu türk ilə əcəmi!” Vulfar xaçpərəst irtica da elə bunu istəyir. Fil hələ yatmış iken hələ “oyanma” baş verənə qədər “yatmış fili” yuxuda məhv etmək, didib-parçalamaq siyasəti yeridir.

Ona görədir ki, böyük ideoloq türklüyü hələ o vaxtdan qarşıdakı tarixi sınaqlara hazırlayır: “Füyuzat” tutduğu yol türklük, müsəlmanlıq və avropalılıqdır” (“İntiqad edirik, intiqad olunuruq”). Türk milli-tarixi şüuru tarixən bu yöndə yaranıb və indi də bu məqsədə xidmət edəndə qüvvətli, sivil və gələcəkli görünə bilər.

Yadımdamı, doğduğun zamanlar
Sən ağlar idin, gülərdi aləm.
Bir öylə ömür keçir ki, olsun
Mövтин sənə xəndə, xalqa matəm.

Əli bəyin ən səmimi, kövrək yazılarından biri yuxarıdakı poetik bəndlə başlayır. Həmin sətirləri böyük ədəbin və mütəfəkkirin özünə aid eləmək, müdrik Şərqin bizim əsrdəki son peyğəmbərinin öz ömür yoluna epiqraf seçmək olar. Bütünlükdə islamın yaddaşına türklüyün tarixinə çevrilən şəxsi tərcümeyihalı ilə Əli bəy doğrudan da elə bir ömür yaşadı ki, bu ömür bitəndə o özünü “xəndə” (məmnun), bütün dünya, bütün aləm isə məğmun və pərişan oldu...

Yaşar Qarayev
1995

REDAKTORDAN

Əli bəy Hüseynzadə (Əli Turan) 24 fevral 1864-cü ildə Salyan şəhərində dünyaya gəlib.¹

Tiflis Müsəlman Məktəbinin müəllimlərindən Molla Hüseyn Hüseynzadənin oğludur. Anası Xədicə xanım Qafqaz Şeyxülislamı Axund Əhməd Hüseynzadənin qızıdır.

Valideynlərini erkən yaşında itirən Əli bəy babasının himayəsində böyümüşdü. 32 il (1852-1884) Qafqazın Şeyxülislamı olmuş Axund Əhməd Səlyani dini fəaliyyətilə yanaşı maraqlıdır ki, milli məfkurə istiqamətində də ciddi işlər görürdü. Şeyx "Tarixi-ədəbiyyati-türki" adlı bir əsər yazmışdı, türk millətinin böyükləri, əski türklərin yazısı, cığatay ədəbiyyatının qızıl dövrü, uyğur dili, Əlişir Nəvai haqqında yazılı söz deməyi özünə vicdan borcu bilirdi. "Qafqaz məmləkətinin xalqları", eləcə də qələmə aldığı digər əsərləri Şeyxülislamın zəngin erudisiyasından xəbər verir. Uzun illər dostluq etdiyi Mirzə Fətəli Axundov, eləcə də Həsən bəy Zərdabi və Seyid Əzim Şirvani Şeyxin üstün məziyyətləri barədə qiymətli fikirlər söyləmişdilər. Şahzadə Mirzə Yusif xanın 1862-ci ildə Mirzə Fətəli Axundova yazdığı məktubda Axund Əhməd Səlyani ilə bağlı belə bir maraqlı məqam var: "Mən o cənabı, mollalar silkindən hesab etmirəm. Mən onu ruhani alimlərdən bilirəm".

...Əli bəy Hüseynzadə ibtidai təhsilini Tiflis müsəlman məktəbində, orta təhsilini isə Tiflis birinci klassik Gimnaziyasında (1875-1885) alıb, Peterburq Universitetinin fizika-riyaziyyat (1885-1889), İstanbul Darülfünununun Əsgəri-Tibbiyyə fakültələrini (1889-1895) bitirib.

Peterburq Universitetində Mendeleev, Nikolay Menşutkin, Yeqor Vaqner və Nikolay Beketov kimi böyük kimyaçı alimlərdən dərslər alan Əli bəy, universitetin şərqsünaslıq fakültəsində Jukovskinin mühazirələrini də dinləmiş, Rəsamlıq Akademiyasının məşğələlərində iştirak etmişdi.

Əli bəy Hüseynzadənin İstanbul Universitetində təhsil aldığı illəri sosiyo-ləndirən Yusif Akçura yazırdı: "Qafqazlı Əli Hüseyn Əfəndinin İstanbul Əsgəri-Tibbiyyəsinə girməsi... rayihədar bir Avropa həvayi-mədənisinin əsməsi kimi oldu. Tələbəsinin çoxu Anadolu və Rumelinin uzaq və qaranlıq vilayətlərindən toplanmış bu məktəbdə Əli bəy bir fəcri-şimali kimi parladı. Yunan və latın ədəbiyyatına aşına olmaqdan əlavə, alman, rus, ingilis ədəblərini xeyli mütaliə etmiş və Şərqi ədəbiyyatına şərqsünaslar nöqtəyi-nəzərindən vaqif olmuşdu. Üstəlik rəssam idi və kaman çalırdı. Arkadaşlarının hamısı əski dövr ədəblərinin ad və rəsmlərini ancaq "Kiçik Larousse"dən bilirdilər. Rus fikir və ədəbiyya-

¹ Yazıda Ə.Hüseynzadənin 1935-ci ildə qələmə aldığı "Bioqrafik müxtəsər məlumat"ı əsas götürülmüşdür (red.).

tına tamamilə yabançı idilər. Çoxunun Batı fikir və ədəbiyyatına bələdliyi ancaq fransız qramer və lektorlarında hecalanan parçalara dayanırdı. Əli bəy, İstanbul Tibbiyyə məktəbinə Batı fikirlərini, Batı ədəbiyyatını, Batı irfan və mədəniyyətini, qisası Batını tanımaqda professorlardan çox xidmət etdi".

İstanbul Darülfünununun tələbəsi Əli bəy Hüseynzadənin adı bu illərdə Türkiyə tarixinə "İttihad və Tərəqqi" cəmiyyətinin qurucularından biri kimi daxil olur.

Hüseynzadə 1895-1897-ci illərdə Heydərpaşa əsgəri xəstəxanasında dəri mütəxəssisi, Türkiyə-Yunanistan müharibəsi zamanı – Tesaliya savaşında (1897-1900) hərbi həkim olaraq çalışdı. Müharibədən sonra, 1900-cü ildə müsabiqə yolu ilə İstanbul Darülfünunununda dosent seçildi.

1903-cü ildə Qafqaza – Bakıya qayıdan Əli bəy Hüseynzadə 1905-1906-cı illərdə "Həyat" qəzetinin (əvvəlcə Əhməd bəy Ağaoğlu ilə birlikdə), 1906-1907-ci illərdə "Füyuzat" dərgisinin baş redaktoru vəzifəsində çalışıb. 1907-ci ildə Birinci Dövlət Dumasının dağıdılmasına etiraz sənədini – "Vıborq bəyannaməsi"ni imzaladığı üçün mədəni haqlardan məhrum edilən Ə.M.Topçubaşının yerinə bir müddət "Kaspi" qəzetinin də baş redaktoru Hüseynzadə olmuşdu.

1905-ci ildə Qafqaz müsəlmanları tərəfindən Peterburqa göndərilən heyətin tərkibində Ağaoğlu Əhməd, Adil Xan Ziyadxan, Əli Mərdan bəy Topçubaşi, Fərrux Vəzirov və b. ilə birlikdə Əli bəy Hüseynzadə də vardı. Nümayəndə heyəti Rusiyanın baş naziri Vitte ilə görüşmüş və özünün bir çox siyasi tələblərini baş nazirə qəbul etdirmişdi.

Yusif Akçura, Ziya Gökalp, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Bay Məhməd Tevfiq, Hilmi Ziya Ülken, Françios Georgion, Y.Landau və b. bildirdiyi kimi, bu illərdə Əli bəyin ən böyük tarixi xidməti türk millətinin qurtuluşu üçün yeni məfkurə sistemini – *türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq* triadasını iləri sürməsi oldu.

1910-cu ildə ittihadçı dostlarının dəvəti ilə İstanbula köçən Əli bəy Hüseynzadə Bakıdan ayrılarkən şəxsi əmlakını 1908-1910-cu illərdə müdiri və türk dili müəllimi olduğu "Səadət" məktəbinə hədiyyə etmişdi.

İstanbulda Tıbb fakültəsində əvvəlcə dəri xəstəlikləri üzrə dosent, sonra professor seçilən Əli Turan 1933-cü ilə qədər Darülfünundakı vəzifəsini davam etdirdi.

1911-ci ildə İstanbulda süvari zabiti Şəmsəddin bəyin qızı Ədhiyyə xanım ilə evlənən Əli bəy Hüseynzadənin üç övladı var: Saida Santur, türk rəssamlığında yeni adlandırılan hərəkatın qurucularından biri Səlim Turan və Feyzavər Alparsar.

“İttihad və Tərəqqi”nin ilk qurucularından olan Əli bəy Hüseynzadə 1911-ci ildə Eyyub Səbri, Mithəd Şükrü, Ziya Gökalp, Ömər Naci, Tələt Paşa və başqaları ilə birlikdə partiyanın rəyasət heyətinin üzvü seçilir.

...1911-ci il sentyabrın 1-də yaradılmış “Türk Yurdu” cəmiyyətinin qurucuları sırasında Türkiyənin milli şairi Məhməd Əmin Yurdaql, Əhməd Hikmət bəy, Ağaoğlu Əhməd bəy, Akil Muxtar bəy, Akçuraoğlu Yusuf bəy yanaşı Əli bəy Hüseynzadə də vardı.

1913-cü ildə Əli bəy Hüseynzadə akademiya tipində olan və Cəlal Sahirin rəhbərlik etdiyi Türk Bilgi Dərnəyinin Türkiyə komissiyasının, yenə həmin ildə “Kafqaslılar Nəşri-Maarif Cəmiyyəti”nin (Qafqaz Türkləri Maarif Cəmiyyəti) üzvü seçilmişdi.

Dünya Mühəribəsi əsnasında Hüseynzadə Rusiya müsəlman türk-tatar xalqlarının haqlarını qoruma komitəsinin “Turan heyəti” adlandırılan qrupunun tərkibində türklük lehinə təbliğat aparmaq, türklərin siyasi haqlarını müdafiə etmək məqsədilə Avropa ölkələrində səfərlərdə olmuşdu. “...Əvvəlcə Cəmiyyət adından yaradılmış bir komissiyanın, öncə müttəfiq və dost dövlətlər olan Almaniyə, Avstriya-Macarıstan və Bolqarıstana getməsi və sonra da 1916-cı ilin haziranında İsveçrədə toplanacaq olan “Millətlər konfransı”na qatılmaqları uyğun görülmüşdür... Komissiyanın Avropaya hərəkətindən öncə, ilgililərə təqdim edilmək üçün 1915-ci ilin yayında almanca “Rusiyadakı müsəlman türk-tatarların bugünkü durumu və fəaliyyətləri”, “Rusiyadakı müsəlman türk-tatar xalqlarının haqlarını qoruma komitəsinin bəyanatı” sərəlvəsi ilə iki mətn hazırlanmışdı. İkinci mətn, Budapeştdə nəşr olunmuşdur... Bu bəyanat almanca və fransızca olaraq İsveçrədə də yayınlanmışdır. Bəyanatı hazırlayan və təqdim edən kimsələr olaraq bu adları görürük: Yusuf Akçura, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Əsəd Çələbizadə, Mukiməddin Beycan”¹.

Əli bəy Hüseynzadə, Yusuf Akçura, Çələbizadə və Beycan dekabrın 8-də Vyanada Avstriyanın baş naziri Storq və xarici işlər naziri Forqaç, dekabrın 12-də Budapeştdə baş nazir Tisza, parlament üzvü Andrasi, 1916-cı il yanvarın

12-də Berlində xarici işlər naziri Paqu və onun müavini Zimmermann, 1916-cı ilin fevralında isə Sofyada Bolqarıstanın baş naziri Rodoslov və Məclis üzvləri ilə görüşlər keçirdilər.

1916-cı ilin mayında Əli bəy Hüseynzadənin də təmsil olunduğu Yusuf Akçura, Abdurrəşid İbrahim, Mukiməddin Beycan, Safa Əhmədoğlu, Əhməd Saib Kaplanov, Seyid Tahir Əfəndi, Əziz Makər və Əhməd Ağaoğludan ibarət nümayəndə heyəti Lozanda keçirilən “Milliyyətler Birliyinin Üçüncü Konqresi”ndə iştirak etmək üçün İsveçrəyə getmişdi.

Françous Georgeonun yazdığına görə, 1916-cı ilin qışında “Hüseynzadə Əli Almaniyada, alman orduları tərəfindən dustaq alınmış Rusiya kökənli türklərdən taburlar təşkil etməyə çalışırdı”.

Bu orfədə Əli bəy Hüseynzadə, Yusuf Akçura, Abdurrəşid İbrahim və Əhməd Ağaoğlu tərəfindən Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidenti Vilsona teleqram göndərildi. Teleqramda onlar Amerika Prezidentindən Rusiya müsəlmanlarının hüquqlarını müdafiə etmək üçün öz şəxsi nüfuzundan istifadə etməsini xahiş edirdilər.

Xatırladaq ki, “Turan heyəti”nin Avropaya bu gözlənilməz və uğurlu səfərləri Rusiya Dövlət Dumasında ciddi müzakirələrə səbəb olmuşdu.

1917-ci il avqustun 14-də Stokholmda keçirilən Beynəlmiləl Sosialist Konfransında Türkiyəni Ə.Hüseynzadə təmsil edirdi. Konfrans zamanı bir sıra bəyanatlarla çıxış edən Əli bəy Stokholmda ermənilərin türk milləti əleyhinə apardıqları təbliğat kompaniyasına qarşı güclü antitəbliğat işlərini də həyata keçirirdi. Stokholma gedərkən, yolüstü Berlində dayanan Hüseynzadə burada alman sosialistlərinin liderlərindən biri, mühəribədən sonra isə Almaniyanın ilk prezidenti olan Evertlə görüşüb, Rusiya türklərinin vəziyyətini müzakirə etmişdi.

Əli bəy Hüseynzadənin Millətlərarası Sosialist Konfransındakı çıxışının mündəricəsi barədə təsəvvür yaradan əsas məqamlar bunlardır: “Osmanlı dövlətində milliyyətler məsələsi dünya millətlərinin bağımsızlıqlarını qazınmalarına bağlıdır... Kapitalist imperializminin savaşa meydana çıxardığı problemlər arasında türk məsələsi diqqətlə ələ alınmağa dəyər. Sosialistlərin bir qismi kapitalist dünyanın, islam ələminə qarşı aldığı tövrü mənimsəməkdədir. İngiltərədəki Labour Party, Türkiyənin gələcəkdə Millətlər Cəmiyyətidən çıxarılmasını istəməkdədir. Yəni sosialistlik iddiasına rəğmən kapitalist zehniyyət içində qalmışdır. Halbuki onların bu kimi hökmlərdən qurtulmaları lazımdır. Müsəlman düşmənliliyi, türk düşmənliliyi belə hökmlərin başında gəlir. Alman və fransız sosial-demokrat partiyalarının çoxunda bu kimi hökmlər davam etməkdədir. 1908-ci il Türk inqilabı bu şikəst dünyagörüşünü ortadan

¹ Temir Ahmet. “Yusuf Akçura”, Ankara, 1987, səh.49-50.

qaldırmaq qayəsini güdməkdə idi... Fəqət imperialist dünya Türkiyəyə bir dəqiqə nöfəs aldırmadı: İtaliya səbəbsiz Trablisə hücum etdi. Avropa hazırlanmağa vaxt qoymamaq üçün Balkan savaşını icad etdi. Sosialistlər arasında yalnız böyük Laures, Osmanlı dövlətinin parçalanmasının sosialist idealına ayqırı olduğunu gördü. Əgər Laures tragik bir surətdə ölməmiş, Stokholm Konqresində bulunmuş olsaydı, bu çox yaygın olan türk düşmənliliyi (turcophobie) ilə mücadilə edərdi. Çünki o, Türkiyənin mühafizəsinin və bağımsızlığının Doğuda barışı davam etdirmək üçün yeganə təminat olduğuna qənaət idi. Türklərin dünya savaşına girmələri də imperialist saldırmaların doğurduğu bir hadisə olmuşdur. Çanaqqala zəfəri imperialist dünyanın iləriləməsi üçün bir baraj olmuş və bu böyük hadisə Doğu millətlərinin oyanmasına imkan hazırlamışdır”.

...1916–1917-ci illərdə Hüseynzadə Türkiyə Maarif Vəkaləti “Asari-İlmiyyə və Milliyyə Tədqiq Cəmiyyəti”nin, eləcə də Məclisi Ali Səhiyyə Cəmiyyətlərinin üzvü olaraq təhsil və səhiyyə sahələrinin inkişafında xidmətlər göstərmiş, 1916-cı ildə yaradılan Milli Təlim və Tərbiyə Cəmiyyətinin qurucuları sırasında olmuş, yenə həmin ildə “Türk-Macar Dostluq Cəmiyyəti” idarə heyətinin üzvü seçilmişdi.

1918-ci ildə Əhməd Ağaoğlu ilə birlikdə Azərbaycana gələn Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycan Cümhuriyyətinin təsis edilməsində iştirak edir.

Şəxsi qeydlərində Əli bəy Azərbaycana səfərini belə şərh edirdi: “Digər mühüm bir səfər də, “Qafqaz Cümhuriyyətləri Federasiyası” ilə bir sülh müahidəsi əqd etmək üzrə, xariciyyə naziri Xəlil bəyin Batumda bulunduğu sıralarda Ağaoğlu Əhmədlə bərabər, xüsusi bir vəzifə ilə, əvvəla Batuma (Xəlil bəyin nəzdinə), sonra oradan da, Federasiyondan ayrılıb ayrı bir hökumət halında təşəkkül etməkdə olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk paytaxtı Gəncəyə (Nuru Paşanın yanına) qədər getməmişdən ibarətdir...”

Burada türk ordusu sayəsində yenidən istiqlalını qazanmaqda olan **Azərbaycanın münəvvərlərilə birlikdə, bu ölkənin bir Cümhuriyyət halında təəssüs və təşəkkül etməsi işlərində çalışdıq”.**

Əli bəy Hüseynzadə Gəncəni iyunun 24-də tərk edib. Qafqaz məsələsini müzakirə etmək üçün Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə birgə İstanbula qayıdıb.

Bu illərdə Əli bəy Hüseynzadənin Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın siyasi aqibətilə bağlı xüsusi, ayrıca fikirləri vardı. Əvvəla, necə adlandırılmağından asılı olmayaraq, Əli bəy bu məmləkəti türklərin ölkəsi hesab edirdi.

Əli bəyə görə “bu bölgə üçün üç seçənəkdən söz etmək mümkün idi: bir Qafqaz Federasiyası, ayrı-ayrı müsəlman və gürcü dövlətləri və ya bölgədə türklərin yaşadığı kəsimlərin hıdıvıyyətlərində Osmanlı dövlətinə bağlanması”¹.

Əli bəy Hüseynzadə 1918-ci il oktyabrın sonu və noyabrın əvvəllərində Fuad Köprülü, Nuruəddin bəy Xudayarxanov, türküstanlı Sədrəddin Xan, sibirli Abdurəşid İbrahim, Osman Tokumbet və qazanlı Bahəddin və Həlim Sabitlə bir yerdə Rusiyadakı əsir türklərin problemlərini müzakirə etmək üçün İsveçrəyə getmişdi. Yolüstü Kiyevdə Almaniyə səfiri Baron Mumla görüşmüşdülər.

1919–1921-ci illərdə Əli bəy Türkiyədə Damad Fərid Paşanın sədr-əzəm olduğu dövərdə, yəni “İttihad və Tərəqqi” mənsublarının təqib olunduğu vaxtlarda bir neçə dəfə həbs edilir. Həbslərlə müşayiət olunan bu illərdə də elmi-ictimai fəaliyyətinə fasilə verməyən Ə.Hüseynzadə 1919-cu ildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin İstanbuldakı elçisi Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin Azərbaycan türk ədəbiyyatı tarixini yazmasına və əsərin yayımlanmasına yardım etmişdi.

Hüseynzadənin Bakıya sonuncu gəlişi 1926-cı ilin fevral ayına təsadüf edir. Həmin günlərdə keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayın fəxri rəyasət heyətinə seçilmiş Əli bəyin çıxışı, təəssüf ki, türkoloji qurultayın stenoqramına daxil edilməyib. Lakin Hüseynzadənin bu qurultayla əlaqədar yazdığı birdəftərlik qeydlərini türkiyəli alim Hilmi Ziya Ülken “Türk sosializminin və türkçülüynün atası Əli Turan” əsərinə daxil edib. Tədqiqatçıların bir qismi isə bu qənaətdədir ki, həmin il Bakıda nəşr olunan “Qərbin iki dastanında türk” əsəri Əli bəyin qurultaya təqdim etdiyi məruzənin mətnidir.

Türkoloji qurultay günlərində Azərbaycan Yazıçılar Cəmiyyətinin fəxri üzvü seçilən Hüseynzadə Bakını 1926-cı ilin 25 martında tərk edib. Bu, Əli bəyin Bakıdan son gediş tarixidir: **25 mart 1926-cı il.**

Əli bəy Hüseynzadə Bakıdan qayıtdıqdan sonra – 1926-cı il may ayının 4-də İstanbul Universitetinin professoru seçilir.

...1928-ci ildə Hüseynzadə dahi şotland filosofu Adam Smitin 1776-cı ildə yazdığı və Parisdə 1881-ci ildə nəşr olunmuş “Sərvəti-miləl” – “*Təbiətin tədqiqi və millətlərin zənginliyinin səbəbləri*” – red.) əsərini fransızcadan tərcümə etdi. Bu kitab Ə.Hüseynzadənin həm böyük bir siyasi iqtisad alimi və həm də mükəmməl bir fransızca mütəxəssisi olduğu qənaətini doğrurdu.

Yenə də 1928-ci ildə Kamal Cənabla birlikdə Əli bəy Hüseynzadə elmi mündəricəsi etibarilə bu gün də çox əhəmiyyətli olan “Ensiklopedik tibb

¹ Tadeusz Sviatchovski. “Rus Azərbaycanı 1905–1920”, Ankara, 1968, səh.163.

lüğəti”ni yazmışdı. Ensiklopediyanın təkcə “A” hərfi ilə başlayan qismi 600-ə yaxın tibbi termini ehtiva edirdi.

1933-cü ilin iyul ayında Əli bəy Hüseynzadə Türkiyənin maarif naziridir. Rəşid Qalibin əmrilə yeni iş yeri tapana qədər bir il müddətində aylıq maaşı saxlanılmaqla təqaüdə çıxarıldı. Təqaüdə çıxarılması ilə əlaqədar ona göndərilmiş məktubda maarif naziri “uzun illərdən bəri həyatını məmləkətə münəvvər yetişdirməyə vəqf etmiş və çox zaman zorlu şərait içində böyük xidmətlər görmüş olan zati-alilərinin” – Əli bəyin xidmətlərini etiraf etməyi də unutmamışdı.

Türkiyədə soyadı haqqında qanun qəbul edilərkən 1934-cü ildə Əli bəy Hüseynzadə Turan soyadını götürdü. “Turani adından nisbət “i”sini qaldırıb bunu kəndimə soyadı olaraq seçdim. “Turani” imzasını 1904-cü yılında “Türk” qəzetəsindəki türklük, türkçülük üzərinə yazdığım bitülərdə (məqalələrdə), düzgünlərdə kullanmışdım”. Akçüranın dediyi kimi, ilk Turani olan Hüseynzadə həm də 1934-cü ildə Türkiyə hüdudlarında Turan adına rəsmi status verərək onu soyadına çevirdi.

1930-cu illərdə qələmə aldığı yazılar Əli bəy Hüseynzadənin dilinin sürətli şəkildə turançı düşüncə sistemini ehtiva etməsi kimi də maraq doğurur. Artıq Əli bəy yazılarında hətta Tanrı əvəzinə bu adın əski türkcədəki daha qədim versiyalarından olan *Oğan*, peyğəmbər əvəzinə *Yalavac*, metod əvəzinə *oran*, şair əvəzinə *ozan*, saz əvəzinə *çoğur-çökür*, hökumət əvəzinə *törü* və s. bu kimi sözlərdən istifadə etməyə başlayır.

1934-cü ildə Ə.Hüseynzadəyə Ankarada “Təlif və Tərcümə öncüməni” başqanlığı vəzifəsi təklif edilse də o, bu vəzifəni qəbul etməyib.

Hüseynzadə 1936-cı ildə Üçüncü Türk Dil Qurultayının, 1940-cı ildə isə Dəri və Zöhrəvi Xəstəlikləri Cəmiyyətinin təsis yığıncağında iştirak edib.

Parlaq istedadını yaradıcılığın müxtəlif istiqamətlərində bürüzə verən Əli bəy Hüseynzadənin ilk mətbu yazısı “Ömər Xəyyam” darülfünun tələbəsiyəkən A.H.-zadə imzasıyla A.Cövdətin çıxardığı “Ramazan bağçası”nda, ilk mənzum əsərləri Səlyani imzasıyla “Məlumat” və “İrtika” qəzetlərində dərc olunmuşdu. Miltonun “İtirilmiş cənnət”, Getenin “Faust”, Esxilin “Zəncirlənmiş Prometey”, Homerin “İliada”, Şillerin “Kəfalət, yaxud vəfakar dostlar”, Firdovsinin “Şahnamə”... əsərlərinin bəzi parçalarını ingilis, alman, yunan, fars dillərindən tərcümə edən Hüseynzadə, eyni zamanda, ərəb, rus, çin dillərindən də tərcümələrin müəllifidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, tibb sahəsində də əhəmiyyətli çalışmaları olan Əli bəy “Ensiklopedik tibb lüğəti”ndən başqa “Vəba və mikrobu”, “Siflis” əsərlərini də qələmə almışdı.

O, həm də rəssam idi. 1880-ci illərdə çəkdiyi “Şeyxülislamın portreti” başda olmaqla digər əsərləri Hüseynzadəni müasir Azərbaycan boyakarlığının banisi adlandırmağa əsas verir. Səlyani imzası ilə akvarellə çəkilmiş “Təsali-

yada türk əsərləri” əsəri müəllif tərəfindən Sultan Həmidə, Plevnə qəhrəmanı Osman Paşanın yağlı boya ilə yaradılmış portreti isə Müzəffərəddin şahə hədiyyə edilmişdi. Üzeyir Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun” operasının ilk tərtibatçı rəssamı da Əli bəy Hüseynzadədir.

İstanbulda Üsküdarın Ehsaniyyə məhəlləsində yaşayan “bəyaz saqqallı, pəmbə üzülü, gözəl gözlü, şair, rəssam, musiqişünas, filosof, qəzetəçi, professor, doktor, mütərcim... bütün bir dövrün həqiqətən gizli həyat qaynaqlarından biri” (*S.Ağaoğlu*), türk dünyasının fəxri, türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq triadasının müəllifi və “Azərbaycan bayrağını mənalandıran üç ümdə amilin ideoloqu” (*M.B.Məmmədzadə*), hələ sağlığında böyük müasirləri tərəfindən rəsuli-həqq (*A.Cövdət, Z.Gökəlp*), dahi (*M.Hadi*) adlandırılan Əli bəy Hüseynzadə 1940-cı il martın 17-də bazar günü İstanbulda dünyasını dəyişib. Qaracaəhməd məzarlığındakı başdaşında “Tibb fakültəsi dəri professoru Hüseynzadə Əli Turan” yazılmışdır...

Azər Turan

MƏKTUBİ-MƏXSUS¹

Möhtərəm qəzetəniniz bilmiyorum hanki nüsxələrinin bir-iki bəndində türklüyün nədən ibarət olduğuna tamamilə vüqf göstərilməmiş və tatarlara, ələlxusus türklüyün mədari-iftixarı bulunan Çingizlər, Teymurlar kibi hər bə dahilərinə həqarətamiz bəzi sözlər dərc edilmişdir. Bu da Osmanlı türklərini müdafiə niyyətindən iləri gələrək qaş yapayım dərək göz çıxarmaq qəbilindən bir şey olmuş oluyordu.

Bu gün üləmayi-ətrakşünasın, hətta rus müstəşriqlərinin çoxu Çinin bəri cəhətlərində tatar namıyla bir qöv m tanıyırlar: türk var, moğol var, fəqət tatar yoxdur. Kırımlılar, kazanlılar, orenburqlar və sairə həp türk oğlu türkdürlər. Kəndilərinə nə qövmdən olduqları türkcə sual olunmasa türkcü – deyə cavab verirlər. Bunlara əqvami-sairə tərəfindən bir yanlılıq olaraq tatar denilmişdir.

Surəti-məxsusada şu üç məsləkdən (üç tərzi siyasətdən) həc birini tər vic edəmiyəcəyinizi, yeganə məqsədinizin Osmanlı türklərini iqaz və şəhrahə-tərəqqi və tər maddünə sövq etmək olduğunu bildiriyorsunuz ki, umum türklər için tariqi-səlamət budur... Müslümanlar və bilxassə türklər, hər nərədə olursa olsun, istər Osmanlıda, istər Türkiyədə, istər Baykal Gölünün ətrafında ya Qaraqum civarında olsun, yekdigərlərini tanıyaq, sevək, sünnilik, şölük və daha bilməm nəlik anlamlarıyla təəssübi-məzhəbiyi azaldıb Qurani-Kərimi anlatmağa qeyrət edək olurlarsa əlverməzmi?.. Çünki gərək dincə, əsasən gərək qövmiyyətcə birdirlər, müttəhiddirlər. Süni olaraq ayrıca pantürkizm, panislamizm namlarıyla məslək icadına nə lüzum vardır? Əsil məsələ nə surətlə çalışmaq, nəyə çalışmaq və öyrənməkdir. Bir millət için hər şeydən əqdəm arzu ediləcək şey qüvvətdir. Zamanımızda millətlərin səlamətlərinə, səadətine yeganə vasitə budur. Bir millətin kəsbi-qüvvət etməsi nüfusun kəsətinə, əfradın sihhət və afiyyətinə və ənasiri-mütəcanisəsi arasında irtibati-mənəvinin təzayüdünə vabəstədir. Təkəssüri-nüfuz səhhəti-cismaniyə

və ruhaniyə, irtibati-mənəvi sərvətsiz, məhəbbətsiz, hüsni-əxlaqsız olamaz. Binaənəleyh əvvəl əmirdə cahil olmamağa çarə aramalıdır. Sərvət qazanmanın yollarını öyrənməlidir. Fəsadi-əxlaqın önü alınmalıdır. Və ələlxusus məhəbbəti-mütəqabilənin təzayüdünə çalışılmalıdır.

Ancaq şunu gözəlcə anlamalıdır ki, bu millətin və ümmətin tərəqqiyi-maddi və mənəvi mütəqabilədir; yəni təəvvün əsasına müstənidir. Ətrakın bir qismində vüqə gələn tərəqqi o biri qisminə əks edər, təsir edər. Məsələ, lisani-Osmaninin təkamülü kırımlıların, kazanlıların, ya şirvanlıların dəxi dilini islahə hizmet edər; Türkiyədən Çini bir Fransa qədər ləqəl bir Fləmənk, bir Belçika qədər mütərəqqi bir məmləkət olsa idi, bunun Osmanlı türklərinə dəxi bir fəidəsi olmayacaqmıydı?.. Aləmi-İslam, ya məmaliki-ətrak qeyri-münbit bir çöl, bir biyaban halını aldığı təqdirdə əmin olunuz ki, Osmanlı mədəniyyəti dahi nə qədər çalışsa yənə bu biyabanın ortasında bir vahədən başqa bir şey olamaz! Bir məmləkətin bağlarına filoksara ariz olmuş ikən orta yerdə bir-iki bağın şu illətdən tamamiylə məsun qala bilməsi çox müşküldür. İslam, türk hər tərəfdə tərəqqi etsə, qüvvət balsa məmaliki-Osmaniyyə də o aləmin içində bir vahə deyil, bir behişt, əndər-behişt olur. Binaənəleyh məsələ, ittihad, yaxud tövhid məsələsi deyil, məsələ yekdigərimizi tanımaq, sevmək tər iqi-təməddündə yekdigərimizə müavinət etmək məsələsidir.

Qafqaz türklərinin Molyeri bulunan məzhəkənəvisi-şəhir Mirzə Fətəli Axundova adının başında mirzə var, yaxud axırında “ov” var deyə əcəm, əcəmləşmiş, yaxud ruslaşmış nəzəriylə baxıb tanımaq, təqrir etməmək, türk olduğunu, türkcə yazdığını, türklərə hizmetdə bulunduğunu bilməmək... Müəllim Feyzi kibi fəzil və kamil bir türkü, bu Azərbaycan türkünə İranda təvəllüd etmiş olduğu üçün, ya iraniləri sevdiyi üçün əcəm təlqib etmək... Digər tərəfdən də İranın kaanilərinə varıncaya qədər məktəb şagirdanına şeirlərini əzbərlətmək; fəqət Mirzə Əlişir Nəvaidən iki sətir olsun düz oxuya bilməmək... işte təyib olunacaq hallar...

“Alimi-müşarünileyhin [1] məktubunu oxurkən yadıma vaxtiylə türklüyə dair yazmış olduğum qitələr gəldi. Bunları məktubuma əlavə edib zati-alinizə göndərirəm. İstanbulda təb və nəşri müm-

¹ “Məktü-məxsus” yazısı Ə.Bayatın “Hüseynzadə Ali Turan və Türkiyədə yayınladığı eserleri” (İstanbul, 1992) kitabından götürülüb.

kün olmamışdı. Qüsurlarına baxmayıb qəzetənizə dərcini layiq görürsəniz, bəndənizi minnətdar edərsiniz.

Sizlərsiniz ey qövmi-macar bizlərə ihvan,
Əcdadımızın müştərəkən mənşəi Turan.
Bir dindəyiz biz, həpimiz haqpərəstan
Mümkünmü ayırsın bizi İncil ilə Quran?
Çingizləri titrətdi şu afaqı sərəsər
Timurları hökm etdi şahinşahlara yeksər.
Fətihlərinə keçdi bütün kişvəri-qeysər...[2]

A. Turani
"Türk" qəzeti, sayı 56
24 təşrin-i-sani 1904

QƏZETƏMİZİN MƏSLƏKİ

Qəzetənin əhəmiyyəti bir cəmiyyət, ya millət üçün artıq o qədər aşkardır ki, bundan bəhs etməyə lüzum yoxdur. Qərbdə məcmui 4-5 milyon əhalidən ibarət kiçik məmləkətlərdə üç-dörd yüzə qədər müxtəlif qəzetələrin yüz minlərcə nüsxələrlə intişarına baxılırsa, əqvami-mütəməddinə üçün qəzetənin dəxi nani-əziz kimi ehtiyacatı-bəşəriyyənin ən zərirlərindən ədd olunduğu anlaşılır. Bu kimi məmləkətlərdə insanlar qəzetə qiraətini etiyad edə-edə (təbir cayızsa) bir növ qəzetə tiryəkisi olurlar. Hər sabah və axşam qəzetə oxumamışsa çay, qəhvə içməyən adamlar kimi rahatsız olurlar... Qəzetə insan üçün adətən munis bir yoldaş, xeyirxah bir müəllim, nafe bir məktəb, hətta fərəhəfza xoş bir tamaşaxana kibi-dir. Zəlalətdə qalanlara doğru yolu, hidayət yolunu göstərir. Lakin qəzetə sözünü hənuz yeni əşidən və qəzetin nə olduğunu layiqilə bilməyən bizim xəlqdə qərib bir fikir vardır. Bunlar və ələlxüsus içlərində bir az məktəb görüb, yazmaq, oxumaq bilənlər öylə zənn edirlər ki, hər qəzetə faydalıdır və balada tədad olunan övsaficamedir. Xeyr! Qəzetə dəxi tutduğu məsləkə görə bir qism xalqın mübtəla olduğu əfyon və bəng kimi müzürri ola bilər. Fikrin sönməsinə, xəsailli-məmdüheyi-milliyə və insaniyyənin məhv olmasına, cavanların qəbləl-vəqt fikrən qocalmasına xidmət edən qəzetələr də vardır. Avropa mətbuatının içində nə qədər qərəzkarənə məqalələr

nəşr edən qəzetlər mövcuddur!.. Binaənəleyh qarcin bir qəzetədən layiqi-vəchlə fayda görmək üçün əvvəl əmrde o qəzetin nə məsləkde olduğunu, yəni nə yol tutduğunu bilməsi lazımdır. Çünki qəzetin əhali üçün nafeya müzürri olmağı o qəzetin ibtidadan tutduğu yola, məsləkə bağlıdır. Məsləksiz, ya məsləkini gizlədən bir qəzetə dinsiz, ya din və məzhəbini gizləyən adamlar kibidir. Məslək demək – yol deməkdir. Yol düz və asan ya arizəli və müşkül ola bilər. Bunda bir bəs yoxdur.

Dər biyaban gər ze şövqə Kəbə xahi zəd qədəm
Sərzənışha gər dəhəd xare-moğilan qəm məxor¹.

Lakin rəhbər hər halda yolun nə halda olduğunu və nəreyə vasil olacağını, məqsudun, hədəfi-amalın nədən ibarət bulunduğunu və yolda nə sürətlə gediləcəyini həm özü bilməli, həm xəlqə əvvəlcədən anlatmalıdır. Çünki ola bilər ki, xəlq içində heç o yolu getməmək istəyənlər vardır. Yoxsa yolu təyin etmədən bir cəmi-ğəfirin önünə keçib cəmaəti gah iləri, gah geri, gah sağa, gah sola çəkərək aldatmaq cayız olamaz. Yolu təyin etmədən zülmət içində yol getmək və bu sürətlə xəlqi kor-koranə bir girdabi-xətərnəkə doğru aparmaq böyük bir cinayət olur. Biz qəzetəmizin məsləkini ibtidadan bildirmək istəyirik. Bəyonənlər oxumağa rəğbət edərlər. Bəyonməyənlərin də bilaxirə tən etməyə həqqi olmaz. Məsləkimiz qəzetəmizin adından da istidlal oluna biləcəyi vəchlə həyatın mənayi-həqiqisinə xidmətdir. Həyat isə mənən, fikrən və maddədən daimi bir hərəkətdən, bir fəaliyyətdən, cismani və ruhani bir nəşvü nümədan, bizi bir dövri-kəmalə yaxınlaşdırən mütəmadi bir nəşvü nümədan ibarətdir. Bir fərd üçün belə olduğu kibi bir cəmiyyət, bir millət, hətta bütün bəşəriyyət üçün də böylədir. Bizlərə gəlincə şübhə yoxdur ki, bir hikməti-xəfiyyəyi-ilahiyyə məbna hidayoti-rəbbaniyyə ilə müşərrəf bilislam olaraq kürəyi-ərzin bir qismi-əzimidə təvəttün edən millətimiz qəvi, zində, bilcümlə xafi həyat ilə müttəsif bir millətdir. Həm də təzə cavan bir millətdir, hənuz həyatın dövri-kəmalə doğru gedən yolunun mənzili-əvvəlindədir. Sinni-kəmal denilən bir dövri vasil olmamışdır ki, qocalığa, zavalı üz tutsun. Bunu bilməmiş lazımdır.

¹ Tərcüməsi: Əgər Kəbənin həvəsilə biyabanda istəsən qədəm vurasan,
Dəvə tikarı əgər səni dalasa da qəm yəmə.

Bu və sonrakı farsca şeir və nəsr parçalarının tərcüməçisi Çingiz Sasanidir (tərt.).

İnşaallah gələcəkdə bunu ayrı məqalələrlə göstərməyə səy edəcəyiz. Burada ancaq bunu demək istərik ki, zətən zihəyat olan millətimizə qəzetimiz həyat vermək iddiasında deyil! Qəzetəmiz ancaq bu həyatı bir ayinədə olduğu kibi əks etdirib göstərmək istər. Fəqət bununla bərabər qəzetəmiz həyatın mənəyi-həqiqiyyəsinə, övsaf və şəraitinə əgah bulduğundan həyatı-ictimaiyyəyi-milliyəmizin nigahbanı olub daxildən və ya xaricdən, hər bir cür tərəqqi və təkamülə qarşı zühur edən maniyə və müşkülətə müqabilə etmək istər. Digər tərəfdən məlumdur ki, dünya və həyat bir meydanı-cəngdir. Bütün zihəyat daima yek, digərləri ilə rəqabət və mühiti-təbiyyələrlə mübarizədə bulunuyor. İştə qəzetəmizin əsil vəzifəsi bu cəhətdədir. Borcu millətimizi qələmlə müdafiə və bu yolda mücahidədir. Lakin sayır əqvam ilə rəqabət edərək varlığını təqviyə etmək üçün əvvəlbə-əvvəl gerilədiyimizin səbəblərini mütalifə etməyə lazımdır. Filhə-qiçə səbəb nədir ki, bütün ətrak, bütün ələmi-islam bu gün sair əqvamı-mütəməddinəyə nisbətən bu qədər geri qalmışdır. Bu məsələ bərəsində gələcəkdə bitərəfanə və biqərəzanə bilaxof sözü aşkar söyləməyi özümüzə borc biləcəyiz. Ancaq doğru irayeyi-təriq xüsusunda əsla etidali-lisan və etidali-əfkardan ayrılmayacağız. Məsləkimiz nizamat və qəvanini-mövcudə dairəsində müntəzəmən və tədricən iləriləmək sürətilə tərəqqiyə xidməti iqtiza etdirir. Burada şübhesiz bəzi müşkülət baş göstərəcəkdir. Çünki mütədil tərəqqi-pərvəranidən bulunacağımız cəhətlə sağımızda və solumuzda duran iki böyük firqə ilə mübarizəyə məcbur olacağız. Sağımızda duranlar firqeyi-mühafizəkərandır ki, hər növ tazə və cədid şeylərdən və işlərdən həzər edib insanları ələtdəvam bir nöqtədə saxlamaq xəyalındadırlar. Bunlar daima xalqın iləriləməsinə sədd çəkirlər. Solumuzda duranlar isə rəqiblərimizi kor-koranəyə təqlid edərək birdən-birə sıçramaq, özlərini qorxulu girdablara, uçurumlara atmaq istəyirlər! Hər iki tərəfdən əlhəzər! Birincilər dini-mübini-islamın ruhuna vaqif olmayaraq öz zövq və həvəslərinə müvafiq bir halətdə qaldığını xəyal edirlər. İkincilər isə zənn edirlər ki, islamda mədəniyyətə, tərəqqi və təkamülə xidmət edəcək bir şey yoxdur. Avropa cəhətindən əsən bütün yellər, hətta zəhərli yellər belə şəfabəşdir. Bunlar bütün şu maddiyunluğun, dəhriyunluğun, iştirakiyunluğun mahiyyətlərinə özləri belə əgah olmadan bu təriqəti-fəlsəfiyyələri nəşrə çalışıyorlar!.. Nə böyük yanlışlıq!.. Biz isə türk, müsəlman və rus rəiyyəti bulunduğumuz üçün türklük və islam dairəsində və rus

dövlətinin şəraiti-iqtisadiyyə və siyasiyyəsi daxilində tərəqqi etmək istərik. Biz arzu edərik ki, bizim tərəqqimizə baxıldıqda, rus rəiyyəti bulunan türk və müsəlmanlar nə gözəl tərəqqi ediyorlar deyilsin. Yoxsa türklər, müsəlmanlar irtidat ediyor, firəngləşiyorlar deyilməsin! Türkün irtidat edib firəngləşməsi, firənglərin ya mürtdələrin tərəqqisi deməkdir, yoxsa türk ya müsəlman tərəqqisi demək deyildir!.. “Təfavüt əz koca ta bekoca”¹.

Müsəlmanınız, onun üçün dünyanın hər nərəsində xeyrxahı bulunduğumuz din qardaşlarımız tərəqqi etsə biz o tərəqqiyi əz canü dil alqışlarız! Türkünüz, binaənəleyh türkünüz. Türkün hər yerdə tərəqqi və təkamül ilə məsud olmasını arzu eylərik. Rus təbəəsiyiz, binaənəleyh bütün rus vətəndaşlarımıza məsudiyyyət və rifahiyyət dilərik. Və əlhəsil sifəti-sələsə ilə müttəsif olmamız bizi bütün islamın, ətrakın və rus cəmətinin xeyrxahı olmaya sövq edir. Sədəd və mətləbimizdən uzaqlaşmayalım. Yuxarıda dedik ki, məsləkimiz həyatın mənəyi-həqiqiyyəsinə xidmətdir. Əcəba, məsləkimiz, niyyətimiz dini-islama müvafiq gəlirmi? Əcəba, islam həyata nə nəzərlə baxıyor? Əcəba, onu bir lüzumlu hesab ediyor. Xeyr! “Əddünya məzrəətül-axirə-mənkənə fihezəhə”². Ey qare, rükni-əzimi-islam olan Qurani-kərimi anlaya-anlaya oxudunsa, bilirsən ki, həyat cənabi-həyyi-layəmutun ən böyük nemətlərindən məduddur. O nemətə əhəmiyyət verməmək küfrani-nemət deməkdir. Bir kərə rəbbinə-atina fiddünya həsənətən və filaxirət həsənətən duasını xatırla. Burada zikr olunan həsənə və dünyadan murad həsənəti-maddiyyə və mənəviyyədir.

Bu həsənəti-maddiyyə və mənəviyyə həm fərdə, həm cəmiyyət və millətə aiddir. Fərdə və heyəti ictimaiyyətimizə aid olan həsənəti-maddiyyə və mənəviyyəyə isə ancaq vəzaifi-həyatiiyyətimizi mükəmmələn etdiyimiz halda nail ola bilərik. “Leysə lil insan illa masəa”³. Soy və qeyrət daima əgər fikrən və cismən hərəkət və fəaliyyəti-daimdən ibarət isə həyatın başlıca şərtlərindən biridir ki, nəticəsi getmək, tərəqqi etmək, nəşvü nūma və təkamüldür. Bunların ələimi-zahiresi nədir? Əvvəla, heyəti-ictimaiyyətimiz əfradının mükün mərtəbə əksəriyyəti arasında maarifi-ümumiyyənin intişar və təzaidi. Lakin hansı maarif? (Mən ərəfə nəfsəhu, fəqəd ərəfə rəbbəhu)⁴

¹ Fərq hardan hara kimidir.

² Dünyasız axirət, axirətsiz dünya olamaz.

³ İnsana yalnız çalışmaq gərəkdir.

⁴ Özünü tanıyan Allahını tanımış olur.

hədisi-şərifinin müstəfadınca ancaq o taifə, o millət tərifi-fələh və nicatda olur ki, özünü tanıya. Yəni hər qövmlər və millət öz qövmiyyətinə, lisanına, dininə, tarixinə, adət və əxlaqına və əlhasil özünün bütün əhvali-maziyyə və hazırəsinə, hətta əhvali-atiyəsine kəsb-i-vüquf cəlməlidir. Binaənəleyh “Həyat” milətlül-islamiyyəyə və ələlxüsus türk qövmlünə dair məlumat və onların nə olmuş olduqlarına və nə olacaqlarına bacardıqca diqqət edib bu yolda türklərin əhvali-siyasiyyə və tarixiyyə və ədəbiyyələrinə dair nəşriyyəyə qeyrət edəcəkdir. Kəsbü karidən sərəmə hasil olmaq üçün əvvəl əmrde bilgi və vüquf lazımdır. Bilgi və vüquf isə elm və lisan ilə olur. Bir əcnəbi lisanında dəxi elm təhsil oluna bilər. Fəqət bu surətlə təhsil olunan elm əfradi-məhdudə beynində qalır. Millətin əksəriyyəti arasında intişar edəmiyor. Ülm və maarif əksəriyyət beynində intişar etmək üçün lazımdır ki, millətin öz ana dili məlum və maarif təhsilinə alət olsun. Təbiri-axərlə lazımdır ki, millət öz dilinin qədri bilsin və onun tərəqqi və təkamülünə çalışsın. Bir vaxtlar Şərqdə milləti-islam beynində ərəb və fars dilləri ülm və maarifə alət bulunmuş olduğundan ərəb və fars qövmləri xeyli tərəqqiyyə-iqtisadiyyəyə və ictimaiyyəyə malik oldular. Bu gün isə ülm və ədəbiyyət türk dilində olmaq üzrə tərəqqiyə başlamış olduğundan ümum Şərqdə maarifin ən gözəl vasitəyi-intişarı türk lisanı olmuşdur. Türk lisanı bu xüsusda müthəddid şəraiti mətlubeyi-camedir. Miləli islamın ruhu olan dini-mübini-Məhəmmədinin əsasən nədən ibarət bulunmaqda olduğuna dair mütaliat və müzakirətdə bulunacağız. Lakin bir qövmlər tayfanın həyatı məhz ruhaniyyətdən ibarət olmayıb, həyatı-maddiyyə və cismaniyyəni dəxi möhtəvidir. Binaənəleyh tərəqqi və nəşvü nümədan ibarət bulunan həyatın bir əlaməti zahirəsi də sərəmə, yəni dövləti-milliyənin çoxalmasıdır. Və bu surətlə rifah və səadətə artmasıdır. Bunun üçün “Həyat” daima sərəmə-milliyənin təzayüdi-vəsaitini göstərməyə çalışacaq. Ticarət, ziraət və sənayeyə dair müzakirəyə girişəcəkdir. Bunlardan başqa həyatı-milliyəmizin ən birinci şərti əxlaq və adabın qəvaidi-həsənə və məmduhə üzrə olmasıdır. Əxlaq pozmuşluğu, sirqət və qətl cinayətləri, kizb və böhtan, büğz və nifaq, həsəd və ilaxir məzmun sifətlərlə məttəsis olan taifə əsla fələh bulunmaz. Bunun üçün “Həyat”ın vəzifələrindən biri də təhzi-əxlaqi-millətə sərəmə edib Qurani-məcidi və şəriəti-qərrayi-Məhəmmədi iqtisasınca insan nə cür olub və özündən qeyrilərlə nə tövr müəşirət və müamilə etməsi nöqtələrinə

diqqət edəcəkdir. İndi yuxarıda məslək haqqında yazdığımızı xülasə edəcəkdir. Deyərik ki, tərəqqi edib, behəqq “zihəyat” bir millət olmaq istəsək, bizə hər şeydən əqdəm islam bulunmaq, islam qalmaq əlzəm və bilcəllə məsaiyi-həyatpərəstə və tərəqqipərəstəvanəmiz əhkami-islamiyyəyə tofiqən icra olunmalıdır. Bizim üçün islam xaricində nicat yoxdur. Bunu mazidə bütərəst, ya atəşpərəst olan əcdadımız idrak etdikləri üçün dini-islamı qəbul və nəşrilə müşərəf olmuşlar idi. Ancaq hikməti-islamiyyəyə vəqif olmalıyıq və bu hikmətdən feyzyab olmamıza, nuri ilə tənəvvül etməyimizə hail olan manələri ortadan rəf etməyə qeyrət etməliyik, digər tərəfdən də ələmi-islamın hər nə səbəbdənsə bir neçə əsrdən bəri haləti-təvəqqüfdə qaldığı, hətta gerilədiyi bir müddəti-mədidə zorfində Qərb ələminin durmayıb, tərifi-mədəniyyətdə nə cür tərəqqiyyəyə nail olduğunu nəzəri-etibar və ibrət almamız lazımdır. Fəqət bu cəhətdən dəxi zəvahirə aldanmayıb bu mədəniyyətin din və qövmiyyətlərə deyil, bəlkə ümumi-bəşəriyyəyə aid əsaslarını mütaliə ilə əsbabi-tərəqqi və rifahiyyətlərini dini-islama tofiqən millətimizin tərəqqiyyətinə tətbiq etməliyik. Avropa ülmünə, maarifinə, ədəbiyyətinə, sənəət və sənayecinə kəsb-i-vüquf etməyə və millətimiz beynində nəşrə çalışmalıyıq. Biz belə yapmağa qeyrət edəcəyik. Məsləkimiz bunu iqtizadədir. Çünki bu surətlə qüvvətimiz, həyata istehqaqımız, sair millətlərlə rəqabətə qabiliyyət və istedadımız və əlhasil mühitimizlə, yəni bizi əhatə edən canlı və cansız bütün mövcudat ilə mübarizəyə iqtidarımız təzayüd edə bilər. Ancaq qəzetəmizin heyəti-mühərrirəsində çalışmaya, yazıb-pozmaya bir həvəs, bir şövq olmaq üçün lazımdır ki, cəmətimizin hüsni-təvəccöhünə, müavinəti-maddiyyə və mənəviyyələrinə məzhər olsunlar. Bizim saf və səmimi niyyətlərimiz budur.

Ümid edirik ki, xudavəndi-ələm bizə öz tofiqini əta buyurub milləti-nəcibədə öz müavinəti-ruhanisini müzaiqə etməsin.

Ə.H.

“Həyat”, 1905, №1

QƏZETƏMİZİN DİLİ HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ

Bizəmi qəzetəmizin dilini sadələşdirmək, yoxsa, cəmaətimizəmi öz ana dili olan türkcəyi öyrənmək lazımdır. Budur məsələ!.. Rəyimizə görə yazdığımızdan daha sadə Qafqazda söylənən şivələrə daha müvafiq bir surətdə yazmaq mümkün deyildir. Vəqə, qəzetəmizdə yazılan məqalə və bəndlərin şivəsi, üslubu müxtəlifdir. Lakin bunu da yaddan çıxarmamalıdır ki, yazanlarımız da Qafqazın və Rusiyanın müxtəlif şivə ilə mütəkəllim guşələrindən gəlmişlərdir. Birimiz Qarabağdan, birimiz Gəncədən, ya Şirvandan gəliriz. Birimizin vətəni lap Rusiyanın ortasıdır. O birimizin vətəni isə ya Osmanlı, ya İran sərhədinə yaxındır. Qəzetəmizi qiraət edənlər də böylədirlər. Amma həqiqət aranırsa, bu şivələrin heç birinə, hətta qəzetəmizin ən ziyadə nəşr olunduğu Bakı şivəsinə belə rüchaniyyət verməmək icab edər. Cümləsini tovhidə çalışmaq lazımdır. Orta yerdə, vəsətdə durmağa qeyrət etməliyiz. Çünki, hər hansı şivəyi ayrı-ayrı ələ alsaq, hər birində bir nöqsan görürüz. Bəzi şivələrdə əfkari-aliyyə və hikəmiyyəyi-ifadəyə, məsaili-siyasiyyə, ya ictimaiyyəyi, mötəlibi-iqtisadiyyəyi bəyana artıq söz qalmamışdır. O biriləri türkcə sərfi və nəhvi bilkülliyyə yaddan çıxardıb, artıq bir neçə türkcə sözü fars ya rus nəhvində təbiiqən yan-yana düzərək ifadəyi-məram etmək istəyirlər. Şübhəsiz, böylə olamaz! Bakı şivəsi iləmi yazaq? Yazarsaq qorxuram ki, qeyri türklər içində, türkcəyi yaxşı bilən türklər içində rüsvay oluruz!.. Ey qare, şübhəsiz “Həyat”ın altıncı nömrəsindəki “Dərviş” imzalı “Balaca mütəfərriqə”yi oxudunuz. Orada qəzetəmizin dilini bəyənəməyib tən və rişxənd edən zətin sözlərinə diqqət etdinizmi? Rus lisanına vaqif deyilsiniz, əlbəttə, o sözlərdən bir mənə çıxarammadınız. Nümunə üçün bir daha burada dərc edib idrak edə bilməniz üçün tərcümə dəxi edəcəgəm: “Yahu... “Həyat” qəzetəsinin rəsmi-güşadına... təşrif gətirdinizmi? – sualına bir zat bu surətlə cavab veriyor:

– Bana “priqlaşeni” göndərməmişdilər və bir də vallah “zanyatiyam” o qədər çoxdur ki, sən öləsən¹, obed də yadıma düşməyir... Danış görək nə var idi, yaxşımı keçdi? “Reç” zad deyən oldumu! Və ilx.

¹ Yalan deyirsəm “mən öləyim deyəcək” – yerdə müxatəbin arzu olunmayan mövtə yəmin olub Qafqazın bəzi tərəflərinə məxsus qərib bir təbiddir.

Bu zətin yarım rusca və yarım türkcə olan bu sözlərini türkcədən başqa bir dil bilməyənlər üçün tərcüməyə məcburuz.

Ağa demək istəyirdi ki: – Bana dəvətnamə göndərməmişdilər. Bir də billah məşğuliyyətim o qədər çoxdur ki, “sən öləsən” günorta taamı da yadıma düşməyir... Danış görək nə var idi, yaxşımı keçdi? Nitq-filan irad edən oldumu?..

Hər zaman qəzetəmizin dili bu tərcümədə göstərilədiyi kibi olacağından şübhəsiz bəzi zəvat bunu bəyənəməyəcəklər. “Dəvətnamə”, “məşğuliyyət”, “taam”, “nitq” və sair kimi sözlərə müğləq və öz təbirlərinə “qəliz”dir, ərəbcədir, anlaşılmıyor deyəcəklər. Nə qayıraq? Öz ana dilini bilməyən bir neçə zətin xəteri üçün türkcə hüruf ilə yazılmış rusca bir qəzetəmi çıxaraq? Qəzetəmizin dilinə etiraz edənlərin bir qismi bu cür xələqdəndir! Bunlar dəvət olunmaq, iş görüb məşğul olmaq, xörək yemək kimi ən sadə mətləbləri öz ana dillərində ifadədən aciz qalırlarsa, bunlara əhvali-ələmi, ulum və fünundakı tərəqqiyyəti, məsaili-siyasiyyə, iqtisadiyyə və ictimaiyyəyi, ehtiyacatı-zəruriyyəyi-milliyəmizi, hikəmiyyəti-islamiiyyəyi hansı dildə anladaq? Türkiyə-cədid artıq türkiyə-qədim deyildir. Türkiyə-qədim üzrə yazmağa qalxışsaq, heç kimsə sözüümüzlə anlamaz. Məsələn, MİR Əlişir Nəvai kimi desəm ki, “uçmaq” içrə həyat tapğaylar tamuğdan nəcat tapğaylar. “Uçmaq”ın behişt, cənnət və “tamuğ”un cəhənnəm, duzəx olduğunu içimizdə anlayan olacaqmı?.. Şübhəsiz xeyr! Nə üçün? Çünki bugünkü dilimiz türkiyə-cədidir. Türkiyə-cədid isə bir tərəfdən dini-islamın, bir tərəfdən də vüquati-tarixiyyənin təsirilə ərəb və farsdan çox kəlmələr alıb müruri-zamanda bu iki dil ilə o qədər ülfət eləmişdir ki, artıq onların xəzaini-lüğəviyyəsinə özünə mal eləmişdir. Hər nədənsə türklərin təbiət və məzaci-milliləri ancaq dini-islam ilə mütədəyyəin olmağı iqtiza etdirmiş ikən, lisanları dəxi ancaq farsı və ərəbi kəlmələr oxz və qəbulə meyil göstərüb, sair lisanların kəlimatını bəyənəməz, rədd edər!.. Bunun üçündür ki, rus, firəng, ingilis kibi Avropa ələsənəyi-cədidəsi tərəqqi və təkamül və tovsə eyləmək üçün yunan və latın lisanları kibi ələsənəyi-mürdədən istifadə etdikləri kibi türkiyə-cədid dəxi bu gün bir cəhətlə mürdə və bir cəhətlə zində olan ərəbin və farsın xəzaini-lüğəviyyəsinə özünə bir məxəz ittixaz elədi. Bu surətlədir ki, türk şivələrindən biri olan osmanlı lisanı o dərəcə tovsə və təkamül etdi ki, ən ali, ən dərin fikirləri, ən nazik, ən rəqiq hissələri ifadəyə bugünkü ərəbi və fars dillərindən belə müstəid və müqtədir olub bilapərva hər hansı Avropa

dili ilə rəqabət edə bilir. Ancaq türkiyi-cədid ərəb və farsın lüğətinə ehtiyac göstərir. Yoxsa sərf və nəhvi qəvaidi-lisaniyyəsini qəbul etməz. Çünki, öz qəvaidi-lisaniyyəsi bu dillərin qəvaidi-lisaniyyəsindən fitrətən daha bəsit, daha asan və binaənəleyh daha mükəmməldir. Lüğət xüsusunda dəxi türkcəmiz ərəb və farsın hər kəlməsinə meyl göstərməz. Öz təbinə müvafiq olan kəlimatı alır. Bunun üçündür ki, yəzdan, giyti, kuhi, dirəxt və ilx. kimi kəlimat dilimizə daxil olmayıb bunlara xuda, allah, ağıl, cahan, dünya, cəbəl, şəcər və ilx. kimi sözlər tərcih edilmişdir. Ülum və fünün tərəqqi etdikcə, ixtiraat və kəşfiyyat çoxaldıqca ətrafımızda, mühitimizdə yeni-yeni şeylər, fikrimizdə yeni-yeni mətləblər, mənalər peyda olacağından, əlbəttə, bu şeylərə, bu mətləb və mənalara yeni adlar vermək lazımdır. Avropa lisanları bu adları, bu yeni kəlmələri latın və yunan dillərindən alıb yaradırlar. Zənn edilməsin ki, yunan və latın dilləri cədid Avropa lisanlarından vasc və mükəmməldir və mürdə olan məzkur lisanda hər yeni ixtira və kəşfə məxsus ad hazır və mövcuddur da, onun üçün böylə edilir! Xeyr! Bu lisanlar olmuş olduqlarından onların sadə və müəyyən bir məna ilə olan kəlmələri almıb bəsit, ya mürəkkəb bir halda başqa məna ilə istemal edilir. Məsələn, sinini-əxirə zərfində icad olunan fotoqraf, teleqraf, fonograf, telefon və ilx. alətlərini ələ alalım. Bunları yunani-qədim bilmədiyindən lisanlarında bu alətlərin adı da olamayacağı aşikardır. Amma “ışıq”, “səda”, “yazı” bugünkü kimi yunanilər zamanında dəxi mövcud olduğundan, bu kəlmələrin müqabili, əlbəttə, onlarda da var idi. Bu halda avropalılar üçün “ışıq”, “səda” və yazıya məxsus öz kəlmələrini yenə bu mənalara həsr edib, yunanın kəlmələrini isə yeni icad etdikləri alat və ədəvata ad vermək və bu surətlə dillərini zənginləşdirib tovse etmək üçün istemal eləmələrinə nə mane var? Biz nə üçün avropalılar kimi hərəkət etməyəlim? Nə üçün biz də türkcəmiz üçün latın və yunan dilləri məqamında olan fars və ərəb dillərinə müraciət etməyəlim? Lazımdır ki, biz də “ışıq”, “səs”, “yazı” sözlərini öz mənalılarında mühafizə edib farsın, ya ərəbin bunlara müqabil olan “pərtov”, “səda”, “nəviştən” kimi kəlimatını yeni ixtira olunan alat və ədəvata tətbiq etməklə fotoqrafa – pərtovnevis, fonografa – sədanəvis, telefona – durşeno və ilx. deyəlim! Və bu surətlə dilimizi tovse edəlim. Böylə etsək, şübhəsiz, çox keçmədən dilimiz farsiyə mürəccəh ola biləcəkdir. Çünki fars özü “pərtovnevis”, ya “durşeno” kibi kəlmələri icaddan aciz qalıb fotoqraf, ya telefon

deməyi tərcih edəcəyi halda türki-farsi kəlmələrindən mürəkkəb məzkur ibarələrlə təzyin etmiş olacaqdır.

İndi sual olunur ki, dilimizi əcnəbi lüğətlərlə doldurmaqı lazım, yoxsa dilimizdəki nöqsanları ikmal üçün bu dilə münasibəti-diniyyə, tarixiyyə və ədəbiyyəsi olan ərəb və farsı dillərinə müraciət etməkmə müvafiq məsləhətdir. Əlbəttə, içimizdə öz lisani-millisinin qədrini bilən hər fərd ikinci şiqqəyi tərcih edir. Ərəbi və farsı kəlimalara müğləq, qəlizdir, deyənlərdən sual edirəm ki, kapitalist, ekonomiya, pressa, direktor kibi sözlərmi, yoxsa sormayədar, iqtisad, mətbuat, müdirimi müğləq və “qəliz”dir? Bir əsəri Avropa dillərindən tərcümə əsnasında sözü mənai-həqiqi və müəyyənəiləmi tərcümə etməli, yoxsa xalqımızın asan anlaması üçün mənai-əsliyi təhrifmi etməli?

Keçənlərdə bir məqalədə rusca “Mir zaklyuçit” sözünü “sülh əqd etmək” surətilə tərcümə etməyə istəyirdim. Rulfəqamdan birisi buna etiraz edib dedi ki, böylə tərcümə etsən kimsə anlamaz. “Sülh etmək” yazmalıdır. Lakin “sülh etməklə” “əqdi-sülh etmək” birmidir? “Sülh etmək” sadəcə barışmaq deməkdir. “Əqdi-sülh” isə qanun və nizam dairəsində, şahidlər hüzurunda əldə kağızlar, əhdnamələr tərəfeyn tərəfindən imzalanmış şərtnamələr olduğu halda barışmaq deməkdir. Əgər dilimizdə “sülh bağlamaq” demək mümkün olsaydı, əlbəttə, böylə tərcümə edərdim. Fəqət “sülh bağlamaq” təbiri çox qərrib görüldüyündən də sözü haqqı ilə tərcümə üçün naçar “əqdi-sülh” ibarəsindən ayrılmadım. Biz mənai pozamayız. Lazımdır ki, xalq öz dilini öyrənməyə rəğbət eləsin. Bu xüsusda gələcək nüsxələrdə daha danışarız.

Ə.H.

“Həyat”, 1905, №7

TÜRK LƏR KİMDİR VƏ KİMLƏRDƏN İBARƏTDİR?

Qəzetəmizin türkcə bir cəridəyi-islamiyyə olduğu hər nüsxənin başında zikr olunur: “Türkcə” və “islamiyyə” ibarələri hər nə qədər surəti-zahirdə qayət aydın və aşikar sözlərə bənzəyirlərsə də, həqiqət halda öylə deyildir. Bu kəlmələr asan, sadə, munis görünənlər və hər kəs öylə zənn edir ki, bunlar izahata, şərh və təfsirə möhtac deyil-

dir. Böylə zənn edənlər, əlbəttə, səhv edirlər. Çünki, qəzetəmiz illərcə intişara davam etdikcə məzkur iki kəlmənin mənalərini bəyan etməklə məşğul olacaqdır. Bu xüsusda çoxdan bəri mövcud batil, zənniyyatı, fərziyyatı, səhv və xətalrı ortadan rəf eləməyə səy edəcəkdir. Lisanımızı, qövmiyyətimizi, tariximizi, tariximize zinət verən böyüklərimizi, qəhrəmanlarımızı, dinimizi məzmun sifətlərlə ləkədar etmək istəyən qərəzkarənə nəşriyyata, rəqiblərimizə, çox kərrə də biz özümüzə aldandı inanın. Bunların nə niyyət və məqsədlə yazılmış və yazılmaqda olduğunu bilməyiriz. Hətta məəttəəssüf keçənlərdə türk qəzetələrindən birində belə tatarlara, türk və tatarların mədari-iftixarı bulunan Çingizlərə və Teymurlara dair narəva sözlərə rast gəlmiş idik. Türklüklə iftixar etdikləri halda türkün kim və kimlərdən ibarət bulunduğunu bilməyən nə qədər türk mühərrirlərimiz vardır!.. Şübhəsiz, öz qövmini ehyə edən, öz məmləkətini abad edən, öz millətini təriqi-tərəqqiyə sövq ilə anı mədəniyyətin bala mərtəbələrində çıxardıb şərəf qazandıran böyük cahangirlərə öz qövni və millətini nəzərlə deyil, başqa və rəqib millətlərin nəzərlə baxarsaq böylə cahangirlər haqqında əlbəttə yaxşı söz deyəməyiz. Səd ibn Vəqqasın mədəniyyətə xidmətini iranilərdən sormayın, ərəblərdən sorun? İranilərin, zərdüştilərin mədəniyyəti-qədimələrini kökündən məhv etdiyi halda, islam və ərəb mədəniyyətinin xadimi bulunurdu... Dövri-cədidə Moltke və Bismark fransızların səbəbi-fəlakətləri olduqları halda almanların vəliyyül-nemətləri bulunurlar. Şübhəsiz, birincilər bunlara vəhşi, xunxar deyərək məzəmmət edir, ikincilər isə bunların mədh və sitayişindən aciz qalıb namlarına heykəllər tikərlər. Lord Keçnerdən burlar şikayətçi, ingilislər isə fəvqəladə razıdırlar. İştə Teymurun da türk mədəniyyətinə etdiyi xidmətləri Dəşti-Qıpçaq, İran-Osmanlı, Çin əhalisindən deyil, Asiyayi-Vüsta türklərindən, Səmərqəndi təzyin edən asari-memariyyədən, öz nəslə bulunan Uluğbəylərin, Babur Mirzələrin təlifatından, cığatay ədəbiyyatına şərəf verən şüəra və üdəbanın yazdığı kitablardan sormalıdır. Bu xüsuslarda batil fikirlərimizi təshih etməliyiz! Ancaq tariximiz və keçmişdəki əkabiri-milliyəmiz haqqında həqiqəti meydana çıxarmaq üçün əvvəl əmrə özümüzü tanımalıyıq. Yəni, türklərin kim olduqlarını və kimlərdən ibarət bulunduqlarını, nərədən nəşət etdiklərini, neçə şöbəyə ayrıldıqlarını, bu gün nərədə sakın olduqlarını və nə namlar təhtində yaşadıklarını göstərməliyik. İçimizdə özbəklərin,

qırğızların, başqırdların türk olduqlarını bilməyənələr də vardır!.. Binaənəleyh məsələ qayət mühümmüdü. Surəti-zahirdə nə qədər sönük görünə də, həqiqət halda böyük və daimi bir əhəmiyyətə haizdir. Bu məsələ ilə bu gün deyil, bir neçə əsr əvvəldən bəri iştiğal etmək lazım idi. Mazidə əhmal olunmuş bu məsələyi gələcəyə, uzaq gələcəyə tərk etməyib heç olmazsa indi ələ almalıdır. Ancaq böylə bir məsələni həqiqilə təsvir edə bilmək, bir, ya iki fərdin işi deyildir. Bəlkə onu mütaləə üçün beynəlxalq xüsusi darülfünunlar, məclislər, cəmiyyətlər mövcud olmalı.

Finlandiya Helsenkfors şəhərində “Fin və uğor (yəni uyğur) ismilə bu kimi məsələ ilə məşğul bir cəmiyyəti-fənniyyəti-məxsusə vardır. Peterburq darülfünununda əqvami-Türkiyə əhvalına vüquf üçün ayrıca şöbə olduğu kimi, akademiya (Əncüməni-daneş) əzası arasına dəxi “ətrakşünaslıqda” şöhrət qazanmış Vasili Radlov kimi böyük alimlər vardır.

Macarıstanda elmi-əhvali-ətrakın nə dərəcələrdə tərəqqiyə məzhər bulunduğunu göstərmək üçün Vamberinin, Uyfəlvunun namlarını zikr etmək kafidir. Ümum Avropada isə bu yolda çalışan müstəşirinin və bu cür üləmə təərəfindən yazılan asari-mühümmənin adlarını saymaq üçün qəzetə sütunları yetməz. Hətta Daniya (Danimarkalara) varıncaya qədər kiçik məmləkətlər belə bu elmdə mühüm kəşfiyyatlar ilə tarixi-ətraka, ələmi-ətraka xidmətlərdə bulunmuş (gərçi bu xidmətlər bizcə məchul qalmış), Vilhelm Tomsen kimi böyük alimlərlə fəxr edirlər. Məsələnin əhəmiyyətindən naşi Avropanın bəzi yerlərində¹ mövcud olaraq övraq və rəsaili-məxsusə dəxi nəşr olunur. Qəribədir ki, məsələ ən ziyadə türklərə mütəəlliq ikən aramızda bu yolda sahibi-təttəbbö bir alim yetişmək nədir, hətta Avropa üləmasının əhvali-ətraka dair asari-təttəbbüati-fənniyyətlərinə aşına olanlarımız belə pək nadirdir!

Vaqiən, axır zamanlarda Osmanlı türkləri arasında mərhum Şəmsəddin Sami bəy, Nəcib Asim və sair bəzi zəvati-möhtərəmə bu vadidə bir cığır açmaq, yeni bir yol göstərmək təşəbbüsündə bulundular! Ancaq bunlar təşəbbüsdən iləri gedəmədilər!.. Nə üçün? Çünki məsələyə elm və irfan sahiblərinin qüvayi-müttəhidəsilə çalışmaq, məclislər, cəmiyyətlər, darülfünunda şöbələr güşad etmək, türk asari ətiqəsini aramaq üçün uzaq məmləkətlərə fənni-heyətlər göndərmək lazımdır!.. Lakin heyhat, heyhat!

¹ Müntəzəm “vəqt və fasilələrlə çıxan” deməkdir.

Bu kimi məsələlərlə behəqq iştigal etmək üçün əvvəla “Elmi-əhvali-əqvam”, “Elmi-bəşər”, “Elmi-lisan” və sairə kimi bir neçə elmdə tətəbbü və ixtisas sahibi olmaq lazımdır. Biz isə belə bir ixtisas sahibi olmadığımızı etiraf etməyə deyərək ki, hər həqiqəti millətimizə sadə və bir rəngdə göstərmək istəyən “Həyat” sütunlarında bir surəti-ümumiyyə və bəsitədə bəhs edəcək qədər məlumatı-lazımədən də məhrum deyiliz. Zənn edərəm türk lisanında çıxan bir qəzetənin nüsxələrinə göz gəzdirərkən atıdığım ibarələrə rast gəldik:

“Biz tatarları türkdən xaric buraxmadıq, şü qədər ki, tatar namilə bir cins, bir lisan, bir çöhrə, bir cəhətin bu gün mövcud olduğu pək məlumdur”. Lakin vələv türk irqinin, bir fərinin təşkil etsin. Tatar namında bir qövüm əlbəttə vardır. Bunlar böyük hökumətlər təşkil etmişlər, cahangir olmuşlar və ilx. Mühərrir məqalənin bu qədər sözləri içində fəna, səhih bir cümlə varsa, o da “tatar namında bir qövüm əlbəttə vardır” – sözüdür. Şübhəsiz, vardır! Ancaq bir qövüm, bir oşirət, ya qəbilə halında bunlar Çin daxilindən xaricə çıxmamışlardır. Çıxanlar isə ancaq ayrı-ayrı zəvətdən, qoşun böyüklərindən və sairədən ibarət qalmış, yoxsa öz qövlərini özlərilə birlikdə bəri cəhətlərə çəkib gətirməmişlərdir.

Bunlar isə moğol cinsinə mənsub olduqlarından bütün moğollar kimi türk irqinin bir fərinin təşkil etməyib, moğol irqinin bir fərinin təşkil edirlər. Binaənəleyh türkdən xaric tutulmaları əlzəmdir. Əgər cahangir olmaq qövmiyyəyə, millətə, millətin heyəti-məcmuəyi-ictimaiyyəsinə aid isə moğolların bu qismi bəri cəhətlərdə nə böyük hökumətlər təşkil etmiş və nə də cahangir olmuşlardır. Ancaq müxtəlif dövrlərdə əsakiri-əziməyə müvəffəqiyyətlə sərkərdəlik etdikləri inkar olunmaz! Bunların moğol irqinə mənsubiyyətlərindən naşi, təbiidir ki, cinsiyyət, lisan və çöhrələri dəxi az-çox moğollara məxsus cinsiyyət, lisan və çöhrədir.

Tatar deyilən, səhvən tatar deyilən türklərə, daha doğrusu türklərin səhvən tatar deyilən qisminə gəlincə, bunların lisan və tarix cəhətilə moğollara müşabihət və münasibətləri çox azdır. Yox kimidir. Lisanları, iləridə isbat edəcəyim vəchlə nisbətən qaba olmaq ilə bərabər Azərbaycan türkü, osmanlı, hətta cığatay şivələrindən ziyadə türkcədir. Yəni türkiyə-qədimə, farsın, ərəbin təsirindən azada qalmış türkiyə-əsliyə daha qərbdən və tatar türkcəsində görünən bu hal

Qərbdən Şərqi doğru getdikcə Volqa nəhrindən Baykal gölüne, ya Altay dağlarına təqərrüb etdikcə daha vəzəh və aşkar oluyor.

“Cins” və “çöhrə” məsələsinə gələlim: Burada ancaq antropologiya (elmi-bəşər) qaydasınca miqyası-cümcümə (qafa tasını ölçmək) və sair üsullar ilə tutulmuş bir statistika hökm oluna bilər. İçimizdə az-çox moğollara bənzəyənlərə “tatar çöhrəli” deyirik, deyilmi? Burada iki mülahizə var və xatir ola bilər: Bir mülahizəyə görə ola bilər ki, burada bir irsiyyət məsələsi vardır. Yəni bu şəkildə olanlarımız, ya əbəsn, cəddi külliyyəni türkləşmiş bulunan moğollardır, yaxud damarlarındakı qana xeyli moğol qanı qarışmış olan türklərdir... “Üləmayi-bəşər” tərəfindən Qazan türkləri (tatarları) haqqında icra edilən tətəbbüat nəticəsində bunlardan təqribən bir nisfinin az-çox Avropa (yəni ariya) çöhrəsinə və bir nisfinin də az-çox moğol çöhrəsinə malik olduqları təbəyyün etmişdir. Ancaq bu hal qazanlıların moğol olduqlarını isbat etməz! Çünki qismən moğol çöhrəli, qismən də Qafqaz çöhrəli olmaq halından türklərin hansı şöbəsi azad ədd oluna bilər? Əcəba, Azərbaycanda, Anadoluda, habelə bizzat Türkünstanda bu yolda təhərriyati-fəniyyə bizim öz tərəfimizdən dəxi icra edilsə, eyni nəticə hasil olmazmı? Anadolu içlərində öylə vilayətlər vardır ki, türklərinin çoxu “tatar”, yəni moğol çöhrəsinə malikdirlər... Bu isə əvvəllərdə səyahət edənlərə məlum bir keyfiyyətdir. Yuxarıda dedik ki, burada ikinci bir mülahizə daha vardır. Madam ki, hər tərəfdə, haman nisfi nisfinə hər iki çöhrə mövcuddur, o halda elmi-qəvam və elmi-bəşər nöqtəyi-nəzərindən hansı çöhrəni ən ziyadə türk çöhrəsi ədd etməliyiz? Moğolları, yoxsa hind və avropalıları müşabəh olanları; məsələ qayət müşküldür. Çünki əvvəla iki-üç min il əqdəm bir millət halını alaraq Baykal civarında Orxon və Yenisey nəhrləri səvahlində və Altay dağları ətəklərində yaşamış və türklərin ən qədimi və ən xalisi bulunmuş olan Tu-ku-ye qövmünün çöhrə və cümcüməsinə (qafa tasına) vüqufi-tamımız olmaq lazım idi. Mümkün isə həfriyyət icra edib üzami-qədiməyi müayinə və mütaliə etməli idik. Ola bilər ki, ən qədim zamanlarda dəxi hər iki çöhrə mövcud idi... Lakin çöhrə məsələsinin mücərrəd, özbaşına o qədər əhəmiyyəti yoxdur.

Türklər səhnəyi-tarixiyyəyə miladi-İsadan 2000 il əqdəm çıxıb, o vaxtdan bəri cinsən və lisanən müxtəlif və müteəddid təsirətə məruz olmuşlardır: Asiya qitəsinin şərqində mancu, moğol və çinlilərlə, qərbində isə irqi-qafqazidən olan əqvam ariya və samiyyə ilə, yəni hindi, irani, islav, çərkəs, kürd, ərəb və sairə nəsillərilə qarışmış

olduqlarından bu gün hər tərəfdə şəkllən, cinsən və lisanən qayət müxtəlif bir qövmdür.

Bir tərəfdən tarixin göstərdiyi vəchlə müqəddəmə türk ikən bilaxirə türkcöyü tamamilə unudub, başqa lisanlarla mütəkəllim qövmələr mövcud olduğu kimi, digər tərəfdən də öz qədim dillərini tərkd edib türkcə təkəllümə başlayan və bu surətlə içimizə qarışb bizlərdən mədud olan başqa qövmələr də vardır.

Xəzərləri, bu gün islavca söyləyən bulqarları, macarlara qarışmış hunları, hind əqvamına qarışmış catları, üləmayi-ətrakşünasan birinci zümrəyə nümunə ədd ediyolar. Müqəddimən guya Fin və uyğur tayfasından olan başqular, Əfqan və Türküstan tərəflərində təvəttün edib iraniyüləsl olan sartlar isə bu gün tamamilə türklərə qarışb türkcə söyləməkdə olduqlarından ikinci firqəyə misaldırlar. Bundan başqa bizzat türk əqvamından bir qismi digər qismi tərəfindən təməssülə uğradılıb, bu diqqət bir maddədir. Bütün bu söylədiklərimdən anlaşılıyır ki, ayrı-ayrı nə cins, nə çöhrə, nə lisan, nə adət və əxlaq və nə də din və məzhəb türk əqvamını fənnən tərif və təsnif üçün əsas tutulamaz. Bəlkə şəraiti-tarixiyyöyü-coğrafiyyəyə və sairə ilə bərabər bütün bu tədad olunan şəraitin heyəti-məcmuəsi nəzəri-ətibara alınıb bu surətlə əqvami-türkiyyodən mətlubə ən ziyadə müvafiq olan bir ünmužəc ittixaz olunmalı, digərlərinin isə cədvəli-təsnifdəki mövqeləri məzkur ünmužəcə dərəcəyi-qürbiyyət etibarilə təyin edilməlidir.

Bunlardan hansının və nə dərəcədə türk namını daşımağa müstəhəq bulunduları ancaq bu surətlə təbyin edə bilər.

* * *

Əsil mətləbimizə başlamazdan əqdəm “moğol”, “tatar”, “türk” və “turok” kimi istilahati-fənniyyəyə dair bir fikir edəlim. Bu gün “moğol” ləfzi etnoqrafiya əhvali-əqvam elminə müəyyən bir qövme məxsus istilahlardır. Atidə bir cədvəldə göstəriləcəyi vəchlə bu qövme türkün qeyri olmaqla bərabər türk əqvamının dəxi mənsub bulunduları Altay, yaxud Turan əqvamından böyük bir şöbədir. Türklərə bu surətlə bir münasibətləri olmaqla bərabər türklərdən başqadırlar. Halbuki türklərin tarixi-mədəniyyətdə böyük bir rol oynamış bir qisminə səhvən bu nam verilmişdir. Teymurləngin həfidi (nəvəsi) Babur Mirzənin Hindistanda təsis etdiyi böyük və mətin bir hökumətə

“böyük moğollar hökuməti” deyilmişdir ki, qətiyyən yanlış bir istilahlardır. Teymur Burlas nam türk əşairindən birinə mənsub olub, türkcədən başqa bildiyi bir dil var idisə, o da sonradan öyrənmiş olduğu lisanı-farsi idi. Moğolca bilməz idi. Babur Mirzəyə gəlincə, bu zatın tənzimi-dövlət və ümuri-idarədəki məharəti dərəcəsinə qüvvəyi-qələmiyyəsi də var idi. Əmuzadəsi Uluğbəy kimi həp türkcə yazmış olduğu əsəri-tarixiyyə və ədəbiyyə alan ortada mövcuddur. Qiymətədar olan bu əsərlər miyanında “Vəqayə”, yaxud “Baburnamə” namilə bir də Babur Mirzənin özü tərəfindən qələmə alınmış bir tərcümeyi-halı vardır. Bu əsərin¹ bir çox yerlərində müşarileyh moğolca bilmədiyini etirafıla bərabər əcdadı kimi özünün dəxi türk olduğunu və hətta türklüklə iftixar etdiyini bəyan eyliyor. Hindistandakı sülaləsinə “böyük moğollar” ləqəbi bir yanlışlıq əsəri olub bu yanlışlıq avropahlara bəzi İran müvərrixlərindən sirayət etmiş idi. Bu gün Avropa müstəşirinin haman kəffəsi xətələrini anlayıb təshih-i-maddə etmiş olduqları halda, biz nədən əski zəhabımızda səbat edib qalırız?

İndi Hindistanda böyük hökumətlər təsis etmiş olan bəzi türklərin üzərindən bu moğol² namını rəf edib yalnız aid olduğu əqvama təxsis etdikdən sonra gələlim “türk” və “tatar” istilahlarına.

“Tatar” istilahlı mübhəm, qeyri-müəyyən, qeyri-fənni olduğuna və ancaq avampəsəndənə və cahilanə bir surətdə istemal edilməkdə bulduğuna binaən türköloqlar (üləmayi-əhvalşünasani-ətrak) fiyöv-mən bu istilahlın ortadan götürülməsi tərəfdarıdırlar. Çünki tatar ləfzi mənai-həqiqi əslisindən başqa üç-dörd məna ilə daha istemal olunur ki, kəffəsi yanlışdır. İbtida bu yanlış olanları mütalə edəlim. Bəzi əski müvərrixin və müstəşir qin hər iki istilahlı (türk və tatar ləfzlərini) həmmənə və yekdigərinin təmamilə müradifi kimi tələqqi etmişlərdir ki, bunun külliyyən yalnız olduğu aşkardır. Digərləri ələlxüsus əski fransız müəllifinin bir qismi öylə zənn etmişlərdir ki, guya moğol, tunguz mancu, tibetli, türk və sairə həp fərutdan olub ümuminə “tatar” deyilir, yəni tatar istilahlı guya qayət şümüllü olub türk, moğol və sairəyi mühit və şamilidir. İştə bu növ yanlışlıq nəticəsidir ki, Değin (Deguignes) nam müvərrix əsərinə şöylə bir ünvan vermişdir: “Historic generale des huns des Turcs, des Magoles et des autres Tatares”.

¹ “Pavede Kurtıl” nam fransız alimi tərəfindən fransızcaya tərcümə edilmişdir.

² Türkmən və Azərbaycan türklərindən bir qisminə osmanlı ilə ərəblər tərəfindən səhvən “əcəm” deyilir ki, keza təshihə əlzəmdir.

Yəni “Hun, türk, moğol və sair tatarların tarixi-ümumisi” təbiri-axərlə Değın zikr olunan bu əqvamın cümləsini tatar fərz etmişdir. Bir üçüncü firqə üləma isə bunun tamamilə əksi bir xəyata düçar olaraq türk ləfzini ümumi və şumullu ədd etdiklərindən tatarları türk irqinin bir fəri, bir şöbəsi kimi qəbul etmişlərdir. Bunlar haqqında deyə biləriz ki, əgər tatardan muradları başqaları tərəfindən səhvən tatar namı verilən türklər isə, o halda etiraz ediləcək nöqtə ancaq biz-zat ləfz tatar olur. Yox əgər məqsədləri ən əsil moğol olan tatarlar isə o halda bittəb bu da böyük bir yanlışlıq ədd edilmək iqtiza edər. Çünki əvvəlcə ərz etdiyim vəchlə tarix göstərir ki, nə tatar deyilən moğollar Tyan-şan dağlarından bəri tərəfə hicrət etmişlər və nə də Rusiya və Sibirya səhralarındaki türklər tatarlardır. Biləks bunlar türklərin ən ziyad türk olanlarıdır. Mərhum Şəmsəddin Samibəyin “Qamusı-türki”sində dəxi tatar maddəsində bu yolda bir yanlışlıq vardır. Samibəy öylə zənn etmişdir ki, tatar ən əsil türk əqvamından kiçik bir qövüm olub, bunların namına nisbətən ümum moğollara “tatar” deyilmişdir. Bəzi fərziyələrə görə tatar ləfzinin mənşəi mancuriyalıların lisanında tirəndaz, oxatan mənasına gələn “ta-ta” kəlməsidir. Digər tərəfdən də doqquzuncu əsri-miladido yazılmış Çin kütubi-tarixiyyəsində iki işarə vardır ki, “ta-ta” və “ta-zə” kimi oxunur. Ərəblərin irq və cins tanımayaraq, ərəb olmayan bilcümlə əqvam və ümumə əcəm itlaq etdikləri kimi, çinlilər də Amur nəhri kənarlarında sakin və türklərə heç bir müşabihət və münasibəti olmayan, fəqət çinlilərin qeyri bulunan bir çox əqvama “ta-ta”, yaxud “ta-zə” namı verirlərdi. Bundan başqa, yenə ərəbin əcəm ləfzini ayrıca İrənin Fürs qövminə təxsis etməsi qəbilindən çinlilər də nəhri-Əsfər sahilində yaşayan bir moğol qövminə dəxi bilxassə “ta-ta” deyirlərdi. Bəzi çinli şivələrində hecaların axırına bir də “r” hərfi ilhaq olunduğundan bu kəlmə “tar-tar” və “ta-tar” surətində dəxi tələffüz olunurdu. İştə nəhri-Əsfər səvahlilinin tatar deyilən bu moğolları çinlilərlə bir müharibənin nəticəsi olaraq Qobi səhrasından keçib Tyan-şan dağlarının ətəklərinə qədər gəlmişlər, fəqət oradan daha iləri heç bir zaman keçəməmişlərdir.

Çingizin validəsi bu moğollardan idi. Çingiz fütuhətindən sonra türk əqvam və məmalikinin bir qismi bu cahangirin ordularında bulunan tatar (moğol) komandaları səhvən tatar namilə yad olunmağa başladı. Bu səhvə başlıca islavlar səbəb oldu. Çünki bunlar Çingiz qoşununun bir əksəriyyəti – əzimə etibarilə türk olduğunu anlamayıb ancaq

əsgərin sərkərdələrini nəzəri-etibara almış idilər. Halbuki fəth olunan ərazinin əhaliyi-turaniyyəsinə zətən minəqlədim türk, bu əraziyi fəth edən əsgərlər türk, bunları təqib edən mühacirlər türk, Çingizin özü türk, türkün bir qisminə, bir şivəsinə, bir dövr tarixinə namını verən oğlu Cığatay, yaxud özbək türklərinə nam verən digər oğlu Cuci kimi həp türk oğlu türk idilər. Çingiz ümuri-dövləti üçün moğolların deyil, uyuqların, yəni qədim türklərin xətt və lisanlarını qəbul etmiş olduğu da cümləcə məlum bir keyfiyyətdir.

Çox keçmədən bir neçə komandan və sərkərdədən ibarət bulunan moğol ünsürü türklük ümmanı içində tamamilə qayıb olub, bir əsər buraxmadığı halda, tatar namı əqvamı-əcnəbiyyə dillərində mühafizə olunub qaldı. Fəqət elmi-əhvali-əqvam ilə elmi-lisanda bu yanlışlıq ancaq bu axır zamanlara qədər davam edə bilib, bu gün ortadan götürülmək üzrədir. Çünki fiyövmon məzkur elmlər birdən-birə yeni bir dövrə-tərəqqiyə vasil olmaqla “tatar” deyilən türklərin ən xalis türklərdən bulduqları anlaşıldığından üləmi-məzkurə müntəşibini “tatar” istilahının ancaq baladə zikri keçən moğollarla tunquzlara həsr və təxsis edilməsinə hamən müttəfiqən qərar verməkdədirlər. Səhvən tatar denilər türklər bərvəchi zir üç böyük şöbədən ibarətdir:

1) Sibiryanın vase səhralarında yüzlərcə müxtəlif namlar təhtində yaşayan qəbail və əşair ki, başlıca vaxtidə Qızıl Orda hökumətini təşkil edən qıpçaq türklərinin nəslindən münşəəbdirlər.

2) Rusiyayi-Avropayı türkləri. Bunlar ya qazanlılar kibi qıpçaq nəslindən elmi-bəşər nöqtəyi-nəzərindən “braxisəfal” olub qismi-əzəmin çöhrəsi avropalılara məxsus çöhrədir, ya kırımlılar kimi noğay və sair qədim türklərin əhfədıdırlar.

3) Qafqaziyanın əqvamı-müjavirə tərəfindən səhvən tatar təsmiyə olunan türkləri də bunlardır. Qafqaz silsiləyi-cibalının cəhəti-cənubiyyəsinə sakin Azərbaycan türkləri ki, şirvanlı, bakılı, qarabağlı, gəncəli, irəvanlı və sairədən ibarətdir (İrənin şimali-qərbi səkənəsi də bunlardandır) və məzkur silsiləyi-cibalın cəhəti-şimaliyyəsinə sakin noğay, bulqar, bir qismən ləzgilərə qarışan kumuk və zahirən xeyli çərkəslərə bənzəyən və adətən çərkəsləşmiş bulunan “kabarda” və ilaxir.

Gələlim “turok” ləfzinə. Əhvali-qövmiyyəyi-otrakə aşına olan üləmanın ən mütəbərləri bir qələti-tarixi nəticəsi olan “tatar” təbirini

rədd edib bu nam təhtində zikr olunan türklərin şəx və şübhə qal-
mayacaq surətdə türklüklərini isbat eləmiş bulduqlarından bezi
Germaniya (alman) ətrakşünasını daha ziyadə ərəb, fars və Avropa
təsirati-irqiyyə və lisaniyyəsinə məruz bulunmuş və guya bu surətlə
türklükdən bir dərəcə təbaüd etmiş bulunan qərb, yəni osmanlı türklərini
bərəkildən təfriq üçün fəndə başqa bir istilah icadına qal-
xışdılar. Məlumdur ki, Türkiyədə beynülam ruslara Moskov deyil-
diyi kibi, rus əhalisi beynində də osmanlılara türk ləfzindən qələt
olaraq “turok”, ya “türk” deyilir. İştə, bezi alman üləması türk namını
baladə tədad edilən ətrakla Asiyayi-vüstadəkilərə təxsis edib osmanlı
türklərinə isə “türk”, yaxud “turok” isim verilməsini təklif elədilər.
Fəqət böylə bir təklif bizzat osmanlı türkləri tərəfindən gülünc ola-
cağı kibi üləmanın ümum beynində dəxi əsla şayani-qəbul görünmi-
yor. Hətta Rusiyanın ən ciddi əhvali-əqvami-aləm və müvərrixləri
fənni-həqiqi namına bu fikrə şiddətlə etiraz etdilər. Zətən, alman
alimlərinin böylə iki istilah icadı lüzumuna göstərdikləri səbəb də
çox zəif, hətta qeyri-məquldur. Çünki bu gün türk əqvamının cüm-
ləsi osmanlılar kimi ərəb, fars və sairənin təsirati-irqiyyə və lisaniyyəsinə
məruz olmuş bulunurlar. Məruz olmayanlar isə yox kimidir, olsa da,
yakutlar kibi büt-pərəstlikdə qalan, ya xristiyanlıq qəbul
edən kiçik şöbələrdən ibarətdir. Demək ki, zikr olunan fərq, təsirati-
xariciyyənin azlığında, çoxluğunda olub, yoxsa keyfiyyətdə deyil.
Bu isə ancaq təməddün və tərəqqi etibarilə türk əqvamının bulun-
duqları dərəcəti-müxtəlifdən iləri gəliyor...

Türk lisanının əssənəyi-aləm beynində mövqəini təyin edəlim.
zira mütaliə etdiyimiz bəhsə böyük dəxli vardır.

“Lisaniyon” bir sinfi-əssənənin əsvat, hürufat, lüğət, iştiaqi-
sərf və nəhvində bezi mühüm övsafi-ümumiyyəyi-müştərəkə kəşf
edib bu surətlə aralarında mövcud olan müşabihətə məbna bir züm-
rəyi-əssənəyi “Altay”, ya “Ural və Altay dilləri”, yaxud “Əssənəyi-
turaniyyə” namı vermişlərdir. Əssənəyi-məzkurənin künhi, cəddi-
ələsi qayət qədim və vahid bir lisani-əslivi-turani olmaq möhtəmil isə
də ancaq bu lisani-əslinin mahiyyəti hənz layiqilə anlaşılmalıdır.

Üləmayi-lisanın qövlünə görə əssənəyi-turaniyyə aralarındakı
fərqlərə binaən bərvəchi-ati altı şöbəyə münqəsimdir:

1) “Fin və uqor” dilləri ki, Finlandiyanın müxtəlif ləhcələrilə
Macar (Venqriya unğar) lisanı bu şöbəyə daxildirlər.

2) Sibiriya və Bəhri-Müncəmidi-Şimali səvahlində söylənən
müxtəlif “samoyed” ləhcələri, fin və uqor lisanları ilə bu ləhcələr
beynində mövcud olan xüsusi bir müşabihətdən naşi cümləsini (yəni
hər iki şöbəyi) bir şöbə ədd edənlər də vardır.

3) Türk ləhcələri, bunlar aşağıda ayrıca tədad ediləcəkdir.

4) Moğol ləhcələri ki Çinin şimali-şərqişində və kəza Sibiriya
və Rusiyanın bezi cənub cəhətlərində söylənəcəkdir. Məvərayi-
Baykal moğolları, buryat, kalmık və sairə bu zümərəyə daxildirlər.
Çingiz ordusunda bulunmuş tatar komandalarının ləhcəsi dəxi bu
ləhcələrdən biridir.

5) Mancuriyalıların lisanı ki, tunğuz deyilən qəbail də bu lisanla
mütəkəllimdir. “Fin və uqor” lisanları ilə samoyed lisanı beynində
bir irtibati-nəsli, nəşəbi mövcud olduğu kibi türk, moğol və mancu-
riya lisanlarının da ayrıca bir əsildən, bir kökdən mütəfərrə bulun-
duqları zahirdir.

6) Yapon lisanı dəxi Eyveld, Şot, Venqlər və sair mütəbər lin-
sanyonu-turaniyyənin rəy və qövlünə görə Ural və Altay lisanların-
dandır.

Hələ qəvaidi-nəhviyyəsinin tamamilə turani olmasında üləma-
nın cümləsi müttəfiqül-rəydirlər. Əsasən yapon lisanının turaniliyini
müsirranə iddia edən zat ən ziyadə Venqlərdir. Əssənə və əqvami-
turaniyyəyə dair mütəəddid asari-nafiesilə kəsbi-iştihar etmiş bulu-
nan alim müşarileyh bu xüsusda Budapeşt şəhərində intişar edən
“Revue Orient le pour us etudes Oural-alo altai gues” nam risaləyi-
mövqutənin 1900 sənəyi-miladiyyəsinə çıxan məcmuələrində “Die
Ural altaischen Sprachen” sərlövhəsi təhtində məqaləti-mühimmə
dəxi nəşr etmişdi.

Bezi alimlərə görə əssənəyi-turaniyyə zümərəsinə tədad edilən-
lərdən başqa bir də xətti-mixi (xətti-mismari) ilə yazılmış akkadi,
yaxud şumeri deyilən qədim bir lisanı dəxi daxil etmək lazım gəlir.

Əssənəyi-turaniyyəni yekdigərindən təfriq edən övsafi-xüsu-
siyyədən sərfi-nəzərlə (bu təfsilat sədədimizdən xaricdir) yalnız
türkcənin ümum əssənəyi-turaniyyə ilə müştərək bulunan övsaf və
məzayasını müxtəsərən zikr edərsək faydadan xali olmaz.

Əssənəyi-aləmin bir qismini Turani ya Ural və Altay namilə bir
yerə cəm və tövhid edən övsaf və əlamət bunlardır:

a) Kəlmənin müəyyən mənaya, məfhuma dəlalət edən hecai-əslisi erab və təsrif əsnasında əslən təbəddülata uğramaz.

Məsələn, ərəbin “qövl” kəlməsi təsrif əsnasında qeyl, qal və ilx. şəkillərə girdiyi, yəni bir mənayi-müəyyənə dəlalət edən heca və məsdərinin “vav”ı gah “əlif”ə, gah yayı-münqəlib olaraq hərəkələr dəxi dəyişdiyi, yaxud ara yerə başqa bir hərflə daxil olduğu halda türkcənin “demək” felindəki “de” hecayi-əslisi təsrif əsnasında heç bir vəchlə təhəvvül edəmədiyindən (da), yaxud (du) və ilx. kibi şəkillərə qətiyyənlə girəməz. Bu isə bir lisanın asanlıq, sadəliyi, müsbətliyi nöqtəyi-nəzərindən əlbəttə böyük bir məziyyətdir.

b) Kəlmələrin təbəddülati-sərfiyyə və iştiaqiyyəsi tələsüqi-ədəvat (agglutination) və daha doğrusu, tələhüqi-ədəvat qaydasına tabedir. Ədəvat hecayi-əslini daima təqib edər, ona təqəddüm etməz.

Məsələn, ərəbcə (məqal) kəlməsində (m) hərflə hecai-məsdərə təqəddüm etdiyi halda türkcə (deyilmiş) ibarəsində (yılmış) ədəvati (de) hecai-əslisini təqib edər. Hecayi-əsliyə təqəddüm edən ədəvata əssənəyi-turaniyyədə ancaq macar dilində təsadüf olunur ki, o da müstəsna qəbilindən olaraq əndər nadiratdandır.

c) Kəlmələri tərkib edən hecalar və bunlara təbəddülati-sərfiyyə əsnasında ilhaq olunan ədəvat daima “qanuni-ahəng” deyilən və ancaq əssənəyi-turaniyyəyə (macar, fin, türk, moğol və yapon, sair turan dillərinə) məxsus bulunan bir qayidəyi-mühimməyə təbəiyyət edər ki, bu da bir kəlmədə bulunan hürufi-sövtiyyənin yekdigərə təvafüqündən ibarətdir. Yəni hərəkələrin xəfifi xəfil ilə və səqili səqil ilə imtizac edə bilər. Yoxsa hərəkəyi-xəfifə hərəkəyi-səqillə bir araya gələməz. Məsələn: “gəlmək”, “getmək”, “gələcək”, “gedəcəkdir” ibarətləri əslən və qədən: “gəlmaq”, “getmaq”, “gələcaq”, “gedəcaq” kimi tələffüz olunamayacaqlarından “gəlmək”, “getmək” şəklində yazılmaları da caiz olamaz.

Kəza qalməq (qalmaq), qaləcəq (qalacaq) ibarətləri də “qalmək”, “qaləcək” surətində nə yazıla bilər və nə də tələffüz oluna bilər.

ç) Ədəvati-zəmiriyyə və ya zəmiriyyəyi-izafiyyə vasitəsilə əfalda süvəri-intəhaiyyəyi-təsrifiyyənin hüsula gəlməsi keyfiyyəti dəxi bir çox turan lisanlarının övsafi-müştərəkəsindən məduddur.

d) Fəqət ən ziyadə əssənəyi-turaniyyəyi bir zümərəyi-vahidə şəklində birləşdirən cəhət qəvaidi-nəhviyyədir ki, haman kəffəsində bir siyaq üzrədir. Fel və xəbər daima cümlənin axırında bulunması məfulların, zərfi-zaman və məkanların felə tabe bulduqları felə,

sifətlərin mövsufə təqəddüm etmələri və ilx. əssənəyi-turaniyyədə ümumi bir keyfiyyətdir.

Nəhvi-turanidə kəlmələrin bir təaqübi-müəyyən ilə irtibat və ittihad etməsindən naşi, cümlə (Vəqlərin təbiri vəchlə bir “cümləyi-sibhi-kəlmə”)dir. Yəni cümlə içində təaqübi-kəlmət, kəlmə içindəki tələhüqi-ədəvata təşbih oluna bilər!..

Bütün bu zikr olunan məvaddi-mövzu bəhsimiz nöqtəyi-nəzərindən qayət mühümdür. İndi türk ləhcə və şivələrindən hansının ziyadə türkcə olduğunu anlamaq üçün əvvəla hər birinin məzkur övsafi-əsasiiyyəyi-turaniyyə ilə nə dərəcə və nə nisbətə müttəsis, yəni qəvaidi-əsliiyyəyi-turaniyyəyi nə nisbətə mühafizə etmiş və özlərilə qeyri-mütəcanis bulunan əssənəyi-samiyyə və ariyyənin təsiratına nə qədər məruz bulunmuş olduğunu təyin etməli, saniyyə vəsaiti-fənniiyyəyi-lisaniyyə və tarixiiyyəyi-coğrafiyyə və sairə ilə ən qədim və ən xalis türklər kimlər olduğunu kəşf ilə bunların lüğətini, qəvaidi-sərfiyyə və iştiaqiyyəsinə gözəlcə zəbt etdikdən sonra türkün şimdiki ləhcələrindən hər birinin bu qədim və xalis türkcədən təbəüd edib-ətmədiyini və etdi isə nə dərəcə etdiyini mütləq etməlidir. Bundan başqa türkcə ləhcələr üzərinə həmcins və həmcivar bulunan sair Turan lisanlarının da təsiratını unutmamalıdır. Heç şübhə yoxdur ki, lisani-əsliyi-türk müxtəlif səbəblər təhtində təhəvvülata uğramaqdan və başqa dillərin təsiratına məruz bulunmaqdan bir an xali qalmamışdır.

Bu səbəblərin başlıcalarından olmaq üzrə mühitin şərəiti-iqlimiyyə və təbiyyəsinə vəziyyəti-coğrafiyyədən naşi münasibəti-milliiyyəyi-həmcivarini: ədvari-müxtəlifədə türklər tərəfindən qəbul olunan növ-növ məzahib və ədyanı və bunlarla bərabər gətirilən xətt və lisani-diniyi vəlhasil miləl və əqvanı yekdigərinə qarışdıran müxtəlif vəquati-tarixiiyyəyi zikr edəriz. Əsbabi-məzkurəyə dair təfsilatdan sərfi-nəzərlə türklərin müxtəlif ədvari-tarixiiyyədə qəbul etdikləri məzahibə dair bir məlumat edənlərim.

Orxon¹ səvahili qürbündə əxirən kəşf edilən asari-ətiqədən müstəban olduğu vəchlə, türklərin ən qədim din və məzhəbləri bir növ şaman etiqaatından ibarət bulunmuşdur. Şaman məzhəbinə bu gün

¹ Orxon bir çaydır ki, Baykal gölüne mənəb olan Selenma nəhrinə tökülür.

dəxi bəzi Çin və moğol əqvamı və Sibiriya cəhətlərində bir neçə türk əşair və qəbaili tabedir. Zamani-qədimdə binnisbə mənidar olub əsasən təbiətə, əsrari-təbiətə pərəstişdən ibarət bulunan bu məzhəb əlyövm qaba bir bütperəstlik dərəkəsinə enib şaman kahinlərinin şarlatanlığı sayəsində davam etməkdədir. Türklərdən ən əvvəl təməddün edən qədim tu-ku-yc təbiri-axərlə oğuz türklərilə bunlardan sonra səhnəyi-tarixə çıxan uğyurların qismi-küllisi məzkur bütperəstlikdə çox müddət səbat etməyib müruri-zamanla fəvc-fəvc müxtəlif dinlərlə mütədeyyin olmağa başladılar. Şaman bütperəstliyini ilk sədəmata uğradan din miladi-İsadan əqdəm Hindistanda zühur edib türk və moğollar içində, miladi İsadan, hətta hicrəti-nəboviyədən belə sonra intişara başlamış olan Budda¹, yaxud Şakyamuni nam bir zati-möhtərəmin dini olmuş idi. Bir qismi-özimi-bəşəriyyətin, haman ümum irqi-əsfərin mütədeyyin bulunmaqda olduğu dini-məzkur, bu gün Çin moğolları ilə Rusiyadakı kalmık və buryatların və kəza moğollaşmış bir qisim türklərin arasında dəxi lama məzhəbi şəklini əxz edərək sair ədyan ilə rəqabət etməkdədir. “Dini-əsfər”, yaxud “sarı məzhəb” təbir olunan lamalığın banisi Zonqova nam rahibdir. Hər halda lama məzhəbi budda dininin bir şöbəsindən başqa bir şey deyildir. Bu məzhəbdə olan moğollarla, moğollaşmış bəxi türklərin mərkəz ruhaniləri Tibet qitəsindəki Lahasa şəhərindən sonra Şimali Moğulustanda qaim Orğa bələdəsidir. Əsası panteizmə, yəni vəhdəti-mütləqə, yaxud vəhdəti-vücut ilə metampsixoz, yəni ruhun cismdən-cismə intiqalı demək olan tənəsüx etiqadlarından ibarət bulunan məzkur məzhəblərin tövsif və tərifı mövzu bəhsimizə təəllüq etmədiyi cəhətlə bu xüsusda təfsilatdan sərfi-nəzər edəriz. Məqsədımız ancaq bir zamanlar türklərin bu dinlərdə dəxi bulunmuş olduqlarını, binaənəleyh lisan, adət və əxlaqımızda o dövrlərdən dəxi bir əsər qalma möhtəmil bulduğunu göstərməkdir. Budda məzhəbini mütəaqib, ya onunla eyni zamanda ortaya siryani xristianları çıxıb türklər və moğollar içində nəstur məzhəbini nəşrə başlamışlar idi. Nəstur məzhəbi xristian dinindən bir şöbədir.

Məlum olduğu üzrə, bugünkü etiqadi-İsəviyyəyə görə səlib əlaməti-nicat və şəfaət olub, xristianlarca-əqanımı-səlasə, yaxud

¹ Budda ilə büt kəlmələri arasında tələffüzçə bir müşabihətə məbna çox adam bu iki kəlməyi bir-birinə qarışdırıb buddapərəstliyi bütperəstlik zənn eləyir. Halbuki budda məzhəbi əsasən əslən bütperəstlik deyildir.

üluhiyyəti-müsəlləsəyi-vahidənin bir rüknü ədd olunan həzrət İsa səlib üzərində iztirabatı bəşəriyyətin naili-əfv və qüfran olması uğrunda qəbul olmışdır ki, bizim etiqadımıza müxalifdir. Çünki Qurani-Kərimdə “Vəla yəsləbuhuva ləkin şəbbiha ləhu...” buyurulur. Yəni Allahın peyğəmbəri olan Həzrət Məsih səlb olunmayıb yerinə zahirən şəbbi bulunan biri səlb olunmuşdur.

İştə türkcə bəzi əşari-qədimədə hətta bu gün dəxi türkün bəzi ləhcələrində cənab həqqə “çələb”, ya “çalap” namı verilməsi məzkur dövrün asarındandır... Zira çələbi farsı çəlipadan, yaxud ərəbi səlibdən qələt olub xaç deməkdir. Osmanlı türkcəsində “əfəndi”, “ağa” mənasına gələn və hətta birinci Sultan Məhəmmədə ləqəb və Konya şəhərindəki mövlana həzrətlərinin pustnişininə Çələbi Əfəndiyə əlyövm belə ünvan olan çələbi təbiri dəxi çələbdən müştəqqdir.

Siryanilər islamın şəşyeyi-zühurundan naşi türklər arasında böyük bir iş görəmədilər. Bu gün xristian bulunan türklər varsa da Anadoluda, Qazan¹ tərəflərində və Sibiryanın bəzi cəhətlərində qəlilül-əddə olduqlarından sair əqvamı-nəsraniyyəyə qarışib məzhəb üzündən millətlərini qayıb etmək üzrədirlər. Balada zikr olunan məzahibdən başqa bir aralıq bozi türklərə Zərdüşt və Mani məzhəbləri dəxi sirayət etmişdi. Əlyövm Hindistanın bəzi cəhətlərində davam edən Zərdüşt məzhəbinin əsası sənəviyyətdir. Bu məzhəbə görə bütün kainat iki yekdigərə zidd qüvvətin təhti-hökmündə bulunur ki, biri zülmət və şərin mənbəi olan Əhrimən və digəri isə nur və xeyrin xaliqi bulunan Hörmüz, yaxud İyzəddir. Nur İyzədin əlaməti-zahiresidir. Nura pərəstiş guya İyzədə pərəstiş demək olduğundan Zərdüşt məzhəbi təbeini tərəfindən bilaxirə qaba bir atəşpərəstliyə qəlb edildi. Atəşpərəstlik isə zətan yuxarıda zikr olunan şaman məzhəbində də var idi. Bir çox adətımız bu dövrlərdən qalmadır. Məsələn, axır çərşənbələrdə atəş yandırıb üzərindən atılmamız və sairə.

Bu gün türklərin qismi-küllisi əlhəmdülillah xeyli zamandan bəri artıq dini-islam ilə müşərrəf bulunurlar.

Türklər arasında müxtəlif din və məzhəblər yekdigərini təqib etdikcə bunlarla bərabər təhrirati-diniyyə və rəsmiyyədə müstəməl xətlərin, əlifbaların əşkalı dəxi təbəddül ediliyordu.

¹ Anadoluda bəzi kəlisələrdə türkcə icrayi ayin ediliyor. Böylə kəlisə Qazan şəhərində də vardır.

Bu gün anlaşıldığına görə türklərin ən qədim xətt və əlifbaları run deyilən bir növ xətdir ki, bizzat türklərin özləri tərəfindən ixtira olunduğu möznundur.

Bu xətdən iləridə ayrıca bəhs olunacaqdır. Beş-on sənə əvvəlində gəlincəyə qədər ən qədim türk yazısı etibar olunmuş olan uyğur xətti ancaq run xəttindən sonra ortaya çıxıb, onun yerinə qaim olmuşdur. Uyğur xəttinin isə siryaniyədən mübəddəl olduğu və türklər içində nəstüriyələr tərəfindən gətirildiyi zənn olunur. Dini-islamın türklər arasında inşarından sonra artıq uyğur və moğol xətləri yerinə hər tərəfdə əlifbai-ərəbi, fars tərəfindən bir dərəcə islah edilmiş əlifbai-ərəbi qəbul olunmuşdur.

Burada qayət şayani-diqqət bir nöqtə var idi – xatir oluyor: Dini-islam ilə xətt və lisanı-ərəbi türklərin lisanı-ədəbiyyat, əxlaq və adətlərində xeyli əzimi bir təbəddül vücudə gətirmiş olduğu halda, türklər, yenə milliyyət və qövmiyyətlərini, lisan və ədəbiyyatlarını ancaq dini-islam dairəsində mühafizə edə bilmişlərdir.

Türklərin külliyyət etibarilə sair dinlərə meyil və istedad göstərməmələri və nadirən göstərənlərin isə milliyyət və qövmiyyətlərini qayıb edərək gah çinli, moğol və hindulara, gah əqvami-nəsarayə qarışmış qayıb olmaları və biləks türklərin ancaq müsəlmanlığa meyl və müştəq bulunmaları və islamı qəbul etdikdən sonra bir tərəfdən ələmi-islamın mühüm bir rükn və istinadgahi sırasına keçmələri, digər tərəfdən də ancaq bu dini-mübin sayəsində öz qövmiyyət və milliyyətlərini mühafizə edib təmini-bəqa edə bilmiş olmaları fəvqəladə şayani-diqqət və mütalibə bir maddədir ki, əsasən zikr olunduğu vəchlə iki mühüm məsələdən ibarətdir. Məsələlərdən biri türklərin ümumiyyət etibarilə ancaq dini-islamı qəbulə meyl və istedad göstərmələri və digəri də dini-islam ilə mütədəyyin, ərəb elmilə mütəəllim, ərəb mədəniyyətilə mütəməddin olduqları halda türklərin əsla ərəbləşməyib, yenə türk oğlu türk qalmalarıdır. Aya, bu hallara səbəb nədir?

Səbəb bir deyil, qayət mütəəddiddir. Əhvali-məzkurənin səbəbini zənn edirəm. Bir yandan dini-islamın öz mühəssənət və məzayasında, həqiqiyyətinin bədahət dərəcəsində sadə və əyan olmasında, isbat və dəlildən müstəğni bulunmasında, o biri yandan da türklərin fitrət və təbiətlərində, məzaclarında, fəzaili-əxlaq və xəsaili-mənəviyyətlərində aramalıdır!..

Abu hava, əhvali-iqlimə, şəraiti-təbiyyəyi-coğrafiyyə və sairə cəhətilə vətən dəşt və biyabanlara, qum səhralarına malik bulunan Türkiyə ilə Ərəbistan beynində bir dərəcəyə qədər müşabihət bulun-

duğu kibi dövəni, atı, süvariliyi, mərdənəliyi, igitliyi, seyri-səfəri, köçbəliyi, füşətabad vətəni, hürriyyət və muxtariyyəti sevən türk ilə ərəb arasında dəxi bir münasibət, bir qərabət mövcud olduğu inkar olunamaz. Bundan başqa hər iki qövmin qəbləislam olan etiqadati-batilə və əhvali-tarixiyyətləri arasında dəxi bir təvafüq var: Türklərin run xətti dövründəki şaman büt-pərəstlikləri ərəblərin zəmani-cəhiliyyətdəki etiqadati-sənəmpərəstanə və müşrikanələrinə xeyli bənzəyir.

İştə bu tədad olunan və sair səbəbdən naşi türklər ərəb mədəniyyətinə bir meyli-əzimi göstərüb onu öz malları kibi sühulətlə qəbul etdilər. Yenə eyni səbəblərə məbnədir ki, ariya əqvamı dini-islamı qəbuldan sonra bir an rahat durmayıb daima o dində cüzi, ya külli təbdilat vücudə gətirmək həvəsinə düşmüşlərkən türklər öylə fikirlərdə bulunmadılar. Biləks islamı olduğu kibi qəbul və olduğu kibi də mühafizəyə qeyrət etməkdədirlər.

Bununla bərabər türklər əsla ərəbləşmədilər. Ərəblər bütün Şimali Afrika, Suriya və Mesopotamiya (Əlcəzirə) əqvamını və kəza bizim Dağıstan əqvamından bəzisini, məsələn, ləzgiləri və sairəyi tərib etdikləri halda, türkləri təmsilə müvəffəq olamadılar!

Əcəbə, səbəbi nədir?

Bu xüsusda türklərin bir kiçik qövmin olmayıb ərəblər kibi müstəqillən bir milləti-müəzzimə olmaları və mərkəzi-ətrək bulunan Asiyayi-Vüsta və Türkiyənin Ərəbistandan bödi-məsafə etibarilə uzaq bulunması səbəb göstərilə bilərsə də, lakin bunlardan daha mühüm bir cəhət vardır ki, o da türkcənin əssənəyi-Turaniyyədən olmasına binaən əssənəyi-Samiyyədən bulunan ərəbiyə külliyyəni müğayir olması keyfiyyətdir. Ərəb, dini-islam vasitəsilə deyil, bəlkə lisanı-ərəbi vasitəsilə əqvamı ərəbləşdirməyə müvəffəq olmuş idi. Əqvami-mütəərribə ya kiçik və Ərəbistana həmcivar bulunanlar, yaxud Afrikayi-şimali millətləri kibi zətin əqvami-samiyyədən olmaqla parlaq bir mədəniyyətin təsirilə ərəbləşməyə istedad göstərənəldir.

Əgər dini-islam ərəblər içində degil, moğollar içində zühur edəydi, o vaxt moğollar türkləri bəlkə moğollaşdırmağa müvəffəq olurlardı. Çünki əssənəyi-Turaniyyədən bulunan bu iki lisan beynində yekdigərini təmsil edəcək dərəcədə qərabət vardı. Məlumdur ki, hər lisan lüğət və qəvaiddən ibarət bulunduğu halda, türk lisanı başlıca qəvaiddən ibarətdir (zənn edirəm, bu fikri ilk əvvəl ifadə edən Osmanlı üdəbəri-məşhürəsindən Əhməd Midhət əfəndi olmuş

idi), yəni türk dili lüğətə əhəmiyyət verməz, hər lısandən bəyəndiyi kəlməyi alıb öz malı kimi asanlıqla öz qəvaidi-sərfiyyə və nəhviyyəsinə tətbiqən təsrif edər. Məsələn, (lər) ya (lar) türkcədən ədati-cəmdir. Türki yunancadan filosof, istoriya, ya latıncadan doktor, professor kəlmələrini alıb asanlıqla filsoflar, professorlar və ilx. deyə bildiyi halda ərəb filosofu fəlasifə, ya istoriya əsturə, ya əsturəni əsatir şəklinə cəbrən qəlb edə bilirsə də, mütəəddid əşkəli-cəmi olduğu halda yenə doktor, ya professorun cəmində aciz qalır dəkatir professurə deyəcək deyil a.

Türk qəvaidi o qədər sadə, o qədər gözəl və məntiqə müvafıqdır ki, onunla ülfət edən türk heç bir vaxt anı tərək eləyib, ərəbin qəvaidini qəbul edəmiyəcəyi aşkar idi. İştə bu növ səbəblərdəndir ki, türklər dini-mübini-islamı öz ruh və mənəviyyatlarından nəbən etmiş kibi bir şövqi-əzım ilə dərəğuş edib onun qəvi bir nigahbanı olmuş olduqları halda əsla ərəbləşmədilər və qövmiyyəti-nəcibəyi-əslıyyələrini mühafizə edə bilib, ancaq o yolda tərəqqiyyata məzhər olmağa başladılar.

Bundan sonra türklərin əhvali-tarixiyyəsinə nəzər edib beş-on sənədən bəri bu xüsusda əldə edilmiş kəşfiyyat və həqayiqi-cədidəyi mütaliə edəlim.

* * *

Ən qədim türklərin əhvali-tarixiyyəsi xurafati-şairanə ilə qarışmışdır. Sultan Mazmud Qəznəvi kibi bədayepərvər bir türk dühasının təşviq və himayəsilə yetişən Firdovsinin, İran və bəlkə cahan şairi-əzəmi olan Firdovsi Tusinin vücudə gətirdiyi “Şahnamə” başdan-başə diqqətlə oxunursa görünür ki, bu əsəri-binəzir əsasən yegdigərilə daimi bir mübarizədə bulunan iki bahadırın biri-birinə rəqib, iki dilavərin, iki böyük qəhrəmanın vəsf və tərifindən ibarətdir ki, birinin adı İran, digərinin adı Turandır. Avropanın hamən nisfi cəsamətində olan Turan, yaxud Türkünstan Ceyhun, Amurdərya və Qüsus namları ilə məşhür nəhri-əzımın mavərasında¹ bulunan vase bir ölkədir. Firdovsiyə nəzərən bu ölkənin əhalisi guya minəlkədim hamən xilqəti-aləmdən bəri türklərdən ibarət bulunurdu. Keykavus ilə həməsr olan bunların ən qədim padşahlarından biri Əfrasiyab idi².

¹ Bu məmləkətin bir qisminə Mavəraünnəhr və Transoksaniya dəxi deyilir.

² Bu nam ilə Türkünstanda bu gün bir şəhəri-əzım xərabəsi kəşf olunmaqdadır.

“Şahnamə”nin ən şairanə və cyni zamanda ən faciəyə bir fəslini Səyavuş hayiləsi təşkil edir. Səyavuş türklərlə bir müharibədən sonra pədəri Keykavusa küsərok, onun rəqibi bulunan Əfrasiyabın nəzdinə iltica etdiyini bir tərzi-dilnişin ilə hekayə olunur. Əfrasiyab öz qızı Firəngizi Səyavuşa təzvic edib onu məmləkətin bir qisminə əmir təyin etdi. Şairin hekayəsinə nəzərən burada öylə bir asarımran və təməddün vücudə gəldi ki, hətta Əfrasiyabın öz sarayında belə hissi-həsədin oyanmasına bəis oldu: İştə ən qədim zamanda hətta xurafat dövrü bulunan bir zamanda Türkünstan tərəflərində Firdovsi tərəfindən fərz və qəbul olunan bu “umran” və “təməddün” keyfiyyəti qayət mühüm bir məsələdir. Bu gün bəzi asar və dələil ilə şairin sözləri sırf xəyalatdan ibarət olmadığı anlaşımaqdadır. Heç şübhə yoxdur ki, Firdovsi mövzuati-şairanəsi üçün özündən çox qədim, fəqət əksəri bu gün zayə edilən farsı, pəhləvi, zənd, ərəb, türk və sair dillərdə yazılmış məxəzlərə müraciət etmiş idi. Ancaq Firdovsi məxəzi-məzkurəyə bir müvərrixi-mütəfənnin nəzərilə degil, bəlkə bir şairi-büləndamal və bilxassə həmiyyəti-vətoniyyəyi-fürspərestanə ilə mütəssif bir şairi-atəşməzaci-İrani nəzərilə baxmış, onları o cəhətdən nəzəri-etibara almışdır. Bununla bərabər fünuna aşına, müqtədir bir türk tarixnəvisi, bəzi ülum və kəşfiyyəti-cədidə sayəsində teyfbini-intiqad və tədqiq ilə şairin mürəati-təxəyyülatında nüquşi-şairanənin əlvani-gunəgunünə bürünən həqayiqi-tarixiyyəyi təmyizə müvəffəq ola bilir. Bu isə xüsusi bir tətəbbüyə möhtacdır¹. Bundan başqa qədim türklər və mədəniyyətləri haqqında qayət qiymətdar həqayiqə Çin kütübi-tarixiyyəsinə; ələlxüsus bu kitabların dördüncü əsri-miladiyyəyə aid olanlarında dəstrəs ola biləriz ki, bu da ayrıca bir mütaliə ilə bilxassə Çin dillərinə kəsbi-vüquf etməklə olur.

Qərb, öz cümlə Yunan² müvərrixini türkləri ancaq altıncı əsri-miladında tanımışlardır. Bu üləmayə görə sənəyi-miladiyyəsinə ən əsil Altay cəhətlərindən gələn Türkünstan türklərinin xaqanı Sincibo (yunanca Silzibol) Xosrov Nuşirəvan ilə bir müahidə əqd edərək, Ceyhun səvahilini yədi-istelasına keçirmişdir. Bu tarixdən etibarən

¹ Hindi-qədim şahnaməsi olub başlıca Qoravalar ilə Poravaların müharibələrindən bəhis “Mahabharata” nam kitabının dəxi bu nöqtəyi-nəzərdən mütaliəsi faydadan xali qalmayacaq, zənn edirəm. Lakin qəbləlmütaliə bir hökm verilməz.

² Yunan xurafatında ehtimal türklərə dair bəzi işarələr vardır: yarı insan, yarı at şəklində təsəvvür olunan məxluq mövhüm kentavrın türk süvarilərinə dələlət etdiyini bəzi osmanlı mühərrirləri iddia ediyorlar.

türklər artıq Monqolustan və Türküstan daxilinə münhəsir qalmayıb biladi-müxtəlifəyi istelaya başlamış və Volqa nəhri səvahlilə bugünkü Rusiyanın şərq-cənubisino də o zamanlar gəlmişlərdir. Müruri-zaman ilə istela və mühacirətlər yekdigərini vəli eyləyirdi. Bunların ən mühümləri XI əsri-miladidə başlamış olduğundan türklərin bu əsrdən sonrakı əhvali-tarixiyyələri xeyli məzbut olub ondan əvvəlki tarixləri isə ehmal edilmiş idi. Fəqət VI əsr ilə XI əsr ilə XI əsr beynindəki zamana təvafiq edən bir dövr-tarixiyyəyə aid olmaq üzrə bu son sənələrdə fəvqəladə mühüm kəşfiyyat icra edilmiş olduğundan, bu xüsusda bir nəbzə məlumat edinməmiş olzəmdir.

Orxon nəhri cəhətlərində yeni Qaraqurum şəhəri xərəbələrindən başqa əxirən yenə Qaraqurum namında daha əski digər bir şəhri-cəsimin xərəbələri kəşf edildi ki, uyğur türklərilə bunlardan da qədim çincə Tu-ku-ye denilən Oğuz türkləri tərəfindən bina edilmişdir. İştə ümumtürklər içində tarixi-mədəniyyətdə ən əvvəl isimlərini qeyd etdirənlər qırğızlarla bərabər məzkur iki qövmüdü.

Tu-ku-ye, yaxud türk oğuz, uyğur. Qırğız – iştə türk qövmiyyətinin sepai-əsası!.. Ən qədim və Ən xalis türklər əsil bunlardır. Bunlardan başqalarının, məsələn, başqurdların¹ tarixi – mədəniyyətləri bu qədər qədim deyildir. Uyğurlar tu-ku-yelərin tarixən varisləri olduqları halda qırğızlar bunların rəqibləri olmuşlardır. Qırğızlardan ayrıca bəhs olacaqdır... Uyğurların əhvali-tarixiyyələri oğuz türklərindən, yəni tu-ku-yelərdən daha əvvəl məlum olmuş idi. Çünki uyğurların lisanı uyğur xətti denilən və bir növ qədim Suriya yazısının təbədüfündən hasil olma bir xətt və əlifbai-məxsus ilə məzbutdur ki, qədimdən bəri qabili-qiraət idi. Macar üləmasından məşhur Vamberi tərəfindən kəşf olunan “Kutadqu bilik” ünvanlı kitab da işbu lisan və xətt ilə yazılmış olub, şu son on-on beş sənə içində icra olunan kəşfiyyati-cədidəyə qədər uyğur və ələtiltaq türk asari-ədəbiyyəsinin ən qədimi etibar olunmaqda idi². Uyğurlardan daha qədim olan tu-ku-yelərin əhvali-tarixiyyələri ancaq şu son on beş, -igirmi il zərfində məlum olmağa başladı. Çingiz vüquati-əzimesindən sonra səlätini-Osmaniyyənin cəddi-ələsi bulunan Ərtögrül qazinin

pədəri Süleyman xan komandası təhtində Xorasandan qərbə doğru hərəkət etmiş bulunan oğuz türklərinin namı ilə şu çinlilərin Tu-ku-ye deyə zikr etdikləri qayət əski oğuz türklərinin adı beynindəki müşabihət şayani-diqqət bir maddə olmaqla bərabər bunlara dair bu axır zamanlara qədər əsla məlumatımız yox idi. Bu gün kəşfiyyati-mühümməyi-cədidədən sonra daxi qədim oğuz türkləri ilə Süleyman xan oğuzları arasında tarixən bir neçə yüz sənəlik bir açıq, bir nöqsan qalıyor idi!

Baxalım oğuzlara dair kəşfiyyati-cədidəyi-tarixiyyə nədən ibarətdir? İki yüz sənədən bəri Yenisey nəhri cəhətlərinə run denilən qeyri-qabili-qiraət bir xətt ilə bir çox məhkukat bulunmuş, hətta bunlardan məcmuələr təşkil olunub, bəzi muzeylərdə vəz və təşhir edilmiş olduğu məlumdur. Lakin bu run yazılarının on-on iki sənə əqdəminə gəlincəyə qədər kimsə oxuyub anlamağa müvəffəq olmamış idi. Əxirən bu növ asari-ətiqə təhərrisinə həvəs artdı. Həvəs edənlər çoxaldı.

1889 sənəyi-miladiyyəsində “Şərqi Sibiriyə coğrafiya cəmiyyəti”, 1890 sənəsində Helsenkfors “Fin və uyğur” cəmiyyəti və 1891-də Peterburq ülum akademiyası tərəfindən Baykal gölüne mənsub Selenqa nəhri şöbələrindən Orxon nəhri vadisində kain hər iki qədim və yeni Qaraqurum xərəbələrinə bir ay təhərriyati-müxtəlif heyəti-fənniyyə ezam olundu. Məzkur heyətlərdən birincisinə rus ədib və mühərriri Yadrinsev (Ядринцев), ikincisinə müəllim Hegel və üçüncüsünə akademiya əzasından alimi-şəhir Radlov riyasət etməkdə idi. Zəvat və heyəti-müşarileyhin kəşf etdikləri şəhri-ənqazi, əzim saray xərəbələri somaki mərmər növü daşlardan, sənayeci-nüqriyyənin fəvqəladə tərəqqisinə dəlalət edən qayət nəfis heykəllər, əjdəha, arslan və sair heyvanat şəkilləri üzərində run xətt ilə qiymətdar məhkukat bulunan gözəl dikili daşlar və sair bu misilli asari-ətiqə burada böyük parlaq bir mədəniyyəti-qədimənin mövcudiyətinə dəlalət edirdi. Ancaq məzkur Run yazıları¹ oxunmadığından bu şəşəli mədəniyyətin hansı qövmə aid olduğu anlaşılmıyordu. Bu xüsusda məsələnin həllinə Yadrinsev və Hegel tərəfindən başlıca Ərdənizo nam lama manastırı qürbündə kəşf olunan uyğurca, çincə

¹ Bir nəzəriyyəyə görə (başqurd) təbiri (başqa yurt)dan qələtdir. Çünki vətəni-əsliləri Altay olmayıb Ural dağlarıdır. İleridə bəhs olunacaqdır.

² Beşinci əsri-hicridə Kaşkarda yazılmış olan şu kitab nəzmən hökmdar vəzir-komandan və sairənin ümuri-dövləti nə surətlə idarə etmələrin lazım gəldiyinə, insanların din və dövlət və ailə və vəzifələri nədən ibarət olduğuna dair məlumat verilir. Çox yerlərində fəlsəfəyə belə girilir.

¹ Qədim german (alman) dilində gizli sirr mənasındadır. German və Skandinaviya və run xəttinin latin əlifbasında mühərrəf bulunduğu zənn olunur. Fəqət Orxon (run)larının bunlarla bir münasibəti olmayıb, bəlkə olsa-olsa arami denilən əlifbaya müşabihətləri vardır.

və rumca olaraq üç lisan üzrə, bəzilərinə bir də moğolca məhkukat iradə edən bir neçə dikili daşların (obelisklərin) böyük yardımı oldu. Hegel adlı müəllim tərəfindən kəşf olunan və üzərində üç lisan üzrə məhkukat bulunan daş, dördgüşəli bir sütun olub arslan heykəlinə ibarət əzim bir qaya üzərində paydar idi. İştə əsil bu üç lisanlı daşlardakı Çin və uyğur yazılarının dəlalətilə kopenhagenli müəllimi-fazil Vilhelm Tomsen 1893 sənəyi-miladiyyəsində şampolyonlara məxsus bir məharəti-kamilə ilə qədim türklərin əlifbalarını kəşf ilə run xətlərini həll edib qiraətə və məzmunları nə olduğunu anlamağa müvəffəq ola bilmişdir.

Bu tarixdən etibarən türk mədəniyyəti-qədiməsi üzərindən pərdə rəf olub gündən-günə mühüm kəşfiyyat ilə elmi-əhvali-ətrak yeni bir tərəqqiyə məzhər olmaqda və üləməyə şən və şöhrət qazandıracaq vase bir meydan açılmaqdadır.

Türklərə etdiyi xədəməti-əziməyi-nafiədən naşi mədyuni-şükranı bulduğumuz Tomsen kəndilərindən əqdəm əsrlərə anlaşılmaz bir müəmma halında qalmış olan türki run yazılarını həll üçün uyğur və Çin xəttinə olan məhkukatın dəlalətindən başqa bir neçə keyfiyyətdən dəxi istifadə etmişdir. Məsələyə girişməzdən əqdəm Danyalı alim müşarileyh run mühərriratinin türkcə olduğuna yəqinən hökm etmiş olduğundan run əlifbasının hürufi-sövtiyyəsini ümumi Turan dillərinə məxsus olan "ahəngi-sövti" qaydasına istinadən və hürufiqeyri sövtiyyəsini (TRK)dən ibarət olan "Türk" ləfzi ilə adına heykəl dikilən xanın adını nəzəri-etibara alaraq təyin eyləyə bilmiş idi. Vilhelm Tomsen bu xüsusa dair qələmə almış olduğu əsəri-giran-mayəsini "Dechiffrement des inscriptions de Orkhont et de l'Jenissei" "Orxon və Yenisey məhkuatının həlli" ünvanilə 1894 tarixində Danya (Danimarka) paytaxtı olan Kopenhagendə nəşr etmişdir. Bundan sonra türk-oğuz Tu-ku-ye qövminin sair məhkukatı-tarixiyyəsi artıq müntəzəmə tərcümə edilərək Avropa və rus mətbuatı vasitəsilə nəşr olunmağa başlandı. Tomsenin öz tərcümələrindən bəzisi "Memoires de la societe Finno – ougrienne" nam Finlandda risaləyi-mövqutəsinin müxtəlif nüsxələrində mündəricdir. Tomsenin kəşfindən sonra bu vadidə ən çox çalışsan Peterburq əncüməni-dənç əzasından Radlov həzrətləridir... Məzkur akademiya tərəfindən Orxon səvahlinə heyəti-fənniyyənin məhsuli-məsaisi də bir çox xəritə və rəsmləri havi olaraq müsəvvər və mükəmməl bir məcmuə şəklində nəşr edilmişdir ki, başlıca dörd qismdən ibarətdir:

- 1) Orxon cəhələlərindəki asari-qəblət-tarix.
- 2) Tu-ku-ye sülaləsinin oğuz türkləri dövrü-asarı.
- 3) Uyğur sülaləsinin dövrü-asarı.
- 4) Moğol dövrünə aid asar.

Bütün şu təhəriyyatın nəticəsində Vamberinin kəşf etdiyi "Kutadqu-bilik" dön ləğəl üç yüz sənə daha əvvələ aid olmaq üzrə uyğur lisanının hər iki xətt ilə, yəni uyğur və run xətlərilə yazılmış asarı və bunlardan da qədim oğuz türklərinin tu-ku-yelərin yalnız run xəttinə olan yazıları əldə edilmişdir. Run yazılarının bulunmaqda olduğu məhəl Yenisey nəhrindən Orxona qədər mümtədd olub min kilometrədən ziyadə bir məsafə təşkil edər. Kəşfiyyatın ən mühümmü Qoşo-zaydam nam mövqədə və sənəyi-miladiyyəsində türk-oğuz hökmdarlarından Kültəkin və Bilgə xanların namlarına rəzk olmuş daşlardakı run yazılarıdır. Bu növ yazılarla türk qövminin vəqayə-tarixiyyəsi xanların fütuhəti və sairə dövrü-dastanı Lejandr denilən ən qədim zamanlardan bida ilə Bilgə xanın vəfatına qədər qayət milli və şairənə bir surətdə hekayə edilir. Bu yazılar miyanında bir də Bilgə xanın öz millətinə, yəni türklərə xitabən bəzi vəsaya və ixtaratını havi bir növ vəsiyyətnaməsi vardır ki, şayani-diqqətdir.

Keçən məqələmizdə rus və fin üləmasının Orxon və Yenisey cəhətlərində və bilxassə Qaraqurum şəhəri xərəbələrində bulduqları asari-mühümməyi-tarixiyyədən və bu sayədə danyalı Vilhelm Tomsenin qədim tu-ku-yelərin run denilən yazılarını həll edib türk tarixini mütaliyəyə yeni yollar açmış olmasından bəhs etmiş idik. Run uyğur yazılarında və sair Orxon asari-ətiqəsində oğuz və uyğur türklərinin vəqayə-tarixiyyətlərindən başqa etiqadi-diniyyəyi-qədimlərinə, sənayələrinə, sənayei-memariyyə və nəfisələrinə, ziraət və ticarətlərinə, adət və əxlaqlarına, əlbisə və qiyafətlərinə, tu-ku-ye mərmər heykəlləri və sair əhvallarına dair pək çox məmulati-nafiyyə dəstres oluna bilir. Qədim türklərin dəmir və sair mədən emalatında məharəti-kamilə sahibi bulduqları aşikardır. Bu məharətləri zətin minəqədim çin vəqəonəvisani tərəfindən dəxi mədh və sənə edilməkdə idi. Bu gün belə bir çox türk əqvamının əsləhə emalı xüsusunda göstərdikləri hünər və ustalıq əcdadi-qədimələrindən irsən

intiqaal etmiş bir keyfiyyətdir. Əlan Sibiriyada Yenisey səvahili türkləri “dəmirçi” ləqəbilə müləqqəbdirlər. Orxon run yazılarında “Əkin”, “Əkinlik” kibi təbiratla ziraətə dair verilən məlumat, ovalardakı süni isqa cədvəlləri isə su yolu kəmərlərinin şayani-diqqət bəqayası və sair bu növ asarı-mühümmə türklərin bilxassə köçəbə və bədəvi olmayıb minələqədim ziraət və hirasətlə məşğul mədəni bir qövüm bulduqlarını isbat eyləyir.

Tu-ku-yelərin etiqadati-diniyyələri keçənki məqalələrimizdə zikr olunduğu vəchlə şaman bütperəstliyindən ibarətdir. Lakin bu bütperəstlik məzkur dövrlərdə o qədər qaba olmayıb Misir, ya Yunan məzahibi-qədiməsi qədər xurafati-kəsirəyə boğulmamışdır. Run məhkukatında zikr olunan məbudların ədədi məhduddur. Başlıcaları “onqon” “Oğan?”¹ nam məbud “yer” (ərz) nami-allah, “Humay” nam ilahə və sairədir. Fəqət şu təəddüd ilahə ilə bərabər türk oğuzlarda vəhdaniyyəti-rəbbaniyyə fikrinə bir meyil bulduğuna sahibüs-səma mənasına gələn və ilahüliləhə olması möhtəmil olan “tanrı” gög tanrı və yaxud sadə “gög” denilən allah dəlalət ediyor. Qədim türklərin ruha etiqadları var idi. Orxon məhkukatına görə ruh bir quş şəklində təsəvvür olunuyordu. Movtayı dəfn etmək adəti dəxi talibi-diqqətdir.

Run xətti ilə yazılmış asar və məhkukat başlıca iki müxtəlif nəvahidə kəşf olunduğundan əlifbasına “Yenisey və Orxon” əlifbası namı dəxi verilir. Bunlar haqqında əxirən mütaliati-məxsusədə bulunmuş müvərrixeyn və lisaniyondan bəzi zəvatin qövllərinə görə Yenisey-run lisani indiki Qara qırğız türklərinin əcdadı dili və Orxon runlarının lisani isə bugünkü türkcə ləhcələrin cəddi-ələsi etibar edilmək lazım gəlir.

Çinlilərin Tu-ku-ye namilə zikr etdikləri oğuz türklərindən sonra ən qədim türklər, qırğızlarla uyğurlardır. Hər nə qədər qırğızların tarixi-mədəniyyətləri qədimlik cəhətilə ötəkilərdən, yəni həm oğuz, həm də uyğurlardan geri qalmazsa da, lakin tu-ku-yelərin bilavasitə əsil varisi-hökumət və mədəniyyətləri uyğur qövümünün bulunması, bizi əvvəl əmrədə uyğurların əhvali-tarixiyyəsinə bəhs etməyə

¹ Mərhum Şəmsəddin Sami bəyin “Qamusı-Türki”də əlyövüm cığataycada müstəməl: “Oğan” əski türk müşriklərinin ən böyük məbudi olub fəzavü kainatdan kinayə idi, diyor və yunan məbudi ovğun “mühiti-kül” ilə müşabəhəti-ləfziyyə və mənəviyyəsinə təəccüb eliyor.

məcbur eyləyir. Uyğurların ləhcələrindən iki növ asar qalmışdır ki, birisi marrüzzikr run xəttilə və digəri isə qədim Suriya və nəsturi hürufatından mühərrəf zənn olunan və bilxassə “uyğur” denilən xəttilə yazılmış bulunur. Məlum olduğu üzrə uyğurların paytaxtı Orxon nəvahisindəki qədim Karakorum olub, bu şəhər bilaxərə 13-cü əsrimiladidə cingizlər dövründə bina olunan yeni Karakorumdan daha vase, daha əzəmətli və daha gözəl idi. İştə uyğur qövümünün hər iki xətt ilə olan yazılarının tarixcə ən mühümləri Orxon civarında qədim Karakorum xərəbələrində kəşf olunmuşdur. Bunlar miyanında “Kutadqu biliğ”ə nisbətən daha qədim məhkukatdan başqa bir çox əl yazısı ilə asar belə bulunuyor!¹

Məməfih uyğurların daha qədim vəqayei-tarixiyyələrinə vaqif olmaq üçün Çinin dördüncü əsri-miladidə yazılmış kütübi-tarixiyyəsinə müraciət etmək lazım gəlir. Çin tarixlərində uyğurların iki mühüm şöbəsindən şimaldakılara hay-qoy, yaxud hoy-he namları verilir, Fin və macarlara verilən hunqar ya Venqer, yaxud Enqrus² namı dəxi “uyğur” ləfzindən mühərrəf bulunduğu iddia olunuyor. Zira uyğur türkləri qərbə doğru ilərilədikdə bəzi fin əqvamı ilə qarışib guya bunlara öz namlarını vermişlərdir. Tu-ku-yelərdən sonra hayqoyların hökuməti ancaq bir əsr qədər davam etdi. Çünki 840 sənəyi-miladiyyəsinə bunlar yuxarı Yenisey cəhətlərindən gələn qırğız türklərinə məğlub olaraq Türküstani-şərqiyyə hicrətə məcbur oldular. Bu tarixdən sonra uyğurların əhvalı Çingiz dövrünə qədər məchul kibidir. Uyğurların “Edikut” ünvanlı haiz bulunan Türküstani-şərqidəki xanları Çingizə öz arzu və rizalərilə ərzi-inqiyad etdikləri və bədə Çingiz dövrü-mədəniyyətində uyğurların yenidən böyük bir rol oynamağa başladıkları vəqəənəvisan zamanı mütaliə edənlərin məlumudur. “Edikutlar”ın təhti-hökmündə bulunan son uyğur şəhəri Qara Xoca bələdəsi idi ki, əlan Turfan civarında xərəbələri məşhud olmaqdadır. Türküstani-Şərqidə Qara Xocadan başqa dəxi bir neçə şəhər xərəbələri vardır ki, uyğur asarıdır. Beşbalıq və sairə Çingizdən sonra uyğurlar tədricən budda və nəstur məzhəblərini və “uyğur” xəttini tərək edib haman cümləsi dini-islamı və əlifbayı-ərəbiyyəni qəbul və hətta qonşuları arasında nəşr etdilər. Bir dərəcədə ki, uyğurlar

¹ Uyğurlar bir zaman budda məzhəb olduqlarından ortada uyğur xəttilə yazılmış sanskrit asarı dəxi vardır.

² Bir az rumcalamış bir istiləhdır.

xəttindən hasil olan moğol və mançu xətləri bu gün türklərin öz aralarında əsla müstəməl degildir. Əlyövmlər “uyğur” namilə bir çox türk qəbaili mövcud isə də böyüyəcək cəmət halında olaraq ancaq iki qövmlər bu namı mühafizə etmişdir ki, bunlar da Tibet hüdudunda sakin qara uyğurlarla sarı uyğurlardan ibarət bulunur. Qara uyğurlar bu gün türkcəyi unudub moğolca söyləyirlərmiş. Fəqət sarı uyğurların lisanı xalis türkcəliyi mühafizə etdikindən şayani-mütaliədir. Şübhə yoxdur ki, Çin hökuməti heyəti-fənniyyələrə və ələlümüm elmi-lisan və elmi-əhvali-əqvam maraqlılarına şü sarı uyğurların içinə səyahətə, Türküstan və Moğolustan cəhətlərində həfriyyat icrasına və təhqi-qati-sairəyə müsaidəyi drığ etmədikcə uyğurlara dair ittılaatımız artar və bu surətlə elmi əhvali-ətrak daha ziyadə tərəqqiyyata məzhər olur.

* * *

Bu gün oğuz Tu-ku-yelərlə uyğurların nami-qədimini mühafizə edən türklər bir qaç kiçik qəbilə və əsirətlərdən ibarət olduğu halda türkün Altay dağları ilə Yenisey nəhri tərəflərində mədəniyyəti-qədimələrinin asari-mütəəddidəsi müşahidə olunan bir üçüncü böyük şöbəyi-tarixiyyəsi daha vardır ki, kəsreti-nüfus və hissiyyati-milliyə etibarilə əlan belə əhəmiyyəti-əziməyi haiz olub nami-qədimlərini əsla tərək etməmişdir. Bu şöbə qırğızlarla, qırğız qazaqlarından ibarətdir. Hətta denə bilir ki, ümum ətrak aləm içində bu gün türklüklərini lisanən, əxlaqən, fitrətən ən ziyadə mühafizə etmiş bir qövmlər varsa, o da qırğızlardır.

Qırğızları etnoqrafiya üləması iki şöbəyə ayırırlar. Birinə “Qırğız qazaqları”, yaxud sadəcə “qazaq”, digərinə də “qara qırğız”, yaxud “qırğız” deyirlər. Əsil xalis qırğız da bu qara qırğızlardır. Qara ləqəbi ancaq ötəkilərdən təfriq üçün sonradan verilmişdir. Əsil qırğızlar, yəni qara qırğızlar İşıq göl ətrafında, Türküstani-Rusidə cərəyan edən Çu və Talas çaylarından Türküstani-Çini daxilindəki Tarım nəhrilə, Tyan-şan və Altay dağlarına və Hind hüdudunda kain Pamir cibali-mürtəfəsində qədər olan əraziyi-vasiənin müxtəlif cəhətlərində təvəttün edən və milyonlarca nüfuzə malik bulunan əşair və qəbailərdən ibarət bulunurlar. Çinlilər bunlara Ki-li-Ki-zi təsmiyə edirlər. Bu türklər çinlilərə ən qədim dövrlərdən bəri məlumdurlar. Bir neçə əsr miladi-İsadan əqdəm yazılmış Çin tarixnamələrində bunların Gen-

Qon namilə müstəqillən böyük bir hökumət təşkil etmiş olduqları müqəyyəddir. Gen-Qonlilər sair əqvam ilə qarışmış bir vəqt Xaqas¹ namını almışdı. Çinin əski müvərrixini şü xaqasları qayət mütəməddin bir qövmlər deyər tərif edirlər. Hökmdarlarına Ajo namı verilməkdə idi. Xaqasların məzhəbi şaman məzhəbinə və xətti-rəsmiləri uyğurların xəttinə müşabəh idi. Xaqas dövlətinin məmaliki altıncı əsr miladiyə doğru ziyadə təvəssö edib, Baykal gölündən Tibetə qədər imtidad etmiş və Asiya qitəsinin şimal şərqisində vüsətə ikinciligi qazanmış idi. Roma imperatoru İkinci Yusten tərəfindən 569-cu sənəyi-miladiyyəsində Tu-ku-ye hökmdarı bulunan Dizabolun nəzdinə göndərilən Zemarx nam elçinin səyahətinə dair hekayətdə qırğız adı zikr edilib. Hətta Zemarxa türk padşahı tərəfindən “Xergiz” əsilli bir kölə əhdə edilmiş olduğu belə nəql olunmaqdadır. Məzkur dövrlərdə qırğızlardan Çinə səkkiz dəfə elçi getmişdir. 758 sənəyi-miladisində Xaqas dövləti inqiraz bulub məmləkətlərini uyğurlar zəbt və istela etdilər. Artıq bu tarixdən sonra bunların əhvalı məchul kibidir. Ancaq məlum olan bir şey varsa, o da budur ki, Xaqaslar bir müddət Ərəbistanda münasibəti-tüccariyyədə bulunmuşlardır. Bu isə qırğızların bilaxərə islamiyyətdə bir meyil göstərmiş olmalarından naşi şayani-diqqət bir keyfiyyətdir. IX əsrdə hökumət bir aralıq təkrar Ajoların əlinə keçmişsə də, sonra yenə uyğurlara keçib axirüləmr cümləsi, yəni həm qırğızlar, həm də uyğurlar Çingizə ərzi-təbəiyyət etməyə məcbur olmuşlar². İştə görürüz ki, turklüğün ərkani-əsasiiyyəti-tarixiyyəsi başlıca Tukuyç (oğuz), uyğur və qırğız namlarilə üç şöbədən ibarət olub, digər adlarla müsəmmi türklərin səhnəyi-tarixdə sonradan zühur etdikləri və hətta müsəmmi bulunduqları adların

¹ Qırğız ləfzinə müşabihəti aşikardır. Əxirən el yazısı ilə asarı Misirdə kəşf olunub IX əsri-miladi səyyahlarından bulunan Əbülqasım ibn Xurdadbeh xaqasları qırğız namilə zikr etməsinə məbna “xaqas” ləfzinin çinli lisanında “qırğız”dan mühərərəf bulunduğuna anlaşılır. Ş.Sami bəy “Qamusu”nda bu ismi “qırğız” şəklinde yazıyor. Daha doğrusu, “qırqız” yazmaq icab edərdi. Çünki qırqız səhranəvərd, yəni qırlarda gəzən deməkdir. Sair türk əqvamı hökmdarlarına, əmirlərinə nisbətə nam aldıkları halda qırğız isminin bu surətlə təşəkkül etməsi şayani-diqqətdir.

² Baladəkə məlumat Pozdnevənin məqaləsindən iqtibas edilmişdir. Avropa lisanlarında qırğızlara dair xeyli əsar və tətəbbəati-fənniyyə və ədəbiyyə vardır. Əz cümlə, Klaproth “La langue des kirghises” (Mem: ree a J’Asie). Dingelstedt “Le regime patriarcal et le droit coutumier des kirgliz” 1891. Dal nam ədibin “Boki və Mayana” ünvanlı qırğızları təsvir edən romanı dəxi şayani-tizkardır.

əksəriyyəni bilaxərə bir zata mənsubiyyətdən naşi verildiyi anlaşılır. Bu qəbildən olaraq “qırğız qazaqlar” da sonradan təşəkkül etmiş bir qövmlər isələr də, lakin əsil qırğızlara qəribət və müşabihəti-külliyələrindən naşi haqlarında bir nəbzə burada bəhs etməmiz münasibdir, zənn edirəm. Qırğız qazaqları özlərinə sadəcə qazaq deyirlər.

Bu nam əvvəla Asiyayi-Vüsta ətrakının heyəti-müttəhidəsindən ayrılan köçəbə qəbilələrə verilir. Bilaxirə müxtəlif tərəflərdən ayrılıb bir yərə toplananlar yeni bir heyəti-müttəhidə hüsulə götürərək “qazaq”, yaxud “qırğız qazaq” namını mühafizə etdilər. Bu yeni heyət ancaq Çingiz dövründən sonra zühur edib bu cahangirin hökuməti ənqazından və bilxassə Əbilxeyr xanın hökuməti-inqirazından sonra sərbəst qalan özbəklərdən təşəkkül etmişdir. Bunlar üç milyondan ziyadə olaraq, böyük bir əksəriyyətlə (əhalinin yüzdə səksəndən ziyadəsi) başlıca İşıq göl ilə Ural nəhri beynindəki ərazidə təəyyüş edirlər.

Ağmolla şəhəri işbu diyarın biladi-məşhuresindəndir. Qazaqlar Qasımخان və sonra Aqnəzər xan dövrlərində 300.000 nəfərlik orduya malik bulunan böyük bir hökumət təşkil edə bilmişlərdir. Mərkəz hökumətləri bir zaman Taşkənd olmuşdur. Bilaxirə Qazaq hökuməti xanlarının yekdigərlə qovqaları və qabiliyyətsizlikləri yüzündən inqiraza yüz tutub BÖYÜK, ORTA və KİÇİK ordu namları ilə üç qismə ayrıldı... Bu gün qazaqların bir qismi Çin torpağında yaşayırsa da qismi-külliləri Rusiya imperatorunun təbəəsədirlər. Antropologiya elmi nöqtəyi-nəzərindən bu türklər dəxi sairələr kibi həm moğol, həm Qafqaz çöhrəli bulunurlar.

Biniçilik, silahşurluq, igitlik, mərdlik, cəngavərlik, bunlarla bərabər istiqamət, doğruluq, müsafirpərvərlik, ciddiyyət, şeir və ədəbiyyata meyil və həvəs bilxassə bu qövmlərin övsafi-guzidəsindəndir. Həmiyyəti-milliyətləri nəhayət dərəcədədir. Qövmiyyət və cinsiyyətlərinə fəvqəladə məzurdurlar. Qırğızlıqları ilə fəxr edirlər. Bu hal qırğızlarda daha ziyadə nümayan oluyor. Bunların cümlə əşayiri yekdigərlərinə bir ailəyi-vahidə əfradı kibi bir ittihadı-mənəvi ilə bir məhəbbəti-qövmiyyəyi-müqəddəsə ilə bağlıdır. Bu məhəbbət ruhlarının, qəlblərinin ən dərin nöqtəsindən nəban edir, öylə yaşarlar. Hər əşirətin ayrıca bir əmiri vardır ki, Mənap deyilir. Lakin bunların cümləsi Ağa Mənap namında daha böyük bir əmirə itaət etdiklərindən bu vasitə ilə yekdigərlərinə mərbut bulunurlar. Cəngavərlikləri xariqələdə bəsalət və şücaətləri, isimlərinə də anlaşılırdığı vəchlə

hərəkətə, gəzməgə, təbdili-məkənə nəhayət mərtəbə meyil və həvəsləri sayəsində Asiyanın mərkəzində bulunan bu qövmlər tarixi-ələmdə inqilabati-əzimiyyəti-cahanda Vəmberinin dediyi kibi, böyük rollar oynamışdır. Çingiz və Teymur kibi cahangirlər ən ziyadə bunlar vasitəsilə məramlarına nail olmuşlardır... ..Asiyayi-Vüsta “insan sellərinin nöqtəyi-təsədümlə və təlahüqidir... O nöqtədə təlatümlər, girdəblər hüsulə götürən qövmlər də qara qırğızlar olmuşlardır...”

Fridrix Rodzel, “Əhvali-əqvami-ələmlər” ünvanlı kitabı-mötəbərində Pamirin, yəni bu “Bəmi-cəhanın” cəhəti-şimalisində sakin qırğızları tərif edərkən haqlarında deyir ki, “Mələ və əqvamın həqiqi mayəsi *vrai ferment des peuples* bunlardır!..”

Bu qövmlərin zəkai-təbiisində, istedad və qabiliyyəti-fitriyyəsinə heyran olmaq qabil deyildir. Hər hansı sənəti, elm və fənni təhsil etsələr, onda dərəcə hünərlərini göstərirlər.

Həç şübhə yoxdur ki, bunlar rusun və Avropanın dairəyi-mədəniyyətinə idxal edilib, maarifi-cədidədən, ələmi-müsbətədən bəhrədar və müstəfid olurlar, tənvi-əfkar edərlərsə, Rusiya imperatorluğunun ən xeyirli ərkənindən biri sırasına keçərlər. İçlərindən Rusiya məkatibi-əliyəsində kəmalı-müvəffəqiyyətlə təhsil edib yetişən ərbabi-ələmlər və hünərləri sözümlə birər bürhani-müjəssəmdir... İstər İrtiş, istər Volqa nəhri kənarı əhlindən olsun, qırğızların cümləsi türk şivəsi ilə qonuşurlar. Qara qırğızlarla qazaqların ləhcələrindəki fərq həməni ancaq bəzi hürufi-türkiyyənin əsvati-tələfüziyyəsinədir. Lisanlarındakı fəhəti-təbiyyə məşhurdur. Əsla məktəb görməyənlərin belə bələğətə, gözəl söyləməgə meyil və həvəsləri nəhayət dərəcədədir. Şeir nəzərlərində sənəyi-nəfisenin ən məqbuli, ən mötəbərdir. Asari-şairələri əşari-süniyyədən ziyadə əşari-təbiyyəti-milliyədir. Bu növ təbi əşar bunlarda pək tərəqqi etmişdir. Lisanlarında ağızdan-ağıza söylənən şeirlərdə, dastanlarda öylə xariqələr, bədiələr vardır ki, bunları mütaliə edən ələmayı- “ətrakşünasani” böht və heyrət içində buraxmışdır. Hər iki qırğız qövmlərinin təbi-şairənlərində dəxi fərq vardır. Qazaq qırğızlar “lirik” deyilən əşari-hissiyəyə, qəzəliyyəyə rəğbət və inhimak göstərdikləri¹ halda, daha parlaq, daha şəşəli bir maziyyə-tarixiyə,

¹ Novruz bəy, Bəymurad və sairə qazaqların bu zəmində şöhret qazanmış şairlərinədir. Radlovun “Şimali türk ədəbiyyatı müntəxəbatı” ünvanlı tələfatı şayani-mütaliədir. Radlovdan başqa qırğız əşarına dair xeyli əsər yazanlar olmuşdur.

tarixi-qəhrəmananəyə malik bulunan qaraqırğızlar “epik” denilən oşarı-təsviriyəyi-hakiyədən, Firdovsiyanə dastanlardan zövq alır, öylə şeirlər vücudə gətirməyə meyil göstərirlər!.. Akademiya əzasından alimi-möhtərəm Radlov deyir ki: “Yunan şairi-əzəmi Homer zamanındakı sünuhati-milliyənin dövrü-dastanisini bu gün ancaq qırğız qövmündə müşahidə etmək mümkündür...” Qırğızların bu növ oşarı başlıca sarı noğay qəbiləsindən olan “Ərmanas” nam qəhrəmanın hünərlərini təsvir ediyor...

Ə.H.

“Həyat”, 1905, № 4, 9, 16, 22, 35, 52, 81, 82

ERMƏNİ VƏTƏNDAŞLARIMIZA TÖVSİYƏ VƏ İXTARATIMIZ

Əhli-nur əhli-nar amixte,
Dər miyanəşan kuhi-Qaf ənkixte¹

Zirdə qəzetəmizə, cümlə millət vəkillərindən mütəşəkkil, “Bakı sülh və vifaq komitəsi” tərəfindən irsal edilən bir vərəqəyi məəlməmnuniyyə təb” və nəşr ediyoruz. Bu vərəqədə ümum qəzetələr, daha doğrusu, qəzetə mühərrirləri sülh və müsəlimət dairəsində çalışıb müsəlmanlarla ermənilər beynində təlifi-beyn xüsusunda qeyrət etməyə dəvət olunuyorlar...

Biz zənn ediyoruz ki, bu dəvət “Həyat” qəzetəsinin özünə xitabən degildir, çünki “Həyat”ın məsləki əsasən sülhcuyanə və asayiş-pərvəranə olduğu aşkar olmaqla böylə bir dəvətnaməyə əsla ehtiyacı yoxdur. Biz məsləkimizin sülhpərvəranə olduğunu daha “Həyat”ın intişarə başladığı ilk gün bəyan etmiş idik. Qəzetəmizin ilk nüsxəsi sülhpərvəranə əfkar, hətta o yolda sünuhat və ilhamat ilə başladı[3]. Erməni üdəbasından bəzisi ittihadı-islam qorxusu saiqəsilə rast gələn qəzetələrə kizb və böhtandan ibarət məqalələr yazdıqları bir zamanda biz:

Dövri-isləhatdır, sülhü səlah əyyamıdır,
Arkadaşlar, sülh edin, sülh etməgin həngamıdır –

¹ Tərcüməsi: Nur əhli cəhənnəm əhli qarışdı,
Aralarından Qaf dağı ucaldı.

beytini mənzuməmizə nəqərat ittixaz edib bila təfriqi-din və məzhəbi-ümum vətəndaşlarımıza xitabən təkrarlamaqda idik... Qəzetəmizin ilk nüsxəsində nəşr edilən bu növ xeyrxahanə sözlər təsirsiz qalmadı. Buna dəlil, təbi-şairanələri müsəllə olan sail din qardaşlarımızın qəlbləri bizim ilə həmahəng zərban olub yenə sülh və vifaqə dair şövqavər mənzumələr vücudə gətirmələridir. Üç-dörd gün müqəddəm qəzetəmizin sütunlarında deyilmi idi ki, növrəsidəkan şüəramızdan Əli Əkbər Sabir, bu büğz və ədavətin və bu nifaqın və bunlardan iləri gələn nəhb və qarətin, qətl və qitalın bir cəhl və qəflət, bir zəlalət nəticəsi olduğunu xalqa bildirmək üçün fəryad edib duruyordu[4]. Erməni qəzetələri və qəzetə mühərrirləri buna diqqət etdilərmi? Erməni süxəndanları Əli Əkbər Sabirin mənzuməsində nəqərat olub təkrar edən:

Ey süxəndan, bu günlər, bir hidayət vəqətidir,
Ülfəti-ünsiyyəyə dair xitabət vəqətidir, –

beyti-mənidarından ibrət alıb o yolda qələm oynatdılarımı? Bir şeir və ya bir məqalə yazdılarımı? Yazdılsa bildirsinlər. Biz onları tərcümə edib sülh və vifaq meylinin ikitərəfli olduğunu cəmaətimizə böyük bir məmnuniyyət və məsərrətlə bildirməyə hazırız... Yoxsa bu günədək erməni lisanında çıxan və yaxud erməni mürəvvici-əfkarı bulunan qəzetələrə dördgözlə diqqət etdiyimiz halda sədrə şəfa verəcək bir sözə rast gəlmədik. Şübhəsiz, ermənilər də hər millət kibi bir millətdirlər, onların da özlərinə məxsus qüsurları olduğu kibi məzayaları vardır. İçlərində hər millətdə olduğu kibi, fəna adamlar varsa da, yaxşılari daha çoxdur, biz erməni millətini heyətiməcmuəsilə bəzi narəva işlərdən naşı əsla ittihad edəməyiz, onların dəxi ümumiyyət etibarilə nifaq və şıraq əleyhində olub sülh və vifaqə şiddətlə meyyal buluqduqlarına əminiz!.. Ancaq ermənilərin əhli-maarifi, mühərrirləri, ədibləri öhdələrinə tərtib edən vəzifəyi, iki millət arasında təlifi-beyn etmək xüsusundakı müqəddəs vəzifəyi əsla ifa edəmmədilər, bu xüsusda hətta bəzilərinə bir həmaqət belə ariz oldu.

Bunlar cahilanə bir nifaq, hər iki tərəfi müsəvat üzrə zərərdidə edib, eyni müsibət və fəlakətlərə düçar etdiyi halda, hər iki tərəfdən ölənlərin ədədi təxminən bir olduğu, təəssüb, cəhalət, vəhşət, hər iki tərəfdən eyni dərəcəyi-şiddətlə izhar edildiyi halda, erməniləri

haqlı, insaniyyətli, bigünah və əlhasil məsum bir quzu kibi göstərməyə, bizi isə bütün bunun əksi-övsaf ilə tövsif etməyə qeyrət ediyorlar, qəzetələrlə, teleqraflarla, ajanslarla Avropanın bir ucundan o biri ucuna, bəlkə ta Amerika və Avstraliyaya qədər o yolda fəryadlar ediyorlar. Daha doğrusu, bizim kibi aciz qalmayıb edə biliyorlar idi. Pişik öz pisliyini torpaqla sitr etdiyi kibi, bunlar da öz qüsurlarını, öz qəbahətlərini, öz vəhşətlərini söz tufanı içində gizləyib, bizim isə ən kiçik qəbahətimizi birəni dəvə edərcəsinə mübaliğələndiriyorlar idi. Bu qədərlə də iktifa etməyib adətən qəsd-i-iftiralarda bulundular. Əvvəla, Həsən bəy və Fərrux bəy kibi hər növ şaiyədən bərra bulunan vücudi-pakları ləkədar etmək istədilər, müvəffəq olunmayınca Əhməd bəyə müsəllət oldular. Zavallı Əhməd bəy, bir zəlaləti-ümmiyyə nəticesi olan Bakı müqatiləsi əsnasında öz həyatını təhlükəyə qoyaraq, öz vücudunu bərbad edərcəsinə tərəfeyni barışdırmaq üçün ciddü cəhd etdiyi, gecəyi-gündüzünə qatıb o halda nitqlər iradı, məqalələr təhriri ilə məşğul bulunmuş olduğu halda, keçənlərdə guya fəsad çıxarmaq üçün Qarabağa getdiyini yazan qəzetə, erməni qəzəti degilmi idi?..

Əvvəla, Əhməd bəyin bir an Bakıdan bir tərəfə ayrılmadığına erməni və müsəlman bütün Bakı cəmaəti şahiddir. Saniyən, Əhməd bəy öz vətəni bulunan Qarabağa getmiş olsa dəxi, “Mşaq” qəzətinin iftira degil, hətta ən cüzi bir sui-zənnə belə, bulunmağa nə haqqı ola bilir?! Əhməd kibilərin bulduqları, daha doğrusu, hökm və nüfuzları cari olan yerlərdə sodayi-nifaq degil, ahəngi-sülh, vifaqi-təninəndaz olacağı gün kibi aşikar və mühəqqəqdır. Hər nə hal isə biz böylə şəxsə aid iftiralara zətən əhəmiyyət verənlərdən degiliz. Əsil məsələ ümumimizə, ümumtürk və müsəlmanlara aid iftiralardır ki, bəzi erməni mühərrirləri bu növ iftira və böhtandan dəxi çəkinmədilər. Guya ümum müsəlmanlar, yəni üç yüz milyondan ibarət müsəlmanlar ittifaq və ittihad edib bu günlərdə çəgirtgə kibi qanadlanıb uçacaq və Rusiya ilə Avropanın üstünə töküləcək və Qərb mədəniyyətini bəlkə də bütün xristian aləmini bağı ilə, bağçası ilə, əkinisiylə, əhalisiylə yeyib yetəcəklərmiş. Buna da guya indiyə qədər ermənilər mane olduğundan, ittihadı-məzkurun mərkəzi olan bir nöqtədən, İstanbuldan, Kabildən, ya Bombeydən ermənilərin qətli-amminə dair bir barmaq işarəti çəkilmiş imiş!..

Bu sözlər iftira olsa dəxi qayət safi-dərunənə, sadədilənə, adətən tıflanə bir iftira olduğu aşkardır. Ay mühərrir, ay Nikoksof pan-

islamizmə ləfzini icad edənlər şərqlilər degil, qərblilərdir, çünki, zətən müttəhid və müttəfiq bulunan, hər gün qütblü-şimalidən qütblü-cənubiyə qədər, Amerikadan Avstraliyaya qədər dua və niyəzlarını dərgahi-əhədiyyətə isal üçün gündə beş kərrə səlāt əsnasında üzvlərini eyni nöqtəyə çevirən, hər il hər tərəfdən axın-axın gedib bir əlaməti-ittihad olan həcəri-əsvədin, yəni Kəbədəki o binai-müqəddəs ittihadın ətrafında təvaf edən, orada və hər yerdə bir-birilərini eyni kəlmə ilə salamlayıb əleyküməssəlam ilə ənamül-möminun üxüvvəti-dini, aləmi-islam o qədər müttəhid, o qədər müttəfiqdir ki, “panislamizm” kibi bir əcnəbi kəlməsi icad edib yenidən ittihad və ittifaq etməyə əsla ehtiyacları yoxdur!..

Səni ittifaq və ittihadı qorxuduyor?.. Biz isə nifaq və şıyaqdan qorxuyoruz! Nifaq və şıyaq deyilmidir ki, sizlərlə bizlər arasında bu qədər qan tökülməyə səbəb oldu?! Bizim Qafqazda bu nifaq, bu ədavət və qital yetmiyormuş kibi bir də ümum aləmi-islamın içinə dəxi nifaq düşüb ittihadı-müslimin xatiriniz üçün müxtəlmə olsun, müslimin yekdigərinin qanını töksün? Siz bunumu istiyorsunuz?.. Xeyr, sizi qorxudan ittihad və ittifaq degildir!.. Bu zətən min üç yüz sənədən bəri mövcuddur. Qərībədir aranızdakı qitalın səbəbi cəhalət, qəflət və zəlalət olduğu mühəqqəq ikən, ermənilərin əksəriyyətinə dəxi mühəqqəq ikən, siz hər nədənsə aləmi-islamın ittihadından degil, xabi-qəflətdən oyanıb, təriqi-təməddün və maarifə sülukindən qorxursunuz! Sizi təlaşa salan zənn ediyoram bu cəhətdir. Sizə Tehranın “inci saçan fəvvarənin yanında xabidə”, daha doğrusu xabi-qəflətdə qalmasını lazımdır! Əgər siz, Nikoksof, o qədər balalara pərvaz edə bildiniz, o qədər büləndi-amalə nail oldunuzsa, əlbəttə, yalnız ermənilərin degil, xristianların degil, bütün aləmi-insaniyyətin xeyrixahı, bütün cahani-bəşəriyyətin tələbkari-səadəti olmanız icab edərdir. O halda iki-üç yüz milyon əhaliyi-islamiyyənin xabi-qəflətdən bidar olub təriqi-elm və mərifətdə teyi-mənazil etməsi nə üçün sizi qorxuduyor və bu halı bir təhlükə, bir xətər şəklinə tərif və tövsif etməyə sizi və sizin kibilərin nə haqq və səlahiyyətiniz var?.. Sizin qorxu və təlaşımızla qanuni-təbiətə sədmi çəkiləcək zənn ediyorsunuz? Və ya siz bütün Avropayı təlaşa düşürməklə bizi təhdid etdiyiniz üçün, biz: – Xeyr, əstəğfərullah, qələt etdik. Biz nə aləmi-islamın sülh və insaniyyət dairəsində ittihadı arzu edər və nə də bu aləmin xabi-qəflətdən oyanıb ənvəri-mədəniyyətlə münəvvər olmasını istəriz, – deyənlərdənmiyiz, zənn ediyorsunuz? Və bütün Şərq dəxi oyandığı

halda, sizin qorxunuzdan: “Qorxma, qorxma hənuz oyanmadıq” mı deyəcək?.. Xeyr, xeyr, sizin və bizim və ümumi-insaniyyətin nicat və səlaməti-bidaridə həqqi bilməkdə, nuri-maarifdə, tərəqqi, tərəddün və təkamüli-daimidədir. Etiqadımızca, ancaq bu vəsaitlə insanlar, millətlər, din və məzhəblər arasından nifaq və şıqaq, cəng və cidal fəsx oluna biləcəkdir!.. Bundan sonra yekdigərimizin zəmm və mədhində bulunacağımıza, hər tərəfin söz bilənləri, söz anlayanları, əli qələm tutanları öz millətinin dəfi-cəhlinə, kəsbi-maarif etməsinə, tərəqqisinə çalışsın. Yoxsa bihudə bir ağız, ya qələm qovğası ilə vəqt keçirmiyəlim, nafilə yerə yekdigərimizin qeybətini etməyəlim. İştə sözlərimizə dəlil olmaq üzrə bugünkü nüsxəmizdə dəxi şüeramızdan müəllim Mirzə Həsib Qüdsinin xalqımızı sülh və vifaqə dəvət edən bəliğ bir şerini nəş edirik. Qeyrət, vətəndaşlar, qeyrət!.. Çalışalım ki, Bakı və İrəvan hadisələri kibi çirkin şeylər yaddan çıxsın, hətta səhayifi-tarixiyyəməzdən belə silinsin!..

Maarifə, tərəddünə, təkamül və təaliyə çalışalım, vəqtimizi qaib etməyəlim, çünki yol uzundur, yoxuşdur, arizəlidir!..

Ə.H.

“Həyat”, 1905, №21

XƏYALİ-XAM

İspaniyadan “Russkiye-vedomosti” qəzetəsinə yazılan sərsəriyanə bir məktubla Qafqaz hadisəti-müəssifəsi arasında bir münasibət, bir əlaqə var imiş!..

“Russkiye-vedomosti” qəzetəsinə (23 avqust tarixli 232 nömrə) İspaniyanın Seqovaya nam şəhərindən guya bir osmanlı müsəlmanı tərəfindən rus lisanilə axmaqca və imza yanlışları ilə dolu imzasız bir məktub göndərilmişdir. Məktubun başına bu fransızca ibarət vəz edilmişdir:

“Məğlub olub xar və zəlil düşən Rusiyanın Portsmutda müxəlli şərəf bir sülh müahidəsinə imzaladığı zaman ona xitabən Türkiyənin dedi sözlərdir”. İmza yerinə də böylə yazılmışdır: “İntiqam alan müsəlman Türkiyənin sədəsi”. Məktub Rusiyaya qarşı kin və ədavətin və müharibədəki ədəmi-müvəffəqiyyətlərdən naşi biməna bir sevincək təsirilə yazılmışdır.

Baladəki sərsəriyanə sözlərdən məzmunu nədən ibarət bulunduğunu anlaşılan bu uzun məktubun bir-iki fəqərəsini dərci-sütun etdikdən sonra “Russkiye vedomosti” qəzetəsi deyir ki: “Əgər bu məktubda ifadə və bəyan olunan hissiyyat həqiqətən osmanlı türklərinin hissiyyatına tərcüman isə, o halda bu günlərdə Qafqaz ölkəsində müsəlmanlar arasında nüməyan olan hərəkəti hissiyyati-məzkurə ilə bir dərəcə izah etmək qabil olur. Bu hərəkət erməniləri qırmaqdan başlayıb indi ümum xristianları təhdidə keçir”.

Məzkur qəzetin baş mühərriri bulunan cənab Sobolevski bu sözlərin məntiqə müvafiq olmadığını özü də anlamış olmalıdır ki, qəti iddiada bulunmayıb fikrini “isə”, “əgər”, “bəlkə”, “bir dərəcə” kimi əlifaz ilə ifadə etmişdir. Lakin bir şübhə yeri buraxıyor, bir sui-zəmində bulunuyor. Fəzlə olaraq öylə etiqaad ediyor ki, qitalı başlayan müsəlmanlar olub; bunlar ələlümum xristian aləmini dəxi təhdid etmək üzrədirlər. Nə qədər batıl, xam fikirlər!.. Biz “Russkiye vedomosti” qəzetəsinin yerinə olaydıq, böylə bir məktubu yırtar, lüzumsuz kağızlar səbətinə atar, onu qəzetimizin sütunlarında zikrə belə layiq görməz idik, nəredə qaldı ki, onunla Qafqaz vüquati arasında bir də bir irtibat aramağa qalxışmaq!.. Çünki İspaniyanın “Ucraber” şəhərindən rus lisanilə imzasız bir məktubun türk bir müsəlman tərəfindən yazılmış olması qayət şübhəlidir. Məktub müsəlman tərəfindən yazılmış olsa dəxi imzasızlığı həsəbilə nəzəri-ətibara alınmağa şayəstə degildir. Çünki bir məktubun nə dərəcələrdə vase bir məmləkətin, qoca bir millətin əfkar və hissiyyatına tərcüman olmaq iddiasında haqlı bulunduğu ancaq imza ilə anlaşıla bilər. Hər rast gələn sərsəri bir millət vəkili, tərcümanı, həyatı sayılmaz! Deyə bilərəm ki, elə bir məktuba adi bir adam deyil, hətta Əhməd Midhət, Əbu Ziya Tovfiq, Üşşaqizadə Xəlid Ziya, Əli Kamal kimi mütəbər türk mühərrirləri, yaxud Əbdülhəq Həmid, Əkrəm bəylər kimi böyük şairlər dəxi vəzi-imza etmiş olsa idilər, mən yenə onları ümum osmanlıların tərcümanı-əfkarı ədd etməkdən ictinab edərdim. Çünki bunlardan hər biri olsa-olsa osmanlılardan kiçik bir firqənin hissiyyatını ifadə edə bilərlər. Əgər “Russkiye vedomosti” qəzetəsi bu firqələrin əfkarı nə məkəzdə olduğunu bilməyə həvəs edirsə imzasız bir kağızda deyil, heç olmazsa meydanda osmanlı mətbuatı-yövmiyyəsinə müraciət etməli idi... Bir mətbuat ki, iki böyük firqəyə ayrılmışdır: Bunlardan birisi Türkiyə daxilində çıxaraq Osmanlı hökumətinin və bilxassə Sultan həzrətlərinin mürəvvici-əfkarı olan “İqdam”, “Tərcümani-həqiqət”,

“Sabah”, “Qeyrət”, “Sərvət” və “Məlumat” kimi mühafizəkar və qeyri sərbəst qəzetələrdən və digəri isə hüdud xaricində məmaliki-əcnəbiyyədə intişar edən “Türk”, “İctihad”, “Şurayi-ümmət” və sairə kimi “Yeni türklər” denilən hürrəndiş tərəqqipərvərən zümresinin sərbəst qəzetələrindən ibarətdir. Birinci firqəyə mənsub qəzetələr rus və yapon müharibəsinin ibtidasından bəri əqsayı-Şərqdə vəqə rus hökumətinin ədəmi-müvəffəqiyyətlərindən naşi əsla bir əsəri-məmnuniyyət izhar etməyib məzkur müharibəyə dair Avropa mətbuatında görünən həvadisi ancaq qayət bitərəfanə surətdə tərcümə ilə iltifa elədilər. Özlərindən bu xüsusda müstəqillən kiçicik bir məqalə, bir bənd belə yazmadılar.

Rusiyanın daxilində baş göstərən şuriş və ixtilal haqqında isə bir sükutü-əmiq ixtiyar etdilər... Bir dərəcədə ki, bu qəzetələri oxuyan öylə zənn edər ki, müharibənin ibtidasından bəri Rusiyada asayiş və intizam əsla xələdar olmayıb, guya bu məmləkət bir xabi-əmiqə, bir növmi-müstəğrəqə giriftar olub bir sükunəti-tammə içində dəmgüzar oluyor. Bu qəzetələrə etimad edənlərin fikir və xəyalında ancaq Qoqolun Malorusiyaya, məsələn, “Mir qorod”da aid hekayətindəki bəzi xab və sükunət lövhələrindən başqa bir şey peyda olamaz!..

Xaricdə çıxan və osmanlı qövmünün amal və əfkarına binnisbə daha ziyadə tərcümanlıq iddiasına haqqı ola bilən cəraidə gəlincə bunlarda qayət müxtəlif surətlərdə yazılmış məqaləti-müstəqilləyə rast göldüksə də, lakin ümumiyyət etibarilə bunlar rusun bəzi öz liberal qəzetələri kimi bütün ədəmi-müvəffəqiyyətləri bürokratiyaya isnad edib rus milləti-nəcibəsinin islah və təcəddüdü uğrunda olan mosai və qeyrətinə təhsinxan olurdular.

İspaniyadan gələn məhud məktubdakı kin və qərəzdən bunlarda bir əsər görünmədi. Əz cümlə İsveçrənin Ccnevra (Jeneva) şəhərində çıxmaqda ikən bu axır zamanda idarə və mətbəəsini Misirə köçürməkdə olan “İctihad” qəzetəsinin bir çox məqaləti ancaq bürokratiya əleyhində olub. Yoxsa rus milliyyətinə qarşı tərəqqi, təcəddüd, sərbəstliyə meyil göstərən rus millətinə qarşı böyük bir “simpatiya” ilə mülhəmdir. Qəzetin sahibi və naşiri türkcə və fransızca əşari-güzidə və asari-fənniyyəyi-mütəəddidəsi ilə müştəhir Abdulla Cövdətdir. Baxınız, “İctihad”ın axırncı nüsxəsində nə yazıyor:

“Ötədən bəri Rusiya əhvalına dair yazdığımız hər bir məqalədə təkrar etdiyimiz vəchlə bu müharibədən bürokrati məğlubən, ruslar müzəffərən çıxacaqlar”, “...Ruslar xilasi-ümumi bayramının ərəfə-

sində bulunuyorlar, müstəhəqqdirlər...” Məqul və adil bir hökumətə layiq insanlar olduqlarını cahan mədəniyyəti önündə isbat etdilər... Bu gün əlahəzrət imperatorun lütfü ilə, hüsni-tədbirilə Rusiyada təəs-süs etməkdə olan dövlət duması şairin bu sözlərini təsdiq etməyormu?

Binaənəleyh İspaniyadan gələn məktubun bir müsəlman tərəfindən yazılmış olmasına biz əsla ehtimal vermədik. Böylə bir məktubun həm rus, həm də müsəlman düşməni olan bir şəxs tərəfindən yazılmış olması kağızın ələimi-zahirəsindən aşkar olduğu kimi, məzmunu da osmanlı əhli-qələminin baladə şərh edildiyi vəchlə xaricdə və daxildə yazdıqlarına təmamilə ziddir. Ələlxüsus, bu axır zamanlarda osmanlı əhli-irfani tərəfindən bəzi nafe məqalələrlə isbat edildiyi vəchlə Türkiyəyi və bütün məmaliki-osmaniyyəyi xəfi və aşkar surətdə bu gün təhdid edən bir dövlət, bir millət varsa, o da alman və Avstriya dövlətlərilə ümumi cerman ünsürüdür. Bu mühəqqəqdır. Rusiyanın zəif düşməsinə müsəlmanlar əsla sevinəmiyəcəkləri kimi, böylə bir halın özləri üçün qayət müzür nətəcələr verəcəklərini də çox yaxşı bilirlər. Hal və keyfiyyətin bu mərkəzdə olduğunu ümumi düvəli-islamiyyə dərk etdikləri üçündür ki, cümləsi rus və yapon müharibəsi zamanında bitərəfliklərini təmamilə mühafizə edib hətta şəhamətli şahı-İran həzrətləri əxirən Rusiyanın müsəfirləri sırasında belə bulundu.

Bir də İspaniyadan gələn məhud məktubun sahibi bihudə və əbəs yerə seviniyor, çünki Rusiya yaponlarla müharibədən sonra nə xaru zəlil düşdü və nə də Portsmutda imzaladığı sülh müahidənaməsi müxəlli şərəfdır. Rus dövlətindən başqa heç bir Avropa dövlətinin, nə Germaniya, nə Fransa və nə də İngiltərənin bu qədər uzaqlarda on, on iki verst uzaqlarda, müharibə etmək həddi deyil idi. Bu isə bir milyondan ibarət burlar kimi balaca bir qövm ilə üç il düşə-qalxa müharibə edən Anqliyaya acı-acı təcrübələrlə sabitdir.

Vitte həzrətlərinin hikmət və tədbirilə Amerikanın Portsmut nam bələdəsində imzalanan sülh müahidəsinin əsla müxəlli şərəf olmadığına isə bu gün Yaponiyanın paytaxtında və sair böyük şəhərlərində baş göstərən şuriş və ixtilallar böyük bir dəlildir!.. Lakin bunların cümləsindən sərfi-nəzər, Rusiyanın öz daxilində müharibənin təsiri ilə vücuda gətirdiyi təcəddüd və islahat öylə nafe gələcəkdə nətayici-həsənəyi-məsudəsi mühəqqəq, öylə əzim bir hadisədir ki, müharibə meydanlarında qazanılan min zəfərlərə bədəldir, müadildir. O zəfərlərlə deyil, bu təcəddüd və islah sayəsindədir ki, Rusiya çox keçmə-

dən ümum cahanın düvəli-mütəməddinəsi arasında ən bala mərtəbələrə süud edəcəkdir. “Peterburqskiye vedomosti” və “Rassvet” nam paytaxt qəzetələrində axirən “Sursum corda” ünvanilə bir məqalə nəşr edən, ingilis məşahiri-mühərrirlərindən Vilyam Sted cənabları dəxi bu fikirdə bulunub sözlərinə dəlil məqamında İngiltərənin tarixicədidini dərxatir etdirir. Diyor ki, XV əsri-miladda Jan d’Ark nam bir fransız qızının həmiyyəti-vətənpərvəranəsi sayəsində ingilislər məğlub edilib, Avropa yerindən bilxassə Fransa torpağından tərd olundular. Lakin bu gün ingilislər o fransız qızının namını böyük bir hörmət və şükran ilə yad edirlər. Çünki o məğlubiyət səbəbinədir ki, bilaxirə ingilislər dənizlərə, bəhri-mühitlərə hökmfərma oldular.

XVIII əsrdə ingilislər yenə böyük məğlubiyətə düçar olub Corc Vaşinqtonun himmətilə Amerika bərri-cədidindəki müstəmləkələrini qayıb etdilər. Fəqət ondan sonradır ki, ədalət və hürriyyətin qəvanini-əsasiyyəsi İngiltərə ölkəsində mətin bir surətdə yerləşib ingilis millətini bugünkü həyrətəbəxşi-üqul olan tərəqqiyyəti-əzizlərinə məzhər etdi. Vilyam Sted məqaləsinə böylə xatimə çəkir: “Bir neçə ildən sonra rus millətinə yəqin olacaqdır ki, bir dövlət duması üçün bir Mancuriya deyil, igirmi Mancuriya fəda etmək mümkün idi və tərəfi-imperatoridən rus millətinə bəxş və cəhsan olunan böylə bir dövlət müəssisəsi padşah və imperator Nikolay Aleksandroviçin dövrü-səltənəsinə zəvali-napəzir, müəbbəd bir şani-şərəf verəcəkdir. Öylə bir şani-şərəf ki, onu heç bir əqsayı-Şərq ədəmi-müvəffəqiyyəti xələldar edəmməz!”

Ə.H.

“Hayat”, 1905, №58

TÜRK DİLİNİ ÖYRƏNMƏYİN FƏVAİDİ

İslamın hikmətinə, qəvamizi-hikmətinə kəsb-i-vüquf ilə hidayəti-rəbbaniyə məzhər olduqdan sonra bu qədərlə iktifa etməyib bir də o dini-mübinin ingilis məmalikində, vase müstəmləkələrdə və cəzayiri-kəbirədən ibarət nəfsi-İngiltərədə intişar və tərəqqisinə cəhdü qeyrət edən İngiltərə Şeyxülislamı Şeyx Abdulla Qovilyam bəy əfəndi həzrətlərinin təhti-idarə və nəzarətlərində ötədən bəri Liverpul bələdiyyeyi-əzizlərinə ingilis lisanı üzrə maarifi-islamiyyəyi nəşr məqsədi-xudapəsəndənəsilə “Zi qresent” – “Dhc Gresent”,

yaxud “Əlhilal” namında bir cərideyi-əsbuiyə çıxmaqda olduğu məlumdur. İştə, məzkur qəzetənin 30 avqust tarixli, axırncı nömrəsi qarşımda!.. Mutaliəsindən özümüz müstəfid olduğumuz kibi qareini-giramımızı dəxi hissəmənd etmək istiyoruz. Məzkur nüsxənin mündəricatı miyanında məqaləti-atiyəyə rast gəldik: “Türk lisanını öyrənmənin mənafehi” ki, Uelss nam mühərririn əsəridir.

“Əhadisi-şərifeyi-nəbəviyyə” ki, şeyx Abdulla Qovilyam həzrətlərinin özü tərəfindən qələmə alınmışdır və əxirən “Liverpula gələn əfğan mollaları” ki, Mustafa Leon tərəfindən yazılmışdır. Əvvəla, baxalım, “türk lisanını öyrənmənin” fəvaidi haqqında Uelss cənabları nə kibi mütaliatda bulunuyor, şübhəsiz, bu fəvaide ingilis müsəlmanlarının və ələlümum ingilislərin nöqtəyi-nəzərindən baxılıyır, çünki əgər türklərin mənafehi nəzəri-etibara alına idi, ayrı bir məzmununda məqalə yazılıb sərlövhəsi də böylə olmaq icab edərdi: “Türklər öz dillərini gözəl öyrənməkdən başqa ingilis dilini təhsildən, daha doğrusu, rus, ingilis, firəng və german dillərini təhsildən nə günə mənafehi-əzizləməyə dəstərs ola bilirlər?..”

Hər halda məzkur məqalənin bəzi fəqərələri bizcə dəxi şayani-diqqət olmaqla tərcümə edib buraya dərc ediyoruz:

“Türk məmaliki təxminən dörd kərrə Fransa ölkəsindən cəsimdir. Fəqət türk dili yalnız məmaliki-məzkurəyə münhəsir qalmayıb İranda və Misirdə hökmdar saraylarında söylənməkdən başqa dərcəti-müxtəlifədə ta Dunay (Tunay) nəhrindən Nili-mübarəkə qədər və İstanbuldan Çini-Maçin hüdudunadək müntəşir bir lisandır. Türk lisanı ümum aləmin sövqülceyş nöqtəyi-nəzərindən bəzi ən mühüm məvaqicəne hakim bulunan milyonlarca müsəlmanların söylədikləri bir dildir...”

“Bizim Türkiyədəki mənafehi-siyasiyyə və tüccariyyəməiz “Levan-tin” (Şərqli firəng) denilən tərcümanların lütf və insafına buraxılmışdır. Ümid ediləməz ki, bunların qəblərində türklərin, ya ingilislərin xeyri üçün böyük bir meyil olsun, çünki, doğrusu aramılırsa, bunlar nə ingilis və nə də türkdürlər və çox kərrə məlumatları ancaq naqis və səthi bir surətdə türkcə mükəlimə edə bilməkdən ibarətdir...”

Bu axır zamanlara qədər türkcəyə aşına bulunan ingilislərin ədədi fəvqələdə qəlil idi və ələlümum avropalılar arasında bu fikir və etiqaad ziyadə müntəşir idi ki, guya türk dili o qədər təhsilə şayəstə olmayıb, türklər bir ədəbiyyata, yaxud mütaliə və qiraətə şayan bir ədəbiyyata malik degildirlər...

“Lisani-türkiyi təhsilə maneyi-əzime təşkil edən məvaddən birisi də bu anadək Avropada və bilxassə Anqliyada talibənin qəvaidi-lisani öyrəndikdən sonra qiraət üçün bir şey bulmaqda rast gəldikləri müşkülətdir. Ehtimal türklərdə guya ədəbiyyat yoxdur, fikrinin Avropada bu qədər müntəşir olmasına bu hal az səbəbiyyat verməmişdir. Xeyr, türklər bir ədəbiyyata, hətta mütənəvvə” və şayandıqqət, müfid bir ədəbiyyata malikdirlər.

Lakin bu ədəbiyyata dair asarın başlıca nümunələri nadir və bahalıdır, çox kərrə ancaq əl yazısı halında olaraq bulunur və bu növ kitablardan bir məcmuə, bir kitabxana təşkili böyük bir pul məbləğinin sərfinə möhtacdır. Binaənəleyh türkcəyi öyrənmək üçün bilxassə əlzəm bir şey varsa, o da məcmueyi-müntəxəbat (xrestomatiya)dır, fəqət bütün Avropada bir dənəsinə rast gəlməzsiz¹. Avropa talibəsinə məxsus olmaq üzrə yeganə bir qiraət kitabı var idi ki, o da “Qırx vəzirlərin hekayələri” namında bir məcmueyi-hekayət olub bu məcmuə “Əssənəyi-zindeyi-Şərq məktəbi” talibəsi üçün Fransa hökuməti tərəfindən Parisdə təb və nəşr etdirilmiş idi.

Məcmueyi-məzkurə bəzi türkcə hekayələrdən ibarətdir ki, nə tərcüməsi var, nə də bir şərh və təfsiri. Mətn özü öylə qədim, əskimiş, qüsurlu bir imla ilə mətbudur ki, oxunması qayət müşküldür və talibə ondan pək yanlış bir imla öyrənir. Fəzlə olaraq bu kitabda, üslub və şivəcə heç bir tənəvvö, cürbəcürlük yoxdur, çünki hekayənin kəffəsi bir müəllifin əsəridir. Bu qədər nəvaqis olan bir qiraət kitabı dəxi nə xatirə, nə də pul ilə əldə edilə bilər, zira kitab, Şərq dillərini öyrənmənin əhəmiyyətini tamamilə dərk etmiş bulunan Birinci Napoleonun dövrü-hökumətində, haman yüz il qədər bundan əqdəm bir zamanda nəşr edilmiş idi. Bu kitabın nüsxələri bu gün fəvqəladə nadirdir. Binaənəleyh əminəm ki, türk müəlliflərinin bədaye asarından intixab olunan qitələrdən mürekkəb bir məcmuə türkcə təhsil edən tələbəni məmnun edəcəyi kibi böylə bir cild ələlümüm əhalimizin dəxi xeyli calibi-diqqəti olur. Zira cəmaətimiz görüb anlayacaqdır ki, türklərdə gözəl müvərrixlər, şairlər, hekayənəvislər, dram yazanlar (faciənəvislər), qəzet mühərrirləri vardır ki, əsərlərində tarix, ədəbiyyat və siyasət həvəskaranı üçün surəti-qətiyyədə bir cazibə vardır...

¹ “Həyat”: Türkiyə talibəsinin özlərinə məxsus Ziya Paşa, Əbu Ziya Tofiq, Əkrəm bəy və sairə tərəfindən olduqca gözəl müntəxəbat kitablari vücudə gətirilmişdir.

Mühərrir bütün məqaləsində ingilisləri türk dilini öyrənməyə tərgib və təşviq edərək bunları əssənəyi-şərqiyyəyi tədris üçün Şərq Akademiyası təsis edən və türkcəyi böyük bir şövq ilə təhsil edən almanlardan ibrət alıb “Mütaliati-cədidəyi-şərqiyyə məktəbi”ni daha ziyadə ikmal və islahə dəvət ediyor və kral VII Eduardın bu xüsusa dair olan nitqindəki tövsiyələri ingilislərin bir daha xatirinə gətiriyor.

Ə.H.

“Həyat”, 1905-ci il, №67

GÖZÜAÇIQ TACİRLƏRİMİZƏ XİTAB

Məmləkətimizdə hürriyyəti-mədəniyyə elan olundu, hürriyyəti-mədəniyyənin şəraitə-xəmsəsindən biri də hürriyyəti-mətbuatdır. Mətbuat isə yalnız qəzetlərlə nəşriyyəti-mövqufədən ibarət degildir. Risalə, kitab, qamus və sairə şəklində olan asar dəxi buraya daxildir. Türk dilində və ələlümüm müsəlman dillərində kitablara əşədd ehtiyacımız məlum olmaqla bərabər bu ehtiyac bundan böylə gündən-günə daha ziyadə artacaqdır. Buna heç şübhə yoxdur. Çünki, milli məktəblərimizdə türk dilinə və türk dilində ülumi-müxtəlifəyi-cədidə təhsilinə böyük bir meydan açıldı. Binaənəleyh əli qələm tutanlarımız bu məktəblər üçün türk, ərəb və fars dillərinin qəvaidinə, sərf və nəhvünə, elmi-əqaidə, tarixə, coğrafiyaya, hesaba, elmi cəbrə, həndəsəyə, nəbatat, heyvanat, mədəniyyət kimi ülumi-təbiyyə və sairəyə dair kitablari vücudə gətirməyə çalışacaqlardır. Bu kitablari əvvəl əmrədə öz fikir və xəyallarından çıxarmıyacaqlar a!.. Onlari ya rus və firəng dillərindən tərcümə ilə, yaxud İranda, Osmanlıda, Misirdə, Hinddə basılmış kitablari cüzi, külli bir təbdil ilə məmləkətimizin şivəsinə, əfkarına, hürriyyətinə tətbiqən vücudə gətirəcəklərdir... Hal və keyfiyyət böylə ikən altmış, yetmiş min müsəlman süknası olan şəhərimizdə ciddi bir kitabfuruş dükanı yoxdur. Bəradərani Orucovlar, Ağa Dadaş Əlizadə, Abbasqulu Kazımzadələr kimi kağız, qələm, dəftər və sairə məktəb və şagirdlərə lazım şeylər satanlar zühur etdi... Lakin heç kitab satanlarımız yoxdur... vaqifən, ötədə-bəridə, məsələn, Bazarnaya küçədə bir-iki səhhaf dükanlar var... Fəqət bunların satdıqlari əksəriyyəni daş basması olan İran məhsulu köhnə kitablardır. Aləmi-islamın tərəqqiyyəti-mədəniyyəyi-

cədidəsinə dəlalət edən kitablardan əsər yoxdur. Ərəb, fars lisanlarının türkcə yazılmış qəvaidini, ya Şəmsəddin Sami bəyin Qamusi-türkisini, Qamusi-elamını, Qamusi-fransövi-türkisini, ya sair asarını bir adam edənmək istəsə mütələq İstanbula, İstanbul kitabçılarına müraciət etməsi lazım gəliyor və çox adam kimə və nə surətlə müraciət edilməsini və nə vohlo pul göndərilməsini bilmədigindən bu növ müfid və nafe kitablardan məhrum qalır... Əhməd Midhətlərin, Əbdülhəq Hamidlərin, Kamal bəylərin, Əbu Ziya Tovfiqlərin adları belə bizim səhhaflara məchuldur! Halbuki şəhərimizin bir kitabfuruş taciri “İqdam” qəzetəsinə, yaxud İstanbulun Babi-ali caddəsindəki bir kitab mağazasına müraciət edib, məsələn, yüz dənə “Qamusi-türki” gətirtsə, əminəm ki, bir-iki ayın zərfində bunların yüzünü də yaxşı bir qazanla satmağa müvəffəq olacaqdır... və kitabçılara pul qazandıracaqdır. Osmanlıda, Misirdə və sair məmaliki-islamiyyədə nə qədər kitablarda vardır ki, səhhaflarımızın onlardan xəbərləri yoxdur. Bu gün hər şey tərəqqi ediyor. İgirmi-otuz il əvvəl üç-dörd balıq, ya bir-iki boçka neft ilə Bakıdan Tiflisə bir aya gedən bir atlı, iki təkərlikli arabamız bu gün bir maşına münqəlib oldu ki, dalına minlərcə adam dolu yüz vaqonluq bir qatar bağlayıb o qədər məsafeyi bir gündə teyy eyləyir. Bir neçə il əqdəm bir adam qövm və əqrəbasına bir-iki mənzillik yoldan bir məktub, bir kağız göndər-məkdən aciz ikən bu gün telefon vasitəsilə Bakı Mərdəkan kəndilə, Peterburq, Moskva şəhərilə, Paris, Rim ilə söhbət eyləyir. Atababalarımız qulaqlarının dibindəki qonşuda vaqe olan əhvaldan bixəbər ikən, bu gün dünyanın ta o biri başındakı vüquati insan bir dəqiqənin içində teleqrafla xəbər alıyor. Gecə alınan bir xəbərə sabah yüz min kişi qəzetələr vasitəsilə əgah oluyor... daha nələr, nələr. Lakin səhhaflarımız nədən köhnə tasdan, köhnə hamamdan ayrılmıyolar, ayrılmaq istəmiyolar?.. Gücləri, qüvvətləri yetmiyorsa, bir şirkət təşkil etsinlər, işə ictimaiyyətlə çalışsınlar... hüriyyətlərini əsnasında qırmızı bayraqların çoxunda: “Yaşasın ictimaiyyət” – sözləri yazılmışdı. Əlbəttə, ictimaiyyətdə bəzi yaxşı cəhətlər vardır ki, bu adamlar “yaşasın ictimaiyyət” – deyə fəryad ediyolar! Bu gün ictimaiyyətə belə hüriyyət verildi... Lakin şirkətlə, ittifaqla, ictimaiyyətlə iş görmək üçün mütələq sosialist ictimaiyyətlə olmaq lazım gəlməz, ya hər nə surətlə olursa olsun şəhərimizdə tazə moda üzərinə bir-iki mədəni müsəlman kitab dükanlarının vücudu əlzemdir. Kitabçılar erməni və rus kitabfuruşlarından ibrət alıb Peterburq, Berlin, Leypsiq,

Lahə (Hollandda), Paris, İstanbul, Tehran, İsgəndəriyyə, Misrül-Qahirə, Bombay, Kəlküttə və sair kitabçılıq, kitabfuruşluq mərkəzlərinin kitab tacirlərilə münasibəti-tüccariyyəyə girişinlər, oraldan Bakı və ümum Qafqaz müsəlmanlarının ehtiyacatı-cədidəyi-maariflərinə müvafiq kitablarda gətirsinlər... Mağazalarını şəhərimizin Nikolayevski küçə kimi nisbətən mədəni bir məhəllinə nəql etsinlər... guşədə, bucaqda itməsinlər! Yoxsa bu işi ehmal etsələr qorxuram ki, bu ticarət dəxi biganələr, əcnəbilər əlinə keçər.

İstanbulun “Babi-ali caddəsi” nam küçəsində, müsəlman, xristian, yəhudi bir çox kitabfuruşlar vardır ki, ancaq müsəlman kitabları ilə ticarət ediyolar. Bunlar İstanbulda və ələlümum məmaliki-osmaniyyədə mətbuatın ədəmi-hüriyyətləndən, daha doğrusu əsarətləndən, oraldakı sensorun, yəni kitab və mətbuat müfəttişinin birəhmligindən dadı fəqan ediyolar... Bu kitab tacirləri məmləkətimizin sərbəstiyi-mətbuat kimi böyük bir nemətə nail olduğunu xəbər alsalar, buralara can atıb şəhərimizdə münasib bir müsəlman kitabçı dükanı açmaları möhtəmdir. Gözüaçıq yerli tacirlərimizə lazımdır ki, ticarətin bu şöbəsini onlara qapdırmayıb vəqt və zaman ilə özləri gözəl bir kitab mağazası vücuda gətirsinlər!..

Ə.H.

“Həyat”, 1905, №93

HÜRRIYYƏT

Çərxi bərhəm zənəm öz qeyr müradəm gərdəd
“Mən nə anəm ke zəbuni kəşəm öz çərxi fələk”¹.

Hafiz Şirazi

Hüriyyət!.. O nə qüvvədir ki, yalnız zikri belə inşirahi-dərünə, səfayi-qəlbə badi oluyor. Zehinləri, fikirləri, xəyalları, bəşərin bütün ruh və mənəviyyatını ülviyyətlə sövq eliyor!.. Yalnız zikrin eşidən insanların qanadlanıb uçacaqları, balalara pərvaz edəcəkləri gəliyor!.. O nə qüvvədir ki, onun yolunda neçə-neçə fikirlər, zəkalar, dühalar, dühayi-müəzzəmlər, Dostoyevskilər, Çernışevskilər məhbəslərdə,

¹ Tərcüməsi: Çərxi bir-birinə vuraram, istəyim başqasından hasil olar,
“Mən çərxi-fələyə əsir olanlardan degiləm”.

qürbətlərdə, mənfalərdə, Sibiriya çöllərində hər növ iztirabatı, hər növ əza və cəfayı qəbul etdilər. O nə qüvvədir ki, onun zühuru, bəşəriyyətin ona nailiyyəti bu həngəmələrə, bu qiyamətlərə, bu zəl-zələlərə, mənəvi-zəlzələlərə bais oldu. Məmləkəti sərəsər bir mübarizə meydanına çevirdi. Bütün əhaliyi, bütün millətləri firqə-firqə edib, yekdigərlərilə o meydanda müsariyəyə, mücadiləyə, məcnunənə bir mücadiləyə məcbur elədi?

Ey pəriyi-ilhamat! Anlat mənə o nə bələdir, o nə afəti-candır, o nə canandır?

Namiq Kamal, o sənə aşiq və dildadə olan ədibi-əzəm səni, ey hürriyyət, ey afəti-dövrən, gözəl, hüsna, mələkmisal fəqət zəncir-bənd bir qız şəklinə təsəvvür etmiş idi... Zavallı ədib o qollar ki, ayaqlar ki, vurulan zəncirlərin qırılıb düşdüyünü ancaq aləmi-röyasında görə bilmiş idi!.. Biz nə məsuduz, nə bəxtiyarız ki, haləti-bidaridə olduğumuz halda o zəncirlərin həqiqətən qırıldığını, parça-parça olub töküldüyünü görməyə nail olduq!..

Xeyr! Bu xəb və rəya dəgildir! Billah bu məhz həqiqətdir! Ey illərdən, əsrlərdən bəri üzünə, hüsni-didarına müştəq olduğumuz, həsrət çəkdiyimiz hürriyyət! Bu gün sənin camalını, hüsni və anını bütün şəşəsilə, dəbdəbə və darayətlə, bütün şuriş və qiyamətlərlə seyr və tamaşaya başladıq!

Ey pəriyi-şurəngiz!

Benomay ruy ke, xəlqi valeh şəvəndü heyran,
Beqoşay ləb ke, fəryad əz mərdu zən bər ayəd!¹

Ey dilbəri-cahan aşub! Ruy və didarını şu xalqa göstərməkdən, şirin göftarını hər kəsə eşitdirməkdən çəkinmə!

Bu vəlvələlərdən, bu rədü bərqdən qorxma!
Bəhr zəxxar deyil, əbr şərərbar degil²,
Həp yanar dağlar ilə dolsa cıvarın qorxma!

Daima sənin məhəlli-zühurun, mətləin bir "Fəcri-mühəbbi-rədvərin" al-qırmızı xunin ənvar ilə tənvir edilmişdir! Bu müqəddəs

¹ Tərcüməsi: Ey iğtisaşçı pəri! Üzünü cöstər ki, xəlq valeh və heyran olsun!
Dodağını aç ki, kişidən və qadından fəryad qopsun.

² Tərcüməsi: Dəniz coşqun degil, bulud qılgıncım saçan degil.

ramazan günlərində belə məni məst etdi. Sürxabin, şərabi-gülfamın ey hürriyyət! Bu sözlərim mənim bilirəm hüşiyyar sözüne bənzəmi-yor!.. Bu xalqa sənin birər-birər nemətlərini tədad edəcəyinə, qədrü qiymətini, əhəmiyyətini bildirib layiqi-vəchilə təfsir edəcəyinə bu nə laf və gözəfdir, bu nə hərzə və hədyandır ki, mən ediyoram? Nə deyəyim, mən ey canan!.. Dərdlərə dərman sənən, sən! Yaralara mərhum sənən, sən. Atəşi, nari, ürəkdəki azəri söndürən, həm əfsürdələri, dilmürdələri dirildən sənən, sən! Həq və həqiqətin təcəllasına, məhkəməyi-müsavətdə ədalətin behəqq hökmranlığına yol göstərən sənən, sən! Hər növ ümuri-xeyr uğrunda çalışmaq üçün fikri xəyalə etiqad və vicdana, hər lisan ilə mütəkkəllim xətiblərin, mühərrirlərin,ərbabi-qələmin nitq və kəlamına vase" bir meydan açan sənən, sən! Bəşəriyyətin ən böyük ehtiyacı, mədəniyyətin tərəqqi və təkamülünün ən qəvi mühərriki olan ictimalara, cəmiyyətlərə, şirkətlərə, ittifaqlara, ittihadlara sərbəstiyi-tam verən sənən, sən! Vəlhasil insanlara bilafərq lisan və şivə, bilafərq din və məzhəb, bilafərq qövüm və millət, əfkar və amalın həvayi-nəsimində sərbəst nəfəs almağa müsaidə edən sənən, sən! Yaşa hürriyyət, yaşa! ("Zaisser moi chier!")¹. Buraxınız, mən avazım çıxdığı qədər bağırayım: "Yaşa hürriyyət, yaşa!"

Ə.H.

"Həyat", 1905, №94

RƏMAZANÜL-MÜBARƏK VƏ HÜRRIYYƏT

Bu gün eydi-səidi-fitrdir, ramazan bayramıdır!.. Hər kəs yekdigərinin oruc namazı, sövmü səlatı cənab həqqin qəbuluna məzhər olmasını təmənna ilə biri-birini təbrik edəcəkdir. Biz də ramazanda tutulan maddi və mənəvi oruc, əda edilən səlat, məscidlərdə, cəmələrdə qulaq asılan vəz və nəsihət vasitəsilə qəlblərin, qəlubi-müsliminin çirkədən, pasdan, büğz və ədavət, kin və qərəz, hissi-intiqam pasından, nəfsaniyyət kirindən təmizlənilib pak və təhir qılındığını təbrik edər və ümid edər ki, qəlblərin bu paklığı, sifəti bundan sonra əsrlərcə davam edib bir daha ləkədar olmaz!.. Filhəqiqə denilə bilər ki, bu il sinini-səbiqəyə nisbətə ramazana olan ehtiyacımız daha

¹ "Məni rahat burax, dostum!" (frans.) Abdulla Cəvdətin bir mənzuməsinin ədidir.

ziyadə idi... Bu sənə zərfində baş göstərən mütəəddid vəqayei-müəssifə könüllərdə kəsif bir pas, bir torti, kimya istilahlə bir rüsub buraxmış idi. Bunların cümləsini rəmazanül-mübarək sildi, təmizlədi... Bu işdə bir hüsnü-təsadüf olaraq hürriyyət denilən neməti-əzimi-əziyyəti-siyasiyyə dəxi ramazani-şərifə kömək eylədi... “Xeyrat” ilə üxüvvət və insaniyyət bayramı ilə xitam bulan rəmazan, hürriyyət və müsavət bayramı ilə başlandı... Builki rəmazan ilələbəd unudulmayacaqdır!.. Çünki, builki ramazan bəşəriyyətin bir qismi-özimi üçün, Asiya və Avropanın nisfini təşkil edən Rusiya məmaliki üçün, o məmalikdə sakin bilcümlə miləl və əqvam üçün hürriyyət ədvarının birinci ayı oldu: 1323 ramazanı, hürriyyətin birinci ramazanı unutmayalım. Hürriyyət və ramazan!.. Nə qədər gözəl şeylər! Bina-ənəleyh ümid edirik ki, bu sənəki ramazan yalnız müsəlmanların degil, bəlkə miləli-sairənin, müsəvi və isəvilərin, yəni ümum qonşularımızın dəxi qəlblərini, fikirlərini hürriyyət sayəsində təmizləməgə, tənvir etməgə müvəffəq oldu... zənn edərəm, hürriyyət bayramı günlərində bilafərq qövmlər və millət, bilafərq din və məzhəb ümum vətəndaşlarımız miyanında görünən sülh və vifaq və hüsnü-münasibət sözlərimizə dəlidir!.. Keçən il, yəni bu rəmazanın ibtidasına qədər olan müddət zərfində vüqaa gələn hadisat, bəlayi-nifaqə giriftar olan hər iki tərəfin günahlarının nəticəsi idi. Lakin o günə günahlar ancaq “köhnə” üsuli-idarədə törəyə bilərdi... İnşaallah hürriyyət sayəsində həq və ədalətin təcolla cəcəgi idarəyi-məşrutəyi-cədidə daxilində keçmiş hadisatə heç bir vəchlə məhəl qalmayacaqdır! Bundan sonra meydan ancaq maarifin, tərəqqi və təkamülün, maddi və mənəvi bir təkamülüdür!..

Yaşasın vifaq! Yerə batsın nifaq və şıqaq!..

Ə.H.

“Həyat”, 1905, №102

AVROPALILAR VƏ MAKEDONİYA

Bir-iki ildir ki, üzümüzü şərqə, şəmsin, yapon şəmsinin tülü etdiyi cəhətə çevirib və üfüqi-bəiddə tarixin qərüb-qərüb cəlvələrinə tamaşa elədik!.. İmdi də nəzərimizi qərbə, hilalın, “hilali-islamın” tülü etdiyi səmtə təvəccöh edəlim, bakalım bizə mücavir və yaxın olan bir məmləkətdə nə kibi hadisat baş göstərmək üzrədir. Lakin heyhat,

bu əsnada pişi-ənzarımıza hər tərəfdən kəsif bir pərdə çəkilmiş oldu. Öylə bir pərdə, nə şimal və cənubi və nə də Şərq və Qərbi görmək olmuyor!.. Rus inqilabcuyan firqəsinə iltihaq edən poçta və teleqraf məmurini-heyətinin ittifaq və qərarı ilə bütün Rusiyanın poçta və teleqrafları tətillə etdi... Bina-ənəleyh nə şimaldan və nə də Qərbdən bir xəbər gəlmiyor!.. Demək oluyor ki:

Əşya görünür niqabi-matəm,
Məstur durur liqayi-aləm,
Həp cəlvəsi aləmin xəfadə!..¹

Əcəba bu niqabın, bu pərdənin mavərəsinə fikir gözü ilə olsun ətfi-nəzər etmək mümkün olmazmı?

Avropalılar və avropalılarla bərabər bəzi qonşularımız “panislamizm” deyə-deyə bizi, biz müsəlmanları bizar etmişdilər!.. Fəqət bu gün pərdənin arxasında cərəyan edən vüqat bizə əyan bir surətdə göstərir ki, “Panislamizm”nin, yəni ittihadı-islamın ən cüzi bir əsəri belə görünməyib, bəlkə mükəmməl bir Avropa panxristianizməsi mövcud imiş!.. Bir neçə gün əqdəm teleqrafın verdiyi xəbərə görə bir tək Türkiyə dövlətinin əleyhinə beş-altı Avropa düvəli-müəzziməsi birləşib hər bə gəmilərini müttəhidən osmanlı sularına göndərdilər və osmanlı mülkü olan Midilli cəzirosini işğal etdilər... Bu “panxristianizm” degil imiş!...

Bu ancaq bir kəlisəyə imiş!..

İran dərin bir uyqu içində durur bilahərəkət... Əfqanıstan əzim yüksək bir divar ilə əhatə edib, nə xaricdən içəriyə, nə içəridən xarici görmək oluyor. Fas isə nifaq və şıqaqə giriftar olaraq o qədər zəif düşmüşdür ki, xaricdən də gələn düşmənlər onu bilapərva təqsimə qalxışmışlar... Ərəblər ingilisin işğal və işğalə böylə bir zamanda mərkəzi-xilafətə qarşı üsyan ediyolar!..

Cəzair, Tunis, Misir, Hindistan, Cava və ilx. tabe bulunduqları Avropa dövlətlərinə kəmalı-inqiyad ilə itaət edib yerlərində sakit və samit duruyolar!.. Bu kibi əhval həp “panislamizm” əlamətləri imiş!.. Nə isə gələlim sədədə:

Avropa dövlətlərinin müttəhidən osmanlı əleyhinə hərəkət etmələrinin səbəbi Makedoniyada vəqə şuriş və ixtilaldır. Bu şuriş və ixti-

¹ Tərcüməsi: Şeylər matəm örtüsü kibi görünür,
Aləmin üzü örtülüdür. Aləmin bütün cəlvəsi gizlindədir.

lal bəhanəsilə məzkur dövlətlər keçən sənədən bəri Makedoniya işlərinə müdaxiləyə qalxışdılar. Osmanlı hökuməti də, bu müdaxiləyə bir dərəcəyə qədər və bir zamani-müvəqqət üçün müsaidə etdi. Lakin bu müdaxilənin bu gün lüzumundan həddən ziyadə olduğunu görünəcə manə olmağa başladı...

“Makedoniya” nədir? Osmanlının öz türkcə dilində böylə bir məmləkət adı yoxdur. Osmanlı hökuməti bu adla bir məmləkət tanı-mıyor. Osmanlıların bildikləri Mərmərə və Ağ dənizin Avropa sahili olan Rum elinin cəhəti-qərbiyyəsində Səlanik, Skopye Manastr, Yaniya namilə ancaq bir neçə osmanlı vilayətləri, yəni quberniya-ları vardır.

İştə, bu bir neçə osmanlı vilayətlərinin bir qisminə avropalılar “Makedoniya” diyorlar. Çünki, iki min il əqdəm İsgəndəri-Kəbirin xüruç etdiyi məmləkətin ismi-qədimi böylə idi... Bu gün zorla Make-doniya denilən bu məmləkətin əhvali-xüsusiyyəsinə biri də şudur ki, bu məmləkətin özünə məxsus bir milləti yoxdur, yəni tarixən bir Makedoniya varsa da, lakin həqiqət halda “Makedoniyalı” adlı bir millət yoxdur. Ruminiyada rumın, Serbiyada serb, Bolqarıstanda bol-qar, Yunanıstanda yunan vardır. Lakin Makedoniyada “makedoniyalı” yoxdur. Yəni burayı özlərinə xüsusi bir vətən bilib istiqlal qazan-mağa həqq göstərəcə bir qövüm yoxdur.

Olsa-olsa böylə bir dövədə avropalılardan alban dedikləri arna-vudlar buluna bilərlər. Lakin arnavudların qismi-əzəmi müsəlmandır. Makedoniyanın əhalisi, əsasən müxtəlifül-cins və müxtəlifülməzhəb olub türk, arnavud, qrek, bolqar, serb, rumın (ovlax) və yəhudilərdən ibarətdir. Yəhudilər başlıca şəhərlərdə, ələlxüsus, Səlanik şəhərində sakın bulunuyorlar. Məzkur şəhərin xəlqi yarı-yarıya yəhudidir – desəm caiz: Bu yəhudilər osmanlının ən sadıq təbəəsindəndir. Bun-lar hər sənə ispaniyalıların zülmündən azad olub Qanuni Sultan Süleyman zəmanından Türkiyəyə – Səlanikə qəbul olduqları günü böyük bayram edirlər... Osmane-yunan müharibəyi-əxirəsində bun-lar özlərindən müttəəddid könüllü əsgər dəstələri təşkil edib qanları ilə, canları ilə, malları ilə osmanlılara kömək elədilər!.. İçlərindən müharibədə bir çox yaralanan və ölənlər oldu... Aralarında məhəm-mədi olanlar da çoxdur...

Anlamıyorum ki, Avropa dövlətlərinin birləşmiş olan hər bə donan-ması Səlanik şəhəri pişgahında, yəni bu yəhudilərin ənzarı önündə nə üz lə nümayiş-bəhri icra edəcəklərdir... Fəqət çi faidə, avropa-

lılarda utanacaq, qızaracaq üz yoxdur ki, ... Onlar yenə bildiklərini edəcəklər. Nə işə buralarını sükut ilə keçəlim, çünki qorxuram söz zülfü-yarə toxunar!..

Əvət, avropalılar bildiklərini edəcəklər, bəlkə də niyyətlərində, sui-qəsdlərində müvəffəq olacaqlar! Lakin günah kimdədir?! İştə burası nazik bir məsələdir. Bu xüsudə mütaliatımızı ayrıca gələcək nömrədə bəyan edəriz.

Günah kimdədir?! Şübhəsiz o adamlardadır ki, otuz ildən bəri Midhət paşa kibi bir dahiyənin məhsuli-zəkası olan osmanlı qanuni-əsasını ortadan götürüb yerinə bürokratiya, daha doğrusu, oliqar-xiya idarəyi-keyfiyyəsinə qaim edib bir neçə cahil əşxasın keyfini, həvəs və arzusunu, rəyi-xudsəranəsini, qanun və şəriətin, hüquqi-müqəddəsinin mafövqünü vəz etdilər... Öylə bir surətdə ki, qoca bir məmləkətdə həqq və ədalətdən əsər qalmadı!.. Zavallı Turani iki il əqdəm İstunbulu tərki etdiyi zaman demiş idi ki:

Həqq və ədalətdən əsər yoxsa da,
Harisi-qanun bir ər yoxsa da,
Zülm edənə qarşı sipər yoxsa da,
Qəm yemə, səbr et, bu da yahu keçər!

Heyhat! Türklər, osmanlılar səbr etmədə qüsur etmədilər, hətta general Kuropatkini belə keçdilər, lakin bidad və istibdad üsulu hənz keçmədi!..

Keçməmək şöylə dursun, bir də Türkiyə ölkəsinin başına bir qarğa, ya bayquş kibi yeni-yeni bəla və müsibətlər cəlb etməkdən geri durmuyor!..

İştə şu Makedoniya məsələsi, şu bəla və müsibətlərin biridir!..

Bizə bu gün kibi aşikar oldu ki, Rusiyanın Yaponiyaya məğlu-biyyəti və bu məğlubiyəti təqib edən ixtilalati-daxiliyyə, bürokratiya namı verilmiş və 17 oktyabr manifesti ilə mövtinə hökm edilmiş olan köhnə üsuli-idarənin nəticəyi-təbiyyəsinə başqa bir şey degil idi! Lakin osmanlıda hənz davam edən üsuli-idarə Rusiyanın müttə-vəffi köhnə üsuli-idarəsindən beş-on kərrə daha fənadır!.. Binaə-nəleyh nətayici-məşuməsinin də o nisbətdə ziyadə olması təbiidir. Zətən osmanlı üsuli-idarəsinin nətayici-məşuməsi meydandadır: Rəşid paşaların, Fuad paşaların, ələlxüsus, Midhət paşanın cəhd və qeyrətlərilə osmanlı mülki emar və əhya edilib ümran və mədəniyyətə üz

tutmuş ikən Midhəd paşanın facianə bir surətdə vəfatı ilə firqəsinin, tərəfgiran əfkarının dərbədər və pərişan olmasından sonra məmləkət parça-parça qopub əldən getməyə başladı: Rum elinin böyük bir qismi getdi. Bosna, Hersoq getdi, Tunis getdi, Kıprıs getdi, Misir getdi, Ərəbistanın bir çox yerləri getdi. Yunan müharibəsində biçərə əsakiri-osmaniyyə mükəmmələn qalib gəldikləri halda yenə Krid cəzirəyi-kəbirəsi getdi...

Bu gün növbət “Makedoniyaya” gəldi!..

Üsuli-idarəyi-mütləqə, istibdad davam etdikcə növbət Makedoniyadan sonra Anadolu vilayətlərinə də gəlməyə başlar... və yavaş-yavaş qoca bir səltənət, vase bir məmləkət Xivə, ya Buxara dərəcəsinə endirilib axırüləmr istiqlalını da zayə edər və ortada tarixdən, tarixin hekayətindən başqa bir şey qalmaz!.. Qərribə şurasıdır ki, osmanlı məmalikindən parçalar qoparıldıqca osmanlının özündə mütləqiyyət üsuli-idarəyi-məşuməsi ibqə ediliyor, fəqət hər qoparılan parçaya məşrutə və qanuni-əsasi verilib, o parça məclisi-məbusan vasitəsilə, yeni millət və cəmaət vəkillərinin ümuri-idarəyə müdaxiləsi və idareyi-hökuməti təhti-müraqəbəyə alması surətilə canlanıyor, qüvvətləniyor. Bu surətlə ana məmləkət tədənniyə, zəvala və ondan yeni bir parça qoparılmağa müstəid bir halda davam etdiyi halda, qoparılan parça tərəqqiyə, nəşvü nüməyə, böyüməyə qabil olur. Rumıniya dövləti bir, ikinci Prusiya kəsilir, nizam və intizamına, rifah və səadətine aləmi heyran edər, Qresiya “xəlifəyi-ruyizəminə” meydan oxur, ortaya mükəmməl bir flot çıxardır, xəlifə isə Həsən paşa sayəsində özünün qədim bir vilayəti olan Qresiya ilə bəhrən müharibə etmək üçün iki cüt, bir tək gəmi tapmaz!..

Dünənki Sofiya, ya Felbə quberniyaları bu gün Bolqarıstan namilə mükəmmələn silahlanıb elani-hərb etməklə cürətyab olur!.. Bir deyən olmazmı ki, bütün Avropa və Amerikayı, Asiyanın Yaponiyasını, Balkan şibh cəzirəsinin şu balaca-balaca hökumətlərini mədəniyyətin bu dərəcələrinə vasil edən qüvvət üsuli-idarəyi-məşrutədir və osmanlıyı və Asiya və Afrikadakı bütün islam hökumətlərini gündən-günə geri salan üsuli-idarəyi-mütləqə, üsuli-istibdadır!.. Bu həqiqəti osmanlı hökumətinə deyənlər, anladanlar oldu, lakin bunlar, ya qürbətlərdə, mənfalarda, məhbəslərdə sürünürlər, ya Mərmərə dənizinin dibində balıqlara yem olurlar!

Bu gün məmləkətin nə qədər elm və zəka, istedad və hünər sahibi adamları varsa, həm xaricə fərar etmişdir, İstanbulda isə adam

qahətliyi var. Makedoniya işi üçün altı Avropa dövlətinin siyasi-yonuna söz söylüyəcək, həqiqini bildirəcək nə lisan, nə də qələm sahibi bir adam yoxdur. Şübhəsiz sahibi-seyflər var, lakin bir mülahizə etməli ki, altı qəviyüşşəkimə dövlətin qarşısında qılınc faydə edərmi? Yunan müharibəsində faydə etdimi? Ədhəm paşalar, Seyfulla paşalar, Rza paşalar, Nəşot paşalar və Anadolunun kəndli soldatları müzəffər oldular, şən və şöhrət qazandılar. Lakin Krid yenə getdi. Qılınc degil, siyasət lazım, lisan lazım, əhli-maarif lazım, qələm lazım, ədalət lazım, adilənə və müdəbbirənə üsuli-idarə lazım! Bu gün bir kiçik saat pozulduqda bir saatsız ustanın yanına qoşuyoruz, bir qoca məmləkətin makinəsi nasıl oluyor da cahillər əlinə təslim olunuyor! Şübhə etməyirəm ki, Sultan Həmid həzrətləri Makedoniya işində yenə bir komediya oynayır. Əsasən İstanbulda payidar olan bir idareyi-müstəbidənin əks təsiri olaraq gah məmləkətin bu başında, gah o başında bir fəsad, bir şuriş baş göstəriyor... əhalinin isə zülm və bidadə təhəmmül nöqtəyi-nəzərindən istedadları bir degildir. Müsəlmanların səbr və təhəmmülləri daha ziyadədir. Ələlxüsus, türklər, müsəlmanlar Fasa, İrana, Əfqanıstana baxdıqca özlərinə bir təsəlli buluyorlar.

Lakin osmanlının xristian təbəəsi, ələlxüsus, Rumeli və Makedoniya xristianları öylə deyildirlər... Bunların xristian olmaq hesabına Avropa ilə əlaqələri ziyadədir... Bunlar Avropadakı və bilxassə Balkan şibh cəzirəsindəki qonşularının hallarını, səadət hallarını külli-yövm müşahidə ediyorlar. Binaənəleyh zülmə türklər qədər təhəmmül edəmiyorlər. Osmanlı siyasiyonu, liberal olan Midhət paşa tərəfdarları dərdə çarə göstərdilər. Bunlar dedilər ki: “Balıq başdan qoxumuşdur...”

“Mahi əz sər gəndə gərdəd, ney zedom!..”¹

Ayrı-ayrı vilayətlərə xüsusi islahat verməkdən bir şey çıxmaz, bəlkə o vilayətlərin ayrılmasına, əldən getməsinə xidmət edər! İslahat mərkəzi və ümumi olmalıdır. İslahat yalnız Makedoniyaya degil, bütün məmaliki-osmaniyyəyə lazımdır!..” Lakin Sultan Həmid hökuməti bu fəryadlara qulaq asmayıb Makedoniyanın ayrıca islahatına razı olduğu halda məmalikin sair əqsamında köhnə və çürük üsuli-idarəyi ibqayə çalışıyordu və bu surətlə öz əlilə məmləkətdən yəni-dən bir parçanın qopmasına kömək etmiş oluyordu! Müşarileyhin

¹ Tərcüməsi: “Balıq başdan iyənər, quyruqdan yox”.

vükəlası məmləkətdə bürokratiya və istibdad üsulunu mühafizə etmək üçün Makedoniyanı verməyə çoxdan razı! Lakin görünür ki, artıq səbr təhəmmülü qalmayan millət və cəmaət hər çə badabad buna mane olmaq istiyor. Baxınız, sultan dövlətlərə nə surətlə cavab veriyor. Diyəmiyor ki: “Makedoniyanın ümuruna avropalıların müdaxiləsi, o vilayətlərin ümuri-maliyyəsinə Avropa məmurlarının nəzarət və mürəqəbəsi bənim hüquqi-hökmranimə və osmanlı mülkinin təmamiyyətinə bir təcavüz olduğundan buna nə mən, nə hökumətim və nə də millətim razı olamayız!”

Sultan həzrətlərinin cavabından biləks bu mənə çıxıyor ki, guya sultan həzrətlərinin başına toplanan vüzəra və vükəla razı ola bilmiş də, ancaq millət mane olmuş! Təbiri-axirlə bürokratiyanın sui-idarəsinin bir əsəri olan Makedoniya şuriş və iğtişasında bütün məsuliyyətləri millətin üzərinə atmaq istiyorlar... Sultanın burada nə fikir bəslədiyi və əlaltından nə kibi komediya oynadığı aşikardır... Yəni! “Bən biliyoram ki, siz cəbrən olsun Makedoniyaya daxil olacaqsınız! Lakin daxil olduğdan sonra cəzayi bürokratiyaya degil, osmanlı millətinə edərək bənim İstanbuldakı üsuli-idarəmə əl sürməyib üsuli-istibdad bəlasını millətim üçün kəmakən mühafizə ediniz!” Fəqət biz əminiz ki, cahanın hər tərəfində cəmaət vəkaləti surətilə olan üsuli-idarə osmanlı məmləkətində dəxi qalib gəlib milləti-osmaniyyəyi erkəc tərəqqi və təkəmmül və səadət yollarına sövq edəcəkdir!..

Ə.H.-zadə

“Həyat”, 1905, №105-106

YENƏ DİL MÜŞKÜLATI

“Həyat” sütunlarında “Dil müşküləti” haqqında yazılan bir neçə söz, bu xüsusə dair iki daha gözəl məqaləyə səbəb oldu. Bunlardan birisi “Dil məsələsi” ünvanilə və Kəngərli Əsədulla imzası ilə “Həyat”ın 97-ci, digəri də S.M.Qənizadənin əsəri-xaməsi olub “Hansı dil ilə yazmalı” bir sənamə təhtində “Həyat”ın 99-cu nömrəsində mündəric idi. Bunlardan başqa “Həyat”ın müxtəlif nüsxələrində bəndə və sair zəvat, əz cümlə “Sur” tərəfindən dəxi bu növbəhlərə girişilmiş idi. “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir”

ünvanlı məqalələrdə də məsələyi-məzkurəyə dair ara-sıra məlumat veriliyor.

Gərək, Kəngərli Əsədulla bəy, gərək S.M.Qənizadə cənabları, hər ikisi də dil məsələsini ayrı-ayrı cəhətlərdən tənvir edib məsələnin həll olunmasına kömək etmiş oluyorlar. Əsədulla bəy, mütlətinin çoxunda, bəlkə əksərində haqlıdır. Ələlxüsus bir “lisanın avam anlayacaq vöchlə” yazıla bilməsindəki müşküləta dair əfkarı pək müsib və doğrudur. Kəza xalis türkcə kəlmələrin cəmi-ərəbi qaidəsilə cəmləndirilməsini Əsədulla bəylə bərabər biz də heç bir surətlə təciz edəməyiz.

Şübhəsiz, ərəblər türkcədən, ya yunan və firəngcədən aldıkları kəlmələri ərəb qaidəsilə cəmləndirə bilirlərsə də, lakin buna türklərin qətiyyəni haqları olamaz. Binaənəleyh “ciftlikati-humayun məbeyni-əqval”, yaxud fars qaidəsilə “didəkan” kibi İstanbulda işlənen təbirlər qələti-fahişdirilər. Fəqət “fars” kəlməsi kibi “ətrak” kəlməsini dəxi qəbul edəriz. Çünki türk ləfzi türkcənin malı olduğu kibi, ərəb lisanının da malı olduğundan cəmi-ərəbisi caizdir. Bir də “ciftlikat” ləfzi kibi yeni çıxma bir şey olmayıb “filosof” kəlməyi-yunanisinin cəmi olan fəlasifə kibi həm ədəbiyyatı-ərəbdə qədimdən bəri istemal olunur, həm türkcəyə çoxdan keçmişdir. Və türkcəyə də boşuna keçməmişdir: “Ətrak” bir istilahi-fənnidir ki, ifadə etdiyi mənə “türklər” cəminin qeyridir. Mütəfərriqə şəklində nəşr etməkdə olduğum məqaləta mən “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” ünvanını verdim, fəqət bu qədər uzun bir ibarə yerinə sadə “Ətrak” deyər idim, bu mənayı ifadə etmiş olurdu. “Türklər” denildikdə xatirə beş-on nəfər türk gəliyor, lakin “ətrak” denildikdə zəhnimə türk qövmlərinin, yəni heyəti-qövmiyyələrinin cəmi xütur ediyor.

Gələlim, fars qaidəsilə ərəbi kəlmələrinin türkcədə istemal olunan cəmi-ərəbi və farsilərinə. Əsədulla bəy yazıyor ki:

“Sərmayədar ləfzi türk dilində belə bir söz olmadığı üçün farsidən götürməyə ixtiyarımız var. Lakin “sərmayədarlar” yerinə “sərmayədar” qollanmağa heç ixtiyarımız yoxdur, habelə “müləhizələr” yerinə “müləhizat”... Bir az sonra:

“Biz kəndi dilimizi bəgənəmədigimiz kibi ərəb və fars kibi yazırdanışıriz. Məsələni, yer ya məhəl şurası yerinə şurayı-məhəlliyyə deyiriz. Bu sözlərimə irad tutub deyərler ki, osmanlı dilinin şivəsi dəxi böylədir. Cavabında deyərəm ki, osmanlılar da böyük xəta edir”

yorlar. Beş nəfər ədib yüz milyon taifənin¹ dilin dəyişə bilməz. Müasir ədiblərimiz və şairlərimiz bu işə islah verməlidirlər”.

Bundan başqa Əsədulla bəy alçaqlatmaq, əskiltmək kəlmələri dururkən “dun” kəlməsi istemalını caiz görmüyor.

Biz bu sözlərə birer-birer cavab verməkdən isə bu xüsusda surəti-ümumiyyətdə bəhs etməyi tərcih edərək deyirik ki:

– Əzizim, beş nəfər ədibdən muradınız kimlərdir? Əgər Şinasi, Naci, Kamal, Əbdülhəq Hamid, Əhməd Midhət, Şəmsəddin Sami və ilx. isə o halda biz ancaq təəccüb və təəssüf edərik ki, nədən o dahilərdə, Osmanlı türklərinin mədari-iftixarları olan o sahib-zəkəlarda “yüz milyon taifənin” dilini nəzəri-ətibara almaq üçün Kəngərli Əsədulla bəy qədər olsun bir əql və fərasət olmadı?.. İzfət qaidəsini və ərəbin və farsın cəmlərini türkcəyə qəbulda nə məcburiyyətləri var idi? Dostum, türki-cədid haqqında mütaliatınız yanlışdır. Bu gün nə türkcə, nə ərəbcə və nə də farsı, ya hindi bir dil vardır! Onların yerlərinə türk müsəlmanca, ərəb müsəlmanca, farsı müsəlmanca, hindistani, yaxud urdu müsəlmanca dillər qaim olmuşdur. Bu lisanların hər biri qəvaid xüsusunda bir qövmün, bir milləti-islamiyyənin qəvaidi-əslhiyyəyi-qədiməsini bəzi istisnaat ilə mühafizə edərsə də, lakin lüğət xüsusunda yekdigərlərindən hətta əqvami-əfrinciyədən dəxi kəlmələr istiarə edərlər.

Firdovsi Tusinin qeyrətinə rəğmən bu gün İranda nümünə ittixaz olunan dil farsı olmayıb bəlkə Sədi Şirazinin farsı müsəlmanca olan dilidir.

İştə yeni türkcə də böylədir: Bu dil lüğət etibarilə türkiyi-qədim, farsı və ərəbidən mürəkkəbdir. Bu dillərdən hər bəgəndiyi kəlməyi, ələlxüsus məsdər olan kəlmələri almağa səlahiyyətdardır; bəzi Avropa dillərindən də, məsələ, yunancadan, latıncadan kolimat aldığı da var, lakin ruscadan və ümum slavcalardan alamaz, çünki türkcə kəlmələr də farsı, ərəbi, yunani və italiyan dillərində olduğu kibi, hər sədasız hərfin yanında bir də sədalı hərflər olur, təbiri-axirlə slav dillərində olduğu kibi hürufi-qeyri-sövtiyyə bir yerə tərakim etməz. Məsəl: “Dil müşkülət” ünvanlı məqalədə zikr olunan və nəzəriyyə-müləhizə mənasına gələn rusca “vzqlyad” ləfzində v, z, q, l, y kibi beş qeyri-sövti hərflər bir arayə gəldiyindən əsla türkcəyə qəbul olunamaz.

¹ Əsədulla bəy “yüz milyon nüfusdan ibarət olan bir millətin” demək istəyir, zənn edirəm.

Ruscadan türkcəyə kəlmələr keçər, lakin o kəlmələr keçər ki, onlar zətən rus lisanına da, yunancadan və ya latıncadan keçmişdir. Bu da yenə o kəlmələrdən rusca intihalərin tərki edilməsi şərtilə olur: Məsələ, mikroskop, yəni xürdəbin, teleqraf, yəni durnəvis, konsul, yəni şəhbəndər, konsilüs türkcəyə istiarə və qəbul olunursa da fəqət heç bir vəchlə “teleqrafiçeski”, ya “konsulstvo” təbirlərini alamayız: bunların yerinə “konsulluq” və “teleqrafi” deməlidir... Ruscadan “drama”, “qəpik”, “samovar” kibi ümuməlsənəyə keçən kəlmələr bizim dilimizə dəxi keçmişsə də, bu növ kəlmələr nadirətdandır...

Ə.H.-zadə

“Həyat”, 1905-ci il, №112

RUSİYA İNQİLABININ ƏHƏMİYYƏTİ-ALƏMİYYƏSİ

Ta pərişan nəşəvəd kar be saman nərəsəd¹.

Qaranlığa, ya uzaqlara baxan gözlərin, ələlxüsus göz qapaqları ilə hədəqə denilən göz bəbəklərinin əxz etdiyi şəkil başqa dürlü olub fəaliyyəti-röyyəti-mötadından ziyadə olunur, təzayüd edər. Bunu hər kəs bilir!.. Hətta insan uzaqlara baxarkən gözlərinə əli ilə də kömək edər. Əlini alınının hizasına götürüb bu surətlə gözlərini yaxından gələn işıqların təsirindən mühafizə edər ki, nəzər bütün qüvvətini uzağa həsr edə bilsin! İştə biz də nəzərimizi, nəzəri-mənəvimizi mazidən atıyə, keçmişdən gələcəyə çevirmək üçün fikir gözüne də xüsusi, xilafi-mötad bir hal kəsb etdirib fəaliyyətini təzyid edəlim!.. Mazinin, hətta hal-hazırın təsirəti-mühitiyyəsinə onu təcrid eliyəlim! Ələlxüsus, bu günlərdə zülmət, qaranlıq, vüqufsuzluq ətrafi bürüdü. Nə yaxından, nə uzaqdan bir işıq, bir şüa gəlmiyor.

“Pişimdə duran, bütün dumandır
Deycuri leyli-bikərandır.
Bir şölə degil dəlili-rahim,
Məsduddurur vüqufə birdir!..”²

¹ Tərcüməsi: Dağıtmayınca, iş sahmana düşməz.

² Tərcüməsi: “Yol bağlıdır dayanacaq birdir”.

Binaənəleyh uzaqlara, qaranlıqlara nəzərimiz nüfuz edəmiyorsa, heç olmazsa gələcəgə, istiqbala bir ətfi-nəzər etməgə qeyrət edəlim!

“Sizlər, olunuz bana pədidar,
Ey tən gözüne görünməz əsrar!
Əsrari-istiqlal!”

Fəqət heyhat! Bu bizim üçün öylə asan bir şeyə bənzəmiyor! Biz maziyə, əsari-salifəyə, vüquati-güzəştəyə doğru o qədər ifrat ilə ircai-nəzər etdik, gözlərimizi daima keçmişə doğru çevirə-çevirə bütün ümidlərimizi oraya bağlaya-bağlaya, o qədər buna etiyad və ülfət etdik ki, bu gün degil, gələcəgə, hətta ətrafımıza, hal-hazırda gözümüzün qarşısında cərəyan edən vüquata, vüquati-müəzziməyə baxmağa belə qadir degiliz!.. Hətta nə surətlə baxmaq, fikir gözüne şəkil kəsb etməmək lazım gəldiyini belə bilməyirik!.. Dörd-beş yüz ildən bəri avropalı qonşularımızın gözləri müstəqbələ, gələcəgə mətuf ikən, mətuf olmaqla, məluf ikən, biz gözümüzü hənz mazi-dən ayramadıq. Biz hətta xatırımızdan çıxardıq ki, maziyə görmək, bilmək, ancaq istiqbalı, təriqeyi-atiyi təyin üçün bizə lazımdır!.. Bu surətlə, biz bir növ bütperəstliyə giriftar olduq ki, onun adına mazi-perəstlik deyirlər! Maziperəstliyin ənvai-əşkallı var: şəkli-mötədilinə mühafizəkarlıq (köhnəpərvərlik), şəkli-ifratinə də ricətpəsəndlik deyirlər!..

Bu maziperəstlik, bu ricətpəsəndlik üzündən bizlər, biz şərqililər, biz müsəlmanlar şu son dörd-beş yüz il zərfində cərəyan edən vüquati-əziməyi-cahandan bixəbər, binəsib qaldıq. Binəsib və bixəbər qaldığımız üçün külliyyətli zərər və ziyanlara düşər olduq. Öylə şiddətlə düşər olduq ki, bütün aləmi-islam, bütün məmaliki-vasiyei-islamiyan Fasdan Cavayə qədər, Kazandan Zəngibarə qədər fələcə uğramış kibi əzim bir cismi-atilə oxşayır!..

Bu son dörd-beş yüz sənə zərfində aləmdə fəvqələdə böyük hadisat, hadisati-inqilabiyyə vüqua gəldi!..

Hər nə qədər bu hadisata hükəma və üləmayi-tarix tərəfindən əhəmiyyəti-külliyəyəyi-aləmiyə isnad olunursa da, fəqət bunların heç biri cüzi olsun üzərimizdə bir təsir hasil etmədi!.. Hətta biz bu hadisatdan bixəbər qaldıq. Bəşəriyyətin bir qismi-əziməsində bu hadisatın bəxş etdiyi mənafe-i-əzimədən binəsib qaldıq.

Kolumb nam italyalı mahir bir məllah İspaniyadan qalxıb Bəhri-Mühiti-Ətlasiyə keçib Yeni dünya, Amerika denilən bir nisfi-cahan, bir nisfi-küreyi-ərz kəşf etdi!..

Nə mühüm, nə əzim vəqəə!.. Oraya avropalılar axın-axın gəcib dövlətlər, məmləkətlər, bu gün qibtəbəxşi-aləm olan məsud-məsud cümhuriyyətlər vücudə gətirdilər. Eyni İspaniyadan İspaniyanın bir qismi olan Əndəlisdən nifaq üzündən qovulmaqla mütənəbbəh olmayan müsəlmanlar cyni Mühiti-Ətlasinin sahilində Fasda, Məqribi-əqsada dəxi xilafət və səltənət qovğaları ilə məşğul olub nə Kolumbdan, nə Kolumbun gəmilərindən, nə də kəşf olunan yekə bir aləmdən xəbərdar olmadılar. Olmadıqları üçün cəhanın bu qismi müsəlmanlara bu gün külliyyəni biganədir!..

Yengi dünyayı müsəlmanlara qayıb etdirən o fəsililər, o ərəblər bu gün dəxi hənz xilafət və səltənət qovğasını bitirməmişlərdir!..

Bir neçə əsr sonra Avropanın göbəgi, qəlbi sayılan Fransada bir tufan qopdı. Bu bir tufani-hürriyyət idi? Avazeyi-hürriyyət mühib bir göy gurultusu kibi bütün avropalıların başı üzərində tənindənəz oluyordu. Hökmün cəmaətdən, əfradi-cəmaətdən sadir olduğu, hüquqi-bəşərin müqəddəs bulunduğu elan olunuyordu. Cəmiyyəti-bəşəriyyənin ruhundan nəban edən bu sədalar bütün Avropayı alt-üst etdi. Fransa inqilabından əlli-altmış sənə sonra Avropa dövlətlərinin cümləsi inqilabata düşər olub hüquqi-bəşəriyyətlərinə nail oldular! Lakin Avropanın yan-başında duran aləmi-islam yəni mütəəssir olmadı... bu hürriyyət sədasını eşitmədi, bütün inqilablardan bixəbər qaldı... Bixəbər qaldığı üçün gündən-günə tənəzzüldə, tədənnidə davam edib durdu!..

İmdi bu iki vüquati-aləmdən, yəni həm Amerika kəşfindən, həm Fransa inqilabi-kəbirindən daha mühüm, daha əzəmətli olaraq gözümüzün qabağında bir üçüncü vəqəəyi-əzimə cərəyan etməkdədir... Əgər bu vəqədən də bixəbər qalıb hissəmənd olmazsaq, məhv və müzməhil olacağımız şübhəsizdir. İştə bu dəfə artıq gələcəgə, istiqbala bir əmani-nəzər edib Rusiya hərəkatı-inqilabiyyəsinin nəyə müncər olacağını kəşfə çalışalım: heç şübhə yoxdur ki, bu inqilab öz hədəfi-məqsudinə nail olacaq, hürriyyəti-mütləqəyi-kamiləyi cəmaətə bəxş etdirəcəkdir. Binaənəleyh bu hərəkata qarşı laqcyd durmayalım! Cərəyani-ümumiyyəyə qapılmamız, iştirak etməmişlərimiz lazımdır!..

Çünki bu iştirakdan gələcəkdə bizim üçün fayidədən, mənfəətdən başqa bir nəticə yoxdur. Gələcəkdə zərər deyil, fayideyi-səadət görünür. Hürriyyət, inqilab bir pəhləvandır ki, hər yerdə ki, çuş və xuruşə gəlib ciddən öz amalı uğrunda çalışdı, orada:

“Qələyi viran gərdə əz kafir sitəd,
Bəd əz an bərsaxtəəş səd borc o sədd”¹.

Ə.H.
“Həyat”, 1905, №120

KRİSTOFOR KOLUMBMU, YOXSƏ TÜRKLƏRMİ?!

Mələmdür ki, Amerikanın kəşfi şərəfi Kristofor Kolumba aiddir. Bir neçə millət vardır ki, bu şərəfə iştirak iddiasında bulunurlar. İtaliyalılar, bilxassə Ceneva şəhəri xəlqi diyorlar ki, Kolumb bizlərdən olduğu üçün, bizim şəhərimizdə təvəllüd etdiyi üçün şərəf bizimdir. İspaniyalılar diyorlar ki, xeyr. Kolumba gəmiləri verən biz olduğumuz üçün o şərəfə kimsənin haqqı olamaz. Osmanlı türkləri də diyorlar ki, biz İstanbulu fəth etməsə idik, avropalılar Hindistana ayrı yollar arayıb Amerika kəşfinə müvəffəq olmaz idilər. Skandinaviya xalqı isə diyor ki, Kolumbdan çox əvvəllər biz İslandiya cəziresindən Amerikanın şimal cəhətlərinə getmiş idik. Ancaq bu hadisə bilaxirə yaddan çıxdı. Lakin əxirən fransızca “Fiqaro” qəzetəsinin verdiyi xəbərə baxılırsa, türklərin Kolumbdan çox əvvəl Amerikaya getmiş olduqları anlaşılır.

Bu qəzetədə oxunduğuna görə: “Amerikayı cümhuriyyətlərindən olan Meksikanın üləmayi-lisaniyuni Meksikanın vəsətlərindən bəzi qəbilə və əşirətlərin türkcə danışib söylədiklərini kəşf edib fəvqələdə düşəri-heyrot olmuşlardır. Bunun üzərinə üləmayi-mümaun-ilyhim, ticarət qəsdilə Meksika şəhərində iqamət etməkdə olan istanbullu bir ruma müraciət edib məsələyi həll etmək üçün özləri ilə bərabər türkcə danışan qəbilələrin nəzdinə getməsinə təklif etmişlər. Rum taciri dəxi təklifi qəbul edib oraları üləmanın rəfaqətində

¹ Bir qalanı viran etdi, kafirdən aldı,
Ondan sonra yüz bürc və sədd tikdi.

Ə.Həyatı

ixtiyari-səfər etmiş və qəbilə əfradı tərəfindən söylənən sözlərin tamamilə türkcəyə müşabəh olduğunu müşahidə etmiş və bir az qəbilənin şivəsilə kəsb-i-ülfət etdikdən sonra Meksikanın bədəvi ilə türkcə təkəllümə başlayıb kəmal-i-sühuletlə təatiyi-əfkar etmişdir.

Bu hadisəyə meksikalılar nəhayət, mərtəbə heyrot ediyolar!..”

“Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” ünvanlı məqaləmizdə zikr olunduğu vəchlə, Baykal civarında Orxan nəhri kənarlarında tukuyu, yaxud türk-oğuz türklərinə dair fəvqələdə kəşfiyyati-mühüm-mədə bulunan Peterburq və Helsingfors türkoləqlarının heyəti-elmiyyələrinin Meksikaya dəxi bərayi-təhəriyyati-ciddiyə adamlar gön-dərəcəklərini ümid ediyolar.

İstanbulda hənuz böylə şeylərin qədrini biləcəc dərəcədə hazır-lıq yoxdur...

Ə.H.
“Həyat”, 1905, №129

ABDULLA CÖVDƏT “İCTİHAD”I İLƏ MİSİRDƏ İCTİHADDA BAŞLIYOR

Həç şübhe yoxdur ki, bu gün ümum aləmi-islamda ən ziyadə məzhəri-tərəqqi olan mətbuat türk və ələlxüsus osmanlı mətbuatıdır. Fəqət bu mətbuatın üzünü ağardan əsasən yeni türk övraqı olub, bunlar miyanında da mətanət, vüsət və ciddiyəti-əfkar, nəzakət, lətafət və mükəmməliyyəti-lisani nöqteyi-nəzərindən birincilik ünvanına şayəstə bir cəridə varsa, o da şübhesiz, “İctihad” məcmuəsidir ki, ayda bir dəfə Abdulla Cövdət bəyin təhti-idarə və nəzarətində nəşr olunur. Bu məcmuənin əvvəlcə səkkiz nüsxəsi Avropada İsveçrə cümhuriyyəti şəhərlərindən Cenevrədə çıxmaqda ikən bu dəfə mühərrirlər əsbabi-müxtəlifədən naşi Misrə köçüb 9-cu nömrəsini orada təbi nəşr etdilər. Bu nömrədəki Misirdə çıxanların birincisi deməkdir. “Rusiya müsəlmanları oyanıyor” ünvanilə bir məqalə mündəricidir. Məzkur məqalədə qəzetəmiz haqqında məlumat verilərək deniliyor ki: “Həyat” Qafqaziya müsəlmanlarının acı bir fəryadi-intibahıdır. Fəryad deyiriz, zira Kəbəyi-nicat ilə aralarında açılmış olan girdabın müşahidəsi onlara dəhşət və fəryaddan qeyri nə ilham edə bilir?” “Həyat” və “İrşad” Qafqaziya müsəlmanlarının acı bir

fəryadi-intibahı isə “İctihad” cəmi müsəlmanların bir fəryadi-intibahı olduğuna şübhə etməməlidir. Zira o nəsihətdir ki, “İctihad” bizə veriyor, bir fəryadi-ümumiyyəti-islamdan başqa nə ola bilir? Baxınız “İctihad” bizə nə yolda nəsihət ediyor”:

“Bir millətin milləti-hakimə olması, o millətdən bir fərdin xətti-səltənət üzərində bulunması ilə qaim deyildir. Milləti-hakimə o millətdir ki, ümumiyyəti etibarilə alim, sənətkar zəngindir. İş bir çox əsrlərdən bəri böylə olmuş və hər zaman böylə olacaqdır.

Bu gün milləti-İsrailiyyənin heç bir hökuməti, müəyyən bir vətəni yoxdur. Fəqət fəaliyyətləri, sərvətləri, sənətləri, elmləri ilə hakimi-ələmdirlər. Bu böylədir...

Binaənəleyh cahil və mütəkəbbir biz müsəlmanların dərhal yapaçağımız bir şey varsa, o da kibr və qüruru artıq buraxıb, mazinin cəlalə-şənilə öyünməyi tərk edib, kəndi-kəndimizi və övladlarımızı zamanın və zamani-atinin ehtiyacına görə təlim və ehzar etməkdir. Qozətə, məktəb, kitabxana, qiraətxana, teatro, islahxana, bunlar kəbəyi-nicata doğru atılacaq ilk addımlardandır. “Qardaşlarımıza çox rica edirik ki, bir millətin mənbəi-rifah və sərvəti olan sənayeci, ticarəti istisğar etməsinlər, övladlarını Avropaya göndərsinlər. Kimi mühəndis, kimi makinist, kimi memar, kimi çiftçi (aqronom) olsun. Kimi mətbəəçilik öyrənsin, bunlar Avropanın mədarisində ikmal-elm və hünər etdikdən sonra məmləkətlərinə övdət edər, fabrikalar, ticarətxanalar yapar, kəşbi-qüdrət və nüfuz edərler.

Bir millətin həyat və bəqası da ancaq bu surətlə təmin olur”...

Bu sözlər, bütün ələmi-islama əksəndaz olan fəryadların ən büləndi, ən mənidarı, ən suznakidir. Baxalım, fəryad edən özü kimdir? Abdulla Cövdət əsasən təbib, həkimdir, İstanbulun darülfünun-tibbində yetişmişdir. Şüəbati-tibbdən köhallığa ayrıca həvəs etmişdir. Lakin sadə cismani gözlərin deyil, mənəvi gözlərin dəxi təbibidir. Çünki ədib və şairdir, həm də osmanlının ən güzidə ədib və şairlərindən biridir. Təbi-şairənəsi türkcəyə münhəsir deyildir: Abdulla Cövdət cəyni məharətlə farsı, ərəbi və firəng dillərində dəxi şeir deyə bilmişdir.

Fransız dilində bir neçə cild əşar nəşr etmişdir. Əz cümlə “Pafale de parfums (Fievre d’Ame)” ünvanları ilə Avropada təb və nəşr edilən firəngcə şeir məcmuələri onun öz təbi-əsarındandır. Lakin müxtəlif lisanlarda hünərini göstərməklə bərabər Abdulla Cövdətin ən ziyadə sevdiyi lisan türkcədir. Bu lisana Avropa şüərasından Şiller,

Şekspir, Bayron kimi ən böyüklərinin əsarını tərcüməyə qeyrət etmişdir.

Bu gün “Vilhelm Tel”, “Hamlet” kimi əsəri-nəfisəyi onun himməti-şairənəsi sayəsində türkcə mütaliə edib zövqəyab olmaq mümkündür. İndi də məşhur Lord Bayronun “Şilyon məhbusu” nam mənzuməsini təb edib bir töhfəyi-giranbaha olaraq bir cild də bizə göndərmişdir. Nümunə üçün qəribən bu əsərdən bəzi parçalar iqtibas edib qəzetəmizə dərc ilə qələrimizə ərz edəriz...

İştə, böylə insaniyyət yolunda yorulmaq, usanmaq bilməyərək, çalışın bu zati-aliqədrin, bu vücudi-nadirüləmsahn vətən və millət xeyrinə etdiyi dad və fəqandan naşi görmədiyi bəla, çəkmədiyi əziyyət, uğramadığı möhnət qalmamışdır. Hürriyyət, haqq və həqiqət üzündən məhbəslərdə, mənfələrdə, qürbətlərdə sürünməklə, vücud çürütməklə Dantelər, Tassolar kimi şərəfyab olanların da biri bu zətdir...

Buralarını layiqi-vəchlə anlatmaqdan bən də aciz qaldığım üçün meydani-süxəni zülmədidə olan müşarileyh şairin özünə tərk ediyoram.

Cövdət “İctihad”ın son nüsxəsində öz həyatından bu surətlə şikayət ediyor:

“Bana xumar məbid verən bu cəmi-təhi,
Pür oldu qanla, dəmu ilə ömri-fanimin.
Xəyal əlində həqiqi əzablar çəkmək
Budur xüləseyi-məşuməsi məanimin...”

Bu gün müəqqəbiyəm musiqi bükələrdən,
Daha büləndü səmimi və saf bir əmalın.
Düşər məşaili-idrakim üzrə biaram,
Xürüşü-zülməti-cavidı leyleyi-özəlin...”

Şəbi-ədəmdə sükunpərvəri qünudə ikən,
Bəni sürüklədi bir məşərə kəməndi-həyat.
Hüdüdsuz olan işfaqimə mücazətən,
Hüdüdi-mövtdə oldum pərran ki, bəndə həyat”.

Ə.H.-zadə
“Hayat”, 1906, №59

İNGİLİS ƏŞARI TÜRK DİLİNDƏ VƏ “ŞİLYON MƏHBUSU”

Bu gün türkcədən başqa bir dil bilməyənlər dəxi Lord Bayron kimi müəzzəm bir ingilis şairinin əsari-hürriyyət-pərvoranəsindən müstəfid və zövqəyab ola bilərlər; çünki o əsari-nəfisəyi-ülviyyə birər-birər öz ana dilimizə nəql edilməyə başlamışdır. Bu saat qarşımda Abdulla Cövdət bəy tərəfindən tərcümə edilib bizə hədiyyətən göndərilən “Şilyon məhbusu” duruyor...

Bayronun əşarını əvvəlcə rus və Avropa dillərində mütaliə etmiş idim. Lakin heç bir vaxt o əsari-büləndamal məzkur dillərdə mənə öz dilimizdə olduğu qədər zövq və ləzzət verməmiş idi. Mən bu andakt zövq və məmnuniyyətimi tərif edəməm!..

Bayronun əşarını türkcə oxumaq nə böyük nemət, nə böyük səadət! Abdulla Cövdət Avropa şairlərini bəzən nəzmən, bəzən də nəsren tərcümə ediyər. Fəqət hər hansı surətlə olursa olsun, bu tərcümələr fəvqəladə gözəl düşüyor. Adətən, əslindən heç bir vəchlə geri qalmıyor!.. Mənzum tərcümələrdən şairi-əzəm Şekspirin “Hamlet” ünvanlı faciəsinin tərcüməsini zikr edə bilərim. Bu əsər avropalıların “ağ şeir” dedikləri nəzmi-qeyri-müqəffa üsulu ilə dilimizə nəql edilmişdir. Çünki, ingiliscə olan əslində dəxi külliyyəti etibarilə nəzmi-qeyri-müqəffadan ibarətdir. Britaniya şairinin fikrinə görə kəlam mövzuunda təbiilik mətlub isə, qafiyələrə əsla ehtiyac yoxdur. Surətən nəzmi-qeyri-müqəffa ilə şeir demək, müqəffa mənzumələrdən daha asan kimi görünürsə də həqiqət halda daha çətin, çünki mərhum İshaq Sükutinin dediyi kimi, kəlamı bəyəndirmək qayətlə müşküldür. İş də kəlamı bəyəndirməkdir, yoxsa qafiyələri yan-yana düzmək deyildir.

Nümunə üçün ingiliscə “Olum, ya ölüm” sözlərilə başlayan monoloqdan bəzi əbyatı burada zikr ediyoram:

Varmı olayım, yoxmu, budur məsələ,
İştə!
Zalım qədər qədrinə etməmi təhəmmül,
Ya qarşı gəlib cəsinə bu seyli-fənanın,
Verməkmi bu tufani-bəlayəyə nəhayət!
Bunlardan əcəb hankısı icabi-nəcəbət?
Ölmək uyumaqdır: Olamaz başqa bu bir şey!
Bəncə bitir ol uyqu ilə zəcrəti qəlbin,

Bin zəxm ki, mirasi-təbiisi bu cismin!..
Dövrani-sitəmpərvərə təhqiri-zəmanə,
Bidadların etdiyi bidadi və zülmə,
Təriz və təsəllütlərinə kibr və qürurun,
Sevdayi-mühəqqərlə gələn yəsü fütürə
Laqeydiyi-qanunə, hökumətdəki cəbrə,
Alçaqların əhli-hünərə etdiyi ləvmə,
Kim eylər idi səbr, kim eylərdi təhəmmül,
Bir xəncər ilə mümkün ikən xatimə çəkmək!..
Bir aləmi-məchul ki, azimləri dönmez,
Etməkdə tərəddüdlə iradəti pərişan! və ilx.

Lakin sədəddən ayrılmayalım, mövzui-bəhsimiz Abdulla Cövdətin nəsren tərcümələrindən biri olan “Şilyon məhbusu”dur.

Bu kitabın başında Cövdət Bayronun şəxsi və tərcümeyi-halı haqqında bəzi məlumat verdikdən sonra onun hürriyyətpərəstliyinə və türkməci olduğuna nəqli-kəlam edib deyir ki:

“Bu gün Bayron sağ olsaydı, türklər dəxi əlan Türkiyədə icrayi-hökm edən bişüür məmurların idareyi-müstəbidəyi-mütləqəsindən qurtulmaq üzrə qiyam etsələr, əcəbə Bayron türk mücahidlərinin səfləri arasında bulunmazdı idi? Bu suala “əvət bulunurdu” – deyə cavab verməyə pək mütəmayiliz, bu təmayüldə haqlı olduğumuza Bayronun Çayld Harold (Chiold Harold) ünvanlı əsərindən müstəxrəc şu sözləri işhad edəriz: “Türklər nə aldaticıdırlar, nə alçaqdırlar, nə də qatıldılar, etiqadsızları ehraqi-binnar etməzlər. Daima ingivizyonsuz olaraq öz bir olan əllahlarına sadıqdirlər” və ilx.

Bir əsr əvvəl Bayron kimi haqperəst, bir böyük dahi tərəfindən söylənən bu sözlər, bu gün türkləri vəhşilikdə ittiham etmək istəyən qərəzkarənə bir mətbuata gözəl bir cavab olduğuna diqqət etməlidir!..

Bayronun nə yolda bir şair olduğunu anlatmaq üçün Cövdət fransız şairi Viktor Hüqonun Bayron haqqında yazmış olduğu sözləri tərcümə ediyəm: Viktor Hüqo deyir ki:

“Zəka və dühasındakı hüzn, təbiət və səciyyəsidəki vüqar, həyatındakı fırtınalar ilə Bayron bir növ şerin ünmuşəcidir. Onun hər mənzuməsində qare adətən bir ridayi-matəm arxasından müzlüm və məğrur bir çöhrənin keçdiyini görür. Ümum dərindən müfəkkirlər kibi, bəzən mübhəmiyyət və məzlumiyyətə uğramaqla bərabər Bayronun öylə sözləri vardır ki, bütün bir ruhu istemal edər. Öylə ahları vardır ki, bütün bir həyatı hekayə edər. Zənn olunur ki, onun qəlbi

hər fikrə açılır və yıldırımlar saçan bir vulkan, bir yanar dağ kimi dərindən atəşin fikirlər fişqırır. Zəkayi-xariqüladəsi, ələləksər heç bir nöqtəyi-məqsudəyə mütəvəccəh olmaqsızın yürüyən, yürür-kən düşünən bir rəhrovə bənzər ki, mülahizati-dəruruna müstəğrəq bulunduğu üçün keçdiyi məhəllərdən xatirində ancaq məşuk və namüəyyən bu xəyal qalır. Lakin daima bir xəyal qanadsız vüsulu mümkün olmayan yüksəkliklərə vasil olur. Qartal nəzərin zəmin üzərinə rəzk etsə də aftabgir olan nigahi-ülvisini qayıb etmər”.

Viktor Hüqonun bu sözlərini daha ziyadə şərh edərək Cövdət diyor ki:

“Bayron hər yazdığı əsərdə öz ruhuna tərcüman olmuşdur. Bayronun qəhrəmanları Bayronun heç qeyri deyildir...”

Saheyi-təcəssüs və təsviri öz ruhuna münhəsir bulunmaq cəhətilə Bayron, Şekspirə heç qiyas və təşbih qəbul etmər. Şekspirin təsvir etdiyi əşxas ilə öz ruhu arasında münasibət yoxdur... Bayronun istinbat etdiyi yeganə mənbə öz ruhi-biüfüdür. Biüfqi deyiriz, zira Bayronun ruhi-tufanmədari hüdudi-nəzər olan üfiqləri çək edər bir ümmani-nur və nardır. Bu səbəblərdir ki, daima bir dairəyi-üfqiyyə ilə məhdud olmağa alışmış nəzəri-ərbabı Bayronu oxurkən başlarının döndüyünü və göz qapaqlarını endirmək və o namütənahiliyə nəzərlərini tədricən alışdırmaq ehtiyacını hiss edirlər...

Bayronun özü haqqında bu qədər məlumat aldıqdan sonra bu şairin asari-ələməfzasından biri olan “Şilyon məhbusu” ünvanlı mənzuməyi Abdulla Cövdətin tərcüməsi sayəsində mütaliə edəlim: 16-cı əsri-miladidə Bonivar adlı alim, fazil, qəyur bir zat vətəninin hürriyyəti və bəlayi-istibaddan mühafizəsi uğrunda cannisar olaraq İsveçrə ölkəsində bulunan Şilyon qalasında həbs edildi. İştə, “Şilyon məhbusu” da bu zat olub, bunun müsibəti-məhbusiyyətini Bayron suzişli bir lisan ilə nəzmə çəkmişdir. Hürriyyət haqqında binəzir olan bu mənzumə böylə başlayır:

“Ey zəncirlərin zəbt və təqəyyüd edəmədiyi dühayi-əbədi ruh, ey hürriyyət! Sənin rəvnəq və cəlalın zindanlarda daha müşəşədir. Könüldən yapılmış olan aramgahını orada bünyad edərsən... Sənin məhəbbətindən başqa heç bir şey o köülləri müqəyyəd qılamaz. Aşıqların zəncirbənd olduqları və bir məhbəsin rütubətli zülmətinə müstəqrəq bulduqları zaman, vətənləri onların fədakarlıqları sayəsində məzhəri-zəfər olur və tairi-istiqlal hər ruzgardan qanad istiarə edər.

Ey Şilyon! Sən bir cayi-müqəddəssən, məhbəsinin hüznəngiz daşları bir nişiməngahi-ibadətdir, zira bir soyuq daşlar yumşaq bir torpaq imiş kimi Bonivarın ayaqlarının izini mühafizə etmişdir. O izlər silinməsin, zira onlar, insanların zülm və istibadını cənab həqqə ixtar edəcəkdir”.

Bu müqəddimədən sonra şair bütün vüquati Bonivarın öz dililə nəzmən hekayə ediyor. Hekayənin bəzi müəssir qitələrini qəzetəmizdə dərc edirik:

“...Yeddi kişi idik, familiyamdan bir fərd qaldı, o da mənəm, altı gənc, bir ixtiyardıq. Cümləsi zülm və təcavüzü təhqir etməklə mübahə olaraq, başladıkları mücahidə meydanında təkмили-ənfəs etdilər.

Birisi alovlar içində can verdi, ikisi qovğayi-həmiyyətdə hüccəti-namuslarını qanları ilə imzalayaraq və pədərləri kimi düşmənlərinin inkar etdikləri haq yolunda öldülər. Digər üçü bir zindana soxuldu. O üç qardaşdan yalnız mən yaşayıram...

Üç qardaşdan hər birimizi bir dirəyə zəncirlədilər. Eyni zamanda üç kişi idik. Bununla bərabər hər birimiz münfərid və məhrumi-ixtilat idik... Zəncirlərimiz pək qısa idi. Bir tək addım atmağa müsaid deyildi. Bir-birimizi görə bilirdik. Lakin çöhrəmizi tənvir edən solğun və donuq ziya kəndi çöhrəmizə belə kəndimizi biganə kimi bulunduruyordu. Bu vəch ilə müctəmə məəhaza münfərid idik. Qollarımız üzərində zəncirin siqlətini hiss ediyor, qəlbən daha ziyadə müztərib bulunurduq. Bu hal ilə ənasiri-safzəmindən məhrum olduğumuz bir zamanda biri-birimizin səsini duymaq və kəlimati-təsliyyəti təati edə bilmək bizim üçün bir lütf, bir nəmət idi.

Bəzən içimizdən biri əski bir hekyə nəql edirdi. Digəri bir hərb şərqisi söylərdi. Lakin çox sürmədi... Bu təatiyi-kələmat bizim üçün bir zövq olmaqdan qaldı, səslərimizə zindan sədasına müşabəh, samifərsa bir təğyiri-əda ariz oldu. Artıq səslərimiz əvvəlki kimi sərbəst və gur deyildi. Ehtimal ki, bu hal bir qələti-hiss idi, bizi aldatıyordu... Fəqət bəncə hər halda səslərimizin pədərləri təbəddül etmişdi.

Mən, üç qardaşın ən böyüyü idim. Cəsərtlərini təqviyə edərək qardaşlarıma təsliyətsiz olmaq mənim vəzifəm idi. Əlimdən gəlidiyi qədər bu vəzifəyi ifa etdim. Onlar da əllərindən gəlidiyi qədər mənim qüvvəti-qəlbimi mühafizə etdilər.

Lacivərđiyi-səmayə müşabih olan mavi gözlərilə çöhrəsi validəmi andırdığından, pədərimin ən ziyadə sevdidiyi və ən kiçiyimiz

ən ziyadə qəlbimi parçalayırdı. Bu qədər sevimli bir quşu böylə bir dami-zülmətdə görür də, nasıl dilxun olmam.

“Heyf başəd çu do morqi ke əsire-qəfəsi!”¹

misrası xatirə gəlir. Bu cocuq gündüz kimi gözəldi. Ənvar içində kəməli-hürriyyətlə uçan qartal yavrularının nişat və hürriyyətinə məzhər bulduğum zamandakı gündüzlər kimi gözəldi. Zadəyi-afitab olan və bərf ilə müzəyyən bulunub, gecəyi uzun bir yazın ziyasından sonra gören qütb gündüzlərindən bir gündüz kimi gözəldi... Sevimli olduğu qədər saf bir qəlbi vardı... Təbon xəndənüma olan gözlərini ancaq əbnayi-nəvinin fəlakəti giryonak edərdi...

Digər qardaşımın qəlbi də saf idi. Lakin bu, insanlarla mücadilə və müsariədə bulunmaya müsaid bir surətdə yetişmişdi. Ahəntən və ümum cahana meydan oxuyacaq yolda şəci idi. Bir ordunun ilk səflərində kəməli-nişat ilə fədayi-can edə bilərdi. Zəncirlər içində zəbun olmaq üçün doğulmamışdı. Zəncirlərin yalnız səsi onun ruhunu istehqar edərdi. Şücaətinin kəməli-sükunətlə düçari-inhitat olduğunu gördüm. Heyhat, kəndi əzm və cəsərim də münxəşif olurdu. Bu qədər müəzziz bir familiyanın bu fərdi-baqisinə həyatı-tazə vermək üçün, olanca qeyrətini sərf etdim. Kəndisi bir dağ ovçusu idi. Dağlarda çox kərrə qurd və keyikin arxasını təqib etmişdi. Bu zindan onun üçün bir vətəyi-həlak, ayaqlarını zəncir içində görmək isə fəlakətlərin ən fənası, ən müdhişi idi...

* * *

Bizim məhbus olduğumuz müzlim zindan, külək səviyyəsindən aşağıdır. Gecə-gündüz başımızın üzərində, suların daşlara urmasından mütəhəssil gurultuları eşidirdik. Qışın, dalğaların, dəmir barmaqlıqlardan içəri girdiyini hiss etdim. Azadə və bəxtiyarinnüma olan səmadə bir ruzigari-qəzzub əsiyor idi. Əmvac və ruzigarın altında qayalar sarsılıyordu... Fəqət, mən qayanın təzəlzülünü mədhuş və mütəhəyyəic olmaqsızın istima ediyordum. Çünki məni azad etmək üçün, mövtün gəldiyini görə bilsəydim, məsrur və xəndan olurdum. Söyləmiş idim: Ən kiçik qardaşımız zəifləyirdi, qəlbi-ülviyyətpənəhi, yavaş-yavaş müntəfi olurdu. Hər növ yeməkdən nifrət və istikrah

ediyordu. Lakin həqiqəti söyləməkdə daha ziyadə təəxxür etməyə nə lüzum var? Qardaşım öldü! Can verərkən gördüm. Fəqət nə pəncəyi-nəz ilə bükülən başımı tuta bildim, nə də əlinə təmas edə bildim. Hətta bürudəti-mövt əllərini dondurduqdan sonra belə zəncirləri qırmaq və ya gəmirmək üçün bilafayda təzifi-cəhd ediyordum. Öldü, zəncirlərini çıxardılar, zindanımızın rütubətli zəminində dərinçə bir həfrə yaptılar. Bir kərəmi-məxsus olmaq üzrə cəsədini günəş gören bir məhəldə dəfn etmələrini istirham etdim. Bu bir fikri-məcnunənə idi, lakin mən o zaman qiyas edirdim ki, öldükdən sonra belə o, mərdi-hürriyyətin qəlbi böylə bir zindəndə asudə olmayacaq. Böylə bifayda bir təmənnada bulunmaqdan kəndimi mən edə bilirdim. İstirhamıma, bardanə görünməkdən başqa bir şeylə müqabilə olunmadı. Qardaşımı açdıqları həfrəyə yatırdılar. Basıq və çəmənsiz bir topraq pərəstidəmiz olan o vücudi-müəzzizi sitr etdi... Böylə bir cinayətə layiq bir abidə (yadigar daşı), bir heykəli-müxəttər olmaq üzrə zəncirini məzarının üzərinə asılı buraxdılar.

Lakin ikinci qardaşım, o evimizin ən sevgili, ən rəngin çiçəyi... o vərđi-xəndan dəxi, budağı üzərində solan bir çiçək kimi soldu! Məhv oldu. Aman ya Rəbbi! Nə surətdə olursa olsun bir ruhun çıxdığını, ənfasi-vapəsinini görmək nə qədər müdhiş! Mən ruhun qan dalğaları arasında teyrən etdiyini gördüm. Ümmənin əmvaci-xüruşanı üzərində bir hərəketi-təşənnüciyyə ilə müsariəsinə gördüm, fərraşi-matəmi üzərində son dəmi-əhtizarın sayıqlamaları içində cinayətin çırpındığını gördüm, lakin bu mənazir, birər mənzərəyi-dəhşət idilər. Qardaşımın ölümü, bu dəhşətlər ilə qarışmaqsızın pək və cəmi həzin oldu. Bu mövt bəti, fəqət və qəti bir mövt idi. Sükun və nərmiiyi-tam içində söndü. Kəməli-hüzur ilə və gözündə yaş olmaqsızın yalnız kəndisindən sonraya qalanların əndişəsilə dilxun olaraq daima rəhim, mülayim olduğu halda zəbuni-qəhriməmat və mütəəqibən tariki-həyat oldu. Bütün bu müddət əsnasında yanaqlarının rəngi xəndənüməyi-istehza oluyor, ocələ, mövtə meydan oxuyur, – zənn olunurdu. Tərəvəti-lövnə zavalda bulunan bir qövsi-qüzəhin son ləməti kimi yavaş-yavaş soldu. Gözlərində bir nuri-bərraq var idi ki, zindanı noümən tənvir ediyordu. Erkən gələn əcəlinə qarşı lisanından heç bir kəlməyi-təzəllüm, sinəsindən heç bir ahi-təəllüm çıxmıdı. Soz sözləri məsud günlərə dair bir kaç kəlmə, ümidimi canlandıracaq bəzi kələmati-təsəlliyyət oldu. Çünki, mən səmti-sükutə

¹ Tərcüməsi: “Heyif olar sənə kimi quş qəfəsində əsir olsun”.

müstəğrəq idim. Ziyalarımın ən zalimanəsi olan bu ziyai-əxirin hiss və əzabilə həlak olmuşdum. O kələmati-təsliyyəti, bitabu təvan qalmış olan vücudun inhizamından mütəvəllid sinəsində boğmaya çalışdığı iniltilər təqib etdi. İniltilər tədricən daha imtidadlı, daha zəif, daha seyrək oldu, dinləyirdim. Fəqət eşidəmədim. Çağırıyordum, çünki təsiri-qəhr və fəlakətlə dəli idim. Artıq ümid olmadığını biliyordum. Lakin xəvəf və dəhşətimin içində ağılının hökm və vəsayasını dinləməyir, rədd ediyordum, çağırıyordum. Bir səs eşitdim, sandım. Bir həmləyi-ənifə ilə zəncirimi qırdım. Kəndimi ona doğru fırlatdım, o artıq yox idi. Bu cayi-siyahda yalnız qalmışdım, mən bir həyat idim. Rütubətli zindanımın məlun havasını yalnız mən tənəffüs edirdim. Mənimlə girdabi-əbədi arasında mövcud olan və məni hələ nəsli-bədbəxtimə rəbt edən son yeganə və ən səmimi həlqəyi-rabitə bu məhəlli-məşumda yeni qırılmış idi. İki qardaşımdan biri torpağın üzərində, digəri altında yatıyordu. Hər ikisi də tənəffüz etməz olmuşlardı. Orada qeyri-mütəhərrik duran əlini əlimə aldım, heyhat! Mənim əlim də soyuq idi. Qımıldanacaq qüvvətim yox idi. Lakin hiss ediyordum ki, hala yaşayıram. Bu hiss ilə sevdiklərimizin əbədiyyən qayıb olduqlarını idrak etdiyimiz zaman kəsb-i-şiddət edərək, məhsus olur.

Nə üçün öləmədim, söyləməyəm, dünyaya təəllüq edər artıq bir ümidim yox idi. Lakin imanım var idi. Bu itqan vicdanı məni xudkamanə intihardan mən edirdi.

Bunu mütəəqib bu caygahi-fəlakətdə mənə nələr oldu iyi bilmioram, heç bir zaman bilmədim. Əvvəla, məni əhatə edən kəffəyi-əşyayı, ziyayı, hətta zülməti belə hiss etməz oldum, heç bir fikir, heç bir ehtirasım yox idi, daşlar miyanında bir daş kimi idim, kəndi-kəndimi xəyalməyyal müdrək sislər içində çəmənətsiz tənəbbütanı yox bir qaya kimi idim. Çünki, çevrəmdəki əşya boş, müzlim, siyəhnüma idi. Mühitim gecə deyildi, gündüz deyildi. Zindanımın ağırlaşmış olan, basirəyə mənfur və müstəkirə görünən işığı da deyildi. Məsafəni bəl edən bir boşluq, aram və sükutsuz bərqərar idi. Mənim üçün artıq nə yıldız, nə ərz, nə zaman, nə qəvanin, nə təhəvvülət, nə fəzilət, nə də cinayət vardı. Mənim üçün mövcud olan ancaq bir xamuşi-əmiq ilə həyata da, məmərə da qeyri mənsub bir nəfəxi-qeyri-mütəbədilə ...rakid, işıqsız, kənarəsiz, səssiz-hərəkətsiz bir dərya idi.

Dimağıma birdən-birə bir ləmə daxil oldu, bu, bir quşun nəğməsi idi, quş susdu, sonra yenə başladı, bu nəğmə səməninin aləmdə

eşitmiş olduğu nəğmənin ən səmənövazı idi. Qəlbim bu istima ilə ləbrizi-hissi-şükran oldu. Ənzarım lətif bir heyrət ilə, o yana – bu yana inıtaf edərək, səsin gəldiyi yeri aradı. Gözlərim o dəqiqədə səfələtimi görmədi, fəqət mütəəqibən həvasım kəməli-hüsən ilə və ələttədrək cərəyanı-mötədini aldı. Məhbəsimin kəmə fıq-səbiq, divarlarının qaldırılıb yavaş-yavaş üzərimə qapandığını gördüm. Əvvəlcə, olduğu kibi günəşin nuri-rəqsanının yerlərdə süründüyünü gördüm. Bu nur şəmsə rüxsəti-güzəran verən bir yarıqda bu quş əxzi-mövqə etmişdi. Bir nihali-tazə üzərinə qonmuş kimi şövqli, ülfətnüma idi. Ləcivərdli qanadlı, dilbər bir quş idi. Nəğməsilə minlərcə şey söyləyirdi və hər söylədiyini mənim üçün söyləyir, sanılıyordu, bunun mislini görmədim və heç bir zamanda görməyəcəyəm. Bir arqadaşa mənim kimi möhtac olduğu zənn olunurdu. Fəqət mənim qədər kədərək deyildi. Kəndisi kimi, məni sevmək üçün yaşayan heç bir fərdin qalmamış olduğu bir zamanımda məni sevmək üzrə gəlmiş idi. Zindanımın kənarına gələrək məni ehtisasat və təfəkkürata ilqa etmişdi. Az bir zamandan bərimi azad idi. Yoxsa mənim qəfəsimin üzərində aram etmək üzrə kəndi qəfəsindən qaçmışmı idi? Bilməm. Sevimli quş, mən əsarətin acısını pək iyi dadmış olduğum üçün, sənin əsir bulunmanı arzu edəmiyordum. Möhtəmil ki, bu behişt aləmindən gəlmiş qanadlı bir zair idi. Məni həm ağladan, həm mütəbəssim qılan bu zəhabımı Allah əfv etsin. Ola bilər ki, bu quş qardaşımın ruhudur da, nəzdimə nüzul etmişdir. Zəhabında da bir çox dəfələrlə bulundum, lakin əqibətüləmr uçdu, getdi. O zaman, bunun bir məxluqi-fani olduğunu anladım. Öylə olmasaydı bu vəchlə getməz və məni böylə yalnız buraxmazdı.

Aylar, illər, günlər keçdi, fəqət saymadım, hesabımı bilməm, nuri-şəmsi bir kərrə daha görəcəyəm, gözlərimi sitr etməkdə olan zülmətin mündəfə olacağına heç ümidim yox idi. Nəhayət, məni məhbəsdən çıxarmaq üçün adamlar gəldi. Məni nə üçün çıxaracaqlarını sormayırdım, məni nəyəyə götürəcəklərini öyrənmək xatırıma gəlməyirdi. Zəncirlərə sarılmaq da, heç zəncirsiz olmaq da mənim üçün biferq olmuşdu. Ümidsizliyi sevməyə alışmışdım. Vəxtə ki, bu adamlar yanıma gəldilər, vəxtə ki, kəffəyi-qüyudumdan azad olundum mənim üçün bu səqil, cəsim hasarlar, yalnız mənə məxsus bir sümə, bir guşeyi-üzlet kimi olmuşdu.

Adətən pədən yurdundan ikinci dəfə cüda ediliyor kibi oldum. Ənkəbutlara rabitəyi-müvanisət və dostu ilə mərbut idim. Onların guşişi-sakitanelərini nəzərlərimlə təqib edirdim. Fərələrin ay işığında oynamalarını seyr etməyi sevərdim. Nə üçün bu heyvanlardan daha az mütəhəssis olayım. Biz, cümləmiz, bir məkanın məkinləri idik. Mən onların hökmdarı idim. Onları öldürmək iqtidarı yədimdə idi. Bununla bərabər qərib şey-kəmalı-sülh ilə yaşamaya alışmışdıq. Zəncirlərim ilə mən biri-birimizə dost olmuşduq. Bu dostluğumuzun hüsuluna bu qədər uzun bir arqadaşlıq bəis olmuşdu. Hətta mən libasi-hürriyyətimi, içimi çəkərək geyindim.

Ə.H.

“Həyat”, 1906, №68, 69

MİLLİYYƏT VƏ İNSANİYYƏT

Qəzetimizin 71-ci və 74-cü nömrələrində panislamizmə dair “Mşak” qəzetindən tərcümə olunmuş bir məqalə mündəric idi. Bu münasibətlə bir-iki söz söyləməyi vəd edib məqaləyi-məzkurədəki əfkarın qismən batil və qismən də həqiqət olduğunu bəyan etmiş idik. Həqiqətlər ələlümum ələmi-islamın bir müddətdən bəri bu anə qədər tərəqqi edəməyib, maarif, iqtisad və ictimaiyyət nöqtəyi-nəzərlərindən geri qalmasına dairdir. Əfkari-batilə isə ümumiyyətlə istiqbalımıza aiddir. Bizim məqsədimiz nə bu həqiqətləri birər-birər tədad etməkdir, çünki millət rəhbərləri olan öz əhli-irfanımız dururkən onları “Mşak” mühərrirlərindən öyrənməyə möhtac deyiliz, nə də əfkari-batiləyi bir-bir rədd etməkdir. Zira erməni mühərrirlərindən oksərinin gözlərini təəssüb və ənaniyyətdən çox da fərqi olmayan “Dar bir milliyyət” fikri qapadıqca onları əfkari-batilə bələlərindən xilas etmək mümkün deyildir... Səhih, ya batil olsun. İş erməni mühərrirlərinin yazdığı sözlərdə deyildir. O sözləri yazdıran ürəkdə, qəlb-dədir. Onun dediyi haqq sözlərin kaffəsini, bəlkə ziyadəsini, qat-qat ziyadəsini Kamallar da, Kəmalilər də, Əlikəmalilər də, Süavilər də, Samilər də, Midhətlər də, Cövdətlər də, Əhmədlər də, Razilər də, Muradbəylər də, İsmayıl bəy Qaspirinski də, Əbdürrəşid İbrahimov da dedilər və deyirlər, lakin deməkdən deməyə, ələlxüsus dedirdən qəlbədən qəlbə fərqi-əzim vardır. Bizim məqsədimiz məqalə marru-

zikrin sözləri, haqq və nahaq sözləri məvərasında gizlənen bir qəlb, bir ruhun insaniyyətpərvərliyini göstərməkdir. Bu qədər ali bir sifəti-qəlbiiyyəyi göstərmək üçün məqaləyi təşkil edən cümlələrdən üç-dördünü yan-yana düzmək kafidir.

“Panislamizm bir məqsəddir ki, nəticəsi cəmi əqvam və məmāliki-islamiiyyəyi bir-birinə rəbt edib qayət vasc və həddən ziyadə böyük bir məmləkət, bir hökumət təşkil etməkdir”.

“Müsəlmanlar (osmanlı, iranlı, qafqazlı, hətta hindistanlılar) panislamizm məqsədinin ətrafına cəm olmağa hərəkət edirlər və deryada qərq olub boğulanlar kibi onun vasitəsilə nicat tapmağa səy və qeyrət edirlər... Məgər panislamizm məqsədinin gələcəkdə qüvvədən fələ çıxması mümkündürmü? Biz deyirik ki, xeyr!

Bu üç cümlədən nə anlaşılıyor?..

Üç-dörd yüz milyon nüfusdan ibarət bir cəməət deryada qərq olub boğulmaqda ikən, guya yeganə çarə, nicat zənn olunan panislamizm də bir Nuh gəmisini kibi təcəssüm edib meydana çıxıyormuş!.. Demək ki, boğulacaqları mühəqqəddir”.

Görülüyor, ya erməni rəssamlarından deryayı, əmvaci-bəhri təsvirdə məharətilə şöhrət qazanmış olan Ayyvazovskinin “Tufan” adlı məşhur lövhəsi dəxi bu qədər fəci və əzəmətli bir mənərə irayə edəməz. Afərin erməni məhərririnin bu qədər rəssamanə qələminə!.. Ancaq insanpərvər olan mühərrirlərə bu qədər əzim bir fəlakəti sahili-sələmətdə durub seyr və tamaşa etmək kafi deyildir: lazımdır ki, bir kəməndi-nicat götürüb, boğulanlara atsınlar, ya bunu bacarmıyorsa, ələ bir yaylıq alıb ağılaya-ağılaya mərsiyələr desinlər!.. Lakin erməni mühərriri bunların heç birini etmədiyi üçün istidlal edə biləriz ki, ələmi-islamın bu fəci olan mənərəyi-həlakına sevinə-sevinə böyük bir ləzzətlə tamaşa eliyor, bəlkə də, kim bilir, sevincindən rəqs dəxi ediyor. Ancaq hal və kef böylə ikən anlamıyoram ki, sair “Panislamizm” mühərrirlərinin xof və təlaşları nərədən iləri gəliyor?!

Qüvvəyi-vahimə insanları nə qərib, nə gülünc hallara ilqa edərmiş!.. Nə qədər doğru sözdür. Deyirlər ki, yalançı bir yalanı deyə-deyə axırda özü də o yalana inanmağa başlar!..

Lakin məqalədə bir cümlə daha vardır ki, mühərririnin vicdan və qəlbindəki, niyyətdəki xülusi-səfvətin dərəcəsini, daha doğrusu, dərəkəsini göstərmək üçün yeganə o cümlə kafidir.

O da budur:

“Müsəlmanlar (müxtəlif siniflərdən bəhs olunur) tərəqqi edəmmədilər və edənləri də biməna oldu, onların da əksəri Qafqazdadır...”

Bu sözə diqqət ediniz! Tərəqqi etməsək, şikayət olunuyor, tərəqqi etsək, yenə şikayət olunuyor. Bu hal sadə bir erməni mühərririnə məxsus deyil, bütün avropalılar cüzi bir istisna ilə ələmi-islama qarşı bu məsləkdədirlər. Əgər biz tərəqqi yolunu tutsaq, sürətlə tərəqqi etsək, tərəqqimiz, sürəti-tərəqqimiz bunların təlaş və əndişələrinə, dadü fər-yadlarına bais olur, “Maki xanından ziyadə teleqrafların, dəmir yolların çəkilməsinə, darülfünunların açılmasına, cəmiyyətlərin, cəmiyyəti-xeyriyyətlərin təşəkkülünə mümaniət edərlər, mümaniət etmək üçün ənvə’ hiylələr, dəsisələr icad edərlər. Yox, biləks, əgər bətalət və ətalətə meyil edib, tədənniyə, geridə qalmağa qeyrət etsələr, geri qalmamızdan, vəhşiliyimizdən, cəhalətimizdən ələman deyib bütün ələmi vəsvəşəyə, vəlvələyə salırlar, vaveylalar qoparırlar!..”

Sərvət və saman qazansa, bizdəki “kapitalizm”dən, kapitalizm təhlükəsindən şikayət edərlər. Fəqrü zərurətə düşər olsaq, “proletariat” bəlasından zarü bizar olurlar, ya kəsbü kar üçün diyari-qürbətə gedən fəqərəyə Amerika kibi məmləkətin qapılarını bağlarlar. Bağlamaq üçün qanunlar ixtira edərlər, yaxud qürbət şəhərlərin küçələrində də bunları ova çıxarlar!..

İttihad və ittifaq istəsək də, şikayət edərlər, nifaq və şıqaqa düşər olsaq da, şikayət edərlər! İttifaqımız bunlar üçün bir təhlükə, nifaqımız yenə təhlükə. İttifaq etsək, “panislamizm” adı qoyarlar. Mitinglərdə, məclislərdə və qəzet sütunlarında xatirü xəyala gəlməyən iftiraları, kizbü-böhtanları söyləməkdən çəkinməzlər. Xəyaldan ibarət bulunan, əsla vücudu olmayan bir qüvvətin əleyhinə mühib və həqiqi kəlisiyalar təşkil edərlər.

Öz aramıza təfriqə düşüb öz xanəməzin içində qardaş biri-birimizlə dava etsək yenə narabat və bizar olurlar. Fasda, Marokda olduğu kibi, müttəfiqən məmləkətə girib bütün ölkəyi təqsimə qalxışarlar!.. Vəlhasil tərəqqi və təəli edib göylərə çıxsaq, deyəcəklər ki: Ay haray, qoymayın!.. Müsəlmanlar göyə çıxıyolar. Olmuya ki, başımıza asimandan şərərbar olalar, ildırımlar, şəhablar, atəşlər yağdıralar! Yox, tədənni və tənəzzül edib, yerin dibinə keçəcək dərəkələrə gəlsək bağıracaqlar ki, ay haray!.. Qoymayın ki, nari-cəhənnəmi iqaz edən bunlardır. Vezuvi yanar dağın ətrafı saçdığı odları, külləri, kükürləri, lavaları püskürən bunlardır! Yerdən də, göydən də əl çək-sək, dəryalara, dənizlərə iltica etsək, yenə susmayacaqlar, fəryad edəcəklər ki, ay haray!.. Əqvami-islamiyyənin qüvvəyi-əskəriyyəyi-bəhriyyəsi artıyor!.. Sahillərimizə barıtlar, güllələr, mermilər, bombalar yağdıracaqlar!..

Bu adamları nə ilə məmnun etməli? Bunların xoşuna getmək üçün nə etməlidir? Nə etməli? Ya boynumuza bir zənciri-əsarət salmalı! Zəncirin bir ucunu da əllərinə verməli, yaxud məhvü nabud olmalı, vəssalam!.. Üç-dörd yüz milyon xalq ya əsarətdə, ya məhviyyətdə!.. Başqa heç nə!.. Bu mümkündürmü?.. Bizim halımız “Min bir gecə” hekayələrində böyük bir dəfinə aramağa gedən bəzi qəhrəmanların halına bənzəyir. Dəfinənin yolu tilsimlidir. Dəfinə niyyətilə gedənin arxasından və iki tərəfindən guya minlərcə divlər, cinnilər, ifritlər onun üzərinə hücum edirlərmiş kibi qərib-qərib qorxunc, məxuf, müdhiş səslər, nərelər eşidiləcək! Əgər dəfinə və xəzinə custucusunda olan qəhrəman bunlardan qorxub, dönüb gerisinə, ya sağınasoluna baxacaq olursa, dönüb bir daş heykəl olub yolun ortasında qalacağı mühəqqəq!.. Əzizim, erməni mühərriri! Biz nə boğulub qərq oluyuruq və nə də panislamizməyi, vase və böyük bir dövlət təşkil etməyi özümüzə bir vasitəyi-nicat biliriz. Səhvin var, xətan var!.. Biz bir sövqi-təbii ilə naqabili-təğyir bir hökmi-qədər, bütün ədyanın, əqvam və millətin getdiyi yollarla gediyoruz!.. O yolun ibtidası qaranlıq və tikanlı isə də, ilərisi işıq və çəmənlidir!.. Millətlərin bir qismi yolun ortasında getdikləri və ya nəhayətinə yetişdikləri halda, digərləri o yolu başlarlar!.. Bu bir qanuni-təbiətdir ki, adına “evolyusiya” – təkamül qanunu deyirlər... Biz də bu yol ilə gediyoruz. Məqsədimiz, əməlimiz, ittihad, ittifaq, ictimaiyyət, maarif, kəsbü kar, sənaye, ticarət və sairə qüvvətlərlə küreyi-ərz üzərində insanlara mövud olan səadətə nail olmaqdır. Mənsikov, Mağda Neyman, Çerevanski, “Mşak”, “Arşalyus” və sairə nam, divlər, ifritlər arkadan, sağdan, soldan istədikləri qədər çığır-bağır etsinlər, biz qorxub geri baxanlardan deyiliz!..

Biz “öylə bir şiddəti-təsmim ilə çıxdıq ki, yola qarşıya çıxsa əgər səngi-məzarımız” dönənlərdən deyiliz!..[5]

Əgər bu əsrin ortalarında baş göstərən “nasionalizmə”, yəni “milliyyət fikirləri serblərə, bolqarlara müsaid, onların əməlinə müvafiq ola bildi isə, ələm onların modası keçməyə başlamışdır. Bu gün Avropanın qismi-əzəmini təhdid etməyə başlayan “sosializm”ə, “internasionalizm”ə (yəni ictimaiyyət, beynəlmillətiyyət) və “Marselyoz” nəğməsi müqabilinə çıxan “İnternasionali” mahnısı muxtariyyəti-milliyələrə deyil, istiqlalati-İnsaniyyəyə müsaidir!.. İslamiyyətin məqsədi isə istiqlalati-İnsaniyyətdir. Çünki İslamiyyət bir dindir ki, millət və milliyyət tanımaz, kəlmə-i-şəhadət gətirib onunla mütədəyyəin olanlara rəsmisiz, şəkilsiz, yoldaşsız bir Allaha

iman gətirənlərə bir nəzərlə, bir ümmət nəzərilə baxar!.. Zəkat qanununu vəz edən “Əlkasibü həbibullah” “Küllü müslümün üxüvvətün” deyən və “vələdi-qeyri-məşru” namilə Avropa şəhərlərini dolduran hüquqi-mədəniyyədən, hüquqi-vərasətdən məhrum bir firqənin törəməsinə mane olan faizi, mürabihəçiliyi, hər növ monopolya və inhisarlığı haram bilən islamiyyətin nasionalizmə ilə deyil, sosializmə ilə əlaqəsi vardır!.. Ən mədəni saydığımız inglislər belə bu gün müsəlman olmağa başlamışlardır! Yüksəlin! Qonşular, yüksəlin! Dar bir milliyyət, bir nasionalizmə dairəsindən dışarı çıxınız!.. Əfradi-millətinizi zəlalətə düşür etməyiniz... Şekspirin, Getelərin, Heynelərin, Jan-Jak Russoların, Lasalların, Marksaların, Tolstoyların məziyyətləri, qədr-qiyətləri yüksəlib milliyyət xaricinə çıxdıqları üçün, bilafərq qövm və millət ümum bəşəriyyətin, insaniyyətin vəlinemətləri olduqları üçündür... Bir işıq yüksəldikcə, yuxarılara çıxdıqca, o nisbətdə uzaqları tənvir edər. Odur ki, bütün aləmə işıq və hərarət verən şəmsi-taban ən uca, ən bülənd bir nöqtədədir. Bu gün bu qədər elm və maarifinizlə, sərvət və samanınızla bərabər deyil, ümum insaniyyətə, hətta bir-iki qonşularımızı dəxi müstəfid edəcək içinizdən bir fərd yetişmədi!.. İçinizdən nə bir Əbu Əli Sina, nə bir Mollayi-Rumi, nə bir Uluğ bəy göstərəməzsiz! İki minillik tarixinizi qarışdırarsanız yenə göstərəməzsiz! Əflatunlar, Ərəstunlar, Homerlər yetişdirən yunanilərə Musalar, İsalər, Spinozlar, Heynelər, Lasallar yetişdirən yəhudilərə heç bir vəchlə müşabihətiniz yoxdur! Yüksəlmədikcə, əxlaqınızı təthir etmədikcə milliyyət xəyalat vahiyəsini beyninizdən çıxarıb atmadıqca, ümum bəşəriyyətə, insaniyyətə İsalər, Məhəmmədlər, Buddalar kibi bir nəzərlə baxmadıqca müşabihədə olamazsınız, bir vərtəyi-hələkə düşüb gedərsiniz!.. “Mşak” mühərriri deyir ki, mədəniyyət və kapitalizmə tərəqqisi cərəyanlarının əksinə müsadimə etmək eyni Don-Kixotun yel dəyirmanlarının əksinə çalışmağına bənzəyir. Heç bir mümaniyət onun qabağını saxlayıb dayandıramaz. O ən möhkəm Çin hasarlarını yıxıb viran edər... Qalib olmaq o cəmaətidir ki, həyata açıq göz ilə nəzər edər, zəmanənin ruhunu, icabatını anlar, dərk edər...

Cavabən deyirik ki, zəmanəmizin cərəyani-mədəniləri kapitalizmə və nasionalizmənin ziddinədir. Kor qalib bunu görməyən, fəhm və idrak etməyən cəmaətlər bu cərəyanlara müqabilə etdikcə içindən çıxılmaz girdablara düşəcəkləri gün kimi aşikardır!..

Ə.H.

“Həyat”, 1906, №77

“MOLLA NƏSRƏDDİN” VƏ “DƏBİSTAN”

Həqiqətin də dadı və ləzzəti var. Guya həvəsi-xəmsədən qüvvəyi-zaiqəyə təsir ediyor. Binaənəleyh həqayiqi dad etibarilə acı və şirin iki qismə ayırmaq olur. Əksər adamların şirin, şəkərli şeylərdən xoşu gəlir. Mən bəharat və ədviyyəyi-mürəkkəbi kimi acı məvaddi sevənlərdənəm. İstiot, bibər və zəncəfil olmasa, xörəgin təmi, ləzzəti olmaz, qənə-qənə, kinə və acı otlar olmasa, vücud hummadan xilas olmaz, səlamət tapmaz!.. Bizim dərviş də ahü nalə edib bir acı həqiqət demiş, bəzi adamlar bundan dilgir olmuşlardır. Halbuki, dilgir olmağa heç haqları yoxdur. Çünki söylənən acı həqiqət nafc və şəfabəxş acılardandır. Cənab dərviş deyir ki, “Biz müsəlman bənzərlik nahəmvar qoz kötüyünə...” Necə gözəl, əntiqə şeylər əmələ gəlir o kötükdən!..

Əvət, biz müsəlman bənzəyirik qoz kötüyünə, mərmər daşına, qranit qayasına... nə zərif şəkillər, nəqşlər, heykəllər oymaq olur mərmər daşından; nə gözəl mətin, əzəmətli binalar, imarətlər vücuda gəlir qranit qayalarından!.. Bunca bu həqiqətə acı deyənlər səhv ediyorlar. Bu həqiqət o qədər acı degil, bunda bir şirinlik də var, deyə bilərəm. Çünki bu təşbihə görə bizim hənzur elm və mərifətlə, tərbiyə və təlib ilə yontulmamış bulunan vücudi-millimizdə bir mətanət, bir sələbət var, deməkdir... Yontulmamış olmamızı hal-hazırda idrak və etiraf etməmiş də ayrıca təsəllibəxşdir!.. Peterburq darülfünununun ülumi-təbiiyyə şöbəsində elmi-heyvanatı tədris edən xacəyi-möhtərəməmiz məşhur Vaqner dəxi bir vaxtlar vətəndaşları bulunan insanları heyvanata degil, nəbatatdan palıd meşə ağacı qabıqlarına bənzətmiş idi... Bənzəttdiyi üçün rusların tənzihi-əxlaqı uğrunda yazdığı silsiləyi-hekayata “Palıd qabıqları” (dubovaya kora) ünvanı vermişdir. Müəllimi-müşarileyh palıd qabıqlarını yonta-yonta igirmi, otuz ildən bəri ortaya bir xeyli xeyrli adamlar çıxartdı...

Qafqaziyamızda “qoz kötüklerini”, qaya daşlarını yonmağa, yonmaq üçün müxtəlif alətlər icad etməyə özüm bir meyil və həvəs müşahidə olunur. Bu növ alətlərdən biri də Tiflisdə həftədə bir dəfə çıxan “Molla Nəsrəddin” adlı türkcə cəridəyi-müsəvvəreyi-əzhukiyyənin baltalarıdır.

Qoz kötüklerini yonmaq üçün “Molla Nəsrəddin”in ələ aldığı baltayı-zəhk və xəndə, istehza və rişxəndən, müstəhziyanə yazı və şəkillərdən ibarətdir...

Vəhləyi-oulada bu qədər qəmli bir zamanda böylə bir müzhik qəzetənin çıxması qərib görünürsə də, lakin yaxşı diqqət edilib dərin bir nəzərlə baxılırsa, görünür ki, bu zəhək və xəndə ancaq zahiri olub, onun təhtində bol-bol axan göz yaşları gizlidir.

Bu xəndənin üzündən pərdəyi rəf etsəniz, mavərasında ahü zar, giryə və büka görərsiniz!.. Bu Qoqolun, Sviftin, Dikkensin xəndəsidir... Xeyr, bu ürəgi yəs və ələmlə dolu "Molla Nəsrəddin" in xəndəsidir.

Qarşımda "Molla Nəsrəddin" in üçüncü nömrəsi duruyor. Bu nömrə qırmızı və mavi rənglərlə müləvvən dörd ədəd gülünc rəsmlərlə müsəvvər və müzəyyəndir. Rəsmlərin dördü də qayət məni-dardır: Biri dərəcəyi-maarifimizi, biri dərəcəyi-təməddünümüzü, biri əhvali-siyasiyyəyi-islamı, biri də nisvani-islamiyyənin vəziyyə-tini surəti-müstəhziyanədə irəə edər. Bunlardan əhvali-siyasiyyəyi göstərən lövhənin təhtində "sərhəd məsələsi" yerinə "panislamizm" yazılsa idi, daha münasib olurdu – zənn eləriz... Bu növ gülünc şəkillərə məxsus bir istilah bulmaq lazım isə, ya "xatir nigar" vəznində "xəndənigar", yaxud "zəhrənd" və "rişxənd" tərkibində "nigarişxənd" demək icab edər...

"Molla Nəsrəddin" in məzəhlı məqalələri, lətifələri, həcviyyələri dəxi nigarişxəndələrindən geri qalmayı, böyük bir hürət və istedad ilə yazıldığı aşikardır... Hər halda "Molla Nəsrəddin" in müdiri və "Molla Nəsrəddin" in müridi Cəlil Məmmədquluzadə cənablarını müvəffəqiyyətdən naşi təbrik və qəzetəsinin qiraətini bütün qarelərimizə tövsiyə edəriz.

"Dəbistan" məcəlləsinə gəlincə bunun cəmaətimiz haqqında fikir və nəzəri və arzu və məqsədi həman "Molla Nəsrəddin" nəzər və məqsədinin eynidir. Bu məcəllə dəxi cəmaətimizə yontulmamış qaya və odun nəzərilə baxıyor və bu növ məvaddan zərif şeylər emal etmək məqsədin təqib ediyor... Ancaq "Dəbistan" in əlində "Molla Nəsrəddin" in baltası kimi qəvi və kəsgin bir alət olmadığından, bərkişib sələbət peyda edən daş, ağacı yonmaq xüsusunda bəyani-əcz edib mühərrirlərindən biri deyir ki, "Əl-əlmə fis-səğər kənnəqşi bilhəcər", yəni "uşaqlıqda kəsb olunmuş elm, daşa nəqs olunmuş kimidir": "Tüfuliyyə zamanı keçəndən sonra təlim və tərbiyə vaxtı əldən gedir, cəhalət və qəflətə heç bir vəchlə çarə etmək mümkün olmaz..." Hər kəsə ki, uşaqlıqda ədəb və tərbiyə verilməsə, böyüklükdə onun üçün nicat olamaz. Yaş ağacı hər tövr istəsən əymək mümkündür. Lakin quru ağacı ancaq od ilə düzəltmək mümkün olur...

Bu sözlərdən sonra "Molla Nəsrəddin" ilə "Dəbistan" ı yekdigərinə qiyas etmək lazım gəlsə, demək olur ki, quru ağacı yonta bilən "Molla Nəsrəddin" daha hünərli isə, yaş ağacı əyib düzəldən "Dəbistan" daha tədbirlidir. "Dəbistan" ətfala məxsus iki həftədə bir Bakıda nəşr olunan müsəvvər türkcə bir jurnaldır. "Dəbistan" in ayda bir kərrə çıxan "Valideynə məxsus vərəqə" ünvanilə bir də əlavəsi vardır. Bu məcəllələrin naşir və mühərrirləri müqtədir mürəbbi və müəllimlərimizdən Məhəmməd Həsən Əfəndizadə ilə Əli İskəndər Cəfərzadə cənablarıdır... Bunları dəxi müvəffəqiyyətlərindən naşi təbrik edəriz. Məcəllənin birinci nömrəsi Mirzə Həsib Qüdsinin bir münacatı ilə başlanıb Abdulla Qovilyam həzrətlərinin dəxi bir qitə nəzmlərilə təzyin edilmişdir. Məcəllənin dilinə gəlincə bu dil bəzi yerlərdə qayət sadə və asandır. "Nənə və onun balaca qız nəvəsi" ünvanlı Ə.Əfəndizadənin bir mənzuməsi yanımda bulunan üç-dörd yaşındakı bir tiflə oxunduğu zaman tiflin mütəəssir olduğunu müşahidə edim. İki-üç qitəsini nümunə üçün buraya dərc edirəm:

"Sən də, nənə, bağçada seyr etmişən?
Mənim kimi oynamağa getmişən?
Xırda-xuruşdan gəlinə ev tükib
Oynatmağa çəməndə meyl etmişən?"

Yoxsa həmişə başının tükləri,
Dümağ olub qaşları, kiprikləri,
Qabaqda taxırdınmı burnuna,
Şəfəq verən qorxulu gözlükləri?..

Hansı səbəbdən üzünün dərisi,
Qırıq-qırıqdır çölü, içərisi.
Mənim üzüm də saralarmı, nənə,
Qırışarmı sənə kimi dərisi?.."

Ə.H.
"Həyat", 1906, №91

MÜXTƏLİF BƏHANƏLƏRLƏ ADAM ÖLDÜRMƏK

(Edam cəzası, qisas və qətl cinayəti)

Əgər doşmən nəsazəd ba to ey dust,
To mibayəd ke, ba doşmən besazi.
Və gər nə çənd ruzi səbr fərmay
Nə u manəd, nə to, nə Fəxrə Razi¹.

İnsanın əql və şüur, qüvveyi-müfəkkirə və müdərrikə kibi mələkati-ruhaniyyə və mənəviyyəsi dəxi tərəzi ilə çəkilib dartıla bilir, arşın ilə ölçülə bilir. Şu qədər ki, tərəzi ilə vəzn etmək ancaq insanın vəfatından sonra qabil olduğu halda arşın ilə məsahe etmək diri-liyində dəxi mümkün olur. Bu xüsusda “Fisiolociya”, yəni “Elmi-münafül-əza” mizana və “antropolociya”, yəni “elmi-əhvali-bəşər” arşına müraciət etməyi tərcih edər... Bu fikri bir az şərh edəlim: Məlumdur ki, insanın qüvəyi-əqliyyəsi, onun cümcümə denilən baş tasının içindəki beynin, dimağın miqdar və kəmiyyətilə² məbsutən mütənəsbdir... Beyinləri böyük və çox olan insanların ağılları da böyük, çoxdur. Heyvanat da öylədir. Selm təkamülünün müxtəlif dərəcətində bulunan heyvanların şüurları beyinlərinin miqdarı nisbətindədir. Pişik dovşandan ağıllıdır, it pişikdən ağıllıdır və ilx. Çünki pişiyin beyni dovşaninkindən və itin beyni pişiyinkindən artıqdır. Bu həqiqətləri bir az təfsilatı ilə mütaliə etmək istəyənlər “İctihad” sahibi Abdulla Cövdət Əfəndinin “Fiziologiyayi-dimağ” ünvanı ilə türkçə yazmış olduğu bir kitaba müraciət edə bilərlər... Fransız üləməsinin ən böyüyü bulunan Küvvenin, ingilis şüərasının ən məşhuru olan Lord Bayronun və Germaniya diplomatlarının ən mahiri, ən ağıllısı sayılan Prins Bismarkın beyinləri vəfatlarından sonra vəzn edilib görülmüşdür ki, bu beyinlər insan beyinlərinin ən ağırıdır.

Bu beyinlər bir neçə girvənkə gəlmişdir... İndi iki, üç girvənkəlik deyil, yeddi-səkkiz yüz girvənkəlik bir beyin təsəvvür ediniz...

¹ Tərcüməsi: Ey dost, əgər düşmən səninlə yola getmirse,
Sən gerek düşmənlə yola gedəsən.
Əgər belə olmasa, bir neçə gün səbr elə
Nə o qalar, nə sən, nə də Fəxr Razi.

² Burda kəmiyyətdən başqa keyfiyyətin dəxi dəxli vardır... Ancaq çox uzağa getməmək üçün keyfiyyət bəhsindən sərfi-nəzər ediyoruz.

Böyle bir beyni möhtəvi bir baş tasının cəsaməti arşın ilə, daha doğrusu həndəsə üsulu ilə ölçülərsə, hər halda bunun bir hamam qübbəsindən ziyadə olması lazım gəlir!.. Böylə div qafalı bir zişüur təsəvvür edə bilirmisiniz?! İnsan bir heyvani-ictimai olub şu rəy ilə, məşvərətlə, üquli-müştərəkə ilə iş gördüyü üçün bən bunu təsəvvür edə bilioram...

Böylə bir zişüurun adı Dövlət Dumasıdır ki, 27 nisandan bəri Peterburqda əqdi-məclis etməyə başlamışdır!..

Dövlət Duması denilən bu böyük zişüur ictimai bu günlərdə dövlətdən mətalibi-mütəəddidə miyanında bir də edam cəzasının bilkülliyyə və ilələbəd ləğv və fəsx olunmasını tələb ediyor, etmək istiyor! Rusiya tarixinin müşəşə və müəzzəm olan bir dövrü-cədidi hürriyyət və insaniyyət xatirəsi üçün müttəhimlərin əfvi-ümumisi və edam cəzasının bilkülliyyə ləğvi ilə başlayır! Bu nöqtəyə diqqət edəlim, bu işin əzəmətini, ülviyyətini dərk edəlim!.. Dərk edəlim, çünki dərk etmək hər iki, üç gündə bir qətli-cinayətin şahidi bulunan bizlərə, Bakı müsəlmanlarına vacibdir!..

Edam, qisas, qətl!..

İştə üç mənfur kəlmə ki, əsasən yekdigərlərinə müşəbeh olduqları halda aralarında fərqlər də vardır... Bunların üçü də adam öldürmək deməkdir...

Ancaq edam şəren və qanunun bilmühakimə bir adamı öldürmək və qisas qətli irtikab edən bir adamı şəren öz cinayətinin mislilə cəzalandırmaq olduğu halda, qətl cinayəti düşmənçilik, intiqam, oğurluq, quldurluq, ya bir mənəfət niyyətilə adam öldürməkdir!..

Əqli, beyni bir neçə yüz girvənkə gələn böyük başlı dövlət duması diyor ki, insanı hətta qəbahət və cinayət sahibi olan insanı öldürməyə, hətta qanun və ədalət dairəsində və mühakimədən sonra dəxi öldürməyə heç bir kimsənin, hətta nə padşahın, nə dövlətin və nə də millətin haqqı olmasın!.. Bu haqq insana həyat bəxş edən cənab həyyilayəmutdan¹ başqa kimsənin deyildir!.. Ağır beyinli, böyük başlı dövlət duması böylə diyor... Bakalım, balaca başlı, yüngül beyinli, bizim bakılı qatillər nə diyorlar?.. Bunlar da diyorlar ki: “Biz nə şəriətə, nə dövlətin qanununa baxarız!.. Biz öz balaca beynimiz ilə qayət adilənə bir mühakimədən sonra, yaxud sualsız, cavabsız və mühakiməsiz olaraq bir adamın qətlinə hökm edəriz, bədə hökmümüzü

¹ Ölmez bir diri

mövqei-icraya qoymaq üçün mədəni bir şəhərin küçələri ortasında cəmətin gözü qabağında o adamı tapancamızın güllələri ilə gözəlcə öldürürüz!..” və öldürərlər də!.. Bununla iş bitməz, sonra məqtulun qövm və əqrəbası əxzi-intiqam edib, qan almaq üçün qatilin, yaxud qatilin qövm və əqrəbasının peşində dolaşırlar... fürsəti bulduqda öldürərlər!.. Sonra bərikilər başlarlar, yenə ötəkiləri təqibə. Bu sürətlə, bir müqatilə illərcə, əsrlərcə, ilə nəhayət silsiləvari davam edər, durar!.. Qərribə burasıdır ki, qisas məsələsində şərən qətl cəzası ancaq qatilin özünə münhəsir ikən intiqamçılar qatilin qövm və əqrəbasını da əsirgəməzlər... Guya hər insan öz qövm və əqrəbasının cinayətindən məsuldur!.. Böylə əqlə, məntiqə, insaniyyətə müğayir olan bu qan güdmək adəti-mənhəsəsinə bura xəlqindən başqa, bir də Balkan şibh cəzirəsində arnavudlar arasında müşahidə etmiş idim. Lakin bu cəsur və nəcib millətin bu dərdə qarşı gözəl bir dərmanları da var ki, məəttəəssüf o dərmanı burada görmüyürəm!.. O dərman arnavudca bəsa denilən adətdir. Bəsa nədir? Bəsa cəmətin bir yerə cəm olub əhdi-peymanla müqatilədən əl çəkib qan güdən xəsmlərin bir-birini əfv etməsinə denilir... Silsiləvari müddəti-mədidə bir müqatilənin davamını görməkdən bizar olan arnavudlar beş-on ildə bir kərrə xeyrixah bir zatın, ya bir alimin təşviqilə şu bəsa adətinə müraciət edərlər...

İndi Peterburqdakı məclisi məbusanın Dövlət Dumasının yeni başlayan bir dövr səadət üçün edam cəzasının, yəni adam öldürmək üsulunun ləğvini padşahdan istida etdiyi bir zamanda bizim Bakının və Bakı ətrafındakı kəndlərin bu bəsa qaidəsinə müraciətlə böylə intiqam və qisas üzündən adam öldürmək əməllərinə xitam vermələri münasib olmazmı?.. Cəməti bu əmri-xeyrə təşviq etmək vəzifəsi cəməət arasında sahibnüfuz olan zatlının, cəməət mücahidlərinin, ələlxüsus bizim ruhanilərimizin, alimlərimizin, mollalarımızın öhdələrinə tərəttüb edən bir vəzifədir, zənn edərəm. Cəmətin hörmət və rəyətinə məzhər olmuş bu kimi zəvat yığılıb bu işə bir tədbir, bir çarə etməlidirlər. Bu müxasimələrə, bu müqatilələrə bir xatimə çəkməlidirlər!.. Xalq orqanizasiya ilə, yəni üzviyyəti-ictimaiyyə ilə “intizami-təşəkkül”¹ ilə, türkcəsi cəməti yekvücut bir halda qoyub əfradi-cəməti bir intizam daxilində o vücudun əzası qılmaq sürətilə öz millətlərini qüvvətləndirmək, təriqi-nicat və səlamətə çıxarmaq

istiyorlar. Bizdə isə bu müxasimələr üzündən orqanizasiya yerinə dezorqanizasiya, “intizami-təşəkkül” yerinə “ixtilali-təşəkkül”, “üzviyyəti-ictimaiyyə,” yerinə “ənaniyyəti-şəxsiyyə”; əqrəzi-nəfsaniyyə hökm sürüyor!.. Vücudi-ictimaimizin əzası olan əfradi-milliyəmiz beynində ziddiyyət, xüsumət, ədavət rəf olunmadıqca, müxasimin arasında təlifi-beyn edilmədikcə, bədəni-milliyəmizi əlil və məriz hesab etmək və bu dərdə bir dərman almaq lazımdır!.. Qəzetələrdə, Yekaterinoslavdan çəkilmiş böylə bir teleqraf mündəricidir: Yekaterinoslav məbusi İsposobni dövlət dumasında edam cəzasına bir az tərəfdarlıq etdiyi üçün Yekaterinoslav əhli onun əleyhinə protesto etmişlər, təhtində 500 imza olan bu protesto “Yujnaya zarya” (Fəcri-cənub) qəzetəsində təb və nəşr edilmişdir. “Əgər paytaxtda ictimaiyyət edən dövlət duması, əgər dövlət dumasına məbuslar göndərən şəhərlər vəlou qanun dairəsində, edam cəzası şəklində olsun, adam öldürmənin əleyhinə protestolar edərlərsə, bu cəzanın insaniyyət namına ləğvini şiddətlə tələb edərlərsə, adam öldürmələrin ən ədna, ən mənfur, ən çirkin şəklə olan qətl cinayətinə qarşı bizim sürətlə hərəkət etməmiz lazımdır? Biz beş yüz, beş min imza ilə deyil, əlli min, yüz min fəryad ilə protesto etməliyiz!..”

Afrikanın vəhşi zuluslarına, niyam-niyamlarına oxşamaq yetər... Bir az da albaniyalılardan, arnavudlardan ibrət alalım. Bəsa qaydasını burada qəbul edəlim. Rusiya üçün tarixlərdə misli görülməmiş təzə bir dövr başlıyor. Bu dövr-cədidin ibtidası mövludi-nəbiyyə müsədif olduğunu zikr etmiş idik!.. Dövr-cədidə nəzəri-diqqətə alalım, peyğəmbərimiz xatəmül-ənbiyyə hörmətinə, insaniyyət və ittihadümmət namına keçmiş hesablardan əl çəkəlim, olan oldu, keçən keçdi, deyib günahkarları əhv edəlim, bağışlıyalım... Bu günlərdə bizə nə lazım? Bəsa lazım!.. Bəsa, bəsa, bəsa!.. Yerə batsın keçmiş ədavətlər!.. Yaşasın bəsa!..

Ə.H.

“Həyat”, 1906, №100

¹ Yeni türk qəzetələrindən bəziləri orqanizasiyayı böylə tərcümə edirlər.

AXUND ƏBU TURAB HƏZRƏTLƏRİ “ELMİ-ƏBDAN”

“Həyat”ın yuxarıdakı sütunlarında fazili-möhtərəm Axund Əbu Turab həzrətlərinin “Bizə hansı elmlər lazımdır” ünvanlı məqaləsini dərc edirik, lakin bu xüsusda əvvəl əmrə qareini-giramə bir neçə ixtaratda bulunmağı özümüzə vacib bildik. Axund həzrətlərinin məqaləsi qəzetəmizin tutduğu məsləkə, o məsləkə ki, “Həyat”ın təxminən bir sənə əvvəl çıxan birinci nömrəsində tövzih edilmiş idi, tamamilə müvafiq deyildir, daha doğrusu, qismən müvafiq olduğu halda, qismən də müvafiq deyildir!..

Bununla bərabər məqaləyi iki-üç səbəbə görə böyük bir məmnuniyyətlə dərci-sütun edirik: Səbəblərin birisi budur ki, məqalənin əl vurduğu məsələ fəvqəladə mühümdür.

Rusiya inqilabı-ictimaiyyə və siyasiyyəsilə açılan bu qədər əhəmiyyətli bir dövrü-cədidin ibtidasında, müsəlman cəməatlərinin rahi-tərəqqiləri üzərində bulunan mancə və hailələrin, əngəllərin bir-bir rəf və dəf edildiyi bir zamanda və müsəlmanların önlərində bir neçə yol açılıb bu yollardan hansı ilə gediləcəyi xüsusunda tərəddüdə düşdükləri bir anda, bizə “hansı elmlər lazımdır” məsələsindən daha əhəmiyyətli bir məsələ təsəvvür olunamaz, zənn edirik!

Bu qədər əhəmiyyətli bir məsələyi ortaya vəz etdiklərindən naşi axunda təşəkkür etməklə bərabər, digər tərəfdən dəxi məsələyi layiqilə həll edəmədiklərini bəyana məcburuz!

...Axund həzrətlərinin ülumi-əqliyyəyə o qədər etibarlı olmayıb buyururlar ki, “Bizim oxucularımız Avropa əhalisini insaniyyət və mədəniyyətə dərcəyi-kəmalə yetiribdirlər, amma mən deyirəm, Avropa əhalisi qanuni-siyasiyi-ilahiyyədən azad olduqlarına görə eyni vəhşətdədirlər...” “Hikməti-təbii bilməklə insan olmaq olmaz, hikməti-ilahi ilə kamil olmaq insanı insan edər”. Əgər insan... dəyanəti-islamiyyəyə alim və arif ola və ülumə cahil, əlbəttə insaniyyətə zərər yetirməyəcəkdir... Əgər bir şəxs tamam ömrünü ülumi-riyazi və hikməti-təbii təhsilində sərf edər, müəllimi-əvvəl Aristotalis məqamını dərk edər, əlbəttə təriqi-übudiyyətə, həqqətəalayə, alim və arif olmayacaq və insaniyyət və mədəniyyət şəhrinə daxil olmayacaqdır”.

Bu sözlər sadə “klerikalizma” saiqəsilə yazılmayı: Fransa alimi-ədibi-məşhəri Jan Jak Russo da böylə bir fikirdə bulunmadımı? Nə qərib təsadüf?! Biz bu saat Rusiya dövrü-inqilabının, inqilabi-kəbirinin ibtidasında bulunuruq... XVIII əsrin ortalarında, yeni Fransa

inqilabi-kəbirinə bir az təqəddüm edən bir zamanda axundun məqaləsi məzmununa qərib məzmununda Fransanın Dejon akademiyası mühərrirləri tərəfindən böyük bir mükafati-nəqdiyyəyə müqabil, qələmə alınıb həll edilmək üçün bir məsələ dərciyan etdi ki, böylə idi: “Ülum və fününun tərəqqisi və bəşəriyyətin kəsb-i-mədəniyyət etməsi əxlaqi-insaniyyəyə hüsni-təsirimi, yoxsa sui-təsirimi etdi? Təbiri-axərlə insanların əxlaqını təhzib edib düzəltdimi, yoxsa pozub fəsadımı uğratdı?” ... Bu suala cavab yazanlar içində mükafatı qazanan mühərrir ülum və fününun tərəqqi və təməddünün məzərrətinə hökm edən məşhur Jan Jak Russo oldu, lakin heyhat!!! Jan Jak Russo məsələyi dürüst həll etdiyi üçün deyil, məqaləsini böyük bir fəsatat və bəlağətlə, əzim bir qüdrəti-qələmiyyə ilə yazdığı üçün mükafatı qazandı!.. Onun əsasən fikri batil idi, akademiya özü onun fikrini təsdiq etmədiyi halda mükafatı verdi... Russonun hökmü qətiyyəni ülum və fününunun ziddinə, əleyhinə idi... Lakin Əbu Turab axund bu qədər iləri getmiyor!.. Müşarileyh ancaq buyurur ki, ülum və fününu, ülumi-müsbətəni, fünuni-əqliyyəni təhsil etməkdə, onlardan məhrum olmaqda bir bəəs yoxdur, yetişir ki, ülumi-diniyyə və məzhəbiyyəyə, ülumi-nəqliyyəyə haqqı ilə vaqif olaq!..

Öyləmidir?

Bən bu anda qayət müşkül bir mövqədə bulunduğumu hiss edirəm, çünki məsələ öylə bir məsələdir ki, bu xüsusda yazılacaq məvəd üçün yəvmi bir qəzetə məqaləsinin vüsəti kafi və müsaid deyildir. Həqiqət aydın bir surətdə göstərilə bilmək üçün bir neçə ilin tətəbbüati-əmiqədən sonra üç-dörd yüz səhifəlik bir kitab vücuda gətirməlidir. Bir qəzetə məqaləsində isə böylə bir kitabın möhtəviyyatını müxtəsər və müfid surətdə bəyan etmək hər mühərririn həddi deyildir!.. Bu mübahisə qədimdir: Əflatun, Ərəstu və Lukretsi dövründən başlayıb zamanımıza qədər davam etmiş və etməkdədir. Bu mübahisəyə müsəlman üləmasından Əbu Əli Sina, Farabi, İbn Rüşd kibi dahilər girişmişlərdi... Zəmanəmizdə belə bilxassə bu məsələ ilə məşğul olanlar az deyildir. Rusiya, Avropa və Amerika üləmasından Tolstoy, Renan, Dreper kibi zəvatı zikr edə bilərik. Hətta amerikalı Dreper bu növ mübahisəyə “Nizai-elmü din” adı verib bu ünvanla mühüm bir kitab belə vücuda gətirmişdir. Kitab məşhur osmanlı ədibi Əhməd Midhət tərəfindən türkcəyə dəxi nəql və tərcümə edilib İstanbulda çap edilmişdir... “Nizai-elmü din”!..ixtilafı-fənnü məzhəb!.. qorxulu sözlər deyilmi?! Lakin heç qorxmayın, çünki həqiqət halda niza və ixtilaf elm ilə din arasında deyildir!..

Çünki nə həqq və mübin olan din elmdən qorxar və nə də elmi-həqiqi din və məzhəbə düşməndir. İxtilaf bunlar arasında deyildir! İxtilaf özlərini həris və hamili-din bilən mollalarla ülumi diniyyədən xəbərdar olmayanərbabi-elm və maarif arasındadır!..

Axund həzrətləri çox gözəl buyururlar ki: “Kişi bilmədiyi elmə düşmən olur, şəxs özgülərini öz düşməninə tərəf dəvət etmək qeyri-məquldur!”

Biz ülumi-diniyyə təhsilinə lüzum görməyən, əhəmiyyət verməyən “oxucularımızın” əslən və qədən tərəfini iltizam edəməyiz! Fikrimizi daha aydın və daha cəsərlə söyləyəlim: Bunlar çox böyük “qələt eliyorlar”! Bunlara iqtida edənler həqiqətən zəlalətdədirlər! ...Lakin digər tərəfdən ülumi-əqliyyədən ülumi-müsbətəyi-mütərəqqiyyədən, ülumi-cədidədən sərfi-nəzər etmək istəyən ruhanilərimizin dəxi heç bir vəchlə tərəfkiri ola mayız!.. Cəmətə pişvalıq, müqtədalıq, rəhbərlik iddiasında bulunan böylələri nə milləti qabağa apara bilərlər, nə də ümməti nicat və səlamətə, ictimai, siyasi, iqtisadi bir nicat və səlamətə isalə qadir olurlar. Bileks böylə üləmayi-diniyyə, sadə ülumi-qeyri-diniyyə ilə pərvərişyab olmuş şəbanımızı dinin haqlığı, həqqaniyyəti, ülviiyyəti haqqında daha ziyadə bir şəkk və şübhəyə salalar!..

Axund həzrətləri, biz öylə zənn edirik ki, bizə ülumun kəffəsi eyni dərəcədə lazımdır: həm ülumi-diniyyə, şəriyyə və ruhaniyyə, həm riyaziyyat və təbiyyat kibi ülumi-müccərrədə və cismaniyyə! Mədinəyi-elm olan Həzrəti-Peyğəmbərimizin (s) fikri də böylədir, babi-elm olan və riyaziyyat və təbiyyat və ədəbiyyat kibi ülumə vüqufi-təmməsi bulunan cənab Əli (kərrəm-məllahu vəchə) də bu yolda bir alimi-küllidir!..

Ayrı-ayrı yollarla bir məqsədə vasil edən tirqi-aliyyədən birinin banisi olan və övliya içində Hikməti-Quranı mükəmmələndərk edən Həzrəti-Mövlananın da

“Çənd çənd əz hikməti-yunanıyan
Hikməti-ımanıyanra həm bəxan”¹ –

deməkdən muradı yenə bilatəxsis ülum və fününun kəffəsidir, kəffəyi-şüəbatıdır!.. Bu gün yunanilərin məqamını avropalılar tutur.

¹ Tərcüməsi: “Nəçə-nəçə yunanların hikmətilə yanaşı;
İmanlıların da hikmətini oxu”.

Rəsuli-əkrəm buyurur: “Tələbül-elmi fərzən əla küll müsəlmin və müsəlme, ütlübül-elmə minəlməhdi ilələhəd, Ütlübül-elmə vələu bis-sini!..”¹ Bu kəlamı-şəriflərin cümləsində elm ələləümüm elmdir! Sadə elm şəriət olsa idi, Çinə qədər təhsilə gedək deyilməzdi. Buna bir dəlil də hər nədənsə Axund həzrətlərinin zikr etmədikləri: “Əl-elmü elməni elmül-əbdan, elmül-ədyan”² kəlamı-şərifidir.

Bu kəlamda iki nöqtəyə diqqət etməlidir: Nöqtələrdən biri elmül-əbdanın elmül-ədyana təqdim edildiyidir. Bu bir təqdimül-əhəmm ələlə-mühümdür!.. Digəri ədyan kəlməsinin cəm siğəsində istemal olunduğudur. Kəlmənin cəm siğəsində istemalından anlaşılıyor ki, sadə dini-islami bilmək kəfi deyildir. Sair dinlərə dəxi vüquf peyda etməlidir. O dinlərin nə olduğunu bilməlidir!.. Bu nədən böylə icab ediyor? O dinlərin əhkamına əməl etmək üçün mü? Xeyr!.. O dinlərin batil olduğunu anlayıb rədd və cərh etmək üçün, onlara süluk edənlerle mübahisəyə girişib nəşri-dini-mübini-islam etmək üçün onları bilməlidir!.. Liverpollu Şeyx Abdulla Qovilyam həzrətləri bu axır zamanda ermənilərin Qriqoryan məzhəbini mütləyə qonulmadımı? Peyğəmbərimiz və əshabəyi-kirami müşriklərin və bütperəstlərin dəxi etiqaqlarına vaqif idilər!.. Biz isə Zərdüşt və Buddanın dini şöylə dursun, süluk etdiyimiz bir məzhəbdən başqa sair məzahibi-islamiyyəyi belə layiqilə bilmiyoriz!.. Bir darülfünuni-islamiyyəmisə olsa, onun ilahiyyat şöbəsinə mollalara tarixi-ədyanı oxutdurmaq lazım gəlməyəcəkmiz?.. Nə isə sədəddən ayrılmıyalım.

Ülumi-diniyyəyi-ruhaniyyəyi, qanuni-ilahiyyəyi, şəriəti, elmi-əqaidi, elmi-təfsiri, elmi-hədisi, elmi-fiqhi bizə oxumaq vacibdir! Bu bir aşikar şeydir, bunu kimsə inkar edəməz! Lakin ülumi-riyaziyyə və təbiyyəyi, ülumi-iqtisadiyyə, ictimaiyyə və siyasiyyəyi də, fünuni-ziraiyyə, tüccariyyə və sənaiyyəyi də təhsil etmək eyni dərəcədə və bəlkə daha ziyadə və vacibdir!.. Bu isə isbata möhtacdır, şimdiki halda və bizim aramızda möhtacdır. Çünki mollalarımız və əz cümlə axund Əbu Turab həzrətləri bu xüsüsda bir az şübhə ediyorlar. Məlumdur ki, həqayiqi iki növ olub əqliyyat və nəqliyyatdan ibarətdir. Həqayiqi-riyaziyyə və təbiə əqliyyati sinfindəndir... Bu o həqiqətlərdir ki, cəmi bəşəriyyəti onu müttəhidən qəbul edir, heç bir insan

¹ Elm oxumaq bütün müsəlman kişi və qadınlara vacibdir. Bəşikdən qəbrə qədər elm öyrən, Çində olsa da, elmi ara.

² Bədən (tibb) elmi və dinlər elmi elmlərin ən yaxşısıdır.

hansı qövmə mənsub olursa-olsun, istər yaponlu, çinli, istər rus, firəng, istər türk, ərəb, fars hansı dində bulunursa-bulunsun, istər buddist, brəhmən, istər xristiyan, istər müsəlman onu inkar edəməz!..

Hamı oxursa anlar ki: elmi-hesabda iki dəfə iki dörd edir. Həndəsədə bir müsəlləsin üç zaviyəsi iki zaviyəyi-qaiməyə müsavidir. Elmi-heyvanatda balıqlar suda qəlsəmə ilə tənəffüs edirlər. Elmi təşrihdə insanın qəlbi qəfəsi-sədrdə sol tərəfdə və qara ciyəri coufi-bətnində sağ tərəfdədir və fələkiyyatda ərz bir kürə şəklindədir, öz məhvəri ətrafında dövr ediyor. Küsuf ya xüsuf filan səbəbdən, ya filan gün vaqə olaraq və ilx... Həqayiqi-nəqliyyə isə böylə deyildir. Bəşəriyyət, yəni müxtəlif miləl və əqvamdan ibarət bəşəriyyət-həqayiqi-nəqliyyə xüsusunda çox kərrə ittihad edəmiyorlar. Çox dəfə biri digərinkin qəbul etmiyor, şübhə ediyor. Həqayiqi-əqliyyə insanları bir növ ilə ittihadə dəvət etdiyi halda, həqayiqi-nəqliyyə araya ixtilaf salıyor, bir millət digərinin həqayiqi-nəqliyyəsinə qəbul etmək üçün lazımdır bunlar ümum bəşəriyyət tərəfindən qəbul olunan əqliyyətə müstənid olsun... Bu sözlərdən əqliyyətin nəqliyyətdən əhəm olduğu anlaşılıyor! Əhəmmi buraxıb sadə mühüm ilə iktifa etmək isə caiz olamaz!..

Axund həzrətləri buyuruyorlar ki, “əgər bir şəxs ülumi-riyaziyyə və hikməti-təbiyyədə Aristotalis məqamını dərk edə, əlbəttə, həqq-təalaya alim və arif olmayacaq”. Cavabın deyirik ki, nə Sokrat və nə də Ərəstu peyğəmbər deyillər idi və peyğəmbərlərin ən böyüklərindən hənz xəbərleri yox idi. Lakin ülumi-məzkurə və əqliyyət sayəsində vəhdaniyyəti-rəbbaniyyəyə qail oldular və həmsəhəriləri olan yunan müşriklərinin etiqadlarına rəğmən vəhdaniyyəti isbat etdikləri üçün bu yolda əziyyət və cəfa çəkdiilər. Sokrata zəhər içirib öldürdülər, Ərəstuyu da qətl ilə təhdid edib vəfatından bir sənə əvvəl ixtiyari-qürbətlə Xalkidə şəhərinə fərara məcbur eylədilər. Bu isə eşqi-həqiqiyə dələlət edər!.. Demək oluyor ki, həqq təalaya alim və arif olmaq üçün ülumi-əqliyyə dəxi kömək eyliyor... Zətən ülumun hankısı insanı vəhdaniyyətə, hikmət və qüdrəti-rəbbaniyyəyə arif etmiyor? Həndəsə və riyaziyyət gücü ilə dərk edilə bilən elmi-heyətmi? Əhvali-səməviyyəmi? Hikmət və təbiyyat vasitəsilə mütalie oluna bilən əhvali-qəşri-ərzmi? Daşlar, ağaclar, heyvanlarımı?.. Təbabət və səhhət niyyətilə təşrih edilən bədəni-insanımı? Bu ülumun kəffəsini əsbabi-atiyyəyə məbna dəxi təhsil etmək zəruridir.

Lakin əsbabı müxtəsərən tedad etmədən əvvəl balaca bir hekayə nəql edəyim: Bir gün köhnə üsulda, ata-babadan qalma köhnə bir üsulda qayırılmış bir lodkanın dəniz ortasında durulub iki balaca tiflin dənizə düşüb qər q olmaq üzrə bulunduqlarını müşahidə etdim. Sahildən bu halı gören uşaqların validəsi canxəraş bir surətdə fəryada başladı. Səri hərəkətli bir buxar lodkası (istimpot) bunların imdadına yetişdi, lakin uşaqların birisini bərhəyat və digərini meyit halında olaraq sudan çıxara bildi... İkinci tiflin bulunduğu hali-mövti-həqiqi olmayıb mövti-zahiri idi. Sahilə yığılan xalq arasında bir molla ilə bir də bir təbib var idi... Əgər uşaq həqiqətən vəfat etmiş ola idi, molla ancaq onu qüsl və təkfən edib ölü namazını qılacaq idi!.. Biz inkar etməyirik ki, yerində bu da lazımdır. Lakin bundan əlzem bir tədbir var idi ki, molla etmədi... O da təbibin müraciət etdiyi tənəffüsi-süni və sairə idi!.. İndi hikməti-təbiyyə gücü ilə qayrıla bilən səri hərəkətli istimpot olmasa idi, ülumi-tibbiyyəyə aşına bir təbib orada bulunmasaydı, uşaqların validəsini sevindirmək mümkün olacaqmı idi? Bu insaniyyət və mədəniyyət deyilmidir və dolayisilə Allah yolunda bir əməli-xeyr deyilmidir?.. Franklin tərəfindən icad və emal olunan sipəri-saiqə, yer altındakı mədənlərdə işləyən fəqir fələlərin möhlükədən xilas etmək üçün hikmətşünasi-şəhir Devi tərəfindən ixtira edilən lampa, Devi lampası, qudurmaq bəlasından insanı azad etmək üçün Pastor tərəfindən kəşf olunan məsəl, hökuməti-mütləqeyi-müstəbidə zülmündən rəiyyəti xilas etmək üçün Monteskyö tərəfindən göstərilən tədbirlər, ruhül-qəvanin, sərmayədarların hirs və təməindən, ehtikarından fığərayi-kasibəyi azad etmək üçün Marks tərəfindən göstərilən çarələr və Avropanın bu qədər darül-əczaləri, darül-itamları, darül-məsakinləri, darül-tərbiyələri və ilx. və ilx. həp insaniyyət və mədəniyyətə xidmət deyilmidir?..

Allahı bilmək üçün, onu düşünmək üçün, əvvəl əmrdə bədəni-insan salim olmalıdır və insanın məişət və güzəranı başqalara, ələlxüsus başqa millətlərə möhtac olmamalıdır.

On ke şiranra konəd rubəhməzac
Ehtiyac əst, ehtiyac əst, ehtiyac!..¹

Əqvam və məmaliki-islamiyyə qüvvətlənib dini-islami rövneqləndirmək üçün məmaliki-islamiyyə: Misir, Cəzair, fars və sairə kibi

¹ Tərcümesi: Aslanları tülkü sifətinə salan
Ehtiyacdır, ehtiyacdır, ehtiyac!

bir-bir yədi-əğyarə keçməmək üçün bu əqvam arasında, bu məmalik içində hər şeydən əvvəl ülumi-əqliyyənin tərəqqisi və intişarı lazımdır! Cihad, quru yumruq ilə olmaz, silah lazımdır, elmi-hikməti-təbiyyə və kimya sayəsində qayıran barıt, tüstüsüz barıt və güllələri igirmi verstdən atan barıt lazımdır!..

Hərəməyni-şərifə dəmir yollar qayrılmaqla hüccacə və dini islamə xidmət edilmiyormu? Bunları özümüz qayırmayıb firənglərəmi yapdıralım?.. Firənglərəmi yapdıralım ki, məmləkətin enini, uzununu, daşını, torpağını, dərəsini, tərəsinəni həndəsə üsulu ilə ölçüb-biçərkən sövqəlceş və sühuləti-istila nöqtəyi-nəzərindən bütün məlumatı əldə etsinlər?.. Xeyr! Müsəlmanlara əqvam ilə məqul bir surətdə rəqabət etmək üçün ülumi-əqliyyə lazımdır!.. Vəxti-səadətdə cihad əsnasında qazılan xəndəklər, tikilən qalalar, istehkamlar, həndəsəsiz ülumi-hərbiyyə və memariyyəsizmi yapıldı? Mücahidlərin əllərindəki qılınclar, şəmşirlər məlumatı-sənaiyyəsizmi qayırdı?! Ülumi-diniyyəyi sadə insaniyyəyə, ixvani-diniyyəyə xidmət etmək üçün lazım deyildir!.. Bəlkə ülumi-diniyyəyi behəq fəhm və dərk üçün dəxi lazımdır! Ülumun kaffəsi yekdigörinə mürtebitdir, bağlıdır!.. Birini digərsiz anlamaq olmaz! ...Oxuduğu bir kitabdan hər kəs öz məlumatının dərəcəsinə bir mənə istixrac edə bilər. Kəlamullahi Musa, Musa kimi çoban, çoban kimi anlar. Alim ona alimənə, cahil cahilanə bir mənə verir!.. Cahil Quranı oxursa, deyər ki, ərz öküzün buynuzu üzərindədir. Alim oxursa, həqiqətin nədən ibarət olduğunu dərk edər!.. Qurani-kərimi şərh və təfsir edən zatın əqli cəmi ülumun, həm ülumi-əqliyyə, həm nəqliyyənin qüvvətilə tənvir edilmiş, pərvərişyab olmuş olmalıdır!..

Rusiya darülfünunlarında, universitetlərdə ilahiyyat şöbəsi məfquddur. Bu növ ülumi-diniyyə ayrıca xüsusi məktəblərdə, darülfünunlarla əlaqəsi olmayan məktəblərdə tədris ediliyor, kim bilir, bəlkə rus keşişlərinin ülumi-əqliyyədən qorxduqları üçün iş böylə olmuşdur!.. Germaniya darülfünunlarında isə ilahiyyat sair ülum ilə bir yerdə tədris edilir... Öz kölgəsindən qorxan osmanlı hökuməti diyanəti-islamiyyənin əsla və qətən ülumi-əqliyyəyi-mədəniyyədən qorxmadığını fəhm və idrak etmiş olmalıdır ki, beş-altı sənə əvvəl İstanbulda təsis və güşad etdiyi universitetdə (yəni darülfünunikülliyədə) Germaniya üsulunda olaraq sair şüəbati-ulum miyanına ilahiyyat şöbəsinə dəxi daxil etdi.

İndi bir məsələ daha: Bu qədər ülumun kaffəsinə hər kəs, hər fərd vaqif ola bilermi? Xeyr! Hətta tibb kimi bir elmin belə hər şöbəsinə hər həkim vaqif olamaz! Olmadığı üçün tibbin ələlümüm məbanisinə bir dərəcə kəsbi-vüquf etdikdən sonra şüəbati-tibbdən birində ixtisas peyda edər: Biri diş həkimi, biri göz təbibi, biri cərrah olur, biri ancaq məcanini tədavidə həziq olduğu halda, o biri bir məharətlə əmrəzi-daxiliyyəyi müalicə edər və ilx. Sənayədə “təqsimi-məsai” qaydası vardır. Bu qayda ələlümüm ülumunu təhsil xüsusunda dəxi caridir!..

Hər kəs ülumdan bir qisminin bir dərəcə məbanisinə aşına olduğu halda, məzacına, təbiətinə, istedad və qabiliyyətinə görə vəxt və zəmanını, ömrünü ülumdan bir növünə vəqf və həsr edər. Ülumun kaffəsinə aşına ola bilən əqillər, zəkalar nadiratdandır. Bunun üçün Əflatun, İbn Sina, Farabi, Kont, Kant, Spenser olmaq, anadan öylə doğulmaq lazımdır...

Bir millət, bir cəmaət isə ancaq təqsimi-məsai qayidesilə tərəqqi edə bilər!.. Rus malakanlarının istədikləri kibi hamımız molla olamayız!.. Malakanlar böylə olduqları üçün keşişləri aralarından qovub tərd etmişlərdir... Biz hamımız molla ola bilsək bizə də mollaları, axundları qovmaq lazım gəlir! Öylə etsək və hamımız ancaq molla olsaq, ümməti-islamiyyə tərəqqi edib təriqi-nicatamı çıxar?.. Xeyr! Çünki Rimdəki papalıq hökuməti Qarribaldiyə, Fars hökuməti Avropa siyasiyonuna yem olduqları kibi bizi də qonşularımız böyük bir sühulətlə bəl edib udarlar!..

Udulmaq üçün ülumun kaffəsinə, həm ülumi-diniyyəyə, həm ülumi-dünyəviyyəyə, həm elmül-əbdanə, həm elmül-ədyanə eyni nəzərlə baxıb eyni dərəcədə rəğbət göstərməliyiz. Kimimiz molla, kimimiz təbib, kimimiz mühəndis, kimimiz kimyagər olmalıyız!.. Lakin behəq olmalıyız!.. Yoldaşlarımızdan bir zat (Nər) Peterburqda vaqe nizai-millət və hökumətdə millətin qazanacağını anlayıb keçən nömrələrin birində dedilər ki, “Yol verin, millət gəlir!.. Millət və hökumət nizainın heç olmazsa böyük bir mənəsi var, bimənə olan “nizai-elm və dinə” qarşı nə deyəlim? Biz də mollalarımıza xitabən deyirik ki: Yol verin! Ülumi-diniyyə, ülumi-əqliyyəyə yoldaş olduğu halda gəlir!.. Biz öylə zənn edirik ki, həqiqi iman bunu icab ediyər, onun üçün İbn Sina Əbu Əli Hüseynin kəlamı ilə xətmikəlam edəriz:

Kofre ço məni gəzafu asan nəbuved,
Möhkəmtər əz imane mən iman nəbuved.
Dər dəhr çu mən yekiyo an həm kafər,
Pəs dər həme dəhr yek müsəlman nəbuved¹.

Ə.H.

"Həyat", 1906, №106

ZİŞTİN BİR FİLOSOFUN VƏFATI

Məmat həyatın şərtlərindən biridir: həyati-kainat və məmati-mühit və şamildir. Şəhabi-saqıblər, axan yıldızlar, daha doğrusu, atəşparələr lövhi-asimanda nurani və atəşin bir xətti-mədid şəklində əsər buraxdığı kibi öylə də çox kərrə məmat lövhəyi-həyat üzərində uzun bir iz tərək ediyər. Bu növ izlər dəxi həyatın təzyinatındandır. Böylə iz buraxan məmatları həyati-ələmin muradı olmaq istəyən "Həyat" qəzetəsi zikr etmədən keçəmiyor... Keçənlərdə İbsenin vəfatı münasibətilə qəzetimizdə bir neçə söz söyləndi... İndi də teleqraf bizə Qrossellixtifeld bələdəsində Germaniya filosoflarından məşhur Hartmanın vəfatı xəbərini verdi... Bu münasibətlə müşari-leyh həkimin məsləki-fəlsəfəsi haqqında bir nəbzə məlumat vermək istiyoruz... Lakin ey qare, sən bu nəbzə etiraz edəcəyini biliyoram, biliyoram deyər deyəcəksən ki, "Böylə bir zamanda nə fəlsəfəbazlıqdır!.. Şəhərimizdə xalq Dumaya məbus seçmək üçün bir hay-huy intixab içində bulunurkən Hartmanın fəlsəfəsi kimə lazımdır!..

Sən bizə anlat ki, Dumaya, dövlət dumasına seçilməyə layiq içimizdə filosof kimdir? Kimdir Bakıda o filosof, o həkim ki, gedib Peterburqda məclisi-məbusanda sair əzalar kibi bağırırsın ki, bizə də, biz Qafqaziya müsəlmanlarına da, yersiz, yurdsuz qalan, əsarət bələsına düçar olan biz müsəlmanlara da "yer və azadlıq" lazımdır. "Yer" – yəni əkin və ziraət yeri lazımdır. "Azadlıq" – yəni müsəlman və türk cəmətinin külliyyat etibarilə öz tərəqqi və səadəti üçün hər növ vəsaitə hür və sərbəst müraciət edə bilmək üçün azadlıq lazımdır!.. Son bizə "yer və azadlıq" fəlsəfəsini anlat!.. Cahanı bir qiyli qali-

¹ Tərcüməsi: Mənim kimisini kafir adlandırmaq asan deyil, Mənim imanımın möhkəm inam ola bilməz, Dünyada mənim kimisi bir dənədir, o da kafir, Dünyanın hər yerində bir müsəlman yox imiş.

inqilab və təcəddüd tutmuş, sən Hartmanın "pessimizmə"sindən bəhs etmək istiyorsan?! Peterburqda Rüstəm pəhləvan ilə Devi-Səfid güləşiyor, dövlət Dumasının əzası vəzirləri, nazirləri qovurlar, qovmaq istiyorlar, gah hiddətlənib "rədd olun" diyorlar, gah nəzakət xatirəsi üçün sadəcə "çıxın gedin" diyorlar... Bəri yanda isə şeyxül-islamı, müftiləri, qaziləri də qovmaq istiyorlar... Peterburqda vəzirlərin qovulacaq bir halda bulunduqlarını görə Əhməd bəy və tərəfdarları diyorlar ki, canım, rəvamıdır ki, vəzirlər özləri qovulmaqda ikən onların qulluqçularının qulluqçuları bizə şeyxülislam, müfti, ya qazi təyin etsinlər... Vəzirlər görək camaatın əksəriyyətindən seçilsin. Binaənəleyh şeyxülislamı, müftilər, qazilər də görək cəmət tərəfindən, müsəlman cəməti tərəfindən seçilsin... Bütün Rusiya cəməti başdan-başə iki böyük fırqə olub, yekdigərinin müqabilinə çıxmış, bu gün, sabah böyük bir görüş və mübarizə tamaşası hazırlanırkən Hartman vəfat etmiş, etməmiş kimə vəzifədir?! Bir neçə yüz ildən bəri Əflatunun, Ərəstunun, İbn Sinanın, Farabının quru adları ilə iktifa etdik, onların asar və təlifatlarını bilmək istəmədik və nə də türklərə bildirmək üçün tərcümə etdik. İndi də Hartmanın quru adını teleqraf xəbərləri sırasında görsek, kafi degilmidir?.. Heç o adı eşitməsək nə lazım gəlir!..

Ələlxüsus, içimizdən bəzi zəvatın eşitdiyinə görə Şopenhauer məsləkində olan bu filosofun kitablarını oxuyanlar, mütalihə edənlər intihar ediyorlar!.. Yəni etilafi-nəfs edib öz-özlərini öldürüyorlar. Çünki bu filosof öz qarelərinə intiharı tövsiyə ediyormuş!.. "Gedin, özünüzü öldürün", deyirmiş. Qareləri də əmrinə itaətdə qüsur etmiyorlarmış!.. İndi böylə müzür, fəqət nafi bir tövsiyədə bulunan bir həkimin kitablarını bizə tanıtdırmaq nədən icab ediyər?.. Böylə deyəcəksiniz, deyilmi?.. Mən də cavabən deyərəm ki, zatən onsuz da bizim cəmət heç bu filosofun məsləkinə aqah olmamış öz-özünü öldürmək yolunu tutmuşdur!.. O halda böylə bir həkimi tanımaqdan onlara heç bir zərər gəlməz... Bir də mütəvəffi həkimin hamı asarı müzür olmayıb içində nafe olanlar da var, biz də müzürlərdən sərfi-nəzər edib, faydalı sözlərindən bəhs edə biləriz! Əcəba, bəhs edə bilirmiyiz, bu da bir məsələdir. Çünki qarelərimiz böylə bir bəhsə izn və müsaidə versələr də, lisanımız istiləhati-fəlsəfiyyə cəhətindən naqis və fəqir olduğu üçün müsaidə etməyəcəkdir. Yəni Osmanlı şivəsi ilə böylə bir bəhsə girişmək olur və İstanbul üləmasından filosof Rza Tofiq əfəndi böylə bəhslərdə lisan cəhətdən əsla zəhmət

çəkməyir. Lakin bizim Azərbaycan şivəsilə fəlsəfədən dəm vurmaq çox çətindir! Farabinin, İbn Sinanın asarına müraciət etsək onların bəzən yunan istilahatını və yaxud bu istilahatın hərfiyyə tərcüməsini istemal etdiklərini görürüz! Kateqoriya, metafizika, məbəddə-təbiyyə və sairə kibi!.. İndi biz də şivəmizin dərəcəyi-vüsətini, daha doğrusu, məhdudiyyətini nəzərə alıb müşarileyh həkimlər kimi hərəkət etsək olmazmı?.. Bir də məsələyə çox da dərin girişməyib özümüzü bu qədər müşkülətə salmasaq daha yaxşı deyilmi?..

Binaənəleyh Hartmanın fəlsəfəsini müxtəsər və səthi bir surətdə bəyan etməyi münasib gördük. Hartman, Şopenhauer kimi "pessimizm", yəni "ziştini" fəlsəfəsini bina edənlərdən biridir. "Ziştini" nədir?..

Bu fəlsəfəyə görə həyat daimi bir səhnəyi-ələm və iztirabə rəğmli bir rəhgüzdür. Bu "qəmli rəhgüzarda" "zövq və ləzzət" bir quru xəyaldır. Həqiqi və müsbət olan ancaq ələmdir. Bu ələm, iztirabatın pəncəsindən xilas olmaq üçün bir çarəyi-nicat varsa, o da yoxluqdur, yox olmaqdır.

İştə böylə fikirdə bulunan Eduard Hartman 1842-ci sənəyi-miladiyyəsində Germaniya paytaxtı olan Berlin şəhərində təvəllüd etmişdir. İbtida üləmi-hərbiyyə təhsil edib əsgər olmuş isə də lakin bilaxərə hikmət və fəlsəfəyə böyük bir meyil və istedad göstərdiyindən əsgərliyi tərk edib bütün ömrünü hikəmiyyata həsr ilə və o gündən bəri bu yolda mütəəddid əsar nəşr elədi...

Bu əsərlərə bütün Avropada böyük rəğbət göstərildi. Bunlar hər tərəfdə moda hökmünə keçdi... Bunlardan ən məşhurları "Məşiyət-kainatın əsası" ilə "Ziştinliğin tarix və əsası" ünvanlı əsərlərdir... Hartman öz fəlsəfəsinə "mafövqəl-idrak fəlsəfəsi" namını veriyor. Məlumdur ki, Şopenhaurin nəzəriyyəsinə görə iradə hər növ mövcudiyyətin, yəni bütün kainatın üssül-əsasındır. Ərəstuya bir az tərəfdar olan Hartman isə bunu qəbul etməyir və deyir ki, iradə təsəvvürsüz, idraksız, yəni duyğusuz ola bilməz. Binaənəleyh hər varlığın əsası iradə və təsəvvürdür. Təbiri-axərlə "iradəyi-müdrəkə"dir. Ayrı-ayrı hər fərdə, hər heyvanda, hal və keyfiyyət böylədir. Əcəba, bütün mövcudiyyəti-kainatın dəxi məbdəi-əslü-ümumisi iradə və təsəvvürmüdür? Buna dəxi Hartman bəli, iradə və təsəvvürdür və başqa cür ola bilməz deyir. Çünki bizim bu ələmi-zahirdə öylə şüun və təcəliyyat vardır ki, sadə cismaniyyət, təbiyyat və hikəmiyyat ilə heç bir vəchlə şərh və izah olunamaz. Bir məbdəi-əslü-mənəvinin

(ruhaninin) vücudu labüddür. İştə vücudi-kainata bəis olan da bu məbdəi-mənəvidir ki, "iradə və təsəvvür"dən, yəni iradəyi-müdrəkədən ibarətdir. Hartmanın "mafövqəl-idrak" dediyi də bu "məbdəi-əslü-küll" olub cismaniyyət və şəxsiyyət ilə təcəllə edən iradəyi-cüziyyənin mafövqündə, mavorasındadır. Cismaniyyət, şəxsiyyət və bütün şüuni-kainat ancaq onun əsəridir, zillidir.

Bu məbdəi-mənəvinin əsarını və mövcudiyyətinin dəlailini əyan surətdə müşahidə etdiyimiz məqamlar Hartmana görə şunlardır:

1. Bu "mafövqəl-idrak"dır ki, hər bir üzviyyətin nəşv və nüması, təəvvürü əsnasında onu müqavimi-səlimi-müntəzəm və məqul bir şəkə qoyub iradəyi-müdrəkəyi-cüziyyəyə münasib və müvafiq bir alət qılıyor.

2. Bu "mafövqəl-idrak"dır ki, qüvvəyi-əqliyyənin, qüvvəyi-müfəkkirənin kafi bulunmadığı məqamlarda "sövqi-təbii" dediyimiz bir qüvvət sayəsində ümum zihəyatı, məsələ, insanı hifzünnefsə qabil qılıyor... Kəlam və ictimaiyyət buradan nəşət ediyor.

3. "Mafövqəl-idrak"dır ki, eşq və məhəbbət və şəfqəti-madərənə vasitəsilə gələcək bətləri, nəsiləri mühafizə ediyor və feli-müaşiqdə daima "istəfayi-təbii" ilə, yəni daha gözəl və daha qüvvətli olanları intixab edə-edə nəsilbənəsil bəşəriyyəti tədricən tərəqqi və təkamülün ən uca, ən bala mərtəbələrinə sövq eliyor.

4. "Mafövqəl-idrak"dır ki, çox dəfə ağıl və vicdanın iş görmədiyi, aciz qaldığı məqamlarda "hissi-qəbləlvüqu" denilən bir növ duyğu vasitəsilə insana kömək ediyor.

5. "Mafövqəl-idrak"dır ki, qüvvəyi-təfəkküriyyəyə kömək edib mistika, yəni təsəvvüf təriqlərilə (vəchi-hal, vəhdəti-fəna və ilx.) mafövqəl-təbiə olan vəhdaniyyəti-ələnin varlığını bir hissi-batini ilə dərk etməyə insanı qabil qılıyor.

6. Hüsn və cəmalı dərk etmək, gözəllikdən zövq almaq xasiyyəti dəxi bizə o məbdə və mənbədən gəliyor.

Hartman kainatın mürekkəb bulunduğü zərrata, daha doğrusu, cövheri-fərd denilən icrayi-fərdiyyəyə dəxi bu nəzərlə baxıyor. Onun fikrinə görə hər bir cüzi-fərd bir "ünsürü-iradə və təsəvvürdür", başqa bir şey, ya maddə deyildir və bunların mənbəi "vücudi-küll olan vahiddir" (vəhdəti-vücud -- ?). Diyor: O vahidi-küll isə özü naqabili-təqsimdir.

Burada Hartmanın fikrini Feyziyi-Hindinin şu beytilə ifadə etmək olur:

"Hüsn yekist, cilvə bərun əz şomar,
Bəhr yekist mövci-həzaran həzar!..."¹

İştə Hartman fəlsəfəsinin əsası!.. Bu fəlsəfədə böyük səhv və xətalər var idisə də, lakin digər tərəfdən müşarileyhin balada zikr olunan fikirlərilə böyük xidmət etdiyi dəxi inkar olunmamalıdır... Çünki bu filosof hər halda ilhadın böyük düşməni olduğu aşikardır. Ülumi-təbiiyyəyi səthi surətdə təhsil edib ilhad (dinsizlik) yolunu tutmuş və heç bir şeyə etiqadları qalmamış bizim bəzi mühlid cavanlarımız Hartmanın balada zikr olunan sözlərini bir az nəzəri-diqqətə alsalar bəlkə düçar olduqları zəlalətlərdən bir dərəcə azad ola bilərdi. Bu kimi mühlid cavanlara qarşı fazili-möhtərəmimiz Əbu Turab Axund və mühərriri-ədibimiz Həsən Səbri Ayvazov hozrətləri nə qədər fəryad etsələr haqları vardır!..

Məktəblərdən yarım-yamalaq çıxmış mühlidləri gördükcə bənim dəxi: "Bizə ancaq elmi-ilahiyyat lazımdır" deyəcəyim gəlir!.. Fəqət hər halda deyirəm ki, bizə ülumi-sairə sırasında elmi-ilahiyyat dəxi lazımdır... Müsəlmanlar üçün bundan sonra təsis olunacaq məktəblərin proqramında nəzəri-diqqətə alınacaq məvaddi-mühimmədən birisi də bu cəhətdir!

Ə.H.

"Həyat", 1906, №118

BAKI VİLAYƏTİ MƏBUSLARI

Axirüləmr biz də imtahanımızı verdik. Qovğa meydanından müzəfforon çıxma bildik! Bir müddətdən bəri halımız tamamilə, məktəblərdə imtahana müntəzir olan şagirdlərin, yaxud müharibə zamanı cəngə hazırlanan əsgərlərin halına bənzliyord. Tələbəlik etmiş, ya əsgərlik görmüş hər adam şagirdlərin imtahandan və əsgərlərin cəngdən əvvəlki hissiyyatlarını bilir. Bunların qəlblərində bir çırpıntı, bir həyəcan, ruhlarında bir intibah peyda olur, rahatları qalmaz... fikirlərinə daima hüsur və aramlarını cəlb edən böylə bir sual varid olur:

¹ Tərcüməsi: Gözəllik birdir, cilvəsi saysızdır,
Dərya birdir, dalğa minlərcədir.

Əcəba, imtahanımda müvəffəq olub sinifi keçə biləcəkmiyəm? Əcəba, fərda düşməne qalib gələcəkmiyiz?! İştə cəmaətimiz də bir-iki həftədən bəri intixab məsələsindən naşi böylə bihüzur, biaram idi... Min dürlü qorxular, vahimələr!.. Şayəd dövlət Dumasına heç ləyaqəti olmayan acizin biri seçilsə, halımız nə olacaq, hüququmuzu kim müdafiə edəcək, dərdlərimizi, ehtiyaclarımızı kim bildirəcək?! Bu gün lahülhəmd bu qorxulara, bu vahimələrə meydan qalmadı. Cəmaətimiz bu intixabat imtahanından kəməli-müvəffəqiyyətlə keçdi... Dövlət Dumasına üzv seçilən zəvati-möhtərəmənin üçü də bu ünvana behəqqi layiq adamlar çıxdılar...

Bu zəvatdan hər biri ayrı-ayrı ərbabi-elm və kamaldan bulunmaqla bərabər, birlikdə də mükəmməl bir müsəlləs təşkil edərək, yekdigərlərinin müini, mütəmmimi bulunurlar. Bunlardan biri rəfiqim və mühibbi-əzizim Əlimərdən bəydir ki, Peterburq darülfünunda ikməli-təhsil edən hüquqsünas və qəvanin aşına kamil bir mühərrir olub illərdən bəri cəmaətimizin mənafei yolunda mücahidliyi ilə kəsbi-şöhrət etmiş bir zati-aliqədrdir. Digəri Qori məktəbindən yetişən əziz dostum və həmsəhərim Əsədulla bəy Muradxanov olub ötdən bəri ömrünü övladi-vətənin tərbiyəsinə həsr edən və Səlyan və Cavad cəmaətin və ələlümum əkinçi cəmaətin əhval və ehtiyaclarına öz hər cəhət mükəmmələni vaqif və agah bulunanların biridir... Üçüncüsü isə, əqrəbamdan Məhəmməd Tağı Əliyev olub, bu zat Moskva məkatibi-aliyyəsinə ülumi-iqtisadiyyə və ziraiyyə akademiyasında ikməli-təhsil edib bədə axır zamana qədər ömrünü ülumi-ictimaiyyə, maliyyə və tüccariyyəyə həsr etdiyi üçün ülumun bu şüəbatında böyük bir mümarisə və ixtisas sahibidir. ... Binaənəleyh böylə qabil və kamil vəkil məbuslara malik olduğu üçün cəmaətimizi və digər tərəfdən də böylə qərdşünas və müstəid bir cəmaətin vəkili bulunmaq şərəfinə nail olduqları üçün məbuslarımızı ən səmimül-qəlb təbrik ilə yeni girdikləri meydani-mücahidədə müvəffəqiyyəti-tammə qazanmalarını təmənna edəriz. Deyirik ki: Ey məbuslar! Millətimiz bütün ümidlərini indi sizə bağlamışdır.

Biz İnsanız: Binaənəleyh hər şeydən əqdəm bütün Duma ilə bərabər bilafərq məzhəb və qövmiyyət insanlığı, insanlıq hüququnu müdafiə ediniz. Məzlum olan sinifləri zalım siniflərin təcavüzatından azad etməyə çalışınız, müsavati-tammə istəyiniz. Yersiz, yurdsuz əkinçilərimize, kondlilərimize yer-torpaq tələb edin, füğərayi-kasibəmizin şərait-təəyyüşünü təshihə çalışınız.

Biz Qafqazlıyız: Qafqaz əhlinin öz ümuri-idarəsinə özü baxa bilmək üçün lazım gələn muxtariyyət tələb ediniz.

Biz Müsəlmanız: Binaənləyih öz əqayidi-diniyyəməzdə hüriyyəti-vidanımıza hər nə lazımsa onu istəyiniz, onu tələb ediniz.

Biz Türküz: Dilimizin, lisanımızın tərəqqisinə mane olan hər növ səddlərin, divarların yıxılmasına, rəf olunmasına qeyrət ediniz!..

İştə bu dörd nöqtəyi əsla yadınızdan çıxarmayınız!

Ə.H.

“Həyat”, 1906, №119

SOLA, SOLA, SOL TƏRƏFƏ!..

Sola! Çünki bu dəfə uçurum, girdab, girdabi-hail sağ tərəfdədir. Əlhəzər, mühafizəkar boylərin, köhnə fikirli, ya fikirsiz ağaların, kəpərəst, dünyapərəst sərmayədarların, korporəst, axirətpərəst, lakin yenə sərmayəpərəst mollaların, keşişlərin, kiçik əqilli, böyük hiyləli, mürüvvətsiz, insafsız, vidansız, münafiq, fitnəçi, provokator “bürokratların”, “divanışinlərin”, ümum əsarət və istibdad qullarının çəkdikləri, sürüklədikləri sağ tərəfdən! Əlhəzər sağ tərəfdən!.. Əlhəzər sağ tərəfdən!.. Uçurum oradadır!.. Əlhəzər Komissarovların, Pavlovların və əmsalının gizləndikləri sağ tərəfdən! Sola! Sola! Ramişvilələrin, Kovalevskilərin, Şepkinlərin, Aladinlərin, Anikinlərin, Radiçevlərin, Vinavorların dələlət və rəhbərlik etdikləri sola!.. Fərasət, zəka, ağıl, huş, elm, tədbir, insaf, mürüvvət, nicat, səlamət həp sol tərəfdədir!.. Hətta bu sol tərəfdən professor Şepkin kürsüyixitabətə çıxıb çığırsa ki: “Ağıl və huş yeri deyil, tələsməli, cürət və əcələ ilə iş görməli, dəlilik, divanəlik lazımdır!.. “Yenə sol tərəfə getməli. Çünki bu dəlilik, bu divanəlik elmin, ağıln çoxluğundan, zəkannın fərtindən iləri gəlir!.. Kim dedi ki, bitərəf olmalı?.. Xeyr, əsla bitərəf olmamalı! Bitərəflik ayaq altında qalmaqdan, əzilməkdən başqa nəyə bağı olacaq? Su belə bir yerdə sakit və rakid durmaqdan qorxuyor, qorxuyor, çünki pozular, qoxar, kiflənər, yosun bağlar!.. Təmiz və salim olmaq üçün su bir tərəfə axmalı, cərəyan etməli, ya heç olmazsa dorya kimi ləpələnməli, cuş və xuruşa gələ bilməli!.. Ya sağa, ya sola!.. Xeyr, ancaq sola!..

Sağ tərəfdə bir uçurum hazırlanmışdır ki, əjdaha kimi ağızını açıb bütün cəmaətləri, bütün qövmlətləri, dinləri ilə, dillərilə, elm və məarifləri ilə, sənətləri və kəsbü karları ilə bəl və nabud etməyə amadədir!..

Sol tərəf isə Rusiya üçün, Rusiya imperatorluğu üçün, xeyr, bütün ələmi-bəşəriyyət üçün bir dövr-cədid, bir səadəti-ümumiyyə dövr-cədidi ehzar eyliyor. Bu səadəti – ümumiyyə, bu dövr-cədid həqiqi bir dövr-cədid olacaqdır. Bəşəriyyət üçün səadəti-ümumiyyə dövrünün fəcri, sübh-i-sadiqi başlayor, bunun əlamətləri bir-bir nüməyan oluyor... Bəncə edam cəzasının ləğvi və dövlət duması əzasından bir qisminin beynəlmiləl hökm məhkəməsi təşkili üçün beynəl-məcəlisi-məbusan bir heyəti-ittifaqiyyəyə daxil olmaları bu əlamətlərdəndir!

Edam cəzasının ləğvi ilə məmləkət daxilində “qanun” pərdəsi altında icra edilən qətl cinayətlərinə və beynəlmiləl hökm məhkəməsi vasitəsilə məmləkət xaricində müharibə nami təhtində yapılan müqatilə vəhşətlərinə xatimə verilmək istəniliyor!

İştə bəşəriyyət üçün ən həqiqi bir dövr, səadətin ən müəzzəm, ən həqiqi bir dövr-cədidi!.. Əvət, ən həqiqi bir dövr-cədidi! Qüruni-əvvəl, qüruni-vüsta inda xitam buluyor, qüruni-cədidə, qüruni-əxirə indi başlayor!

Xeyr, səhv etməyirəm, qüruni-cədidə indi başlayor. Mən də, ey qare, sənin kimi vəxtilə məktəblərdə tarix dərsi oxumuşdum, həm də rus və Osmanlı məktəblərində bu elmi təhsil etmiş idim. Bizə öyrətmişdilər ki, tarixi-bəşəriyyət dörd dövrə təqsim olunur:

Qüruni-əvvəli ki, Roma (Rim) imperatorluğunun ikiyə inqisamilə İstanbulun binasınadək, qüruni-vüsta ki, İstanbulun Fateh Sultan Məhəmməd tərəfindən fəthinə və Amerikanın Xristov Kolumb tərəfindən kəşfinədək, qüruni-cədidə ki, Fransa inqilabına və qüruni-əxirə ki, bu inqilabdan sonra bugünədək imtidad edən əzminədən ibarətdirlər. Bən indi anlayoram ki, müvərrixlərin bu təqsimi-keyfi əsassızdır? Ərz edəyim nə üçün əsassızdır.

Tarixi dövrlərə təqsim üçün vəhşət və heyvaniyyət ilə mədəniyyət və insaniyyətdən daha mətin əsas olamaz! İnsaniyyəti-heyvaniyyətdən, mədəniyyəti vəhşətdən (bədəviyyətdən demiyoram, çünki insaniyyət olduqca bədəvi də mədəni sayılmalıdır) təfriq edəcək bir əlamət varsa o da, qətl və qitalın, xunxarlığın, xunrizligin ortadan rəf olunmasıdır. Roma imperatorluğu ikiyə təqsim olundu,

Konstanteniyyə bina olundu, qətl və qital xitam buldumu? Xeyr, bundan sonra qətl cinayətləri, müqatilə vəhşətləri daha ziyadə artdı: keşişlərin, rahiblərin hökmü ilə icra edilən inkvizisiya cinayətlərinin, səlib namına, cihad namına edilən müharibələrin həddi-hesabı yoxdur!.. Demək ki, bəşəriyyət əsla heyvaniyyətdən, vəhşətdən xilas olmadı!..

İstanbul fəth edildi, Amerika kəşf olundu, müqatilə, səfkiyəmə xitam buldumu, bəşəriyyət heyvanlıqdan xilas oldumu? Əsla! Avropalıların kəşf olunan Amerikada etdikləri vəhşilikləri, xunaşamlığı tarix kitablarında oxuduqca insanın tükələri biz-biz duruyor! Fransa inqilabı ilə edam və qətl cəzası ortadan götürülmədi, ancaq ənvai və əşkalı ləğv edilib cümləsi gilyotin denilən baltaya həsr edildi. Lakin bu baltanın altında kraldan, padşahdan başlamış axırncı fəhləyə qədər (Andre Şeniyyə, Lavuaziye kibi şairlərdən, alimlərdən başlamış axırncı avama qədər ən məsum, ən günahsız adamların başları yuvarlandı!.. Xeyr, xeyr! Müvərrixlər nə deyirlərsə desinlər, bəşəriyyət heç bir vaxt qüruni-vüsta, hətta qüruni-ouladan xilas olmamışdır. Vəhşətində, heyvaniyyətində bu günə qədər israr edib durmuşdur!.. Lakin indi qətlü qital tərəfdarlarının axır nəfəsidir. Bu da sol tərəfdən nərəzən olan xətiblərin, fəryad edən natiqərdazların nəfəslərinin, mühruc, atəşin nəfəslərinin kəramətindən, səvaiqbar, rədəndaz nitqlərinin təsirindən, bərəkətindəndir!..

Əvət, qətlü qital tərəfdarlarının son nəfəsidir. Onlarla bərabər bütün bir güruhun son nəfəsidir ki, cümləsinin yeri məşhur Dantenin tərif etdiyi cəhənnəmdə əsfələssafilindəndir...

Kimdir onlar! Onlar o adamlardır ki, Allahın əkinçi insanlara ehsan etdiyi, fəqət bir xətai-ictimai-tarixi nəticəsi olaraq igirmi, otuz tənəpərvər müftəxorların əlinə keçmiş, ya ənvə bəhanələrlə zəbt olunmuş yerdən, torpaqdan əkinçilərin, cüftçülərin, fəllahların məhrum buraxılmalarını, bunların əsrlərcə ilanəhayə baronlara, xanlara və bəylərə qul və əsir qalmalarını tələb edirlər. Yaxud bunları dərbədər salıb övlad və əyalları ilə çıl-çıplaq qərrib diyarlara, ülfət edilməyən iqlimlərə hicrətə və hicrət edilən yerlərin əhalisi ilə niza və qovğayə məxbur qılırlar!.. Onlar o adamlardır ki, fəhləyi, əmələyi, alın tərilə çalışanları, həlal kəsb-kar dalınca gedənləri öz əllərinin əməklərindən, öz məhsul məsailərindən məhrum edib, bunların əlilə hasil olan sərvəti-milliyəyi bir neçə səfahətpərvər sərmayədarların əlində tərakim etdirmək üçün şərtlər, qanunlar ixtira edirlər!..

Onlar o adamlardır ki, müsavəti-qətiyyə yerinə milləti baron, xan, bəy və daha bilməm nə namlarla siniflərə, mümtaz-mümtaz siniflərə ayıraraq, imtiyazdan, hüquqdan məhrum olanları anarxiya yollarına sövq edirlər...

Onlar o adamlardır ki, sərbəst, hür və bitərəf bir məhkəməyə ədliyyə yerinə keyfə, mayəşə bir hökm divanxanası təsis etmək, cəməti, külliyyət cəməti nuri-maarifdən məhrum edib, özləri isə zülmət, cəhalət içində hökmfərma olmaq istəyirlər... Lakin nə böyük səhv, nə əzim xəta! Bunlar mütləq kordurlar, kardırlar, beyinsizdirlər. Bütün bu heyət “Ya kur əst, ya most əst, ya divaneyi!”¹. Bunlar görməyirlər, anlamayırlar ki, Rusiyanın bir başından o başına qədər bütün cəmətin gözü açılib haqqını istəyir. Zalımların, cəməət qatillərinin məhkəməyə-ədələtə təslim olunmasını tələb edirlər.

Qafqazımızın ən küzədo vəkillərindən gürcüstanlı Ramişvili ki, əmək və məsəi firqəsinin pişvalarındandır, atəşli bir nitqində baxınız nə deyir: “Bizim ümuri-daxiliyyə nəzarəti ədliyyə nəzarətini külliyyə bəl edib yutmuşdur. Bizdə qanun yoxdur, bizdə mühakiməti-ədliyyə yoxdur. Bizdə ancaq polis nizamnaməsi vardır. Zənn etməyin ki, bu polis nizamnaməsinin hökmü sadə polis dövairində car edir, xeyr, onun hökmü məhkəmələrimizdə və kəlisələrimizdə dəxi caridir. Buralarda o nizamnamə incili-şərifin mafövqünə vəz edilmişdir. Bizim keşişlər rəhban libasını labis polis məmurlarından başqa bir şey deyildir. Özlərinə vərəşəyi-İsa deyən bu cənablar xəfiyyəliyi və provakatorluğu (münafiqliyi) dərəhdə edərək kəlisə mənbələrindən edam cəzasına və qətl və qarətlərə tərəfkarlıq edib, o yolda vəz edirlər. Əvət, bizim daxiliyyə nəzarəti kəlisəyi dəxi bəl edib yutmuşdur!” Ramişvili böylə deyir! Lakin bizim mollalarımız, xacələrimiz, Rusiyada, Türkiyədə və İrandakı mollalarımız sevinməsinlər. Ramişvilinin tən və sərəzişindən onlar dəxi azad deyildirlər!.. Hər nə hal isə, əsarətin, siyasi və iqtisadi bir əsarətin yavaş-yavaş ortadan rəf olunması ilə və edam cəzası qanununun ləvğ və fəsx edilməsi ilə bəşəriyyət üçün yeni və müşəşə bir dövr başlayır. Bəşəriyyət üçün deyirik. Çünki Rusiyadan başlayıb Asiyanın hər tərəfini istela edəcək bu əfkəri-aliyyəyi-hürriyyətpərvəranə seli müqabilində heç bir şey dura bilməyəcək, hətta nə Tehrandakı və nə də İstanbuldakı Dara və Konstantininin təhti-büləndləri, küreyi-ərz üzərində

¹ Tərcüməsi: “Ya kordur, ya məstdir, ya divanə!”

bidad və istibdadların o son və axırıncı istinadgahları!.. Dövri-cədid nə İstanbulun binası ilə, nə də onun fəthilə başlayır. Dövri-cədid ikinci və “üçüncü” Romanın, yəni İstanbul və Moskvanın hüriyyət sayəsində təzədən “Gülüstani-İrəm” olması ilə başlayır!.. Hüriyyət isə soldan təvəllüd ediyor, binaənəleyh sola, sola, sol tərəfə!..

Ə.H.

“Həyat”, 1906, №142

KUHİ-QAF VƏ SİMURĞ

Əsətir və xurafatda çox kərrə dərin və nəhan mənalar vardır. Ancaq o mənaların zahir və əyan olması zamana möhtacdır. Keçən nömrədə bir nöqtəyi-nəzərdən tarixi-bəşəriyyətin ədvari-ərbəyyə təqsimini qəbul etməyib qarelərimizin əfvinə məğrurən ikiye təqsimini münasib gördük ki, o da ancaq bu günlərdə xitam bulmaq üzrə olan qüruni-vəhşiyəyi qədimə ilə ancaq indi başlamaq üzrə bulunan, yaxud bundan sonra başlayacaq olan qüruni-mədəniyyəyi cədidədən ibarətdir. O halda zəmanəmiz pak mühüm bir zamandır. İki dövr arasında bir nöqtəyi-fasilədir, bu nöqtəyə diqqət etməlidir. Lakin sadə zəmanəmiz mühüm deyildir. Məkanımız da pak mühüm bir məkandır. Bu nöqtəyi də anlamalıdır, həm də gözəlcə anlamalıdır! Daim zamanca ən mühüm olan hadisat məkanca dəxi ən mühüm bir mövqədə baş göstərmişdir.

Rusiyada bu günlərdə vaxt olan hərəkəti-qəyuranəyi-hüriyyətkaranənin əhəmiyyəti-əzimi-ələmiyyəsi inkar olunmaz. Lakin burası da inkar olunmaz ki, ümum Rusiya və bilxassə bizim Qafqaziya cahanın ən əhəmiyyətli bir nöqtəsidir. Bunu ən əski zamanlarda belə bütün əqvami-müəzziməyi-tarixiyə anlamışlardı: yunanilərin, turanilərin, iranilərin ən mənidar xurafat və əsətləri, ən zərif, ən müdhiş əfsanələri Qaf dağına aiddir. Qaf dağı isə Elbrus olub Qafqaziya adındadır. Qafqaziya nədir? Qafqaziya Asiya ilə Avropa arasında əzim bir bərxə, cəsim bir körpüdür. Qədimdən bütün cahanın qapısı bu körpü üzərində idi, o qapının adı ərəblərcə babül-əbvab, yəni “qapılar qapısı” idi ki, bugünkü Dərbənddən ibarətdir. Bu gün Qafqazın bu qapılar qapısından belə mühüm daha iki qapısı vardır ki, birinin adı Bakı, digərinin adı Batumdur. Qədim atəşpərəstlərin qib-

ləgahı, cədid petrolçu zərpərəstlərin səcdəgahı olan şu Bakı bütün Avropanın Asiyaya olan qapılarından biridir. Batum, o sürəti-sahirənə ilə tərəqqi edən Batum isə bütün Asiyanın Avropaya qapısıdır... Cahanın körpüsü olan, cahanın qapıları bulunan bu məmləkətdə vücud və bədəncə dəxi cahanın ən gözəl, ən yaraşlıq, ən məlih xalqı sakin bulunuyor. Bəşəriyyətin hüsn və cəmal etibarilə, ən güzidə qismi “irqi-Qafqaziyyə” mənsubiyyətlə fəxr etmiyolararmı?

Ərəblərin “Huristan” dedikləri cənnət bu ölkədə deyilmi?.. Şair nərənin həqqində deyir: “Yığılıbdır ora cəmiyyəti-huri pərinin?” Əvət cismən və bədənen hur və mələk qəder gözəl xəlcə?.. Lakin gözəl cismdə də gözəl də ruh və fikir olmaq lazım gəlir!.. Öyləmidir? Əlbəttə, öylədir!.. Ruh və fikir gözəlliyinin əlaməti nədir? Şüb-həsiz, hüriyyət və azadlıqdır, azadlığa meyildir!.. Başqalarını bilməm, bəncə böylədir!..

Şən, namus və tar, heysiyyət, istiqamət, şücaət, həmiyyət, qey-rət, rüfət, nəcabət kimi sifətlərin cümləsi hüriyyətdən, azadlıqdan törər. Bu sifətlər ruhda, fikirdə, qəlbə olduqca insanın nasiyəsinə, simasına inikas edib onu gözəl və nəcib qılar, qəddü qamətinə təsir edər, onu mövzun, rast və bülənd eylər!.. Qafqaz xəlqi gözəldir, cəmil-dir. Çünki, zikr olunan mühəssənətin mənəbi olan hüriyyət hissi heç bir vaxt onda sönməmişdir!

Qafqaz xəlqini qulluğa, əsarətə məluf etmək olmaz! Qafqazın üç-dörd min sənəlik tarixini qarışdırsaq onu daima öz hüriyyəti və azadlığı üçün müharibə edən görürüz! Onlar ya ölərlər, ya hicrət edərlər, fəqət qul olmazlar, onlar əsir düşərlər, lakin əsirliklərində belə qul olmayıb ağalıq edərlər!.. Çərkəzlərin, ləzgilərin, gürcülərin tarixlərini mütaliə ediniz! Çərkəslər Türkiyəyə, İstanbula hicrət edərlər, əsir gedərlər, fəqət orada bir sülaləyi-hökmdarının ərkanını təşkil edərlər... Misirə hicrət edərlər, orada hökmdar olurlar. Çərkəz hökuməti təşkil edərlər... Cahanın mümərrri olan bu məmləkət vəqayə-tarixiyəyi-ələmin ən böyük sədəmatına uğradığı halda hüriyyətini, hüriyyətə olan meyil və məhəbbətini heç bir zaman qayıb etməz! Kiçik bir gürcü milləti əsrlərcə, qərinələrcə eşqi-hüriyyət sayəsində cahanın ən quvaü-şəkimə dövlətlərinə müqavimət edər, durar!.. Bir ovuc ləzgi qövmi hüriyyəti üçün igirmi beş sənə mütəmədiyən şimalın ən müəzzəm dövlətinə meydan oxur, durar!.. Bu məmləkətin abi-havasında hüriyyət rayihəsi vardır, bu xəlqin açıq nasiyəsində hüriyyət nuru borq urur, bu cəmətin xilqət və təbiətində bir

bariqəyi-hürriyyət məknuzdur! Alp və Altay dağları insanın qəlbinə nələr ilham edərsə, Qafqaz da onu ilham edir! Qafqazda kim təvəttün edərsə, bu ilhamatın təsirindən xilas olamaz, onunla pərvərişyab olur. Bəncə Qafqaz türkləri ətrakın ən hürriyyət-pərəstidir. Köçəbəliyi ona qəbahət bulunyordular. Ah!

O köçəbəlik!.. O köçəbəlik mədəniyyətə kiçik bir maneəyə də, lakin hürriyyət şövqinin, hürriyyət saiqəyi-təbiyyəsinin böyük bir əlamətidir!

Bu məmləkətdə heç bir qüvvət hürriyyət şövqünü məhv etməz! Heç bir cəbr və təzyiq, heç bir cəfa və əziyyət, heç bir zülm və sitəm hürriyyət odunu söndürəməz.

Ey qarc, Tiflisdəki “Qafqaziya muzesinə” getmişmisiniz? Getməmiş isəniz gediniz. O muzexananın divarında əzəmətli bir rəsm lövhəsi vardır, ona tamaşa ediniz. O rəsmdə ərz və səma oğlu Prometeyin hürriyyət və nuri-maarif uğrunda düçar olduğu ələm və iztirabat təsvir olunur. Prometey asimandan gətirdiyi o nemətlə bəşəri, bəşəriyyəti məsud etmək istədiyi üçün müdhiş, böylə bir əzayə məhkum edilmişdir. Onun vücudu zəncirlərlə “Kuhi-Qaf” a bənd edilib, cigəri müəbbədən yırtıcı bir qaraquş tərəfindən əkl edilməkdədir. Müəbbədən çünki cigər yeyildikcə yenidən təşəkkül edib böyüməkdədir, lakin böylə bir əzab-ələm içində dəxi o nasiyədə yenə bir vüqar, bir qürur nüməyandır ki, o da heç bir əza və cəfa ilə izaləsi qabil olmayan bir hissi-hürriyyətin səmayə əks edən asarından başqa bir şey degildir. Bu halı miladi-İsadan bir neçə yüz il əvvəl yaşamış olan yunan şairi Esxilos bu yolda təsvir etmiş idi: Qafqaz qayalarına zəncirbənd olan, cigəri üqab tərəfindən parçalanan Prometeyin nəzdinə bir elçi gəlib ona deyir ki, əgər müştəriyə ərzi-inqiyad etsə, şu əzabdan xilas olur. Prometey isə cavabən diyər ki:

Sirlər kimi ələmdə bir qul olmadan,
Bu iztirabı çəkmək ovladır bəna.
Bəncə sitəmkarani-dəhrə bəndəlik,
Bu daşlara bənd olmadan bin qat fəna¹.

Hürriyyət namına bundan müəlla, bundan qəti, bundan şiddətli səhih olmaz ki, bir neçə min illərdən bəri Qaf dağlarına əks edib

¹ Yunan lisan və ədəbiyyatına həvəs etdiyim zamanlar, yunancadan tərcümə etmiş idim.

oradan bütün ələmə vəlvələ salmışdır. Prometeyin cigərini parçalamaq ilə onun qəlbindən hürriyyət hissini silmək olursa, Qafqaz xəlqini də əsarətə məluf etmək olur!.. Hürriyyət yolunda böylə eşidilməmiş iztirabata qatlanan qəhrəmanı nəhayət hürriyyət mühəbbi olan yunan Rüstəmi Herakl azad edə bildi!..

Təəssüf olunur ki, Tiflis muzesi Prometey lövhəsilə iktifa edib digər bir hürriyyət mübarizi olan və şairi-əzəm Firdovsiyə ilhamat verən Zal oğlu Rüstəmlə Simurğ vəqəesini təsvir etməmişdir¹.

Qafın bir tərəfində bir üqabi-müdhiş hürriyyət fədaisi olan Prometeyin cigərini parçaladığı halda, yenə o kühi-sərbüləndin üzərində sakin ünqaya Simurğ adlı bir teyri-mövhum daha var idi ki, o bil əks hürriyyətpərvəranənin ürəginə, qəlbinə qüvvət verirdi! ...Zalzeri azad və tərbiyə edən Simurğdur, oğlu Rüstəm fəlakətə düçar olduqca ona çareyi-nicat göstərən Simurğdur.

İran azadlığının, İran hürriyyətinin ən böyük mübarizi olan bu qəhrəman düçari-yəs olduqca, zəiflədikcə, paralandıqca, ona təsəlli verən, onu qüvvətləndirən, onun yaralarını qanadları ilə yaxşı eyləyən Simurğdur.

Kimdir Prometeyin pəncəyi-üqabda düçar olduğu iztirabata inanmayan?! Kimdir onun işıq və hürriyyət yolunda çəkdiyi əza və cəfayı əfsanə sayan?! O iztirabat bu gün dəxi gözümüzün önündə bütün Qafqaziyada davam edib durmuyormu?.. Fəqət, o iztirabat içində dəxi Qafqaz hürriyyətdən əl çəkiyormu?.. Kimdir, Simurğun qanadındakı təsirati-şəfəbəxşayə inanmayan?! O quş bu gün dəxi balgüşayi-etila olub kuhi-Qafın bülənd zirvələri, şahiqələri üzərində pərvaz edib durmuyormu? Pərvərdələrini, tərbiyə etdiyi Zalzerlərini hürriyyət yolunda mücahidə və mübarizə üçün ta qütbi-şimaliyə qədər göndərmiyormu?!

Bütün bu əsatir biməna deyildir: yəqindir o zaman ki, Qafqaz ölkəsi ələmin istibdad və bidad altında inləyən qismini əsarətdən xilas etmək xüsusunda ən böyük bir rol oynayacaqdır!.. Ey Türkiyənin, İranın vətəndən dur və cüda düşən hürriyyət yetimləri! İsveçrənin

¹ Tətebbüati-cədidəyi-lisaniyyə və ədəbiyyəyə görə Zal və Rüstəm hekayəsi sadə İran əsatirinə məxsus deyildir. Rusun milli masallarında məşhur qəhrəmanlardan birinin adı Yaroslav Lazareviçdir. Bu ad “Ruslan Zalzareviçdən mühərərəf olub bu da müşabihəti-ləfziyyədən dəxi anlaşıldığına görə “Rüstəm Zalzer”dən qələtdir. Hər iki tərəfin hekayələrində bu yolda pək çox əlfaz və vəqayə müşabihətləri var.

HÜRRİYYƏT VƏ VƏTƏNİ-FİRDOVSI

Yeni fransız şairlərindən bulunan Fransua Kopenin külliyyatı-şeriyəsi miyanında gözəl bir mənzumə vardır ki, ünvanı “Müstəbid və mərqədi-şair”dir. Bu mənzumədə Fransua Kope hekayə ediyorduk ki, istibdadı ilə məşhur türk və tatar cahangiri Teymurləng Tus şəhərini zəbt etdiyi zaman Firdovsinin adına hörmətən oraya duxuli-əsakirinə mən edib özü də cahan şairi-əzəmin qəbrini ziyarətə getdi. Teymur sadə qəbri ziyarətlə iktifa edəməyib, bir də qəbrin daxili və şairin üzami-pakı nə halda bulunduğunu rəyül-eyn müşahidə etmək istədiyindən qəbrin açılmasını əmr etdi. Hökmdarın bu əmri üzərinə qəbrinin üzərindən məzar daşını rəf etdilər. Qəbir açıldı və Teymurun gördüyü orada dilara bir mənzərəyi-behişt oldu. Çünki qəbrin dərüni rəngin və nurəfşa olan güllərlə, lələlərlə, nəsrinlərlə ləbələb olub, bunlar dərhal ətrafa yayılmağa, dağılmağa başladı və bütün civarı rövşən və müzəyyən qıldı!..

İran şairinin dərüni-məzarı böylədir. Türk hökmdarının müşahidə etmiş olduğu budur, firəng hekayənəvisinin tərifi bu yoldadır... Siz bu hekayəni bir əfsanəmi ədd ediyorsunuz?.. Xeyr, xeyr, bu əfsanə deyildir! Və əfsanə olmadığını siz də görəcəksiniz, təsdiq edəcəksiniz, qərribən beş-on ilin içində görüb təsdiq edəcəksiniz!.. Bu günə qədər bütün İran nə idi, əzim, vase bir qəbir deyilmi idi? Əvət, cahani-mədəniyyətin ortasında əzim bir şüəra və üləma qəbri idi, o qəbrin üzərinə mütləqiyyətdən, idareyi-keyfiyyədən, istibdad və bidaddan ibarət ağır bir səngi-məzar vəz edilmiş idi. Bir-iki əsrdən ziyadədir ki, oradan aləmi-mədəniyyətin guşinə bir səs, bir səda gəlmüyordu, bəşəriyyəti müstəfid edəcək bir şey görünmüyordu, nə şeir və ədəbiyyatdan, nə kəşfiyyəti-elmiyyədən, nə ixtiraati-sənaiyyədən bir əsər müşahidə olunmuyordu! Guya aləmi-islamın mədari-fəxri olan bunca şairlər, alimlər bu yerdə gəlməmiş idi. Guya Firdovsilər, Sədilər, Əllamələr, Xacə Nəsir Tusilər burada zühur etməmişlərdi.

Demək olar ki, İranda Şah Abbas Səfəvi, daha doğrusu, Nadir şah dövründən sonra həyatın hay-küy vəlvələsi sükut və sükunətə, mədəniyyətin cünbiş və hərəkəti ətalətə, bətalətə münqəlib oldu. Mədəniyyətdən bir əsər, bir nişanə qalmadı, hər şey öldü. Bütün məmləkət təcridən bir məzar halını aldı. Lakin bir məzar ki, Pişdadiyan, Kəyaniyan, Sasaniyan məzarıdır, orada “həmc morde əz

sizə biganə olan soyuq alplarından, Misrin lal və samit olan ehramlarından, hətta bütün Avropanın mərakizi-qeylü qalından imdad gözləməyərək, oralardan səsini, fəryad və fəqanınızı vətənə eşitdirəməzsiz. Oralarda sizi kimsə himayə edəməz! Gəliniz, gəliniz Qafqaza, Simurğun qanadları altına!.. İran və Türkiyə istibdadını bir Arximed kimi yerindən qaldıra bilmək, tamamilə kökündən qopara bilmək üçün nöqtəyi-istinadınız, istinadgahınız ancaq kuhi-Qaf ola bilər!.. Sihhə və nəvələrinizi ancaq buradan xabi-qəflətdə olan vətəndaşlarınıza eşitdirə biləcəksiniz. Uca tutduğumuz məşəli-irfanınızla vətənzədəki şəbi-tari buradan tar-mar edəcəksiniz. Zülm və bidadın binasını buradan yıxa biləcəksiniz!.. Sizin yazılarınız, mətbuatınız, ədəbiyyatı-hürriyyətpərvəranəniz asanlıqla buradan o məmləkətlərə daxil ola biləcəkdir. Heç bir senzura onu mən edə bilməyəcəkdir. Heç bir “bürokratiya” onun önünə səd və divar çəkə bilməyəcəkdir!.. İstanbuldakı yanğınların, həriqlərin çoxu Qafqaz petrolundan iləri gəlmiyormu?.. Bundan sonra oranın həriqi-mənəviyyələrinə dəxi Qafqazın atəşi-fikrisi, Prometeyin buraya asimandan gətirdiyi atəşi-fikrisi bais olacaqdır!

Nə ingilis məmalikində və nə də Fransada, Avstriya və Germaniyada İran və Türkiyəni oyandıracaq bir hürriyyət ədəbiyyatı hüsula gəlmədi və gələməz də. Çünki, o əqvamın dili Türkiyə və İranda söylənən dillərdən başqadır. Lakin ümum Rusiya ölkəsində hürriyyət sayəsində bir millət tərəqqiyə başlayır ki, onun dili Türkiyə və İran xalqına biganə deyildir. Bu millət Kazandan, Ufadan Səmərqəndə, Mavərayi-Baykaldan Krıma qədər müntəşir olan türk və tatar əqvamıdır. Bunların oyanıb hüsula gətirəcəkləri hürriyyət ədəbiyyatı bir sel kimi İran və Türkiyəni istela edəcəkdir. Bu selin də məcrası bila şəkk və şübhə bu iki məmləkətə Qafqaz bərzəxi olacaqdır!.. İştə, görünür ki, Qafqaz hürriyyəti-aləmin tarixində mühüm rollar oynayacaqdır. Bu rolların da ən böyüğü Qafqaz və Azərbaycan türklərinə aiddir. Buraların anlamalıyız da, ona görə hazırlanmalıyız!

Fəqət nə surətlə hazırlanmalıyız? Bu xüsusda bir ayrı dəfə bəhs edəriz...

Ə.H.

“Hayal”, 1906, №143

ruzigare-deraz”¹ – Cəmsidlər, Firidunlar, Kavuslar, Kiruslar, Rüstəmlər, Daralar, Bəhramlar, Nuşirəvanlar mədfundur, orada Sultan Mahmudlar, Məlikşahlar, Şah Abbaslar, Firdovsilər, Ənvərilər, Xəy-yamlar, Hafizlər yatıyor... Əvət, İrani-əzim bir ölü qəbir olmuş idi. Bir qəbir ki, vəhşətəngiz idi. Onun vəhşəti dirilərə, daha doğrusu, nizmzədələrə xəvfi və dəhşət ilqə ediyordur, qorxuduyordur, vətəndən fərərə məcbur ediyordur, insanlar başlarını götürüb diyari-qərbətə can atıyorlar idi. Dərbəder düşüyorlar, pərişan oluyorlar idi!.. Bu surətlə, əlli-altmış milyon nüfusu mürəffəhən işəyə qabil olan bir ölkədə haqsızlıq, nizamsızlıq, ədalətsizlik, cəhlü cəhalət üzündən yeddi-səkkiz milyon adam yaşayor, ya yaşamıyor!.. Yaşayanlar da min zillətlə yaşayorlar, zülmət içində, zülm altında kimi ac, kimi çılpaq, kimi xəstə, kimi sərəsimə və sərgərdan, kimi məğdur, məzlum, kimi zalım və qəddar!..

İndi bu özəmətli qəbrin üzərindən gülləri, çiçəkləri əzən, işıqlara, nurlara hail olan məzar daşı qaldırılır. Rövzəyi-münəvvərəyi-İran, adı istibdad və mütləqiyyət olan o daşın zülmətindən, təzyiqindən, əza və cəfasından xilas ediliyor!.. Türk nəslindən olan yeni bir hökmdarın, Teymurun bütün zəfərlərinə bədəl böyük bir müzəffəriyyətə nail oluyor!.. Yaşa, Müzəffərəddin, yaşa! Şaha, şahənşaha, Xosrova, Keyxosrova! Çox yaşa!.. İndi sənin tacında parlayan yaqutları, zümrüdləri, almasıları qopar at!.. O daşlar nəyə lazımdır!.. Həq və ədalət, insaniyyət, müsəvat və hürriyyət qədər parlaq, rəvnəqdar, pərtovəfza, şəşəpəş cəvahirimi olur!.. Qoy bu cəvahir sənin tacında bərq vursun!..

Padşah, şahənşah! Tutduğun bu tərqi-nicat və səlamətdə sabit-qədəm ol... zinhar, zinhar Sultan Əbdülhəmidlərə uyma! Zinhar qanuni-əsasinin xadimlərini, Midhət paşalarını tayiflərdə məhv və nabud etdirmə, zinhar Fransua Kopenin tərifi etdiyi Teymur kibi biləxərə gedib Çingizin qəbri üzərindən daşı rəf etmə. Çünki o qəbirdən ətrafi sel kimi istela edən qandan başqa bir şey nəban etməz!

Əşidiyoruz, biliyoruz, sənin ilə Sultan Həmid arasında bu anda bir sərhəd münaziəsi var! ...Biz bu xüsüsda bitərəf bulunuyordur, sükut ediyordur, bir şey demiyordur idik.

Lakin bundan sonra üzümüzü Sultani-müşarünleyhə, istibdad və mütləqiyyətin o timsali-müçəssəminə çevirib deyəcəyiz ki: “Ey

¹ Tərcüməsi: Uzun ruzigardan hamısı ölmüşdü.

məmləkətini təhti-əsarətdə tutan hökmdar, İran torpağına təərrüz etmə, əlini oradan çək!.. Orası indi hürriyyət torpağı oldu! Hürriyyət livası rəxz olunan ölkəyə istibdad bayrağı girəmməz!” Bir mütəəssib demişdir ki, “Səlibin aldığı yerlərə hilal girəmməz”. Bu sözlər cahilanə, təəssübkarənədir. Qladistonun ağzından çıxmış olsa da, təəssübkarənədir. Qladiston sözü yanlış demişdir, çünki böylə demək icab edərdir: “Hürriyyətin aldığı yerlərə istibdad girəmməz!.. İranın ən böyük adamı Əbülqasim Həsən Firdovsidir. Firdovsinin ən böyük əsəri “Şahnamə”dir. “Şahnamə”nin ən böyük qəhrəmanı Səyavuşdur, bəncə Səyavuşdur. Çünki insaniyyətin, həqqaniyyətin, ədalətin, nəcabətin, ismətin, mərdliyin, elm və kamalın, ülviyyətin, ülviyyəti-əfkarın ən parlaq, ən şəşəli bir timsalidir. Zülmün hökmü ilə Səyavuşun başı kəsildi, qanlarını təsti-zərrinə alıb apardılar, xəkə tökdülər, lakin o qanlar boşə getmədi, zira Firdovsinin rəvayətinə görə o qandan “xuna səyavuşan” namində bir çiçək bitdi ki, indi də o çiçək İranın dağlarını, səhralarını təzyin ediyordur... Ey Tusda yatan həkim! Ey məkanı Firdovs olan şair, qalx, qalx ayağa, vətəninə bir nəzər elə, sevin, şadü xürrəm ol, gör tazədən nə qədər şəhnamələr yazmaq lazımdır. Gör Tehran küçələrində şəhid olan yeni Səyavuşların qanlarından nə qədər gözəl lətif güllər, çiçəklər bitməkdədir!.. Gavələrin əlində dirəfşi-hürriyyət etilə və təməvvüc ediyordur, bidad və istibdadın mar və əjdəhaları sərnigun oluyor, təxti-pişdadyandan yeni Firudunun ədlü dad avazələri asimanə bülənd oluyor!..

Ə.H.

“Həyat”, 1906, №173

VIDANAMƏ

Bir gün Faust nam həkim dərin-dərin təfəkkürata dalmış ikən onun fəzəyi-biintəhadə dolaşan nəzərləri önündə siyah bir qüvvəyi-əhrimənənə insan şəklinə təcəssüm edib ərzi-vücut elədi. Həkim sual etdi ki, kimsən? Nəsen? O da cavab verdi ki:

Mən cüziyəm ol cüzün, o külli-əzəlinin,
Mən cüzi siyəhrəng olan ol zülməti-leylin.
Ki eylədi tovlid bu ənvəri-ziyayi,
Məğruri-ziya validəsi zülmətə asi...

Amali şəbi tərd qılıb cövvi-fəzadan,
Qəsb etmək onun çayı-qədimin əbədiyyən,
Heyhat! Ziya olmayacaq qəsbə müvəffəq!..
Zira nə qədər eyləsə cəhd, olsa hünərmənd,
Əcsamdan ayrılmıyor, əcsam ona pabənd:
Ancaq işıq əcsama verir ziynətü-rövnəq
Əcsamdan eylər scylan seyli-ləvame,
Əcsam çəkər sədd, olur seyrinə mane.
Əcsam ona naqil olur, əcsam ona hail,
Çox keçməz əminəm, yenə əcsam ilə ənvar
Birlikdə olurlar ədəmin qərinə nazil!..

Bu sözləri deyən qüvvəyi-müzlüməyi-əhrimənənə sadə insan şəklinə deyil, bəlkə cəməət şəklinə, ələlxüsus bizim Şərq cəməti şəklinə dəxi təcəssüm edə bilir və cdiyor da!.. “Qara məxluq” adı ona boşuna verilmiyor!.. O məxluq zülmət içində qalmaq ilə iktifa və qənaət etmiyor, hətta yuxarıdakı əbyatdan anlaşıldığı vəchlə öz zülməti ilə icabında fəxr dəxi edə biliyor! Diyor ki, zülmət və cəhalət həddi-zatında qayət asanlıqla mövcud və qayim ola bilib onun heç bir növ cismaniyyət və maddiyyətə chtiyyətə yox ikən o biçərə işıq, o mənəvi və ruhani olan biçərə işıq hər halda cisim və maddəyə möhtacdır! Bunlarsız bir an vücudu davam edəmiyor! Nə qədər acı bir həqiqət, nə qədər böyük və həqiqi bir acılıq!..

İndi zülmət və cəhalətin yoldaşları olan ətalət və bətaəti nur və ziyanın lazım qeyri məfariqi bulunan tərəqqi və hərəkətlə qiyas edərək, yenə eyni həqiqət mərə təbyin edər!.. Ətalət və bətaət bir şeyə möhtac deyil ikən; tərəqqi və hərəkət cisim və maddəsiz olamıyor!.. Bugünkü gün bizim Şərq cəməti, bu cəmətin külliyyəti, adlarının əhli-nur və müsəlman olmasına, məmləkətlərinin məşriq, şəmsitaban bulunmasına rəğmən qəri nayab, dərin bir çahi-ətalətdən vasc bir sahəyi-zülmət və cəhalətdən ibarətdir! O ətalətin, o zülmətin müdhiş və mühib girdabları, təlatümləri vardır. Cismaniyyət və maddiyyətə möhtac olmayan girdab və təlatümləri vardır!..

Şübhə yoxdur ki, Zərdüşün etiqad ctdiyi vəchlə axirüləmr Hürmüz Əhrimənə, nur zülmətə qalib gələcəkdir. Ancaq indiki halda bu qalibiyyət məəttəəssüf ancaq maddiyyət və cismaniyyət gücü ilə təmin edilə bilər. Bu maddiyyət və cismaniyyətin fiqdanı üzündəndir ki, bir-iki ildən bəri zülam ilə mübarizəyə cürətyab olmuş olan

“Həyat” cəridəsi müvəqqədən tətillə məcbur olur. Bir qəzetə lazım olan maddiyyət isə onun məsarifi-nəqdiyyəsini qapayacaq qədər olan bir məbləğdir ki, cəmətin, daha doğrusu, qara cəmət arasında nur və ziya tərəfdarı olanların kiseyi-qeyrət və himmətindən çıxmalı idi. Hər bir münəvvərüləfkar olan zat sənədə bir körrə altı manatlıq bir abunə ücretini verməkdən çəkinməməli idi. Bir Hacı Zeynalabdin, ya bir İsabəy illər uzununu bir qəzetin məxaric və məsarifi qədər olan böyük bir ziyanı təkbəşinə özlərinə alamazlar!.. Bunu cəmət idrak etməlidir. Binaənəleyh cəmətimizə tövsiyə ediyoruz ki, “Həyat”ın tətili müddətinə meydani-mücahidə və mübarizədə bundan sonra tək və tənha qalacaq olan “İrşad” qəzetəsinə əllərindən gələn kömək və müavinəti driğ etməsinlər. Yoxsa, rəbbim göstərməsin o qəzetədən də məhrum olacaq olurlar isə, məmləkətimizin təzədən inqilabdan əvvəlki zülmətə qerq olacağı şübhəsizdir!..

Ədədi-nüfusları bir milyona belə varmayan erməni cəməti yeddi-səkkiz qəzetə və məcmuənin mövcudiyətini təmin edə bildikləri halda, altı-yeddi milyon Qafqaz müsəlmanlarının bir-iki qəzetə dəxi abunə qeyd olunmaq surətilə müavinət etməmələri həmiyyətsizliyə, qeyrətsizliyə həml olunamazmı? Eybdır, eyb! Hər nə hal isə “Həyat” tətillə məcbur bulunur, ancaq bu tətillə məmat ədd edilməsin, ətalət də ədd edilməsin. Çünki “Həyat”ın zində bulunan və həyatı-mühərrirədən ibarət olan ruh və camı istihalə və tonasüx qaydasilə “Füyuzat” adlı yeni bir məcmuəyi-ədəbiyyətin cisminə hülul edib bu şəklinə növdə məsai və fəaliyyətini təzyid ilə millət və tərəqqi uğrunda olan mücahidəti-maarifpərvəranəsində kəmalimətanətlə davam və səbat edəcəkdir. Binaənəleyh şimdilik “Həyat” namına qarelərimizə əlvida deyib eyni zamanda onlara “Füyuzat”ın salamını təbliğ edəriz. “Füyuzat” ədəbi, elmi, ictimai və siyasi həftəlik bir məcmuə şəklinə olaraq bu ayın xitamından əvvəl intişara başlayacaq və səhifələri qüdrəti-qələmiyyəyi-ədəbiyyəyə sahibi olan cəmi mühərririni hürriyyətpərvəranə açıq bulunacaqdır.

“Füyuzat” istər ki, onun səhifələrinə dərc olunan məvad zəval-napəzir asardan ibarət olub bunlardan böyük və mühüm olanlar icab etdikcə bilaxərə müfid və nafe kitablar şəklinə dəxi qonula bilsin. Rus və Avropa kütübi-elmiyyə və ədiblərindən edilən tərcümələr məəlməmnuniyyə qəbul olunacaqdır. Bu surətlə yavaş-yavaş bir neçə sənənin ərzində zəmanəmizə münasib cəmətimizin, ələlxü-

sus bundan sonra yetişəcək şəbanımızın chtiyyatına müvafiq ana dilimizdə milli bir kitabxana vücuda gətirmiş oluru ki, bunun millətimizə nə dərəcədə mənafei-əzime təmin edəcəyi aşkar və dərkardır. “Həyat” qəzetinə abunə qeyd etdirmiş olan qarelərimizə gəlincə bunlar üç şeydən birini intixabda muxtardırlar. Arzuları vəchlə, ya bu abunə ücretləri özlərinə iadə olunur, yaxud “İrşad” idarəsinə verilir ki, “Həyat” yerinə onlara bu qəzetə göndərilsin. Böylə tələblərdə bulunmayanlara isə “Həyat” əvəzinə qəribən intişara başlayacaq olan “Füyuzat” məcmuəsi irsal ediləcəkdir.

Hər halda qarelərimizin və ələlümüm ənvəri-maarif və mədəniyyətdən fezyab olmaq istəyən zəvatin “Həyat”dan ziyadə “Füyuzat”a rəğbət göstərəcəklərini və bu ana qədər “Həyat” sütunlarında bizlərdən şayəd bir günah, ya qüsür sadir olmuş olsa, bunları əfv buyuracaqlarını ümid edərək, “Həyat” tərəfindən cümləsinə xeyir-xahanə əlvida eyləriz!..

*Ə.Hüseynzadə
“Həyat”, 1906, №194*

HƏYAT VƏ MEYLİ-FÜYUZAT

Məcmuəmizə “Füyuzat” adı ələttosadüf verilməyib, bu nam həyatdan təbii olaraq təvəllüd ediyor. “Həyat”ın mənəsi mənayi-həqiqisi nədir?.. “Həyat” qəzetəsinin birinci nömrəsində “Qəzetəmizin məsləki” ünvanilə bir məqalə vardır. O məqalədə bər vəchi-ati mütaliədə bulunmuş idik: “Məsləkimiz qəzetəmizin adından da istidlal oluna biləcəyi vəchlə həyatın mənayi-həqiqisinə xidmətdir. Həyat isə mənən, fikrən və maddədən daimi bir hərəkətdən, bir fəaliyyətdən, cismani və ruhani bir nəşvü nümadən, bizi bir dövri-kəmalə yaxınlaşdırən mütəmədi bir nəşvü nümadən ibarətdir”. “...Digər tərəfdən məlumdur ki, dünya və həyat bir meydani-cəngdir. Bütün zihəyat daima yekdigərləri ilə rəqabət və mühiti-təbiyyələrilə mübarizədə bulunuyor. İştə qəzetəmizin əsil vəzifəsi bu cəhətdədir”.

Bu sözlərə gözəl diqqət edilirsə, görülür ki, burada həyat bir dərəcəyə qədər tərifi edilmiş isə də, lakin “həyatın mənayi-həqiqisi nədir?” – sualı cavabsız qalmışdır. Hərəkət, fəaliyyət, rəqabət, mübarizə nə üçündür? Nəşvü nüma, dövri-kəmal nəyə lazımdır? Həyatın

mənayi-həqiqisi nədir?.. Pək çox hükəma və üdəba bu xüsusda zehinlərini yormuşlardı. Bizə qalırsa, həyatın mənayi-həqiqisi meylifüyuzatdır!..

“Füyuzat” ləfzən “feyz”in cəmülcəmi olub rəfah və bərəkətə, bolluğa, maddi və mənəvi nemətlərin bolluğuna, tərəqqiyyət və kəmalatın şəşəyi-təcəllisinə dəlalət edərsə də fəqət əsil məfhumu səadət və ələlxüsus səadəti-mənəviyyədir, həqiqi zövq və səfalərdən ibarət bir səadəti-mənəviyyədir. Həyat isə mənayi-batinisilə daimi bir meylisəadət, bir meylifüyuzatdır!..

Sözümüdə diqqət buyurulsun: “Həyat-füyuzat”dır demiyoruz, “həyat meylifüyuzatdır” diyoruz!.. Təbiri-axərlə həyat, füyuzatı-vidaniyyəyə meylil arzusudur. Həyatın övsafından olan, bütün mücahidat və mübarizatımız bu şövqi-mənəvinin şövqi ilə vüqaa gəlməkdədir. Bir fərdədə, bir cəməətdə, bir millətdə, bütün bəşəriyyətdə şövqi-füyuzat yox isə, o fərdi, o cəməəti, o milləti, bütün bəşəriyyəti ölü saymalıdır. Hərəkət və fəaliyyət göstərsə dəxi ölü saymalıdır. Çünki bir meyitin, ölü bir bədənin çürüyüb abu xak və həvayə mübəddəl olması dəxi bir növ hərəkət və fəaliyyətdir. Həyatın dərəcəyi-əkməliyyəti, şövq və arzunun şiddətilə və nailiyyəti arzu olunan füyuzatı-vidaniyyənin ülvyyəti və səfvət və imtidadı ilə ölçülə bilir... Şübhə yoxdur ki, hər bir fərdi – zihəyat füyuzatı bir növlə anlar: ola bilir ki, şikəmpərvərin biri füyuzatı gözəl-gözəl və bol-bol yeyib içməkdə görür. Ya dünyapərəstin biri xənəndə və sazəndələr arasında, bağ və bağça içində kəmalisöhbət və afət ilə müddəti-mədidə yaşamaqda bulur. Lakin o bağçanın, o səfaxanənin qapısı önündə yığılan bir sürü ac və çılpaq, məsələn, Zəngəzur fəlakətəzələrinin, dərbədərlərinin ahü fəğanlarından vidanınız müəzzəb olmazmı? ...Müəzzəb bir vidanla bağ və bağçanın nə səfəsi ola bilir?.. Yeyilən təam sühulətlə həzmə gedərmı? Həyatın əkməliyyəti üçün arzu olunan füyuzatı-vidaniyyənin imtidadı şərtədir, dedik. Bunu izah edəlim: Bir fəqir mömin vidanın paklığı və saflığı sayəsində bədülməmat füyuzatı-əbədiyyəyə dəxi nail olacağından əminədir. Bir zəngin mülhid, ya bədülməmat füyuzata məzhər olacağından əmin deyildir. Yaxud, öylə bir həyatı-sərmədiyyeyi – səadətin varlığına əsla mötəqid deyildir. Bu iki həyatdan hansı mükəmməldir? Şübhə yoxdur ki, birinci həyat, çünki vidanları bu aləmdə saf və pak olanlar füyuzatı-müvəqqətlə ilə deyil, füyuzatı-sərmədiyyə şövqi ilə yaşayorlar... İştə əsil ülvyyəti və səfvət də bu füyuzatı-sərmə-

diyyədədir. Budur, vəlvələngiz inqilabatda kəsərlə görüb heyran olduğumuz bütün o özəmətli qəhrəmanlıqlar, bütün o ülvi fədakarlıqlar ancaq böylə füyuzati-sərmədiyyə şövqünün saiqəsilə təcəllinə olmaqdadır...

Bərxast ze səhrayə ədəm gənce-məani
Çun bəhrə-vücuti-əzəli mövcə fəşan şod...”¹

O vücuti-əzəli ke, ona xitabən Feyziyi-Hindi:

Ey həme dər pərde nəhan raze to,
Bixəbər ağaz ze ağaze to.
Ey həde-hüsnü to be didar nə,
Vey be təcəlliyi to, təkrar nə,
Hüsn yekist, cəlvə berun əz şomar,
Bəhr yekist, mövci həzaran həzar!² –

deyə münacət ediyor.

Onun haqqında kəməli-heyrətindən zəlaləti-əzimdə bulunan digər bir şair hərzəkuluqda bulunaraq diyor ki:

“Ya kur əst, ya məst əst, ya divanə”

Xeyr, xeyr bina ancaq odur, huşyar ancaq odur, hakimi mütləq ancaq odur!

Aləm cüz və küll, vaqifi elmü-əməl
Hakimi-rəddü qəbul, sahib mənü əta ancaq odur.³

Mən istərdim ki, öylə bir sehr, ya əfsun bulunsun ki, onun qüvət ilə bütün millətimizi birdən-birə cəmi füyuzati-vidaniyyəyə

¹ Yoxluq səhrasından mənalar gənci qalxdı
Əzəli vücutu dəniz kimi dalğalandı.

² Ey bütün pərdədə sirri gizli olan
Başlanğıc sənin başlanğıcından xəbərsizdir.
Ey hüsnünün həddi görünməz olan,
Ey təcəllası təkrarsız olan,
Hüsnün birdir, cəlvən hesabsızdır.
Dəniz birdir, dalğa minlərcədir.

³ Hissənin və bütövün alimi, elm və əməlin bilicisi, rədd və qəbulun hakimi, qadağan və bəxşişin sahibi.

məzhər etmək mümkün olsun! Heyhat nə öylə bir sehr və əfsun vardır, nə də füyuzat birdən-birə məzhəriyyəti-bəşərin vəs və iqtidarı daxilindədir. Lakin insanların tədricən dünya və ünbada naili-füyuzat ola bilmələri üçün əllərimizdə vəsait vardır.

Bu vəsaitin başlıcalarından biri söyləyib bildirməkdən, kəlam ilə vüquf hasil etdirməkdən və bu surətlə fikir və zehni tənvir, ruh və qəlbi təhəyyüc eləməkdən ibarətdir. Zehn və əql məntiq qüvvətilə tənəvvür, qəlb isə xəyal, təsvir və ahəng ilə təhəyyüc edər. Birinci tərqi tutan və zəka ilə hasil olan kəlamların məcmuuna ülum və fənun, ikinci tərqi ilə gedən və zəkadan ziyadə ilhamat ilə vücuta gələn bədaye süxənə əşar və ədəbiyyat deyilir... Bəşəriyyət başlıca tənəvvürati-zehniyyə və təhəyyücati-qəlbiyyə ilə tərəqqi və təkəmmül edib iləriləməkdə və ancaq bu iki tərqi ilə naili-füyuzat olma-
dadır.

Kəlamların ən mükəmməlləri vəhy ilə nazil olan məzəmiri-Davud, Tövrati-şərif, İncili-şərif və ələlxüsus Qurani-əzimuşşən kimi kütübi-ərbəəyi-səməviyyə ilə Zərdüştün, Konfüçəonun və Budda Şakiamunun¹ ilhamat və zəkəyi-xariqülədə sayəsində vücuta gətirib əxlafa tərki etdikləri asardan ibarətdir. Ancaq bu əsərlər ibrani, ərəbi, zənd, sanskri və Çin dillərində olub bunlardan behəqq istifadəmiz cəmiyyəti-müctəhidin ilə bir əncüməni-maarifin cəhd və qeyrətinə vabəstədir... İngilis şüərasının səərəfrazlarından bulunan məşhur Milton ələmi-lahutda şəşəəpaş olan bir nuri-mənəvi mənbəni vəsf edərəkən diyor ki, firiştələr o məqama təqərrüb etdikləri zaman gözləri qamaşdığından qanadlarını gözlərinin önünə sipər edərlər... Bizim də Hənuz gözlərimiz zəif, ağıllarımız qəsir, qəlb-lərimiz seyqəlsiz olduğu üçün baladə zikr olunan o “bineşgüdaz” mənbələrdən birdən-birə feyziyab olamayacağız. O qədər bülənd-pərvaz olmağa cürət edəmiyəcəyiz... O müəllalara süud üçün özümüzdün dəlilə ehtiyacımız vardır. Heyfa ki, bu gün dəxi ancaq:

Payə dəlili məra illəti ərəqünnisə!² –

deyə biliriz. Binaənəleyh özümüzün əczimizə və cəməətimizin dərrakeyi-idrakına görə, əksəriyən həvayə-nəsimiyi-mənəviyyənin

¹ Şakiamuni qətiyyəni Şapur dövründə gələn Mani-nəqqaş deyildir. Şəmsəddin Samibəy “Qamus-i-əlam”da bu iki adı qarışdırıyor.

² Ayağımın ağrısı belimin ağrısındadır.

aşağı təbəqatında pərvaz edəcəyiz, daha doğrusu hoplayıb duracağız. Bu aşağı təbəqat isə mədəniyyəti-hazirənin bədayeindən, ülum və fənun və sənayenin tərəqqiyyəti-hazirəsi ilə miləli-müxtəliflərin əşar və ədəbiyyat və sənaye-nəfisəsindən ibarətdir. “Füyuzat” məcmuəsinin əsil meydana-mücahidəsi bu təbəqələrdə olacaqdır. Bu vasitələrlə məlumatı-fənniyyətimizi tovsı, adət və əxlaqımızı təhzib, əsar və ədəbiyyatımızı təsfiyə, lisanımızı, türkçə lisanımızı islah edə biləcəyiz!

Bu surətlə küreyi-ərzi öküzdən¹, bəşəriyyəti əjdahə-hərbin dəhani-atəşfəşanından, milləti divi-mütləqiyyətin pənceyi-istibdadından, hər bir fərđi ifrit ənaniyyət və cəhalətin kəməndi-əsərətindən xilas etmək olur...

Osmanlı türklərinin ədəbiyyatı-cədidələri müstəsna olduğu halda İranla bərabər sair türklərin əşar və ədəbiyyatları tilsimə giriftar olmuş kimi bir nöqtədə donub qalmışdır. Təbi-şairanə güldən, bülbüldən, mey və məhəbbətdən ayrılmıyordu. Bəzi rəhbərlərimiz buna çarəsiz olmaq istədilər, lakin şairlərimizi daha fəna yollara sövq etdilər. Bunlara dedilər ki: “Canım, bülbüldən, məhəbbətdən əl çəkiniz, bir az da elm və maarifə, sənayə, məktəbə mədhiyələr yazınız, cəmaəti elmə, sənətə təşviq ediniz”. “Biçarə şairlər də məktəbin, elm və sənətin xidmətçisi olmağa başlayıb, şəri bütün-bütün tədəniyyəyə uğradılar. ...Bilmioram ki, rəhbərlərimiz nədən rəssamlara, heykəltəraşlara, musiqi bəstəkarlarına bu tövsiyədə bulunmuyorlar! Görünür ki, aramızda bu zümreyi-nəfasətpərvəranə rast gəlmədilər, çünki rast gəlsəydilər, bunların da hünərlərini inqiraza uğradacaqları şübhəsiz idi!.. Canım! Nəqqaşa, ya rəssama demək olurmu ki, “nə üçün bir kuhsarın, bir məşçərənin, ya üfüqdür, ya da deryada vəqə bir qürubun lövhəyi-mənzərəsilə məşğul oluyorsan? Bizə bol-bol məktəb rəsmləri ver, cəmaətimizi elm və maarifə təşviq et!..” Şairliyin, rəssamlığın meydana-hünəri ayrıdır... ədiblərin, şairlərin borcu bir tərəfdən türkçəmizi fəsaht və bəlağətlə, ahəngi-üslub ilə islah və təzyin, digər tərəfdən ruhumuzu təsvirati-nəfisə və xəya-

¹ Misir qədim dilində əlif Allah deməkdir, Misir əhalisi üluhiyyətin bir öküze hülu-luna qail olduqlarından heroqlif xəttində (məbud) fikrini bir öküz başı şəklində ifadə edərdilər. Avropalıların (a) hərfi bu şəkildən mühərrəfdir. Müruri-zəman ilə bu şəkildən bir buynuz qalıb bizim (əlif) olmuşdur. Yer öküzün buynuzu, yaxud özü üzərində duruyor deməkdən murad küreyi-ərzin hikməti-rəbbaniyyə ilə müəlləqdə bulunduğunu ifham etmək idi.

lati-mühəyyicə ilə müaliyyətdə sövq etməkdir. Həqiqi şair, həqiqi rəssam ancaq bizim rəhbərlərimizə bu sözlərlə cavab verməlidirlər:

“Do ələm ba foruğə hosne-yar əst
Məra ba mömin o kafər çe kar est!..”¹

Həyatı
“Füyuzat”, 1906, №1

İCMAL

“Həyat” qəzetəsi tətillik ediləndən bəri iki ay qədər bir müddət keçdi. Əcəba, bu müddət zərfində həyatı-ələmin vüquati nədən ibarətdir? Rusiyanın xaricində və daxilində vəqə olan əhvala bir nəzəri-diqqətlə baxılırsa, görünür ki, bunların əksəri, bəlkə kəffəsi rus-yapon müharibəsilə, Rusiya hərəkəti-inqilabiyyəsi kimi iki vəqə-eyi-üzmanın olan davam edən asarından, əksi-sədasından başqa bir şey deyildir. Şərqi-əqsadə yaponlar Koreya və Mancuriya əndişəsindən xilas olub nəzəri-cahangiranələrini başqa məmalikə öz cümlə Filippin cəzairinə çeviriyorlar, bir az amerikalılar ilə pozuşuyorlar. Bu kimi səbəblərlə bir an boş durmayıb qüvayi-bərriyə və bəhriyələrini bir qat daha təzyidə çalışıyorlar. Lakin sadə maddiyyət ilə iktifa etmiyorlar, mədəniyyətlərini dəxi islahə quyluyorlar, tədqiqi-ədyan ilə məşğul oluyorlar. Bəzi rus və Avropa qəzetələrinin, hətta bizzat yapon mühərrirlərindən bir neçə zəvatın rəvayətlərinə baxılırsa, yapon cəmaəti arasında dini-islamı qəbula xeyli meyil edənlər bulunmuş. Bu sayədə yaponlar daha ziyadə bir qüvvət və şövkət qazanıb bütün Asiya cəmaətinə pişvalıq edəcəklərini ümid ediyorlar...

Şərqi-islama gəlincə, Türkiyə bolqarların hərəkətindən əndişənək olub hər növ ehtimalata qarşı hazırlanıyor, əsgərini bir qat daha təslih edərək Rumeliyə cəm eyliyor. Bu keşməkeşin arasında Sultan Həmid hözrətlərinin ara-sıra xəstələnməsi münasibətilə ortaya bir vərasəti-səltənət məsələsi sürülüyor. Məsələ mətbuat ələmində, ələlxüsus yeni türk mətbuatında bir xeyli qiylü qalı mövcib oluyor. Çünki ortada Mehmed Rəşad əfəndi kimi ümum milləti-osmaniyyənin tərəfdar bulunduğu münasib və məşru bir vəliəhd dururkən, Bühranədinlərdən, filanlardan bəhs əbəs görülüyor.

¹ Tərcüməsi: “İki ələm yar hüsnünün işığı ilədir.
Mənim mömin və kafərlə nə işim var”.

Digər tərəfdən osmanlı maarifpərvərləri, türk hüriyyəət mücahidləri sayeyi-Həmididə mərhum Midhət paşa qanuni-əsasının həsrətini çəkib durmaqda ikən, İran məmalikində Müzəffərəddin şah kimi nəcib və vətənpərvər bir hökmdarın hümməti-ələmpəsəndənəsilə mühüm-mühüm islahat icra olunaraq qanuni-əyasi qüsurlu, qüsursuz yavaş-yavaş meydana çıxıyor. Biz “Həyat” sütunlarında dərc olunan “Vətəni-Firdovsi və hüriyyəət” sərəlövhəli məqələmizlə bu islahatı alqışladıq, yenə də alqışlarız. Axır zamanda Tehrandə heyəti-vüzərə təbəddül etdi. İndi cəmaət vəkillərindən mürəkkəb bir məclis islahat layihələri ilə məşğuldur. İran paytaxtında “Məclis” namilə intişara başlayan yövmi yeni bir qəzetə vasitəsilə bu xüsusda məlumatı-müfəssələ almaq mümkün olacaqdır... İranın, Osmanlının başı bu sürətlə qarışmaqda ikən Avropa dövlətləri Şərqi əhvalını nəzəridiqqətlə təərəssüddən bir an geri durmayıb müşahidətlərindən yeni bir tərzdə istifadə yollarını arıyor. Rusiyanın əhvali-hazırəsindən naşi Avropa müvazinəyi-siyasiyyəsi rəxnədar olduğu üçün dövlətlər yeni-yeni ittifaqlar təşkilinə qalxışıyorlar.

Təşəbbüs olunan bu yeni ittifaqlarda əsas maddə çox kərrə islam məmləkətlərinin ümuri-daxiliyyəsinə ticarət və iqtisad ya nüfuzi-siyasiyyə bəhanələrilə müdaxilə, İranda, Osmanlıda, Fasda, ya Əfqanıstanda sərəzədəyi-zühur olan, ya olacaq bulunan əhvali-cədidəyə qarşı nə sürətlə hərəkət etmək məsələlərindən ibarətdir. Məhafili-siyasiyyədə Avstriya və Germaniya ittifaqı müqabilində bir ingilis, fransız, rus ittifaqı məsələsi dövran ediyor. Guya rus ministrlərindən bir-iki zatın da Avropada cövlanları istiqraz arzusundan ziyadə bu məqsədə məbni imiş, şaiyata görə bu ittifaq hənz tamamilə qüvvədən fəlcə çıxmamışdır. Çünki ingilislərlə fransızlar üç hökumətin deyil, üç millətin ittifaqına lüzum göstəriyorlar. Bu səbəbdən əvvəlcə Rusiya hökumətinin öz cəmaətilə uyuşmasını, bir sürətlə barışmasını tələb ediyorlar. Rusiya cəmaətinə miləli-mütəməddinə içində ən ziyadə meyil və məhəbbət göstərənlər ingilislər oldular. Hətta bunlar öz hissiyyəti-məhəbbət karanələrini ruslara bildirmək üçün ümum ingilis cəmaəti arasından seçilmə mürəxxəslərdən mürəkkəb bir heyəti Peterburqa və Moskvaya göndərib sabiq dövlət duması rəisinə bir məhzəri-məhəbbət təqdimi ilə şənlikli nümayişlər ibraz etmək istədilər. Ancaq bunun xilafında olan rus köhnəpərəstlərinin qiylü qalları buna mane oldu. Əcəba, Rusiya hökumətinin millətlə uyuşmaq niyyəti varmıdır? Bəzi əlamətlərə baxılırsa vardır, deyə biliriz.

Çünki hökumət yeni dövlət dumasına intixabatın zamanını bildirib bu xüsusda böyük hazırlıqlarda bulunuyor. Bu hazırlıqlar əsasən dumada özünə əvvəlkindən ziyadə tərəfdar qazanmaq təşəbbüslərindən ibarətdir. Digər tərəfdən müxtəlif firqələrdə cəhdü qeyrətdə bulunuyorlar. Hökumətin öz meyli bu firqələrdən ancaq üçünədir ki, bunlar da “Həqq və nizam”, “17 oktyabr” və əxirən Qraf Geyden sayəsində xeyli qüvvətlənən “Təcəddüdi-asayişpərvəranə” partiyalarından ibarətdir...

Hökumət yeni dumada bir müvəffəqiyyəət qazanmaq üçün məzkur firqələri himayə ilə iktifa etmiyor, digər tərəfdən xilafgirən firqələrini, hətta ən qüvvətli firqələrdən biri olan kadetləri də təzyiq və təqib ediyor. Vıborq xitabnaməsini imza etmiş bulunan sabiq дума məbuslarını təhti-mühakimədə bulundurur kibi davranmaq da bu növ icraatdandır. Bu haldan bizim müsəlman məbusları da azad deyildirlər. Məlumdur ki, Rusiya məclisi-məbusanında müsəlmanlardan igirmi dördü qərib əza olub on nəfəri Vıborq xitabnaməsinə imza qoymuş idilər. Bunlardan dəva vəkili Axmatov, Ufalı Canturin, Sırtlanov və dəva vəkili Kazanlı Alkin cənəbları mühakimə altına alınıb istintaq olundular... Ancaq Vıborq xitabnaməsinə vəzi-imza edənlərin çoxu dəva vəkili, tarixi-hüquq müəllimi, hikməti-hüquq üləması kimi ən mötəbər hüquqşünasandan bulunub Finlandiya torpağında gördükləri işin önünü, arxasını nəzəridiqqətə almış olduqlarından bunları böyük bir cürm ilə ittiham etmək çox çətin oluyor...

Hər nə hal isə bir tərəfdən hüriyyəət naminə islahat icra olunuyor, digər tərəfdən hüriyyəti-kəlamə, hüriyyəti-ittifaqə müğayir hərəkətlər göstərilib bir çox cəmiyyətlər dağıdılıyor, qəzetələr bağlanıyor, bəzi darülfünun qapanıyor, hökumətlə cəmaətin arasında üstüörtülü bir mübarizə olan davam edib duruyor. Bu sənə oktyabr ayının 17-sinin binnisbə sakitliklə keçməsi mübarizənin açıqda olmasından iləri gəldi...

İnqilabçılar qüvvətlərini, hökumət isə niyyətlərini gizləməyə qeyrət ediyorlar... Gizli, fəqət şiddətli bir mübarizənin ələimi meydana dandır: hökumət məmləkətin hər tərəfində “divani-hərbi-ürfi” qurub terroristləri, yəni tədhişçiləri bol-bol edama məhkum eyliyor, gün, həftə keçmiyor ki, bir neçə adam dar ağacına asılsın, ya qurşuna düzülüb güllələnəsin... digər tərəfdən gün keçmiyor ki, anarxistlər, tədhişçilər şəhərlərin birisində bombalar partlatmasınlar, qarətlər etməsinlər. Bu qarətlərə çox dəfə hökumət pulları, dövlət xəzinəsi

məruz oluyor... Bu son üç-dörd günün içində vəqə olan hadisələr bu qəbildəndir. Anarxistlər gündüz günortaçağı Peterburqun ən qələbəlik bir mərkəzində Yekaterina kanalı qürbündə jandarmalar ilə mühafizə olunan xəzinə pullarının üstünə bombalar ilə hücum edib yarım milyon qərib bir məbləği zəbt etməyə müvəffəq olurlar. Yəne bu günlərdəki teleqrafların bildirdiklərinə görə bu növ bir hadisə Varşava qürbündə Roqov mövqeyində vəqə oldu. Anarxistlər mühafizə qoşununu bombalarla partladıb dəmir yol qatırı ilə gedən dövlət pullarını zəbt etdilər... Bizim Qafqaz da bu əhvali-şərişəngizdən azad deyildir: Tiflisdə də bomba partladı, Bakıda isə altmışa qədər bomba partlamadan zəbtiyyə tərəfindən tutulub müsadirə oluna bildi... Demək ki, bizim Bakı cəmaəti dəxi bombalar üzərində oturuyormuş... Əcəba bizim Bakı müsəlmanları nə ilə məşğuldurlar?.. Bunlar da bir-birlərini qətl etməklə, mollalardan, pişvalardan mürekkəb məclislərin vəzü nəsayəhinə rəməzan günlərinin qüdsiyyətinə rəğmənlə yekdigərlərini öldürməklə məşğuldurlar.

Əcəba bizim “Füyuzat” nə ilə məşğuldur. “Füyuzat” da bir şairin bu sözlərini virdi-zəban etməklə məşğuldur:

“Dərheyrətəm konun ke cəhan por ze koştənist
Bikar dər niyam çera zülfüqar mand?..”¹

Nə üçün o qüvvəyi-mənəviyyədən ibarət olan Zülfüqar işsiz qaldı?

Ə.H.

“Füyuzat”, 1906, № 1

VƏQAYEYİ-ALƏMƏ BİR NƏZƏR

Bu nömrəmiz İranda vəqə hərəkatı-inqilabiyyənin silsileyi-vüquatından bir vəqəyi-mühümməni irayə edən bir lövhə ilə müzəyyən və müsəvvərdir. Tehran üləması ilə əhalidən böyük bir firqə ingilis səfərxanasına müraciət ediyor. Bu vəqəyə nə nəzərlə baxmalıyıq? Burada həm bəyənələcək, təhsin ediləcəkdir, həm bəyənəl-

¹ Tərcüməsi: “Heyrətdəyəm ki, dünya ölümle doludur, Qılıcnə nə üçün qında işsiz qalsın”.

məyib təqbih olunacaq cəhətlər vardır. Surəti-zahirədə bir əhalinin biganələrin, əğyarın təhti-himayəsinə iltica etməsi vətənpərvərliyə müğayir görülür və görülməlidir də. Ancaq bu məqamda xeyr! Məmləkətdə hürriyyət, ədalət nizam hökmfərma ola idi, biz də bu hərəkatı təqdir edər idik. Lakin məmləkəti-hürriyyət və ədalət kibi nemətlərə nail edib anı ehya və təcəddüd uğrunda həqiqi vətənpərvərlər heç bir vəsitədən çəkinməməlidirlər. Əldə qan tökülməyəcək çarələr var ikən xunrizanə vəsaitə müraciət əbəsdir. Tarixə rücu edərsək görüyoruz ki, dövrü-inqilab başlayan məmləkətlərin əksərində zümreyi-əhrarə əcanibin imdadına müraciəti heç bir zaman məyub ədd etməmişlərdir. Fransanın Volterləri, Jan Jak Russoları dara düşdükcə İsveçrəyə fərar ediyorlar. Macarıstan, yəni Venqriyanın Koşutları hürriyyət naminə osmanlıların ziri-cinah himayələrinə qoşuyorlar: Türkiyənin Midhət paşaları, Səid paşaları səlaməti-vətən naminə ingilislərə, fransızlara iltica ediyorlar. Əxirən rus məbusları dəxi Finlandiyaya getmədilərmə, İsveçə getmək niyyətində bulunmadılarmı? Tehran əhlinin dəxi dünyanın nərəsində olursa olsun hürriyyəti alqışlayan ingilislərin himayəsinə sığınmaları bu növ hərəkatlərdən olub, inqilab əsnasında mümkün mərətbə az qan tökülmək üçün hüsni-tədbirdən başqa bir şey degildir.

Bu da ingilislərin təşviqi-əşəri olmayıb iranlıların öz mücahidati-hürriyyətkəranələrinin nəticəsidir. Misirdə çıxan “Türk” qəzetəsi bu xüsusda bəzi mütəliatda bulunuyor. Lakin mütəliat yanlışdır. Bu yanlışlıqlar nərədən iləri gəliyor? Köhnə türklərin yanlışlıqlarının mənbəyi mütəəddiddir. Bizim bunlarla işimiz yoxdur. Bizim üçün yeni türklərdən bəzi firqələrin mənbə-i-zəlaləti daha mühümdür, bunların zəlalətləri, səhv və xətalari nərədən nəşət ediyor? Bunları hər vəqət yanıldan üç məsələdir: məsələlərin birisi sünniliyi, şiəliyi ayrı-ayrı bir şey hesab edib islamiyyəti həqqilə anlamamalarıdır, ikincisi xilafət bəhsini islamiyyətlə qarışdırıb aləmi-islama mənafe-i-xilafət nöqtəyi-nəzərindən baxmalarıdır, üçüncü məsələ isə sülalə bəhsi olub türklüyü osmanlılıqdan, yəni xanədani-ali-Osmana mərbut bilməkdən ibarətdir.

Onlar aləmi-islamın nicatını bu üç nöqtənin dairəsində arayorlar... Hər bir əhvalı bu üç şişeyi-büllurun mavərəsində görülən əlvana boyanmış görmək istiyorlar... Bizim isə aləmi-islamda, ya aləmi-ətrakdə əhəmiyyət verdigimiz, rəbti-qəlb etdiyimiz, meylü məhəbbət bağladığımız şey nə məzhəbdir, nə xilafətdir və nə də filan, ya filan

sülaleyi-hökmdaridir. Bunların heç biri degildir, bunu bir kərrə anlamalıdır. Bizim sevdiyimiz, rəbti-qəlbi-məhəbbət etdiyimiz şey nəradə olursa olsun ancaq dindaşlarımız və həmcinslərimiz olan millət və cəməətdir. Əfradi-nasdən ibarət millət və cəməətdir. Qurani-məciddən, əhadisi-nəbəviyyədən ayrılmayan hansı hökuməti-islamiyyə, hansı sülaleyi-hökmdari olursa olsun, ədalət, hüriyyə və qanuni-əsasi sayəsində müsəlmanlardan və müsəlmanlar miyanında türklərdən ibarət cəməti, milləti təriqi-tərəqqi və mədəniyyətə sövq edərsə, bizim də meylü məhəbbətimiz o tərəfə olur. Quru xilafət ünvanlarının, sülalə şöhrətlərinin təfriqeyi-məzhəb mübahisələrinin vəqti keçmişdir. Bizim üçün xilafət Mütəvəkkil Əlallahınmı, Sultan Səliminmi əlində olacaq, yoxsa ləyaqət kəsb edər, həqq qazanırsa Mikadonunmu yədinə keçəcək, əsla əhəmiyyəti yoxdur. Kəza bizim üçün filan hökuməti-islamiyyənin təxtində kim oturur, oturan hansı sülalədən, yenə əhəmiyyəti yoxdur. İş o təxtin mətin və möhkəm olmasında və o sayədə müsəlman cəmətinin kəsb-i-qüvvət edib hüriyyə və məarif nemətlərinə nail olmasında, rifah və səadətə yaşamasındadır... “İctihad” məcmuəsinin məsləkini bəyənəməyən “Türk” qəzetəsi bu nöqtələrə əhəmiyyət vermədiyi üçün İran hüriyyəti haqqında yanlış mütləiatda bulunmağa məcbur oluyor:

“Türk” zənn ediyor ki, İranda vəqə hərəkəti-inqilabiyyə ingilis təşviqatının əsəridir. Bir fərdin sinni-bülüğə yetişməsi ətrafında olan insanlardan kimsənin əsəri-təşviqi olmayacağı kibi, iranlıların da dəvayi-hüriyyə edərək, bu yolda asari-bülüğ göstərmələri ingilis əsəri olamaz. İngilislərin ələmi-siyasətdə ən böyük hünərləri hadisələr törətməkdə olmayıb bəlkə binəfsə hüsulə gələn hadisələrdən istifadə eləmələridir. İran hadisətindən ingilislər nə yolda istifadə ediyorlar və edəcəklər, o bəhsi axər, lakin hər halda hadisəti-məzkurə ingilislərin keyfi ilə hasil olmamışdır. Bizim etiqadımızca bu vüquatda daha ziyadə Rusiyanın, Rusiya əhvalının təsiri vardır. Bu xüsusda mütləiatımızı sərd etmədən baxalım “Türk” nə diyor.

“Rusiya hərbin verdiyi zəf nəticəsi olaraq atəşi-ixtilal içində yanıyor, ingilislər yangından kəndi hissəsinə əsəbət edən malı qaçırmaqda təəxxür etmiyor, İrana tövcih nəzər ediyor. İrani rusların həm istilasından qurtarmaq, həm də Hindistan yolunu bu cəhətdən qapamaq təriqini düşünüyor. Əcəmlər zülm və istibdadi hiss etmiyor. Fəqət aqlıqdan müztərib, şikayət ediyorlar. On sənə əvvəl Şiraz əhalisinin aqlıq üzündən valini qovmaları buna bir dəlili-mətin təşkil

ediyor. İngiltərənin əlində əcəmləri təhrik üçün bir vasitə var. İştə bu vasitəyi-qanuni-əsasi almağa alət ittixaz ediyor. Əcəm hökumətinin başqa yolda nicat bulmasının imkanı yox, əcəmlərin səfaləti artıyor, əskilmiyor, müctəhidlər zəngin, zövq səfa içində yaşayorlar. İngilislər bunların nəzər-diqqətlərini cəlb ediyor. Əhalinin fəqir və səfaləti nəhayəti-dərəcəyi bulmuş. Əgər xalq ixtilal edərsə, bittəb bu üsyandan kondilər yenə də böyük bir hissə zərər isabət edəcəyinə müctəhidləri iqna ediyor”. Müctəhidlər kəndilərini zərərdən qurtarmaq və milləti hökumət əleyhinə təşviq eləmək üzrə rəyasətə keçiyorlar. İngiltərə səfərətinin tərbi üzrə ixtilal pək bəsit surətdə vüqua gəliyor. Bazarları qapayıb İngiltərə səfərətxanasına iltica ediyorlar. Əhali ac, əkmək parəsini tədarük etməyə vasitə yox. İngiltərə səfərətxanasında yeyəcək, içəcək bol-bol mövcud, səfərətxanaya gedib qarnını doyurmaq əlbəttə rədd olunur nemətlərdən deyil, əhali fəvca-fəvca səfərətxanaya qoşuyor, səfərətxananın məbna bulduğu böyük bağçada çadırlar quruluyor, səfil müsəfirlərin qəbuluna təxsis edilyor. İştə bu surətlə İngiltərə səfərətxanasına tam on altı min müsəfir toplanıyor. Həftələrə orada iaşə və istirahətləri təmin olunuyor. Yövmiyyə nəfər başına laəqəl beş quruş sərf edilsə, hər gün üçün əcəm tüccarlarının əlilə sərf olunmaq üzrə İngiltərə xəzinəsindən 800 lirə çıxıyor. Bu 16000 ixtilalçı səfərətxanada oturuqları əsnada ya məddahlar tərəfindən söylənilən misalı dinliyor və ya Kərbəla vəqəye dilsuzinin matəmi ilə ağlıyor. Heç birinin istehsalı uğrunda üsyan etdikləri qanuni-əsasının tərzi-idarə və mühafizəsindən bəhs etmək xatirinə gəlmiyor. İxtilalın tərzi cərəyanından da anlaşılyor ki, bu hüriyyəçilər istədiklərini bilmiyorlar. Hüriyyəti hiss edərək, istehsalına qiyam edən 16000 kişinin qoyun sürüsü kimi bila vüquat səfərətxanaya iltica etməsi inanılır qərabətlərdən olması gərək. Bu qədər etidal və sükunət demə doğrusu təəccüb etməmək mümkün deyildir. Məbusanların ədədindən və üsuli-intixabından da anlaşılyor ki, bu təşkilat sırf təqliddən ibarətdir. Məməfiyyə bunun da fəidəsi münkər deyildir. Zaman hər şeyi vasili-əqsayi kəmal eylər. Fəqət icab edən zaman zərfində bu təşkilat davam edə biləcəkmə? Bu sırf rəiskarda bulunacaq şahların hiss və fikrinə tabe bir keyfiyyətdir”.

Burada bir ctiraz dərmian oluna bilir. İngiltərə hökuməti Türkiyənin İrandan daha qəvi hökumətə bənzər təşkilatı da olduğu və ruslara qarşı daha mətin bir sipər ola biləcəyi halda Türkiyəyə müavinət etməsində nəçün əcəmlərin hüriyyə almasına, qanuni-əsasi

ilə idarə olunmasına çalışsın? Xüsusilə, Türkiyəyi müdafiə üçün vəq-tilə bu qədər də uğraşmışdı. İlk nəzərdə İngiltərəyə ən nafe Türkiyəni diriltmək siyasətini təqib etmək olduğu görülür. Fəqət bir az təmiq cdərsək, İngiltərə nöqtəyi-nəzərindən əhvalın dəyişdiyini anlaşılr.

İngiltərə ilə bərabər Rusiya və Fransanı düşündürən Türkiyə hökuməti hazirəsinin ittihadı-islam politikasını təqib etdiyinə olan qənaətləridir. Türk padşahları eyni zamanda aləmi-islamiyyətin rəisi bulunduqlarından bu qüvvəyi-mənəviyyəyə isnad edəcək olan qüvveyi-əsgəriyyə İngiltərə mənəfətinin ən möhlük zərbəsi olur. Yuxarıdan bəri sərd mütaliatdan təzahür edə biliyor ki, Yaxın Şərqdə ruslara bir sipər olacaq hökumət arayan İngiltərə xilafət kimi qorxulacaq bir qüvvəyi-mənəviyyəsi olmayan Əcəm hökumətini, məşrutiiyyət idarə ilə diriltməyə çalışıyor. Fəqət, türk mühərriri yanılıyor. Çünki, İran əhlinin mücahidəti-hürriyyətpərvəranəsində ingilis barmağı görmək və bu xüsusi ingilislərin xilafət və ittihadı-islam qorxusu ilə Hindistanı müdafiə etmək tədbirlərinin məhsulu kimi tələqqi etmək xətdir. Bizim etiqadımızca İrandakı əhval bir tərəfdən iranlıların həddi-bülüği ictimaiyyəyə yetişmələri ilə, digər tərəfdən Rusiya inqilabının əksi-sədasının nəticəsidir. İran əhlinin ixtilatı ingilislərdən ziyadə ruslardır. Bu ixtilat ötədən bəri iki vasitə ilə vüqu bulmaqdadır. Bunlardan biri ticarət və digəri də qövmiyyətdir. İranlıların çoxu tüccar olub, qürbətə məlufdurlar. Bunların meyilləri ticarəti-bəhriyyədən ziyadə ticarəti-bəriyyəyədir. Onları Ummani-Hind qorxudub, Hind səfərinə o qədər rəğbət etmədikləri halda kəsbi-kar əməli ilə axın-axın həmhüdüdü olan Rusiya torpağına gəlməkdədirlər.

İranlılara bütün Qafqazda, bütün Mavərayi-Xəzərdə, hətta Volqa nəhri boyunca Rusiyanın ta qəlbəhində kəsərlə rast gəlmək olur. Nijni-Novqorodda hər sənə vəqə olan yarmarkaya “panayir” deyilən ticarət sərgisinə əcnəbi müsəlmanlardan ən ziyadə iştirak edənlər iranlılardır. Mümkün deyildir ki, Rusiyanın hər tərəfinə yayılmış olan iranlılar bu ölkədəki hürriyyət vəlvələlərinə qarşı bihiss qalmış olsunlar. Bakıda və sair şəhərlərdə iranlıların bina etdikləri məktəblər, təşkil etdikləri cəmiyyətlər bu təsiratın əlamətlərindəndir. Qövmiyyət bəhsinə gəlincə məlumdur ki, Rusiya əhalisinin bir qismi türklərdən ibarət olduğu kimi, İranın da bütün cəhəti-şimaliyyəsi, bilxassə Azərbaycan qitəsi türkdür.

İranın əyaləti-cənubiyyəsinə gəlincə burada sakin olan farsların adət, əxlaq və hətta lisanca türklərdən o qədər fərqləri yoxdur, hətta

lisanca diyoriz, çünki hər iki dil müsəlmanlaşdığı üçün bir-birlərinə o qədər təqərrüb etmişdir ki, cüzi bir himmətlə fars türkün, türk farsın lisanını anlaya bilir, çünki fərq lüğətlərdə olmayıb ancaq qəvaiddir. Misal üçün bir cümlə irad edəyim:

Fars deyir: İn cəridə ke əhle-Qafqas qeraət mikonod,
be lesane-torki mühərrir əst.

Türk deyir: Bu cəridə ki, əhli-Qafqas qiraət ediyor,
lisani-türki üzrə mühərrirdir.

İran farslarının qanı türk və fars qanlarından ibarət olduğu kibi, İran türklərinin də qanı eyni-ənasirdən mürəkkəbdir.

Hal və keyfiyyət bu mərkəzdə ikən İrandakı hərəkəti-hürriyyət-kəranənin səbəbini ingilis hökuməti barmağının ucunda degil, Rusiya cəmətinin qəlbindən fəvran edən atəşi-hürriyyətin İrana düşmüş şərərələrində aramalıdır.

Suzişe-eşq əst ke əndər ney fotad¹.

Bizim buradakı axundlarımızdan Axund Əbu Turab həzrətləri məsələyə “Türk” cəridəsindən daha dərin, daha kəsgin bir nəzərlə baxıyor. Müşarileyh bir gün məsciddə buyurdular ki, İranı vəlvələyə verən qəzetəçilərdir. Axundun bu sözlərindən dilgiri olanlar oldu. Lakin söz əsasən min-cəhətüh pək doğru idi.

Ancaq ortada neyistan kibi qabili-chraq məvadd olmayınca heç bir şərərənin əhəmiyyəti olamaz, İran isə əvvəlcə Ziya paşanın dedigi kibi “İranda gələn hünərvəranın arayışi hər biri cahanın” Bəyzavilərin, Zəməxşərilərin, Fəxri Razilərin, Cəvhərilərin, Firdovsilərin, Sədilərin, Ömər Xəyyamların “izhari-ülum” ilə hazırladığı bir neyistandır. Hər bir iranlı ac da olsa, maarifdən məhrum da olsa yenə fitrətən hər bir sair qövmdən ziyadə bir istedad və qabiliyyətə malik olub o sayədə mühit müsaid olduqca hər zaman təfəyyüz edə bilir.

“Türk” diyor ki, iranlıları hürriyyət yoluna sövq edən qüvvət aqlıqla mollaların, müctəhidlərin nüfuzudur. Fəqət hansı qövmin inqilabatında aqlıq, pulsuzluq kibi əhvali-iqtisadiyyə ilə heyəti-ruha-

¹ Eşqin yangısındır ki, tütüyə düşdü.

niyyənin nüfuzu böyük bir rol oynamamışdır. İstər keçmişdə Fransa ya Germaniya inqilabında, istər bugünkü Rusiya inqilabında bu iki qüvvənin hökmü aşkar deyildir?

Lüterlər, Qaponlar, Xacə Təhsinlər, Əli Süavilər zümreyi-ruhaniyyədən degillərmi?..

İranda isə qədimdən bəri bu matəmlər münasibətilə verilən xeyrat sayəsində bir növ "orqanizasiya"lar mövcud olduğundan firqeyi-əhrarın da o orqanizasiyalara müraciət etmələri təbii idi. On beş, on altı min bir cəmətin iki həftə zərfində müntəzəmən yeyib-içmələri ingilis pulundan ziyadə bu orqanizasiyaların məharəti ilə olmuşdur... Əlhasil işin nə sürətlə cərəyan etdiyinə əhəmiyyət verməyib nəticəyə baxmalıdır: Nəticə isə osmanlı türkləri tərəqqiyi-məariflərinə rəğmən əlan istibdad əlindən dadü fəryad edib durmaqda ikən iranlılar yavaş-yavaş hər nə sürətlə olursa olsun hüriyyət nemətlərinə nail olmaqdadırlar. Lazım olan da budur, vössalam...

*Ə.Hüseynzadə
"Füyuzat", 1906, №2*

TOLSTOYLUQ NƏDİR

Bir ailə əfradı o ailənin əzası bulunduğu kibi millətlər də bəşəriyyətin üzvləridirlər. Bir ailənin əzası kimi millətlər də heç bir vaxt bir sınıfda, bir yaşda bulunmazlar. Bəziləri hənuz sinni-tüfəliyyət, ya şəbəbdə bulduqları halda, digərləri dövri-kəmalə yetişmiş, ya dövri-zovalə üz tutmuş olurlar.

Bir fərdin gah-gah mübtəla olduğu iləl və əmrəz əlayimi – zəvaldan sayılmayacağı kibi, millətlərin də vaxt-vaxt düşər olduqları mərezi-siyasilər, böhrani-ictimailər zəval əlamətindən ədd olunmalıdır. Vəqəon möhlik mərezlər, şəfanapəzir illətlər vardır. Fəqət

əqəbində daha gözəl bir afiyyət hasil olan xəstəliklər də vardır. Zəval və şeyxuxətin ələimi ayrı, mərezin ələimi ayrıdır. Bəzi fərdlərin zəval və məmatları ilə bərabər nəsiləri də müntəqə olur, bəzilərinin də biləks vəfatlarından sonra öz nəsilərindən övlad və əhfadları qalır ki, bunlar tüfəliyyətdən başlayıb yenidən səfəhati-həyatı bir-bir keçməyə başlarlar.

Millətlər də elədirlər. Bəziləri finikiyalılar, ya assorilər kibi bilkülliyə məhv və münqəriz olurlar, bəziləri də zəval bulduqca yerlərində yenə öz nəsilərindən bir qövüm təzə bir həyata başlar. Turanın (tukuye) oğuzları ilə İranda zəndləri belədirlər: tukuyələrdən sonra uyğurlar, uyğurlardan sonra bugünkü türk və tatarlar; zəndlərdən sonra pəhləvilər, pəhləvilərdən sonra bugünkü farslar bir həyata başlayırlar.

Rusiyada bu gün müşahidə etdiyimiz əhval isə zəval olmayıb bir mərezi sayılmalıdır. Mancuriya əlamı, inqilab böhranı mərezi əlayimidir. Bu mərezi hər nədənsə təməmilə rusların sinni-kəmalə yetişdikləri bir zamana rast gəldi. Əvət əsri-hazır bəşəriyyətin bir üzvi-mühümmi olan rus millətinin dövri-kəmalədir. Çünki meyvələrinin bolluğu və yaxşılığı bir ağacın kəmalda bulunduğuna dəlalət edər kibi, bu gün də bədayeyi-əlməiyə və ədəbiyyətin kəsəti və nəfəsəti rusların sinni-kəmalə yetişdiklərinə dəlil və bürhandır. Şəcəri-milliyətin meyvələri əsəri-əlm və mərifətdir. Bu gün Rusiyada yetişmiş olan bir zümreyi-kəsəriyi-hükəmə və üdəbaya bütün Avropa və Amerika qibtə ediyor. Lakin bu zümərənin sərəfrazı heç şübhə yoxdur ki, qraf Lev Tolstoydur. Tolstoy sadə Rusiyanın deyil, bəlkə bütün cahanın ən böyük üdəbasından biridir. Onun yazdığı əsərlər əksər əqvamın dillərinə tərcümə olunuyor, sürətlə və milyonlarca nüsxələrlə intişar ediyor. Onun hər bir sözü böyük bir diqqətlə istima olunuyor. Hər bir nəsihəti əzim bir rəğbətə tələqqi edilyor. Onun əfkarından bütün ələmi-mədəniyyət feyziyab oluyor. Bu əfkar vəqəon səhv və xətalardan ari deyildir. Tolstoy çox dəfələr zəlalətdə bulunur. Lakin bu səhv və xətalər, bu zəlalətlər dəxi bədayepərvəranə olub ruhi-bəşəri məaliyyətdə sövq eliyor, ərbabi-ictihadın mənəviyyatını təhəyyic ilə məsaili-mühərrəqeyi-həyatıyyə və ictimaiyyənin həllinə kömək ediyor. Tolstoy bəlkə dərin bir mütəfəkkir degildir. Lakin hər halda vəse bir bəhri-bədayedir.

Keçmiş əsrlərdə və sair məmləkətlərdə Şekspirin, Getenin, Jan Jak Russonun, Viktor Hüqonun ədəbiyyatda qədr və əhəmiyyətləri nə

isə, Tolstoyun da zəmanəmizdə, Rusiya ölkəsində əhəmiyyəti o qədərdir. Zətan rus və Avropa müntəqidi də onu zikr olunan məşahir ilə qiyas etməyi sevirilər. Ancaq bu növ qiyaslər Tolstoy haqqında bizə bir fikir verəmməz. Çünki Qərbin o məşahiri üdəbası dəxi Tolstoyun özü kimi bizim Şərq cəmaətinə hənuz məchuldur. Tolstoyun bulunduğu mövqeyi-bülənd, tutduğı məslək bədaye haqqında bir fikri-səhih etmək üçün anın nəzirlərini müsəlman aləmində aryalım: Yeni türklərdən Namiq Kamal bəy xatirə gəliirsə də, fəqət Kamal bəy Tolstoya qiyas olunmaz. Çünki Kamalın ömrü vəfa etmədi.

Kamal bəy dövri-kamalına hənuz yetişdiyi sıralarda və ancaq əlli, əlli beş yaşlarında bulunduğı halda, Osmanlı istibdadi-hazırının seyyiatı qarşısında qəhrindən çürüyüb Saqqız cəzirəsi mənfəsində fəvət oldu. Kamal Rusiyada və ruslar arasında dünyaya gələ idi, bəlkə behəqq bir Kamal olurdu. Tolstoy da Türkiyədə buluna idi, əsla Tolstoy olamazdı. Daha doğrusu, Rusiya idareyi-hökuməti Osmanlınkı qəder səqim, Osmanlı idarəsi Rusiyanınkı qəder binnisbə məqul ola idi, Kamal Tolstoy olmasa da, Tolstoy mərtəbəsinə irtiqə, Tolstoy isə Kamal bəy olmasa dəxi Kamal dərdinə mübtəla olurdu. Bir də bu iki təb arasında heç bir vəchlə müşabihət yoxdur. Kamal atəşzəban bir ədib şairdir, onun kəlamı məhrupdur, od kibi yakar.

“Sərd tənən atəş əz u yaftənd...”¹

Tolstoy isə şirinzəban bir həkimdir”. Sözləri çox dəfə məhrupül-fuadlər üçün zülal yerinə keçər... “Məxzənül-əsrar” lisanilə burada

“Gərməvan ab zə u yaftənd”² –

deyər bilirik.

Hər nə hal isə mühihlərin, dərəcəyi-mədəniyyətlərin müxtəlif olmasındanmıdır, nədənmidir, türklər arasında Tolstoyun eşini bulamıyoram. İrana keçəlim: Burada üç böyük şair vardır ki, onların üçünü bir araya gətirib Tolstoy ilə qiyas edərsək, bəlkə bu ədib haqqında daha dürüst bir fikir hasil etmiş oluruz. Üç şairdən muradımız Firdovsi, Sədi və həkim Sənaidir. Asarın mənzum və mənsur olmaq kimi fərqi-zahirisinə əhəmiyyət vermiyəlim, mənyə baxalım. Tols-

¹ Soyuq bədənlilər onda atəş tapdılar.

² İsti bədənələr ondən su aldılar.

toy ayrı-ayrı bu üç şairin heç biri degildir. Fəqət hər birindən guya bir hissə alıb təbində cəm etmişdir.

Tolstoyun həyati-ədəbiyyəsi üç dövrə təqsim oluna bilir. Birinci dövr Firdovsiyə, ikinci dövr Sənəipəsəndənə, üçüncü dövr isə Sədi rəftərənedir. Birinci dövrdə Tolstoy Firdovsi kimi bir “Şahname” vücuda gətiriyor. “Hərb və sülh” ünvanlı əsəri-cəsim bir rus şahnaməsidir. Firdovsi Keykavus və Əfrasiyab dövründə vəqə iranilər ilə turanilərin mübarizə və müharibələrini vəsf və tərif edir. Tolstoy birinci Aleksandr və birinci Napolyon zamanındakı ruslarla firənglərin cəng və cidalıni təsvir eləyir. Hər iki əsər bir silsileyi-hekayətdən ibarətdir. Hər iki əsərdə insan gah cəmaət və el şəklində, gah şəxs və fərd halında təsvir olunuyor. Hər iki ədib ara-sıra bəşərin əmaqiruhiyyəsinə təmiq və təşrihə girişiyorlar. Hər iki ədib xeyir və şərin nədən ibarət bulunduğunu araşdırmaqda böyük bir cəhd və qeyrət göstəriyorlar. Hər ikisinin nəzəri-həkimanələri bir dərəcədə kəsgindir. Hər ikisi də əsərlərini öz millətlərinin vəsaiqi-tarixiyyələrini dərin və ətraflı bir mütaliədən sonra yazmışlardır. Hər ikisi də vətənpərvərdir. “Hərb və sülh”də yerlər vardır ki, Tolstoy Firdovsiyə təfəvvüq edər, “Şahname”də qitələr var ki, Firdovsi Tolstoya qalibdir.

Ancaq zənnimizcə “Şahname” daha şairanə və büləndpərvazanə olub, dövri-islamə qəder olan bütün İran tarixini itmam və təkmil etmişdir. “Hərb və sülh” isə daha təbii olduğu halda natəmamdır. Çünki Rusiya tarixinin bir qismi ilə iktifa edilmişdir. Firdovsi ömrünün axırına qəder tutduğı məsləkdən ayrılmadığı halda Tolstoyun həyatında mühüm bir böhran vəqə oldu. Bu böhrandan sonra başlayan ikinci dövrdə Tolstoy artıq nə Homerdir, nə də Firdovsi. Burada Tolstoyun halı həkim Sənainin halını andırıyor. Məlumdur ki, Sənainin həyati-ədəbiyyəsinə mühüm bir təbəddül, özim bir böhran vüqə gəldi. Sənai əvvəla dünyapərəst ikon və ömrünü paytaxtlarda, padşah və kübar məclislərində keçirməkdə ikən günün birində bu yolda bada gedən ömründən və o günə qəder yazmış olduğu əsərlərdən nifrət edib, illərcə cəm etmiş olduğu divani-əşarını ehraq elədi. Özü də guşeyi-inzivayə çəkilib dünyadan əl çəkdi. Bundan sonra Sənainin mücahidatı fisəbilüllah olub, yazdığı şeylər fəzaili-əxlaqə, ehkami-diniyyə və əhvali-mənəviyyəyə dairdir. Sənainin fikri çox kərrə cavabsız qalan dərin-dərin məsələlərlə müztəribdir. Bununla bərabər biçərə Sənai özlərini din və məzhəb harisləri bilən

üləmayi-əsrinin sərzenişinə düşər oldu. Onun “Hədiqə”si əqaidi-islamiyyəyə müğayir ədd olundu. Bütün bu hallar zəmanəmizdə, Rusiyada Tolstoyun başına gəldi. Tolstoy ibtida ömrünü Peterburqun aləmi-hay-huyu içində keçirən əhli-dünya bir zat ikən bilaxərə bütün mazisinə lənətxan olub, o vaxta qədər yazmış olduğu “Hərb və sülh”, “Anna Karenina” kibi asari-mötəbərəsindən özü nifrət etdi. Şübhe yoxdur ki, bu əsərlər mətbuat vasitəsilə ziyadəsilə intişar etmiş olmaya idi. Sənai kibi Tolstoy da onları cəm edib ehraq binnar edər, yaqar idi. Fəqət hər halda ehraq məhkum etmişdir. Bu təbəddüldən sonra Tolstoy ribyandan olan filosoflar kibi vaxtını bir müddət şübhələr, tərəddüdlər içində keçirir, dünyanın faniliyi ona əzim bir yəs verir. Tolstoy bir an əvvəl həyatın əlindən xilas olub ölmək istiyor. Fəqət hər nədənsə öləmiyor. Yavaş-yavaş bir təriqi-nicat sez-məgə, o nicatı da dində görməyə başlayır. Miləl və əqvamın kütübi-diniyyəsini qarışdırmağa quyuluyor. Bu məqamə yetişdikdən sonra Tolstoyun bütün yazdığı risalələr dindaranə və fəzaili-əxlaqa dair oluyor. Bu risalələrin çoxunda Tolstoy İseviiyyəti-hazirədə batili haqdan ayırmağa cəhd etdiyi üçün bu üzden keşişlərin tən və sərzenişinə giriftar olub, nəhayət rus kəlisəsindən tərd olunuyor.

Buraya qədər həkim Sənai ilə Tolstoy arasında müşabehət tamdır, zənn edirəm. Ancaq müşabihətlər burada bitir. Bundan sonra Tolstoy artıq Sənai də degildir. Sənai ömrünün sonuna qədər səbat edib, guşeyi-inzivasından çıxmadı. Tolstoy isə hissiyyati-kübaranədən nifrət elədi. Lakin guşeyi-inzivayə də qənaət edəmədi. Onun fikrincə kübar aləmində demgüzar olub xassə məxsus “Şahnamə”lər, hərbnamələr, məhəbbətnamələr yazmaq şüari-insaniyyəte yaraşır, mücahidatdan sayılmayacağı kibi zaviyənişin olub minacatlar, tövhidnamələr yazmaq da fisəbilillah çalışmaq degildir. Ədibi-aqil, insani-kamil xalqa, elə qoşulmalıdır. Bədənin bütün əzalatilə, qolla, bacaqla, barmaqla, beyinlə, alın tərilo işləyib çalışmalıdır. Əkinçi kibi, fəhlə və həmmal kibi, dərzi ya başmaqçı kibi iş görə bilməlidir. Və əlhasil çalışa-çalışa elə xidmət etməlidir. Yazıb-pozmanın o qədər əhəmiyyəti yoxdur, hər nə yazılsa, dəxi clə, əksəriyyəti avamünasdan ibarət olan elə məxsus yazılmalıdır. Bu fikrə gəldikdən sonra Tolstoy məsləkini təqib edənlərə ibrət olmaq üçün elə qarışıyor. Bir kəndli kibi yaşamağa, yatıb qalxmağa, geyinməyə, işləməyə başlayır. Avamın məişətini islah, əxlaqını təhzib, fikrini tənvir üçün hər

kəsin anlayacağı bir dildə bol-bol kiçik hekayələr, risalələr vücuda gətiriyor. Külliyyəti əhli-qəryə olan cəmaət də onlardan müstəfiz oluyor.

Bu gün rus köylülərinin əlində olan kitabçalar başlıca Tolstoyun əsərlərindən ibarətdir. Bu hal ilə Tolstoy rusların Sədisi olmuş olur. Zənnimcə İranda, hətta bütün müsəlman aləmində heç bir ədib, heç bir şair avamünnası, yəni külliyyəti-əhalini Sədi qədər ədəbiyyatdan müstəfid etmədi. Kimsə lisanı ümumin anlayacağı vəchlə onun qədər gözəl bir surətdə sadələşdirmədi. Kimsə onun qədər xalqa hüsnə-əxlaq dərsi verəmmədi. Kimsə onun qədər hikməti-məişəti cəmaətə öyrədəmmədi.

Sədi özü hənuz bər həyat ikən təlifatı müsəlman aləminin hər tərəfinə, hər guşəsinə intişar etdi. Bu gün İranda, bəlkə müsəlman məmləkətlərinin çoxunda Qurani-Kərimdən sonra ən müntəşir kitab “Gülüstan”dır. Savadlı-savadsız, az-çox rəfah ilə yaşayan hər bir müsəlmanın xanəsində “Gülüstan” tapılır. Pir və bürna, mərdü zən, böyük, kiçik, fəqir-zəngin hər kəs az-çox “Gülüstan”ın hekayələrini bilir. Onun əbyatı ciftçidən, rəncbərdən başlayıb şah saraylarına qədər hər kəsin ağzında dolayır.

Sədi də bugünkü Tolstoy kimi tuli-müddət yaşamış, uzun səyahətlərdə bulunmuş, əsgərlik etmiş, dünyanın hər gərm və sərdini görmüşdür. Asarı təcərubi-həyatıyyə ilə doludur. Sədi həyatın özü kibi gah xəndan və məsrur, gah qəmgin və məyus, gah lətifəgu, gah faciənavisdir. Məsudlara nəsihət edər, fəlakətzedələre təsəlli verər. Tolstoy da bu anda belədir. Tolstoy məsləkini əsası dindarlıq və elpərestlikdir.

Bu “elpərestlik” haqqında bir nəbzə izahat verəlim. Zəmanəmizdə Tolstoy ilə bərabər bir sinif Rusiya üdəbasının ağzında, qələmində bir “narod” kəlməsi dolayır. Bu “narod” nədir? Bunu türkcəmizə nasıl tərcümə edəlim? Tolstoyun narod ləfzindən muradı nə ümmət, nə millət, nə cəmaətdir. Bunu bir xalq, nas, ammə, əvamünnas, əhli-qəryə, əkinçi, ya fəhlə cəmaəti kimi kəlmələrlə də tərcümə edəməyiz, daima naqis qalır. Mənə qalırsa bizim xalis türkcə olan “El”dən başqa heç bir kəlmə haqqı ilə bu “narod” mənasını ifadə edəməz, o halda “narodniçestvo” sözünü də tərkibi bir az səqim olsa da, ancaq elpərvərlik, ya elpərestlik kimi mürəkkəb kəlmələrlə tərcümə edə bilərik. İştə bu elpərvərlik ilə həqiqi və fəli, fəqət geniş

bir dindarlıq tolstoyluğun əsasıdır. Gələcək nömrədə Tolstoyun bir az da tərcümeyi-halından bəhs edib, bədə vəqt və fürsət bulduqca asarından tərcümə edib, “Füyuzat”da dərc edəcəyiz. Mühərrirlərdən kim olursa olsun Tolstoyun asarından cəmaətimizin əhvalına müvafiq olanları intixab edib açıq, sadə, fəqət ədibənə bir surətdə tərcümə edərsə, məəlməmnuniyyə qəbula hazırız.

* * *

“Tolstoy məsləkinin əsası dindarlıq və elpərvərlikdir” dedik. Əcəba, bu dindarlıq nədən ibarətdir? Tolstoy xristian məzahibi-hazirəsindən birinin yolu ilə getməyə qeyrətmi göstərir? Xeyr, çünki Tolstoyun kəlisadan mətrud bulduğunu biliyoruz. Tolstoyun özünə-məxsus bir məzhəbi vardır ki, bu da ortodoks məzhəbi-hazirini guya təsfiyə edib isəviyyəti ayrı bir tərzdə anlamaqdan ibarətdir.

Tolstoy peyğəmbərlik iddiasında bulunurmu? Xeyr, bulunmuyor! Mövlana Cəlaləddin Rumi haqqında deyirlər ki, “nist peyğəmbər, vəli darəd kitab”¹. Tolstoy peyğəmbərlik iddiasında bulunmıyorsa, heç olmazsa ortaya Molla kimi bir kitab çıxarırmı? Tolstoyun elə bir kitabı da yoxdur. Vaqiən Tolstoyun “Məzhəbim nədən ibarətdir” ünvanlı bir risaləsi vardır. Lakin Tolstoyun istər bu risaləsini, istər sair əsərlərini Şeyx Bəhai görmüş olsaydı, heç bir vaxt “Tolstoy darəd kitab” deməyəcək idi. Tolstoy nə peyğəmbərlik, nə də sahibi-kitab olmaq iddiasındadır. Fəqət bununla bərabər yeni bir məzhəb çıxarmaqda olduğu aşkardır. Bu məzhəbi təşkil edə biləcək əfkarı isə əsarında pərakəndədir. Biz keçən nüsxədə Tolstoyun çox kərrə zəlalətdə bulunduğunu, əfkarının səhv və xətdən ari olmadığını bəyan etdik. Bizim bu sözüümüz həm ülum və fənuni hazirəyə, həm də islamiyyəti-əsasıyyəyə müstənnəddir. Tolstoyun zəlalətdə bulunduğu öz əfkarının yekdigərə mübayin olması dəxi sabitdir. Mübayinət iki sözün yekdigərə xilaf və zidd olmasına deyirlər. Bəzi xristian üləması deyirlər ki, Qurani-Kərimdə mütəəddid mübayinətlər var. Lakin böylə iddiada Quranın naqis və qələt tərcümələrini səthi bir surətdə mütaliə ilə iktifa edib ayati-kərimədən bəzinin nasix və bəzinin mənsux bulunduğuna vaqif olmayanlar buluna bilirlər...

¹ Peyğəmbər yoxdur, lakin kitabı vardır.

Tolstoyun əfkarı-məzhəbiyyəti-cədidəsi isə nasixlik, ya mənsuxluq keyfiyyətlərindən uzaq olub, çox kərrə apaçıq mübayinətlərdən ibarətdir. Bu xüsusda rus müntəqidinindən Yevgeni Solovyovun zikr etdiyi misallardan biri ilə iktifa edəlim: bir yerdə Tolstoy diyor ki, ən yaxşı arvad o arvaddır ki, öz zəmanəsinin həkəmiyyəti-aliyyəsinə aşına olub nisvanın fitrətində məknuz olan vəzifeyi-müqəddəseyi-madəranəyi behəqq ifayə qeyrət etsin. Bu vəzifə isə o arvadın öz məsləki-həkimanəsi dairəsində çalışıb bəşəriyyətdə xidmətə qadir ola biləcək, mümkün mərtəbə çoxca övlad tövlid edib, bunları təgziyə və tərbiyədən ibarətdir. Lakin Tolstoyun “Qara yesir nəğməsi” ünvanlı əsəri mütaliə olunursa, görülür ki, Tolstoy bu sözün əksini iddia eliyor. Bu əsərə görə ən yaxşı arvad özündə validəlik xasiyyəti məhv edəndir. Məsləhət qətiyyəni zövciyyətdən ictimab edib əsla tövlid etməməkdir. Ruslar bu iki fikirdən hansının nasix və hansının mənsux olduğunu çox araşdırdılar. Lakin Tolstoydan bir cavabı-şafi alamadılar. Çünki Tolstoy özü şübhə və tərəddüd içindədir. Tolstoy bir adama bənziyor ki, səfərə çıxıb müttəsil yol gediyor. Yolu təftiş edə-edə, araşdır-aşaşdır gediyor, lakin yolu bir tərəfə çıxaramiyor... nöqteyi-məqsudə iriyəmiyor, hər vaxt yarı yoldadır... Əgər Tolstoy dindarlıq, ya elpərvərlik deyərək elə, əvamünnasə qarışıyor, xalq kimi alın təri ilə işləməyə qeyrət ediyorsa, özünü aldadır. Məsaili-məzəcədən xilas olmaq və bu surətlə bir təsəlli bulmaq istiyor. Hər halda yarı yolda bulunduğunu özü də hiss eliyor, anlıyor. Əgər Tolstoy məzhəbinin əssül-əsasına müraciət edərsək, burada bütün-bütün şaşırıb qaldığını da görürüz. Ədyanın əksəri kimi “Bəni növünə məhəbbət və müavinət et” – deyə vəz edən bu məzhəbin əssüləsasını nədir? Tolstoy məzhəbinin əssüləsasını şu qısa cümlə ilə ifadə oluna bilir:

“Fənalığa müqabilə etmə!”

Yəni zülm və sitəmdən, cövr və cəfadan, bəla və müsibətdən ibarət olan fənalığa qarşı səbr və təhəmmül elə!..

“Fənalığa müqabilə etmə” sözü tolstoyluqda bir qəziyyəti-əsasıyyədir. Həman bütün sair qəziyyətlər bundan nəticələnir. Lakin nəticələrdə o qədər qərabət, o qədər təzad və mübayinətlər, o qədər məhallar vardır ki, bunlara istinadən qəziyyəti-əsasıyyəni qeyri-məqul olduğuna hökm etmək olur. Yuxarıda zikr etdiyimiz Solovyov

da zəatən belə hökm ediyor. Tolstoy: “Fənalığa müqabilə etmə” yerinə “Fənalığa fənalıqla, cəbr ilə müqabilə etmə”, yəni “fənalıqdan ari bir surətdə müqabilə et” deyər idi yənə bəlkə qəziyyənin bir məzhəbə əsas olacaq dərəcədə bir ləyaqəti olurdu. Lakin Tolstoyun sözündə heç bir qeyd və şərt yoxdur, söz qətidir. “Fənalığa müqabilə etmə”, yəni “heç bir vəchlə müqabilə etmə! Vəssalam!” Lakin həyatın bütün zövqi fənalıqla mübarizədədir. Fənalıqla mübarizə caiz deyilsə, o halda “bəni-növinə məhəbbət və müavinət et” vəzifəsini nə surətlə ifa etməlidir? Bəni növinin alam və iztirabatını rəfə, yaxud tənqisə cəhd etmək, bu yolda mübarizə etmək, yəni fənalığa müqabilə etmək, “Bəni növinə müavinət et” sözünün şərtlərindən bir qismini təşkil etmiyormi? Hər halda anlaşılıyor ki, Tolstoy burada bir gərivəyə düşmüşdür. O gərivədə çapalayıb duruyor, oradan çıxacaq bir qapı bulamıyor. Əgər bu gün bizim Bakıda Əhməd bəy Ağayevlər, Qazi Ağa Mir Məhəmməd Kərim Ağalar və sair pişvalar Tolstoyun qövlünə ittiba etsələr, onların şəhərimizdə müsəlmanlar arasından yekdigəri qətli-fənalığını rəf üçün əsla ciddü cəhd etməmələri lazım gəlir. Çünki Tolstoyca bu ciddü cəhd, ələlxüsus “Difai” cəmiyyətinin təhdidatı fənalığa müqabilədən ibarətdir. Əcəba, Tolstoy özü burada bulunsa idi, sözündə səbat edərdimi? Tolstoyun bəzi sözlərinə baxılırsa, səbat edərmi kimi gəlir. Tolstoy Engelqard nam bir zətə yazdığı bir məktubda deyir ki, əgər xanəmə afrikalı bir zulus vəhşisi hücum edib mənim gözümlün önündə ciyərpəram olan övladımı xəncərlə doğrasa, mən əsla müqabilə etməm!” Tolstoy həqiqətən müqabilə edərdimi, etməzdimi bəhsi axər. Lakin bu sözdə bir həmaqət olduğu aşkardır. Ey qarə, bu xüsusda o qədər böyük bir zata həmaqət isnad etdiyimdən naşi dilgir olma. Çünki Tolstoyun ara-sıra axmaqlıq xoşuna gediyor. Baxınız şair Fetə yazdığı bir məktubda nə deyir: “Təlifatımın altıncı cildini tamam edib verdim təbə. Noyabr ayının birində ehtimal intişar edəcəkdir. İndi mənim ön avara və məəttəl bir zamanımdır, nə düşünürəm, nə bir şey yazıram. Özümde xoşuma gedən bir axmaqlıq hiss ediyoram. Axmaqlara böyüklük əsla yaraşmıyorsa da, lakin böyük adamlara ara-sıra axmaqlıq hər halda yaraşıyor. Hansı böyük adamı zikr edə bilərsiniz ki, onun ağzından bəzi kərrə axmaqca sözlər çıxmış olmasın”.

Keçəlim. Tolstoyun böyük bir ədib və şair, böyük bir kəlam rəs-samı Sədi kibi əxlaqiyyundan böyük bir həkim olduğunu gördük. Fəqət baniyi-məzhəb olmaq xüsusuna gəlincə, burada zəlalətdə

bulunduğu və məsləkinin əsassız olduğu təbyin ediyor. Bu zəlalətlər nərədən nəşət ediyor, rus üləması burasını çox araşdırıyorlar... Bizə qalırsa bu zəlalətin əsil səbəbini Tolstoyun ehkəmi-islamiyyəni bihəqq mütalibəyə rəğbət etməməsində aramalıdır. Tolstoy ömrünün bir qismini boşuna sərf edib ibrani və yunani lisanlarını əriz və əmiq təhsil edəcəyinə, ərəb və fars dilini gözəlcə öyrənib bu vasitələrlə bir də islamiyyəti tədqiq etməli idi. Şair Gete ömrünün axırında bu lüzumu hiss edib farscanı öyrəndi və bu təhsildən xeyli müstəfiz oldu.

Tolstoy etirafının bir yerində deyir ki, “Bən anlayordum ki, bizim bütün təfəkkürat və mülahizatımız öz məhvəri üzərində dönən bir təkərlik kibi, tilsimli bir dairədə dönüb durur, oradan ayrılamıyor”. Nə qədər gözəl düşünsək yənə sualımiza bir cavab alamıyoruz, daima sıfır müsaviyi-sıfır oluyor. Bundan istidlal edirdim ki, ehtimal tutduğumuz yolun özü yanlış bir yoldur. Seziyordum ki, dinin verdiyi cavablarda ən dərin hikməti-bəşəriyyə məhfuz olub, o cavabları əqlə istinadən rədd və inkara haqqım yoxdur. Çünki məsəili-həyatiyyənin başlıca cavabları onlardır.

Bən bunu anliyordum. Lakin müşkül bununla asanlaşmıyordur. Bən hər bir məzhəbi qəbula hazır idim. Ancaq bu şərt ilə ki, o məzhəb əsla əqli inkar etməsin. Çünki belə bir inkar xəttəyə dəlalət edər. Bu səbəbdən Budda məzhəbini və islamiyyəti kitablar və xristianlığı həm kitablar, həm məni əhatə edən insanlar vasitəsilə mütalibə edirdim”. Bu axırını cümlədən anlaşılıyor ki, Tolstoy şübhə və tərəddüdlər içində gəzərkən islamiyyəti dəxi kitablar vasitəsilə mütalibəyə quyulmuş, lakin o kitablar hansı kitablardır, zikr etmiyor. Zənnimizə görə o kitablar çox da mühüm kitablar olmasa gərəkdir. Çünki rast gəldiyim asarda Tolstoyun islamiyyətdən bir nəbzə bəhs etdiyini görmədim. Bir yerdə Tolstoy deyir ki, əxlaq nöqtəyi-nəzərindən etiqađatı-islamiyyənin dünya və üqbada vəd etdiyi feyzi-nəim şəxsiyyətdə məxsus və qabadır (kobuddur).

Xatirimə müsəlman şüərasından Feyzinin bargahi-kibriayə xitabən bu niyazları gəliyor:

Taəti ma tabeçənd bəhre-nəime-behişt,
Bənde nəba xoce kərd in hame beyşəra.
Həst amidəm qəvi əz to ke yabəm be fəzli
Dər dəmc-xəbe-əcəl xaki dərt motəkka
Ta məgər əz nuri-to, bədr şəvəm bər sipəhr

Mitələbəm əz cahən, həm ço heləl inziva
Zaviyyəi-təngna ba to mərə laməkan
Badiyyəi-lakəman bito mərə təngna¹.

Əfəndim, buna da deyəcək varmı?! Zənn edərsəm Tolstoya bundan bəliğ cavab olamaz. Lakin görünür ki, müşarileyhin bunlardan xəbəri yoxdur. Ortodoksluq Tolstoya yolunu qaib etdirdi. Tazədən dürüst bir yolu bulmaq üçün onun islamiyyətə aşına olması lazım gəliyordı. Böyük müfəssirlərimizdən, əllamələrimizdən, Fəxri Razi-lərdən, imam Qəzalilərdən, Zəmoxsərilərdən, Siyutilərdən xəbəri yoxsa, heç olmazsa, ədəbiyyati-islamiyyətə vüquf peyda etməli idi.

Üdəbaya-həqiqiyyəyi-İslamiyyənin sorəfrazları isə Mövlana Cəlaləddin Rumi ilə onun:

“Əttar ruh bud, Sənai do çeşmə-u
Ma əz piyə-Sənai və Əttar amədim”² –

deyə zikr etdiyi zəvatdan ibarətdir.

Şərq-İslamda, şəhərlərdə və kübar arasında müskirata meyil və işrət kimi bir fənalıq görünürsə də, lakin məəlməmnuniyyəti-islamiyyət sayəsində Şərqi əvəmünnası arasında o fənalıqdan bir əsər görünmür. Halbuki Rusiyada bu bəlayə düçar olanlar başlıca əvəmünnasdır. O əvəmünnas ki, Tolstoy onun uğrunda bu qədər cəhd ediyor.

Biz Tolstoyun böyüklüyünü onun məzhəbində deyil, onun məsləki-ədəbiyi-ictimaisində görənlərdəniz. Tolstoy böyükdür, çünki

¹ Tərcüməsi:

İtaətimiz nə vaxtadək behiştin nemətləri xatirinə olacaq
Bəndə tacir ilə bu cür alver etmədi
Çox böyük ümidim var ki, səndən fəzlə tapım
Əcəl yuxusu zamanı qapının torpağına söykənim
Bəlkə sənin nurundan fəlakə doğru gedim.
Dünyadan hilal kimi guşəninin istəyim
Səninlə dərissə qəşədə olmağımız mənə laməkandır
Ucsuz-bucaqsız səhra sənsiz mənə dərissə qəşədir.

² Tərcüməsi:

“Əttar ruh idi, Sənai onun iki gözü
Biz Sənai və Əttarın ardınca gəldik”.

xassın deyil, külliyyəti-əhali olan əvəmin fikrini tənvirə, əxlaqını təhziyə çalışıyor. Tolstoy böyükdür, çünki dahiyeyi-hərbin ortadan götürülüb ümumi-cahanın miləl və əqvamı arasında sülhi-əbədinin təqirirə qeyrət ediyor. Tolstoy böyükdür, çünki məzahib arasında bir tərifi-ittihad və məvəddət arıyor. İttihad və məvəddəti ayrı-ayrı hər məzhəbin göstərdiyi səvabların cümləsindən əla biliyor. Tolstoy böyükdür, çünki üluhiyyəti və iradətüllahın növi-bəşərə tövdi etdiyi vəzaifidir ki, əlindən gəldiyi qədər cəhd eliyor.

Ə.H.

“Füyuzat”, 1906, №1, 2

ŞÜUNAT

Zəmanımız əcaib bir zamandır, hər kəs əndişə içindədir, hər kəs gələcəyin müqabilində, pərdəyi-əsrərə bürünən məchul gələcəyin müqabilində titrəyib duruyor, cəmaət titrəyor, cəmaəti təşkil edən firqələr, siniflər, heyətlər titrəyor, hökumət titrəyor, rəsi-hökumətdə duran ministrələr, məmurlar, bütün bürokratiya titrəyor. Səbəb nədir? Səbəb yeni dövlət dumasına intixabat zamanının təqərrüb etməsidir. Yeni dövlət dumasının nə şəkil-və heyət alacağı, solamı, yoxsa sağamı meyil bulunacağı, cəmaətəmi, yoxsa hökumətəmi, inqilabamı, yoxsa tərzi-qədim idareyi-mühafizəyəmi tərəfdar olacağı önümüzdəki intixabata vəbəstədir. Digər tərəfdən şuriş və ixtilalın, yaxud nizamsızlığın, idareyi-keyfiyyətin davam edib-edəməyəcəyi yenə bu intixabatın nətəyicinə tabe bir keyfiyyətdir.

İntixabat nədir? İntixabat müxtəlif firqələrin mübarizəsi, daha doğrusu, müxtəlif fərdlərcə, firqələrcə, siniflərcə təqib olunan fikirlərin, məsləklərin, ictimai, siyasi və iqtisadi fikir və məsləklərin mübarizəsi deməkdir. Hər halda surəti-zahirədə böylədir. Həqiqət halda isə bülənd amallara, mücərrəd fikirlərə, müqəddəs həqiqətlərə aşiq olanlar qayət az bulunub mübarizəyi-əfkar pərdəsi altında mənəfe mübarizəsi məxfidir. Mənəfe isə müxtəlif fərdlərin, firqələrin, siniflərin heyəti-milliyə və qövmiyyətlərin mənfəətlərindən ibarətdir.

Hər kəs anlayor ki, qanuni-əsasının təqərrür etməsi və qanuni-əsasi ilə bərabər heyəti-məbusan qarşısında heyəti-vüzəranın məsul

tutulması lüzumunun zamanı gəlmişdir. Bundan qurtuluş yoxdur, lakin hər kəs vaxt qazanmaq və qazanacağı vaxtdan bilaistifadə ortadan az bir zərər və ziyan ilə qurtulmaq istiyor: böyük məvaciblərə alışmış bürokratlar, hüquqi-mümtazə ilə yaşamış əsilzadələr, vasa-vasa ərazinin mədaxili ilə keçinməyə öyrənmiş mülkədarlar, əmələ və fəhlənin üsarəsini istədikləri qədər əmib sormuş sərmayədarlar, lisan və məzhəblərindən bir boyunduruq qayırub hər kəsin boynuna taxıb öküz kibi o yan-bu yana çəkməkdən zövq almış rus ortodoks misyonerləri əsrlərdən bəri nail olmuş olduqları maddi və nəfsani nemətlərdən asanlıqla əl çəkmək və çəkilmək istəmiyorlar, çəkilsələr də heç olmasa özlərinə bəzi mənafe təmin edib öylə çəkilmək istiyorlar. Mübarizənin bu qədər davam edib sürməsi həp bu üzündür. Bütün məmləkətin hürriyyət, ədalət, müsavət deyə-deyə, fəryad edə-edə qanuni-əsasiyə doğru dərəcə-dərəcə etilə və tərəqqi etməsi, hər növ ləkə və şaiyədən ari, pak və müəbbəd qarlarla məstur bir dağ zirvəsinə çıxmaq həvəsində bulunan səyyahların yol getməsinə bənziyor. Yol gah yoxşudur, baş yuxarıdır, gah enişdir, baş aşağıdır. Lakin burasını unutmamalıdır ki, hər ikinci eniş əvvəlkindən daha az olub müəqibən çıxılan hər bir təpə əvvəlkindən daha ucadır. Bu aralıq ümumiyyətlə, bir eniş etməkdəyiz, fəqət iləridəki, önümüzdəki dağ təpəsi keçmiş olduqlarımızın cümləsindən daha bülənddir.

Yolun ən məxuf, ən dəhşətəngiz yerləri dərə dibləri olan çuxurlardır. Ən kəsif qaranlıqlar, ən qorxunc yırtıcı heyvanlar orada bulunur: Əvvəlcə keçdiyimiz dərələrdə nələr gördük: əzəmətli-əzəmətli tətillər, dəmir yol, posta və teleqraf tətilləri, əmələ və fələ tətilləri, açıq küçə və meydan üsyanları, millətlər nizai, erməni-müsəlman, yəhudi-rus müqatilələri, qara dəstələr nəhb və qarətləri, yanğınları, əsbabi-həqiqiyyəsi, dumada knyaz Urusov və əxirən Peterburq polis departamenti sabiq rəisi Lopuxin tərəfindən bir dərəcəyə qədər izah edilmiş olan müqatilələr, nəhb və qarətlər... Çıxdığımız təpə isə bir kadet duması oldu... Bu təpədən sonra yenə bir eniş enib, indi yenə bir çuxurdayız. Bu çuxurun dəhşət və vəhşiləri əcəba nədən ibarətdir?

Bomba patırtıları, "terrorizm" nümayişləri, maksimalist sui-qəsdləri, məkatibi-aliyyə həyəcanları, divani-ürfiyi-əsgəri as-kəsləri, aqlıqlar, qəhtü-ğələlər, ənvə-oğurluqlar, quldurluqlar... gün keçmiyor ki, şəhərlərdə revolver, bomba, cəhənnəm makinası, növbənöv barıt və dinamit alətə patlamasın. Dövlət məmurlarından adam vurul-

masın, yaralanmasın, qətl edilməsin... Biz ancaq son bir-iki həftə zərfində mühümlərini saymaqla iktifa edəlim. Moskvada qradonaçalnik, yəni Moskva şəhər hakimi olan Raynbota bomba atıldı. Fəqət müşarileyh bir zərər görmədən qurtula bildi. Poltava şəhərində general Polkovnikov qətl edildi. Feodosiya şəhərində general Davidovun həyatına sui-qəsd edilib bomba atıldı. Tiflisdə injener Brendet qətl edildi. Yenə bu şəhərdə un meydanında sabiq Qarabağ general-qubernator Qoloşçapov təhlükəli surətdə yaralandı. Ryazan şəhərində polismeyster Qurutov qətl edildi... Bu qəbildən daha bir çox sui-qəsdlər, cərh və tətillər hər gün vüqə gəlməkdədir... Bunların səbəbi bir dərəcəyə qədər məlumdur. Bunlar "terror" qurbanı olmaqdadırlar. Lakin Şuşada Süleyman ağa Şəkinski nə üçün vuruldu, hənuz səbəbi anlaşılmamaqdadır?.. Anlaşılan bir şey varsa, o da budur ki, barıt ilə dinamit bəşəriyyətin başına bir bəla olmuş: əvvəldən heç olmazsa bunlar sərhəd boyunda iş görürdü. İndi bu məvadi-müxərribə təsirini şəhərlərin ortasında asayış içində yaşayan xalqın arasında icra eyliyor. Görünüyor ki, bunun öhdəsindən divani-ürfiyi-əsgəri mühakimələri də gələmiyorlar. Bu iki-üç həftə içində divani-məzkurun fəaliyyəti bir qat daha təşəddüd etmişdir. Hər gün yeddi-səkkiz adam qurşuna düzülüb, ya dara çəkilib edam olunmaqda, hətta çox kərrə edam olunanlar arasında bigünahlar da bulunmaqda... Nəinki rus divani-ürfiyi-əsgərisi, hətta İstanbulun məşhur xəfiyyələri də bombaçıların öhdəsindən gəlməməyə başladılar. Yenə bu həftə içində İstanbulun ən qələbəlik bir yerində müdhiş bir bomba patlayıb bir neçə adamı yaralayıb tələf etdi. Yaralananlar miyanında Osman paşa adlı xəfiyyə naziri dəxi bulunuyor. Barıtı kim icad etdi? Almaniya Şvarç. Allah ona lənət etsinmi deyəlim? Şair Milton "Cənnəti-qəibə" ünvanlı "Lahutnamə"sində diyor ki: Barıtı iblis icad etdi... hər nə hal isə bu yüzdən cahana bir partapartdır düşmüşdür. Üç-dörd gün əqdəm Almaniya Dortmund şəhərində məşhur Qrupun top fabrikası qürbündə böyük bir roborit¹ fabrikası patlayıb yüzlərcə canlar tələf oldu.

Almaniya filosoflarından üç-dörd ay əqdəm vəfat edən Şopenhauer diyordu ki, "rəhgüzari-qəm olan həyatın mənası meyli-ədəmdir. Bəşəriyyət tərəqqi edə-edə nəhayət bir məharəti-kamilə ilə birdən-birə özünü məhv edə biləcək və yer üzündə vücudundan bir əsər

¹ Roborit – dinamitdən daha şiddətlə partlayan bir maddədir.

buraxmayacaqdır...” Bundan gözəl də feyz olamaz diyordı. Əgər həkimi-müşarileyh, “bəşəriyyət” ləfzi yerinə “əsri-hazır” kəlməsini istemal etmiş ola idi, olduqca bir kəramət göstərmiş olurdu. Hər halda əsri-hazırda bəşəriyyətin öz-özünü tələf etməyə böyük bir meyli vardır. Bir sənədən ziyadədir ki, rus-yapon müharibəsi xitam buldu. Lakin o müharibədə istemal edilmiş olan minalar olan təsirati-müxəribolərini göstərməkdədirlər. Əxirən teleqrafların verdikləri həvadisə görə bəhri-Əsfərdə tərk edilmiş olan minalar ara-sıra dəlilik edib, gah bir ticarət gəmisini, gah sahillərdə yaşayan fəqir kənd xalqını partlayıb tələf etməkdə davam eyliyor...

Bu hallardan bəşəriyyət ibrət almış olmamalıdır ki, indi də dinamitlə, şimuzə ilə müsəlləh hər bəşəriyyəti Marok səltənətinin pişgahındakı donizlərə göndərməkdədirlər... Bu cinayəti-irtikaba hazırlanan dövlətlər Fransa ilə Anqliya və İspaniyadan ibarətdir.

Buna qarşı da tək qalmış Mərakeş sultanı Mövla Əbdüləziz həzrətləri paytaxtı olan Fas şəhərini tərk edib fərar eləməkdən başqa bir çarə görəmmiyor...

Axmaq bəşəriyyət!.. Deyirlər ki, guya o bir nuri-asimaniyə mözhər olmuşdur... Xeyr!

Əql, ismini vermiş bəşər ol nura dilində,
Heyvanlığa lakin gözəl alətdir əlində...

Bəşəriyyət əqlini top, tüfəng, barıt, dinamit, roborit kimi heyvanlıq asarı icad edəcəyinə əqlini ziraət və sənətin, iqtisadın tərəqqisinə həsr edə idi, bu gün ac və biəlac qalmaz idi.

Yuxarıda zikr etdiyimiz bəlalər yetmiyormuş kimi qədid və skellet şəklində olan div qəhtü-qələdə tərəfdən pəncələrini bəşəriyyətin üzərinə atmağa qeyrət eyliyor. İranda achiq, Çində achiq, Rusiyada achiq, Qafqazın bir çox yerlərində achiq. Rusiyadakı achiğin başlıca mehraqı və Volqa nəhri kənarlarında olub Samara, Saratov, Ufa quberniyalarını qəhətlik istila etməkdədir. Məlumdur ki, Ufa vilayətindəki əhalinin bir qismi-əzimi müsəlman qardaşlarımızdır. Bunlar bizlərdən imdad gözlüyorlar...

Sui-istemalatı haqqında padşah imperatorun əmrilə təhqiqati icra olunan Lidval nam bir tacir peşin dövlətdən 800 min manat aldığı halda zikr olunan acların vaxtilə imdadına yetişmədi... Heç olmazsa

biz öz Ufadakı dindaşlarımızın imdadına şitab eyləyelim... Lakin digər tərəfdən Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir, Cəbrail uyeztlərindəki öz aclarımızı da unutmamalıyıq. Bunlara imdad üçün “İrşad”da Əhməd bəy Ağayevin, “Kaspi” sütunlarında Qarabəy Qarabəyovun fəryadları kainatı titrədir... Lakin insanlar sadə maddi achiqlar üçün fəryad etmiyorlar. Bir tərəfdən də mənəvi achiqlar başlayır. Rusiyada mütəəddid məktəblər, darülfünunlar bağlanıyor, ülum və fünundan məhrum olan tələbə həyəcana gəliyor, fəryad edəmiyorlar, etsələr də Odessa şəhərində olduğu kibi mükəmməl bir kətək yeyorlar... Biçarə bizim “Nər”imiz Nəriman burada fəryad elədi, elədi lakin heç olmazsa döyülmədi. Amma Odessa tələbəsi arasında fəryadları kətək yemədən keçmiyor. Görünüyor ki, Odessanın ağbaydaqlı qara dəstələri Bakı qoçuları qədər fəryadlara mütəhəmmil deyillərmiş... Hər nə isə sədəddən xeyli ayrıldıq, məqsədimizə rücu edəlim: bu keşməkeşlərin, bu ixtilalların içindən nə ilə çıxmaq olacaq? Etidali-dəmlə hərəkət edən qabil və müstəid məbuslardan mürəkkəb bir dövlət duması vasitəsilə, dumannın yaxşılığı isə intixabata vabəstədir. Yuxarıda intixabat bir əfkar və mənəfi mübarizəsidir, dedik.

Əfkari-aliyeyi-müjərrədə nöqtəyi-nəzərindən bitərəfanə bir mütaliə yürüdülsə, bu mübarizədə o mənəflərin qalib gəlməsi arzu olunur ki, o mənəflər külliyyətin, ya heç olmazsa əksəriyyətin, ərbabi-məsai və əhli-kəsbükər olan əksəriyyətin mənəfi olsun!..

Şübhe yoxdur ki, avam olan külliyyət, ya əksəriyyət öz mənəftini anlamış olsaydı, mübarizə qayət asanlıqla hüsni-əncama irib onun mənəfi intixabatın nəticəsində gözəlcə təmin edilmiş olurdu. Lakin ya əvvəlin-nasa yol verilmiyor, yaxud verilsə də onlar qoyun sürüsü kibi onun-bunun arxasından gediyor. Kim xalqı gözəl vədlərlə aldatmağa müvəffəq olursa, xalq da onun lehində rəy verər. Bu əsnada nə qədər pişvalar, firqə rəisləri varsa, cümləsi cəməti müxtəlif vədlərlə öz tərəfinə, ya öz firqəsi tərəfinə çəkməyə çapalıyor. Sosial-revolusionerlərdən, sosial-demokratlardan başlayıb kadetlərdən təcəddüdi-asayişpərvəranə firqəsindən keçib 17 oktyabr və monarxist firqələrinə qədər cümləsinin rüəsası cəhd və qeyrətlərini bu cəhətə sərf edirlər.

Bunlardan başqa bir sürü ərbabi-nüfuz və kamal vardır ki, onlardan da hər biri bir sürətlə cəməti öz tərəfinə çəkməyə, daha dürüstü aldatmağa qeyrət ediyorlar. O halda intixabata həqqi olacaq, seçkidə

iştirak edəcək cəmətin borcu nədir? Bunların ən birinci borcu aldanmamağa çalışmaqdır. Aldanmamaq üçün nə etməli? Aldanmamaq üçün etiqadımızca əvvəli-əmrde adlarını bitərəf qoyanlardan xəlvət və ictimab etməlidir. Çünki “bitərəflik” müəyyən bir məslək sahibi olmamağa, məzbut bir proqram, bir məramnamə təqib olunmadığına dəlalət edir. Bir adam çox da əhli-clm və kamal olsun, lakin mövcud olan firqə proqramlarından birini mənə göstərmədikdən sonra, mən nərədən anlaya bilərəm ki, onun məclisi-məbusanda müdafiə edəcəyi əfkar və mənafəc nədən ibarət olacaq, əfkar və mənafeyimə təvafüq edəcəkdir? Mən burada özümə vəkil seçərkən indidən bilməliyəm ki, o vəkil məclisi-məbusanda, yəni dövlət dumasında sağdamı, ortadamı, yoxsa soldamı oturacaq. Demək olar ki, aldanmamaq üçün əvvəla “bitərəflərdən” sərfi-nəzər edib müəyyən firqələrdən birinə mənsub olanları və əvvəlcə firqə proqramını bildirenləri aramalıdır və bu kimilərin içində əhli-clm və kamal olanlardan da qanun və nizam dairəsində mənafəi-milliyə və ictimaiyyəni qövlə və kəlam ilə ələxüsus rəyi-müsəyyib ilə müdafiyyə qabil və müstəid olanlara rəğbət etməlidir. Aldanmamaq üçün ikinci çarə nədir? İkinci çarə də mövcud olan firqələrin proqramlarını bitərəfanə mütaliə edib bunların mündərəcatına kəsbi-vüquf eləməlidir. Biz iləridə bu proqramlar haqqında qarelərimizə məlumat verməyə qeyrət edəriz. Ancaq biz arzu edərdik ki, müsəlmanların özlərinə məxsus bir proqram və firqəsi olsun və o firqədə müsəlmanların və bilxassə türk və tatarların hər növ müsəvat və hürriyyətləri ilə bərabər hüquqi-qövmiyyə, lisaniyyə və diniyyələrini təmin edən sair firqələrə iltihəq etsin. Bizim üçün nicət, hər növ hürriyyət və hüquqi-müsəvat tələb edən firqələrlə birləşməkdir. İştə bizim deyəcəyimiz bu qəderdir... Artıq intixabat başlayır. İntixabatın surəti-məqulədə cərəyan edib hüsni-nəticə verməsi cəmətimizin bəsirət və hümmötinə vabəstədir, vəssalam!..

Ə.Hüseynzadə
“Füyuzat”, 1906, №3

QIRMIZI QARANLIQLAR İÇİNDƏ YAŞIL İŞIQLAR

(12 dekabr)

Dekadent olmadığımız və olamadığımız halda məqaləmizin sərlövhəsi dekadentizmə qaydasında oldu. Dekadentizmə zəmanəmizin, yəni bu son on beş, iyirmi sənənin məhsulu olduğu kimi, zəmanəmizdəki novüsul bir növ sənayenin, sənayei-nəfisənin, əşar və ədəbiyyatın vücuda gətirdiyi bir çox əsar da dekadentizmə məhsuludur. Bir şey almaq üçün bir mağazaya gedərsiniz, orada sizə qərrib-qərrib rənglərlə, nəqşlərlə müzəyyən mənşucət, məfruşat, əsas və əvani-beytiyyə göstərib deyirlər ki, bunlar “dekadent şeyləri”dir. “Füyuzat”ın dördüncü nömrəsində, Zahid bəy Şamilin qeyrətli Moskva şəhərində çıxacaq “Tərbiyyə-i-ətfal” məcmuəsinə dair bir elanın başında kiçik bir şəkil görürsünüz. Sizə deyirlər ki, bu şəkilin xütut və nüquşu dekadent üsulundadır. “Füyuzat”ın ikinci nömrəsində Tofiq Fikrət bəyin nəsrə təhvil edilmiş əşari-cədidəsini oxursunuz, tərzi-əciəb ifadəsinə, üslubi-qərrib bəyanına təəccüb edərsiniz. Ehtimal heç bəyənmemək istərsiniz. Sizə bildirirlər ki, “Rübabi-şikəstə”dən məxuz olan bu şeirlər dekadent üsulunda şeirlərdən olub Tofiq Fikrət bəy də osmanlı dekadentlərinin sərfəzlarındanır. Nəhayət, bu nömrəmizdə “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar” sözlərindən ibarət qərrib və nəşənədə bir sərlövhəyə rast gəlersiniz. Sizə ta ibtidadən ixtar edəriz ki, bu da dekadentizmə qaydasında bir sərlövhədir. Şübhə yoxdur ki, bu surətlə qulağımız “dekadentizmə” sözləri ilə dolduqdan sonra, siz də məqaləmizin məzmunundan əqdəm ehtimal bu dekadentizmənin nədən ibarət olduğunu bilmək istərsiniz. Lakin biz də bunu əriz və əmiq izaha başlayacaq olursaq sədədimizdən, yəni “Yaşıl işıqlardan” ibarət olan mətləbimizdən bilkülliyyə ayrılıb pək uzaqlara düşmüş oluruq. Müxtəsərən də, hətta müfəssələn də dekadentizməyi anlatmaq qayət çətinidir. Bəlkə də məhəldir. Bir də bunu anlamamanın nə lüzumu var. Onu bir vəhm və xəyal kimi sezmək də kafidir. Dekadentlər diyorlar ki, biz “ləb” demədən siz “ləbləbiyi” anlamalısınız, biz gözlə görülməyəcək, qulaq ilə eşidilməyəcək şeyləri sizə bir-iki qısa söz ilə göstərməyə, eşitdirməyə çalışacağıq, siz də öz qüvvəyi-müdərrikənizlə, surəti-intiqalınızla görüb eşitməyə çalışınız. Şayəd buna müvəffəq olamaz

isəniz gözünüzü qulağa, qulağınızı da gözə çevirməyə və ölölümüm həvasi-xəmsənizi yekdigörinə qəlb etməyə çalışınız, bununla da bir şeyi dərkə müvəffəq olmasanız, nəfsinizdə həvasi-xəmsədən başqa bir hiss, bir hissi-sadis peyda etməyə qeyrət ediniz. Şayəd bu surətlə də bir şeyə vaqif olamazsınız, o halda bizi anlamaqdan fərağət edib nafilə özünüzü yormayınız. Dekadentizmə təriqində olan şairlər şeirlərində rəssam və nəqqaş, nəqqaş və rəssamlar isə lövhə və rəsmlərində sazəndə və musiqişünas, sazəndə və musiqişünaslar isə ahəngi-nəğəmatlarında xətib, şair, rəssam olmaq istiyorlar. Hətta bəzi memarlar da bu xüsusda bunlardan geri qalmıyorlar.

Təbiblər isə... təbiblər də öz elmi-əmrazlarında, öz məhbəsi-əhvali-ruhiyyələrində bunların cümləsinə, hissiyati-təbiyyələri istihaleci-məraziyyəyə düşər olmuş dəli, divanə və məcnun diyorlar, demək istiyorlar... lakin təbiblərin böylə demələri ilə məsələ həll olunmıyor. Çünki dekadentlər də bu iddiada bulunan doktorlara dərkə-bədayədən, hissi-nəfisdən hissi-sadisdən məhrum biçarələr ünvanını veriyorlar... haqq hansı tərəfdədir? Orası hənuz məchul... Ancaq şurası aşkardır ki, bunlar, bir dairəyi-məhdudə içində dönüb dolaşan və binaənəleyh o dairə içində mafövqi, mavərası təsəvvür olunmayan bədayei-mükəmməleyi-sənətə lüzumsuz təqlidlərdən və köhno sözləri təkrarlardan ibarət qalan yolları tərək ilə oşar və ədəbiyyat və sənayei-nəfisədə külliyyətli bir təcəddüd vücuda gətirmək üçün özlərinə, əsla bu günə qədər eşidilməmiş, xətir və xəyala gəlməmiş, büsbütün yeni bir təriq, daha dürüstü təriqlər arıyorlar.

Dekadentizməyə “simvolizmə” dəxi diyorlar. Bu kölmələri ərəbidən alınma istilahat vasitəsilə türkçə ifadə etmək istəsək, bunlara “məsləki-inhitatiyun” və yaxud “məsləki-rəmziyun” demək lazım gəlir. “Dekadentizmə”, yəni “inhitat və zəvala üz tutmaqlıq”, “simvolizmə”, yəni “rümuz və rümuzat ilə ifadəyi-məram üsulu” demək oluyor ki, dekadentizmə məsləkinin əsasi-batiniyyəsində guya inhitat əmarələri, üslub ifadəyi-zahiriyyəsində isə rümuzat ibarələri mühüm bir rol oynuyor. Bunlara inhitatiyon adı ibtida düşmənləri tərəfindən istehza təriqilə verilmiş idi, çünki simvolistlərin vücuda gətirdikləri asar onların nəzərində şeir və sənətin zəval və inhitatına, tədəniyyəyə düşər olmasına dəlalət ediyordı. Lakin simvolistlər özləri bu yeni adı ayrı bir nöqtəyi-nəzərdən bir məmnuniyyətlə qəbul etdilər. Bunlar dedilər ki, zəval və inhitat bizim asarımızda olmayıb bəlkə zəmanəmizdədir. Asarımız isə zəmanəmizin mükəmməl bir

ayinəsi olduğundan məsləkimizə verilən bu ad dəxi məqbulumuzdur... “Məsləki rəmziyun” adına gəlincə, dekadentlər diyorlar ki, lisan və lüğətlərdə vaqə tərəqqiyyati-ləfziyyə bizim, yəni dekadentlərin tərəqqiyyati-mənəviyyəimizlə mütənasib deyildir. Tərəqqiyyati-lisaniyyə cüzi olduğu halda tərəqqiyyati-mənəviyyəimiz küllidir. Binaənəleyh hazırda lisanlar bizim əfkarımızı ifadədən acizdir. Bu səbəbdən biz əhvali-mənəviyyəimizi, əfkar və hissiyyatımızı ancaq bir növ dudisəhabə bürünən əmsali-mücəssəmə ilə və yaxud rümuzat ilə təsvir və ifadə edə bilirik. Onun üçün ifadətimiz mübhəmat və kinayətdən ibarət olmalı. Zətən şeir və sənətin məqbuliyyət və lətafəti də musiqi kimi qeyri-müəyyən və mübhəm olmaqdadır. Qarələr isə mübhəm olan bu rümuzat və kinayətdən özləri mənə çıxarmalıdır. Şair, ya rəssam heç bir vaxt fikrini açıq deməyəcək, ancaq zəhin və qəlbində müzmər olan bir fikri təlqinə çalışacaq: nə sövtdə, nə rəngdə, nə də bir xətdə o fikir görünməyəcək, zikr olunmayacaq, şairin, ya rəssamın xəyal və vicdanında peyda olan bir hiss, bir fikir ancaq bir təsiri-mənəvi ilə gizli, üstüörtülü bir surətdə qarəinin, tamaşagiranın qəlb və vicdanına intiqal edib orada yenidən müqabili olan hissiyyat və əfkarı oyandıracaq, çünki:

Dər miyane-razə-müştoqan qələm nəməhrəm əst!¹

Türk dekadentlərinin fikrincə avam olan türkün zətən qədimdən bəri dekadentizməyə bir meyli var idi. Çünki onun əlamətləri dilində məşhuddur. Ancaq keçmiş üdəbamız tərəfindən bu əlamətlər nəzəri-ctibara alınmayıb tərəqqi etdirilməmiş idi. Türk dilindəki “qara günlər”, “qara xəbərlər”, “qırmızı yalanlar”, “üz ağılığı” bu növ əlamətlərdən məduddur. Şübhə yoxdur ki, günün qarası olmaz. “Qaragün” ibarəsini ilk dəfə ixtira etmiş olan əcdadımızdan biri bununla bir hali-mənəviyi müxtəsər surətdə ifadə edərək “qəsvətəngiz olan qara rəngli bir qaranlığın insanda hasil etdiyi təsir nə isə, bu müsibətli, bələli günlərin də təsiri odur” demək istəmiş idi. Maddətən siyah olan bir zənci, ya həbəşin istiqamətdən naşi mənən üzə ağ olduğu kimi bəyaz dərilili bir qafqazlı da doğruluqdan, namusdan ayrılırsa, mənən qara üzlü olacağı təbiidir ilx.

Dekadentlər iddia ediyorlar ki, zəmanəmizdə hər tərəfdə kəşif-kəşif inhitat və zəval qaranlıqları peyda olmaqda ikən onların da

¹ Tərcüməsi: Dostların sirri arasında qələm nəməhrəmdir.

rümuzat və kinayətdən ibarət və bir növ buye-təsəvvüf nəşr edən əsərləri bu qaranlıqlar içində mübhəm-mübhəm işıqlardır. Yenidən təcəddüd və kəmalı-feyzləri guya bir növ işıqlardan nəşət edə biləcəkdir. Ancaq feyz almaq həvəsində bulunan insanlar öz həvaslarına ayrı bir seyqəl verməyə qeyrət etməlidirlər...

Əşar və ədəbiyyat dekadentizməsi ilk əvvəl Fransa ölkəsində zühur etdi.

Verlen, Malarme və “Flor demal”, yəni “Əzhari-fəna” ünvanlı divanı ilə məşhur Bodler bu məsləkdəki şüəradandırlar. Fransız dekadentizmə əfkarının vasitəyi-intişarı da ibtida “Lajon Frans”, yəni “Cavan Fransa” adlı bir məcmuə idi. Çox sürmədən bunların əfkarı-məsləki dünyanın hər tərəfinə, hətta Yapon və Amerikaya qədər sirayət edib Rusiyaya və Türkiyəyə dəxi keçdi. Ən ziyadə müsaid olan bir zəmini də dedakentizmə bu iki ölkədə, yəni Rusiya ilə Türkiyədə buldu. Çünki bunların əhvali-siyasiyyə və ictimaiyyətlərində əvvəlki dövrlərə (Rusiyada altmışıncı, Türkiyədə isə 70-ci sənələrə) nisbətən bir irtica zəvalpəsəndənə ələimi hökm etməyə başlamış idi. Rusiyada və ələlxüsus Türkiyədə hüriyyəti-əfkar və kəlam bilkülliyə məfqud olmuş idi. Ancaq cəbr və təzyiqlə vücuda gətirilən bu inhitat və zəval əsasən bir dövrü-inqilabın müqəddəməsi idi. O inqilabın ki, Rusiyada başlamış, Türkiyədə isə qəribən başlayacaq, yaxud başlamaq üzrədir, çünki əxirən teleqrafların bizə gətirdiyi xəbərlərə görə Trabzon vilayətində Kerason qaimmoqamı İbrahim paşanın həyəcana gələn əhali tərəfindən cəbrən təbid edilməsi, Ərzurum cəmaətinin qeyz və qəliyan edib siyasi məhbusları azad etmələri, bir neçə məmur qətl edib valiyi döymələri, əsgərin isə asilərə qarşı silah qaldırmaq istəməmələri qəribən Türkiyədə möhtəməl olan bir inqilabın müqəddəməsidir.

İştə hüriyyəti-kəlamın məfqud olduğu bu dövrlərdə və bu yerlərdə dekadentizmə sayəsində bir sinif üdəba və şüəra mübhəm-mübhəm rümuzat ilə əhalinin əfkarını tənvirə bir çarə kəşf etmişlərdi. Osmanlı dekadentizmə nəzminin ən mahir şairi “Rübabi-şikəstə”yi yazan Tofiq Fikrət bəy olduğu kimi, nəsrinin də ən bəliğ ədibi “Mavi və siyah” mühərriri olan hekayənəvisi-şəhir Üşşaqizadə Xalid Ziya bəydir. Hər ikisi də türkün şivəsini naqabili-təqlid, hətta bəzi Avropa lisanlarına faiq bir surətdə dərəcəyi-qəsvayə-təkəmmülə isal edib üslubi ifadələri qayət səlis, qayət ahəngdar, qayət parlaq, fikir və xəyalları kimi qayət ruhlu və müəssirdir...

İştə zənn edərsəm, dekadentizmənin nə olduğunu bir az anlada bildim, lakin sədəddən bir xeyli uzağa düşdüm. Sədədimiz isə “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl ziyalar” idi. Gərçi osmanlının Tofiq Fikrətləri, Xalid Ziyaları və bunların məsləki dəxi “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar” isə də, lakin bizim məqsədimiz bunlar deyil idi. Əsil öz sədədimizə rücu edəlim.

Zəmanəmiz bir inqilab zamanıdır. Bəşəriyyətlə doğru bir addım atmaq istiyor. Addım atdıqca qarşısına reaksiya, yəni irtica şəklində mühib bir qüvvət çıxıb onu geri atmağa çapalıyor. İnqilab ilə irtica güləşiyor, mübarizə ediyor, bu mübarizə nəticəsində ortalıq al-qanlara boyanıyor. O qanlardan süud edən buxarati-kəşif bir səhabə halını alıb bütün ətrafı zülmətə qərş ediyor. İştə qırmızı qaranlıq!.. İki qüvvətin müsadiməsindən ara-sıra hasil olan dəhşətli gurultular şirin və ləzzətli bir uyqu içində yatan biz müsəlmanlara rahət vermiyor, istər-istəməz iyqaz ediyor. Biz də oyanmağa, ayağa qalxmağa məcbur oluyoruz. İbtida sərsəm bir halda bulunuyoruz. Sərsəmliyimiz ilə nə tərəfə gedəcəyimizi şaşırıb müsadimənin içinə düşüyoruz. Ötəmiz-bərimiz əzilə yaralanıyoruz. Bir zülmətin içində biz də al-qanlara boyanıyoruz, derkən aqlımız başımıza gəliyor, özümüzə ayrı bir yol arayoruz. Bulur kimi oluruz da!.. Doktor Qarabəy Qarabəyovun daşnaksütunçulara və bilxəssə Q.X. cənablarına “Kaspi” sütunlarında verdiyi cavabda olduğu kimi, “Biz özümüz bir yol bulub o yol ilə gedəcəyiz. Bizim başqalar ilə büğz və ədavətimiz yoxdur. Bizim özümüzə məxsus daha layiqlə, daha şanlı bir vəzifə-mücahidəmiz vardır ki, o vəzifə də zülməti-qəflətdə bulunan külliyyəti-avam arasında nuri-məariflə ökməkdir” diyoruz. İştə bu nuri-məarif də, Qarabəy Qarabəyov özü də və bütün onun kimi münəvvərül-əfkar olan mücahidini-şübbanımız da yaşıl işıqlardır. Qırmızı qaranlıqlar içində peyda olan yaşıl işıqlardır. Yaşıl deyiriz, çünki öz müsəlmanlarımızdırlar. Ənvari-zümrüdünlə islamiyyə qəndillərini iqad qeyrətində bulunanlarımızdırlar... Ancaq bana öylə gəliyor ki, qonşularımızın özləri kimi ibtida sərsəm bir halda ayılıb bir yol görməyib tövən və kərhən qanlı müsadimələrə uğradığımız, daha doğrusu, uğradıldığımız kimi indi də alaca qaranlıqlar arasında sezib kəşf etdiyimiz doğru yolların da bigənəsi, öz təbirimizlə “nabələdi” bulunuyoruz. Zənnimcə, bütün hüzn və kədərlərimiz, bütün məyü-

siyyətlərimiz bu üzdən təvəllüd ediyor: “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Dəbistan” və sairə kibi qəzetələr çıxıyor, müştəri tapılmıyor, tapılmadığı üçün ya bağlanıyor, ya “İrşad” kibi Əhməd bəyləri şəhər-şəhər, kənd-kənd, qapı-qapı gəzdirib əhaliyi vəzi-nəsihətlərlə iyqaz etməyə, bu surətlə müştəri qeyd etdirməyə məcbur oluyor. Məktəblər açmağa qeyrət ediyoruz, lakin nə miqdar kafi pul, nə milli proqram mucibincə kitablar və nə də öz din və lisanına haqqı ilə işləməyə, lazım qədəri müəllimlər buluyoruz. Həmiyyətli, qeyrətli cavanlar yığılıb müxtəlif namlarla cəmiyyətlər təşkil ediyor, fəqət orqanizasiyaları qeyri-müntəzəm, irtibati-üzvləri zəif olduğu üçün çox sürmədən dağılıyorlar. Teatrın faydasını anlayıb həmiyyətməndənisişübbanımız darülbəstələr, darülbəstələr¹ meydana çıxarmaq üçün dram kompaniyaları təşkil ediyorlar, “Həmiyyət”, “Birinci şirkət”, “İkinci şirkət” filan oluyorlar. Lakin nə sədrə şofa verəcək bir repertuar buluyorlar, nə də cəmaət tərəfindən bir rəğbət görüyorlar.

Həp işlərimiz bu qəbildəndir. Bu əhvalın səbəbi nədir? Burda xatırıma bir hekayə gəliyor: hənuz məktəbi-ibtidaidə ikən mənim dərs yoldaşlarının içində iki şagird var idi ki, ikisinin də nəqqaşlığa, rəssamlığa fəvqəladə istedad və həvəsləri var idi. Bunların çəkdiyələri şəkillərə sair rəfiqlər hər zaman qibtə edərdəydi. Bir gün bu nəhəvəs nəqqaşların birini atası məktəbdən çıxarıb özünə köməkçi etmək üçün baqqal elədi. Digər yoldaşımız isə məktəbə davam edərək bir neçə ildən sonra ikmali-təhsil eyləyib öz istedadının səiqəsilə rəssamlıqda tərəqqi etmək üçün Peterburqa getdi. Orada sənaye-nəfisə akademiyasına daxil oldu. Bu məktəbdə də üç-dörd il təhsil gördükdən sonra gözəl bir şəhadətnamə almaqla iktifa etməyərək, Almanyanın Drezden və Münxen şəhərlərinə gedib bu şəhərlərdəki əsatiz-sənətdən dərs aldı və ən nəhayət bəstəyi-sənətə təmamilə kəsb-i-vüquf etmək üçün bir az Hollanda, Belçika və Paris muzeylərində gəzdikdən sonra İtaliya paytaxtı olan Rimə getdi, burada da bir-iki il qalıb Rafaellərin, Korreciolərin, Mikel Anceloların, Leonardo da Vinçilərin, Tissianların, Botičellilərin asarını tədqiq və mütalə etdi. Bizim nəqqaş yoldaşımız ancaq bu qədər zəhmətdən sonra öz vətəninə övdət edib rəssamlığa başladı. Baqqal olan yoldaşımızla bu rəssamın biri-birindən ayrılıqlarının üzərindən tam igitmiş...

¹ Teatro, yaxud “tamaşaxana” adları Avropada hər növ teatrlara verildiyindən, bu istilahlər cəmaətin nəzərində bir az ləkəli olduğu üçün şübbani-qeyrətməndənizimizin məqsudu olan Şillərlərin, Şekspirlərin, Molyerlərin, Mirzə Fətəli Axundovların teatrına darülbəstəyə namı verilsə, daha münasib olur zənn edərək.

sənə keçmişdi. Bir gün bizim baqqalın yolu Moskva şəhərinə düşdü, orada bir rəsm sərgisi açılmış idi. Baqqal da oraya tamaşaya getdi. Bir neçə lövhənin üzərində öz qədim yoldaşının imzasını görüb tanıdı.

Lövhələrin altında isə bir vərəqəyə qiymətlərinə dəlalət edən bu sözlər yazılmış idi: üç min manat, beş min manat, yeddi min manat...

Bizim baqqal xəyala getdi. Vaxtilə yoldaşından ziyadə istedad və qabiliyyət göstərmiş olduğu bir sənəti tərək edib baqqallıq ediyordı. Baqqallıqda isə ayda yüz əlli, iki yüz manatdan, yəni ildə iki min manatdan ziyadə qazanamıyordı. Rəssam olan yoldaşı isə, şübhəsiz, sonədə qırx-əlli min manat qazanıyordı. Atası o zamanlar vəfat etmiş olan bizim baqqal şəhərinə övdət edər-etməz dükənə bağladı. Rəssamlıqdan otuz-qırx min manat qazanmaq mümkün ikən dükənə nə lüzumu var idi. Baqqal bir maqazaya gedib rəssamlığa dair bir çox alətlər və rənglər alıb yenidən rəssamlığa başladı. Bir neçə böyük lövhə vücuda gətirib sərgiyə göndərdi... Lakin, heyhat! Bu lövhələrə otuz, ya qırx manatdan ziyadə verən müştəri tapılmıyordı!.. Çünki baqqal bir şeyi xatirinə gətirmiyordı, bilmiyordı ki, lövhələr üç, dörd min manata getmək üçün əvvəlcə peterburqlarda, berlinlərdə, drezdenlərdə, münxenlərdə, romalarda igitmiş sənə qədər çalışmaq lazımdır...

Baqqal öylə zənn ediyordı ki, yaşıl cəmənlərin, ağacların rəsmi yaşıl ilə boz rəngli daşların, qayaların rəsmi də ağ və qaradan məxlut rənglərlə çəkilyor...

* * *

İştə bizim halımız da bu baqqalın halına bənziyor: Biz sənəti-inqilabiyyə rədd və bərkin təsirilə ayılıb gördük ki, “Karvan rəfte-vo-ma bər sərə rahim hənuz!..”¹

Biz gördük ki, qonşularımızın iləri getməsinin səbəbi qəzetələr, mətbəələr, kitablar, məktəblər, mədrəsələr, sənətlər, cəmiyyətlər, şirkətlər, orqanizasiyalar, teatrlar imiş!.. Biz də ələl-əcələ bunları yarım yamalaq düzəltməyə başladıq. Bilmiyoruz ki, qonşularımız qırx, əlli ildən bəridir çalışıyorlar. Bilmiyoruz ki, on min manatlıq rəsmlər yapmaq üçün Ayvazovskilər əvvəlcə otuz il qədər əmək sərf etmişlər...

Bərəkət versin ki, millətimizdə təbii bir istedad, keçmiş mədəniyyətlərimizdən bizə irsən intiqal edən bir istedadı-əzəm var imiş.

¹ Tərcüməsi: “Karvan gedib, hələ biz yolun yarısındaıq”.

Yoxsa rəsmlərimiz, lövhələrimiz heç qırx, əlli manata da satılmayacaq idi!.. Lakin hər halda napaydar qəzetələrdən, məktəblərdən, məscidlərdən, cəmiyyətlərdən, darülbədayələrdən ibarət qırx, əlli manatlıq bu ictimai lövhələrimiz də “qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlardır...” Əksəriyyəni paydar olmasalar da gündən-günə ödələri təzayid ediyor. Işığın biri söndükcə, yerinə digər ikisi qaim oluyor. Davam etməsə də sürətlə təkərrür ediyor: Bakıda “Həyat” söniyör, Daşkənddə “Xurşid”, Bağçasarayda “Millət” zühur ediyor. Daşkənddə “Xurşid” söniyör, Bakıda “Təkamül”, Moskvada “Tərbiyəyi-ətfal” nəşri-ənvar etməyə başlıyör... Cəmiyyətlərimiz də böylədir. Ötədə bir neçə zükür cəmiyyəti paydar olmayıb dağıldığı halda bəri də xeyirli-xeyirli nisvan cəmiyyətləri təşəkkül ediyor. “Şəfqət məclisi” bina olunuyor. Yaponlar ətfalə iki əl ilə də, həm sağ, həm sol əlilə yazmaq öyrədirlərmiş! Heyəti-milliyəmiz nədən iki qanad ilə pərvaz etməyə çalışmasın? Rical bəşəriyyətin bir qanadı isə, nisvan da digər qanadıdır. Axır bu həqiqəti anlamış olmalıyız ki, qızlarımız mərifə həvəs, xanımlarımız cəmiyyət, komitet təşkilinə qeyrət etməyə başlıyolar. Bakıda, Vladıqafqazda xanımlar tərəfindən ianə komitələri açılıb hər kəs həzrət Süleymanın qarıncası qədərincə bir hədiyyə gətirərək Qarabağ qəhətzedələrinə iki min manatdan ziyadə pul cəm etmələri və o yolda müsəmirəyi-xeyriyyələr vermələri şayani-diqqət və təhsindir.

İştə bunlar həp yaşıl işıqlardır. Əxirən peyda olan bu növ işıqların ən parlağı Bakıda irfanpərvər cavanlarımızın qeyrətilə təşəkkül edən “Nəşri-maarif cəmiyyəti” ilə Peterburqda bina olunan camei-kəbirdir. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təhti-rəyasətində olan məzkur cəmiyyətin daha birinci ictimai cəmaətimizin həmiyyəti sayəsində on səkkiz min manata qədər bir məbləğ yığıldığını zikr edərsək, bu cəmiyyətin qüdrət və əhəmiyyəti özlüyündən təzahür edər.

Zikr olunan məbləğ təzayid etmək üzrədir: yövmi-güşadından çox keçmədən bu cəmiyyətə Məşqətə əhlindən bir zati-möhtərəmlə əşrafi-bəldəmizdən Murtuza Muxtarov həzrətləri gözəl mülklər vəqf etdilər. Murtuza Muxtarovun vəqf etdiyi mülkünün qiyməti 18 min manat təxmin olunuyor. İştə bu cəmiyyətlər, bu nəqdlər, bu vəqflər həp yaşıl nur nəşr edəcək qəndillər, məşəllərdir. Ancaq bu günlərə qədər Rusiya müsəlmanları içində ötədə-bəridə mütəfərriqən iqad edilən bu növ qəndillərin arasında bir irtibat, həblülmətin vasitəsilə olan bir irtibat yox idi. Asari-ittihad məfqud idi, halbuki igirmi beş, otuz milyonluq bir cəmaəti birləşdirmək üçün bir üqdeyi-

mərkəziyyə lazım idi. Çox şükür ki, axirülmür bu üqdeyi-mərkəziyyənin də nəradə və nə vasitə ilə olacağını anladıq. Peterburq Rusiya imperatorluğunun və binaənəleyh Ümumrusiya müsəlmanlarının dəxi mərkəzidir. Ən əvvəl yazılmış, hətta həzrəti-Osman (rəziəllahu ənhu)-nun öz dəstxətilə yazılıb bir rəvayətə görə xuni-şəhadətinə boyanmış bulunan Qurani-Kərimin müshəflərindən biri olan bu şəhərdə bulunmaqda olub, vaxtilə türk cahangirlərindən Teymurlong tərəfindən Bağdaddan Səmərqəndə nəql edilmiş idi. İştə otuz milyon Rusiya müsəlmanları üçün böylə on üç əsrlik məshəfi-şərifdən daha gözəl, daha mətin maddi bir həbl, onun üzərində bina olunan camei kəbirdən daha mükəmməl, daha paydar bir üqdeyi-mərkəziyyə təsəvvür olunamaz. Ancaq lazımdır ki, o məbədi-müslimin, hifz edəcəyi bir gövhərin şərəfəti, otuz milyonluq bir cəmaət ittihadının cəlaləti, Böyük Petro paytaxtının həşəmət və əzəməti nisbətində olsun...

Məlumdur ki, sənayei-nəfisədən müsəlmanlar beynində qədimdən bəri ən ziyadə tərəqqi edən sənət fənni-memari idi. Səbəbi bu idi ki, memarlığa haqqı ilə vəqif olan müsəlman ustaları cənabi-Həqqin hüsn və cəlal kibi iki sifəti-mənəviyyəsinə xütuti-həndəsciyi-memariyyənin ahəng və əzəmətindən ibarət bir növ rümuzati-cismaniyyə ilə mömininə ixtar etmək istəyirlərdi. Müsəlman aləminin məşhur məbədlərində, ələlxüsus Hinddə, Misirdə, Əndəlisdə, İstanbulda, Şamda, İsfahanda bina olunanlarda bu hal nümayandır.

İndi bu sənətimizi Peterburqda aləmə qarşı müşəşə bir surətdə göstərməyə qeyrət etməliyiz... Bu günlərdə Qafqaz canişini qraf Voronsov-Daşkov həzrətləri ilə Gürcüstan ekzarxının hüzurunda kəməli-dəbdəbə ilə Batum şəhərində müəzzəm bir kəlisənin rəsmi-güşadi icra olundu.

Ruslar bu kəlisəni vücuda gətirmək üçün milyonlar sərf etdilər. Çünki niyyətləri öz həmməzhəblərini Həzrəti-İsa (ə.s.)-nin mavi nurlarından müstəfid etməkdir... Otuz milyon qədər bir cəmaəti Həzrəti-Məhəmmədin yaşıl nurlarından feyziyab etmək üçün Peterburq məscidinin binasına hər birimiz bir manat, bir abbası, hətta bir qəpik versək, yenə milyonlar tərəkküm edər. Əsasən bu əmri-xeyrə də milyonlar lazımdır.

“Qotbə-cənubi-yo-şəmalist del
Dər do tərəf hakim-o-valist del”¹.

¹ Tərcüməsi: “Cənubun, şimalın qütbüdür ürək,
İki tərəfdə hakim, validir ürək”.

Ey Rusiya ölkəsində olan ümməti-Məhəmməd, ey Qafqaz qitəsində bulunan əhli-islam, ey Bakı şəhərinə yığılan müsəlmanlar! Qəlblərimizin qütbü-şimaliyə qədər təvəssö edə bildiyini, orada dəxi hakim olduğunu göstərməliyiz. İsbət etməliyiz! Hər birimiz öz qüdrətimizə görə bu binaya bir daş, bir körpic, bir sütun, bir qübbə ehda etməliyiz. Qəflətimiz nəticəsi olaraq bu təşəbbüs bir müddətdən bəri geri qalmış idi. Əxirən işin xeyri-əncamə yetməsi üçün ana yeni bir gərmi verildi. Hətta bizləri dəxi keyfiyyətə agah etmək üçün bir-iki həftə əqdəm generalı-əliddövlət Şeyx Əli ixtiyar zəhmət edib Peterburqdan şəhərimizə qədər gəlib burada bir neçə gün müsafirətdə bulundu. İndi də müşarileyh Peterburqdan teleqrafla bizlərə gözəl bir müjdə veriyor. Müşarileyhin və Peterburq teleqraf agentasının verdikləri teleqrafların məzmunu budur:

Bu aralıq Peterburqda müsafir bulunan Buxara əmiri həzrətləri, Rusiya xətti-səltənətinin varisi bulunan vəliəhd ilə ilk yövüm müləqatlarını təyid niyyətilə, Peterburqun mərkəz qismində olan bir ərəseyi-məzkur günün yadigarı olmaq üzrə müsəlman məscidinə vəqf etmək istədiklərini əlahəzrət padşah imperatora bəyan etdilər. Böylə bir arzuyi həşəmətmeab imperator həzrətləri təqdir və təhsin buyurub əmir həzrətlərinə bəyani-təşəkkür etdilər. Məzkur yeri Əmir həzrətləri 250 min manata almışlardır. General Şeyx Əli bildiriyor ki, bu münasibətlə Peterburq müsəlmanları arasında fəvqəladə bir şadimani hökmfərmədir. Lakin bu sürur və şadimaniyə bütün Rusiya müsəlmanlarının iştirak edəcəyinə, həm də fel və əməl ilə iştirak edəcəyinə şübhə yoxdur... Nəsil şad və məsrur olmalı ki, qütbü-şimalının bir nöqtəsində bir nur peyda olub onun yaşıl şuaları zülməti-həmradan müzterib olan otuz milyon qəlbə tənvir və ehyə edəcək. Bu otuz milyon qəlb də həmahəngi-zərəban olub həblül-mətin ilə bir nöqtədə ittihad edə biləcəkdir... İnşaallah Peterburq məscidinin Tiflisdəki və Bakıdakı əmsalı ilə bərabər qərribən hüsnə-əncamə yetdini və eyni zamanda bir də bir məktəbi-ali-ruhaniyyə ciddən təşəbbüs edildiyini görməklə kamıyab oluruz...

Yaşasın yaşıl işıqlarımız, zümürüdin sədalərimiz, əxzər rayihələrımız!..

Ə.H.

“Füyuzat”, 1906, №5

ŞİLLER

Bizim Qafqaz müsəlmanları arasında, tənvi-əfkarın vasitələrindən biri qəzetə olduğunu ilk əvvəl Həsən bəy Məlikov dərk etmiş bulunduğu kibi, təhzi-əxlaqın da vasitələrindən biri teatr və darülbədaye olduğunu ən əvvəl mərhum Mirzə Fətəli Axundov anlamış idi. Bunların hər ikisi də öz məsləklərində böyük bir istedad, qabiliyyət göstərmiş olduqları halda təşəbbüs etdiklər iş paydar olamayıb tərək edildi. İki işığın ikisi də söndü, həm də bir xeyli müddət şölə-lənməmək üzrə söndü.

Səbəbi nə idi? Səbəbi bu idi ki, meydani-mücahidədə tək qalan adam qəhrəman olamaz. Bu kibi xeyirli işlərin paydar və qabili-tərəqqi olması üçün münasib bir cəmaət və öylə bir cəmaətin ayıqlığı lazım idi. Bu ilk təşəbbüslərin üzərindən otuz-qırx sənə qədər bir zaman keçdi. Cəmaətimiz ayılmağa və yavaş-yavaş qəzctoyə olduğu kibi, teatra dəxi cüzi bir ehtiyac göstərməyə başladı. İbtida ancaq həvəskarlar fəqərə və möhtacinə ianə niyyətilə ara-sıra müsəmireyi-xeyriyyələr tərtib edərək səhnəyi-tamaşaya ələ keçə bilən komediyalardan, faciələrdən vəz etməkdə ikən, əxirən bu işə dəxi yeni bir fəaliyyətlə təşəbbüs edilib, ortaya hər bir neçə teatr mühərrirləri, həm də binnisbə müntəzəm teatr kompaniyaları çıxdı. Bunların verdikləri ümidlər getdikcə kəsbi-qüvvət cdiyor. Lakin mətəəssüf içimizdə Mirzə Fətəli kibi bir teatr mühərriri bir daha zühur etmədi. Çünki elə istedadı-fövqüladələr sadə bizdə deyil, sair əqvam arasında dəxi əsrlərdə bir-iki dəfə görünən şeylərdir. O halda nə etməliyiz? Yeni bir Mirzə Fətəlinin zühurunumu bəkləməliyiz?

Təbiidir ki, bu caiz olamaz. Şimdi bəkləmək, gözləmək zamanı deyildir.

Vaqiən, Nəcəf bəy Vəzirov, Nərimanov, Haqverdiyev, Qənizadə tərəfindən Azərbaycan şivəsində bu yolda bir neçə əsar vücadə gətirilmişdir. Ancaq bunlar bugünkü ehtiyacımıza nisbətən azdır, nakafidirlər. Onun üçün naçar Avropa mühərrirlərinin əsarını ələ alıb bunları bir-bir tərcüməyə, ya təhvile qeyrot etməliyiz. Bir qism yeni gənc mühərrirlərimiz zətən belə münasib görürlər və böylə hərəkət edirlər: Keçənlərdə rus üdəbasından məşhur Qoqolun “Revizor”, yeni “Müfəttiş” ünvanlı əsərini diş həkimi Məmmədəli bəy Səlimbəyov tərcümə edib Tağıyev teatrında səhnəyi-tamaşaya vəz

etdirdi. Tərcümənin bəzi nöqsanlarına, lisanının ədəbi olmamasına rəğmən teatru dolduran cəmaət məmnun və xoşnud qaldı. Həm aktyorlar, həm mütərcim özü dəfəatla alqışlandı, təhsin edildi. Şimdi də eşitdiyimizə görə bu yolda bir tərcümə də Mehdi bəy Hacinski vücuda gətirib səhnə üçün hazırlıyor. Mumaileyhin tərcümə etdiyi əsər Germaniyanın ən böyük dühati-şüərasından olan Şillerin “Əşqiya”, yaxud “Qaçaqqlar” ünvanlı faciəsidir. Bu qədər ədəbi bir əsəri bizim qayət naqis olan Azərbaycan şivəmizə Mehdi bəy layiqi vochlə nəqlə müvəffəq oldumu, olmadımı? Orasını qeribən teatrda anlarız. Eyni şairin “Vilhelm Tel” ünvanlı digər bir əsəri-nəfisini Abdulla Cövdət kibi müqtədir bir ədib və şair İstanbul şivəsi kibi mükəmməl bir türkcəyə tərcümə etmiş olduğu halda, yenə tərcüməsi tənii-intiqaddan azad qalmadı. Doğrusu, Mehdi bəyin cürətinə təəcüb edəriz.

Fəqət indiki halda hər hansı surətlə olursa olsun teatra olan ehli-yacımıza çarəsaz olmalıyız. Qüsurlu tərcümələr də məqbulumuzdur. Vaxt və zamanın o qüsurları düzəldəcəyinə şübhə yoxdur.

Avropanın ən məşhur faciə, hailə və məzhəkə yazanları Şekspir, Molyer, Şiller və İbsendir. Zatən indiki halda dilimizə ən ibtida tərcüməyə layiq və münasib olan bunların asarıdır. Bu asara həm mət-buatda, həm sohni-tamaşada aşina olmağa qeyrət etməliyiz.

Bu dəfə Mehdi bəy sayəsində “Qaçaqqlar”ı teatrda seyr etmədən əqdəm bu əsərin mühərriri-əslisi haqqında bir nəbzə məlumat edəlim.

Şiller Gete ilə bərabər Almaniyanın ən böyük üdəba və şüərasından olub Almaniya teatırını o vaxta qədər eşidilməmiş bir dərəcəyi-təkəmmülə isal etdiyi kibi, asarı ilə, ələlxüsus teatra aid asarı ilə də ümum German qövminə əfkari-hürriyyəti ilqa edib, bu sayədə vətə-nini mühəyyirül-üqul bir tərəqqiyə məzhər edənlərdən biridir.

Şiller sadə teatra məxsus əsərlər yazmaq ilə iktifa etməmişdir. Müşarileyh teatr haqqında dəxi ayrıca gözəl məqalələr yazıb, teatırın millətə nə dərəcələrdə mənəfətbəxş olacağını dələili-vəzehə və qətiyyə ilə isbat eləmişdir. Rəvayətə görə Şiller öz millətini kəlisə vəz və nəsihotləri ilə təriqi-nicatə çıxarmaq üçün ibtida keşiş olmaq istəmişdi. Fəqət eyni nəticənin teatr səhnəsindən dəxi hasil olacağını anladığından bilaxərə bütün mücahidatını bu yola həsr etdi.

Bu xüsusda bir hekayə nəql edirlər: Şiller “Mariya Stüart” ünvanlı faciəsində kəlisəyə məxsus bir ayini-ruhaniyi göstərmək istiyordi.

Bu əsəri səhneyi-tamaşaya qoyacaq da Gete idi. Bunu xəbər alan şəhərin baş rahibi Geteni görüb hiddətlə protesto edor. Gete isə eti-dalını əsla pozmayıb, baxınız nə cavab vermişdir:

“Gete rahibə deyir ki:

– Əfəndim, teatırın xadimi həqiqi bir vaizi-ruhani olduqca teatr məbədə münqəlib olacağı kibi, layiq bir xadimdən məhrum olan kəlisə da teatroya dönə bilir...”

Çünki “şərəfölməkan bilməkin”dir.

Şiller 1759 sənəyi-miladiyyəsində Morbax qəsəbəsində təvəllüd edib, 1805 sənəsində Veymarda vəfat etmişdir. Ştutqart şəhərinin ümumi-aliyyə məktəbində hüquq və tibb elmlərini ikmal təhsil etdik-dən sonra ibtida vətəninə təbibi-əskəri sifətilə xidmət eləmişdir. İlk faciəsi olan “Əşqiya” üzündən hökmdarı olan Virtemberg doqası Hersoq Karlın hiddət və qeyzinə bais olmaqla, Ştutqardt şəhərindən fərərə məcbur olursa da, lakin qədirşünas olan sair alman hökmdar-larından iltifat görüyor. Manhaym şəhərində saray şairi ünvanını qazanıyor. Bir az sonra Yena darülfünunda tarix müəllimi oluyor. Elmi-tarixə dair mühüm və nəfə kitablar yazıyor. Nəhayət, müəllim-likdən də əl çəkib, 1799 sənəsində Veymarda şəhərinə Getenin yanına hicrət ediyor. Bundan sonra artıq ömrünün axırına qədər vaxtını ancaq ədəbiyyata həsr edərək, həm öz millətini, həm də bütün bəşəriyyəti müstəfid edəcək bədiələr vücuda gətiriyor ki, bunların ən məşhur-ları “Don Karlos”, “Mariya Stüart”, “Orlean qızı”, “Valnşteyn” və Abdulla Cövdət tərəfindən tərcümə olunan “Vilhem Tel”dir. Biz bu asara dəfəatla rücu edib, hər fürsət düşdükçə Şiller haqqında mütə-liatımızı tovsie çalışacağımızdan şimdilik bu qədərək məlumat ver-məklə iktifa ediyoruz.

Ə.Hüseynzadə
“Füyuzat”, 1906, №5

NİCAT MƏHƏBBƏTDƏDİR!..

(24 dekabr)

Ustade-kainat ke in karxane saxt,
Məqsud eşq bud, cahanra bəhanə saxt,
Ruzi ke, morğc-eşq bealəm qoşud bal,
Cayi nədid, dər dele-ma aşiyane saxt¹.

Müslimi Şirazi

1906 sənəyə-miladiyyəsi xitamə iriyor, Həzrət Məsihin (ə.) təvəl-lüdündən sənəyi-şəmsiyyə hesabılə min doqquz yüz altı sənə keçiyor deməkdir. Yılın bu mövsimində, bu günlərində hicrəti-nəbəviyyədən yenə cyni hesabla 622 sənə oqdam Fələstin qitəsinin (Beyti-ləhəm) adlı bir qəsəbəsində bir xurma ağacının altında (İncilə nəzərən bir axur yemligində) Həzrəti-Məryəmdən, cənab Haqqın hikmətilə və Cəbrailin nəfhlilə hamil qalan Həzrəti-Məryəmdən dünyayə bir tifil gəldi ki, o tifil ənbiyayi-zışandan, cahanın bütperəstliyinə, müşrik-liyinə ilk dəfə özəmətli bir sədəmə vuran Həzrəti-İsa idi... Peyğəmbər müşarileyh 33 sənə qədər imtidad edən müddət ömründə insanlara nəyi öyrətmək, təlqin etmək istiyordı?..

İsəviyyətin ilk ibtida intişar etdiyi məmləkətlərin birində, yəni Yunanıstanda gəzərkən kəndli, fəqir bir xristianın xanəsində rəsm yerinə müsəlman qaydasında divara asılı bir lövhə gördüm. “O lövhədə açıq-mavi rəngli bir atlas üzərində zərrin bir xətt ilə yunani-yülibarə olaraq bu sözlər yazılı idi: “İman”, “ümmid”, “məhəbbət”, iştə o üç qüvvət ki, İsa onunla naciyi-kainatdır”. Zənnimcə, üç kəlmənin üçünü də daha şümullu olan bir “məhəbbət” kəlməsilə ifadə etmək mümkündür olduğu kimi, məhəbbət kəlməsini də kələmətullah ilə, yəni İsa namilə ifadə etmək olur: məhəbbət, yəni İsa, İsa, yəni məhəbbət!.. Bu o qüvvətdir ki, ona 7 əsr sonra xatəmülənbiyə vəlmürsəlin tazə bir ruhaniyyət, tazə bir rövneq, tazə bir nuraniyyət, ilə yövmülqiyamə sönməyəcək bir rövneq və nuraniyyət verdi...

¹ Tərcüməsi: Kainatın ustası ki, bu karxanayı düzəltdi.

Məqsədi eşq idi, dünyanı bəhanə etdi.

O gün ki eşq quşu dünyayə qanad açdı

Bir yer tapmadı, bizim ürəyimizdə yuva tutdu.

Məhəbbət nədir? Məhəbbət insanların haqq yolunda biri-birilərini və hər biri cümləyi sevmələridir. İslamın özəmi-müctəhidindən olan imam Siyuti həzrətləri “İctihad”ın zikr etdiyi vəchlə diyor ki:

“İnsanlara məhəbbət, yeganə və həqiqi “hübullahdır”. ...Bu islahiyyətdə öylə bir həqiqətdir ki, onu qraf Tolstoy cənabları Yasnaya Polyanasında eşitsə, şimdüyə qədər bundan gözəl bir həqiqət kəşf etməmədiyindən naşi çıldırır, dəli olurdu, zənn edərəm. Hər halda Tolstoyun və əmsalının bu həqiqəti alqışlayacaqlarına şübhə yoxdur... Lakin bəşəriyyət özü 13 əsr, yaxud 20 əsrdən bəri təcilli edən bu həqiqəti alqışlayırmı?.. Heyhat?..

1907-ci sənəyi-miladiyyə yenə bir çox əmsalı kimi al-qanlar içində qürub ediyor!.. Ah! Bu al-qanlar, bu qırmızı qaranlıqlar, bu şeş cəhətdən gələn “terror” alovları!.. Biz heç onlardan bəhs etmək istəməz idik, biz ancaq fikir və xəyalımızı nur, məhəbbət, hüsn, ahəng, nizam aləmlərində gəzdirmək, cahanın hər tərəfində ancaq bunların asarını görmək istərdik. Lakin nə fayda ki, məhəbbət və şəfəqətdən bir əsər buraxmayan Stolpin üsuli-idarəsilə buna müqabil yəs və alam içində hökmfərma olan terrorun nəticələri olaraq qurulan dar ağaclarının, məhbusların, mənfalərin mənzərəyi-kərihələri, dəhşətlə partlayan barıtın, dinamitin sədayi-mənfurları bizi bu növ səfalardan məhrum ediyor.

Biz bu növ hadisələri zikr və tədad etməkdən, qarelərimiz isə oxumaqdan yorulduq, bezdik. Bu gurultular, bu vəhşətlər, bu qanlar artıq əsabımıza, həvasimizə təsir etməz oldu. Lakin nə divani-ülfi-əsgəri insanları asıb-kəsməkdən, həbs etməkdən, nə də inqilab terroristləri bomba atmaqdan, “Brauning” sıxmaqdan yorulub usanmadılar. Rusiya vase bir qətlgaha döndü. İnsanlar məchul mövhum allahlara, bütlərə qurban ediliyorlar. Bu həftə məzkur divan gündə igirmi, otuz adam edəcəkdir dərəcədə fəaliyyətini bir qat təzyid etdi. Lakin buna müqabil terror hadisəsi də eyni nisbətdə çoxaldı, təşəddüd etdi. Hər tərəfdən ancaq bomba səsi gəliyor. “Hər gün bomba partlayır” demək azdır. Bir qəzetə mühərririnin dediyi kimi, hər gün bombalar vəhşiyənə rəqs ediyor...

Bu həftə içində Rusiyanın müxtəlif cəhətlərində hər gün kərrat ilə vaqe olan terror hadisələrinin ən mühümlərini zikr etmədən keçməyiz:

Bu ayın doqquzunda, Tver şəhərində “quberniya zəmindarlıq məclisinin” müzakirətində iştirak edən, şurayi-dövlət əzasından qraf

Aleksey Pavloviç İqnatyev ictimaiyun, inqilabiyun firqəsinin göndərdiyi bir cavan adam tərəfindən qətl edildi. Müşarileyh sağ firqələrin ən fəal rəislərindən biri olub mühafizəkarlığı və mazi pərəstliyi ilə məşhur bir zat idi. Ayın 15-də Omsk şəhərində Ağ Molla qubernatoru Litvinov küçədə gedərkən qətl olundu.

Bu qətlər hələ unudulmadan, ayın 22-də Peterburqda bu şəhərin qradonaçalniki, yəni hakimi bulunan Fon Derlaunes vurulub qətl edildi. Vəqə şu yolda cərəyan etmişdir: Peterburqda tibb təcübəvi müəssisəsi dairəsində əmrəzi-cildiyyə, yəni dəri xəstəliklərinə məxsus bir şöbə bina edilmiş idi. Bunun rəsmi-güşadı münasibətilə məzkur dairəyə mühləq kəlisada ayini-ruhani icra olunuyordu. Burada prins Oldenburqski tərəfindən dəvət edilmiş olan qradonaçalnik dəxi hazır idi. Ayinin xitamında kəlisadan çıxıb havliyə enərkən onun üzərinə bir cavan adam hücum edib bir neçə "Brauning" gülləsilə vurub qətl etdikdən sonra öz-özünü dəxi vurub intihar edər... Burada şayandıqqət bir cəhət vardır ki, o da vəqənin İsa məbədi ədd olunan kəlisə ilə Eskulap, yaxud Loğman məbədi olan darülbəndə cərəyan etməsidir. Kəlisə məhəbbət, üxüvvət və səlamət ruh mənşəi, məbədi-tibb isə şəfqət, insaniyyət və səhhəti-bədən mənbəi olmaq lazım gəlirəkən, hər ikisi də zamanımızda hökmdən saqit olub təsirsiz bir hala gəlmişlərdir... Zətən bu anda kənisələrin vəzifeyi-əsasiiyyəyi-insaniyyətkariyi unudduqları, məkatibin, ələlxüsus məkatibi-aliyənin isə mənbəi-həyəcan və qələyanə döndükləri görülməkdədir. Üxüvvət və məhəbbətdən guya bir əsər qalmamışdır. Kəlisə önündə insanlar bir-birlərini öldürüyor. Məktəb içində insanlar bir-birini vuruyor. Bu haldan nəyə azaddır? Heç bir yer!

Bomba isə əsla ehtiyat və tədbir bilmiyor, keyfincə "rəqs ediyor", istədiyi kibi atılıb-düşüyor, patlayor. Gah görə-görə, gah kor-koranə patlayor. Xarkov şəhərində vağzal, yəni mövqif ortasında partlayıb bigünah səfərçiləri, Kiyev şəhərində otel içində partlayıb bigünah müsafirləri, mehmanları, Varşava şəhərində firuna gətirilən xamur içindən çıxıb biçarə çörəkçini, bilməm nəyədə əkin torpağını quvvətləndirmək üçün gətirilən gübrədən çıxıb fəqir əkinçiyi, Tiflis kibi bir çox şəhərlərin küçələrində, meydanlarında, xanələrində partlayıb heç bir şeydən xəbəri olmayan gəlib-keçənləri, qonşuları tələf ediyor. Fəqət əksəriyyəni hədəf olanlar hökumət məmurları oluyorlar...

Bütün bu əhvalın səbəbi nədir, bilirmisiniz? Səbəbi Həzrəti-İsa ilə Həzrət Məhəmmədin yüzlərcə əsrlərdən bəri bəşəriyyətdə təlqin

etmək istədikləri məhəbbəti-mütəqabilənin nöqsan və məfqudiyyətidir!.. Rusiyada mühafizəkarın ilə inqilabpərvəranın, cəmaətlə bürokratiyanın, zəngin siniflərlə fəqirlərin, fəqərayi-kasibənin arasında məhəbbət qalmamışdır. Sadə Rusiyada və xristian aləmində deyil, müsəlman aləminin bir çox yerlərində də hal və keyfiyyət bu mərkəzdədir. Fas ölkəsində Rəsuli firqəsilə Molla Əbdüləziz tərəfdarlarının və Molla Əbdüləzizə müavinət bəhanəsilə Fasa yerləşmək istəyən avropalıların arasında qətiyyəni məhəbbət yoxdur. Məhəbbət olmadığı üçün bu günlərdə gələn teleqrafə görə Arsilada qonşular arasında müsədimə gözləniyor. Sinat (Sergat) qəsəbəsi isə topa tutulub yanıyor. Topun və bombaların səsi Təncə şəhərindən eşidiliyormuş...

Məğribi-əqsədə bu münazirənin, bu ədəmi-məhəbbətin səbəbi hələ layiqilə anlaşılmadığı halda Afrikanın bəri başında, yəni Misir ölkəsində ingilislərlə müsəlmanların arasında başlayan münafirətin, fəqdani-məhəbbətin səbəbi bir dərəcəyə qədər aşikardır. Bu da Misir əhalisi arasında hissiyyəti-vətənpərvəranə və hürriyyətpərəstanənin oyanmasından ibarətdir. Misir qitəsində "Əl-misir lil-misriyin" tərəzi getdikcə əvamünnas arasında tərəqqi etməkdədir. İngilislər əleyhinə olan bu hərəkətin riyasətində "Əlliva" qəzetəsinin sahibi Mustafa Kamal Paşa bulunuyor... "Əlcamiətül-misriyyə" adı ilə milli bir darülfünun bina edib, bu bina üçün 7435 lirə cəm etmələri misirlilərin oyanmasına dəlalət edər...

Misirdən Hindistana keçəcək olursaq, burada hal və keyfiyyətin bir az başqa dürlü olduğunu görürüz. Burada müsəlmanlar bir dərəcəyə qədər bitərəflik göstərdikləri halda biləks ingilislərlə yerli qeyri-müslimlər arasında, ədəmi-məhəbbətin, xüsumətin gündən-günə kəsb-i-şiddət etdiyi görülməkdədir. Budda və Brəhmən məzhəbində olan hindular əhvali-ictimaiyyə, siyasiyyə və milliyyələrini islah üçün Kəlküttə şəhərində böyük bir konqre tərtib edib ingilis ziddinə olan əfkar və hissiyyətlərini aşikar bir surətdə bəyan etməkdədirlər. Bu da öz tərəqqiləri ilə yapon mədəniyyəti təsirinin nəticəsi olsa gərəkdir. Bu hərəkətin Mustafa Kamil Paşası Nabxayi Nauruci adlı bir hindu olub konqredə ingilis əleyhinə qayət atəşin nitqlər irad etmişdir...

Hindin qeyri-müslimləri hürriyyət və tərəqqiyə doğru böylə addımlar atmaqda ikən hər nədənsə bu aralıq Hindin 70 milyon nüfusedən ibarət müsəlmanları qonşularının xilafına olaraq ingilislərə münafirət deyil, bir meyil və məhəbbət göstərmək istiyorlar... Bu niyyətlə benqalılıların Kəlküttədəki konqrelərinə qarşı Hindistanın böyük

mərkəzlərindən birində, ehtimal Loknau şəhərində bir müsəlman konqresi tərtib etmək üzrədirlər. Görünür ki, bu qitədə də dəxi ixtilaf və ədəmi-məhəbbət hökmfərmədir. Ancaq bu ədəmi-məhəbbət ingilislə müsəlman arasında olmayıb, “müsəlmanla məcus” və “məcus ilə ingilis” arasındadır...

Dağınıq və pərakəndə olan müsəlmanların halı ötədə-bəridə bu yolda ikən bu xalqın rəisi-mənəvisi ədd olunan zat, əcəba nə ilə məşğuldur? Bunu bilmək istəyən “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində Fas səltənətinin halını təsvir edən bir rəsmə müraciət edə bilər... Lakin orada təbəssümdən başqa bir şey görəməzsiz. Halbuki müşarileyhin iştiğalatı çoxdur: tərəqqipərvəranə və ələlümum əhaliyə nəfəs aldirmiyor, almanlara tənəffüs üçün bol-bol imtiyaz məhəlləri göstərir. Məclisi-məbusanın qapılarına yeni-yeni kilidlər vuruyor və təxti-səltənəti də haqqı olmayan, fəqət bürokratlara bir çox haq verəcək olan bir növcəvan üçün hazırlamağa çalışıyor... Hər halda bu qədər məşğuliyətilə bərabər bütün məmləkətində cəmaətlə hökuməti yekdigərinə bağlayacaq bir rabiteyi-məhəbbət məfquddur...

Yuxarıdan bəri məqaləmizdə bir məhəbbət, bir rabiteyi-məhəbbət kəlməsi gediyor. Əcəba insanlar arasında istər Rusiyada, istər Avropada, istər məmaliki-islamiyyədə İsa və Məhəmmədin arzu və tələb etdikləri bu məhəbbəti nə ilə və nə vasitə ilə təmin etmək olur?.. O vasitəni bəşəriyyət kəşf edə bilmişmidir? Şübhəsiz etmişdir. O nədir?.. Hürriyyət və ədaləti-kamilə!..

Bunu Ərdəbil şəhərinin “nemət”ləri ilə “heydəri”ləri hənuz anlamayıb yekdigərlərinə qarşı biməna və cahilanə bir ədavət bağlamaqda davam edirlərsə də, lakin məəlməmnuniyyə ələlümum İran hökumətilə əhalisi anlamışdır. Anladıkları üçün hürriyyət və ədalətin müqəddəs yollarını təmin üçün məclisi-milliyi-güşad etdilər. Bu son günlərdə Tehrandan gələn teleqraflar olduqca təsəllibəxşədir. Vaqiən şah həzrətlərinin xəstəlikləri davam ediyor. Məmafio şah, vəliəhd Məhəmmədoli Mirzə ilə bərabər qanuni-əsasiyi surəti-qətiyyədə imzaladılar. Bu münasibətlə Tehranda fişəngbazlıq və çiraqbanlıq oldu. Bundan başqa vəliəhd həzrətləri məclisi-milliyi iki sənə qədər təttil etməyəcəyini qətiyyən təəhhüd edib, o yolda bir əhdnaməyə vəz-imza etmişdir. Ancaq bu müddət keçdikdən sonra məclisin tən-zim etdiyi qanun layihəsi senat tərəfindən iki dəfə rədd olunursa, şah məbusları təbdil üçün məclisi dağıda bilər. Doğrusu, əvvəlcə haqqında dövrən edən şeyiələlərə rəğmən İran vəliəhd qanuni-əsasi və

islahati-cədidəyə tərəfdar olub bu xüsusdakı ofkarını məbuslara söylədiyi bir nitqdə izhar etdi. Şimdiyə qədər məclisi-milliyi əzasının mücahədəsilə bir xeyli nafe nizam və qanunlar vücuda gəldi. Bu nizama görə məclisi-məbusan xəzineyi-maliyyəyə kontrol haqqına malik oluyor. Məclisi-məbusanın müsaidəsi olmaqsızın dövlət nə bir tərəfdən aqça istiqraz edə bilər, nə də dəmir yol təmddi üçün kim-səyə bir imtiyaz verə bilər. Heyəti-vüzərə məsul tutuluyor, irad edilən suallara cavab verməyə məcburdurlar. Məclisin bilavasitə şah ərizə təqdim etməyə haqqı vardır. Bir də məbusların yəminə sədaqətləri hökumətin qanuni-əsasiyə riayətinə qədədir...

İran qanuni-əsasiyi heyəti-ümumiyyəsi etibarilə ehtimal Belçika qanuni-əsasinə şəbch olacaq. Məclisi-məbusan 162 əzadən ibarət bulunacaqdır. Məclisi-millinin məmnun olmadığı bir məsələ varsa da, o da hökumətin, məclisi-məbusandan başqa bir də məclisi-əyan namilə bir ikinci məclis təsis etmək istəməsidir. Məzkur məclis bir rəvayətə görə guya nisfi intixabat ilə, nisfi də şah tərəfindən təyin olunan əzadan mürekkəb bulunacaqmış...

Hər nə hal isə İranda hürriyyət və ədalətə doğru böyük təşəbbüslər görünür ki, etiqadımızca bəni-növi bəşər arasında da ahəng və məhəbbəti təmin edəcək vasitələr başlıca bu iki nemətdən ibarətdir.

Fəxri-kainat əfəndimiz buyurmuşdur ki, zəlaləti-küfrdə bulunan bir məmləkət ədl ilə baqi qalacağı kibi, ədl olmayan bir ölkə islam namını hamil olsa da bəqapəzir olamaz...

Ədl olursa hürriyyət də olur, hürriyyət olursa məhəbbət və məvəddət də olur. Həzrəti-İsanın da, Həzrəti-Məhəmmədin də şəər və qanunları bu həqiqətə müncərdir...

İştə yeni mücahidini-ictimaiyyətimizin də məqsudu bu həqiqətdir. Hətta bu axır zamanda zühur edən bizim balaca Mehədinin böyük təkamülü də bu həqiqəti təlqinə çalışmaqdadır. İnşallah müvəffəq olur...

Ə.Hüseynzadə
“Füyuzat”, 1906, №6

MÜZƏFFƏRƏDDİN

Yadımdamı doğduğun zamanlar,
Sən ağlar idin, gülərdi aləm.
Bir öylə ömür keçir ki, olsun
Mövtün sənə xəndə, xalqa matəm...

Müzəffərəddin şah vəfat etdi... Lakin elə bir qibtəbəxşə bir surətdə vəfat etdi ki, heç bir şairin xatir və xəyalına o yolda bir vəfat gəlməmişdir. Müzəffərəddin şahın vəfatı şairin arzu və təsəvvür etdiyi mövtün mafövqündədir: o mövt xəndədən də gözəl bir şey idi. O xalq matəmdən müəssir bir hal içində idi... Müzəffərəddin şah vəfat etdi. İranın, məmaliki-islamiyyənin, cahan mədəniyyətinin, bütün bəşəriyyətin hər tərəfdən üzərinə ovuc-ovuc, dəstə-dəstə, dәмət-dәмət atdıqları, yağdırdıqları güllərin, şükufələrin içində vəfat etdi... Müzəffərəddin şah vəfat etdi. Çünki millətini ehya edərək dünyada olan vəzifeyi-insaniyyəsinə tamam elədi... Bir padşah üçün həyatı-tazə bulan bir millətin eyadiyi-şükran və ehtiramı üzərində vəfat etməkdən böyük bir səadət olamaz!..

İnsanlar vardır ki, onların vəfatından qəlblər xəndan olduğu halda, çöhrələr giryan kimi görünmək istər, lakin Müzəffərəddin şahın vəfatında bütün qəlblər giryan olduğu halda çöhrələr xəndan, əmin, parlaq bir istiqbala qarşı xəndan idi. Çöhrələrin süruri-hürriyyəti üzərinə gözlərdən əski-iftiraq axıyordu. Cəmşidin, Firidunun, Keykavusun, Keyxosrovun, Bəhrəmin, Nuşirəvanın, Soltan Mahmudun, Məlikşahın, Şah İsmayılın, Şah Abbasın dövrlərində yaşamış iranilərə qibtə edər idim. Lakin artıq etmiyəm. Müzəffərəddin şah dövründə yaşamış olduğuma fəxr edərəm. Mərhum müşarileyhi mən də görmüş idim. Fəqət ələlümüm bir cəmaətin bir hökmdarı görə biləcəyi surətdə görmüş idim: bu nailiyyəti – didar ancaq bir neçə saniyədən ibarət olsa da, onu tərif və hekayə etmək istərəm. Çünki o an zərfində hasil etdiyim hissiyyat və əfkarım bütün məsmuatıma dəgər.

Dörd-beş sənə əqdəm mən İstanbulda idim, Müzəffərəddin şah da o zaman Avropaya səfər edərkən, İstanbulu dəxi ziyarət edib Sultan Həmid həzrətlərinə bir neçə gün müsafir oldu. Bütün İstanbul cəmaəti şahı görməyə fəvqələdə həvəs ediyor idilər. Həm osmanlı, həm iranlı, cümlə müsəlmanlar Müzəffərəddin şahdan nəhayət dərəcə məmnun və razı idilər. Çünki şahı-məğfurun Avropaya səfəri məarif-

qərbiyyədən Şərqi xəbər olmasına bir vasitə olduğu kibi, İstanbul da səyahəti ittihadı-islamə böyük bir cığır hazırlayırdı. Əvət, bilaxərə millətə bəxi-hürriyyəti güşad edən o padşah ibtidadan Qərbin ənvari-məarifinə bir rövzən açıyır və islamın ittihadına bir təməl daşı atıyordu!.. Məarif, ittihad, hürriyyət! Nə qədər gözəl nemətlər! Bunları unutmayalım. Çünki əsil nicat bu üç qüvvətdədir.

İştə böylə bir şahın didarına müştaq olan İstanbul xalqı müşarileyhin güzərgahlarına axın-axın, fəvc-fəvc yığılıb anı çar çeşm ilə gözliydilər. Bir gün Müzəffərəddin şah “Yıldız” sarayından qalxıb İstanbuldakı İran səfərxanasını təşrif və o vaxt səfir bulunan Əlalülmülk Mirzə Mahmud xanı bəxtiyar etdi. Bu münasibətlə güzərgahı İstanbulun ən mötəbər küçələrindən olan Bəxi-Ali caddəsinə rast gəldi. Şahın eyni təriq ilə saraya övdət edəcəyini xəbər aldığı-mızdan biz də bir neçə yoldaşla oraya gətdik.

Məzkur caddədə elə bir insan qələbəliyi var idi ki, orada ən cüzi bir hərəkət dəxi əsir idi. Qələbəlikdən caddənin ortasında şahın belə gərdunəsi çətinliklə keçə biləcək ancaq dar bir yol qalmış idi. Cəmaətin qismi-əzəmini osmanlılar ilə İran türkləri təşkil ediyordı. Müzəffərəddin şah haqqında bu cəmaət tərəfindən ifadə ediləcək hissiyyat və əfkarın bizcə əhəmiyyəti var idi. Çünki o əfkar və hissiyyat bir dərəcəyə qədər hür və sərbəst idi. İstanbuldakı iranilər kimsədən qorxmuyordılar. Çünki İran xaricində, əcnəbi bir ölkədə fərraşların dəyəyindən məsun bulunuyordılar. Osmanlılar da kimsədən, hətta heç bir xəfiyyə məmurundan qorxmuyordılar idi. Çünki şahın təbəəsi deyildilər.

Qolalı bir kömlək üzərinə siyah bir sitrə geyinmiş Avropa qiyafətli bir osmanlı yanında bulunan uzun libaşlı bir iranliya diyordı ki:

– Əfəndim, şahınız iyi bir adama bəziyör. İran məsud və bəxtiyar bir məmləkət olacaqsa, bunun dövründə olacaqdır.

Yaponu yapon edən Mikado oldu, İrani da İran edəcək bu şahınızdır. Bu səyahətdən iranlılar çox istifadə edəcəklərdir.

İranlı isə osmanlıya diyordı ki:

– Əfəndim, İranla osmanlıya hər şeydən əqdəm ittihad və ittifaq lazımdır. Bu iki dövlət arasında qəvi bir ittihad olursa, İran da, osmanlı da və bütün ələmi-islam da tərəqqi edər. Yoxsa avropalılar tərəqqimizə mane ola bilirlər. Şahımızdan biz nəhayət razıyız. Çünki buraya ittihad niyyətilə gəlmişdir...

Osmanlı:

– Şübhəsiz, əfəndim, şübhəsiz! Bizə hər şeydən əqdəm ittihad lazımdır. Çünki cümləmiz islamız, islam qardaşlarız.

İştə Babi–Ali caddəsinə yığılan cəmi qəfirin əfradı bir–birləri ilə bu yolda mükalimə edərək birdən–birə “Şah gəliyor, şah gəliyor!” sözləri hər tərəfdən tənindəz oldu. Cəmaət dalğalandı. Hər kəs yüksəlməyə, iləriyə doğru sövqi–nəzər etməyə qeyrət etdi. Mənim yoldaşları da o anda bir sədd üzərinə çıxdılar.

Yoldaşlarımdan biri asari–ədibanəsilə məşhur, bir məktəbi–ali müəllimi idi. Digəri bir təbib–haziq. Üçüncüsü isə bir əsgər zabiti. Dördüncüsü də bir xacə idi.

Müəllim təbibə dedi:

– Əzizim, deyirsən ki, bən xəstələrimin xəstəliyini əksəriyyəni ilk nəzərdə simalarından, nasiyələrindən anlıram. Müayinəyə–filana hacət görməm, işte şah gəliyor... Onun xəstəliyini bilmək hünər deyildir... Orası zətən məlum; nəqrisdən, kəbəd və külyədən müztə–ribdir, diyorlar. Sən onun nasiyəsindən ruhuna, mənəviyyatına hökm edib nasıl bir adam, nasıl bir hökmdar olduğunu anlaya bilərmisən?

Təbibin cavabına fürsət vermədən xacə əfəndi ortaya atılıb dedi:

– Doktor əfəndi anlamasa da, mən anlaya bilərəm. Çünki “Elmi–qiyafə”tə bir az vüqufum vardır...

Müəllim:

– O halda siz “Elmi–qiyafə”, doktor bəy “Elmi–əmrəz”, zabit əfəndi əsgərlik, mən də mühərrirlik gözü ilə şahın çöhrəsinə diqqətlə baxıb, sonra öz əfkar və hissiyyatımızı bəyan edəlim...

Bu əsnada Müzəffərəddin şahın süvar bulduğu sərayi–hümayun gərdunəsi həzəmizə yetişib ağır–ağır önümüzə keçdi. Şah buğdayi bənizli, iri qara gözlü, uzun bıqlı bir zat idi.

Müəllim:

– Əfəndilər, nə diyorsunuz?

Zabit:

– Heç bir şey görəmədim. Allah bəlasını verməsin şu qocaman sarıqlı uzun boylu hərifin, tam şahı görəyəyim sırada önümə bir divar kibi tikilib hayil oldu. Şahın əlindən başqa bir şey görəmədim. “Şiromansi” elmi də bilmərəm ki, bir yədin şəkildən mənalar çıxarayım.

Müəllim:

– Xacə əfəndi, siz nə diyorsunuz?

Xacə əfəndi:

– Əfəndim, bən də ancaq yandan görə bildiyim üçün bənim “Elmi–qiyafə”m bənə pək də yardım etməyəcəkdir. Lakin zənnimə görə şah saf və təmiz ürəkli, xeyirxah bir zatə bənziyor.

Doktor:

– Bən olduqca iyi görə bildim. Şah xeyirxah və saf ürəkli olsa da, lakin qüvveyi–iradəsi zəif bir adama bənziyor. Bu da ola bilər ki, düçar bulunduğu xəstəliyin təsirindən iləri gəliyor.

Müəllim:

– Bən şahı pək iyi gördüm. Fikrinizə iştirak edərək bir qəç şey də bən əlavə edəyim: şahı nə Mikadoya, nə də keçənlərdə gördüyümüz Almaniya imperatoru Kilyuma qiyas edə bilərik. Şah nə dahidir, nə də bir istedad və zəkayi–fövqələdə sahibidir. Lakin hər halda səlim bir ağıl ilə buyurduğunuz kibi müşfiq və mülayim bir qəlbə malikdir.

Doktor:

– Əfəndim, hökmdarlara nə düha və nə də bir istedadı–fövqələdə lazımdır. Əl verir ki, səlim və həqiqətbin bir ağıl ilə nəcib və pak bir qəlbə malik olsunlar... Belə olursa, məmləkətlərini tərifi–mədəniyyət və tərəqqiyə isal ilə məsud və bəxtiyar edə bilərlər...

Müəllim:

– Doğru, amma o halda lazımdır ki, məiyyətindəki adamlar elmə aşına, müstəid və gəyur bulunsunlar... Arxadan gələn faytonlardakı şahın məiyyəti, vükəla və vüzərası haqqında nə əfkar hasil edə bilərsiniz?

Bu suala qarşı yoldaşlarımdan cavabı bir oldu: müttəfiqən bəyan etdilər ki, nasiyələrinə baxılırsa şahın məiyyətində ləyaqətli adamlar yoxdur. Hətta bir nəçəsinin üzündən hiylə və təbəsüb əsarı yağıyor...

İştə İstanbulda Babi–Ali caddəsində Müzəffərəddin şahın güzərgahına yığılan cəmaətin əfkarı təxminən bu mərkəzdə idi. Bu əfkarın nə qədər müsib olduğunu İranda hürriyyət yolunda cərəyan edən vəqayeyi–əxirə bir dərəcəyə qədər isbat etdi. Məşrutiiyyətə, hürriyyətə, qanuni–əsasiyyətə, məclisi–millinin vücuda gəlməsinə mane olanlar şahın məiyyətində bulunan Eynəduddövlələr, Əmir Bahadurlar, Hacibüddövlələr, Şüaüssəltənələr idi. Bunlar şahın mərəzindən, zəfi–iradəsindən istifadə edib, öz məqasidi–mənfəətcüyanələrini tərvicə çalışırlardı.

Bunların nəzərlərində millətin, vətənin, şan və etilayi-vətənin zərrə qədər əhəmiyyəti yox idi. Bunların məmuriyyət başına keçmələri bir tacirin pul qazanmaq həvəsilə dükan açması qəbilindən bir şey idi. Ancaq dükan açmaq nə qədər məmduh isə, dövlət divan-xanələrini dükana bənzətmək də o qədər mənfurdur. Tehran küçələrində ortaya məsum qanlar tökülüyordu. Zikr olunan zəvat və əmsalı isə bunu min bəhanə ilə şahdan gizliyorlardı. Halbuki şahın şəfqət və səfvəti-qəlbiyyəsi əsla bu qan mənzərələrinə tabavər və razı olamaz idi. Vaqiən Müzəffərəddin şahda öz fikri ilə, öz tədbiri ilə, öz müstəqil təşəbbüsü ilə millətini hürriyyət və məşrutə ilə təriqi-haqq və səadətə sövq edəcək nə bir düha, nə bir qüvveyi-iradə, nə bir elm və vüqufi-kafi, nə də bir tərbiyyə-i-mənasə yox idi. Çünki nazi-darat və şükuh ilə böyüdülmüş, hökmi-mütləq ilə, mütləqiyyət ilə ülfət etmiş idi. O sində də mütləqiyyətdən əl çəkmək çətin və düşvar idi.

Lakin mərhum müşarileyhin qəlbində, cüzi bir qan mənzərəsindən dərhal iqaz edilib, şöləpaş olacaq qədər mərhəmət, səfvət və nəcabət olduğu kimi, əqlində də gördüyü Avropanın mədəniyyəti, eşitdiyi Yaponun tərəqqiyyəti, qonşusu Rusiyanın vələleyi-inqilab və qiyaməti, aləmi-islamın tədənni və məzlumiyyəti nədən iləri gəldiyini bir-iki ixtarat ilə dərk və kəşf edəcək qədər səlamət və mötanət var idi.

İştə İranda inqilabın asanlıqla vüqaa gəlməsinin bir səbəbi şahimərhumun bu halı idi, sair səbəblərə gəlincə, bunların bəzisi "Füyuzat"ın ikinci nömrəsində zikr olunub, bəzisini də burada tədad edə bilərik.

Şahi-İranda hökmdari-mütləq olması ilə bərabər istibdad deyilən dahiyyə bu ölkədə Osmanlıda olduğu qədər dərin köklər atmamış idi. İranda Rusiya və Türkiyənin şəbih və möhkəm sipərlər arasında gizlənmiş və müntəzəm bir bürokratiya və nə də o bürokratiyaya alət olacaq nizam və kəsretmə malik bir əsgər, bir polis, bir jandarma yox idi. Bu hala müqabil İranda iki sinif əhali hökumətə qarşı öz etibar və istiqlallarını qədimdən bəri mühafizə edə bilmişlər idi. Bu da zümreyi-üləma ilə zümreyi-əsnaf və tüccardır. Osmanlıda bəhi-ictihadın bağlı və Sultan Səlimi-əvvəldən sonra xilafətlə səltenətin bir əldə cəm olunub bilaxərə sonra mədrəsəyi-ruhaniyyələrin də pərişan bir hala gəlməsilə zümreyi-ruhaniyyə get-gədə hökuməti-mütləqənin pəncəsində əsir oldu. Rusiyada isə batraklığın ləğv ilə

güruhi-ruhani məruri-zamanla bürokratiyanın bir qismini təşkil etdi. İrana gəlincə, müctəhidlər müstəqil olmaqla əhalinin bunlara etibar və mərbutiyyətləri qət olunmamışdır. İran üləması Avropanın şəşə-eyi-mədəniyyətindən müttəəssir olmadılarsa da, lakin Yaponun vələleyi-tərəqqiyyətindən istər-istəməz oyandılar. Bunların arasında Əli Süəvilər, Qaponlar bir-bir deyil, yüz-yüz zühur etdi. Bunların çoxu bizim bəzi axundlarımızın rəyinə rəğmənlər elmül-əbdanın lüzumunu dəxi dərk etdilər. Müctəhid Ağa Seyid Məhəmməd kibi zəvət-kiram açdıqları məktəblərdə fransızcanın dəxi təhsilini məcburi qıldılar. Məhərrəm və təziyyəti-imam Hüseyin münasibətilə hər zaman və hər yerdə kəsretmə yığılan cəmiyyətlər, nəşri-əfkari-əhrarənə etmək üçün bunlara böyük bir meydan oldu. Digər tərəfdən hökumətin təərrüzündən məsum olub bəstə girmək üçün də icabında gözəl yerlər bulunuyordu... Ticarət və sənəətə gəlincə bunlar İran müsəlmanlarının öz əllərində olmaqla, Türkiyə ziraət və maarifcə İrana faiq bulunduğu halda, İranın əsnaf və tüccarı osmanlınkından pək ziyadədir. Üləma və hürriyyətpərvəranın təşviqilə Rusiya inqilabına təqlidən bunların ikidə-birdə dükan-bazarı bağlayıb təttil etmələri, İran inqilabçuyarı əlində böyük bir qüvvət oldu. Vaqiən İranda maarifi-cədidə əshabı Türkiyəyə nisbətən pək azdır. Lakin İran əhlinin ticarət və kəsbü kar niyyətilə məmaliki-əcnəbiyyədə bulunmaları bunların gözlərini xeyli açmışdır. Buraya iranlıların fitri olan istedad və zəkavətləri ilə tarix və ədəbiyyəti-qədimlərinin də təsirini əlavə etməli...

İştə belə bir cəmaətin qüvvətilə idi ki, mərhum Müzəffərəddin şah həzrətləri həm özünü, həm xanədanını, həm də millətini istibdadın, məiyyətlə və bürokratiya istibdadının əlindən xilas edib hökmdar ilə millət arasındakı haili qismən rəf edə bildi. Bu surətlə Müzəffərəddin şah böyük bir şan və şərəf qazanıb dünyadan öylə getdi. Bunun üçündür ki, müşarileyhin təsvir və tərcümeyi-halı ilə "Füyuzat"ın sütunlarını təzyin etmək istiyoruz. Ancaq Müzəffərəddin namı məşrutə, qanuni-əsasi və məclisi-milləti kimi fəvqəladə mühüm hürriyyət və ədalət nemətlərinə mərbut olan ilk nam bulunmaqla deyil, sadə Qacar sülaləsi tarixinə, bəlkə bütün İran tarixinə şərəf-bəxşə olduğu üçün mərhumun tərcümeyi-halına girişməzdən əqdəm yuxarıdan aşağı İran tarixinə səri bir göz gəzdilər.

İran tarixi guya Pişdadiyan sülaləsi ilə başlayır. Lakin bunun əsli və əsası yoxdur. Çünki Pişdadiyan tarixi İran tarixi olmayıb, bəlkə

bütün bəşəriyyətin ibtidayi-təməddününün tarixidir. Kəyümərs zənd dilində ləfzən "Böyük adam" demək olub, Həzrəti-Adəmə dolalet etdiyi kimi, Firidunun da hekayəsi Nuh Əleyhüssəlamın hekayəsini anladır. Bu hekayələr biləxərə Hindistandan tərd olunan Zərdüş tərəfindən İrana gətirildiyi zənn olunuyor. Çünki Pişdadiyan əsatiri hökmdarlarının adları daha əvvəl hindi – qədim tarixində keçiyor. Hind xurafatında Cəmsid yerinə Came-Şıda namilə bir şəms məbudu, Zöhhak yerinə Azi-Zöhakə namilə bir əjdərha və Firidun yerinə Fəritun namilə bir mələk zikr olunur. Digər tərəfdən kəşfiyyati-cədidəyə nəzərən İranın özündə Pişdadiyan yerinə dörd-beş ayrı sülalələr keçmiş olduğu anlaşılmışdır. Bu sülalələrdən sonra Kəyaniyan sülaləsi başlayır. Ancaq bu sülalənin tarixi İranın biləxərə yazılan kitablarında, ələxüsüs ədibi-əzəm Firdovsinin "Şahnamə" sində şairənə mübaliğələrə boğulduğu halda eyni tarix məzkur sülalə ilə həməsr olan yunan müvərrixləri tərəfindən daha təbii bir surətdə zəbt olunmuşdur. Bunların asarını bugünkü İran mühərrirləri tər-cüməyə qeyrət etməlidirlər. İranın Keyqubadını, Keykavusunu, Səyavuşunu və Keyxosrovunu yunan müvərrixləri Kirus və Kambis namları ilə zikr ediyorlar. Ancaq Kirus Keykavusamı, yoxsa Keyxosrovamı və Kambis Keykavusamı, yoxsa Keyqubadamı dolalet etdiyi kəsdiriləmiyor. Lakin bəzi vəqayein və adların müşabihətinə görə Kambisin Keykavus və Kirusun Keyxosrov və Astiyaqın Əfrasiyab və Dariyus Həstəbin İsfəndiyar ibn Gəştəsin və Dariyus Qodomanın Dara olduğu anlaşılıyor. Zərdüş məzhəbinin intişarı Gəştəsin zamanında başladı. Bu sülalə İskəndərin zühuru ilə xitam buluyor.

Bir müddət sonra Əşkaniyan sülaləsi başlayır. Bunların tarixi hər nədənsə yaxşı məzbut deyildir. Bu sülalədən birinci Xosrovun zamanında Həzrəti-İsa (Əleyhüssəlam) təvəllüd etmişdir. Əşkaniyandan sonra Sasaniyan sülaləsi başlayır. Bu sülalədən Şapur zamanında Manike, yəni Maniyi-nəqqaşın məzhəbi zühur etmiş idi. Peyğəmbərimiz Həzrəti-Məhəmmədin (s.) təvəllüdü də yenə bu sülalədən olan böyük Kəsrənin, yəni Nuşirəvani-adilin dövrü-səltənətinə müsədif bulduğu məlumdur. Bu sülalə Yəzdigürdi-salis ilə xitam bulub, bundan sonra İranda Həzrəti-Ömər (Rəziullahi ənhu)nun qeyrət ilə dini-mübini-islam intişara başlayır. Sasaniyandan sonra gələn hökmdarlar və sülalələr dövründə İran tarixi pək qarışıq olmaqla zəhnimizi yormamaq üçün əhəmiyyətə ikinci dərəcə sülalələrdən sərfi-nəzər edib, mühümlərini tədad ilə iktifa edəlim.

...Samaniyan ki zamanlarında farsli lisanı ərəbi hürufat ilə yazılmağa və ədəbiyyati-farsiyə yenidən rəvac bulmağa başlamışdır; bundan sonra gələn sülalələr əksəriyyəni türk nəslindəndirlər: Ali-Səbüktekin Firdovsi kibi həkim və şairləri himayə və Hinddə nəşri-islam edən Sultan Mahmud Qəznəvi bu sülalənin birinci hökmdarıdır; Səlcuqiyan Cəlaləddin Məlik şah Adil bunlardandır.

...Elxaniyan, yəni Çingiz və Hülaku sülaləsi... Teymurləng sülaləsi Şahrux ibn Teymur bunlardan birinci hökmdardır... Səfəviyyə sülaləsi (məşhurları Şah İsmayıl ilə Şah Abbas köbirdir)...

Nadir sülaləsi... ən nəhayət 1210 tarixində Qacar sülaləsi hökumətə başlayıb, bu sülalədən bu günə qədər gələn hökmdarların ismləri sırası ilə bərvəchi atidir: Ağa Məhəmməd xan, Fətəli şah, Məhəmməd şah, Nəsrəddin şah, Müzəffərəddin şah. Bu günlərdə təxti-İrana cülus edən Məhəmmədəli şah.

Mərhum Müzəffərəddin şah Nəsrəddin şahın ikinci oğlu olub, 1853 sənəyi-şəmsiyə martın 5-də təvəllüd etmiş və valide tərəfindən dəxi Qacar xanədanına mənsub olmaqla böyük bəradəri Zillisultan Məsud Mirzəyə tərcihən vəliəhd elan edilmiş idi. Vəliəhd olan Müzəffərəddinin tərbiyəsi Qərbin məarif-i-cədidəsinə dəxi aşına Mirzə Nizama həvalə olundu. Bu müəllimin rəhbərliyi ilə şah Şərq və Qərb ədəbiyyatına meyil və həvəs edib bu xüsusda kəsb-i-kəmal etdiyi kimi, fransız lisanına da mükəmmələn aşına oldu.

Müzəffərəddin şahın ədəbiyyata olan rəğbəti sayəsində idi ki, dövründə firəngcədən, almancadan, ingiliscə və ruscadan bir xeyli asarı farsiyə tərcümə olundu. Elm və məarifin qədrini bilən Müzəffərəddin şahın Azərbaycandakı canişinliyi zamanı bir çox icraat-nəfiyədən xali qalmadı. Qərbin əfkari-tərəqqi və mədəniyyətini İranda nəşr üçün Təbrizdə "Nasiri" namilə bir cəridə çıxmağa başladı. Avropa üsulunda mütəfənnin zabitlər yetişdirmək üçün yenə eyni şəhərdə "Müzəffəriyyə" namilə bir məktəbi-ali bina olunub, bunun üçün Avropadan Vaqner xan kimi xüsusi müəllimlər dəvət edildi. Bu sayədə ümuri-əskəriyyədə bir xeyli islahat və tənzimat vücudə gəldi. Mərhum hər yerdə Azərbaycan əhalisinin imdadına yetişməyə qeyrət ediyordı. Qəht və qala əsnalarında daima onun tədbiri ilə əhəliyə ucuz buğda və nan tədarük edilə bilmişdir. 1896 sənəsi aprelin 19-da Mirzə Rza adlı bir adamın məcnunənə hərəkətilə Nəsrəddin şahın faciənə vəfatında Müzəffərəddin Mirzənin şahlığı elan edilib mayis ayının 5-də şahı-mərhum İran taxtına cülus etdi. 1900 sənə

sində Müzəffərəddin şahın tədbirilə ilk dəfə bir istiqrazi-xariciyə müraciət olundu. Bu münasibətlə nəşr edilən fərmanda İranın üsuli-idariyyə, maliyyə və iqtisadiyyəsində olan qüsurlar bir-bir zikr edilib vəd olunan islahat şahın hüsnü-niyyətinə dəlalət edirdisə də, lakin çə fayda ki, bu islahatı – İran, vükəla və məmurinin fəsadi-əxlaqı və zülməti-əfkarı üzündən qüvvədən fele çıxmayıb, istiqraz edilən milyonlar da badi-həvayə getdi. Badi-həvayə getdi, amma İran cəmaətini iqaz edən səbəblərin biri də bu oldu. Tərəqqi və islahatə ziddi və istibdad və fəsad tərəfdarı olan mənfur bürokratizmənin axır nəfəsi yaqlaşib, yavaş-yavaş təcəddüd və inqilab əmarələri zühura başladı. Hərəkəti-hürriyyət-karanənin ilk müqəddiməsini 1903 sənəsində Nəcəfi-əşrəfdən dörd böyük müctəhidin Atabəyi-əzəm Mirzə Əli Əsgər xan əleyhinə yazdıqları şədiddül-mal bir məktub təşkil etdi. Bundan sonra İranda mütəəddid hürriyyət mücahidləri zühur ediyor. Müctəhid Ağa Seyid Məhəmməd Təbatəbai, Tehran müctəhidi Seyid Abdulla, Həmədan hakimi Zəhirüddövlə bu zümrədəndirlər... Bu mücahidata mərhum şahın özü dəxi iştirak edib.

İbtida ədalətxana təşkilinə dair bir dəstxətt nəşr buyurdu. Bir az müddətdən sonra bu ədalətxana dəstxətti kafi görülməməklə həqiqi bir qanuni-əsasi üsulunda məclisi-şurayi-millî təsisinə dair yeni bir dəstxətti-hümayun şərəfi-sadir buyuruldu ki, işlə şahı-firdövs-aşiyanın namini İran zəminində və cahani-mədəniyyətdə ilələbəd ibqə və rəhkətlə yad etdirəcək də bu dəstxəttidir. Rəhmətullahu əleyhə, rəhmətən-vasəətən!

*Ə.Hüseynzadə
"Füyuzat", 1906, №7*

NOVRUZİ-İNQILAB

Ruzi-novruz ilə qarelərimi təbrik edərək əlimə qələm alıb həm novruz münasibətilə bir-iki söz demək, həm də əhvali-ələmdən qarelərimi xəbərdar etmək istiyoram. Lakin heç bilmirəm ki, mətləbi nərədən başlayıb, nərədə tamam edəyim. Hadisat və vüquati-ələm bu günlərdə o qədər kəsərt və sürətlə bir-birini vəli və təqib ediyor... Bir tərəfdən Peterburqda məclisi-məbusan dairəsi olan Tavrid sarayının səqfi yıxılıyır, digər tərəfdən araya novruz girir, bir tərəfdən

Stolipin məbusanə xitabən heyəti-vüzəranın təqib edəcəyi proqrama dair bəyannaməsini oxuyor, digər tərəfdən Zillisultan İsfahandan cəmaətin və məclisi-millinin tələb və israrı üzərinə əzl və təbid olunuyor. Sədri-əzəm Nəsrulla xanın istefası ilə sədri-sabiq Atabəyin övdəti xəbəri şiyu buluyor. Bir tərəfdən Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində bomba səsi əskik olmuyor, digər tərəfdən İran şəhərlərində cəmaətin qeyz və qələyanı getdikcə artıyor. Bir tərəfdən osmanlı əsgərləri üsuli-idareyi-səqimədən bizar olub aləti-istibdad olan paşaları qətl ediyorlar. Osmanlı türk mücahidini-hürriyyəti eyni istibdadın əleyhinə fəryadlar, vaveylalar qoparıyorlar, digər tərəfdən şəkili vətəndaşlarımız bu yoldakı həqiqətlərin həmuz yüzdə birini deməmiş olan Əhməd bəyin əleyhinə italeyi-lisandan çəkinmiyorlar. Bir tərəfdən yaponlar mədəniyyətin ən bülənd mövqələrinə süud niyyətilə təhsili-məarif uğrunda amerikalılarla qovğayə hazırlanıyorlar. Digər tərəfdən müsəlman "filankəs"ləri islam arasında müşahidə etdikləri quyuların önündə aciz qalub bilmiyorlar ki, buna nə tədbir etsinlər: ətrafındanmı dolassınlar, üzərindən körpümü yapsınlar, yoxsa asanlıqla keçə bilmək üçün bu quyuları doldursunlarmı?..

Bu qədər vüquatın, bu qədər qilü-qallının müvacihəsində başım donur, məst və sərsəm kibi oluyoram, hail bir girdabə tutulmuşə bənziyoram. Özümü həqiqətən yunani-qədimin hatifi-qeybi olan Pitiya kibi müdhiş bir uçurumun, ya "filankəs" kibi dərin bir cahın kənarında görüyoram... Ancaq quyunu keçmək üçün filankəsin təklif etdiyi tədbirlərdən heç birini bəgənmiyoram. Dolaşmaq mümkün degil, çünki ətraf naqabil mürur dağlardan ibarət olub, cümləsi şir və pələng, əjdərha və nəhəng yatağıdır. Körpü yapılmaz. Bu uçurum quyunun ağzı pək geniş olub üzərindən körpü bina etmək imdiki memar və mühəndislərimizin daireyi-iqtidarından xaricedir. Bu quyu doldurulacaq kibi də deyildir. Çünki həm çox dərinidir, həm də onu imlaya vəsaitimiz yoxdur. Nə etməlidir? Çarəmiz nə olmalıdır?

Burada xatirəmə bir tədbir gəlir ki, onu da Fransa inqilabından sonra millətini təriqi-nicat və səlamətə çıxarmış olan böyük Napolyon kəşf etmişdi. Napolyon çox dəfə əsnayi-müharibədə dərin uçurumlara rast gəldiyi zaman, əvvəlcə o uçurumları öndə gedən mübarizlərin bədənləri ilə doldurub geridən gələnləri onların üzərindən keçirirdi... İşlə bizə qalırsa, cəmaətimizə səadət yolu açılmaq üçün mərdanə və fədakaranə surətdə bu quyulara atılmaqdan başqa çarə yoxdur. Bu son Osmanlı və Yunan müharibəsi əsnasında Milona

keçidində Əbdüləzəl paşa mücahidlərinə xitabən dedi ki, “Mən burada özümü cahı-ədəmə atıram. Siz öz ayaqlarınızla bənim üzərimə basıb iləriyə keçməyə qeyrət ediniz!” İndi əzizim, “filankəs”, özünü quyunun içinə ata bilərmisən?..

Mütərəddidanə, kənarında durub uzun-uzun düşünməkdən fayda hasil olmaz!.. İştə, islam arasındakı quyuların biri də bu novruz bayramıdır. Bu xüsusdakı fikrin nədir? Bənim isə bu quyuya atılmağa cəsarətim yoxsa da, lakin bunun qərinə ehtiyat ipi ilə olsun enib, bir az tədqiqatda bulunmaq istərəm.

Müsəlmanların bir qismi, daha doğrusu, qismi-əzəmi deyir ki, islamda bu bayram yoxdur. Digər qismi isə, yəni qismi-əqəli deyir ki, xeyr, bu bir böyük müsəlman bayramıdır. Burada bir köprü yap baxalım! Mənə qalırsa, hər iki tərəf bu xüsusda səhv edir. Çünki bu bayram əsasən şiə bayramı olmayıb sünnü bayramıdır. Dəlilmi istərsiniz! Tarixə müraciət edəlim: bu bayramın təsisini İrani-qədimə və bilxassə Cəmsidə ətf edirlər. Bu isə doğru degildir. Əvvəla, baharın ibtidasını bayram etmək İrana məxsus olmayıb, qeyri-müvəhhid olan cəmi əqvam, ələlxüsus atəşpərəstlər və əz cümlə türk atəşpərəstləri dəxi bunu bayram edirdilər. Saniyə, degil Cəmsid özü, hətta bütün Pişdadiyan sülaləsi yerli-dibli mövcud olmayıb, hindi-qədimin əsatir və xurafati-mövhuməsindən ibarətdir. İran tarixindən çox əqdəm hindilərin kütubi-diniyyəsində “Çamaşida” (ki mənası hindcə “şah Xursid” deməkdir) bir məbud, “Sriton” namilə bir firişte və “Azi Dəhaqə” namində bir əjdaha zikr olunur. Brəhmənlər tərəfindən Hinddən tərd olunan Zərdüşt bu xurafati oradan İrana gətirib müşrik olmadığı üçün Cəmsid, Firidun və Zöhhak namilə mövhum padşahlardan bəhs edərək, xalqın zəhnini bu surətilə zəlaləti-şirkdən xilasə çalışmışdır. Demək ki, İranda Cəmsid adlı bir padşah olmamışdır ki, bir də novruz icad etmiş olsun. Digər tərəfdən o zamanlar ülumi-riyaziyyə və heyət o qədər tərəqqi etməmiş idi ki, mükəmməl bir təqvim vücuda gətirilib etidali-rəbiin yövmi – həqiqisi bayram ittixaz edilə bilsin. Bu qədər mükəmməl bir təqvimi vücuda gətirmək şərəfi Səlcuqi türklərindən Məlikşaha və onun dövrü-üləmasına aiddir.

Məlikşah, vəziri Nizamülmülk və bütün Səlcuqilər üləmaları ilə bərabər sünni məzhəb olub, çoxu da türk idi. Bir nəbzə novruzun həqiqi banisi adlanan bu padşahdan bəhs edəlim. Əs-Sultani-adil ləqəbini qazanan Əbülfəth Cəlaləddin Məlikşah İran sülaləyi-Səlcuqiyyəsinin üçüncü və ən böyük hökmdarı olub tarixində təxti-

səltənətə cülus etmişdir. Bu zat məmalikini Altay dağlarından Ağ dənizə və Qafqaz cibalından bəhri-Əhmər və ümmani-Hində qədər tovsı etməklə Mavəraünnəhr, Xarəzm, Şam, Misir və Anadolu kimi qitələri zəbt edib aləmi-islamın qismi-əzəminə hökmran idi. Demək istəriz ki, Məlikşah İran padşahı olmayıb, zamanında aləmi-islamın ən böyük hökmdarı idi. Hətta Bağdadda bulunan xəlifə dəxi onun yədi-ixtiyar və idarəsi altında idi. Məlikşahın məmaliki bu qədər vase olmaqla bərabər onun və Nizamülmülkün hüsni-tədbir və idarəsilə dəxi fəvqüladə kəsbi-ümran və abadi etmiş idi.

Bu sultanın tədabiri-hüsni-idariyyəsindən bəhsə girişsək sədəddən ayrılmış olacağımızdan əsil məqsədə rücu tərcih edirik. Müşarileyh hər xüsusda qayət nizampərvər olduğu üçün zamanındakı təqvimlərin qüsurlu və qarışıq olduğunu görürdü, anlayırdı ki, ümuri siyasiyyə və mülkiyyədə, ələlxüsus ümuri-maliyyə üçün tarixi-qəməri münasib olamayıb, səhih və mükəmməl bir təqvimi-şəmsi vücuda gətirməkdən başqa çarə yoxdur. Bu niyyətlə başına əsrinin Ömər Xəyyam kimi ən alim heyətşünaslarını cəm edib, bunların müavinətilə bu gün cahan təqvimlərinin əkməl və əsəhi olan və naminə izafətən Cəlali deyilən təqvimi-şəmsini tərtibə müvəffəq olmuşdur. İştə bu təqvimə görə leyl və nəharın müsavi olduğu və şəmsin xətti-istivadan şimala keçdiyi və baharın ibtidayi-həqiqisi bulunduğu gün sənə başı günü, yəni novruz ittixaz edilib, buna dəxi müşarileyh sultanın şərəfinə “Sultani” deyilmişdir. İştə görülür ki, bu bayram o vaxt ümumi müsəlmanların bir eydi-siyasi olmuş idi. Hər nədənsə səlcuqlardan sonra İranda gələn sülalələr bu bayrama riayət etdikləri halda Anadolu səlcuqlarından sonra zühur edən Osmanlı sülaləsi buna əhəmiyyət verməmişdir. Anadoluda sakin əhali arasında isə bu eyd hala xatırlanmaqdadır. Demək ki, Osmanlı hökuməti ilə cəmaətinin adəti arasında bir ixtilaf vardır. Bu ixtilaf isə Osmanlı hökumətinin təqvimi-Cəlali kimi mükəmməl və mün-təzəm bir islam təqvimi-şəmsisindən əl çəkib, qarmaqarışıq təqvimlərlə idareyi-ümurda israr göstərməsindən iləri gəlir. Osmanlı üdəbasından bir çoxları bir vaxtlar bu təqvimin ehyasını öz dilü can arzu etdilərse də, hər şeydə pərişanlığa məyyəal Osmanlı hökuməti-hazirəsinə qəbul etdirəmədilər.

Zənn edilməsin ki, səlcuqilərdən sonra əhəmiyyətini Türkiyədə qaib etmiş olan təqvimi-Cəlalinin İranda qədri biliniyordu. Xeyr, İranın özündə də bu qoca təqvimdən bir novruz bayramından başqa bir şey qalmamışdı. Şah Abbas dövrü müstəsna olmaq şərtilə Məlik-

şah zamanındaki ümrani-mülk və hüsni-idarə və intizamdan İranda bir əsər qalmadı ki, bir də müntəzəm bir təqvimə ehtiyac hiss edilsin. Belə təqvimlər müamiləti-maliyyə və sərtafiyyəsi mükəmməl və ticarəti yolunda olan və məmurini-mülkiyyə və əsgəriyyəsinin məşşını müntəzəmə verən dövlətlərə yaraşır. İran isə ehtimal belə bir intizam və tərəqqi yoluna təcəddüd və inqilab dövrü olan bu sənəddən etibarən sülük edə biləcəkdir. Binaənəleyh bu novruz deyil, təbiətin, bəlkə mənən dəxi bütün İran tarixinin bir Novruzı-inqilabıdır. Bu günlərdə İranda cərəyan edən vüquata bir nəzəri-iman ilə baxanlar bu sözü təsdiq edə bilirlər. İranın hər tərəfində cəmaət arasında məmləkətin intizam və tərəqqisi yolunda şimdüyə qədər eşidilməmiş bir cəhd və fəaliyyət müşahidə olunmaqdadır. İrandan gələn teleqraflara görə Təbrizdə dükan, bazar bağlanıb, tətillər ediliyor. Cəmaət cümlə vəzirlərinin istefasını tələb ediyor. Tehrandakı küçələrdə, meydanlarda şiddətli xitabnamələr dağıdılaraq, xalq sədrisabiq Atabəy Əmin Sultan kimi bir istibdadpərvərin yenidən İran torpağına övdəti əleyhinə bulunuyor. İsfahanda cəmaət qələyanə gəlib ingilis tərəfdarlığı ilə bərabər üsuli-idareyi-keyfiyyəddən ayrılmayan Zillisultan ilə oğullarının şəhərdən əzl və təbidini tələb ediyor. Tehrandakı Məclisi-millə dəxi İsfahan əhlinə tərəf çıxmaqla şah hözrətləri Zillisultanı İsfahandan çağırıb yerinə Təbrizdə özünə münlik etmiş olan Nazimüssəltənəni təyin ediyor. Bu üzdən şahın və məclisin etibarını əhali nəzərində bir qat daha təzaüdd ediyor. Eyni zamanda İranın Rusiyadakı səfiri Mirzə Həsən xanın pədəri bulunan sədrisəzəm Nəsrulla xan Müşirüddövlə istefa ediyor. Bu istefanın səbəbi hənz layiqilə anlaşılmadı. Müşirüddövlə məğfur Müzəffərəddin şahın islahat və təciddati-hürriyyətpərvəranəsinə iştirak etmiş bir zatdır. İrandakı bu növ vüquattan şübhə və vəsvəyə düşən bəzi dövlətlər, əz cümlə Rusiya və Hindistan hökumətləri səfərət və konsulxanaları mühafizə üçün İrana bir miqdar əsgər göndərirlər. Əfqan hökuməti İran sərhəddinə qoşun cəm edir. Bu qədər həyəcan və qələyanın içində İran novruzı-təcəddüdinin gözəl bir qönçəsi olan məclisi-millə səbat və mətanətini qayıb etməyib, mücahidatı-vətənpərvəranəsinə davam ilə müəyyən bir məqsədi-müqəddəsə doğru iləriləyib getməkdədir. İran hürriyyətilə Rusiya hərəkət-hürriyyətpərvəranəsi arasında olan irtibatın əhəmiyyətini dərk etmiş olmalıdır ki, Tehrandakı məclisi-millə Peterburqdakı dövlət dumasının güşadanı qayət səmimi bir surətdə təbrik etdi. Təbriknamədə məclis dumanı böyük bacı deyə adlandırır. Lakin bu iki bacının bir

üçüncü bacısı daha vardır ki, o bacı hənz özü zindannişini-əsərət olduğu halda, digər bacılarının xeyirxahi-səadəti olub güşeyi-məzlumundan onları təbrikdən geri durmıyor. Məqaləmizin nəhayətində Osmanlı qanuni-əsasının mücahidi-əkbəri məşhur Midhət paşanın oğlu Əliheydər bəyin İran məclisi-millisini təbrik məktubunu kəmaliməmnuniyyətlə dərc edirik. Lakin məktubu qiraətdən əvvəl bir də məclisi-millinin böyük bacısının əhvalına bir nəzər edəlim:

Böyük bacı Peterburqda böyük Yekaterinanın yapırmış olduğu Tavrid sarayına daxil olub, övladları ilə ümuri-vətən haqqında müzakirata hənz başlamışdı ki, sarayın səqfi martın 2-də ələssabah saat altı radələrində bir gurultu ilə yıxıldı. O əsnada sarayın içində kimsə bulunmadığından məətəşəkkür insanca bir tələfat olmadı.

Mələumdur ki, I Dumanın rəsmi-güşadi bizim burada ilk dəfə müttəhidən bayram etdiyimiz mövludi-Nəbiyə müsədif olunmuş idi. O zaman “Həyat” qəzetəsində Feyzi Azərbaycaninin İstanbuldan göndərdiyi bir mövludiyyə mündərc idi. Şair diyirdi ki:

Bu gün töküldü yerə bami-Kəbədən əsnam.
Şikəst buldu bu gün taqi-şövkəti-Kəsra.
Təsəllütündən iraq oldu inzibatı nizam...
Bu yövmi-məsədetəfzada söndü atəşi-fürs.
Bu gün oyandı çiraqi-müşşəsi-İslam.
Bu gün qırıldı şəttin cisiri-ahənini dəxi,
Gəlincə cüşü-xüruşə o nəhri-xunaşam...

Xatirələrdədir ki, bu mənzumənin təhtində biz dəxi bir məqalə yazıb şairin zikr etdiyi möcüzələrin eyni gündə qütbü-şümalidə dəxi vüqua gəldiyini işarət etmişdik.

“Şikəst buldu bu gün taqi-şövkəti-Kəsra”. Əvət, Şimal Kəsrası olub ədaləti ilə məşhur böyük Yekaterinanın taqi-şövkəti o gün şikəst bulmuş idi.

Məsnevi sahibi Mövlana həzrətlərinin bir hekayəsi yadıma gəliyor:

Birisi yapırmış olduğu evə xitabən dedi ki, “Ay ev, yıxılacağı zaman mənə xəbər ver! Lakin divarlar çatladiqca, sahibi-xanə bunları yamayıb qapayordı. Bir gün ev yıxıldı. İnqazı altında qalan ev sahibi deyirdi ki, ey vəfasız, sənə etdiyim ricanı unutdunmu? Niyə xəbər vermədin? Xanə lisanə gəlib dedi ki, sənə xəbər vermək üçün bir neçə dəfə ağzımı açıdıqca, sən onu yumurdun!..”

Bizim Tavrid sarayı dəxi I Duma əsnasında çatlayıb ağzını açmış idi və bən yıxılacağam demək istiyordi. Ancaq bürokratiya təmirə bir milyon manat sərf edib biçarənin ağzını bağladılar...

Bir milyon məsarif ilə bina təmir edildiyi halda yenə səqfinin yıxılması əcayibatdan başqa bir şey degildir. O əcayibatdan ki, ancaq bürokratiyə üsuli-idarəsi daxilində mümkündür.

Hər nə hal isə дума əzası əsla bundan fütur gətirməyib, kəməkan mücahidatlarında davam etdilər. Martın 6-da əsil zadəgan məclisinin zalında ictimai edib müzakirəyə başladılar. Bu əsnada ən mühüm vəqəə baş vəzir Stolipin cənablarının kürsiyi-xitabətə çıxıb heyəti-vüzərə tərəfindən tənzim olunan deklarasiyayı, yəni bəyannaməyi oxumasıdır. Bu bəyannamə tənzim edilən qəvanın və ləvayihə-qanuniyyədən bahisdir. Bəyannamədə deyilir ki, vəzarət tərəfindən dumaya təklif olunan ləvayihə-qanuniyyə hökumətin əsasında fikri-ümumiyyə-ictimai, zamani-əxirin islahat və tənsiqatından nəşət edən hüquqa istinadən bir intizami-maddi vücuda gətirməkdir. İmperatorun iradəsi mövcibincə Rusiya ölkəsi bir hökuməti-hüquqiyyəyə münqəlib olduğundan, mühərir və məzbut qanunlar vasitəsilə hüququ ayrı-ayrı şəxslərin təfsiri-keyfilərindən xilas etmək lazım gəliyor. Layihələrdən əqdəm bəzi tənzim olunmuş hazır qanunlardan bəhs olunuyor. Bunların bir qismi kəndlilərin rifah halını yer və torpaqla təmin məsələsinə aiddir. Padşahın fərmanına görə kəndlilərə udel və kabinet yerləri tərk olunuyor. Yer xüsusunda sair bəzi sühulətlər dəxi göstəriliyor. Deniliyor ki, bu qanunlar naqabili-təxir bulduqlarından hökmləri bu anda cari olmağa başlayor. Bundan sonra bir çox ümuri-daxiliyyəyə aid qanunlar gəliyor. Bunlar 17 oktyabr manifesti ilə ilan olunan hüquqi-əsasiniyyəni insaniyyəni qanun və nizam dairəsində qüvvədən fəle çıxarmaq niyyətilə tənzim olunmuşdur. Hürriyyəti-viddan və məzahibə dair qanun layihələrindən bəhs olunarkən deyilir ki, ortodoks məzhəbi hökumətin məzhəbi-rəsmisi bulunmaq və digər məzhəblərə faiq tanınmaq şərtilə bunlara hürriyyət verilə bilir. Bəyannaməyə görə hökumət ortodoksluğun hüquqi-təfəvvüqiyyəsinə himayə edirsə də, lakin bu hüquqi-təfəvvüqiyyə sair ədyan və məzahibin hüququnu xələdar edə bilməməlidir. Bu əsas üzərinə bir çox qəvanın və nizamət tənzim olunuyor... Hürriyyəti-şəxsiyyə məsələsinə gəlincə məhkəmənin hökmü olmaqsızın kimlənin şəxsinə, malına və canına təcavüz olunamaz. Bədə məişəti-məhəlliyeyi-müstəqilədən bəhs olunuyor. Bu xüsusda tənzim olunan layihə zəmindarlıq və şəhər idareyi-müstəqilələri ilə admini-

strasiya və polis ümuruna dairdir. Zemski naçalnik vəzifəsi ləğv ediliyor. Jandarma və ümumi polis ümuru birləşdirilib yeni üsul bir zəbtəyə tənzim olunuyor. Jandarmların təhqiqat və istintaqati-siyasiyyəyə haqqı olmur.

Mühakimə-ədliyyəi-məhəlliyə nizamati təbdil ediliyor. Bu xüsus intixab qaydası üzərinə müəssis olaraq, hökm heyəti və mirovoy sud-yalar cəməətin öz aralarından seçdikləri zəvatdan mürəkkəb olacaq. Bəyannamədə rəncbər və fəhlə cəməətinin mənafeyini təmin edən nizamətdən dəxi bəhs olunur. Sərmayədarlarla fəhlə münasibətinə administratsiyanın müdaxiləsi təhdid olunuyor. Bu xüsus sənaye orqanizasiyalarının öhdəsinə həvalə olunaraq bir tərəfdən bunların icraatına, digər tərəfdən də fəhlənin iqtisadi olan tətillərinə hürriyyət veriliyor. Bəyannamədə əhali üçün məarifin məccani olması, vergi üsulunun təbdili kimi məsələlər də unudulmamışdır.

Stolipin bəyannamənin qiraətinə xitam verdikdən sonra дума məclisi əsla etidalını pozmayıb kəməli-sükut və ciddiyyətlə məşğul bulduğu ümurun müzakirəsinə rücu etmişsə də, ancaq sosial-demokratlar baş vəzirə qarşı əfkar və hissiyyətlərini ifadədən geri durmamışlardır. Bunlardan Kutaisdən gədən gürcü vəkili Sereteli cənabları bəyannamə əleyhində bir nitq irad edib dedi ki: “Biz deklarasiyanı sükut ilə qarşıladiq. Bu sükut bizim protestomuzdur. Burada aclara məxsus pulları sui-istimal edən xalqı divani-ürfiyyə-əsgəri ilə mühakimə edən hökumət iləridə nələr icra edəcəyindən bəhs ediyor. Biz isə nələr icra etdi, deyəlim: “Bu hökumət I Dumayı qovdu. İki дума arasındakı müddət zərfində etdiyi işlərlə və dediyi sözlərlə hökuməti-mütləqənin bir ovuc əsarətpərvər mülkədarlarla irtibatda bulunduğunu korlara belə göstərmiş oldu. O mülkədarlarla ki, milyonlarca fəqir kəndlilərin məsarifi ilə yaşayorlar”. Bu nöqtədə sağ tərəfdən bəzi əzalar xətibin nitqinə mane olmaq istəyirlərsə də, məclisi-məbusan rəisi Qolovin cənabları bunlara etiraz edib deyər ki, “Xətibin sözlərində mümaniət ediləcək öylə bir şey yoxdur...”

Biz isə bu fikirdəyiz ki, müsadimeyi-əfkardan bariqeyi-həqiqət parlar. Cəməət vükəlası ilə hökumət vükəlasının müsadimeyi-əfkərindən novruzi-bahara məxsus bir “əbri-şərərbar” vücuda gəlib barani-feyzərvər ilə vətənin hər guşəsinə əzhar və əsmar ilə təzyin edəcəyi məmuldur.

Ə.Hüseynzadə
“Füyuzat”, 1907, №12

CİLVƏGAHI-HÜQUQ

“Xalqın sədası haqqın nidasıdır”

Haqqın nidasını eşitməkdə olan zövq və səfa heç bir şeydə olmaz. Öylə bir zövqi-ruhaninin təsirlədi ki, Həzrət Musa, Mövlana Cəlaləddin Ruminin təbiri-vəchlə:

“Çənd bixod gəşt, çənd aməd bəxod,
Çənd pərid əz əzəl suye əbəd”.

Lakin qərribə burasıdır ki, cahanın böyük bir qismi haqqın nidasını eşitməkdən qorxuyor, təvəhhüş ediyordı. İstanbul, məsələ, əlan da təvəhhüş ediyor, bir dərəcədə ki, o nıdayı degil yaxında, öz qəlbğahında, hətta uzaqda – Nevanın sahilində, ya Dəməvəndin ətəklərində olsa da eşitmək istəmiyor. İstəmədiyi üçün o nıdadan nə bir hərfin osmanlı mətbuatına əks etməsinə müsaidə ediyor, nə də nıdanəvisi-haq olan mətbuati-xariciyyənin Türkiyəyə dıxuluna yol veriyor!..

Varsun o bələdə nıdayı-haqqı eşitməsin, nə bəs var? Bizim onlarla nə işimiz? Biz öz keyfimizə, öz zövq və səfamıza bakalım! Biz nıdayı-haqqı iki tərəfdən də eşidiyoruz ya! Əl verir!

Nıdayı-haqqı eşitmək nərədə mümkün olur? Sədayi-xalqın rədən-daz olduđu yerdə! Xalqın sədası nərədə rədən-daz oluyor? İran məclisi ilə Rusiyanın dövlət dumasında!

Mən istərdim ki, “Füyuzat”ın qareləri bu sədayi-haqqın rəd və bərqi öz qulaqları ilə eşidib görsünlər.

İnsan üçün əsil zövq o rədi öz qulağı ilə istima və o bərqi öz gözü ilə rəyət etməkdədir... Bu isə tərəqqiyati-maddiyyətimizin indiki halında mümkün degildir. Fəqət ehtimal qərribən mümkün olacaqdır. Fransanın məşhur ədiblərindən Jül Vern “Min il bundan sonra nə olacaq” ünvanlı bir hekayətdə telefon və telefon kibi növ-növ xari-qələdə ixtiraat sayəsində cəmiyyəti-bəşəriyyənin həyat və məişətində nasıl təbəddülat vüqaa gələcəyindən bəhs eliyor. Lakin hənuz min sənə keçmədən bu təbəddülatın vüquunu müşahidə ediyoruz. Edison, bu gün telefon, yəni tel vasitəsilə uzağı göstərən aləti ki, adına durnəma deyö bilirik ikmal eyliyor. Münxen darülfünunu müəllimlərindən Quren telefotograf (durnəvispəto) denilən bir alət ixtira etdi ki, bu sayədə tel vasitəsilə uzaqdan fotoqraf aliyor. Digər

tərəfdən italyalı Marqoninin telsiz teleqraf icad etdiyini də biliyoruz. İndi burada xatirə gəliyor ki, madam ki, teleqraf telsiz də mümkün imiş, o halda qərribən telsiz telefon və telsiz telefot da mümkün olacaqdır... İştə fərz edəlim ki, bunlar da meydana çıxdı. Bundan nə yolda istifadə edə bilirik?

İstifadəmiz bu olur ki, Məclisi-millilə dövlət dumasında cıl-vənüma olan haqqı görmək üçün nə Tehrana, nə də Peterburqa getməyə ehtiyacımız olmaz. Hər gün oturub qalxdığımız odaya bir telsiz telefon ilə bir telsiz telefot cihazı vöz edir və istədiyimiz zaman dövlət dumasında və məclisi-millidəki məbusların, xətiblərin övza və hərəkətlərini tamaşa, müzakirat və mübahisətlərini istima edəriz. O cihazlara bu gün malik olsa idik, şübhe yoxdur ki, irticapəsəndlərin, köhnəpərəstlərin, “həqiqi ruslar”ın sərkərdəsi olan Puruşkeviç cənablarının duma məclisindən nasıl qovulduğunu böyük bir ləzzətlə tamaşa edə bilərdik. Lakin hənuz böylə bir tamaşadan məhrum olduğumuz üçün çar-naçar gözlərimizi yorub Dumaya dair olan həvadisi qəzetələrdən cəm etməyə məcbur oluyoruz.

Keçənki nömrələrimizin birində Stolipinin bəyannaməsindən bir nəbzə bəhs etmiş idik. Məclis bəyannaməyi əmiq bir sükut ilə qarşıladı. O vaxtdan bəri məclis qayət mühüm məsələlərin müzakirəti-həlli ilə məşğuldur. Bu müzakirat əsnasında cərəyan edən əhval gah məmnuniyyətə bəxş olub ümidləri təzyiq ediyor, gah biləks mövcubiyyə oluyor. Qəblərə vəsvəsə və əndişə ilqa ediyor. Qəhtzadəganə müavinət xüsusunda kadət firqəsinə mənsub Radiçev tərəfindən edilən təklifin baş vəzir Stolipinin tərəfindən qəbul olunması və bu surətlə heyəti-vüzəranın mərkəzi məclisə məyyal olması, hər kəsə II Dumanın bəqası, əhəmiyyət mücahidatı haqqında böyük ümidlər verdi. Vüzəranın kadətlərlə, daha dünən əfkarları məqbul görünməyən kadətlərdə həmrəy olması Dumanın bəqa və mövcudiyətinə bir zəmani-qəvi oluyordı. Radiçevin təklifi isə qəhtzadəganə müavinət xüsusunda hökumətin icraatını kontrol edə bilən bir komissiya təşkilindən ibarətdir. Bu kontrolu kadətlər nə surətdə anlayorlar?

Stolipin bir nitqinin xitamında məclisə, bilxassə məclisin sol fir-qələrinə xitabən dedi ki:

Siz hökuməti qəsb və qarət etmək üçün bizə “əlinizi yuxarı qaldırınız demək istiyorsunuz. Lakin bizi böylə ekspropriyator təbirilə qorxudamazsınız. Stolipinin bu sözlərinə cavab olaraq Gizvetter dedi ki, “xeyr, sizə əlinizi yuxarı qaldırınız” demiyoruz. Biz deyoruz ki,

füqərayi-əhalinin pulunu sui-istimal və qarət etməkdən “əl çöküniz!..” işte kontrol demək, hökumətə Qorqo Lidval, sui-istimalatından əl çəkdirmək üçün məmurlarını təhti-məraqibədə bulundurmaq deməkdir...

Lakin kadetlərin təklifinə ruyi-müvafiqət göstərən bu yoldakı sui-istimalatdan hökumətin əl çəkmək istəməsindən hasil olan sürur və şadımanı çox sürmədi. Ara yerə ayrı-ayrı məsələlər gəlib vəkaləti-milliyə üfünündə qara bulutlar nüməyan olmağa başladı. Millət vükəlasilə hökumət vükəlasının arasında ilk müsadimeyi-ciddiyyəyə bais olan maddə divani-ürfiyə əsgərinin lüzumi-ləğvi məsələsi oldu. Qanuni-əsasiyi-məşrutiyətdən dəm vuran Stolipinin deklarasiasında divani-ürfiyə əsgəriyyəyə dair hərfi-vahid belə yox idi. Məclis isə bəyannaməyi bir tərəfə atıb mücahidatə ədalət və məşrutiyətlə külliyyəni naqabili-təlif olan bu məhkəməyi-keyfiyyənin çareyi-ləğvini aramaqla başladı. Məsələ 19 üzvdən mürəkkəb bir komissiyaya həvalə olundu. Bu xüsusda məbuslardan Gessen, Maklakov, Teselenko, keşis Tixvinski, əfsər Bardış, Don qazağı Petrovski tərəfindən irad olunan nitqlər daşları, qayaları əridəcək dərəcədə atəşin və müəssir olduğu halda zəhri-mütləqiyyətlə pərvərşiyab olmuş səngdillərə təsir etmədi. Məzkur nitqlərə verdiyi cavabda baş vəzir milləti bir xəstəyə və özünü cərrah bir təbibə bənzətmək istəyib anladı ki, bəzi təhlükəli hallarda xəstədən qan almaq zəruridir. Stolipin cənabları burasını bilməyən ki, tibbi-cədid xəstəliyə qan almaqla müalicə üsulunu çoxdan tərək etmişdir. Köhnə siyasətin məluf və tiryakisi olan bürokratların zehni hala təbabəti-qədimədən ayrılmıyor. Ancaq buna şükür olunur ki, divani-ürfiyə-əsgərinin müddəti-hökmü bu ayın içində özlüyündən xitam bulub istər-istəməz xalqı kabusi-istibdadından xilas eyləyəcəkdir.

Bu dəfəki Dumada vəzirlərdə nitq və xitabətə böyük bir həvəs görünüyor. Cümləsi dürəbari-bəlağət olmağa çalışıyorlar. Ehtimal yeddi aydan bəri çalışıyorlardı. Yapon tələbələri bilaxərə, Tokiyo məclisi-məbusanında bəlağət və fəsahtətlə natiqəpərdazlıq edibilmək üçün Vaseda darülfünunda bir tamaşaxana tərtib edib, bu tamaşaxanada indiki məclisi-məbusan mübahisəsinin təqlidini yapıyorlar. Yunan xətiblərindən məşhur Demosfen xətibliyə hazırlanmaq üçün ağzına bir daş parçası alıb zəxxar bir dənizin kənarında əmvacın gurultusuna qarşı tənha olduğu halda bağıraraq təlaqət və səlasətlə nitq söyləməyi təcrübə və təlim edirdi. Bizim Rusiya vəzirləri isə daşı

ağzlarına deyil, bəlkə qəlblərinə aldıkları və dəniz sahilində deyil, bəlkə qan selləri kənarında bulduqları halda xətiblik öyrənmişlərdir... İşte bunlar bu surətlə mühüm, qeyri-mühüm məsələlərdə birər-birər kürsiyi-xitabətə çıxıb bəyani-əfkar edirlər. Stolipindən başqa vəkaləti-milliyə məclisinin kürsiyi-xitabətində ticarət və nafiə naziri Filosofov, ədliyyə naziri Şçeqlovitov və maliyyə naziri Kokovsefi dəxi gördük.

Qəhtü qələdən müztərib olan aclara ianə maddəsi müzakirə olunurkən məclisdə ortaya bir də böhrani-sənaidən naşi işsiz qalan əmələ və fəhlə məsələsi çıxdı. Martın 15-dəki ictimai-məclis bu xüsus üçün idi.

Əzayi-məclis böhrani-sənainin səbəbini təşəkkülati-ictimaiyyəminin səqamətində görərək işsiz qalanları məsum və məzlum bulduqları halda Filosofov tətilçilərin və işsiz qalanların inqilab müşəvviqlərinin iğfəlatına qapıldıqlarına zahib oluyor... hər nə hal isə bu mübahisə işsiz qalanlara müavinət yolunda cəməətə nafi-ümumi işlər tərtiblə bu xüsus üçün yeddi milyon manat pul istiqrazına qərar verməklə nəticələndi...

Ədliyyə naziri Şçeqlovitov isə başlıca iki məsələdə məbusan ilə mübahisəyə girişdi. Bunlardan birisi, məbusluq sifətilə hər növ təcavüzətdən məsun bulundurulması lazım gələn Siqov ilə Yerşovun Krasnoufinski şəhərində zabitə məmurları tərəfindən döyülməsi məsələsidir. Bu xüsusda dumanın dəstəsi olduğu vəsaiqlə ədliyyə nazirinin verdiyi məlumat arasında təzad və mübayinət var. İş təhti-təhqiqatdadır. Bakalım, nə nəticə hasil olacaq. Duma ilə ədliyyə nəzarəti əfkarı arasında qayət şiddətli müsadimələrə bais olan bir məsələ daha zühur etdi ki, o, birincidən də mühümdür. Bu məsələ məclisi-məbusan əzasından üç kişinin nə surətlə təhti-mühakiməyə alın bilməsinə aiddir. Məlumdur ki, Avropa məmləkətlərində vəzeiqəvanın olan parlamentonun müsaidəsi olmaqsızın məbusandan heç bir kimsə müddəti-vəkalətləri xitam bulmayınca ədliyyə məhkəmələri tərəfindən təhti-mühakiməyə alınmazlar. Bu məsələdə ədliyyə nazirinə məntiq və hüquq dairəsində şiddətlə etiraz edənlər başlıca Gessen ilə Teselenko oldu. Gessen diyor ki, əgər məhkəmə hökmü ilə üç kişiyi mühakimə üçün müvəqqətdən Duma mücahidatına iştirakdan mən etmək mümkün isə, o halda məhkəmələrin bütün Dumayı dəxi dağıtmağa haqqı olur. Əl verir ki, məhkəməyi-ədliyyə dumanın nisfini ittiham etsin... Bir də bu natiqlərin rəyine görə 64 sənəsi

nizamnameyi-ədliyyəsinədən təhrifati-keyfiyyə üzündən həman quru bir cildədən başqa bir şey qalmadığı üçün məhkəmələrin hökmü adətən bir hökmi-ürfidir... Bir xeyli qiylü qalə bais olan bu məsələnin nə surətlə həll olunacağı hənuz məlum deyildir. Bu kimi maddələr, hüquq və qəvanin nöqteyi-nəzərindən əhəmiyyətləri dərkər olmaqla bərabər yenə təsadüfi və arizi məsələlərdən sayılmalıdırlar. Dumanın mücahidati-əsasiiyyəsinə o qədər dəxli yoxdur. Dumanın bu günə qədər məşğul olduğu məsələlərin ən əsaslı və əhəmiyyətliləri əraziyi-ziraəyyə ilə büdcə məsələləridir. Əraziyi-ziraəyyə qanun layihələrini təhqiqi-əmr-i-xüsusi ziraə komissiyasına həvalə olunmuşdur. Məsələ qayət mühüm olmaqla bu bəhsi ayrı bir məqaləyə tərk edib burada büdcə müzakirəsinə dair bir nəbzə məlumat edinəlim.

Məşrutiiyyət və qanuni-əsasının ən mühüm şərtlərindən biri millətin büdcəyi kontrol ilə, yəni təftiş və müraqibə ilə təsdiq edib-etməmək haqqını haiz bulunmasıdır. Şərq və islam məmləkətlərində cari olan mütələqqiiyyət və üsuli-idareyi-keyfiyyə, büdcəni daima əhalidən gizli tutub vergi və rüsumat şəklində cəməətdən, millətdən yığdığı pulları istədiyi kibi sərf eylər. Lakin məşrutiiyyət və vəkaləti-milliiyyə üsulu ilə idarə olunan məmləkətlərdə hökumət aldığı pulların qəpiyinə qədər cəməətə haqqı-hesab göstərməyə borcludur. Büdcə nədir? Büdcə dövlətin bir sənəlik varidat və məsarifatının, yəni mədaxil və məxaricinə dəftəri-müvazinəsidir.

Mənbəi-varidat adilənə və məhəlli-məsarif ilə millət və dövlətin xeyr və mənfəəti, ehtiyacati-zəruriyyəsi dairəsində olmalıdır. Digər tərəfdən də məsarifat varidatı keçməməlidir.

Bu ümur elə iştiğal maliyyə nəzarətinin vəzifəsidir.

Mart ayının 21-də maliyyə naziri Kokofsev cənabları Rusiyada ilk dəfə olmaq üzrə Dövlət Dumasında 1907 sənəsi üçün tənzim etdiyi müvazineyi-maliyyə layihəsini bir təfsili-qiraət etdi. Bu layihəyə görə 1907 sənəsi üçün adi və fəvqəladə məsarifin yekunu 2471 milyon manata bəliğ oluyor ki, 1906 sənəsinə nisbətən 39 milyon qədər əskikdir. Kokofsevin fikrincə budcədə bir açıq, yəni müvazinədə, daha doğrusu varidatda bir nöqsan var isə, o da fəvqəladə olan məsarifə qarşı imiş, fəvqəladə məsarif isə 190 milyon manat miqdarındadır. Kokofsevin layihəyi-müvazinəsini mütalə və tənqid edə bilmək əriz və əmiq ülumi-maliyyə və iqtisadiyyəyə vəqif olmağa mütəvvəqifdir. Kokofsev nitqinin ibtidasında dedi ki: “Duma büdcə sənətində sahibitəcrübə və mümarisə deyildir. Bu xüsusda ülumi-müjərrədə dəxi

kömək etməz. Bu qədər müşkül və mürəkkəb bir əmrin öhdəsindən gələ bilmək üçün azman və mələkə lazımdır”. Maliyyə nazirinin bu sözləri ola bilir ki, dumanın sağ və sol firqələrinə rəcc olsun. Çünki sağlar heç ağız açmadılar, sollar isə məsələyi tədqiqdən isə baltayı kökdən vuraraq “biz bu büdcəyi qəbul etməyiz” sözlərilə iktifa etmək istədilər. Lakin I Dumada olduğu kimi, bu Dumada dəxi elm və mərifət əshabı mərkəzdə, ələlxüsus kadet firqəsində bulunduğundan müvazinə layihəsini elm və məntiq dairəsində tənqid və mütalə edənələr başlıca bunların içindən çıxdı. Bu xüsusda Kokofseve etiraz edən Kotlerin nitqi-müfəssəli qayət müfid və mənidardır.

Kotlerin nitqində dərmian olunan rəddiiyyət və etirazları birer-birer mütaləyə “Füyuzat” sütunları müsaid olmadığından biz ancaq bir-iki mühüm nöqtəsinin zikri ilə iktifa edirik.

Kotler diyor ki, büdcədə varidati-dövlət 61-ci sənəyə-miladiyyəsinədən bəri zahirən bir dərəcə təhti-intizama alındığı halda məsarif xüsusunda bu günə qədər bir hərcü-mərc hökmfərma olduğu görülmüyor. Kotler bir çox nəboməhəl məsrəflər zikr ediyor. Sənzor ləğv olunduqdan sonra idareyi-mərkəziyyəyi-mətbuat rəisi ilə müavinlərinin əlavədən təzyidi-maaşlarını bu cümləyə daxil ediyor. Bu nöqtəyi baş vəzir Stolipin rəddə məcbur oldu... Mənbəi-varidata gəlincə burada Kotler iki böyük qüsur buluyor. Qüsurların biri budur ki, varidatın yüzədə on birini (11 prosentini) bilavasitə vergilər təşkil etdiyi halda bütün qalan qismi bilavasitə vergi və rüsumdan ibarətdir. Bu qisim vergilər spicəka, neft, şəkər kimi ümumi-əhalinin ən ziyadə möhtac bulunduğundan əxz edildiyinə mənbə başlıca fəqir-füqəranın cibindən çıxıyor deməkdir. Zənginlər isə vergi xüsusunda fəqir və kasıblardan nisbət qəbul etməyəcək dərəcədə bəxtiyardırlar. İkinci qüsur ilə hökumətin müskirat və müköyyifatdan mədaxil hasil etməsidir. Məlumdur ki, hökumət məşrubati-müskireyi özünə məxsus bir inhisar təhtinə almışdır. Müskiratı hökumət özü emal ediyor. Bu emalatdan hasil olan varidat 700 milyon manat radəsində olub bütün büdcə varidatının həman sülsünü təşkil ediyor. Bu isə maliyyə nöqtəyi-nəzərindən şayani-məmnuniyyət görünsə də, hüsni-əxlaq və elmi-iqtisad nöqtəyi-nəzərindən qayət müzür və mənfurdur. Burada Kotler cənablarına kömək üçün biz də bir-iki söz deyəlim:

“Füyuzat” qarelərinə məlum olduğu üzrə ədibi-əzəm qraf Tolstoy fəryad ediyor ki, ay cəməət, içməyiniz, işrət etməyiniz, işrət üzündən əxlaqımız, sərvəti-milliiyyəimiz, bütün məmləkətimiz bərhad oluyor.

Hökumət isə 700 milyon varidatı bir az daha təzyid etmək üçün səy ediyor ki, əhali müsikirata daha ziyadə meyil və rəğbət göstərsin. Hətta İqnatiyevlər müsəlmanların, işrətdən ictinab ilə dövlətin varidatını xələldar etdiklərindən naşi hüquqi-müsavata layiq olmadıqlarını iddia eliyorlar idi. İndi haqq nərədə təcəlli ediyor? Dövlət Dumasının zalındamı, yoxsa vüzəranın kabinəsindəmi? Bunu cavabını qarelərimizin vicdanına həvalə ediyoruz... Kotlerin nitqi bu sözlər ilə xitam bulmuş idi: “Rusiyada vəkaləti-milliyə mövcud olub-olmamaq məsələsi bizim büdcəyə dair mücahidatımızın nəticəsinə bağlıdır”.

Gələcək məqaləmizdə əfvi-ümumi və əraziyi-ziraəyyə məsələsilə dumadakı müsəlman fraksiyasının mücahidatından bəhs etməyə qeyrət edəriz.

*Ə.Hüseynzadə
“Füyuzat”, 1907, №14*

MƏCNUN VƏ LEYLAYİ-İSLAM¹

Təcənnümə müstəid bəzi əsəbiyül-məzac insanlar fikirlərini müəyyən bir maddəyə həsr edərək nəhayət şüurlarına xiffət gəlib bir növ cənnətə mübtəla olurlar ki, o cənnətə lisani-tibdə “cənnəti-vahidə” təbir olunur. Bən İstanbulda ikən rüfəqamdan bir türk təbibi bu cənnəti-vahidə mərəzi-əqlisinə mübtəla oldu. Düçar olduğu mərəzin əlamətləri daha məktəbdə ikən sezilmiş olmalı ki, yoldaşları ona “islam hakimi” ləqəbini vermişlərdi. İslam həkiminin mərəzi-əqlisi bilaxərə tamamilə təhəqqüq edincə onu Üsküdar tərəfində Toptaşı məhəllində kain timarxanəyə yatırdılar. “Timarxanə” bimarxanə kəlməsindən qələt olub İstanbulda darülsəfayə, yəni məccanın xəstəxanasına deyirlər. Biçarənin cənnəti-vahidəsi ələmi-islamın dərini kəşf etmək olmuş idi. Məzkur xəstəxanədə islam həkimini Osmanlı məccanın ətibbasından məşhur Helmi bəy tədavi ediyordu. Helmi bəy məsləkdaşının səfayab olması üçün əlindən gəldiyi qədər qeyrət etdisə də lakin müvəffəq olamadı, islam həkimi günün birində vəfat etdi. Zənn ediyoram şimdi Qaraca Əhməd məzaristanında mədfundur...

¹ Bu kitaba daxil edilən “Məcnun və Leylayi-İslam”, “Mövludi-Nəbi”, “Pərdə eniyor” məqalələri Rasim Kamalov və Şamil Vəliyev tərəfindən transliterasiya edilmişdir.

Vaqiənin üzərindən bir neçə ay keçdi. Bir gün bənim nəzdime bir qadın gəldi. Bu qadın islam həkiminin validəsi idi. Qoltuğunda bir mənəvil içində bir yığın kağızlar gətirmiş idi. Qadıncağız dedi ki, bu övraqı mərhum oğlum yazmış idi. Bən yazmaq, oxumaq bilmiyoram... Zənnimcə həkimliyə dair olmalı, bəlkə içində istifadəli bir şeylər olur deyərək sənə gətirdim. Oğlumdan bir yadigar olsun. Qadına təşəkkür edib gətirdiyi töhfəyi aldım, mütaləyə başladım. Təəssüf ediyoram ki, bir gün “Yıldız” xəfiyyələri gəlib bütün övraqımı zəbt etdikləri üçün islam həkiminin yazdıqları şeylər də o miyanda qayıb olub getdi. Bunların arasında qayət şayani-diqqət bir məqalə var idi. Xatirimdə qaldığı kibi əzbər yazıb qarelərimə təqdim ediyoram.

Ancaq bunun bir dəli xəyalının məhsulu olduğunu unutmamalıdır.

İslam həkimi yazmış idi ki:

“Bir axşam evdə kimsə yox idi, mən də tənha odamda oturub siğara içiyordum... Şəms qürub etdi. Ortalıq yavaş-yavaş qaraldı. Bən dərin-dərin əfkarə dalmış idim, lakin nə fikir etdiyimi, nə düşündüyümü xatırlamıyoram. Ancaq yadımdadır ki, fikrim nə yerdə idi, nə də göydə... Fikrim bənim bir-ədəmabadda gəzib dolaşıyordu, gah-gah o ədəmabadın uçurumlarına düşüyor, müdhiş girdablarına tutulub dərinliklərinə doğru eniyordu. Orada çapalıyordu. Xilas olmağa çalışıyordu. Girdablarla, uçurumlarla mübarizədən, mübarizəyi-fikriyyədən o qədər yorulmuş ki, nəhayət bitab səndəliyəmin üzərinə düşüb bir cismi-camid kibi hər növ hərəkətdən məhrum oldum. Gözlərim odamın bir nöqtəsinə dikilib o nöqtədən ayrılmıyordu. İbtida qaranlığa qarışan cıqaramın dumanlarından başqa bir şey görəmiyordum. Nagah qaranlığın, dumanın içində yaşıl rəngli bir şərərə peyda oldu. Şərərə getdikcə nurlandı, nur getdikcə böyüdü, nəhayət, odamı tərifi-naqabil, qayət gözəl, yaşıl rəngli, zümrüdin bir işıq imla etdi. İşığın bana bəxş etdiyi zövqi-ruhani ilə bir müddət bihuş oldum. Sonra ayılıb ətrafa diqqət edincə gördüm ki, qarşımda o nurlara bürünmüş qayət hüsna bir qız duruyor.

Qızın əlbisəsi pək qərib idi; başında osmanlı bayrağına bənzər, ay-yıldızla müzəyyən bir qırmızı örtü var idi. Geyindiyi ruba isə yaşıl

olub köksündə sıyırma ilə işlənmə bir şiri-xurşid olaməti görünüyordu. Belinə bağladığı Lahor, ya Koşmir şalı ayaqlarına qədər eniyordu... Dedim kimsiniz? Buraya nə üçün gəldiniz? Dedi ki, bən islaməm, dərdimə, xəstəliyimə dərman aramaq üçün buraya gəldim... haziq bir təbib olduğunuzu bana xəbər verdilər... Xəstəliyimi təşxis edib bana müdavat ediniz!..

Bən. Nə qərib sözlər! Heç islam xəstə olurmu? İslam hər növ şaibədən, qüsurdan, xəstəlikdən, əşqam və iləldən mübərra deyilmi?

Qız. Məni anlamadınız, bən İslam dini deyiləm, bən islami-siyasi, daha doğrusu, islami-coğrafiyəm. İslam dininin burada, İstanbulda nə işi var? Onun bulunub ayrılmadığı yerlər Məkkə, Mədinə, Nəcəf, Kərbəla, Məşhəddir...

Bən. Bu ayrı mötləb... həqiqətən islami-coğrafi xəstə ola bilir, nasıl ki, xəstədir də! Mən bunu çoxdan eşitmişdim. Bu gün o xəstəliyi tədqiqə fürsət bulduğuma çox məmnun oldum. Buyurunuz, oturunuz, sizi başdan-ayağa qədər müayinə edəyim.

İslamı bir kanapa üzərinə oturdum. Çöhrəsi pək soluq idi, göz qapaqlarının iç təbəqəsinə diqqət etdim. Əmiq bir fəqrüd dəmə dəlalət ediyordu. Lisanına baxdım. Suyi-həzm əlaməti aşkar idi. Lakin ən maraq etdiyim üzv dimaq olduğundan ibtida bu üzvün müayinəsindən başladım. Bunun üçün kəhhali-şəhir Əsəd bəyin çeşmbin alətinə müraciət etdim. Bən bunu Helmqolçun və sairənin çeşmbinlərinə tərcih edərəm. Çünki öz türk təbibimizin ixtirakərdəsidir. Zətən avropalıların da ən ziyadə istemal etdikləri çeşmbin oftalmoskopi-Əsəd bəydir. İştə bu çeşmbin ilə islamın qəri-eynini və oradan da əsəbi-bəsəri təriqilə əhvali-mərtəziyyəyi-dimağını müayinə etdim. İbtida Avropa müşərrihlərinin (yəni elmi-təşrihi-bəşər üləmasının) əhəmm bir xətasını təshihə məcburam. Cümcümə denilən baş kasası üzəminin qaidəsində tam ortada bir yer var ki, ona avropalıları "Sərci-türki" (*sella turcica*) yəni "türk əğri" derlər. Halbuki islamın beynini çeşmbin ilə müayinə edərkən bunun "türk əğri" olmayub, "türk taxtı" olduğunu kəşf etdim. Taxt qayət müsənnə və mürəssə idi. Xəlifeyi – "Vərdi" bulunan sultan kəndisi də üzərində oturuyordu. Ruh dimağın mərkəzində bulunmaq icab etdiyəndən anladım ki müşahidə etməkdə olduğum zat bədəni-islamın ruhudur.

Əhvali-ruhiyyə ilə əhvali-cismaniyə yekdigərinə tabedirlər. Ruh əsəb vasitəsilə bədənə hökm edər və hər tərəfdən məlumat alır,

bədən də şərayin və qan vasitəsilə ruhu bəslər. Bədən xəstələnirsə, ruhu müzterib edər. Ruhun bulunduğu dəmağ xəstələnirsə, bədənin hər tərəfində bir hərcü mərc peyda olur. Binaonəleyh təxti-Türkiyə rast gələn üzvi gözəlcə tədqiq etmək lazımdır. Sultan pək rahətsiz olub, böyük bir təlaş içində idi. Vaqiən ətrafına şərayin vasitəsilə qan selinin isal etdiyi lira və məcidiyyə şəklində bir xeyli kərbüvati-dəməviyyəyi-həmra və beyza cəm olunmuş idi. Ancaq bunlar "aorta" vasitəsilə əsla bədənə övdət edəməyib Sultanın ətrafına yığılmış bir sürü kazib curnallar tənzim edən xəfiyyə həşəratı, baxüsus Əbu əl-hüdalar, Ərəb-İzzətlər, Təhsin paşalar tərəfindən bəl olunuyordu, qalan qismini də bankirləri ilə qonsesyonçuları torba-torba daşıyıb götürüyorlardı. Bunların içində ən böyük rol oynayanlar almanlar idi... Sultan əsəb vasitəsilə nə bir tərəfə hökm edə biliyordu, nə də bir tərəfdən məlumatı-səhiyyə dəstrəs oluyordu. Burada doğru həvadis verən, ələlxüsus xaricdən gələn qəzetələrin, məcmuələrin, kitabların heç biri görünmüyordu, dəmağın uzaq bir guşəsində cümləsi bürokratlar tərəfindən ehraq ediliyordu.

Sultanın hökmü də heç bir tərəfə yetişəmiyordu, çünki onun ətrafına cəm olan əcaib və qəraib bir tağım məxluqat bütün türüqi-əsəbiyyəyi sədd etmişlər idi. Bunları tədqiq edəlim: ön səfdə, sağ tərəfdə duranlar vüzərə və vükəla ünvanını haiz olub əksəri atil, cahil, rüşvətxor vətən xainlərindən ibarət idi. Bunlardan səs-səda çıxmıyordu. Bağırıb çağıranlar, atılıb düşənlər, hətta rəqs edənlər, sol tərəfdə düvəli-əcnəbiyənin səfirləri ilə konsulları idi. Sultanı ən ziyadə rahətsiz edən də bunlar idi. Bunlar gah birər-birər, ağır-ağır tələbatda bulunuyorlar, gah şədiddülmal müştərək notalarla təhdid ediyorlar idi. Millətin mənafeyi diyordu ki, gömrük rüsumatını təzyid edəlim. Bunlar bağırıyorlardı: Olmaz! Millətin mənafeyi diyordu ki, əcnəbi postalarını, qapitolasyon üsulunu ləğv edəlim. Bunlar bağırıyorlardı ki: Bu heç olmaz!.. Sultan iztirab içində ətrafına baxıyor, bunlara cavab verəcək, bunlara hədlərini bildirecək, bunlara qarşı millətin haqqını müdafiə edəcək adam arayordu. Lakin kimsə bulamıyordu. Vüzərə və vükəlayo, bürokratlara tərəfi-nəzər ediyordu. Bunlardan səs çıxmıyordu, çünki, düvəli-əcnəbiyyədən təxsisatları var idi... Həqiqətən millətin mənafeyi və hüququnu müdafiə edəcək ortada bir kimsə yox idi... Çeşmbin aləti ilə dimağın uzaq nöqtələrini tədqiqə başladım... Bir çox məhbəslər, mənfalər, qürbətlər gördüm. Burada hədsiz-hesabsız adamlar inliyor, ah və vah edilər

yor idi. Əksəri “Məşrutyyə! Qanuni-əsasi” – deyə fəryad ediyordu. Bunlar miyanında Səid bəyləri, Ziya Mollaları, İsmayıl Səfaları, Əbüzziya Tofıqları, İsmayıl Kamalları, Səzailəri, Əhməd Rzaları, Übeydullaları gördüm. Həsretkeş bulduqları qanunun vazeləri, fədakarları Midhətlər, Süavilər “Şirpənceyi” – istibdad ilə şəhid edilmiş idi. Məşrutyyəyə, məclisi-məbusanə gəlinə, “Yəllər əsiyər o yerdə”, yaxud... “daşlar duruyor onun yerində!” Mənfələrin, məhbəslərin xaricində Amerikanın, Avropanın, ələlxüsus fransızların xristian missionerlərini gördüm ki, kəməli-hürriyyətlə icrai-ehkam edərək rumları, erməniləri və ələlümüm xristianları qiyama təşviq ediyordular idi. Təxti-türkinin qərbində bir kaç müqtədir və kamil adamlar var idi, lakin ağızlarına o qədər qızıl, altın doldurulmuş idi ki, səsləri çıxmıyordu. Çəşmbini təxtin arxa tərəfinə tövcih etdim. Burada bir sürü qadınlar gördüm ki, əsarət barı altında inliyor idi. Onların mühafizi olan siyah çobanlar isə özləri dəxi əsarətin ən mənfur, ən çirkin pəncəsinə giriftar olub, qanlı əməliyyatlarla rəcüliyyətdən məhrum edilmişlər idi... Ən ziyadə bu nöqtəyə təəccüb etdim. Anlamıyordum ki, küreyi-ərzin hər tərəfində, hətta Türkiyənin özündə əsirçilik ləğv edilmiş olduğu halda bu xadim ağalarını nərədən tədarük ediyordular. Əgər bunlar tənəsül təriqilə əvvəlki xadimlərdən vücuda gəliyorsay, bu mümkündür deyil idi, çünki dediyim vəchlə bunlar rəcüliyyətdən məhrumdurlar... Anlayordum ki, burada islamiyyət və məsturiyyəti-nisvaniyə naminə taqəti-bəşəriyyə fəvqündə bir zülmi-cansuz, bir cinayəti-müdhışə xəfiyyə icra ediliyor!.. Bu qadınların, bu xadimlərin, bu xəfiyyələrin, bu elçilərin, bu əcnəbi mültəzimlərinin qiylü qallarından, bağır-b-çığırmalarından dəmağda bir vəlvələyi-sameə-xəraş gurluyordu... Buna artıq təhəmmül edəməyib, Əsəd bəyin çəşmbinini bir tərəfə fırlatdım. İslama sordum ki:

– Əfəndim, başınızda bir şey hiss etmiyirsiniz?

İslam. Əvət, başım çox ağrıyır, donuyur, qulaqlarım uğuldiyor... Gecələri əsla uyuyamıram... anladım ki, xəstəm ələimi-mərəziyyədən südə və səhərə mübtəladır.

İslam. Nə anladınız, xəstəliyimi təşxis edə bildinizmi?

Bən. Bu xüsusda bir hökm verə bilmək üçün bədəninizin sairə əchəzə və əzalarını dəxi müayinə etmək lazımdır. Ancaq şimdilik şunu anlaya bildim ki, beyniniz, dimağınız müzmin və münnid bir südə-istibdad və əsarətə mübtəladır!..

* * *

Bu mükəlimədən sonra islamın köksünü “qər” və “isğa” etdim. Şirü xurşid əlamətinin fəvqündə bir az solda kəlməyi-şəhadət yazılı idi. Burası nahiyəyi-qəlb idi. Dedim ki, xanım əfəndi, qəlbimizin burada bulunduğunu bilirsiniz, dedi ki, göstərdiyiniz yer həromeyni-şərifeynin bulunduğu Hicaz və Ərəbistan qitəsidir. Anladım ki, islamın təşrih topoqrafiyasında qəlbə Ərəbistan deyilir ki, onun üqdi-əsəbiyyəsi də Kəbeyi-şərifə ilə rövzeyi-mütəhhəredir. Əmrazidaxiliyyə müəllimi Feyzi paşanın vaxtilə bizə öyrətmiş olduğu vəchlə sol əlimi sədri-islamın sol cəhətinə tətbiq edib sağ əlimin işarət və orta barmağı ilə nahiyəyi-qəlbini kəməli-diqqətlə qər etdim, fəqət bu əməliyyatın nəticəsində fəvqələdə bir heyrətə düşər oldum: islamın qəlbini kiçilmiş, zümür peyda etmiş idi. Turi-sina və Süveyş kanalı civarında olan Əqəbədən başlayıb Babülməndəb və Ümmandən keçərək, Bəsrə körfəzindəki Bəhreyin adaları ilə Küveytə qədər qəlb-islamın, yəni Ərəbistanın bütün mühiti məfqud idi. Ətrafında əsmiyyəti-qəlbə yerinə qər ilə sədayi-cövhi hasil oluyordu. Bu hal, ələlxüsus Ədən şəhri civarında vazeh idi. Aşkar idi ki, qəlb-islam bir “zümuri-mütərəqqi”yə düşürdü. Bunun səbəbini anlamaq lazım idi. Zəhnimdə zümura bəis ola biləcək bütün mikrobları yoxlamağa çalışdım. Xatirimə ingilis mikrobları gəldi. Lakin bu mikroblar qəlb-islamə nə surətlə tari ola bilmişlər? Bunu dərk edə bilmək üçün firənglərin “stetoskop” və bizim “müsəmmə” dedimiz aləti-isğayə müraciət etdim. Müsəmmənin bir ucunu islamın nahiyəyi-qəlbəsinə, bir ucunu da öz qulağıma tətbiq edib “zəiran” və “gəmağəm”i-qəlbini istima etməyə çalışdım! Heyrət! Salim qəblərin zərbanından hasil olan əsvati-təbiyyəyi-müntəzəmədən nə “tıq” və nə də “taq” eşidilmirdi.

Əsvati-təbiyyədən baqi qalan ancaq Zəməmin zümzüməsi ilə hüccacın vəlvələsi idi. Fəqət “tıq” yerinə bir “tənini-mədəni” və “taq” yerinə də bir “zəiri-nəfxi” eşidiliyordu ki, bu sövtlərin hər ikisi də qayət əhəmiyyətli ələimi-mərəziyyədən məduddur. Müsəmmə vasitəsilə tənini-mədəninin səbəbini anlamaq olmuyordu. Fəqət “zəiri-nəfxi” gözəl təhlil oluna biliyordu. Nəfxə, qeyri-müntəzəm və daimi bir gurultu ilə bir də mütəqate bir fisiltıdan ibarət idi. Əvvəla bu fisiltı marağımı cəlb etdi. İyicə diqqət edincə bunun şərifin xanəsində iki kişi arasında cərəyan edən bir mükəlimədən ibarət oldu-

ğunu sezdim. Mükəlimə edənlərin biri ümürdən olub əmrlər veriyor, biri də bədəvi bir ərəb olub “baş üstünə, baş üstünə” diyirdi.

Amir diyirdi ki:

– Əlimizə böyük bir fürsət keçiyor, Yənbu tərqiqlə Mədinəyə Rusiyadan qayət zəngin hacılar gəlməkdədir. Rəfaqətlərində türk əsgəri bulunmayacağını xəbər aldım... Dağ keçidində keçidin adını eşidəmədim, bunları mühasirə edib cümləsini qətl ilə paralarını, əmval və əşyalarını zəbt etməlisiniz... Bu işi mümkün mərtəbə sürətlə yapınız...

Burada qulağımı müsəmməin üzərinə ziyadə tətbiq etdim, anlamaq istiyordum ki, bu əmri verən şərifin özümü idi, yoxsa övnəsindən birimi idi. Nə fəidə ki, müsəmmə çəşmbin qədər mükəmməl olmadığından burası mənə məchul qaldı... Zeyri-nəfxini tərtib edən gurultulara gəlincə bunlar Ərəbistanda, Yəməndə, ələlxusus Səna cəhətlərində Türkiyəyə qarşı üsyan edən bədəvilərlə şeyxlərinin bağırır-çağırmaqlarından və bunlarla sıcaq qum çöllərində ac və susuz müharibə edərək bihudə yerə tələf olan osmanlı əsgərlərinin ah və əninindən hasil oluyordu. Bu üsyanın, bu ixtilalın başlıca səbəbi qəlbi-dimağə rəbt edən “əsəbi-müştərəki-kəbir” yollarının düçarifələc olması idi. Dəmağ hərəkəti-qəlbini tənzim və idarə etməmiyordu. Qəlb ilə dəmağın əlaqəsi müxtəl olduğundan Hicaz və Yəməndə bulunan bürokratlar biçarə bədəviləri öz keflərincə soyub yeyirlərdi. Ərəblər buna artıq təhəmmül etməyib ardı-arxası kəsil-möyün şurişlər, ixtilalar çıxarıyorlardı... Bu haldan ingilis mikrobları külliyyətlə istifadə edərək nahiyeyi-qəlbi tədricən istila eyliyorlar idi... Mikroblara qarşı məzaddi-əfən olaraq kafi miqdarda nə ədalət, nə barıt və nə axça var idi. Vaqiən istima etdiyim tənini-mədəni ortada bir axça taqqırdısına dəlalət edər kibi idi. Ancaq bu taqqırtı əsnai-ışğadə çox da vazeh olmadığından bunun mahiyyətini anlamaq üçün yeni kəşf olunan rentgen şüaətinə müraciət etdim. Mələumdur ki, bu şüai-xariqüladə vasitəsilə əxşayi-daxiliyyənin və əxşada peyda olan zəyət və tənəbbütati-mərəziyyənin rəsmini fotoqrafla almaq mümkün oluyor. İslamı rentgen cihazının qarşısına oturdub qəfəsi-sədri daxilindəki, oxşanın, yəni qəlb ilə riyətcynin fotoqrafını aldım...

Fotoqrafa diqqət etdim... Xəstəm qorxur deyə fotoqrafı ona göstərmədim. Orada qayət qorxunc bir lövhə var idi. Bir tərəfdə “həmçü əjdərha kuşadə-səd dəhan” yüzbaşı yılanə bənzər uzun vücudlu mühib bir heyvan rəsmi görünüyordu. Bu qəfəsi-sədrin sağına rast

gələn şəryani-şizən, qəsəbati-hüveysilatdan ibarət rəyiyəminin, yəni ağ ciyörün sağ parçasının rəsmi idi ki, şirü xurşidin taxtına isabət ediyordu. Burası İran ölkəsi demək olduğundan mütaliəsini atiyə buraxıyoram. Burada tənini-mədəniyə dəlalət edər bir şey görünmüyordu. Lakin əjdərhanın solunda bir rəsm var idi ki, bu rəsmdə dəvərani-dəmin intizamına xidmət etməsi lazım gələn qəlbini iki üzeyn, (Yənbu və Ciddə) ilə iki bəteyn, (Məkkə və Mədinə)dən ibarət dörd cövfə və bütün bədəndən qanı qəlbə isal edən “vərid”lərlə, buradan təkrar onu bədənin hər tərəfinə sövq edən şəroyanlar aşkar görünüyordu. Dövrən və cövləni-dəmlə tərəfdən gələn hücum axın-axın bətinlərə daxil olaraq Kəbə və rövzeyi-mütəhhəreyi-dili təvaf etdikdən sonra yenə yerlərinə övdət ediyorlardı. Əcəba bunlar zülali-Zəməmlə qidayi-ruh və bədən olan məarifi-islamiyyəni buradan hər tərəfə isal ediyorlarmı idi?.. Heyhat!.. Qahirədə, Nəcəfdə, Kərbəladə pərişan bir halda olsa da heç olmazsa mövcud olan mədaris və darülfünuni-islamiyədən buralarda, həkimi-diləğah Murad bəyin vaxtı ilə etdiyi dadü fəryadlara rəğmə, nə bir nişanə, nə də bir əsər var idi...

Bəteynlərin qürbündə bir lövhə görünüyordu ki, “tənini-mədəni”nin nədən nəşət etdiyini mükəmmələn göstəriyordu; ingilis şapkalı bir hərif bacağı-bacağının üzərində bir sandaliyə üzərində oturmuş idi. Bunun ətrafında başları çalması bir çox ərəb şeyxləri yerdə bardaş qurmuşlardı. İngilis əlindəki böyük bir torbadan ovuc-ovuc ingilis lirələri çıxarıb bu şeyxlərin qarşısına atıyordu ki, tənini-mədəni də bu lirələrin yerə çarpmasından hasil oluyordu... Əsasən Ərəbistanın üsyan gurultularına bir cəhətlə bəis olan da yenə bu lirələr idi... İslamə sordum ki, sol böyrünüzdə nə hiss ediyorsunuz, dedi ki:

– Ürəyimdə hər vəqt bir çırpıntı var. Ara-sıra guya içəridən qaburğalarımın həzasından bir xəncər saplanıyor kibi bir taqım ağrılar duyuram. Əcəba, mənə də “mərəzi-üzviyyəyi-qəlb” dedikləri xəstəlikmi var?

Bə n (*xəstəyə təsəlli üçün*). Xeyr, əfəndim, əhəmiyyətsiz bir şeydir, dəmağınız düzəlsə, qəlbinizdəki əlam və övca da keçər gedər...

Hər halda bütün əzanız başdan-başə müayinə edilmədikcə təşxisi-mərəzə dair əsasən bir hökm veriləməz, şimdiki şü səndaliyə üzərinə oturunuz da ciyərlərinizi mütaliə edəyim...

Ancaq şirü-xurşidi çıxarınız, çünki istima və işğayə mane oluyor.

İslam şirü-xurşidi çıxarub bir tərəfə ataraq köksünü açdı... Şu dilbəri-simintənin yasəmindən bəyaz, nəsrindən lətif olan köksü o qədər gözəl, o qədər rəna idi ki, təbib olacaq yerdə şair buluna idim, mütləq o sinəni, bunca şüərə və üdəba bəsləmiş olan o sinəyi nəzmən tərifə məcbur olurdum. Lakin təbiblər ələlümüm lətafəti-zahiriyyədən ziyadə səlaməti-batiniyyəyə diqqət edərlər... Əsnayi-isğada duyduğum zəiraati-tənəffüsiyyədən xuraxuri-səfiriyə, qətite və təhti-fərqiyyeyi tərifdən əvvəl, rentgen şüası ilə aldığım fotoqraf-dakı yüzbaşı əjdərhanın rəsminə dair bir az izahat verəyim: qəri-bədir, islam sinəsi üzərində şirü xurşid əlamətini hamil bulduğu halda dərni-sinədə nə arslan və nə də günəşdən bir nişanə görün-miyordı. Bunların yerində zürüusi-kəsirə bir əjdərha ilə, bir də bunun ağızlarından fəvvarən edən bir atəş nüməyan oluyordu.

Bu əjdərhanın, türüqi-tənəffüsiyyədən şəriyani-şiddətlə şüəbatı bulunan qəsəbatın istihaleyi-məreziyyəsindən hasil olması möhtə-məldir. Avropa kütübi-tibbiyyəsində qəsəbatür-rinənin bu yolda bir istihaləyə uğramasına və ya uğramaq imkanına dair əsla məlumat verilmir. Hətta qeysərlər paytaxtı qədim Romada yetişən latın şüərəsindən məşhur Ovidin “Metamərfoza”, yəni “İstehalat” ünvanlı əsəri-güzidəsində belə bunun əmsalına rast gəlmədim. Vaqən bu kitabda insanların mar və əjdərhalara təhəvvül etdikləri hekayə olu-nuyor. Lakin insan ciyərlərini bittəğyür əjdərhayə döndüyünə dair hərfi vahid belə yoxdur. Tibb kitablarında olan belə qüsurun başlıca səbəbi latın və Avropayi-cədid üləmasının İranın təbabətindən, tarixi-təbabətindən qafil və bixəbər bulunmalarıdır. İran tarixinə aşına olanlara məlumdur ki, hökuməti-müstəbidənin timsali-mücəssəmi olan Zöhhakin hinduca “Azidahakanın” umuzlarında iki əjdərha peyda olmuş idi. Ətibbaye-qədimeyi-İran əməliyyati-cərrahiyyə ilə bu əjdərhaları dəfaat ilə kəsib atmışlar idisə də fəqət yenə mərezi-istibdada çarəsiz olamamışlar idi.

Rəvayətə görə guya bu dərindən öhdəsindən Gavəyi-ahəngər gələ bilmiş idi. Lakin bu rəvayət doğru deyildir. Çünki Gavə ancaq Zöh-haki-zalimin qətli ilə iktifa edərək kəndisindən əvvəl əttibanın kəsib atdıqları əjdərha başlarını yıgıb ehraqı-binnar, yaxud bir surətlə məhv və nabud etməyi unutmuşdur. Halbuki, əttibayi-İran böyük bir ehti-yatsızlıqda bulunub bu başları kəsdikcə torpağa gömərək məvadi məzadi-üfuniyyə heç istemal etmiyordular. İşdə mürur zamanla yüz-

lərcə olan bu əjdərha başları birləşib islamın ciyərindəki məcariyi-tənəffüsiyyenin, yəni qəsəbat və həvisilatın çoxunu sədd etmişlərdi.

Rentgen şüası ilə aldığım fotoqraf bunu mükəmmələn isbat ediyor. Bundan anlaşılır ki, Türkiyə istibdadı birbaşı olduğu halda, İran istibdadı yüzbaşıdır. Türkiyədə bir müstəbid olub, onun hökmü-mütləqi də İstanbuldakı Yıldız sarayından südur edir. İranda isə hökumət surətən Tehrana məxsus ikən həqiqət halda hər bir şəhərin, hər bir vilayətin valisi xalqın başına bir hakimi-mütləq kəsilir. Bunların maaşları Tehrandan gəlməyir. Bunlar müstəqillən əhalidən “vergi” namı ilə soyub qopardıqları varidat ilə keçinirlər. Türkiyədə dərə-bəyliyin kökü çoxdan qazılmış olub, aristokratiya deyilən nücəba və zadəgan güruhu yoxdur: burada nə bəy və nə də xan var. İranda isə hər başını qaldıran qolayılıqla bəy, xan və hətta prins olur.

Rusiyada 1864-cü sənəyi-miladiyyədə kənd əhli mülkədarların əsarətindən xilas edildikləri halda İranda olan kəndlər camaətləri ilə bərabər mülkədarlarının malı, qulu, əsiridirlər. Əjdərhayi-istibdadın başları sadə bunlardan ibarət deyildir. Türkiyədə xan, mərsiyəxan və müctəhid sinfi olmadığı kimi, mollaların, xacələrin, seyyidlərin də əhali üzərində əslən bir nüfuzları yoxdur. İranda isə bürokratiyadan başqa bir də ayrı-ayrı molla, müctəhid, seyyid və s. hökumətləri vardır ki, bunlar çox kərrə kamali-müvəffəqiyyətlə bürokratiya hökumətinə, daha doğrusu, hökumətlərinə qarşı dururlar!.. Bu növ hökuməti-taliyyenin İran üçün ən təhlükəlisi seyyid və molla hökumətidir. Osmanlı türkləri ələlümüm qədimdən bəri tutduqları din və məzhəbdən ayrılmadıqları halda, İran mollaları iki də, bir də yeni məzhəblər ixtirayına qalxışaraq molla hökumətinin dəxi təəddüdünə çalışırlar... Mollaların böylə yeni-yeni məzahib ixtira etmələrinə gəlincə bunun başlıca bəisi əjdərhanın ağızından fəvvarən edən atəşdir. Zərdüştin azərkədəsi İranda hənuz sönməmişdir. İran torpağını hər nərədə qazsanız, altından atəşpərəstlərin külü ilə əxkəri zühur edər. Bina-ənəleyh ənasüri-islamiyyə qəlbəqah olan Hicazdan bəda ilə gəlib İran deyilən ciyərdəki bu rəmmadi zərdüştüyə təmas etdikcə bir təğyirə uğramadan keçəməz!..

Qorxuram ki, fiziologiya elminə aşına olmayan qarelər bu nöqtələri anlamayıb mənə etiraz edələr. Bina bərin burada müəllim Şakir bəyin elmi – “Mənafeül-əza” dediği fiziologiyanın ciyəre aid bəhsindən bir nəbzə məlumat verməyə lüzum görürəm. Təfəsilat almaq istəyənlər Şakir bəyin elmi “Mənafeül-əza” ünvanlı kitabına mürə-

ciət edə bilirlər. Bir isabət olaraq Şakir bəyin İranda zühur edən omrazi tədqiq üçün hökuməti-Osmaniyyə tərəfindən oraya ezam olundu¹.

Şübhəsiz nəticəyi-tədqiqatı bizim mütaliatımızı təsdiq edəcəkdir: məlumdur ki, qanın bədəndə dönüb dolaşması iki dövrandan ibarətdir ki, birinə dəvərani-səğir, digərinə də dəvərani-kəbir təbir olunur. Təmiz və qırmızı bir qan qəlbədən başlayıb, bütün bədəni dolaşdıqdan sonra hamizi-fəhm ilə məhmül olub rəngi siyahlaşdığı halda təkrar qəlbə övdət edər (dəvərani-kəbir). Sonra bu siyah qan qəlbədən cigərlərə sövq olunur. Bu üzvi dolaşım hamizi-fəhmi türüqi-tənəffüsiyədən zəfir vasitəsi ilə rədd edər və bunun yerinə şəhiq vasitəsilə gələn müvəllüdü-l-həmuzə ilə birləşərək yerinə qırmızı rəngini əgz ilə təkrar qəlbə övdət edər (dəvərani-səğir). Bu surətlə dəvərani-kəbir ilə dəvərani-səğir daima yekdigərini vəli edir. İştə qanın əsnayi-şəhiqdə havanın müvəllüdü-l-həmuzəsi ilə imtizaçı ciyərin başlıca vəzifəsidir. Zəfən yanmaq ümum əcsamın müvəllüdü-l-həmuzəylə birləşməsindən ibarət bulunduğu üçün Fransanın məşhur kimyagərindən Lavuaze “tənəffüs əsasən bir ehtiraqi-bətidir” demiş idi. İştə azərgədeyi-əzimeyi-İran da aləmin ortasında bir ciyər hökmündə bulunduğu üçün ənasiri-mədəniyyənin heç biri bu mehraqda bir təgyirə, bir ehtirağa uğramadan nə Şərqdən Qərbə və nə də Qərbdən Şərqə keçəməz; Hinddən gələn Brəhmən və Budda məzhəbləri burada ayin zərdüştiyə münqəlib oldu. Yunanın cümhur mədəniyyəti ilə pərvərişyab olan İskəndər İranda Daralar kibi bir hökmdari-mütləq kəsildi. Roma cümhuriyyəti İranla təmasdan sonra hökuməti mütləqiyyəyi-qeyseriyyəyə təbəddül etdi. Dini – İsa İrana nüfuz edərkən, Manike Maniyi-nəqqaş məzhəbi şəklinə girdi.

Məşrutiyətçi bədəvi ərəblər İrana təqərrüb edər-etməz “şiresotor və susmar”² yeyəcək yerdə “tace-kəyani” arzu edəcək oldular. Bilməyioram ki, Firdovsi kimi “Tofu, bər to ey çərxi-gərdan, tofu!!!”³ demək caizmidir?! Əsasən, Firdovsinin “Şahnamə”si Darati-mütləqiyyətin mədh və sənəsindən başqa bir şey deyildir. Bunu Fransa

məşrutiyət və cümhuriyyətini pamal edən III Napoleon gözəl anlamışdı. Anladığı üçün “Şahnamə”ni fransızcaya tərcümə edən Jül Mola əlindən gələn müavinəti-nəqdiyyəni diriğ etməmişdi. Ancaq Jül Mol ilə Napoleonun nöqteyi-nəzərləri ayrı-ayrı idi. Jül Mol “Şahnamə”ni məzayeyi-şeriyyəindən naşi tərcümə ediyordu. Napoleon isə fransızlara bir mütləqiyyət mədh və sənəsi eşitdirmək istiyordu. Hər nə isə sədəddən ayrılmayalım... Dini-islam dəxi bu ölkədən təgyirə düçar olmadan keçəməyib olan o təgyiratında davam etməkdədir. Şimdi bu ciyörgah islamda davam edən ehtiraq vəzaifi-fiziolojiyyə-tənəffüsiyədənmi, yoxsa ələimi-mərəziyyəyi-həməviyyədənmi ədd etməlidir. Lavuazyə diyor ki, “tənəffüs bir ehtiraqi-bətidir”. Bu doğru! Ancaq bu ehtiraq xaricdən gələn saf və təmiz bir hava sayəsində oluyor.

İrandakı ehtiraq isə xaricdən gələn nəsim hava sayəsində olmayıb, İranın öz daxilindəki pozulmuş, fəsada uğramış badi-atəşini – Zərdüşti vasitəsilə vüqaa gəliyor. Fikrimizi izah edəlim. İranın türüqi-tənəffüsiyyəsi hər tərəfdən qapanmışdır. Dəmir yol şöylə dursun, bu ölkədə heç adi yollar da yoxdur. Şah Abbas dövründən qalma yollar bütün xarab olmuşdur. Ciyərə hava ibtida boğazdakı həcərədən daxil olur. İranın xaricdən saf dəniz havası alacaq həcərəsi bilkülliyyə qapanmışdır. Xəlici-farsi Omana rəbt edən Hörmüz boğazına “kəşim” adı ilə bir ingilis müstəmləkəsi vərəmi çıxıb bu mənəfi sədd etmişdir. Bu xüsusda vaxtı ilə Cəlaləddin Əfqaninin bağırıp çağırması kar etmədi. Şimalda isə Kaspi dənizində İranın bir gəmi işlətməyə haqqı yoxdur, çünki Fətəli şah “şor su lazım degil” idi.

Əsasən, İrandan məzhəb iqtizası olaraq heç bir fərdin Avropada və s. biladi-mütəmədinədə təhsili-elmə getməyə haqqı yoxdur. Çünki Zərdüştin “pak və napak” nəzəriyyəsi bu gün mübaligəyə uğrayaraq, bu nəzəriyyəyə görə bir kaç milyon müsəlmandan başqa məxluqullah olan bir milyard yarım bəşəriyyətin kəffəsi əhli-kitabda daxil olduğu halda mürdardır. Bakteriologiya elminin “asepsi və anti-sepsi” nəzəriyyələrindən bixəbər olan İranın “pak və napak” fərziyyəsi şayani heyrətdir. Bu fərziyyəyə görə qırx-əlli üyüzün kəlin, qoturun, keçəlin girib çıxdığı hovuzun suyu pak ədd olduğu halda, təqdirxananın o mikrobsuz, rüsubuz bərraq suları napak və mürdar hesab olunuyor. İranın, yəni riəyi-islamın əhvalına mükəmmələn aşına olan böyük bir fəzil ən məşhur kitabının başında diyor ki: “Hər nəfəsi ke foru mirəvəd mommedde-həyat və çun bər miyayəd mofər-

¹ Cünuna mübtəla olmuş olan “İslam həkimi”nin bu sözləri qışmən doğrudur, bundan 10-12 il əvvəl darülfünunun tibb müəllimlərindən Şakir bəy İrana ezam olundusa da, bəzi maneələrin zühuri ilə Ərzurumdan iləri gedə bilmədi. Şakir bəy məşhur fiziolojist Klod Bernarın şagirdlərindəndir (Ə.H.).

² Tərcüməsi: “Dəvə südü içən, kərtənkələ yeyən”.

³ Tərcüməsi: “Tfu sənə, ey zamane, tfu!”

rehe-hizat əst. Pəs dər hər nəfəs do nemət mövcud və hər nemət ra şokri vacib”¹.

Sədi burada ciyərin əfali-fiziologiyasından olan zəfir ilə şəhiqin əhəmiyyətindən bəhs ediyor. Ehtimal, Atabəy Sədi bin-Zəngi döv-ründə aləmi-islam İran vasitəsilə bir az nəfəs ala bilirdi və binaənəlyəh böylə bir nemət üçün şükr etməyə də borclu idi. Lakin şimdi bu növ mülahizat ilə islamın köksündə işgə və istima edəcəyim əsvatın gəyətlə şayan diqqət olacağını anladım. Məsməiin bir ucunu qulağ-ğıma, bir ucunu da islamın köksünə tətbiq etdim. Eşitdim ki, zəirat “Xəraxəri qətitə, səfiriyyə və təhti-fərqiyyə”dən ibarət idi. Xəraxəri gətitə, vadiyi-cəhalətdə puyan olan əksəriyyəti-əhalinin dərın uyğuya dalıb xoruldamasından, xəraxəri-səfiriyyə, bürokratiya xanəndə və sazəndələrinin kef edərək çalıb-çağırma-larından, xəraxər-təhti-fərqiyyədə əkinçi və əhli-kəsbü karın ah və zarı ilə ağlayıb göz yaş-ları tökmələrindən hasil oluyordu.

Xanım əfəndini bir az öskürtdüm. Bəlğəmindən bir miqdar alıb mikroskop deyilən xırdabin ilə müayinə etdim. Kox basillərindən bir əsər bulamadım. Demək ki, islam sillürröyə mübtəla degil idi. Bütün bu əlamətlər bir daül-bəhrə bir zeyqi-nəfsə dələlət ediyordi. Bu hala məmnun oldum. Çünki daül-bəhr sillürö kibi təhlükəli olmayub qabili-şəfa bir ərəzdir.

B ə n. Əfəndim, köksünüzde nə duyarsınız?

İ s l a m. Ara-sıra uzun bir öskürək ilə boğulur kibi oluyoram. Nəfəs alamıyoram. Köksümdə bir tağım xırıltılar, ağırlar duyarım... Bilmiyoram vərəmmiyəm, nəyəm?

B ə n. Xeyr, əfəndim, vərəm deyilsiniz. Düşar olduğunuz zeyqi-nəfəs ümumi bir xəstəliyin erazındandır ki, o ümumi xəstəlik keçərsə, öskürəyiniz və nəfəsdarlığınız da keçər.

İ s l a m. Ümumi dediyiniz xəstəlik nə xəstəliyidir? Adı nədir?

B ə n. Bunu deyə bilmək üçün əhşayi-bətniyyəni dəxi müayinə etməliyəm...

Ə. Hüseynzadə

“Füyuzat”, 1907, №17, 18, 20

¹ Tərcüməsi: “Hər nəfəs ki, içəri gedib bu həyatın davamıdır. Əgər çıxırsa, insana ləzzət verir. Demək, hər nəfəsdə iki nemət mövcuddur və hər iki nemətə də şükr etmək vacibdir”.

MÖVLUDİ-NƏBİ

Bu sənə mövludi-Nəbi münasibətilə Bakı əhli ikinci dəfə ola-raq bilafərqi-məzhəb müttəhidən bayram eliyor və ittihadın binasına müəyyən bir təməl daşı atıyor. Keçən sənəki ilk xütveyi-ittihadımız, 14 əsr əvvəl viladəti – Nəbiyə rast gələn hadisəti-əzimeyə müşabəh vəqayə içində vüqu buldu ki, “Həyat” bunu vəqtilə zikr etmiş idi. Burada şayani-diqqət bir şey daha varsa, o da bu illər peyğəmbərin təvəllüd etdiyi tarixi – şəmsi ayı ilə tarixi-qəməri ayının yekdigərə təvəfüt etməsidir. Bu da əmri-ittihadın ibtidası üçün ayrıca bir falixeyr ədd olunsa səzadır. Məlumdur ki, peyğəmbərin viladəti həm rəbiüləvvəl, həm də nisan ayının ortalarında vüqu buldu. Peyğəm-bərimiz asimandan barani-rəhmətin yağdığı və dənizlərdə dürlərin təkəvvün etdiyi bir zamanda dünyaya bir dürri-yetim olaraq gəldi. Qövli-səhihə görə, fəxri-kainat həzrəti-Məhəmməd miladi-İsanın 569-cu sənəsində “hicrətdən 53 sənə əvvəl fil vəqəsi salında Nuşirəvani-adil hökumətinin qırx – ikinci sənəsində rəbiüləvvəlin on ikinci bazar ertəsi günü tülui – şəmsdən əvvəl” Məkkəyi-Mükərrə-mədə təvəllüd eyləmişdir. Pədərləri nəsl-i-bəni-Haşimdən Abdullah ibn Əbdül-Mütəllib, validələri Aminə binti-Vəhab və süd anaları bəni-Səd qəbiləsindən Həlimə binti-Əbi Züeybdir. Peyğəmbər öz fəsahtəti-lisanının əsbabını bildirmək üçün bir hədisi-şərif buyurmuşdur ki, o hədis müşarileyhin məbdə və mənşəyini dəxi göstəriyor: Buyuruyorlar ki:

“Ənə əfsəhül ərəb məbdəi-min Qüreyş və nəşəti-fi bəni-Səd bin-Bəkr”¹.

Fəxri-kainat əfəndimizin viladəti haqqında bu qədər məlumat verməklə iktifa ediyoruz. O cənabın tərcümeyi-halından, övsaf və məzayasından bəhs etmək lazım gəlsə, cildlərlə kitablar yazmaq icab edər ki, bu həm bizim həddimizin xaricində, həm də ərəbabına məx-sus bir vəzifədir. Biz burada mövludi-Nəbi münasibətilə bir nəbzə ittihadından bəhs etmək istəriz: bizə öylə gəliyor ki, ittihadın mənatı-

¹ Tərcüməsi: “Mən ərəblərin ən fəsihiyəm, törənişim Qüreyşdəndir və Səd ibn-Bəkr soyuqdan nəşət etmişəm”

həqiqisini anlayanlar hənuz içimizdə çox azdır. Hər kəs ittihadı bir növ məna veriyor və hər kəs ittihadı verilən mənadan bir növ ilə məmnun, ya dilgir oluyor.

Bizə qalrsə, ittihadı həqiqilə anlamaq üçün əvvəl əmrə 17 Oktyabr Manifesti ilə elan olunan hüriyyətlərdən “hüriyyəti-viddan” ilə “hüriyyəti-kəlami” layiqi-vəchlə dərk və təqdir etmək lazımdır. “Hüriyyəti-viddan”ın mənası budur ki, hər kəs hər hansı etiqad və əfkarda, viddanon qənaət hasil etdiyi etiqad və əfkarda bulunmaqda hürr və azaddır. Kimsənin, nə hökumətin və nə də bir fərdin, etiqad və əfkarından naşi kimsəyə təcavüz etməyə həqqi yoxdur. Hüriyyəti-kəlami gəlincə, hər kəs etiqad və əfkarını aşkar surətdə söyləyib yazmaqda muxtardır. Bu yüzdən kimsə kimsəyi cəbr və təzyiq edəməz. Bunun ən birinci faydəsi budur ki, bu hüriyyətlər sayəsində insanlar riyakarlıqdan xilas edilmiş olurlar. İndi insan istər sünni, istər şiə, istər yeni çıxma mütəvəssit məzhəb olsun, əfkar və etiqadını aşkar surətdə söyləyib nəşr etməkdə muxtardır. İttihadın mənası bu deyildir ki, şiələr öz etiqadi-batinlərini gizləyib sünni və sünnilər öz etiqadlarından əl çəkib şiə, yaxud hər iki tərəf “Əz inca mande və əz anca randə”¹ olub mütəvəssit məzhəb olsunlar, xeyr, ittihadın mənası bu deyildir. İttihadın mənası hər bir fərdin öz həmcinsləri hansı məzhəbdə olurlarsa olsunlar, cümləsinə hörmət və riayət edib cümləsinə qardaş tanımaqdır və etiqadlarından, ata-babadan gördükləri, ana südü ilə əmədikləri, yaxud biləxərə hasil etdikləri etiqadlarından naşi tən və sərzəniş etməmək və hər kəsi öz məzhəbinə sülukda və öz əfkarını nəşr və təmimdə sərbəst və muxtar buraxmaqdır. İttihadın mənası ümuri-maddiyyəti-ictimaiyyətdə xəlqin mənafevi uyğurunda əlbirliyi ilə iş görməkdir...

İttihadın mütəvəssit bir təriq ilə hüsuluna gəlincə, burası mühal və fəvqəladə müşkül bir əməldir. Bu xüsusda tərəfindən heç biri əimmə və müctəhidinin əqvalından əl çəkəməzlər. Əl çəkiləcək bir şey varsa, o da siyasəti-hökumət ilə məzhəbləri yekdigərindən təbid edən və bilaxirə hasil olan təbəqətdir ki, bundan xilas olmağa çalışmaq lazımdır. Əqvamın vadiyi-cəhalətdə puyan olduqları zaman

¹ Tərcüməsi: “Burdan qalmış və oradan qovulmuş”.

hökumətlər istədikləri kibi onları öz amali-xəfiyyətlərinə xadim etmişlərdi. Bu qəbahət ələlxüsus Şah İsmayıl ilə Sultan Səlim dövrlərinə rəcadır. İndi cəmətlər yavaş-yavaş ayılıyolar, binaənəleyh hökumətlərə baziçeyi-amal olamayacaqlar. Zətən o dövrlər çoxdan keçdi. İndi hökuməti-islamiiyyə dəxi nicatın daireyi-ittihadı olduğunu dərk etdilər. Bu nöqtəyi izah üçün qarelərimi bər vəchi-ati hekayə olunan vaqiədən xəbərdar etmək istiyoram.

Bu günlərdə övraqi-pərişanımı qarışdırırkən aralarında 12 sənə əqdəm, İstanbulda məktəbi-tibbiyyəti-əsgəriyyətdə təhsildə bulunmuş olan “Turani” tərəfindən o vaxtlar yazılmış bir məktub buldum ki, mündəricatı qayət mühümdür. Dostum yazır ki: “Əfəndim, ...məktəbimizdə məzhəb xüsusunda nəticəsi qayət xeyirli olan bir hadisə vüqu buldu. Bazar günü xristian yoldaşlarımız dərindən azad olub bunların tibb dərslərində müsəlmanlardan geri qalmaması üçün nəzarətçə qərar verildi ki, müsəlman tələbə bazar günləri ancaq ülumi-diniyyə ilə məşğul olsunlar və cameə yığılıb vəz dinləsinlər. Müsəlman tələbənin kaffəsi bilafərqi-məzhəb cameə gedib elmi-ilahi və şəriət təliminə təyin olunan xacənin dərslərini istimə məcbur oldular. Bir bazar günü xacə dörd məzhəbin: (hənəfi, şafei, maliki, hənəbəl məzhəbinin) həqq olduğundan bəhs edib beşinci məzhəbi zikr etməyi unutdu. Bu səbəbdən altındakı bazar günü şiə olan tələbə: “Məzhəbimiz həqq olaraq zikr olunmuyor”, – deyə müttəfiqən cameə getməkdən istinkaf etdilər. Bu işə heyəti-nəzarətin təlaşını mövcib oldusa da, yenə müsəlmanlar üçün istisna olamaz bəhanəsilə tələbənin kaffəsini məscidə getməgə məcbur etdi. Tələbə əmrə itaət eylədi. Lakin camedən çıxdıqdan sonra lazım gələn məqamata şikayətə lüzum gördü. Keyfiyyəti-məqam müəllayi-xilafətə, “Yıldız” sarayına qədər əks etdi. Məsələ də qayət asan bir surətdə həll olundu: İskəndəri-Kəbirin cahangir olmaq üçün Qordü üqdəsini bir qılınc zərbəsilə kəsib atdığı məlumdur.

İştə şövkətəməb Sultan Əbdülhəmid əfəndimiz də məsələyi-İskəndərənə bir surətdə həll etdi. Müşarileyh tərəfindən xacə əfəndiyə bir təkdir gəlib beşinci olan Cəfəri məzhəbin dəxi həqq olduğunu bəyan üçün surəti-qətiyyətdə mumiəleyhə əmr və fərman buyuruldu.

İştə xəlifənin bu əmrindən sonra şiə tələbə dəxi sair dindəşləri ilə cameə davama başladı. Xacə əfəndi isə əleyhində məqami-aliyə şikayət olduğu üçün tələbəyə bir az dilgirlik göstərib dedi ki: “Keçənki dərslərdə beşinci məzhəbi hənzur zikr etmədigim üçün mənim və ya ələlümüm sünni xacələrinin cəfəri məzhəbini guya həqq tanımadığımızı zahib olub bihudə yerə şikayət etmişsiniz. Bizim daima etiqađımız budur ki, beş məzhəb həqdir”. Bu sözlərdən sonra xacə əfəndi İmam Cəfəri-Sadiq Əleyhissəlam haqqında bir təfsil məlumat verdi və dedi ki, imam-əzəm Əbu Həniyə həzrətləri o cənabın şagirdlərindən olub həlqeyi-tədris və təlimlərində bulunmuşlardı və ancaq məhəbbəti-fövqələdə ilə mərbut bulduqları o imamın sayəsində kəsbi-füyuzi-mənəviyyə etməklə məqami-ictihada çatmışlar idi. İmam-əzəmin tutduğı təriq İmam Cəfəri-Sadiqin göstərdiyi yoldan başqa bir şey deyildir...”

İştə məqami-xilafət bulunan İstanbulda hal və keyfiyyət bu mərkəzdə olduğu halda, bizlərə ittihad üçün ayrı bir təriq aramaq əbəsdir, zənn edəriz...¹

Ə.H.

“Füyuzat”, 1907, №15

“ƏHVALİ-ALƏM VƏ DİRİ MÜSTƏHASƏLƏR”

“Dünya haçan ki, təzələnilib növbahar olur”
Qanlı yaşımla yer yüzü həp lələzar olur”.

Dünyada nə qədər gurultu, patırtı, vəlvəleyi-cəngü cidə, hay-huy, inqilab və ixtilal olursa olsun, hər bir fərdin bu keşməkeşlər arasında aradığı, cüstucu etdiyi bir şey varsa, o da təbiri-ümumilə, məsud ola bilməkdir...

¹ Mövlud cəmiyyəti, mövludiyə rəsmi-qiraəti İstanbulda və ələlümüm Türkiyədə bir günə məxsus degildir. Məsələn, dövlətin məkatibi-rəsmiyyəsidən hər biri üçün növbətilə ayrı bir cümə günü təyin olunuyor. Bu məclislərdə xanəndəgani-xoşəlhan tərəfindən oxunan mövludiyə yeni şeylər olmayıb daima övliyəyi-salifədən Süleyman dədənin mövludiyəsidir ki:

Allah adın zikr edəlim övla,
Vacib oldur cümlə işdə hər qovla –

misrası ilə başlayır. Mövludiyə münasibətilə hüzzara şərbət və kağız “küləh”lər içində “şəkər” (şirniyyat) paylaşmaq dəbirdir.

Ancaq məsudiyətin mütəəddid şəraiti vardır: Bunların birisi də sinndir diyorlar. Əcəba hansı sinndə insan daha məsuddur? İştə bir məsələ ki, haqqında bir çox üləmə və üdəbə zəhinlərini yormuşlardır. Qədim Roma cümhuriyyətinin yetişdirdiyi ən məşhur ədib və xətiblərdən Çiçero bu xüsusda latınca bir risalə yazıb isbat ediyordu ki, insanın ən məsud zamanı sinni-şeyxuxət, yəni ixtiyarlıq, qocalıqdır. Zira bu sinndə hər növ təmayülat və hissiyyat, nəfsaniyyə zayıf, hər növ həvavü həvəs atəşləri müntəfi olub insan sırf soyuq bir ağıl və məntiqin hökmünə tabe olaraq ancaq həqayiqi-əlmiyyə və fəniyyədən zövqiyab olur... Fransa inqilabi-kəbirindən əqdəm gəlib, o inqilabi hazırlayanlardan biri bulunan məşhur Jan-Jak Russo bunun təmamilə əksini iddia ediyordu. Bu ədibə görə insanın ən məsud zamanı sinni-tüfuliyyə, yəni çocuqluqdur. Çünki ətfa heç bir şeydən xəbərdar olmayıb həyatın hər növ əndişə və qüyudundan azad bulunuyorlar... Rus üdəbasından müvərrix Karamzin isə bu iki fikrin heç birini bəyənəməyib diyardı ki, insanın ən məsud zamanı sinni-kamal olan kühulətdir. Bizim Şərq şairlərindən çoxunun, sinni-şəbabın gəlib keçməsindən hasil olan təəssür və iştikalərinə, əz cümlə Qarabağlı Vaqifin: “Otuzdan iki-üç keçmişdi güzğüyə baxdım, gördüm yoxa çıxmış yenə xal-xal ağarıbdır” və ilax. kimi sözlərinə baxılırsa, bunların məsudiyəti sinni-bülüğ və şəbabda gördükləri anlaşılır...

Bizə qalırsa, bu fikirlərin heç biri doğru deyildir. Çünki insanları məsud və ya qeyri məsud edən sinin olmayıb, sinnin rast gəldiyi dövrdür. İnsanlar hər sinndə məsud ola bilirlər, ancaq lazımdır ki, dövr və zaman bulduqları sinnə müsaid olsun.

Hafiz deyir ki:

“Dovure-gərdun gər do ruzi bər murade-ma nəgəşt
Daema yeksan nəbaşəd hale-dövrən qəm məxor!”¹

İnsan hansı sinndə olursa olsun hali-dövrən iki, üç gün muradına təfavüq etdikcə məsud olur. Bizim bu keşməkeşli dövr-i-inqilabımızda ehtimal ki, çocuqlar bəxtiyardırlar. Çünki Russonun dediyi kimi, bunlar şimdiki halda hər şeydən bixəbər bulduqları kimi iləridə də kəndilərini inqilabat nəticəsi olacaq bir dövr-i-səadət gözleməkdədir. Saçları, saqqalları ağarmış qocalarımız da bəlkə bəxtiyardırlar.

¹ Tərcüməsi: “Dövrənin gərdişi iki gün də bizim muradımızla dolanmadı.
Dövrənin hali həmişə eyni qalmaz, qəm yemə”.

Zira ömürlərinin qismi-özömini inqilaba təqəddüm edən bir dövrü-sükunət və qəflətdə keçirib, şimdiki Çiçeronun iddiasına rəğmən, ağıl və məntiq hökmünə tabe olmayıb bəlkə ixtiyarlığa məxsus bir tufanlıya rücu etdiklərindən əhvali-ələmdən bixəbər kibidirlər. Bu dövrdə məsud olmayan bir sinn var isə, o da sinni-şəbab və kühülət olmaq lazımdır. İştə bu gün inqilabi-ələmin ən müdhiş girdəblərinə tutulub bütün ünfüvan şəbəblərini, qüvayə-əqliyyələrini, elm və kamallarını mübarizəti-inqilabiyyəyə həsrə məcbur olanlar, bu sinlərdə bulunanlardır... Əgər evolyusionist (təkamülyon) filosofların iddia etdikləri vəchlə həyatdan məqsəd mübarizə və ləzzətlərin də ən böyüyü mübarizədə isə, o halda yuxarıdakı fikrin bütünü ilə şəbani-dövrümüzün özlərini hər ayrı bir sinədə bulunanlardan daha bəxtiyar ədd etmələri icab edər...

Küreyi-ərz ibtidayi-təşəkkülündən bəri vaxt-vaxt inqilabata düşmüşdür. İbtida bu inqilabat tufan, bürkan, zəlzələ şəklində olaraq küremizin təbəqəsinə məxsus ikən bilaxərə ədvari-tarixiyədə təbəqəti-fikriyyəyi-bəşərdə nümayən olmağa başlamışdır. Məlumdur ki, küreyi-ərz qışri soğan zarları kibi bir-biri üzərinə vəz edilmiş təbəqəti denilən qabıqlardan ibarətdir. Bu təbəqələrdən hər birinin daxilində bir çox təhəccür etmiş, yəni müruri-zəman ilə daş halına girmiş nəbatat və heyvanata təsadüf olunur ki, bunlara müstəhasə təbir olunur. Ancaq hər bir təbəqədəki nəbatat və heyvanat ayrı cinsdən olub, üstündəki təbəqələrdə onlara rast gəlinmir. Məsələn: İxtisavros ya mamut kimi heyvanlar bu qəbildən olub cinsləri üzərində yaşadığımız şimdiki təbəqədə bilməliyə məfquddur.

Burada şayani-diqqət bir nöqtə daha vardır ki, o da hər bir üst təbəqədəki məxluqatın altındakılardan təşəkkülləti-bədəniyyəyə daha mükəmməl olmasıdır. Bu təbəqəti və müstəhasəti maddəsi müxtəlif surətlərdə izah olunur. Fransanın məşhur elmi-heyvanat müəlimi Küvyə şöylə izah edirdi:

Küreyi-ərz qəşrində vaxt-vaxt ümumi və dəhşətli inqilablar vüqu bülub cəmi zihəyat ənqaz altında qalırdı. Sonra bu ənqaz üzərində yeni bir xilqət nəticəsində əvvəlkindən daha mükəmməl heyvanat və nəbatat törəyirdi. Təkamülyona görə hal və keyfiyyət böylə olmayıb, təbəqəti-cədidə tədricən təşəkkül etdikcə mühit və şəraiti-həyatıyyə nisbətində də əvvəlki məxluqat dərəcə-dərəcə, bətin-bətin, nəsilbənəsil təbəddülata uğrayaraq nəhayət, bugünkü şəkillərinə vasil olmuşlar. Bu iki nəzəriyyənin ikisini də bir araya

gətirmək olur: küreyi-ərz və üzərindəki məxluqat gah inqilab, gah təkamül təriqi ilə təbəddülata uğramışdır. Eyni əhval bəşərin ofkar və məişətində də zahirdir. Bəşəriyyət gah təkamüli-tədrici ilə, gah inqilab ilə tərəqqi ediyir. Bəşəriyyətin tarixi-cədidində iki böyük inqilab görülmüşdür ki, bunların biri dini olub xristianlıqda protestantlığın, digəri də inqilabi-siyasi olub 1789-da Fransada hüquq-bəşərin elanı ilə başladı.

Ələmi-islam bu iki inqilabın heç birindən mütəəssir olmuyub, həli-səbiqində davam edib durdu. Vəqəti islam məmləkətlərində ara-sıra yeni-yeni məzhəblər törədi. Lakin bu məzhəblərin törəməsi islam üçün əslən və qəti inqilab sayılmaz. Çünki inqilabi-dini, yeni məzhəb çıxarmaqda deyil, bəlkə həqayiqi-əvvəliyyəyi-diniyyəyi əqəliyyətin əlindən xilas edib ümumin, külliyyəti-əhalinin mali etməklə olur. Protestantlıq böylə yapıdı. Protestantlıq yeni məzhəb degildir. Onun banilərindən biri olan Lüter nə peyğəmbərlik, nə övliyəlik və nə də müqəddəslik iddiasında bulunmadı. O zat İncili hər bir millətin anlayacağı dillərə tərcümə etdirib hər kəsi oxuyub anlamada hür və azad buraxdı. Bu gün İsveç, Germaniya, Hollanda kimi protestant məmləkətlərində bir fərd yoxdur ki, İncili oxuyub anlamasın. Bu əqvanın, öz Quranlarının mənasından bixəbər qalan müsəlmanlara əxlaq və məişətə təfəvvüqləri əsbabından biri budur... Keçəlim! Ələmi-islam Avropanın inqilabi-siyasiyyəsinə də mütəəssir olmadı. Midhət paşanın qanuni-əsaslı inqilab tərzində vücuda gəlmədi. Bu bir kiçik firqənin ofkarca məzhəbi-təkamül olmasının nəticəsi idi. Zəti nə Türkiyə inqilab məmləkətidir və nə də türklərin təbiəti inqilabi-daxiliyyəyə müsaidir. Türklər ingilislər kibi təkamül təriqi ilə tərəqqi edən bir qövmdir. İnqilabatın ələmi-islamda qədimdən bəri yuvası Asiya Fransası olan İrandır. Ancaq Fransa inqilab siyasisi əsnasında İran öylə bir dərin uyğuya dalmış idi ki, bu inqilabın vəlvələsini əsla eşitmədi belə İranı oyanıran, şimdiki yarı başında Avropanın dəhşətli gurlayaraq ictimai bir rəng alan üçüncü inqilabı oluyur. İran cəmaəti bir-iki əsrdən bəri təkamül təriqində bir addım belə atmamış olduqlarından bu gün bəşəriyyətin ən geridə qalan bir üzvü bulunurlar. Şimdiki ayılıb özlərini hər tərəfdən "qayət hail dalğalara, girdəblərə" məruz görüncə süləmi-təkamüli tədricən çıxmaqdan isə inqilab sıçrayışla nicat yolu aramağa məcbur oldular. Zəti, inqilabdan başqa da çarələri yoxdur. Çünki təkamül yolunu tutmaq artıq gecdir. İran mükəmməl bir inqilaba

müvəffəq olmazsa, məhv olduğu gündür. Bunu anlamalıdır. Bu inqilab nə rəng alacaq? Yaxud almaq iqtiza edər? Avropa inqilablarının dörd-beş əsrdən bəri dərəcə-dərəcə almış olduğu rənglərin İran inqilabında cəm olması möhtəməldir. İran inqilabının həm dini, həm siyasi, həm də ictimai olması lazım gəlir. Dini diyoruz, çünki İranda hökmfərma olan məzahibin Qurani-Məhəmmədiyi əsas tutaraq ittihadı-islama müsaid bir qəlibə girməsi icab edər. Zətən inqilabdan məqsəd nədir? Nicat yolu aramaq deyilmidir? Nicat yollarının biri də ittihadda olduğuna şübhəmi var?.. İran inqilabı siyasi bir inqilab oluyor, çünki idareyi-keyfiyyə, mütləqiyyət və əsarət yerinə qanuni-əsas məşrutə və hürriyyət qaim etməyə çalışır. İran inqilabı Rusiya inqilabına imtisalən bir rəngi-ictimai dəxi alıyor, çünki bu inqilab başlıca sərmayədarlar, mülkədarlar və ələxüsus buğdanı inhisar təhtinə alıb anbarlara doldurmağı etiyad edilmiş tüccarlarla mübarizəyə girişir. Ancaq Rusiya inqilabı ilə İran inqilabı arasında fəvqəladə mühüm və şayani-diqqət bir fərq vardır. Rusiya inqilabına bir dövrü-təkamül təqəddüm edib, bu təkamül şimdiki cərəyan edən hadisəyə dəxi hakim olduğu halda, İran inqilabı ansızın və bilatəkamül vüqə gəlməkdədir. İştə Rusiya inqilabındaki intizam və ətradın və İran inqilabında görünən tərəddüdün, nizamsızlığın başlıca səbəbi budur. Bu hal isə şübhəsiz İran inqilabı üçün bir müxatirə, bir təhlükə təşkil ediyor. Bu nöqtəyi-nəzərdən hər iki məmləkətin əhvalını bilqiyas mütalifə etmək fəidədən xali deyildir, zənn edəriz.

Rusiya mədəniyyəti təhlil edilirsə, bunun iki ünsürdən ibarət bulunduğunu görülür. Bu mədəniyyət asiyalığın, Asiya məişətinin tədricən Avropa mədəniyyətilə imtizacından hasil oldu. Bu imtizac Böyük Petrodan və daha ziyadə Böyük Katerina zamanından başlıyır. Avropa mədəniyyəti isə Katerina dövrünə rast gələn Fransa inqilabi-kəbirindən sonra sərmayədarlıq və mülkədarlıq təreğiyyəti rəngini alan bir mədəniyyət olub bu günə qədər davam edə bildi. İctimai bir inqilaba düçar olmayaraq davam edə bildi. Çünki qəflət və cəhalət içində puyan olan Asiya, avropalılar üçün geniş-geniş müstəmləkələr halına girdikcə Avropa sərmayədarları üçün qorxu və müxatirə məhəli qalmıyordu. Lakin şimdiki Asiyanın oyanması ilə bu hala xatimə çəkiliyir.

Asiyanın oyanması Yapon dan başladı. Fransa üdəbasından Emil Zola "Roma" ünvanlı əsərində mədəniyyətin Şərqdən Qərbə doğru tədricən hərəkət və intiqal etdiyini gözəl tərif ediyor. Zola deyir ki, mədəniyyət Çindən başlayıb oradan Hində, Hinddən Fərat və Dəclə vadilərinə, buradan Misri-qədimə, Misirdən Yunana, Yunandan Romaya, Romadan Avropanın sair qitələrinə, Avropadan da Amerikaya keçmişdir. Mədəniyyət bəzi istisnaat ilə böylə məmləkətdən məmləkətə keçdikcə ilərisi abad və gerisi viran olaraq tərkdə etdiyi ölkə bir növ mədəniyyəti-müstəhasəsi şəklinə girir. Şimdiki yenə kəməkan mədəniyyət Şərqdən Qərbə doğru hərəkətinə davam edərək, Amerikadan Yapon a keçdi. Yapon dan yenidən Çinə və bütün Asiyaya keçmək üzrədir. Avropayı "Sarı təhlükə" namilə Asiya mədəniyyəti təhdid ediyor. Avropanın üzərinə Şərqdən mühib bir mövc gəlir. Rusiya-Yapon müsadiməsi bu dalğaya qarşı ilk müdafiə oldusa da, lakin əncamı böyük bir müvəffəqiyyətsizlikdən ibarət qaldı ki, bunun nəticəsində Avropanın sərmayədarlıq mədəniyyəti təməlindən sarsıldı. Avropa üçün müstəmləkə yolları bağlandı və əllərindəki müstəmləkələr də təhlükə təhtinə girdi. Bu surətlə Avropa üçün ictimai denilən üçüncü inqilabi-əzim başlıyır ki, bunun ilk meydanı da Rusiya oluyor. Bunu Avropa pək gözəl anlıyır və anladığı üçündür ki, hər an hürriyyətdən dəm vurduqları halda bu gün Rusiya hökumətinə para ilə müavinətə qeyrət edərək, camaatının meyli ziddinə gedir. Zətən bu anda bütün əski dünya, başdan-başə Çinin Bəhri-mühiti-kəbir sahilindəki Honq-Konq adlı şəhərindən bəda ilə Portəgizin Bəhri-mühit-i Ətlası sahilindəki paytaxtına, yəni Lisbona qədər atəşi-ixtilal içində çırpınıb duruyur. Bu günlərdəki teleqraflara diqqət ediniz. Çinin, Hindin, Almanıyanın, Fransanın, İtaliyanın, Romaniyanın və ilaxir bir çox şəhərlərində iğtişəşlər, ixtilallar, əmələ tətilləri görülür ki, əksəri sosialist və demokrat hərəkətindən və sərmayədarlıq mədəniyyəti ilə mübarizədən ibarətdir.

Əxirən Avstriyada məbus intixabi qanuni-amiyun üsulunda təbdil olunub, intixabati-ümumi və külli oldu. Finlandiya əyaləti-mümtazəsində şu keçən mayis ayında açılan Seym məclisi bu dəfə intixabati-ümumiyyəti-külliyə qaydası ilə vücuda gəlib, hətta qadınlar belə seçmək və seçilmək haqqına malik oldular. Şimdiki əqvamituranıyyədən bulunan finlərin millət məclisində yigirmiyə qədər qadın məbusoluk vəzifəsilə mükəlləfdir... İngiltərə hökuməti isə bu son zamanlarda yer məsələsində nəhayət sosializməyə meyl ilə ikinci

cəmaət üçün istimlaci-ərazi əsasını qəbul edərək bu əmr üçün məbləğ təxsisinə qərar verdi.

Əski mədəniyyət yavaş-yavaş pozulmaya, yıxılmaya və tərəfdaranı da ənqazından təşəkkül edəcək bir təbəqədə keşif Petrovun dediyi kibi müstəhasələr halına girməyə üz tutuyor. Ancaq bu müstəhasələr hənz cahlıdırlar, diridirlər. İştə yeni peyda olan bir təbəqeyi-mədəniyyətin məxluqatı da bu canlı müstəhasələrlə mübarizəyə girişərək bunları hər növ asari-həyatdan məhrum etmək istiyorlar. Bütün inqilab ixtilalatı buradan nəşət ediyor. Bu ixtilalatın ən böyük meydanı isə əski dünyanın ortasındakı Rusiya ilə qonşusu bulunan İrandır. Ancaq Rusiyada hər iki tərəf yekdigörlörinə qarşı məqulanə və nizam dairəsində hərəkət etdikləri halda İranın inqilabçıları ilə müstəhasələrinin mübarizəsi bir “kor döyüşündən” ibarətdir. Rusiyada həm hökumətin, həm cəmaətin ilk düşündüyü şey bir kərrə vətənin səlamətidir. İranın nə cəmaəti və nə də hökuməti məmləkətin bir təhlükəyə düşmək ehtimalına zərrə qədər əhəmiyyət verdikləri yoxdur. Bəridəki inqilab bir inqilab təkamülüdür. Ötədəki isə bir inqilabi-təzəlzüldür.

* * *

Rusiya II Dövlət Dumasının mücahidatına dair “Füyuzat” bacardığı qədər məlumat verməyə çalışdı. Bu mücahidatın əsası ərazi məsələsi olduğunu “Yer, insan və həqayiqi-ictimaiyyə” sərlövhəli məqalədə bəyan etmiş idik. Mayıs ayının onunda baş vəzir Stolipin bu məsələ xüsusunda Dumadakı firqələrin proqramı dairəsində irad nitq edən məbuslara cavab verib uzun bir layihədə yer haqqında hökumətin məramnaməsini bildirməyə və qəbul etdirməyə çalışdı. Bu məramnamə I Dumada hökumətin ərazi xüsusunda tutduğu politikaya nisbətən cüzi bir tərəqqi sayıla bilərdi. Çünki Stolipinin bəyanatından anlaşıldığına görə hökumət bir bədəl nəqdi müqabilində olsa da bəzi şərait daxilində bir növ istimlaci-cəbri əsasını qəbul edərək və hətta istimlak məsarifinin bir qismini də öz üzərinə almağı dər öhdə etdiyini elan ediyordu. Ancaq Stolipinin nitqi heyəti-ümumiyyəsi etibarilə dumanın təmayülatına və əksəriyyəti-ara ilə qərar verəcəyi layihəyi-qanuniyyəyə qarşı “müsaidə edəməm” sözündən ibarət oldu. I Duma ilə hökumətin başlıca ixtilafı qayət mühüm olan bu ərazi məsələsində idi. Hətta I Dumanın dağılmasının əsəbından

biri də bu idi. Bu surətlə II Dumanın da gəmişi əmvac arasında dönüb dolaşdıqdan sonra gəlib I Duma kibi eyni şablara təsadüf etdi. Bundan sonra hökumət ilə duma arasındakı ixtilaf getdikcə çoxalmağa başladı ki, bunların çoxu da I Dumada cərəyan edən əhvalı andırırdı. Vaqien, bu duma I Dumanın dağılmasına bəis olan məsələlərdə ehtiyat ilə davranmağa çalışıb, bunların müzakirət həllini əlindən gəldiyi qədər təxirə salıyordu. Əfvi-ümumi maddəsi də iştə bu məsələlərdən biri idi. Məlumdur ki, amnistiya denilən əfvi-ümumi taci-imperatorunun prerogativası, yəni bir imtiyazi-məxsusidir. Guya bu məsələyə müdaxilə etməyə vəzi-qəvanin vəzifəsilə mükəlləf olan Dumanın haqqı yox idi. Axirülmür bu məsələ də mövqei-müzakirəyə qondu. Məbusanın bir qismi müzakirətin əleyhində, bir qismi də ləhində bulundu. Nəhayət, məclis əksəriyyəte-ara ilə əfvi-ümumi məsələsi dumanın ümumi məclisində qabili-müzakirə olub-olmayacağı anlaşımaq üçün maddəyi-əksəri hüquqşünasından mürokkəb bir komissiyaya həvalə etdi. Sağ firqələrlə bərabər hökumət heç buna da razı deyil idi. I Dumada müttəfiqən ləgvinə dair hökm edilən edam cəzasına gəlincə bu məsələ şimdiyə qədər ikinci dumada müzakirə edilmədi belə. Hal və keyfiyyət böylə ikən bu son həftələr zərfində öylə vüquat zühur etdi ki, hökumət bu Dumadan dəxi ürkməyə başladı. İki ay əqdəm imperator həzrətlərinin həyatına sui-qəsd edildiyi məlum oldu. Mayıs ayının yeddisində ictimə edən Duma məclisi ittifaq ara ilə bu sui-qəsdə qarşı bəyani-nifrət və protesto elədi. Ancaq bu protest əsnasında məclisin sol tərəf əzaları məclisdə bulunmadılar: Bunlar miyanında bir kaç keşif dəxi var idi. Bilaxərə bu keşiflərə protest zamanı nə üçün məclisdə bulunmadıqları sual edildi. Bunlar cavab verdilər ki, o əsnada Dumada, ələlxüsus sollar arasında şüyü buldu ki, sui-qəsd maddəsi irticapəsənd olan sağ firqələrin provokasiya niyyətilə ixtira etdikləri bir şeydir. Zəten şimdiyə qədər bu sui-qəsdin mahiyyəti anlaşılamadı. Buna cürət edənlər anarxistlərdən ziyadə irticapəsəndlərin qara dəstələri olması möhtəməldir. Bu münasibətlə Sarskoye Seloda “ittifaqi-əsgəri” əzasından yigirmiyə qədər adam tövqif olunub, bunların içində əsgərlər də var idi... Digər tərəfdən hökumət və polis məmurları günün birində ansırın “təcavüzatdan məsun” ədd olunan Dövlət Dumasındakı bütün sosial-demokrat fraksiyasının məclis müzakirətinə daxil olub sabahlara qədər təhriyat icrasilə bir neçə zatı tövqif etdi... Hər nə hal isə protest əsnasında məbusandan bir çoxunun məclisdə bulunmaması Dumanı ehtimal

hökumətin nəzərindən bir az düşürdü. Çox keçmədən bir neçə maddə bu halı daha ziyadə təşdid elədi. Hökumət tərəfindən tənzim və təklif olunan bir neçə qanun layihələrini Duma rədd etdi. Əfəlcinaiyyənin mətbuatda mədh və sənəsi əleyhindəki qanun layihəsi böylə rədd olunanlar qəbilindədir. Lakin hökuməti ən ziyadə Duma haqqında şübhə və vəsvəsəyə ilqa edən atidəki məvaddır.

Məlumdur ki, bir müddətdən bəri Dumanın sağ firqələri tələb ediyordılar ki, Duma, Rusiya ölkəsinin hər tərəfində hökmfərma olan terrora, yəni tədhiş və ixafə niyyətilə edilən əfala qarşı bəyani-nifrət edib bunları zəm və təqbih etsin. Duma isə bu xüsusda əsla əcələ göstərmiyirdi. Nəhayət, mayısın 16-da Duma 146 rəyə qarşı 215 rəyin əksəriyyətilə qərar verdi ki, “terrorun zəm və təqbihinə dair olan təklifi mütalifə və müzakirə etmək maddəsi Duma vəzaifinin xaricindədir. Bu surətlə Duma məzkur məsələ haqqında bir növ bitərəfliyi iltizam edib bəyani-əfkardan istinkaf etdisə də, şübhəsizdir ki, Dumanın bu hərəkəti nə sağlara və nə də hökumətə xoş gəlmədi... Zətən ötədən bəri iki bir-birinə təmamilə zidd olan firqə II Dövlət Dumasının dağıdılmasını istiyorlardı. Bunlardan birisi başçıları Pruşkeviçlər, Kruşevanlar, Bobrinskiilər olan monarxistlərdir. Bunlar keçən ay Moskvada ictimaiyyət orada şəşəli mövkiblərlə qüvvətlərini aləmə göstərmək istədilər. Lakin nəticə məmullarının xilafına çıxdı. Aləm bunların qayət qüvvətsiz və zəif bulduqlarını anladı. Bunların ümid etdikləri yüz minlərcə cəməət yerinə mövkiblərinə beş-altı mindən ziyadə iştirak edən adam bulunmadı. Bununla bərabər Dövlət Dumasının dağıdılması üçün bunlar orada əllərindən gəldiyi qədər bağıraraq çağırdılar. Dumanın dağılmasını arzu edən digər firqə isə sosial-demokratlardır. Hökumət monarxistləri himayə etdiyi halda bunların Rusiyada ictimaiyyəti razi olmadığından bunlar da məmaliyə əcnəbiyyətdə diyarbədiyar dolaşaraq, nəhayət, ingilis hürriyyətinə bilistifadə London şəhərində ictimaiyyət bildilər. Bu ictimaiyyət Dövlət Dumasının sosial-demokrat əzaları iştirak etdiyi kimi məclislərinə İtaliyadan məşhur rus ədibi Qorki dəxi gəlmiş idi. Bunları rus hökuməti xəfiyyələri fəvqəladə bir diqqətlə təqib və təcəssüs etməklə bərabər müzakirələrinin nədən ibarət bulunduğunu iyəcə anlaşılamadı. Lakin bunlar da ayrı bir nöqtəyi-nəzərdən şimdiki Dumanın davamını istəmirdilər. Hətta Peterburq şəhərinin Dumadakı vəkil Aleksinskiinin şu Londra ictimaiyyətində “Böylə bir Duma bizə lazım deyildir” dediyi məlumdur. Bu kibi əhval göstərirdi ki, əqsayi-eser

firqələri kadetlərə rəğmən Dumanın bəqa və davamı uğrunda hərəkatı-mötədilanədə bulunmayıb tərifi-ıfratpərvəranəyə sapacaqlar. Lakin ən ziyadə “böylə Duma lazım deyildir” – deyib qeyli qal çıxaranlar sağlar idi. Axirüləmr bu Dumanın hökumətə də lazım olmadığı anlaşılaraq II Duma, iyunun üçündə südur edən iradəyi-imperatori ilə yeni intixabata qədər tətillə olundu.

* * *

İran haqqında, İran inqilabı haqqında da bir fikir edinmək istəyirik. İran inqilabı bir inqilabi-təzəlzüldür dedik. Bu təzəlzülün nəticəsi isə İranın bu an bir kaos, bir həyula halına girməsidir. Məlum, ya həyula hər bir şəkili-müəyyəndən mübərdir. Şekli olmayan bir maddəyi tövsif və tərifi nə qədər müşkül olduğunu təsəvvür buyurunuz. Nə qanuni-əsasidə bir şəkili-müəyyən var, nə intizami-daxilidən məhrum olan məclisi-millinin mücahidatından bir nəticə və nə də ruhsuz, odsuz olan “Məclis” qəzetəsində yazılan şeylərdən bir mənə çıxarmaq oluyor. İkidə, birdə şəhərlərdə ixtilallar, gurultular, patırtılar, tətillər oluyor, dükan-bazar bağlanıyor. Xalq postaxanalarına, teleqraf başlarına qoşuyor, səbirsizliklə Tehrandan bir xəbər gözlüyor. Sonra bir teleqraf gəlir ki, şah “qanuni-əsasini”yi imzaladı. Anlamıyoruz ki, bu qanuni-əsasini kaç dəfə daha imzalanacaqdır! Hökumət bir gün məşrutə, bir gün məşruə oluyor, daha sonra nə məşrutə və nə də məşruə oluyor. İran həyulayı-ixtilaliyyəsi içində xəyal-məyal seçilən bir şey varsa, o da köhnə təbəqənin onqazitəzəlzülü altında qalmaqdan qorxan müstəhasələrin çapalayaraq durması, yəni hənzə canlı, zihəyat bulunmasıdır. Bu müstəhasələrin ön irisi şimdiki sədr-əzəm Atabəgi-Əzəm Mirzə Ələsgər xandır. Bu müstəhasəyi-istibdad Paris muzexanalarını təzyin etmək lazım gəlir-kən İran torpağına nəql olundu. İranın bütün əsari-ətiqəsi şimdiki qədər heç bahasına gəmilər dolusu ilə Firəngistana nəql olunurkən, şimdiki İran ayılıb əsari-ətiqəsini, müstəhasələrini artıq Avropaya vermək istəmədiyindən Atabəyin öz muzexanalarında bulunmasına lüzum gördü. Məhəmmədəli şah məiyyətilə düşündü, daşındı, ətrafında guya adam qəhətliyindən naşi Atabəy əzəmi nəzdinə cəlbə məcbur oldu. Nə qədər ki, Atabəy İran torpağına əyaq basmamışdı, İranda təcəddüdət və islahati-nizami dairəsində yavaş-yavaş gurdusuzca, qansızca yolunda davam ediyirdi. Lakin bu müstəhasəyi-

əzimə İrana daxil olur olmaz, hər tərəfdə ixtilal atəşləri alovlanıb bu atəşlərin hərərəti ilə sair müstəhasat da yenidən canlanıb rollar oynamağa başladılar... İran gəmilərindən daima və rus gəmilərindən də keçən ay tətillə nəticəsində müvəqqətdən məhrum olan Kasp dənizinin üzərində günün birində “Baryatinski” adlı bir vaporun hərəkət etdiyi göründü. Bu vapor Petrovsk şəhərindən İrana qayət mühüm bir müstəhasə nəql ediyordu. Eyni zamanda Bakıda bir müstəhasə muzesi bina etmək istəyən İran mücahidləri səhvən Mirzə Abbas xanı Baryatinsk gəmisində səyahət edən müstəhasəyə bənzərək bu zatı yaraladılar... Lakin ötədə Baryatinski gəmisi kəmaliməniyyətlə Ənzəliyə vasil oldu. Ənzəli cəmaəti isə müstəhasənin hənzur canlı olmasından təvəhhüş edərək gəmiyi tufənglə, xəncər-bıçaqla qarşılayıb iskləyə yanaşmağa müsaidə etmədilər... Sonra işo Məclisi-milli müdaxilə elədi. Məclis Ənzəli cəmaətinə dedi ki, İran paytaxtin böylə bir müstəhasə ilə zinətlənməsi əlzəmdir. Ənzəlilər məclis əzasına etimad edib ona yol verdilər...

Bir müddətdən sonra çətdik ki, Atabəy Əzəm yenidən Məhəmmədəli şah tərəfindən sədr-Əzəm nəsb olundu və yeni bir kisvə ilə məclisi-milliyə gəlib məbusanə dedi ki, mən artıq mamut müstəhasəsi degiləm, şimdiki fil oldum. Xortum və dişlərimə diqqət ediniz. Bunlar istibdad dövrünə aid şəkildən çıxıb hürriyyətlə təbəqəsinə məxsus bir hala girmişdir. Mən də hürriyyətlə və məşrutyyətlə dövrü məxluqatından oldum... Artıq mamut kibi vəhşilik etməyib fil kibi yük daşıyacağam. Məclis də buna inandı.

Nəticədə, İran müstəhasələri hər tərəfdə canlandılar, canlandılar da, cəmaətin başına bəla kəsildilər... Hər tərəfdən bir vaveyladır qopuyor, hər tərəfdə bir vəhşətdir hökmfərma oluyor. İsfahan, ağayi-Nəcəfilərin, Şiraz Qəvamülmülklərin, Axund Hacı ağa Möhsünlərin, Azərbaycan əkinçiləri Hacı Məhəmməd Tağılərin Təbriz xalqı şahın imarətində guya həbs olunan Qaradağlı Rəhim xan və oğlu övnəsinin, Ənzəli Ərfəüssəltənələrin, Zəncan Əsədüddövlələrin, Xorasan Əsəfüddövlələrin zülm və istibdadından bizardırlar.

Rəştə, Qəzvinə varıncaya qədər bütün İran şəhərləri şuriş və ixtilal içindədir. Səbr və təhəmmülü qalmayan cəmaət çox yerlərdə vəhşətamiz hərəkətə məcbur oluyor. Təbrizdən qovulan müctəhid Mirzə Həsən yaxayı ucuz qurtardı. Əxirən Hacı Qasım Ərdəbili adlı xəsis bir tacir yenə köhnə üsul ilə buğdanı anbarlara həbs edib xəxairin bahalanmasına çalışmaq istiyordi. Kəndisinə bu xüsusda bəzi

ixtiratda bulunan əncümən əzasını təhqir etdiyindən xanənin pəncərəsindən çiyə atılıb nəşi təhəvvürə gələn cəmaət tərəfindən parça-parça edildi.

Lakin İran ölkəsinə açılan yaraların ən təhlükəlisi Girmənşah ilə, İrəvan sərhədinə yaxın Maku xanlığından gəliyor. Luristan hakimi olan şahın bəradəri Salarüddövlə həm İrana, həm İranın qanuni-əsasisinə, həm mənsub bulunduğu xanədanı-qacariyə xəyanətdə bulunaraq, elani-üsyən edib başına 20000 qədər əşqiyyə cəmilə bütün o tərəfləri bir hərə meydanına çevirmişdir. Bu son teleqraflara görə guya Tehrandan göndərilən əsakir hökumətə qarşı müqavimət etməyərək ricət ediyormuş... Maku xanlığına gəlinə İran hökumətinin burada şimdikiyə qədər heç bir tədbir ittixaz etməməsi ciddi şayinə-təəssüfdür. Bilinmiyor ki, Səniüssəltənələr, Səddüddövlələr, Təbatəbailər, bu xüsusda nə düşünüyörlər. Halbuki, burada məsum olan bığərə cəmaətin qanları sel kibi axıyor. Arvad-uşaq vətəndən dərbəddər düşüb min məsaib içində hüdudu keçərək, rus torpağına iltica ediyörlər. Şu Maku xanlığı müsibətlərində, şu hövlənak faciələrdə İqbalüssəltənələr, İzzətülləh xanlar, Əliəkərbərxan Əkrəmüddövlələr, Pənah xanlar bir taqım şübhəli rollar oynayırlar. Bunların ən ədəbsizi, ən xunxarı isə keçənlərdə Makudan tərd olunan Murtuzaquluxandır. Bu hərif gəlib 40 günə qədər İrəvanda qaldıqdan sonra başına min qərib kürd topladı və bunlarla yenidən Makuya övdət edib Makuyi mühasirə etdi. Nəticədə əhaliyə edilməyən zülm və sitəm qalmamışdır. Aldığımız xəbərlərə görə əhalidən və hürriyyətlə mücahidlərinədən beş yüzə qədər adam qırılmışdır ki, bunların içində millət mücahidi məşhur Həbibbəy Asinli də şəhid olmuşdur.

Bütün bu əhvaldan İran müstəhasələrinin hənzur canlı bulunaraq İran ölkəsinə anarxiyyə təriqilə məhv və inqiraz uçurumlarına sürüklədikləri anlaşılıyor... Lakin eyni zamanda da hər tərəfdən bir “Ya sahibüzəman!” fəryadıdır qopuyor.

Ə.H.

“Füyuzat”, 1907, №19

İNTİQAD EDİYORUZ, İNTİQAD OLUNUYORUZ

Şərqi-islam bir-iki əsrdən bəri Türkiyədə yeni türklərlə Sultan Həmid idarəsinin müsadimatına və İranda keçən sənədən asarını göstərən tərəqqipərvəranın mücahidatına gəlincəyə qədər başdan-başa bir bətaət və ətələt aləmi idi. Heç bir tərəfdə sədrə şəfa verəcək bir əsəri-foaliyyət, bir həyat görünmüyordu. Bu dövrün adına “Xabi-qəflət” dedilər. Əgər ötədə-bəridə ortaya Avropa elmi ilə, Avropa ədəbiyyatı ilə pərvərişyab olmuş bir neçə müsəlman çıxmaydı, ehtimal bu “xabi-qəflət” bir xeyli müddət daha davam edəcək idi. Əcəba şimdi biz xabi-qəflətdən oyandıqımı? Xeyr! Biz ancaq “xabi-qəflət”lə mübarizəyə başladıq. Alati-mübarizəmizdən biri də intiqaddır. Nəyi intiqad? Hər şeyi! İstər o şey yaxşı, istər fəna olsun. Hər şeyin yaxşılığını, ya fənalığını ancaq intiqad sayəsində meydana qoymaq olur. Məsələn, Musa Tahirovun qafiyə xatirəsi üçün söylədiyi mənalı-mənasız sözlər intiqad olunur-olunmaz onun mahiyyəti-şəxsiyyəsinin də nə olduğu öz sözləri ilə, öz cavabları ilə meydana çıxmadı mı? Burada xatirimə bir vəqə gəlir. Bir gün dostlarımdan, daha doğrusu, dost bildiyim zəvatdan biri bir məclisdə dedi ki, “Yaponiya Amerikadadır”. Ehtimal, dostum əxirən sərzədə zühur olan Yapon-Amerika ixtilafı münasibətilə böylə bir xətayə düşər olmuş idi. Biz bəyin səhvini düzəldərək dedik ki, “Ay oğul, Yaponiya Asiyadadır”. Biz məclisdən çıxdıqdan sonra bəy əfəndi haqqımda demiş idi ki, “Ə.H. şarlatanın biridir. Nə gimnaziyada, nə də universitetdə oxumamışdır. Tibb darülfünunda professorluğu söylə dursun, heç o darülfünunun qapısını da görməmişdir. Yalandan həkimlik edərək verdiyi əlaclarla bir kaç adam öldürdüyünü hər kəs bilir və i.a”. Şimdi vəlov ki, bu sözlər doğru olsun. Bunun “Yaponiyanın Asiyadamı, yoxsa Amerikadamı” bulunmasına nə dəxli vardır... Musa Tahirova diyorlar ki, fərrəq deyil, firqədir. Çingiz moğol və türk hökmdarıdır, İran hökmdarı deyildir. Musa Tahirov deyir ki, “Əhməd Kamalı iki-üç adam çağırmışdır, Qafqaz çağırmamışdır!” Əgər İngiltərənin Kembric, ya Oksford darülfünunununda bir neçə alimi-müstəşriq Qarabağ yanlış şivəsində qafiyəbazlıq öyrənməklə ingilislərin bütün-bütün cahangir bir millət olacaqlarını dərk edib, Musa Tahirovu sənəvi bir kaç yüz min manat maaş ilə Qarabağın fərəhəfza yaylalarından İngiltərənin sisli-dumanlı havalalarına o sənəti təlim üçün dəvət etsələr, Tahirov onlara əcəba nə cavab verəcək?.. “Əfəndi-

lərim, ingilis kralı Edvard cənabları ilə vükəlasından və Londra parlamentinin cəmi əzasından başlayıb Birminham, Liverpul və Mançester fabrikalarında işləyən axırıncı əmələyə qədər cümlə İngiltərə xalqı dəvətnamənizə vəzi- imza etmədikcə bəndeyi-aciz məmləkətinizə ayaq basamammı” deyəcəkdir?.. Sədədə rücu edəlim. Əvət intiqadla hər şeyin mahiyyəti meydana çıxıyor. Kim bilir, daha nələr meydana çıxacaqdır? Biz ata-babalarımızın “hökəmiyyət” deyər satdıqları sözlərdən, “təriqi-nicat” deyər tutduqları yollardan, “milli” deyər geyindikləri libaslardan çıxmaq istəmiyoruz. Lakin bu sözləri, bu yolları, bu libasları bir kərrə hədiyeyi-tənqidədən keçirəcək olursaq, əksərisinin bu günə qədər ətələt və bətaətdən başqa bir şeyə yaramadığını görüyoruz. Başlayalım, “hökəmiyyət” deyər satılan sözlərdən bir kaçını zikr edəlim:

“Çirkabə daş atma, üzərinə sıçrar!”

“Tiz rəftar olanın payinə dəmənlə dolaşar!”

“Bədərya dər mənafe bişomar əst,

Əgər xahi səlamət dər kənar əst”¹.

Sadi

və i.a. Bizə dedilər ki, “Çirkabə daş atma, üzərinə sıçrar!” Biz də bu sözü bir hikmət zənn edərək atmıyoruz. Lakin bir müddətdən bəri, ələlxüsus “İrşad” və təkfir edilən “Molla Nəsrəddin” qəzetələri bağlandıqları günlərdən bəri² ətrafımız çirkablarla dolmağa başladı. Bu çirkabların qoxusu, üfunəti getdikcə artıyor. Oralardan süüd edən miyazmalardan insanlar xəstələnir, qırılıyor, nə edəlim? Ata-baba sözüne itaətdə davammı edəlim? Xeyr əfəndim! Belə olmaz.

Çirkablara daş atmalıdır, həm də doluncaya, yox edilincəyə, ortadan vücudları qaldırılincaya qədər daş atmalıdır, mümkün qədər böyük daşlar atmalıdır, qayalar yuvarlatmalıdır. Daş, qaya kafi deyildir. Oraları tibbin tövsiyə etdiyi zəhərli-zəhərli mikroböldürücü məvaddi-əfniiyyə ilə doldurmalı, üzərinə neft qazı tökməli, sonra da

¹ Tərcüməsi: “Dənizdə mənfəət saysız-hesabsız, Əgər salamatlıq istəsən, səhildədir”.

² Təşəkkür olunur ki, “Molla Nəsrəddin” yenə açılıb mücahidatı ilə imdadımıza yetişdi. “İrşad” rəfiqi-möhtərəmimizin də istifadəgahi-ümumidə yenidən nəşri-ənvari həqq və həqiqətə müvəffəq olmasını cənabi-həqq ilə Əhməd bəy Ağayevdən təmənnə edəriz.

atəş yağdırmalı, ta ki, üfunətindən, üzviyyati-sarıyyəsindən bir əsər qalmasın! Fədai lazımdır, fədai! Yuxarı sıçrayan murdarlıqlardan qorxmayan fədai! Türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli, Avropa qiyafətli fədai! İngilis, amerikan kibi tizrəftar, yeni yaponlar kibi kütahdamən fədai! Çünki bu dövr kütahdamənlər, tizrəftarlar dövrüdür. Damən qısaldıqca, heç bir vaxt tizrəftar olanın payınə dolaşmaz. Uzun damənlərdir ki, tizrəftarların, hətta ahəstərovların belə palərinə dolaşır. Dəmir yol, avtomobil, velosiped, telsiz teleqraf dövrü olan bu dövrdə prins Verqezenin İtaliya avtomobili sayəsində Pekin ilə Moskva arasındakı məsafəni 47 gündə teyy etdiyi, “Defore”nin on, on beş saatlıq məsafədən istədiyi dəqiqədə istədiyi adamla telsiz telefon vasitəsilə görüşə bildiyi, Parisdə “Lomir” firmasının nişasta hübubatından bilaistifadə ani-vahiddə cümlə əşyanın rəngləri ilə bərabər fotoqrafını almağa müvəffəq olduğu və əlhasil, zaman və məkanın hər cəhətlə bu qədər qısaldığı bu günlərdə... ata-babalar sözü olan “Tizrəftar olanın payınə damən dolaşır” kibi bir zərbi-məsəl ən xəfif bir intiqada belə qarşı duramayacaq. Böyük bir qələt olduğu təhqiq edir. Sözü dəyişməli, belə deməlidir:

“Diraz damən olanlar, tizrəftar”, hətta ahəstə rəftar belə olamazlar, olamazlar da. Koreyalılar kibi hürriyyətlərini də, istiqlallarını da, imperatorlarını da qaib edərlər, edərlər də. Yer yüzündən yavaş-yavaş nabad olmağa məhkum olurlar. Koreya imperatoru da Qarabağ şairlərinin kralı Musa Tahirov kibi diyordu ki, mən uzun damənli milli əlbəsəmdən əl çəkməyəcəyəm, qısa damənli kəsirül-ədəd əsgərlərə uzun damənli qəlilül-ədəd əsgəri tərcih edəcəyəm... Nasıl ki, Musa Tahirov əski şairlərin ufaq, fəqət dilgüşa şeir qitələrinə uzun qafiyəli kəlalavər əski mənzumələri tərcih ediyor... Nəticə nə oldu? Nəticəni Koreya paytaxtı Seuldən iyulun 7-də çəkilən teleqraflar aləmə xəbər verdilər. Xəbər verdilər ki, tizrəftar olmaq üçün vaxt və zaman ilə avropalılar kibi qısa əlbisə geyən markiz İto imperator Ey Xunqun uzun ətəklərindən yapışib taxtından, yeddi yüz sənəlik taxtından sürüklədi, yerə saldı, həqq-hökmdaridən əl çəkdirib, yerinə yaponların hər əmrinə baş əyəcəyəm onun oğlunu oturtdu... Bəhanə də bilirmisiniz nə idi? Bəhanə bu idi ki, nə üçün Koreya imperatoru keçən sənədən bəri Yaponiyanın həqqi-himayəsini qəbul etdiyi halda Lahidə qısa əlbisəli millətlərin, bir tərəfdən Karneçinin milyonları sayəsində kəmalı-dəbdəbə ilə sülh sarayının təməl daşını ataraq,

digər tərəfdən də o sülh naminə dürlü-dürlü komediyalar oynaya-raq, təşkil etdikləri məclisə, prins Yunqun təhti-rəyasətində uzun damənli bir heyəti-mürəxxəsə göndərdi? Şimdi alınan xəbərlərə görə Lahi konfransından qəti-ümid edən prins Yunq vətənin istiqlalı uğrunda bir-bir Avropa və Amerika hökumətlərini ziyarət edib, yapon himayəsi namilə giriftar olduqları osarətin əleyhində protesto edəcəkmış. Lakin şübhə yoxdur ki, hökumətlərin Koreya mürəxxəsələrinə verəcəkləri cavab bu məaldə olacaq:

“Əzizim korcyahılar, madam ki, bu qədər hürriyyət və istiqlal həvəskarı idiniz, nə üçün vaxt və zaman ilə bizim kibi qısa əlbisə geyinməyə rəğbət etmədiniz? Yəni başınızda yaponların nə qədər sürət və əcələ ilə qədim uzun əlbisələrini Avropa qiyafətinə təbdil etdiklərini görmürmidiniz? Şimdi iş işdən keçmişdir. Nafilə yerə hürriyyətdən-filandan dəm vurmuyunuz!.. Vadiyi-cəhalətdə puyan olaraq ittifaq və ictimai orqanizasiyalarından bixəbər qalan Koreya əhalisinin üsyanlarından, ixtilallarından da bir nəticə hasil olmayacaq. Çünki şimdiki halda hər təşəbbüslərində palərinə uzun damənlər dolaşacaq! Qəribədir, hər bir millətin ibtidayi-təcəddüdündə hökmdarlar daima uzun damənli libaslardan qorxmışlardır. Rusiya imperatoru Böyük Petro bu xüsusda o qədər ifrata varmışdı ki, hətta uzun saqqallıların dəxi tərəqqiyə mane olmasından qorxuyordu. Qorxduğu üçün soqakda uzun saqqallı bir kəndli mujikə dəxi rast gəlsə, dərəqəb məyyətinə onun saqqalının kəsilib qısaldılmasını əmr edirdi... Tərəqqiyə mane olan uzun əlbisəli yeniçəri əsakirini qətliam etdirən Sultan Mahmuddan sonra Osmanlı hökmdarlarının cümləsi bütün əsgərləri ilə bərabər Avropa qiyafətində bulunuyorlar. Xəlifə ruyi-zəmin olan Sultan Həmid bu gün geyinməkdə olduğu Avropa sitrə pantolonunu, Avropa boyunbağı ilə qulalı kömləyini, Sultan Mahmuddan əvvəlki əcdadının uzun Asiya əlbisələrinə təbdil edəcək olursa, Koreya imperatoru kibi təxti-şövkətindən endirildi, xəl (bu kəlmə İstanbul təbabətində yasaq edildiyi üçün aləmi-siyasətdə əhyasını əlzəm gördüm) edildiyi gündür. Lakin Koreya imperatorunun taxtdan endirildiyi və Sultan Həmidin taxtında bərqərar qaldığı sadə, birinin diraz, digərinin kütah damən olduğu üçün degildir. Zavallı Ey Xunq axır zamana qədər Çin və Macin Sədilərinə inanaraq İran bürokratiyası kimi “Əgər xahi səlāmət dər kənar əst”¹ fikrinə zahib olmuş və səvahilini kiçik bir flot, bir donanma ilə olsun

¹ Tərcüməsi: “Əgər səlāmətlik istəsən, səhildədir”.

müdafiyyə lüzum görməmişdi... Sultan Həmid isə bir az gec də olsa, bu gün bəhri-mühitdə mühib bir müsadiməyə hazırlanan yaponlarla amerikalılar kibi anladı ki, səlamət kənarında olmayıb, “əgər xahi səlamət dər bəhr əst”¹. Sultan Həmid bunu nəhayət anladı, anladı, çünki Yunan müharibəsində qalib gəldiyi halda nə üçün Krid cəziresini qaib etdiyini öz gözü ilə gördü. Zətən bu axır zamanlarda Sultan Həmidin politkasında ufaq bir fəaliyyət əsəri görünməyə başladı. Osmanlı əsakiri Makedoniyadakı əşqiya çətəllərini imhada bir müvəffəqiyyət göstərir. Eyni zamanda Babi-Ali Atinadakı yunan hökumətinə şiddətli bir nota verib, yunan zabitlərinin təbdili-qiyafətlə əşqiya çətəllərinə rəyasət etdiklərindən naşi protesto ediyor, protestosunu hökumətlərə bildiriyor. Bitlis vəqəəsində bəzi hökumətlərin vəkillərini iskat ediyor. Babi-Ali gömrüklərini bir az islah ilə əmtəci-əcnəbiyyədən alınan rüsumu yüzdə üç nisbətində təzyidə müvəffəq oluyor. Bunu düvəli-ənəbiyyə, hətta Fransa məclisi-məbusanı belə təsdiqə məcbur oluyor. Digər tərəfdən Türkiyənin daxili politkasında da bir az nüfuzunun təzayüd etdiyi görülüyor. Sultan Mahmud zamanından bəri kiçik bir hökuməti-mümtazə halına girən Samos (Sisam) bəyliyinə əhalisi İstanbula bir heyəti-mürəxxəsə göndərib prins Konstantin Karateodorinin əleyhində şikayət ediyor. Lazım gələndə tənbihatı almaq üçün Karateodori İstanbula cəlb olunuyor. İxtilallardan, üsyanlardan bizar olan Yəmən əhalisinin də hərəkəti buna müşabəhdir. Bu əhali dəxi İstanbula bir heyəti-məbusə göndərdi. Heyət hüzüri-şahanəyə çıxarıldığı zaman Sultan bunlara Yəməndə ümuri-idarə, maliyyə, ədliyyə və zəbtiyyəcə islahat icra etdirəcəyini vəd etdi. Bir az keçmədən ülumi-şəriyyə və hüquqi-üləmayi məşhuresindən Mahmud Əsəd əfəndi ilə Sabit paşanın təhti-rəyasətində bir islahat komissiyonu İstanbuldan Yəmənə ezam olundu. Bütün bu əhval və vüquat İstanbul politkasında bir fəaliyyətin başladığına dəlalət ediyor.

Şübhəsiz, Sultan Həmid əhvali-zamanı düşünməyə başlayıb bir çox şeyləri yavaş-yavaş anlamağa müvəffəq oluyor. Anlamadığı bir şey varsa, o da yeni türklərlə barışmaqla məşrutə və qanuni-əsasının lüzumudur. Əgər ömrünün axırında olsun, mərhum Müzəffərəddin şah kimi bunu da anlayacaq olursa, bütün günahlarını əfv etdirib son nəfəsdə iman ilə getmək və tarixdə bir yeni nam buraxmaq kəndisinə nəşib və müyəssər olur.

¹ Tərcüməsi: “Əgər səlamətlik istəyirənsə, dənizlərdədir”.

Sultan bu günlərdə İrana doğru bir ətfi-nəzər edib görməli idi, nə qədər əmiq bir hissi-şükran ilə bu məmləkətin əhalisi qanuni-əyasi və məşrutənin sənəyə-dövriyyəsi münasibəti ilə məğfur Müzəffərəddin şahın namını təzkir ediyorlardı. Cəmadis saninin 14-cü günü iranlılar üçün ilələbəd bir eydi-hürriyyətdir. Çünki keçən sənə eyni gündə Sahibqıran qəsridə şahı-məğfur hürriyyət və məşrutəyə dair olan dəstxətti-mübarəkini elan etmişdi. İranın əsrlərcə, qərinelərcə, dünyalar durduqca səadət və hürriyyəti-tammə içində bu eydi-mübarəklə kamyab olmalarını əz dil və can təmənnə edəriz, edəriz də yenə əlimizdən gəldiyi qədər İrana və iranlılara bütün aləmi-islam ilə bərabər qüsurlarını söyləməkdən çəkinməyiz. Bizim kimi ümum sair türklərin İrana olan məhəbbəti İranın şimalən həm türk, həm müsəlman, cənubən də ancaq müsəlman bulunduğu üçündür, yoxsa sadə farslıq üçün deyildir. İran farsları ilə bərabər bədəni-ümumi İslamda bir üzv bulunduqca bizim ona riayətimiz bər kamaldır. Lakin farslar İrani özləri ilə bərabər vücudi-İslamdan ayrı bir şey hesab etməyə və məzahibi-islamiyyənin heç birinə qonaət etməyə, yenidən Zərdüştü “təqdisə” və mədəniyyətini ehyaya qalxıdıqca bizim onlarla heç bir əlaqəmiz olamaz. “Füyuzat”ın tutduğu yol türklük, müsəlmanlıq və avropalılıqdır. Türk hissiyyəti ilə mütəhəssis, islam dini ilə mütədəyyin və Avropa mədəniyyəti-hazirəsilə mütəməddin olmaqdır, yoxsa farslaşmaq, Zərdüştün sönmüş mədəniyyəti ilə mədəniləşmək deyildir. Şəhərimizdə farsı lisanında çıxaraq üstüörtülü bir Şərq bürokratiyası qoxusu nəşr edən “Həqayiq” məcmuəsi “Həblülmətin” cəridəyi-mötəbərəsindən ibrət almalı idi, anlamalı idi ki, farslığın, fars lisanının, fars əfkarının meydana-ictihadi İranın cənubu ilə, Belucistan və Hindistandır, yoxsa Azərbaycan, Qafqaz, Rusiya və ələlümum Baykal gölündən Afrika Səhrayı-kəbirinə qədər imtidad edən türk aləmi-müəzzəmi deyildir. Nəfilə yerə “Həqayiq” məcnun olan “islam həkimi”nin bədəni-islamda Türkiyəni sər ittax etdiyinə içərilir. Bu gün məcnunların deyil, bütün aləmi-İslam aqillərinin belə özlərinə ümumən bir rəisi-dini-ruhani ittax etmələri lazım gəlsə, o rəisi İstanbulda arayacaqlarına “Həqayiq” mühərrirləri şübhə etməməlidirlər.

Bir də məcnunlar intiqad ediləməzlər. Məcnunları ancaq müalicə edərlər, Məcnunu intiqad müntəqidin öz cinnətinə dəlalət edər. Burada intiqad caiz isə məccanini təsvir edən mühərrirə rəcə ola

bilər. O halda bu kibi mühərrirlərdən tələb olunur ki, təsvir etdikləri məcnunları həqiqilə məcnunlara bənzətsinlər. Qələt hiss və xəyalə mübtələ olan bunlara zəbtsiz, rəbtsiz sözlər söyləmə bilsinlər. Ədəbiyyatda təsvir edilən məcnunun sözlərində “Ədəmi-rəbti-məani”yə, bəlkə olsa-olsa irtibat və intizami-məaniyə etiraz olunur... Əgər “Rəfi-iştibah” mühərriri ağıllı ola-ola mühərriri deyil, mühərririn təsvir etdiyi islam həkiminin özünü intiqada qalxışmışsa, demək ki, onun məcnun olmayıb aqıl bulduğuna gizlicə qənaət hasil etmişdir. Bunu anlama biləcək qədər bir əsəri-zəka göstərdiyindən naşi “Həqayiq” mühərririni təbrik edəriz. Çünki aləmi-İslamı müayinə və mütalihə xüsusunda İslam həkiminin aqıl və salimüş-şüur bulduğuna biz də qane olduğumuz üçün əfkarını “Füyuzat”a dərc edirik. Ancaq aqıl sözünü əql və məntiq, elm və fənn qüvvətilə tənqid etməlidir; əğraz və hissiyyati-təəssübkarane ilə deyil! “Rəfi-iştibah”ın isə hər sətirdən qərəz və təəssüb qoxusu gəlir.

“Məcnun və Leylayi-İslam” osmanlılıq, iranlılıq, ya əfqanlılıq nöqtəyi-nəzərindən deyil, islamiyyəti-ümumiyyə nöqtəyi-nəzərindən yazılmışdır. Binaənəleyh intiqad da o nöqtəyi-nəzərdən yürüdülmək lazım gəlir. “Həqayiq” mühərriri deyir ki, “Behökmi iraniyyə çənd səfheyi “Həqayiq”ra be intiqad və izahi an negarişat məxsus midarim...”¹ Biz zətən şübhə etmiyorduk ki, bəzi iranilərdə islama, islamiyyət nəzərilə baxmağa istedad yoxdur. Çünki “atavizm” (irsiyyəti-bəidə) icabatı ilə əfkar və mənevyyatları ərəbin, türkün zərbəyi-islahlara rəğmən fursi-qədim mədəniyyətindən xilas olmamışdır. Lakin “həkim-iraniyyə”lə də mütalihə yürütmənin bir yolu var. Halbuki, baxınız bu “hökmi-iraniyyə”lə mühərrir əfəndi nələr, nə cövhərlər yumurtlıyor:

“Həkim-e-slame”ma... islamra be yek nəfər məriz təşbih kərd... qafil əz anki məzhəb pa nəmitəvan be yek nəfər adəm təşbih kərd və bedü nəsbəte-mərez dad...”²

Mühərrir görünür ki, intiqada yönəltdiyi əsəri heç diqqətlə oxumamışdır belə. Çünki “Füyuzat”ın 258-ci səhifəsində yazılan budur:

– Qız... mən “İslam dini” deyiləm, mən “İslami-siyasi”, daha doğrusu, “İslami-coğrafi”yəm...

¹ İranlılığın naminə bir neçə səhifə “Həqayiq”i tənqidi surətdə və şərhilə çap edirik.

² Bizim islam həkimimiz... İslamı bir xəstəyə oxşadıb. O başa düşür ki, məzhəbi bir adama oxşatmaq olmaz, nə də xəstəliyi ona aid etmək olmaz.

Şimdi burada “Yek nəfər adəm”ə təşbih edilən maddeyi-dinmi, məzhəbmi, yoxsa məchul bir mərezi-ətələtə düşər olan ümmi bir heyəti-ictimaiyyəti-siyasiyyəmi?

Halbuki müsəbihət şöylə dursun, bir heyəti-ictimaiyyənin sosiologiya elmi nəzərində bir fərddən – bir nəfər adamdan fərqi belə yoxdur. Nə yapalım ki, “Həqayiq” mühərriri elmi-ictimaədən, elmi-ruhi-ictimaədən qətiyyə qafil bulunuyor. Əzizim mühərrir! Həkim-i-islamı intiqaddan əvvəl bir az Herbert Sperserin sosiologiyasını, psixologiyasını mütalihə etməli idin. Və ya heç olmasa Draperin “Avropanın tarixi nəşvü nümayi-əqli”sini oxumalı idin. Oxumuş olsa idin, bilərdin ki, bu tarixdə bütün heyəti-ictimaiyyətlərin nəşvü-nümaları, təkamülləri, zəval və inqirazları ayrı-ayrı fərdlərin əhvalına təşbih edilərək tərif olunmuşdur. “Həqayiq”in sözlərində asari-təəssüb və qərəz olmasa idi, bu vüqufsuzluqlar, bu məlumatsızlıqlar əfv oluna bilirdi. Qərəz və təəssüb hissi ilə “Həqayiq”in atidəki sözlərində əyandır:

“Hiç vəqt Osmani-ra bəraye-İran sər nəmitəvan qərar dad və İran-ra be cəhətc Osmani qəlb... Kəlmeye-eslam əst kc, anha ra ələz-zaher be yek surət dər-avərdə, dər təhte-yek esm müərrəfi minə-mayəd. Bəli dər surəti ke, bequim İran məriz əst, Osmani dər haləte ehtezar əst və i.a...”¹

Görünür ki, “Həqayiq”in dərdi “Məcnun və Leylayi-İslam”da Türkiyənin sərəqərar verildiyidir!.. “Haləti ehtizarda” olan bir hökumət nasıl baş ədd oluna bilirmiş?! Əzizim, aləmi-islam başdan-baş, Fasdan Cava cəzirəsinə qədər nəümid bir halda isə, bu aləmin içində diri, canlı, mətin, qəvi, qəviül-şəkimə, ümidbəxş nicat bir dövlət varsa, o da ancaq və ancaq Türkiyə dövlətidir. Bərrən milyondan ziyadə şəci və müntəzəm bir əsgərə; bəhrən olduqca bir donanmaya, şəhərlər arasında bir kaç bin kilometro dəmir yollara, şəhərlərdə və qəsəbələrdə novüsuli-mütəədid, məkatibi-müntəzəməyə, olduqca bir mətbuaata malik olan Türkiyə dövlətidir. O Türkiyə dövləti ki, İranın yüz sənəlik uyğusu (dahasını söyləmirəm) müddətində xaricdən aləmi-İslama gələn bütün sədəmətə yeganə olaraq köksünü gərmişdir. Zətən İslamın bu üçüncü dövrü türk dövrüdür. İslam türklüklə

¹ Heç vaxt osmanlıyı iranlıya baş, iranlıyı isə osmanlıya ürək hesab etmək olmaz. Zahirən islam kəlməsidir ki, onları bir sifətə gətirib və bir ad altında da onları tanıdıb. Əlbəttə, əgər deyək ki, İran xəstədir, osmanlı da can üstədir.

payidar oluyor, aləmi-islamda Hinddən Misrə qədər İran da daxil olduğu halda nə qədər müstəqil və nimmüstəqil hökmdar varsa, həman cümləsi türk nəslindəndir, içlərində bir fars yoxdur. Çünki hökm və idarə edə bilmək bir müddətdən bəri türklərə vergi olmuşdur.

Qaldı ki, “kələmeyi-islam əst ke anha-ra ələz zahir be yek surət dəravərdə”¹ cümləsi, bu cümlə ancaq Zərdüştü tədqis edən bir farsın ağzından çıxa bilər, yoxsa hər müsəlman bilir ki, “Əl-möminunə üxvətun və binaənəleyh müsəlmanlar arasındakı qardaşlıq zahiri bir şey olmayıb, batiniyədir də!.. Zöhhak, mar və əjdərha bəhsinə gəlincə, bu günə qədər İranda bürokratiya məmurları ilə mülkədarlardan, xanlardan başlayıb seyidlərə, mollalara varıncaya qədər hər yerindən qalxanın, əkinçi, rəncbər və kəsbü kar əhlinin başına birer ayrı-ayrı ağa kəsilmələrini, xurafatın kəsirür-rəüs əjdərhalılarından başqa nəyə bənzətmək olur?..

Keçəlim, “Həqayiq”in yumurtladığı əsil ziqiyət cəvahir iləridir.

Anan ke... dər eyne cəhalət İranra benəzərə-həqarət minegərənd və beçizi nemişomarənd, xub əst qədri bekotobe əsatide Orupa ben-gərənd və ançe nemidanənd dər yabənd. Çe, əlfəzl ma şəhəde bih əl-əda. Ta bedanəd ke Osmaniye taze be donya amədə-ra əvvəla ba Nrane kohənsal nətəvan moğayese nəməud və i.a.”².

Nə qədər mübtəzil və əski sözlər deyilmi?..

İranda xədəməti-maziyyəsinə, mədəniyyəti-qədiməsini kim inkar ediyor? Ancaq bu gün hünər mazi ilə fəxr etməkdə deyildir, tazə bulunmaqdadır. Hal-hazırın və hətta istiqbalın ləvazimati-mədəniyyəsinəndən bir şey əldə edə bilməkdədir. İranda mazidə gözəl ədəbiyyatı var idi. Lakin bu gün ədəbiyyatdan, mətbuatdan bir əsər görünmüyor. Bu yolda hər nə varsa türklərdədir. Lisani-farsi bir əsrdən bəri tədəniyə üz tutduğu halda (“Həqayiq”in lisani da buna dəlil ola bilər) lisani-türki gündən-günə tərəqqi və təali etməkdədir. Finikiyalılar, asurilər, yunanilər də mazidə parlaq bir mədəniyyətə malik idilər, bundan naşi bu gün müşəşə bir mədəniyyəti-tazəyə malik bulunan

¹ İslam kəlməsidir ki, onları görünür bir sifətdə tanıtmışdır.

² Onlar ki... cəhalət üzündən İrana həqarət nəzərinə baxırlar və heç bir şeyi saymırdılar, yaxşı olardı ki, bir az Avropa alimlərinin kitablarına baxsınlar və bilmədiklərini tapsınlar. Düşmənlərdəki üstünlüyü görünüz. Bilsinlər, əvvələn yeni dünyaya gəlmiş osmanlı qədim İranda müqayisə etmək olmaz.

ingilislərin, almanların, fransızların başlarına çıxacaq deyillər, ya İranda əxirən türklər ehyə etdiyi kibi nim-mürdə olan Yunanı da zorla ingilislərlə ruslar ehyə etdilər, yoxsa onların da vücudu finikiyalılar, asurilər kibi yer üzündən silinəcək idi.

Baxalım həqayiqnəvis daha nə həqiqətlər söylüyor:

“Cənab həkime filosof! İxtirə-məzhəb ra çera fəğət nesbət ba İran midəhid, məgər əhvale sayer, meləle İslamiyyə-ra fəramuş kərdeid: hənəfi, şafei, hənbəli, maleki, sufi extiraate İran əst?..”

Əzizim, sualın bir kərrə dürüst ifadə edilməmişdir. Əvvəla, sufilik məzhəb deyil, təriqətdir. Binaənəleyh məzahibi-ərbəə ilə qarışdırılmaz. O məzhəblərə əlavə ediləcək bir məzhəb daha varsa, o da ancaq beşinci olan şeyeyi-Cəfəri məzhəbidir. Şimdi şey məzhəbini burada zikr etməməkdən istidlal edə bilərəm ki, onu İran ixtiraatından ədd ediyorsan! Lakin yanılıyorsan, zikr etdiyin dörd məzhəb ixtiraatdan mədud olamayacağı kibi, şeylik də nə ixtiradır və nə də İran ixtiraatıdır. Haqq bildiyimiz bu beş məzhəbin beşi də islamiyyətin ibtidayi-zühuruna qərib zamanlarda ya çox az sonra mövsuq və o vaxt əldə bulunan mənbələrə istinadən ictihad təriqilə təşəkkül etmiş məzhəblərdir. Binaənəleyh ixtira deyil, ictihaddır! Onların cümləsi zahirən cüzi ixtilafat ilə bərabər, batinən eyni məqsədə xidmət edirlər. Həblülmətin – islamdan ayrılmazlar!.. İslam həkiminin bəhs etdiyi məzhəblər isə bunlar olmayıb, ixtira təriqilə bilaxərə, min sənə İslamın zühurundan sonra yeni törəyən məzhəblərdir. “Füyuzat” isə bu kibi məzhəblərin hürriyyət itamələrini təsdiq etməklə bərabər bunları nə anlar və nə də anlamaq istər. Bəlkə əlindən gələn qədər dəlaili-məntiqiyyə, əqliyyə və nəqliyyə vasitələri ilə intişarlarına mane olmağa qeyrət edər. Çünki, bunu hər kəs bilsin: “Füyuzat” məzhəb xüsusunda ən mühafizəkar bir məcmuədir. İslam da beş məzhəbdən başqa məzhəb tanımaq istəməz. Dini-İslam bu beş məzhəblə son sözünü söyləmiş, bitirmişdir. Bundan sonra məzhəb çıxarmaq caiz olmayıb, ancaq tərəqqiyyəti-elmiiyyə və kəşfiyyəti-fənniyyəti-cədidəyə istinadən həqq olan məzhəbləri xalqa şərh və izah üçün ictihad etmək olur!

Anladınmı, dostum həqayiqnəvis! Atəşi-Zərdüştü heç bir vaxt tədqis etməyəcəyiz. Biz Zərdüştə, Budda və Konfüçeo ilə bərabər ancaq hörmət edə bilərik. Nasıl ki, bu zəvat haqqındakı hissiyyəti-çtiramkaranəmizi “Füyuzat”ın ta birinci nömrəsində ifadə etmişdik... Əfəndim, qədim İstəxr şəhərinin xaraba daşları üzərində təsvir edilən rəsmlər kibi, haqqında bir şair tərəfindən:

denilən rəsmlər kibi dirazdamən olmaqdan əl çəkiniz, bir az da Avropa ülum və fününunu təhsildə yaponlar kibi tizrəftarlıq göstərrib ondan sonra intiqada girişiniz¹.

Ə.H.
“Füyuzat”, 1907, №23

KASABLANKA FACİƏSİ VƏ OSMANLI-İRAN KOMEDİYASI

Bu günlərdə heç teatrolara, faciə və məzhəkə göstərilən teatrolara getmək lazım deyil! Hətta Abdulla Cövdət tərəfindən tərcümə edilib “Füyuzat”ımızda dərc olunmağa başlayan Şekspirin “Jül Sezar” – “Yuli qeysər” ünvanlı faciəsinə nəzər etməsək də olur... Çünki bu anda səhncyi-ələmdə tamaşa olunacaq faciə də, komediya da, vodevil də var. ...Faciə əski faciədir... Əski “Əndəlus” faciəsidir. O faciə ki, Əbdülhəq Həmid bəyə o qədər dilsuz şeirlər, teatrolar, Ziyə paşaya da o qədər mükəmməl bir tarixi-ibrət yazdırmışdır. Bunun birinci pərdəsi çoxdan oynanmış idi. Şimdi ikinci pərdəsi oynanıyor. Birinci pərdə 898-ci səneyi-hicriyyəsində Qranadada bitdi. İkinci pərdə isə 1325-ci sənəsində islama qarşı hər işlərində müttəfiqən və müttəhidən iş görənlər avropalılar tərəfindən Əlcəzairə konfransı ilə başlanıb Məğribi-Əqsada ölkəsində bulunan Kasablanka qəsəbəsində davam ediyor. Lakin hər iki pərdənin zamani-vüqələri arasında nə qədər əziz fərq vardır. O vaxt Bəni Əhmərlərdən Əbu Abdullahi-səğirin Ferdinandoya məğlubiyətindən sonra, müsəlmanlar ənvi-inkizisiyon işgəncələri ilə İspaniya şibhə cəziresindən

¹ “Həqayiq” məcmuəsi deyir ki, “Metamorfoza” kəlməsini “İstihalə” deyil, “Tənasüx” deyər tərcümə etməlidir. Biz isə deyirik ki, tənasüx əsil metampsixoz kəlməsinin tərcüməsi olub, “Metamorfoz” isə yerinə görə gah istihalə, gah tənasüx tərcümə oluna bilər. Şair Ovid tənasüxə etiqad edənlərdən isə də, lakin yazdığı şairanə əfsanələrdə (ki bunları başdan-baş vaxt ilə surəti-məxsusədə tədris və tətəbbö etmiş idik) ruhun bəd əl-mövət digər bir cismə hülulundan heç bir yerdə bəhs etməyib, insanların diri-diri olaraq heyvanlara təhəvvüllərini tərif edir. Binaənəlcəh ünvanı-əşəri də ancaq “İstehsalat” kəlməsilə ifadə oluna bilər. Əfəndim, ədib-alim keçinənlər kor-koranə qamuslara etibar etməzlər. Qamuslar belə çox dəfə tənqid və təshihə möhtac olurlar.

tərd və ixrac və cameləri kəlisayə, hilalları səlibə təbdil edildikləri zaman, Balkan şibhə cəziresində islam tələfiyi-mafət ələyərək tovsii-məmalik edə-edə Vyanaya, Avstro-Germaniya paytaxtı olan Vyanaya qədər varıyor və hər yerdə səlib yerinə hilal rəzk ediyordu. O vaxt Əndəlus sair məmaliki-islamiyyə ilə ittisal və irtibatda bulunaraq fəryadını, fəryad isticasını ələmi-islama eşitdiriyordu. Fəqət şimdi?! Şimdi ötədə Əndəlus varisi olan Məğribi-Əqsə hökumətinin sahilini, sahilindəki Kasablankayı, Kasablankadakı əhaliyi-müsliməyi, əhaliyi-müslimənin qadınlarını, çocuqlarını fransızlar ispanyollarla müttəhidən topa tutaraq ənvai-məzalimi-vəşşiyənə icra etdikləri halda, bəridə yeganə müstəqil qalan iki islam hökuməti özlərini də, bütün ələmi-islamı da hüdud-komediya ilə məşğul edərək, ənzari-istimdadları kəndilərinə təvəccöh edən üç yüz milyon müsəlmandan zərrə qədər utanmayaraq, qızarmayaraq ümuri-beytiyələrinə, islamın ingilislər kibi əduyi-canlarını müdaxiləyə dəvət ediyorlar! ...Vaqiən Əndəlus faciəsi əsnasında da Sultan Səlim ilə Şah İsmayıl hüdud münaziəsi çıxarmaqdan utanmıyorlardı. Ancaq Şah İsmayıl heç bir zaman ümummüsəlman düşmənlərinə şikayət edəcək qədər bir zilli irtikab etməmiş idi.

Hər iki hökmdar qılıncları ilə bütün Avropanı titrədir, bir qüvvət və sətvətə malik idilər. Bu gün Kasablanka vəqəsinə dair olan bütün xəbərlər, teleqraflar düşmən mənabəindən gəlir. Nə ələmi-islamın Məğribi-Əqsada müxbirləri və nə də Məğribi-Əqsə ərəblərinin məmaliki-islamiyyədə fəryadlarını, isticalarını eşitdirəcək adamları var. Paytaxtlarının adlarına nisbətən Fas, ya Marok-Mərəkəş deyilən bu Məğribi-Əqsə hökuməti ələmi-islamdan qoparılmış, həmin bir cəzirə halına girmiş kibidir. Anı deyil ələmi-islamdan, bəlkə bütün ələmdən üç müxtəlifül-ənasir dəryayi-əziz ayırmışdır. Bu dəryaların biri Ağ dənizlə Bəhri-mühiti-Atlasıdır ki, orada Marokun bir hərə gəmisini, bir yelkənli belə yoxdur. İkincisi Səhrayi-kəbir deyilən Afrikanın vase biyabanları, qum dənizləridir ki, qayət səbül-mürurdurlar. Üçüncüsü isə fransız istilasının mövcuz təhdid olduğu cəzayir və Tunis kibi Fransa müstəmləkələridir. Belə təfriq və təcriđ edilmiş ələmdən, ələmi-islamdan uzaq qalmış məmləkətin əhalisi, şübhəsizdir ki, əhvali-həqiqiyyətlərindən, haqq və hüquqlarından bizləri xəbərdar etməzlər. Əgər Əndəlus inqirazından sonra, bir neçə əsrdən bəri bu xalq orada istiqlallarını mühafizə edə bilmişlərsə, şək yoxdur ki, ancaq bəsalət və şücaətləri, cəngavərlikləri sayəsində

mühafizə edə bilmişlər... Əvət, bu gün bütün xəbərləri bizlərə bunların düşmənləri veriyor.

Binaonəlcəy bu xəbərlərə səhih nəzərlə baxılamaz! Bu xəbərlər iki surətlə bizi aldatmağa qeyrət ediyor: fransızlar özlərini siyasətən haqlı və hərbən də şeci və hünərmənd göstərməyə çalışıyorlar. Diyorlar ki, Marok qəbayili bədəvi olub, avropalılar haqqında vəhşətlər icra ediyor. Pək əla! Bunların əcdadı olan əndəlüslilər də mi bədəvi və vəhşi idilər ki, haqlarında avropalılar tərəfindən o qədər xatir və xəyala gəlməyən məzalim, inkizisiyon məzalimi icra edildi?!

Ey Qərnətədə, bu gün müsəlmanlara biganə olan Qərnətədə yatan həkimi-əzəm! Ey cahani-islamiyyətin və bütün cahani-insaniyyətin ən böyük mədari-fəxri olan həkimi-əzəm! Ey İbn Rüşd! Ey bəşəriyyəti sərbəst fikirləri ilə, doğru sözləri ilə təriqi-mədəniyyətə irşad etmiş olan İbn Rüşd! Qalx məzarından, qalx! Əllərini ətrafi-qəbrində, Əndəlus mədəniyyəti – heyrətfəzasının ənqazı halında qalan Qərnətənin Əl həmrəlarına, Qürtübənin camelərinə, mədrəsələrinə uzat! Sonra üzünü Lahidə ictimə edən sülh heyətinə çevir! De ki, ay mədəni bəşərlər qiyafətində, sülhdən dəm vuran, fəqət əsasən inkvizisiyonçuların əhfadı olan həriflər! Şu Əndəlus mədəniyyəti əhlinə vaxtı ilə işgəncələrlə etdikləriniz cəfalar yetmədimi ki, bu gün onların əhfadına da bu qədər vəhşətəngiz zülmərlərinizi rəva görürsünüz?! Fəqət, ey İbn Rüşd, onların daşdan, qayadan əssəmm olan qulaqları sənə səsini eşitməyəcəkdir! Sən Lahidə onların dami-iğfallarına düşüb komediyalarına iştirak edən Osmanlı və İran vəkillərinə xitab elə! De ki, ay biçarələr, ay budalalar, bu gün Kasablankada dindaşlarınızın başlarına gələn bəlaları görmiyormisiniz? Nə üçün səsini çıxırmı? Nə üçün avropalılara qarşı kiçik bir protesto şəklində olsun, etirazınız eşidilmir? Bu gün top və bomba atəşləri şəklində onların başlarına yağən barani-müsibətin yarin sizin də başınıza yağması möhtəməl deyilmi?! Fəqət heyhat! Bunlardan da səs çıxmayacaqdır. Hətta bunları oraya göndərən Sultan Həmidlərdən, Məhəmmədəli şahlardan da səs-səda çıxmayacaqdır. Sultan Həmid daxildə yeni türklüyün məhvinə və xaricdə İran məşrutiiyyətinin ləğvinə çalışmaqda, Məhəmmədəli şah isə Atabəgi-əzəmin fitəəngiz nəsihətlərinə qulaq verməklə İran məclisi-millisi də bunlara qarşı çareyi-müqavimət aramaqla məşğuldur. Ey İbn Rüşd! Nafilə fəryad etmə, sənə fəryadlarını eşidən olmayacaqdır. Olsa-olsa onları Naci kibi dağlara, daşlara eşitdirə bilirsən? Bax Naci nə diyor:

Yox mənə şü dağ qəder süxəndən,
Fəryadimə səs verər də hər an,
Der hüzn ilə kuhsar: “Heyhat”.

Dağlar, ələlxüsus atlas dağları fəryad edə dursun. Baxalım bizim Qafqaz dağlarında, Teymurxanşurada müqim Əbdürrəhim Talibov həzrətləri avropalıların islam haqqında rəva gördükləri zülm və bidadın nə ilə xitam bulacağını bir peyğəmbər kibi nasıl təxmin ediyor.

Ədibi müşarileyh asarının bir yerində diyor ki:

“Şərq ələmi böylə qalmayacaqdır. Günün birində sürətlə tərəqqiyə başlayıb avropalıların özlərindən öyrəndikləri alat və ədəvat sayəsində bunları məğlub edəcəklər. Bədə cəhənnəmin kənarına gətirib deyəcəklər ki:

Hazihi cəhənnəmilləti kuntum tuədu!”¹.

Ah, o günlər! O günləri Şərq ələmi qəribən görəcəkdir? Görərsə, əminəm ki, o cəhənnəm kənarına gətirə bildikləri hərifləri hər halda əfv edər. Heç bir vaxt cəhənnəmə atmaz. Bəlkə özlərini də, onları da cəhənnəm əzabından xilas ilə bütün ələmə həqiqi bir sülh və əsayiş təmin edər. İttihad etməliyiz, ittihad. İttihada doğru tərəqqi etməliyiz! İttihad və tərəqqi edərsək, o günləri də görəriz. Avropanın kisveyi-mədəniyyətinə bürünən bir taqım vəhşi həriflərinə “Qələt etdim, “tövbə etdim, bir daha yapmam” da dedirdiriz! Lakin o günlər gəlinçəyə qədər həriflərin mədəniyyət naminə etmədikləri qəddarlıq qalmayacaqdır. Çünki haqq qüvvətlinindir. “Əl hökm limən gələb”dir diyorlar. Politkada ancaq mənafeyi-zatiyələrini arıyorlar, öylə bir fəlsəfəyə tabe bulunuyorlar. Bulunuyorlar, çünki sosializmə əmalı hənuz zəhlərə layiqilə yerləşməmişdir, külliyyəti-əhaliyə intişar etməmişdir. Burası şayəni-diqqətdir ki, Avropa sərsərilərinin ötədə, – bəridə, ələlxüsus Afrika qitəsində etdikləri ədəbsizlikləri, qəddarlıqları yenə Avropanın özündə yetişən əhli-insaf ifşa etməkdədir. Biçer Stou ədlı ədibə bir qadın “Əmməcə Tomun külbəsi” ünvanlı qayət məşhur bir kitabında mədəni əmerikalıların zəncilər haqqında nələr, nə zümlər icra etmiş olduqlarını qayətə suzişli və müəssir bir surətdə təsvir ediyor. Bu kitab İncildən sonra ən çox təb və nəşr edilən bir kitabdır.

¹ Tərcüməsi: Sizə vəd olunmuş cəhənnəm məhz budur.

Keçənlərdə Londra “Mühibbi-bəşər cəmiyyəti” əzasından Morl nam bir ingilis mühərriri “Redrubber”, yəni “Qanlı kauçuq” ünvanlı əsəri ilə Afrikanın Konqo qitəsində mədəni belçikalıların yerli əhali haqqında rəva gördükləri bütün vəhşətləri, xatir və xəyala gəlməyən vəhşətləri aləmi-insaniyyətin ənzari-dəhşətinə vəz etdi.

Əxirən alman insaniyyətpərvər qəzetələri bar-bar bağırır öz xadimi-mədəniyyətlərinin Afrika müstəmləkələrində etdikləri qəddarlıqları, xunxarlıqları aləmə bildirməyə çalışdılar. Bu növ ifşaata görə çox kərrə avropalıları sadə silahlarını təcrübə üçün, yaxud xatirələrinə gələn işgəncələrin təsiratını tamaşa ilə zövqiyab olmaq üçün yoldan keçən, heç bir şeydən xəbərdar olmayan məsum yerliləri vurub öldürməkdən çəkinmirlər imiş. Misirdə Donşevay hadisəsi ingilislərin özlərindən başqaları haqqında nə dərəcə adil bulduqlarını aləmə əyani surətdə göstərmədimi? O ədalətsizlikləri London məclisi-məbusanında bəzi münsif əzalar atəşin lisanlarla Lord Kromerin üzünə çırpmadırlarmı? Halbuki biri də Qacar şahzadələrindən Salarüddövlə Məhəmmədəli şahın əlindən qaçıb ingilis konsuluna iltica edir. Məhəmmədəli şah sərhəd vəqəsindən naşi Sultan Həmiddən dilgir olub ingilis səfirinə müraciət edir. Sultan Həmid isə az qalır ki, yeni türklərin fəryadı-cəxərəşindən bizar olub, ingilis kralının nəzdinə qaçsın. Yeni türklər isə zətən fələyin əlindən həp ingilis ölkəsinə qaçırlar... həp ingilis, ingilis, ingilis!

Bir deyən yoxdur ki, canım, bu nə ingilisbazlıqdır? Aləmi-islamın qoca bir nisfini qanlı bir biftək kibi bəl edən bu ingilislərin nə olduqları hələ anlaşılmadı mı? Əgər ingilislər ələlümüm haqq ilə münsif və adil olaydılar. Donşevay köylülərinin tüyyuri-beytiyyəsinə, göyərçinlərini ovlayan zabitlərinə cəza edərlər idi. Yoxsa göyərçin qəddər məsum və bigünah olan göyərçin sahiblərini edam etməzlər idi. Hindistandan hürriyyət və müsavata zidd olan məmurlarını təbid edərlər idi. Yoxsa müsavati-hüquq tələb edən Benqalə qəzetə mühərrirlərini nəbyi cəzasına məhkum etməzlər idi. İrlandadan qəddar bir kaç mülkədarları geri çəkərlər idi. Yoxsa, minlərcə biçərə zürrai vətəndən avarə salıb Amerikalara qəddər hicrətə məcbur etməzlər idi və... və ilax.

Şimdi bizə diyorlar ki, madam ki, ingilislər, firənglər, filanlar böylə imişlər, nə üçün siz də Səid paşalar, Salarüddövlələr kibi “Füyuzat”ınızda ingilislərə, firənglərə müraciət ediyorsunuz. Ortaya gah Getenin “Faust”unu, gah Şekspirin “Yuli Sezar”ını, gah nə bilim hankı avropalının hankı əsərini çıxarırsınız! “Avropalılışalım”, firəng-

ləşəlim” deyirsiniz?! Lakin ey qare, müraciətdən müraciətə fərq vardır. Biz avropalıların ədəbiyyatlarına, sənayələrinə, ülum və maariflərinə, kəşfiyyat və ixtiraatlarına müraciət etmək istəyirik, özlərinə deyil. Biz istəyirik ki, İslam ölkəsinə onların beyinləri, dimağları girsin, boğazları, mədələri girməsin. Biz istəyirik ki, ölkəmiz onların beyinlərini həzm etsin. Yoxsa mədələrində həzm olunmasın. Bu gün onların mədələrində həzm olunmamaq üçün bir çarə var isə, o da onların məhsulati-dimağiyələrini alıb həzm etməkdən başqa bir şey deyildir. Bunu Asiyada, Əqsayi-Məşriq əhaliyi-qeyrimüsliməsi müsbət surətdə isbat etdilər. Bunu Afrikada, Məğribi-Əqsa əhaliyi-müsliməsi mənfi surətdə isbat edirlər. Kasablanka faciəsi ilə isbat edirlər.

* * *

Kasablankalıların bu gün düşər olduqları fəlakət birdən-birə zühur etməmişdir. Bəlkə üç-dörd yüz sənədən bəri ərəblərin İspaniyadan, Portəgizdən tərd olunduqları, Əndəlüs kibi gözəl bir vətəni tərkə məcbur olduqları andan bəri hazırlanmışdır. Tədəniyyəti-tədriciyyə ilə hazırlanmışdır. Bu tədəniyyət isə onların elmi-ədyandan başqa bir elm, molla və şəriflərdən başqa bir alim tanımadıqları, tanımaq istəmədikləri gündən başlamışdır.

Altıncı əsri-hicridə təkfir edilmiş, ordubadlıların “Molla Nəsrəddin” haqqında nəşr etdikləri “Təkfir” ilə təkfir edilmiş olan İbn Rüşd yavaş-yavaş unuduldu. Bir dərəcədə ki, bir çox asarının ərəbcə mətnləri qaib olub, ortada ancaq latın və italyan lisanlarında tərcümələri qaldı.

Əndəlüs ərəbləri böylə elm və maarifi ehməl edib cəhalətə meyil ilə iktifa etmədilər, aralarına bir də nifaq düşdü. Səltənət və xilafət nifaqı düşdü. Məmləkət ufaq-ufaq hökumətlərə ayrıldı. Ötədə İspaniyanın şimal tərəflərindəki xristian hökumətləri isə biləks getdikcə maarifə və ittihadə rəğbət edərək, nəhayət Ferdinand ilə İzabelanın izdivacı münasibətilə bütün-bütün birləşib 898 sənəsində Qərnatəyi zəbt ilə Əndəlüs İslam hökumətinə xitam verdilər və İspaniyada qalan müsəlmanların bir qismini zorla xristianlığı qəbula, bir qismini də inkizisiyon zülmələri ilə Fas ölkəsinə hicrətə, orada hökm sürən Bəni Vattaslara ilticaya məcbur etdilər.

Əndəlüs müsəlmanlarının Fasa hicrətlərindən sonra bu ölkənin xalqı ibtida bunların başlarına gələnərdən bir az mütənəbbih oldular.

Ağıllarını başlarına topladılar. İttihadın, birliyin lüzumunu anladılar. Anladıkları üçün Derivilərin hökuməti zamanında İspaniya və Portəgiz xristianlarının Afrikayi-şimaliyə dəxi istilalarına bir sədd çəkə bildilər.

İslamların Əndəlusdan tərđ olunmaları ilə yüregi soğumayan Portəgiz kralı Sebastiyən 989 sənəsində əsakiri-kəsirə ilə bunların üzərinə hücum etdisə də, Əl-qəsrül-kəbirdə böyük bir məğlubiyyətə düşər olub, özü də ərəblərin əlinə əsir düşdü. Bu məğlubiyyətin nəticəsi idi ki, avropalılar bir xeyli müddət, ta bu axır zamanlara qədər Fas ölkəsini rahat buraxmış idilər. Fasda səltənət bir kaç dəfə təbəddül edib, nəhayət şimdiki sülaleyi-Flaliyyənin əlinə keçmişdir. Bu sülalənin cəddi-əlası hicazdan gedən şürefayi-Hüseyniyyədən Mövla Əlidir. Bunlar ibtida məmləkəti hüsni-idarə ilə olduqca müvəffəqiyyətlər göstərə bildilər. Hətta Mövla İsmayıl ingilislərin əlindən Təncə və Ərayiş şəhərlərini alıb dövlətinə bugünkü hüdudu qazandırmış və daxili-məmləkətdə bir xeyli asarı-ümran və tərəqqi vücudə gətirməyə müvəffəq olmuş idi. Çünki bu zat Fransa krallarından məşhur on dördüncü Luinin qızı madmuazel Dubluyaya aşiq və talib olduğu kimi, firənglərin ʔlum və maariflərinə də eləcə rağib idi.

Əndəlus inqirazından sonra məğribililər belə parlaq bir dövr nə əvvəl görmüş idilər və nə də sonra gördülər. Mövla İsmayıldan sonra bu xalq Filaliyyə sülaləsi ilə bərabər yenidən tədəniyyə üz tutdu. Mövla Scyyidi Məhəmməd 1277 sənəsində İspaniya ilə müharibədə məğlub oldu. Və ispanyollar tərəfindən zəbt olunan Tətvanı xilas üçün bunlara yüz milyon frank təzminat verib Fas ölkəsi üçün qayət müzürri-ticarət müahidələrinə vəzi imza etdi. İştə bu müahidələr firənglərin doymaq bilməyən mədələrini məmləkətdə idxal etməklə bu günə qədər yerli təbəyil və əşayirin həyəcan, üsyan və itxilallarına bais olmaqdan bir an geri qalmıyor.

Bu əhvələ bir də Mövla Həsəndən sonra təxti-səltənətə cülus edib şürefai-Filaliyyənin 15-incisi olaraq əlan hökmdarlıq edən, fəqət taxtını mühafizə üçün əcnəbilərə təbəsbüslə hər növ zilləti irtikab eləyən Mövla Əzizin səfahəti əlavə olunarsa, Kasablanka vəqəeyi-dilsuzunun mahiyyəti anlaşılmış olur. Məğribi-Əqsada bu gün 8 milyona qədər əhaliyi-islamiyyə vardır. Bunlar əksəriyyətlə ərəb və bərbər olub (yəhudilər, bəradərimiz Əhməd Kamal bəy tərəfindən tənqid edilməkdə olan Larus lüğəti – əfrənciyyəsinin bunları bir qərəzlə başda zikr etməsinə rəğmən 200 mindən ziyadə deyildirlər)

həman cümləsi maliki məzhəblərdir. Əgər sair məmaliki-islamiyyə əhalisində qeyrət varsa, hökumətlərinin itxilafı-politkasına rəğmən bu dindaşlarımıza ibrazi-məhəbbət və firəng sərsərilərinə qarşı izhari-nifrət üçün Kasablanka fəlakətçələrinə bir miqdar ianə cəminə təşəbbüs etmələri lazım gəlir idi.

Bu nömrədə böylə uzaqlardan bəhs etməyə məcbur olduq. Gələcək nömrəmizdə bir az da yaxınlara, öz əhvalımıza nəzər edəlim, baxalım üçüncü Dumaya nə surətlə hazırlanıyırız. Keçən dəfə üç məbus göndərmək haqqının qədrini bilmədik. Şimdi bir vəkilin sül-sünü, yeni birin üçdə birini göndərməli. Bir başa, bir qola, ya bir ayağa qənaət etməli olduq. Baş bulamazsaq, III Dumanın irticaiyyəun firqəsinə gözəl sillələr, təkmələr atacaq, heç olmazsa, qoldan-ayaqdan bir şey bula bilirmiyiz? Bulamazsaq işimiz ya faciə, ya komediya, ya vodevil olacaqdır. Bunları da gələcək nömrələrə tərđ ediyoruz.

Ə.H.

“Füyuzat”, 1907, №24

PƏRDƏ ENİYOR – SON TAMAŞA

Bu nömrə “Füyuzat”ın son nömrəsidir. Tamaşagahımız pərdəsini endiriyor... Lakin pərdəni tamamilə endirmədən “Füyuzat” həvəskarlarının pişənzarına bəşəriyyətin oynamaqda olduğu son rollarla vüquati-əxireyi-ələmi vəz etmək istəriz; heç bir zaman bəşəriyyətin məhkum bulunduğu mübarizəyi həyat-bu dərəcədə kəsbi-şiddət etməmiş idi. Cahanın nə tərəfinə baxsaq, nəzərə müdhiş bir mübarizə lövhəsi çarpır. Millət millət ilə, hökumət hökumət ilə, hökumət cəmaət ilə, cəmaət hökumət ilə, sinif sinif ilə və əl-hasil, insan insan ilə müttəsil mübarizə edib duruyor. Əxirən əllinci sənəyidövrüeyi-ədəbiyyəsi münasibətilə şənliklər icra edilən qraf Tolstoyun bütün bəşəriyyətin mafövqünə çıxıb o qədər bülənd bir nöqtədən “Öldürmə”¹ – deyə bağırmasına rəğmən bir qitali – ümumidir gediyor. Firəng şairi Lamartin “Yəs” ünvanlı mənzuməsində diyor

¹ Tolstoyun son əsərinə verdiyi ünvanıdır.

ki, “Xaliq ərzi xəlq etdikdən sonra məhsuli-qüdrətindən məmnun olmadı. Olmadığı üçün ona bir təkmə vurub, üzünü çevirdi. Bu surətlə xaliqin nəzəri – siyanətindən məhrum olan kürcyi-ərz fəzayilayətənahi içində yuvarlanaraq, şahini – bolanın sərbəstəno hücumlarına məruz qaldı!.. “O şahini bəla isə bir qaç min sənədən bəri qanlı bir dahiyeyi-hərb” şəklini alan mübarizəyi-həyatdır. Bu gün bir sinif insanların təaliyi-hissiyat və amalı bu dahiyəyi ortadan rəf” etmək istiyor.

Bu niyyətlə dövlətlərin bir qaç mürəxxəsi səmimi, ya qeyri-səmimi bir tövr ilə Lahi şəhərində “neşəstənd o qoftənd və bər xastənd!..” və hər gün şərəflərinə verilən bir qaç milyonluq ziyafətlərdə qarınlarını doyurduqdan sonra... bər xastənd.

Nəticədə müharibə yerinə bir hökm məhkəməsinə müraciəti daha müvafiq məsləhət buldularsa da, bunun hənuz qüvvədən fələ çıxarılması zamanı hülul etmədiyindən müharibəni daha mədəni, daha insaniyyətəkarənə bir surətdə etməyə qərar verdilər...

Bizə qalırsa, müharibə nə qədər ziyadə vəhşətlə icra olunursa, o qədər xeyirlidir. Çünki vəhşət üzündən bəlkə insanlar əqlərini başlarına toplarlar da, müharibədən bilkülliyə əl çəkərlər. Bir kərrə, insaniyyətəkarlıq ilə müharibə bir araya gəlir şeylər deyildir. Yalandan bir insaniyyət və mədəniyyət nümayişi isə, müharibənin idamə və təcizindən başqa bir işə yaramaz! Binaənəleyh Lahi sülh konfransları kibi məclislərdən müharibənin ləğvini məmul etmək əbəsdir...

Əxirən bəşəriyyətin qismi-münəvvərində kamali-əzəmətlə yeni bir cərəyani-əfkar başlayır ki, əsil nicat və səlamət də o şimdiki qədər insanları yekdigərləri ilə qovğa və müharibəyə sövq edən qüvvət – milliyyət və millət qeyrəti, din və məzhəb təəssübü, hökumət və səltənət daratı idi. Daha doğrusu, səltənətlər milliyyət və məzhəbi bəhanə ediyorlar idi. Bəhanə diyoruz, çünki həqiqət halda yeganə saiqi-cəngü-cidal mənafeyi – iqtisadiyyə, təbiri-bəsit ilə əkməkdir. Əkmək bir həqdır ki, insanlara səy və əməkləri nisbətində qismət olmalıdır. Bu gün Rusiya əhalisinin livayı – inqilab və təcəddüdü “yer və hürriyyət” tarazi-mütəntəni ilə müzəyyəndir. “Yer”, yəni əkmək. “Hürriyyət”, yəni o əkməgi qazanmağa müsaid şərait-ictimaiyyə və siyasiyyə! Məsələ bu rəngi aldıqdan sonra meydani-cəngü-cidal qövmiyyət və milliyyətlərin, məzhəb və diyanətlərin, hökumət və səltənətlərin sərhədlərindən hər məmləkətin öz daxilinə intiqal edərək, iki sinif əhali arasında təcərrürə başlayır. Bunlardan

biri əmələ, əkinçi və sənətkar namilə öz səyi və əməkləri ilə keçinən xəlqdir. İkincisi isə ənvai-namlar ilə bunların səy və əməkləri sayəsində yaşayanlardır. Birinci sinif məmaliki mütəməddinən hər tərəfində yavaş-yavaş oyanmağa başlayıb, milliyyət və diyanət ixtilafına baxmayaraq, alman ya fransız, protestant, ya katolik olmalarına əhəmiyyət verməyərək, özlərinin müştərəkül mənafe bir ailə olduqlarına qərar veriyorlar. Sadə bununla iktifa etmiyorlar. Bir ailə olduqlarını beynəlmiləl orqanizasiyonlarla qüvvədən fələ dəxi çıxarmaq istiyorlar. Bir çox əhli-irfan vəərbəbi-qələm də bu yolda çalışıyor. Əxirən, Fransada Nansi şəhərində ictimə edən sosialistlər, Flemenkdə, Amsterdamda ictimə edən beynəlmiləl anarxistlər kongresi bütün Avropanı düşündürüyor. Sinif mübarizəsi ayrı-ayrı məmləkətlərə həsr olunmuyor, quvayə-müttəhidə və müştərəkə ilə hər tərəfdə cyni zamanda “beynəlmiləl” bir surətdə yapılmaq istəniliyor. İştə Avropanı başdan-başə təhdid edən bu yeni hal və vəziyyətdir. Bunun öhdəsindən Avropa hökumətləri nasıl gəlmək istiyorlar?..

Bunu anlamaq üçün bəşəriyyəti əvvəla, üç müxtəlif aləmə təqsim etməliyiz: bunların biri Avropa aləmidir ki, Amerika da mədəniyyəti etibarı ilə buraya daxildir. İkincisi, irqi-əsfər yaxud Budda, Brəhmən, Məcusi aləmdir ki, Asiyanın qismi-şərqisi bunların yeridir. Üçüncüsü, aləmi – İsləmdir ki, Asiyanın qərbi ilə Afrikanın qismi – əzəmini istilə etmişdir. Avropa hökumətləri sinif mübarizəsinə qarşı sipəri-saiqə olmaq üzrə bir “der anx nax osten”, yəni Şərq üzərinə bir təcavüz yapmaq istədikləri kibi, sinif mübarizəsinə tabavər olmayacaqlarını anlayan sərmayədarları da Şərqin üsarəsini də bir soluq kibi əmmək üçün axın-axın oraya hücumə başladılar. Lakin irqi-əfsər bunlara qarşı irqi-əhmər kibi məhv zəbun olmayacağıni kəmalimətanətlə göstərdi. Göstərdi də, bu gün istiqlalını qətiyyəni təmin üçün Amerika ilə müdhiş bir mübarizəyə dəxi amadədir. Çünki Amerikanın Filippin cazirəyə dəxi amadədir. Çünki Amerikanın Filippin cəzairinə hökmü irqi-əsfəri surəti-daimədə təhdiddən başqa bir şey deyildir... Binaənəleyh irqi-əsfər məmalikindən qəti-ümid edən Avropa üçün artıq islam yerlərindən başqa bir mətməhi-nəzər qalmadığından, Avropa hökumətləri ilə sərmayədarları əvvəlkindən iki qat ziyadə bir şiddəti-hirs ilə bu aləmin hənuz sərbəst qalan qisminə təcavüzə hazırlanıyorlar, hətta təcavüz etmək üzrədirlər belə: “daireyi-nüfuzu” təhdid və təmin etmək naminə dövlətlər arasında əqd olunan ittifaqlar bu nəticəyi müşirdirlər. Ancaq ibtida meydani-

təcavüzü təhsil etməlidir. Bu nə ilə olur? İslam arasına təfriqə salmaq ilə olur. İslam məzhəb xüsusunda sünni və şiə olmaq etibarı ilə müsənnə olub, başlıca iki fırqədən ibarətdir. Lakin bu cəhətdən fitnə və fəsad çıxarmağın ehtimalı yoxdur; çünki bu fırqənin islamlar arasında əhəmiyyəti qalmayıb. Hər iki tərəf üləması ilə təbəələri ittihadə doğru mətin addımlar atmaqdadır. Bu gün ən əvam bir müsəlmanın belə söyləyəcəyi söz:

“Can düşməni təhdid ediyorkən tərəfini,
Ey xacə, nədir, məsəleyi-şiəvü sünni?” –

sözüdür. İslam cins və qövmiyyət və lisan etibarı ilə müsəlləs olub başlıca türk, fars və ərəbdən ibarətdir. Lakin bu cəhətdən dəxi müsəlmanlar üçün müşkülət ehtimalı yoxdur; zira hər bir müsəlman dəyanətdən lisani-ərəbi bilməyə, sevməyə məcbur olduğu kibi, fars ilə türkün lisanları da yekdigərlərinə o qədər təqərrüb etmişdir ki, az bir qeyrətlə icabı təqdirində bir-iki ayın içində fars türkü, türk də farsı anlaya bilir. Digər tərəfdən, islam xristianlığa bənzəməyüb, ocnasi-müxtəlifəyi hər zaman bir kütle-yə vahidə kimi birləşdirməyə qabildir. Demək ki, bu cəhətdən də təfriqəyə bəis bir səbəb yoxdur, hal və keyfiyyət bu mərkəzdə ikən, mətəəssüf islam arasına təfriqə salmaq üçün avropalıların əlində daha bir vasitə qalıyor ki, o da Şərç bürokratiyası ilə hökuməti – mütləqələridir. Avropa diplomatları Şərçdə mütləqiyyətin bəqasını arzu ediyolar. Çünki əvvəla, bir qaç kişidən mürəkkəb idareyi-keyfiyyə heyətini hər zaman qolaylıqla əldə etmək və çaldıqları düdüklə istədikləri kibi oynatmaq mümkündür. Saniyə, idareyi-mütləqədə millət ilə hökumət yekdigərindən təbaüd etdiyindən açıq qalan məsafə hər növ fitnə və fəsada müsəid bir meydan oluyor. Aləmi-islamda bunu ilk anlayıb hürriyyət və qanuni-əsasi ilə çarəsinə baxmaq istəyən zat Midhəd paşa olduğu kimi, ilk əvvəldə hürriyyət və Qanuni-Əsasini qüvvədən felə çıxara bilmək şərəfinə məzhər olan məmləkət də İran ölkəsidir. İranlılar anladılar ki, vətəni həm daxilən zöhhakların marlarından, həm xaricən nəmrudların narlarından ancaq qaveyi-hürriyyət ilə və İbrahimi-məşrutiiyyəti ilə xilas etmək olur.

İki sənədən bəri Rusiya inqilabı sarp eniş-yoxuşlarla yürüyüb keçməkdə ikən İran tədricən, ahəstə-ahəstə, qədəmə-qədəmə, fəqət müənnidanə bir surətdə müttəsil saheyi-büləndi-hürriyyətə çıxmaqda davam ediyor. Vaqien, bir aralıq Atabəy Mirzə Əli Əsgər xanın İrana

düxulu ilə İran hürriyyətinin səmasında qara buludlar peyda oldu. Lakin Atabəyin Abbas ağa tərəfindən 20 ağustosda qətlindən üç-dörd gün sonra, bir axşam Təbriz üzərində bir işıq nümayan olduğunu teleqraflar xəbər veriyorlardı. Təbrizdə şəhr-ayın idi. Təbrizlilərə bunun səbəbini soracaq olsa idiniz, Muxtar Qəznəvinin şu beyti ilə cavab veriyorlar idi:

Xaneyi-zalem ço viran şod, çerağan mişəvəd,
Şəm misazənd mərdom xaneyi-zənbur ra!..

Əvət, çirağan oldu və o çirağandan sonra ortalıq yavaş-yavaş aydınlamağa, və o aydınlıqla bərabər Gavei-cədidin, yəni Abbas ağanın qəbri üzərinə dəmət-dəmət güllər yağmağa başladı. Vaqien, 31 ağustostda qəriqi-rəhməti-xuda olan Müşirüd-dövlənin fəcatən vəfatı bir aralıq matəməngiz bir küsufə bəis oldusa da, yenə məzkur dumandan bəri aydınlıq getdikcə artıyor... və yaxındır o zaman ki, şirin zəhrində gizlənməmiş olan şəmsi-təbani-ədələt, şirin pəncəsindəki şəmşiri üqdəğüşayi-sətvətə cələbəxş olaraq, İrani və bəlkə bütün aləmi – İslamı tənvir və ehya edəcəkdir. İranın hər tərəfində, həman hər şəhər və qəsəbəsində bir həyəcan və intibah, bir fəaliyyət görünməkdədir... Sentyabr ayının beşində 34 əncümənin vəkil-ləri “bəst”ə girib bir çox haqlı mətlubatda bulundular ki, bunların biri də şah tərəfindən qanuni-əsasi və məşrutiiyyət üçün təminat-ciddiiyyə göstərilməsi lüzumi idi. İki həftə sonra İran şahzadəganı ilə nücəbası heyəti-vüzara ilə birlikdə məclisi-milliiyyənin salonuna yığılıb mücahidi-şəhir Ağa Seyid Abdullahın tənzim etdiyi təhlif-namə mocubincə qanuni-əsasiyə sadıq bulunacaqlarına mərasimi-mütəntənə ilə yəmin etdilər: O vəqtdən bəri vəzirlər millət və hökmdar qarşısında məsul olmaq üzrə bir qaç dəfə təbdil edib nəhayət, kabineyi-huriyyət və məşrutiiyyət tərəfdarı olan tərəqqipərvərlərdən təşəkkül etdi. Şimdi Nəsiril-mülk rəisi-şurayı vükəla və maliyyə naziri; mərhum Müşirüd-dövlənin məxdumi olub Moskva Universitetindən nəşət edən Müşirül-mülk ümumi-xariciyyə naziri, Müxbirüsəltənə ədliyyə naziri, Mötəmənel-mülk ticarət naziri, Asəfüd-dövlə ümuri-daxiliyyə naziri, Müstövful-məmalik hərbiyyə naziri, sabiq məclisi-milli rəisi Səniüd-dövlə marrif naziri məqamlarına keçdilər. Cümləsi progressistdirlər. Məclisi-millinin rəyasətinə isə Səniüd-dövlədən sonra rəsmi bu nüsxəmizdə dərc elədiyimiz sabiq Berlin səfiri Ehtişaməlmülk intixab edilmişdir.

Demək ki, əhli-clm və hünərin İran səadəti uğrunda xidmət edə bilməsinə yavaş-yavaş yol açılıyor. İrana bu anda nə lazımdır? Sərvətini millət və vətən uğrunda bözl edəcək orbabi-səxa ilə məlumatifənniyyəsinə istifadə olunacaq əhli-irfan... hər bir iranlı biliyor ki, bunların meydana-təşəbbüsə çıxmalarını təshil üçün əvvəli-əmrde milli bir bank ilə Avropa üsulu bir universitetin, yəni bir darülfünuni – külliyyənin açılması iqtiza edər. Eyni zamanda məmləkətin ölü qalan sərvəti – təbiyyə və ticarəti milliyyəsinə ehya üçün... türük və müəbirə fəvqələdə əhəmiyyət verilərək biri şimaldan cənuba və digəri şərqdən qərbə İrani başdan-başa qət edə biləcək iki cəsim dəmir yol xəttinin təmridinə kəmalı-ciddi-cəhd və istecal ilə təşəbbüs edilmənin lüzumu İran əhlinə məxfi deyildir. Bunlar yapılırsa, nətəyicihəyatbəxşası ilə hüriyyət və məşrutyyətin nasıl xarüqələrə müsaid olduğu eyni surətdə göstərilmiş olur...

İran aləmi-islamın nə başı, nə sədri, nə də əli, ayağıdır: İran aləmi-islamın canı, qanı, ruhu, göz nurudur. Bu gün Məniyə də, Şirin də, Leyla da odur... Ey Leylayi-İslam, sənün uğrunda hər an fədayican etməyə amadə bunca məcnunların var ikən Əbdülhəmidlərdən, Əbdülhəmidlərin dami-əsərətindən qorxulurmu? Ətrafına nəzər et. İslamın ta qəlbəgahı üzərində rəf etdiyin livayi-hüriyyəti sadə iranilər deyil, bütün aləmi – islam, ərəbləri ilə, hinduları ilə, türkləri ilə, hətta Əbdülhəmidin təbəə bildiyi türkləri ilə bərabər, bir şövqi-məcnunənə ilə alqışlıyor, Midhət paşa belə Taifdəki qəbri-şəhadətindən başını qaldırıb, təhsinxan oluyor... Əbdülhəmid Urmiyaya qədər əsgər şövq etmiş imiş!.. Lakin bilmiyor ki, bu surətlə Fransa inqilabi-kəbiri əsnasında o ölkənin elan etdiyi hüriyyətə təcavüz eyləyən müstəbidlər kimi öz istibdadi-mütləqiyyətinə uçurumlar, girdablar hazırlıyor. O, hüdudi – İran üzərində atəşi – istibdad cəm ediyormuş!.. Fəqət, İranın seylabeyi-hüriyyəti onun taği-mütləqiyyətinə ta İstanbulda içində sarsaraq başına yığmaq üzrədir... Keçənlərdə Ağa Seyid Abdullah cihaddan dəm uruyordu. Ay Ağa, Sultan Həmidin cihaddanfilandan qorxusu yoxdur. Onun yeganə qorxdığı, otuz sənədən bəri görməkdən, eşitməkdən təvəhhüş etdiyi şey hüriyyət və qanuni-əsasidir. Ancaq bu iki kəlməyi-əfsunkaranə ilə ona qalib gəlmək olur. O, üzərinizə top və tufəng sədası ilə gəlsin, siz ona hüriyyət və qanuni-əyasi nidası ilə hücum ediniz. Bu iki kəlməni qüvvətiniz yetdiyi qədər büləndavaz ilə Anadoluya, Rumeliyə əks ctdirəcək dərəcədə bağıra-bağıra təkrar ediniz... Vallah, billah, tab gətirəməz, məğlub olur, qarşınızda donub qalır və otuz sənəlik asarı – istibdad-

karanəsi tar-mar olub gedər!.. Məhəmmədəli şah azad və hürriyyətinə əmin olan millətin gülüstan məhəbbəti, şükufəzari şükran və məhmədəti içində kamalı-şükuh əmniyyətilə gözə bilirkən 30 sənədən bəri müənidənə bir keyfi istibdad altında inlətdiyi türklərin, göylərə süud edən dudiahi, “Yıldız”ların ətrafını öylə kəşif bir surətdə bürümüşdür ki, o gülşən saray Sultan Həmidin başına zindan kəsilmişdi. Bir an oradan xaricə çıxdığı, çıxma bildiyi yox. Əcəba? Sultan Həmid Məhəmmədəli şahıdamı öz gününə düçar etmək istiyor? Əbdülhəmid istədiyi tövsiyələrdə, nəsihətlərdə bulunsun. Lakin Müzəffərəddin məğfurun müqəddəs vəsiyyətləri ortada dururkən Məhəmmədəli şah istibdadi-mənfurun müləvvəs nəsihətlərinə qulaq verən deyildir.

Bütün cahana əks edən İran hüriyyətinin vəlvölcyi-rədəngizi önündə nə yapacaqlarını şaşırıb qalmış olan Babi-Ali müstəbidləri pək əla anlayırlar ki, İranın sərhəddi-hüriyyətini əskərlə təhdid, ancaq təfriqeyi-islama bais olaraq, kəndiləri üçün ümum aləmi – İslamın nifrətindən başqa bir nəticə verəməz!.. Lakin nə çarə ki, zavallı müstəbidlər Almanyanın Şorqdəki amali-hərisanəsinə alət olmuşlardır. Almanyanın mənafeyi-iqtisadiyyəsinə xidmət edəcək olan Bağdad dəmir yolu üçün Kirmanşah tərəflərində bir-iki nöqtə lazım imiş: varsın bunun üçün İslam təfriqəyə düşüb bu üzdən hərəmərəc olsun, nə bəs var! Zətən lazım olan da bu deyilmi, ya?!.

Yuxarıda dedik ki, məmaliki – islamiyyəyə təfriqə salmaq üçün avropalıların əlində yeganə vasitə ancaq səltənəti-mütləqə ola bilər. İştə dəlil meydanda!.. Mənafeyi-milliyəsini təmin üçün Almaniya, hüriyyət düşməni olan “Yıldız”lılardan başqa kimi alət edinə bilər? Əcəba, İstanbulda dəxi məclisi-məbusanın güşadı ilə idareyi-adilaneyi-məşrutyyəti elan oluna idi, islam arasına bu günkü təfriqəni salmaq mümkün olurmu idi?..

Həman müsənnə bir hökumət olan ikiüzlü Avstriya və Germanyanın politkası pək əcəyibdir. Türkiyədən dostluq ilə, sülh ilə bir imtiyaza nail olmaq lazım isə ortaya Almaniya çıxar, yox, təhdid-ilə, təhdidi-hərb ilə bir şeyi qoparmaq, Kridi ayırmaq, Makedoniyada oyunlar oynamaq icab edərsə Almaniya pərdə arxasında saxlanıb qarşıya Avstriya keçər. Lakin hər ikisinin də mənafeyi yekdigərinin tamamilə eyni.

İştə, bu gün Almanyanın İrana qarşı dəxi tutduğu məslək buna müşabəh kimidir. Almaniya İranın özündə dostluq rolları oynayacaq, lakin zuri-bazu ilə iş görmək lazım olduqca Türkiyə müstəbidlərini

alot edinəcəkdir. Burada Fransa və İspaniyanın Marokda oynadıqları rollardan islamın o məmləkətinə dəxi təfriqə salıb səltənət davası ilə səhni-tamaşaya çıxan Molla Əzizlərlə, Molla Həfidlərdən, Rusiyanın dəhşətli terrorlar içində davam edib xitamə irən ikinci fitrət beynəl-şurası ilə qəribən “oktyabrizm”, rəngilə açılacaq olan üçüncü Dövlət Dumasından və aləmin bu qeylü-qalı içində Qafqas müsəlmanlarına tərəttüb edən vəzaifi-ictimaiyyədən dəxi bəhs etmək istər idik... Lakin artıq tamaşaxanamızın pərdəsi endiyi üçün qarelərimizə “xudahafiz!” deməkdən başqa sözüümüz qalmıyor.

Ə.H.

“Füyuzat”, 1907, №32

SIYASƏTİ-FÜRUSƏT [6]

1

Hər bir sənənin xitamında qəzetələrin geriye ətfi-nəzərlə bir sənəlik vüquata dair bir icmal yazmaq adətləri vardır. Mən də keçən sənəyi-qəməriyyə zərfində gördüklərimizi, eşitdiklərimizi xülasə etmək istərdim. Bu isə uzun bir şey olub, qarelərimizi nafilə yerə yoracağından sənənin son ayları ilə, bilxassə “Füyuzat” məcmuəsi müvəqqəten qapandığı andan bəri keçən müddətlə iktifa edəcəyəm.

Məqaləmin sərlövhəsinə gəlincə orada sadə “İcmal”, ya “Xülasə” yazacağıma, doğrudan-doğruya bu icmalın nədən ibarət bulunacağını iki kəlmə ilə göstərməyi təfhim etməyi tərcih etdim. Ancaq “Siyasəti-fərasət” yazmaqdan qorxdum. Çünki mürəttiblərimiz ehmal göstərirərsə, kim anlaya bilir ki, “fərasət”dən muradım “fa”nın kəsresi ilə deyil, fəthəsi ilə olan “fərasət”dir. Həl belə olduqca “fürusət”, ya “fürusiyyət” yazmaq daha münasib olmazmı?

Bunun isə “at yetişdirmək” və “ata minmək” elm və sənəti olduğunu və çox kərrə də ümuri-siyasətdə lazım gələn “zehin açıqlığı” ilə “fərti-idrak” ilə bir münasibəti bulunmadığını hər kəs bilir. Qaldı ki, “siyasət” kəlməsi, burada nə fəthə, nə kəsre və nə mütəradif bir lüğət yardım etməyəcəyindən kəlməyi olduğu kibi mühafizə ilə haqqında bir az izahat verməyə məcburam. Siyasətin bir mənası cəza, cəza xüsusunda ibrazi-şiddət və hətta edam cəzası deməkdir.

“Russkoye znamya” isə həməvazı olan sair irtica qəzetələri ilə siyasətə bundan başqa zətən bir məna da vermiyorlar. Bunlarca “siyasət” demək taziyənə, ya taziyənə ilə döyüb öldürmək və “siyasəti-fürusət” demək atı ölüncəyə qədər qamçılamaq, qırbaqlamaq deməkdir. Lakin ərəblər cildləri əsmər, ya siyah olmaqla bərabər Rusiya “qaraüz”lərinə bu xüsusda iştirak etməmiyorlar. Onlar diyorlar ki, “siyasət” ləfzinin idareyi-məmləkət və münasibəti-düvəl elmi kibi digər mənalrı daha vardır.

İştə mənim də murad etdiyim bu mənalardır. Ehtimal, burada qarelərim təəccüb edib deyəcəklər ki, canım, idareyi-məmləkət ilə, hikməti-hökumət ilə atların nə münasibəti var?! Qarelər ingilis olsa idi, buna heç təəccüb etməzlər idi.

İngilislərə ədibi-məzhəkənəvis məşhur Svift “Səyahətnameyi-Qulliver”də ingilis hökumətindən daha adil, daha məqul bir natiq və mədəni əfras hökumətinin mövcud bulunduğunu anlatmış idi. Ancaq gedib bunların ölkəsini istimlak etməmələrini və əsla işlərinə müdaxilə etməmələrini şədiddən tövsiyədə dəxi bulunmuş idi. Çünki ingilislər öylə bir xəyalda bulunduqları təqdirdə ingilis səltənətinin, ingilis sətvətinin məhv və münqəriz olacağı mühəqqəqdir diyirdi.

Şimdi rus mühərrirlərindən Dorəşeviç iddia ediyor ki, hökumət üçün qeyri-natiq və qeyri-mədəni atların dəxi ümürünə müdaxilə az təhlükəli deyildir. Əxirən rus qəzetələrinin birində bu zat il başı münasibətilə keçən 1907 sənəyi-miladiyyəsi zərfindəki vüquata bir nəzər yollu “oktyabrist”lərin vücuda gətirdikləri üçüncü dövlət dumasının iki-üç aylıq məsai və xədəmatını xülasə ediyordu, diyordu ki, bütün bu məsai ancaq kazak atları quyruqlarının uzadılmasına, ya qısaltılmasına dair olan uzun-uzun mübahisət və münaqişətdən ibarətdir!..

Hər nədənsə quyruq mübahisəti bu günlərdə moda hökmünə keçmişdir. Bir dərəcədə ki, bizim “Doğru söz”lü Əhməd Kamal bəy əfəndi həzrətləri belə bu modaya tabe olmaqdan bir dürlü kəndini alamıyor. “Məktəb” kəlməsinin yerli naqis şivəmizdə dəmbəli-təbiisi olan “xanə” ləfzinə dair açdığı mübahisələr mətbuatımızın sütunlarını doldurmaqla hala bitmiyor.

Böylə əhəmiyyətsiz bir zənbələ (işte yenə fəthə bəhsinə ehtiyac göstərən bir kəlmə) zehinlərimizi məşğul edib onu və mübahisəsini nəcmi-geysudar quyruğunun belə yetişməyəcəyi “cəhənnəmə”, ya cənnəti-ələyə qədər uzatmaqdan, Üçüncü Dumada kazak atlarının quyruqlarına dair cərəyan edən münaqişətə qulaq verməmiş daha

nafedir, zənn edərəm! Ələxüsus öylə bir zamanda ki, “Novoye vremya” badnümasının hərəkət və istiqamətinə müvafiqətlə əllərində Peterburq və Moskva, daha doğrusu, “üçüncü dum” kazak atlarının quyruqlarını oynadan Menşikovlar, Qafqaz müsəlmanlarını əzim bir xəyanətlə ittiham edərək, az qalıyor ki, bizi ayaqları altında əzdirib çöküntmək üçün bütün məzkur atları təhəvvürə gətirib üzərimizə hücum etdirlərlər.

Məzüllah iş bu dərəcəyə varırsa, “məktəb”in məsdərmi, yoxsa ismi-məkanmı olduğuna dair mübahisətimiz şöylə dursun, bəlkə məktəblərimizin özləri də, xanələri də, səadət-xanələri də, hətta dəmbəlləri, pəri balları, balu və yalları da kar etməyib kəndilərimizlə bərabər şikəst və pərişan olub gedər!..

Sodəddən ayrılmayayım.

Doroşeviç diyirdi ki, “Qabili məsai” olan Üçüncü Duma açıldandan bəri orada hökm edən oktyabristlərin bütün iştiğalatları kazak atlarının quyruqları haqqında bəyani-əfkar və mütaliat etməkdən ibarətdir.

İştə biz də bu səbəbdən məqaləmizin sərlöv-həsini “Siyasəti-fürusət” yazdıq. Demək ki, bu yazılarımızın əfkarı-əsasiyyəsini Doroşeviçin icmalından əxz ediyoruz. Bunu zikr etməyə məcburəm. Çünki qorxuram ki, Ürfi cənablarını intihalilə ittihamla cürət edən xalq məni də müntəhilik təhmətlərilə ləkədar edərlər. Ürfi cənabları “Aşura” ünvanı ilə “Kaspi”yə dərc etdirdiyi məqaleyi “İrşad”dan tərcümə etdiyi halda nədənsə bunu xüsusi zikr etməyi unutmuşdur. Ehtimal, bu kibi xüsusi məqalələr üçün lüzumsuz bir quyruq olduğu zəhabında bulunmuşdur. Öylə isə kəndisini əfv ilə at quyruğu ilə məşğul olan dumaya ircayi-kolam edəlim.

Hökumət qəvanini-əsasiyyədən sərfi-nəzər edib hesaba gəlməyən Duma komisiyaxanalarını (tərkibi bəyəndinizmi?) at quyruğundakı qıllar qədər bişümar qəvanin-taliye layihələrilə müttəsil dolduruyor. Həftədə ancaq iki dəfə ictimaiyyətə Duma bunların öhdəsindən bittəb gələməz. Gələmədiyi üçün kazak atlarının quyruqları ilə məşğul olaraq vaxt keçirməyi tərcih ediyor.

Doroşeviçin rəvayətinə görə, əzanın biri qalxıb uzun quyruqların atlara müzür olmasından, düşməne, ya yerli əhali üzərinə əsnayihücumlarında seyr və hərəkətlərinə layiqilə cüftə atmalarına mane olmasından və binaənəleyh dibindən kəsilməsi lüzumundan dur-diraz bəhslər açıyor. Sonra bir digər məbus qalxıb birinciyə cəvabən quyruq denilən üzv atlar üçün bir zinət olduğundan dibdən kəsilməyib, ancaq bir miqdar qısaldılmasına lüzum göstəriyor. Bir üçüncü məbus

isə bunların hər ikisinə etiraz edərək quyruqlara əsla miqraz toxundurmamayı tövsiyə edir. Çünki deyir üzvi-məzkurəsinin qəbilindən bəzi – müzür həvam və həşəratı dəf üçün cənabi-xaliq tərəfindən atlara əhsan olunmuşdur və i.a.

Üçüncü Rusiya Dumasının məsai və işğalatı bu qəbildən olduğundan daha ziyadə təfsilat verməyə həcət görmüyoram. Ancaq Pruşkeviçin on beş məclis əsnasında quyruq mübahisəsi zövqündən və kadetlərin rəisi Milyukovu söymək ləzzətindən məhrum olmasına və kəza sol fırqələrin tədafeyi-məmləkət xüsusunda quyruqların əsrari-xədəmatlarına kəsbi-vüqufdan mən edilmələrinə ziyadəsilə təəssüf edərəm.

Şimdi əcəba Pruşkeviç cənabları məzkur zövqdən məhrum olacağı müddət zərfində nə kibi təşəbbüsətdə bulunacaq? Qorxuram. Amerikaya qədər iləriləyib gedən Milyukovun inadına bu hərif geriləyər-geriləyər Tehrana, ya İstanbula qədər getməsin! Hər halda onun İran məclisi-millisinin müzakirətını ya “Yıldız” civarında cərəyan edən göftügləri istimadan məmnun qalacağına əminəm. Çünki əxirən etdiyim təhqiqata görə həm məclisi-millidə, həm də Babi Ali və “Yıldız”da cərəyan edən mübahisətlər yenə atlara dair imiş! Ancaq iranilər diri atların quyruqlarına degil, nallarına həvəs etdikləri halda, osmanlıların zəhinlərini taxtadan yapılma bir atın cəsaməti – qeyri təbiisi işğal ediyor...

2

Kazakların atlarına və bu atların quyruqları haqqında Rusiyada cərəyan edən mübahisətdə Kolumb tərəfindən bugünkü əski qafalı “Həqiqi rusları” incitmək üçün kəşf olunan yeni dünyanın rəxşi-səbə rəftari-mədəniyyoti nə nəzərlə baxdığını öyrənməyi niyyətilə Bəhri-mühiti-atlasiyi bipərva keçmək qəbahətində bulunan Milyukovun ziddinə İstaqus kibi geri-geri gedərək Tehrana və İstanbula qədər varmaq istəyən Pruşkeviçin Qafqazdan keçməsi mühəqqəqdır. Binaənəleyh şübhə yoxdur ki, burada ən ziyadə diqqət edəcəyi şey Qafqazın əcnasi müxtəlifeyi-fərəs və bilxassə erməni, gürcü və müsəlman Qarabağ atları olacaqdır. Əxirən bu atların haralər¹ bizdə bir xeyli tərbiyələndikləri, hətta kadet və sosial-demokrat fabrikasından çıxma

¹ Haralər – at zavodları

yeni bir gərduna qoşulacaq qədər yumşayıb kəsb-i-istedad edərək Kutais, İrəvan və Bakı cəmaətini məzkur araba ilə Tiflisdə açılacaq at quyruğu mübahisəti məclisinə qədər gətirə biləcəyi məlumdur.

İmndi ümum vətəndaşlarıma şunu tövsiyə edərim: məbada, məbada, Pruşkeviç cənablarına bu tərbiyəli atlarla müştərək gərdunəyi göstərəsiniz! Çünki o, bunlardan əsla xoşlanmaz. Onun xoşlandığı şey boyunduruq altındakı bizim əski öküz arabaları ilə arabaya qoşulmayan dəli, azğın, hoylu və yekdigərlərinə cüftə atan ayğırlardır... Xudanəkərdə bu adam gərdunə ilə yeni yetişən qoşum atlarının mövcudiyətini sezərsə, "Hoqiqi rus ittifaqına" bu yolda teleqraf çəkəcəyinə şübhə qalmaz.

"Ay haray!" Səyahətə çıxan bir Milyukov degilmiş. Bütün Qafqaz əhli dəxi səyahətə hazırlanıyor. Ancaq bunların vasitəyi-nəqləri gəmi olmayıb (çünki Batumda, Potidə arqonavtlardan bir nişan görəmədim) gözəl qoşum atları ilə üçhücrəli bir növ gərdunədir və məhəlli-özimətləri də Amerika deyil, Avropanın ortasındakı nizam və intizami-mədəniyyəti ilə məşhur İsveçrədir. Zira bu xalq dağlı olmaq münasibətilə Tartarin kibi Alp dağlarına çıxıb yüksəlməyə həvəskar bulunuyor.

Bunları nasıl sökəcəgimi bilməyirəmsə də, hər halda gərdunəyi qırmaq və atların quyruqlarını kəsəcək, bir də ayaqlarını səqətləyib topal qılmaq üçün buraya "qaraçətə"lərin cümləsini sövq etmənin əlzemdir.

Şimdi anlayırmısınız, dostlarım, bu atlarla gərdunənin Pruşkeviçin Duma müzakirətindən məhrum bulunduğu müddət zərfində, bir neçə həftə olsun sıxı-sıxı gizlədilməsi nə qədər vacibdir? Bu xüsusda bir dərəcəyə qədər gürcülərdən, ermənilərdən əminəmsə də, lakin müsəlman qardaşlarıma heç etimadım yoxdur. Çünki bunların hər işləri gurultulu, patırtılı münaziələr içində cərəyan etdiyindən çarçapıq meydana çıxıyor.

Bilmiyəm müsəlmanlar əxirən əkərləmək istədikləri və intixab üsulu ilə süvarisini aradıqları ümuri-ruhaniyyəyi-islamiyyə kəhilanını mərqumun nəzəri-diqqətindən sağlı tuta biləcəklərmi?

Bu atın inamından tutub iləri çəkən sayıslarla anın quyruğundan yapışib geri çəkən teleqrafistlər küçə ortasında o qədər gurultu, patırtı yapıyorlar ki, hətta Bakı edadiyyəsinin şagirdlərini belə rahatsız və dərdsən avara ediyorlar. Bir dərəcədə ki, bunlar başlarını məktəbxananın... Pardon, məktəbin pəncərələrindən çıxarıb mənzerəyi

tamaşa ilə hay-huya iştirak zövqündən geri durmaq istəmiyorlar... Bir məsələ ki, onun qeyli qalı balaca məktəb çocuqlarının qulaqlarına qədər əks edə, onu qocaman Duma üzvünün nəzərindən saxlamaq olurmu? Aşkardır ki, Pruşkeviç cənablarının bu xüsusda Dumadakı əqsayi-imən firqəsinə və "Russkoye znamya", "Novoye vremya" və "Qolos Moskvi" qəzetlərinə çəkəcəyi teleqraf əvvəlkindən də betor olaraq təxminən bu məaldə bulunacaq:

"Əzizlərim, cümləniz xabi-qəflətdəsiniz! Qafqaz müsəlmanları böyükdən kiçiyə, hətta məktəb çocuqlarına qədər üsyana hazırlanıyor. Bunlar osmanlı sərhəddi üzərində bizləri təhdid üçün təhəşşüd edən həmidiyə süvari alaylarına qoşulmaq üçün bir atı əgərləmək üzrədirlər. Atın əgəri ingilis, ya firəng əgəri olmayıb, bizzat türk əgeridir. Hətta onun qaşına bir hilal əlaməti taxıldığını da öz gözlərimlə gördüm.

Atın köksünə taxılan "Şiri-Xurşid" əlaməti isə göz boyamaq üçündür. Şeyxülislam ünvanı ilə bu ata minəcək zatın bir əlinə "Füyuzat" və "Kaspi" mətbəəsində təb olunan Ümumrusiya Müsəlmanlarını Həblülmətin ittihadı dəvət edən qayət əzəmətli bir kitab və digər əlinə də mühib bir seyf veriləcəkdir. Şuna şükr etməli ki, məzkur atın quyruğundan yapışib geri çəkənlər də əskik deyildir. Ancaq qorxuram ki, bunların qüvvəti kifayət etməyəcək.

Binaənəleyh missyonerlərdən başlayıb qaraçətələrə qədər Rusiyada nə qədər quyruq həvəskarı varsa, cümləsini bunlara müavinət üçün sürəti-mümkünə ilə buraya sövq edəsiniz!..

Bu surətlə işin nə qədər kəsb-i-vəxamət edəcəyi vazehdir. Bina-bərin dindəşlərimin bu qədər gurultu-patırtı etmələrinə heç lüzum yoxdur. Atın quyruğundan, ya yallarından çəkə-çəkə onun iki cinahında səf bağlamaları daha müvafiq, məsləhətdir.

Bu vechlə atı Pruşkeviçlərin nəzəri-sui-zənlərindən saxlamış olurlar. Əks təqdirdə əvvəla önə düşüb atı işığa çəkmək istəyənlərin atla bərabər Sibiriya tərəflərində qütb-i-şimalinin aylarca zülmat hökm edən məhəllərinə qədər nəfy və təbid olmaları ehtimaldan bəid degildir.

Saniyə, atın quyruğundan yapışib qaranlığa çəkənlərə dəxi missyoner və qaraçətələrin kəsərətindən naşi ehtiyac qalmayacağından, onların iləridə bu kibi zövqlərdən ilələbəd məhrum qalmaları mühəqqəqdır.

Salisən, bu xüsusda bitərəf bulunanların ehtiyaclarını at yerinə öküz, ya camış cinsindən bətiül-hərəkə bir heyvanlar dəf etməyə

çalışacaqlar. Və bunun da üzərinə Salyandakı bəradərimin[7], bil-məm kimin təşviqilə tövsiyə etdiyi vəchlə mənim kibi ülumi-diniyyə və şəriyyəyə vüqufu olmayan “Boynu firəng bağlı”, ya başı rus şap-kalı, ya umuzları “Çinovnik” epoetli hərifin birini oturdacaqlar.

O vaxt əlvıda islam da, Quran da, şəriət də!

3

Pruşkeviç İrana səyahət etmək üzrədir. Bu sözləri mən hənuz yazıb bitirmiş idim ki, qapı açılıb otağa daxil olan poçta müvəzzeyi əlimə bir açıq məktub verdi. Məktubda yazıyorlar ki:

“Əfəndim, Pruşkeviç cənabları bu anda at quyruğu qıllarından bir aq, bir şəkəkə toxumaqdadır. Niyyəti Rusiyada nə qədər sol və mərkəz fırqələrə mənsub adam varsa, cümləsini ovlayıb, vücudlarını ortadan rəf ilə Turgenevin “Övraqi-səyyad” və Qoqolun “Nüfusi-əmvat” ünvanlı kitablarında təsvir edilən əski dərəkəklik dövrü məişətini ehya etməkdir. Ancaq bu məişətə idareyi-keyfiyyə üsulunun dərəcəyi-müntəhasını tətbiq etmək istədiyindən bu aralıq mənim İran səyahətnaməmi mütaliyəyə başlamışdır. Yoxsa sizin “İrşad”da yazdığınız vəchlə İrana səyahət niyyətində deyildir. İmza: “Səyahətnaməyi-İbrahim bəy” müəllifi”.

Bu məktubun pək də mənim yuxarıdakı sözlərimə müğayir olmadığı aşkardır. Şu qədər var ki, İrana səyahət edən zat Pruşkeviçin özü olmayıb, onun xəyalı, ya kölgəsidir. Zətən Pruşkeviç ilə kölgəsi arasında böyük bir fərq yoxdur. Biri əfkar və mütəsəvvirəti-müzillədən, digəri əşkal və xəyalatı-müzlimədən ibarətdir. Hər ikisi də müvəqqət və səri-üzəval şeylər olub şəmsi-tabanın ənvarı qarşısında dayanamazlar. Demək olur ki, bu izahatdan sonra məzkur kölgəni əsnayi-səyahətində təqib edə bilərik.

Kölgə İran sərhədinə yaxınlaşdıqda ibtidayi-əmrə oradan bir dürlü iləri keçmədi. Çünki qarşısına əzim və ziyadar iki qəbir mətin bir qələ divarı kibi dikəldi.

Bunların biri 1856 sənəsində şəhid olan sədri-əzəm Əmir Nizam Mirzə Tağı xanın, digəri də keçən sənə vəfat edən Müzəffərəddin şah firdəvs aşiyanın türbeyi-mübarəkəsi idi. Kölgə bir müddət türbələrədən intişar edən nur və ziyanın önündə mütərəddid qalıb, zail olmaq qorxusu ilə az qalırdı ki, geriyyə çəkilsin. Fəqət bir müddət təkəkkürdən sonra sərhədi keçmək üçün çarə aramağa başladı.

Təsəlsüli-əfkar ilə fikri at qıllarından teleqraf tellərinə intiqal etdi. Bu vasitə ilə nə qədər müşkil bir mövqedə bulunduğunu Təbrizdə məsləkdaşı bulunan Mirhaşım cənablarına bildirdi.

Bu zat dəxi hal və keyfiyyəti Tehrandə Seyyid Əli Yəzdi ilə Şeyx Fəzlüllaha xəbar edib, bunları yardıma dəvət elədi. Bunların üçü birlikdə Maku xanlığı təriqilə gəlib sərhəd boyunda Kölgəyə rəsmi – “Xoş amədi”yi ifadan sonra ətrafında tilsimli bir müsəlləs təşkil qıldılar və ancaq bu surətlə ani işıqların təsirindən və qayə ilə İrana daxil edib Tehrana qədər gətirə bildilər.

Əsnayi-səfərdə Kölgə ilə müsəlləsi təşkil edən zəvat arasındakı mühavirə və müsahibə bu yolda idi.

Heyəti-müsəlləsə “Leyli və Məcnun” operasındakı trio üsuli-ahəngi ilə həm avaz olaraq:

– Əfəndim, məmləkətimizi ziyarətdən məqsədiniz nədir?

Kölgə. Bir-iki aya qədər III Dumadakı at quyruğu mübahisətinə iştirakdan mən edildim. Bu müddət zərfində böylə bir zövqdən məhrum qalmamaq üçün Tehran “Məclisi-milli”sində bulunmaq istərəm.

Heyəti-müsəlləsə. Heyhat, bizim məclisi-millimizdə məət-təəssüf bu növ mübahisəyə meydan verilmir. Bu məclisin əzası atın tellərinə, dizginlərinə, əgrinə həvəs ediyorlar.

Kölgə. Əzizlərim, bizim Rusiya xalqı, İran əhlindən daha mədəni bulunmaqla – vəkilləri atın quyruğuna həvəskar olduqları halda nasıl oluyor ki, sizinkilər atın tellərinə əhəmiyyət veriyorlar?

Heyəti-müsəlləsə. Bu keyfiyyət bizdə təsirəti-irsiyyədən iləri gəlir. Bizim məclisdəki vəkillərimiz bütün Gavənin nəslindəndir. Gavə isə məlumunuz olduğu vəchlə ədalətsevən bir dəmirçi idi. Ortaya məşrutə və ədalətəxana atı çıxarılınca cümləsi irsi bir dəmirçilik həvəsilə nərbənd kəsildi. Və bu sənətlə ədalət arasında bir nisbət və irtibatın mövcudiyətini iddia etdi.

Kölgə. Bənim bildiyimə görə İranın əhvali-qədiməsinə dair məlumat verən məşhur yunan müvərrixi Herodot heç dəmirçilikdən, dəmirçi gəvələrdən bəhs etmir. O diyor ki, Fərs qədim üç şeyə həvəs edərdi: “At minməyə, ox atmağa, bir də doğru söz söyləməyə”.

Süvariliklə vaxt keçirənlərin atın quyruğuna və quyruğa dair doğru sözlərə həvəs etməməsi qəbil deyil.

Demək ki, irsən bu sifətdə bulunanlar dəxi aranızda əskik olmalı. Binaənəleyh nə qədər tirəndəz süvari nəslindən adam varsa,

cümləsinin cəm ilə Gavə nəslindən mütəşəkkil “Məclisi-milli”yə hücum etdirməli və üzərinə ox yağdırmağımızda onun yerinə qaim güllə və qurşun yağdırıb əzasını qovdurmali idiniz. Bizdə dəxi bir vaxt dəmirçilər ümuri-siyasiyəyə qarışib, ədalət tələbində bulunuyorlar idi.

Bu niyyətlə bütün dəmir yolları bir tətili-ümumi ilə məəttəl qılıb, hökuməti və bütün məmləkəti bir xeyli təciz etdilər. Bunların öhdə-sindən ancaq o canım, gözüm kazak süvariləri ilə atları gələ bildi!..

Heyəti - müsəlləsə. Ah, əfəndim, ah! Biz bu yolla çalışmadıq deyil! Üç ay bundan əqdəm nə qədər bilərci, məkkariçi, qatırçı, eşşəkçi varsa, doğru yoldan sayıtdıq, doğruya, doğru sözə düşmənlər etdik. Bunlara “Məşrutə” “Məşruə” deyil, – dedik və cümləsinə Teh-ranın Topxana meydanında başımıza toplayıb oradan “Məclisi-milli” Ədalətxanasının üzərinə qurşun yağdırdıq. Amma kar etmədi. Əmir Bahadurları, İqballüddövlələri, Səduddövlələri belə xərsüvar edib, öz tərəfimizə çəkdi, kar etmədi. Biləks, camaat tərəfindən əzlləri tələb olundu. Tərəqqicuyan olan bütün vüzərə kabinəsini istefaya məcbur etdik. Ən böyük rəqibimiz bulunan Əlaüddövlələri, Müin-dövlələri, hətta şurayi-vükəla rəisi Nəsrülmülkü əsbi-ədalətdən endirib tövqif etdirdik, sonra da qovdurduq, yenə kar etmədi.

Ümuri-icraiyyəyə müdaxilə ediyolar bəhanəsilə bütün şəhər-lərimizdəki əncümənləri iradəyi-şahi ilə qapatdırmaq təşəbbüsündə bulunduq. Fəqət bir şeyə müvəffəq olamadıq.

Nəhayət, nəcmi-taleyə ümid bağladıq.

Mətuati-hürre “Əxtər”lərinin ədəmi-vücut və füqdanı və Ərfə-üddövlə kibi əxtərşünas Danişməndi siyasətin vücudi-behbudi-ürfan və vicdani sayəsində bizə müin və yavər olan İstanbul “Yıldızı” “əncümi-siyah” ləyal olaraq Saucbulağa və Urmiyaya qədər sərhə-dimizi təcavüzlə gözlərimizi qamaşdırıb kor edən Xurşidi-hürriyyətlər və ədaləti zülm və əsarətin dəryayı-zülaminə qərqləmək və ciyərlərimizi pənceyi-qəhr ilə paralayıb bizi dilxun edən şiri-məşrutiiyyəti istibdadın əjdərhayi-səddahanına bəl etdirmək niyyətində bulunub firqeyi-müxalifeyi-əhrari təhdid etdi. Lakin bundan da bizim üçün sədrə şəfa verəcək bir nəticə çıxmadı. Şimdi nə qədər bədbəxt və bədəxtər bulunduğumuzu anlamağa başlayırıq. Qarşımızda ağa seyid abduallalar, təbatəbailər, seyidcamallar, məlikülmütəkəlliminlər hür-riyyəti-kəlam çəkicinin zərəbatı altında qanuni-əsasi sindanının mətə-nəti üzərində atəşzəbanlarının təsiri ilə həmiyyətlər və qeyrət mədə-

nindən gəvələrə övlad və əyallarını, mal və canlarını, irzü namus-larını istibdadın təərrüzündən siyanət üçün öylə mətin bir səddi-ahənin yapdırmışlar ki, bu səddi nə mauzer qurşunu və nə də qrup topu dələmiyor. Onu yıxıb məhv və nabud etməkdən artıq qəti-ümid etmək üzrəyiz. Ələlxüsus şah özü qanuni-əsasiyə riayət və məş-rutiyyəti siyanət edəcəyinə dair Qurani-əzimüşşənə qəsəm eyləyincə bütün-bütün məyus olduq.

Pruşkeviçin “Kölgə”si (*tələşə düşərək*). Əzizlərim, bu nə vaxt oldu?

Heyəti - müsəlləsə. 1907-ci sənəsi, noyabrının 11-də.

Kölgə (*bir az təfəkkürdən sonra*). Demək ki, sizin İranda iş işdən çoxdan keçmişdir. Qərrib təsadüf! Biz də həmənlər eyni zamanda 13 noyabrda vəqəi məşhur məhzər müzakirətində III Duma qanuni-əsasının rus və Avropaca olan ismini zeylə zikr etməyəcəyinə və cismini də fikrin bir guşəsində dəfn eyləyəcəyinə qərar verdik. Höku-mətimiz isə daha əvvəl dekabr ayı ortalarında öylə bir ismə intisab ilə və Viborq küstaxlığında bulunmuş olan I Duma “Əşqiya”sını, “sər-kərdə”ləri Morozov ilə bərabər təhti-mühakiməyə alıb o ismi unudurmaq üçün cümləsinin üç ay qədər guşeyi-nisyanı-mühəbbilə yatmalarına lüzum gördü. Əhali tərəfindən həriflərin üzərlərinə yağ-dırılan əzhəri-fərəhnisər anları fərti-zindandan xilas edəməz!.. Bu qədərlə iktifa edilməyib bir az sonra 22 noyabrda II Dumada qanuni-əsasının ism və cismindən ziyadə rənginə, ruhuna, dərəcəyi-hərərə-tinə, şiddəti-nəbzətina əhəmiyyət verən sosial-demokrat ixtilal-çıların bəyaz qarlarla, qan donduran soyuqlarla həvəslərini təskin üçün məhkəmə tərəfindən Sibiryaya nəfy edilib bir neçə sənə orada qalmalarına hökm olundu. Məzkur mühakimə münasibətilə bir çox şəhərlərdə vüqu bulan tətillərin rəngi-təhayişi və ötədə-bəridə part-ladılan bombaların atəşi bunların dərdinə dərman olamaz!..

Şimdi anlayırmısınız, əzizlərim, bizdə irticapərvəranın, mazi-pə-səndanın müvəffəqiyyəti sizinkindən nə qədər ziyadədir.

Bu müvəffəqiyyət həp bizim siyasəti-fərasətimiz sayəsindədir, sizdə isə artıq iş işdən keçmişdir, deyirəm...

Heyəti - müsəlləsə (*Kölgənin bəyanatından ağızları sulan-dığı halda*). Anlıyoruz ki, sənin kibi fərasətli bir zat bizim kibi İran köhnəpərəstanının nicat və səlaməti üçün dəxi bir yol göstərib bir çarə bula bilər.

Ah! Fədayət şəvim. Mara öz an rahi nəcat, öz an əfsunhayi-siyasəti-fərasət ke to qofti bezudi agah kon¹.

4

Sözün birdən-birə türkcədən farsiyə intiqalını görəncə Kölgə mətləbə girişmədən əqdəm bəyani-təəccüb edərək dedi ki:

– Nə üçün sözü farsiyə çevirdiniz?

Heyəti-müsəlləsə. Şimdiyə qədər keçdiyiniz yerlər Azərbaycan ölkəsi olub, əhalisi türklərdən ibarət bulunduğu üçün biz də dillərinə riayətlə türkcə qonuşurduq. Buradan ilərisi artıq lisani-farsi ilə mütəkəllim olanlarla məskundur. Bir də məclisi-millidə at mübahisəti fars dilində cərəyan etdiyindən yavaş-yavaş qulağını ona alışdırmaq lazımdır.

Burada Kölgə (bir az təfəkkürdən sonra). Dostlarım, siyasəti-fürusət əfsunlarının biri də əhali arasına nifaq və təfriqə salmaqdadır. Halbuki siz türklər arasında türküyə, farslar arasında farsiyə riayətdən dəm uruyorsunuz. Bizim Rusiyada sehr, əfsun, tilsim, filan yoxsa da, onun yerinə “Hipnotizm” denilən tənvim ilə təlqin fənni vardır.

Biz bu fənnin sayəsində rus ilə müxalif olan cinsiyyət qövmiyyətlərin, şivə və lisanların, din və məzhəblərin hüquqi-siyasiyyət və mülkiyyətcə müsəvat tələbindən fəraqət etmələrinə çalışırıq. Etdikləri təqdirdə yenə eyni fənn sayəsində bütün əhaliyə insanlıqlarını unutturub, yekdigərləri ilə qovğa etdiriyoruz. Sonra da qanuni-əsasi və məşrutiyət rusları izrari-niyyətlə icad olunub, bunu istəyənlər həp əskidən bəri kəlisə və etiقادımız qərib, kiseyi-iqtisadımıza rəqib bulunan öz aramızdakı yəhudilərdir, deyib “Həqiqi-rus” çətəllərini bunların üzərinə saldırıyoruz.

Bu surətlə miləli-sairəni belo xovf və dəhşət “Hipnoz”una düçar edən elə vəlvələəngiz qital və qarətlərə meydan açıyoruz ki, arada axirüləmr at quyruqları ilə qamçılardan başqa bir şey qalmıyor. Siz nə üçün böylə tədbirlərə təvəssül etmiyorsunuz?

Heyəti-müsəlləsə. Etdik, əfəndim, etdik, ancaq bu kibi tədbirlərdən böyük bir nəticə çıxmıyor. Çünki İran əhalisi arasında – cinsiyyət və qövmiyyətcə o qədər ixtilaf və tənəvvö yoxdur.

Saniyə, türk və fars bəhsinə gəlincə, İran əhli lisan və şivə fərqiyyə çox da əhəmiyyət verən deyildir. Bizim xalqın əhəmiyyət verdiyi bir şey varsa, o da məzhəb və təriqət ixtilafıdır. Ancaq məttəssüf bizdə yəhudilər nəzəri-diqqəti cəlb edəcək qədər çox olmayıb, bulunanlar da əksər ya fağır və kasıb adamlardır ki, heç bir işdə səsləri-sədalari çıxmadiğı kibi, kisələrimizdə gözləri yoxdur. Bir də çox yerlərdə musəvilərlə müsəlmanlar arasında dönmələrdən ibarət bir əqidəyi-irtibat vardır. Lakin babilərlə zərdüştilər öylə deyildir.

İştə biz də bu cəhətdən var qüvvətimizi sərf edib, bu zəminə bir xeyli əfsunlar oxuyub, əfsanələr uydurduq. Dedik ki, ay camaat, məşrutiyətin “ta”sı ilə məşrutiyətin “ayn”i arasında dağ qədər əzim bir fərq vardır. Biri (9), digəri (70)-dir. Bunların arasında təvəfüt bulunmadığı aşkardır. Bu qədər böyük bir fərqə əhəmiyyət verməmək ancaq on doqquz rəqəmindəki doqquza həvəs etməkdən iləri gəlir. Lakin ruzigari-təcəddüdün təsiri ilə əhalinin həndəsəyə, cəbrə, cəbri-əlayə həvəs edib əbcəd hesabını unutmalarındanmı, ya nədirmi, bu kibi səfsətələrlə kimseyi qandırammadıq. Nəhayət, bu cəhətdən fəsad çıxarmaq modası keçdiyini anlayaraq, babilərin yaxasından əl çəkib yapışdıq zərdüştilərin qırtlağına... Həm də öylə şiddətlə yapışdıq ki, ara yerdə bunların pişvası bulunan Firidun Cahaniyan adlı bir zat belə tələf oldu. Biz iddia ediyorduk ki, “Suri-israfil” kibi gurlayan nidayi-məşrutiyət bunların pəncərələrindən çıxıyor. Lakin bu cəhətdən dəxi sözlərimizə qulaq verən olmadığından şimdi cümlə ədyan və məzahib ərbabının malını, canını təcəvüzatdan müsəvat üzrə təmin edən qanuni-əsasi hökuməti Firidunun qatillərini aramaqdadır. Bulursa qayət şiddətli cəzaya məhkum edəcəkdir. Sizdə irticapəsəndən təraqqipərvəranı cəzalandırdığı halda bizdə keyfiyyət tamamilə əksinə oluyor. Ah, biz istibdadı ehyadan artıq əl çəkdik, heç olmazsa bizim hürriyyətin cəzalarından xilas ola bilməmişə bir çarə göstər...

Kölgə. Dostlarım, o qədər məyus olmayınız. Qanuni-əsasını pozub məclisi-millini dağıtmaq əldən gəlməyirsə, lakin onu sirk qəbilindən bir canbazxanəyə çevirmək də mümkündür. Ancaq orada mənim kibi bir “Pərəndəbaz”ın bulunmasına ehtiyac vardır.

Heyəti-müsəlləsə. O nasıl şeydir?

Kölgə. “Pərəndəbaz”, yəni taqlaq qılan, qaba türkcəsi “Mayallaq” atan adam. Mən Tavriçeski sarayda öylə yapıyorum. Hər nə vaxt sol, ya mərkəz tərəfindən bir məbus kürsiyi-xitabnamə çıxıb islahati-

¹ Ah! Qurbanınız olum. Bizi tezliklə dediyiniz o nicat yolundan, o at oynatmaq siyasətindən xəbərdar edin!

hürriyyətpərvəranə yolunda ciddi bir nitq iradəinə qalxışsa, mən və əmsalım dərhal rəhlələrin üzərində kəməli-məharətlə tağla qılmağa başlayıb bütün əhli-məclisin nəzəri-diqqətini bu kibi hərəkətimizə cəlb edirik və bu surətlə hüsula gələn gurultu-patırtı əsnasında hərifin özü də, sözü də bilkülliyyə əhəmiyyətdən saqit olub gediyor! Ancaq bu xüsusda bir az tədbiri-etidal lazımdır. Çünki iş ifrata vardırıldığı kibi insanı məclisdən tərd edirlər. Nasıl ki, axirən başıma gəldi!..

Heyəti-müsəlləsə. Pək əla, demək ki, siyasəti-fürusət hünərlərinin başlıcası “bir məzəbzəlik”dir. Bunu bizə göstərib, təlim edə bilərmisin?

Kölgə. Mən bunu sizə Tehrandakı “Məclisi-milli”nin ortasında göstərəcəyəm. Ancaq əvvəlcə oraya fircəyab düşməyə bilməliyəm.

Heyəti-müsəlləsə. Maraqlıdır, bu xüsusi təminat edə bilərik. İştə bu surətlə zəhinləri məclisi-millidə biləcəyəm tağlaqların xəyali-lütfilə məşğul olduğu Kölgə ilə heyəti-müsəlləsə İran zəminində qəti-məsafə edirlər.

Və Neva nəhrinin buzları üzərində ləğzan olur kibi, heç bir maneəyə rast gəlməksizin, dərələrin, təpələrin, ormanların, şəhər və qəsəbələrin üzərindən qayət asanlıqla keçirlər idi.

Çünki yol denilən hər növ türük və məabirin İranda məfqudiyyətinə rəğmən seyr və hərəkətləri fikri-müzlimin qanadları sayəsində vüqu buluyordu. Leykən birdən-birə heyəti-müsəlləsə təvəqqüf edib, bir dürlü iləri gedəməz oldu.

Kölgə. Əfəndilər, nəyə təvəqqüf etdik?

Heyəti-müsəlləsə. Tilsim var. Buradan iləri keçməyimizə maneə oluyur. Bu tilsimə “ingilis daireyi-nüfuzu” təbir edirlər ki, başlıca sənin kibi rus olanlara qarşı çəkilmişdir.

Kölgə (*hiddətlə*). Bu daire Tehranın mavərəsində, yəni daha cənubda deyilmi?

Heyəti-müsəlləsə. Müqavilat və müahidəyə görə elə olmaq lazım gəlir. Fəqət həqiqət halda dairənin qüvvəyi-dafeyeyi tilsim-karanəsi Tehrandan daha şimala qədər nüfuz edirik.

Kölgə. O halda dairəni dəlib keçmək üçün Ənzəlidən başlayan bir rus xətti bulunduğunu unutmayalım. İranın yeganə şose yolu bulunan bu xətti təqib edə bilirik, zənn edərik.

Heyəti-müsəlləsə. Xəttin hökmü ruslar üçün ancaq Qəzvinə qədərdir.

Kölgə. Şimdi altımda bir kazak atı olmalı idi. Mən ingilislərə göstərirdim ki, sədd nədir, xəndək nədir, dairəyi-tilsim nədir, heç Hindin Himalay dağları da o atların həmləsinə müqavimət edəməz.

Heyəti-müsəlləsə. Səhih, yaxşı xəttimizə gətirdik. Bir kaç gün əqdəm rus şahbəndərxanalarını qatırçılarımızın təərrüzündən mühafizə üçün buralardan iyirmi beş qədər kazak atlı keçdi. Ancaq bu müvəffəqiyyət bizim Azərbaycan gömrük nazirinin oxuduğu əfsun sayəsində oldu.

Kölgə. Mən də rus kazak atlarının saylarından biri bulunmaqlığı hesabla eyni əfsundan istifadə edəməzmiyəm?

Bu sözləri müteəqib Kölgə “səfərəxanəni mühafizə edəcək kazak atlarının sayəsi” ibarətini üç kərə oxuyub, oxuduqdan sonra mahiranə bir tağlaq sayəsində ingilisin “Daireyi-nüfuz” kəlməsini heyəti-müsəlləsə ilə birlikdə dəlib keçməyə və yollarında kəməkan davama müvəffəq oldular.

Uzaqdan Tehranın qalaları, minarələri, yüksək məscid qüllələri görünməyə başladı. Artıq səyyahlarımız İran paytaxtının surlarına təğərrüb edirdilər...

5

Təbrizli Mirhaşım, Seyidəli Yəzdi və Şeyx Fəzlüllahdan ibarət Heyəti-müsəlləsə ilə Pruşkeviçin kölgəsi Tehran şəhəri surinin dərəcələrindən biri önünə vasil olduqları zaman artıq axşam olub hava qaralmağa başlamışdı. Ancaq dərəcənin pişgahı qayət aydın idi. Çünki dərəcənin üzərində yüksək bir nöqtədən bir cismi-münəvvər şəşəpaş olaraq ətrafa gözqamaşdıran nurlar saçıyordu. Peterburqun, Moskvanın ən ziyadar elektrik fanarları ilə ülfət edən “Kölgə” gözlərinin məzkur işığa tabavər olamayacağını dərk etdi. İbtida zənn etdi ki, bu “Uran”, ya “Radium” kimi axirən kəşf olunan ənasiri-münirə sayəsində iranlılar tərəfindən yeni ixtira olmuş bir aləti-tənviriyədir... Fəqət ona anladılar ki, bu cismi-münəvvər Məhəmmədəli şahın, üzərinə əl basaraq qanuni-əsasi və məşrutiyətə riayət etməyə qəssəm etdiyi və bədə məclisi-milliyəyə göndərdiyi müşəfi-şərifdir ki, məclisi-milli də onu şəhərə daxil olan bilcümle səyyah və müsafirlərin xəbər olmaları üçün dərəcənin ən bala bir nöqtəsinə vət etmişdir.

Dərəcənin iki tərəfində nigahbanlar duruyordu. Heyət hiss edirdi ki, bunların önündən keçərək, dərəcəyə təğərrüb etmək

kəndiləri üçün gəyət müxat iləri bir işdir. Bu səbəbdən ehtiyat olmaq üzrə bir kənara çəkilib tənha bir yerdə hali və mövqelərinə və nə tədbirlər ilə şəhərə daxil olmaq mümkün olduğuna dair müzakirəyə qoyuldu.

Seyidəli Yəzdi dedi ki, Kölgə üçün rus kazak atlarının sayəsi sifətilə şəhərə girmək qabil olsa belə bizim üçün bu iş o qədər asan degildir... Məgər ki, biz dəxi kazak süvariləri heyətinə g ilərim.

Mir Haşım. Mən bu tədbiri bəyənmiyorum. Vaqiən hər növ tədbirlərimizin müvəffəqiyyətsizliyindən sonra bizim üçün kazaklara ümidvar olmaqdan başqa bir çarə qalmıyor. Ancaq bu iş duyulub meydana çıxarsa rəzil və rüsvay oluruz.

Şeyx Fəzlullah. Dostlarım, bu qədər çox düşünməgə hacət yoxdur. Bizə şimdi hər şeydən əqdəm lazımdır ki, bu anda şəhər daxilində cərəyan cədən əhvala vaqif olub ona görə hərəkət edəlim. Binaənləyş şəhərdən son çıxan bir kaç qəzetə gətirdib mütaliə etməliyiz. Andan sonra nə eləyə biləcəyimiz anlaşılır.

Bunun üzərinə heyət yoldan keçən bir fəqirə bir az aqça verib şəhərdən bir kaç qəzetə gətirdilər.

Yolçu qəzetələri gətirincəyə qədər Heyəti-müsəlləsə ilə Kölgə arasında İran və rus mətbuatına dair bir xeyli söhbət oldu.

Heyəti-müsəlləsə. Əfəndim, xalqın gözünü açıb, fikrini tənvir və təcdir edərək bizim məlcə və pənahımız olan o köhnə binalarımızı, gözəl uyğuya dəvət edən o qaranlıq evlərimizi təməlindən yıxan şeylərin biri də şu firəng icadı olan dinsiz-imansız mətbuatdır ki, öhdəsindən bir dürlü gələmiz!.. Sizdə qəzetələrin bu qədər kəsritilə bərabər nəsil oluyor ki, yenə fikri-irtica qalib gəlir?

Kölgə. Vaqiən bizdə 17 oktyabr manifesti ilə senzür ləğv olundu və bir müddət zəncirdən xilas olan mətbuat öylə bir vəlvəleyi-qiymətnümun qopardı ki, təsirindən bütün köhnə binalarımız təməlindən sarsılıb az qalırdı ki, bir gurultu ilə yığıla. Lakin çox keçmədən bunlara qarşı senzuradan daha şiddətli tədbirlər kəşf olundu.

Şimdi bir az fəzlə laqqırtı edən hər bir baş, ya sadə mühərrir dərhal təhti-mühakiməyə alınıyor, aylarca həbs ediliyor, ya öylə ağır cəzayi-nəqdiyyəyə məhkum oluyor ki, nə qəzetələr və nə də mətbəələr buna tab gətirməyib öz-özünə bir-bir qapanıb gediyorlar. Bizdə həftə keçmiyor ki, beş-on qəzetə bağlanmasın.

Heyəti-müsəlləsə. Nə bəxtiyar məmləkət! Biz şimdiyə qədər ancaq "Mücahid" qəzetəsi sahibinin fələqqəyə yatırılıb döyüldüyünü

görmə bildik! Lakin bundan nə çıxar? Əsil "Həblülmətin" kibi qəzetələr fələqqə yeməli ki, ürəyimizdən tikan çıxsın!

Kölgə "fələqqə" sözünü eşidincə buna dair izahat istədi və aldığı izahatdan o qədər xoşlandı ki, bunu Rusiyaya övdətində "həqiqi ruslar"a dəxi tövsiyə edəcəyinə və icabında tərəqqipərvər qəzetəçilərə tətbiq etdirəcəyinə əmin etdi. Bu xüsusda Pruskeviçin Şərqdə fələqqə işlərinə gözəl vaqif olan Məhəmmədəğa Şahtaxtinski kibi mahir bir yardımçısı olacağından çox da zəhmət çəkməyəcəgi aşkardır!..

Gözlərimiz aydın! Fələqqədən sonra Kölgə İran mətbuatına dair dəxi bir çox məlumat aldı. Bu məlumata görə Kölgə iddia etdi ki, İran mətbuatı qəlbən hürriyyət və tərəqqi tərəfdarı olmaqla bərabər, elmsizliyi, vüqfuzluğu, bacarıqsızlığı cəhətilə irticapəsəndən üçün o qədər təhlükəli olmayıb, hətta halətləri bunlar üçün bir az təsəlli-bəxşdir belə.

Çünki, bunların yazılarında ülum və fünuna və bilxassə ülumi-iqtisadiyyə; ictimaiyyə və tarixiyyəyə dair məlumat çox az olub, çoxu bağrıb-çağırmadan, fəryaddan, naləvü-fəğandan ibarətdir, çox kərrə qəzetələrin adları da buna dəlalət ediyor: "Fəryad", "Suri-İsrafil", "Nidayi-vətən" və ilax. Bu gediş ilə "Nalə", "Qərir", "Qərran", "Şiri-qərran", "Vaveyla", hətta "Yayqıra" namilə dəxi qəzetələrin meydana-intişarə çıxması ehtimaldan bəid deyildir. İranilərin hankı məqalələrini ələ alsanız, mütləq mərsiyəyə bənzəyor.

Cümləsində bir ağlamaq havası vardır. İran mühərrirləri hər nəyə dair yazı yazsalar, mütləq ağlamaq, ya ağlatmağa həvəs ediyorlar, diyorlar ki, "biz ağlamasaq quşlarmı, balıqlarmı halımıza ağlayacaq?!" Bunlar "ağlamayan çocuğa məmə verməzlər" zərbülməsəlini bir qaideyi-külliyə ittixaz etmişlər. Lakin atadan-babadan qalma bütün köhnə zərbülməsəllərimiz kibi bu söz dəxi bir intiqadi-səlim qarşısında duramaz.

Əvvələn, Şərqin üsuli-tərbiyyəyi-ətfələ ədəmi-vüqfundandır ki, çocuq ağlamayınca məmə vermiyorlar. Avropalılar məmə verməyi bir qayda təhtinə alıb əsla çocuğun ağlayıb-ağlamamasına əhəmiyyət verməzlər. Saniyən, unutmamalıdır ki, bu zərbülməsəldə çocuqdan, yəni tifildən bəhs olunuyor. Yoxsa qəzetə mühərrirləri, ya sair mücahid ictimailəri kibi bıqlı-saqqallı qocaman adamlardan bəhs olunmuyor!..

İran mühərrirlərinin digər bir qüsuru da budur ki, bunlar bir şəxsəndən, ya firqədən, yaxud qoca bir heyəti-ictimaiyyədən bəhs edərkən

haqlarında ədəbə, ədəbiyyata tamamilə müğayir əlfazi-qəlizə istemalından əsla çəkinmiyorlar: Milyukovu söyməkdə şöhrət qazanmış olan Kölgənin belə həya edəcəyi şu ibarələrə baxınız “İt, qurt”... “Bəsdir, bu qədər namərdlik, ay Təbriz?” Şahımız yüz min dəfə Qurana and içəndə hərdənbir şuluqluğu tutanda sözündən çevrilər də!..” Daha nələr, nələr! Nəredə qaldı Sədinin, Hafizin ədəbiyyatı? Nəredə qaldı Ömər Xəyyamın o nazik, zərif “homuri”, şətarətli, müstəhzi nükrələri? Keçənlərdə şəhərimizdə yəhudilərlə ermənilər arasında bir qələm münazirəsi baş göstərdi. Erməni mühərriri hiddətinin ən ziyadə qələyan etdiyi bir əsnada yəhudi mühərriri haqqında “bu ağa” təbirini istemal etmiş bulundu. Yəhudi mühərriri isə kəməli-hiddət ilə qospodin Xatisovun dərhal dərk edəcəyi, fəqət bizim Məhəmmədəğa Şahtaxtının heç bir zaman anlamayacağı bu cavabı verdi:

Əfəndim, “bu ağa” təbirinin qiyməti-ədəbiyyəsi pək məşkukdur! Halbuki bunların mövzui-münaqişələri “həyat və məmat” məsələsi idi.

Şimdi Firdövsinin, Sədinin vətəndaşlarına bir az da şu cənablardan ədəbiyyat dərsi almağı tövsiyə etsək, xətamı etmiş oluruz!..

Hər nə isə, baxalım, Kölgə İran mətbuatında daha nəyə diqqət etdi. Kölgə diqqət eylədi ki, iranlılar təcəddüdün, tərəqqinin, mədəniyyətin, maarifin lüzumuna dair hər nəyi isbat etmək istəsələr, yenə müraciətləri dəlayili-şəriyyə oluyor... Guya dəlili-əqliyyə və elmiyyədən bunların heç xəbərləri yoxdur: hankı iranlının məqaləsini yoxlasaq, başdan-başa “klerikalizmə” qoxusu gəliyor... Demək olur ki, 72 məzhəbdən hankıları tərəqqi və mədəniyyəti-cədidəyə zidd isə, o məzhəb ərbabının bu nemətlərdən məhrum olması lazım gəliyor, çünki bir məzhəbə müvafiq dəlayili-şəriyyə digərləri üçün məqbul olamaz! Məsələn, bir məzhəbə görə “əl elmü elman elmül-əbdan, elmül-ədyan” hədisi-şərif bir hədisi-səhihdir, digərinə görə bu xüsus məşkukdur... Cümlə üçün ümumi olan dəlyili-əqliyyənin İran mətbuatı sütunlarında kəməli-cürətlə ortaya çıxamamasından Kölgə xeyli məmnun qalaraq bununla hətta Heyəti-müsəlləsəyə təsəlli vermək istiyordu.

Bu əsnada şəhərə göndərilən zat əlində bir kaç qəzetə övdət etdi. Bunların birisi “Nidayi-Vətən”in 179-cu nömrəsi idi. Heyəti müsəlləsə atidəki bəndi oxumağa başladı:

“Məclisi-müqəddəsi-şurayi-milli”.

“Dərxüsü-kazakhayi-rus ki be-Azərbaycan amədə ənd”¹.

Kölgə (*sevincindən səbr edəmiyərkək*). Ba, mənim üçün nə böyük bəxtiyarlıq, nə gözəl səadət! Anlaşılr ki, İran Dumasında dəxi kazak atlarının quyruğu söhbətindən məhrum olmayacağam!..

Heyəti-müsəlləsə. Dur baxalım, nə yazıyorlar... (*Qiraətə davam edərək*) “Qoftənd səfarəti-rus bətəvəssüti-Müsyö Müzmad rəisi-gömrük anha ra vared kərdə.Və bayəd vəziri-ümuri-xaricə iqdəmati nomayənd ke kazakha mürəcəət nomayənd və Müsyö-Müzmad həm öz şögli-xod məzul və mocəzat şəvəd”. Cənab-Qaimməqam qoftənd Müzmad miquyəd öz səfarəti-rus be mən nevestənd ke ma ba vezarət məşğulimüzakere həstim və şoma mane i-vürude-kazakha nə şəvid. Ma zalek həmin tor ki rəy dade şod rəftar mişəvəd².

Cənab vəziri-ümure-xaricə qoftənd dər ebtədayi-inkar iqdəmate-lazime şode və əz səfarəte-rus nəvəştənd ke in kazakha bərayehəfze-əməniyyət vared kərdeim. Və həmin qədr ke an hüdud münəzzəm şod mürəcəət mikonənd. Və nevesteyi-səfarət həm dər vüzarətixarece zəbtəst.

Qoftənd dərhal bayəd cənabi-vəziri-ümure-xaricə iqdəmati nəmayənd ke zudtər kazakha əz-xake-İran xarec şəvənd³.

Kölgə (*bənizi atib sarardığı halda*). Nə? Nə?

Heyəti-müsəlləsə (*son cümləni təkrar oxuyaraq*). Ke zudtər kazakha əz-xake-İran xarec şod⁴.

Şeyx Fəzlüllah (*solo*). İşlər pək fəna görünür ki, nə Kölgə kazak sayəsi sifətilə və nə də biz Seyid Əli Yəzdinin təklif etdiyi

¹ Tərcüməsi: Milli şurayın müqəddəs məclisi. Azərbaycana rus kazaklarının gəlişi haqqında.

² Tərcüməsi: Deyirlər rus səfirliyi gömrük rəisi Müsyö Müzmadın vasitəçiliyi ilə kazakları gətirdib. Və ona görə də xarici işlər naziri onların geri qayıtması üçün tədbir görməlidir ki, həm o, Müsyö Müzmadı işindən kənar etməli və həm də cəzalandırmalıdır.

Qaimməqam cənablarına görə: Müzmad deyir ki, rus səfirliyindən mənə yazıblar ki, “biz nazirlikdə bu məsələni müzakirə edirik və Siz, kazakların daxil olmasına mane olmayın! Necə rəy verilibsə, elə də rəftar olacaq”.

³ Tərcüməsi: Cənab xarici işlər naziri buyurdu ki, bu işin əvvəlində lazımı tədbirlər görülmüş və rus səfirliyindən belə yazmışlar ki, kazakları sakitliyi qorumaq üçün gətirdiblər və nizam-intizam yaranan kimi qayıdacaqlar. Və səfirliyin yazısı da xarici nazirlikdə qeyd olunmuşdur.

Dedilər ki, hər halda xarici işlər naziri kazakların İran torpağından xaric olması haqda mümkün qədər tez tədbirlər görməlidir.

⁴ Tezliklə kazaklar İran torpağından çıxsinlar.

vəchlə kazak atlısı qiyafəsinə girərək darvazadan şəhərə daxil olmayacağıız.

Ayrı çarə aramaq lazımdır... Baxalım qəzetələr daha nə yazır: “Müqtədir nizam yavər İsmayılخان, Seyid Kəmal, hacı Məsum nam xuliqanlar Topxana meydanında Məclisi-millinin əleyhinə qiyam etdikləri üçün mücazat olaraq hər biri min dəyənək (1000), ya zopa yedikdən sonra Əfqan sərhədindəki Kəlat qalasına on sənə müddətə nəfə olunurlar!..”

Kölgə. A! Dostların, təbrik edirəm. Demək ki, sizin mövqeyiniz şimdiki mənimkindən də müşküldür! Tutulursanız eyni cəzaya çarpmayacağınız nə məlum?

Heyəti-müsəlləsə. Çarəsi qolaydır, əfəndim. Şəhərə bir yol bulub, gizlicə girə bilərsək, ən əvvəl yapacağımız iş gedib bir tərəfdə “bəst”ə oturmaqdır!

Heyət bir az daha qəzetələrə göz gəzdirib rus qəzetələrindən rəvayət edilən böylə bir xəbərə rast gəldilər:

“Rusiya dövlət dumasının sağ fırqə üzvləri Pruşkeviçin müddəti-cəzası hənz xitam bulmadan təkrar müzakirətdə iştirak edə bilməsi üçün əllərindən gələni cəhd və qeyrəti dığ etməirlər...”

Kölgə. Bihədə qeyrət! Mən bu qədər zəhmətlə Tehranın darvazası önünə gəlmiş ikən, “Məclisi-milliyi” görmədən, onun ortasında bir-iki taqlaq qılmadan övdət edən degiləm! Min dəyənək degil a! On min zopa yesəm dəxi niyyətimdən əl çəkməyəcəyəm!..

Heyəti-müsəlləsə. Zətən biz də o taqlaqları görmədən, o sənəti-nəfisəyə dair dərs almadan sənəti bir tərəfdə buraxmayacağıız.

Kölgə. Axır nəyə qərar veriyorsunuz? Şəhərə nasıl girəcəyiz?

Heyəti-müsəlləsə bu xüsusda icz və tərəddüd içində qalmış ikən gecənin qaranlığında bir bayquş şəklində təcəssüm edib o cəvarda bir xaraba üzərinə qonan Əhrimən sövti-mənhus ilə şəhərə girmək üçün bunlara gözəl bir yol göstərdi.

6

Həzrəti-Həvvayı yoldan çıxaran ilan kibi Əhrimənin hülul etdiyi Bayquş, Heyəti-müsəlləsə ilə Kölgəyə yol göstərmək üçün nitqə gəlib dedi ki:

– Görüyoram, siz mənim bəndələrim, xadimlərimsiniz. Onun üçün sizə rəhbərlik edəcəyəm. Qapıların heç birindən şəhərə girəməzsiniz. Lakin sayəmdə qala divanının bir çox yerləri yıxılıb, xarab

olmuşdur. Oralarda duxulunuza müsaid fircələr, suraxlar vardır. İştə qarşınızdakı dərəni və bədə onun müntəha olduğu xəndəki təqib edərsiniz, bir çuxura rast gəlersiniz ki, təməli rəxnədar olan surun təhtindən açılan dar, qaranlıq və dolaşq bir yolun məbdəidir. O yol isə kimsə tərəfindən görülmədən, sezilmədən gizlicə şəhərə daxil ola bilərsiniz.

Heyət bu sözlərin məzmununu anlamaqla bərabər bayquşun böylə insan kibi nitqə gəlməsindən xəvə və heyrətə düçar olaraq ibtida “Üzübillah”dan başqa bir şey demədi. Sonra yavaş-yavaş böht və heyrətdən xilas olub, ağılları başa gəlincə:

– Ey aşiqi-zülam və izmihlali-vətən olan quş, əvvəl bizə anlat ki, sən nasıl məxluqsan və nasıl olur ki, böylə insan kibi laqqırtı ediyorsan?

Bayquş. Əvvəla quşların insan kibi qonuşmasına siz heç təcəssüm etməməlisiniz. Hər vaxt tutulur, papağanlarla oturub-qalxmadınız mı? Hətta bunların ən məşhurlarından biri sizə qırxa qədər uzun-uzadı hekayələr, məsəllər söyləmədimi? Əziz ömrünüzün qismi-əzəmini o məsəllərlə və o qəbil gözəl xurafətlərlə keçirmədiniz mi?

(Burada Bayquş Fəridəddin Əttarın “Məntiq-üt-teyr”ini qəsdən zikr etmədi. Çünki parlaq bir əsər olduğu üçün ondan xoşnud deyil idi.)

– Ənuşirəvan dövründə bizzat özümün belə qonşum digər bir bayquşla etdiyim söhbəti unutdunuz mu ki, bu gün məzmunu cənabi Ürfi sayosində ruslara, Kölgənin vətəndaşlarına belə məlumdur.

Saniyən, məlumunuz olsun ki, mən gözünüzə göründüyüm kibi quş deyiləm. Mən bizzat Əhrimənəm. Mənə müddəti-mədidə şər və zülam xaliqi deyirlər idi.

Lakin mən şər və zülmətə əsrlərcə, qərinələrcə xidmət etmişəm də, əsasən xaliq olmayıb, xadimi-nur olan Hürmüzdün özü kibi məxluqam. Hər ikimizi də hinduların qüvveyi-xəyaliyyəsi xəlq edib (Ved) kitablarında və bilxassə bunların müqəddiməsi olan “Riq veda”larda tərif etmişdi.

Adlarımızı təhrif fəqət əksər müinlərimizin adlarını mühafizə¹ edərək, Gəştətib zamanında bizi İrana “Zənd-Avesta” sahibi Zərdüş

¹ Zənd-Avestada ki, Hörmüzd Hindi-qədimin “Riq veda” kitablarında səma, nur və ədalət allahı deyə sitayiş edilən Varunanın eynidir. Varunanın aditya denilən guya altı nurani müini vardır ki, Hörmüzdün “ameşaspadan” denilən altı müininə həm isməni, həm mənən təvafüq ediyörlər (Ə.H.).

gətirib birləşdirdi. O vaxtdan bəri mənim vətənim yeganə İran olmuşdur. Yerim onun əmaqi-qəlbindədir. Onun ruhi-məsabəsindəyəm. Mən buradan heç bir zaman ayrılıb bir tərəfə getmədim. Bundan naşidir ki, küreyi-ərz üzərində İran qədər viran bir məmləkət yoxdur. İslamiyyətin zühurilə zahirən xəlq məni unutdusa da, batinən mən yenə zülmət yolundakı mücahidatımdan bir an geri durmadım. Daimən nur ilə mübarizə etdim. Həm də əksər ya müzaffərən mübarizə etdim. Bu səbəbdəndir ki, Ənuşirəvanın, Sultan Mahmudun, Məlik şahın, Şah Abbasın zəmani-səltənətləri kibi dörd-beş qəsirü-İmtidad dövrləri müstəsna olaraq hökmi-qalibiyyətimlə əksər övqat İrani zülmət və xərabiyyəyə düçar etdim. Hələ Nadir şahdan sonra bu son yüz-yüz əlli sənə zərfindəki müvəffəqiyyətimə kimsənin bir dəyəcəyi olamaz”.

Bu dövrdə bütün İran camaatını iki sinifə ayırdım: əqəliyyətdə olan bir sinfi zalimliklə, qəddarlıqla, əksəriyyətdə olan digər sinfi də məzlumluqla, məğdurluqla bədbəxt etdim. Birinci sinfə “Filanüs-səltənə”, “Filanüddövlə”, “Filanülməmalik” və sairə kibi ünvan və ləqəblərlə bürokratları, xanları, mülkədarları, hətta seyidlərlə mollaların, ələlxüsus gündə bir məzhəb çıxaran mollaların bir çoxunu, ikinci sinfə isə əməloni, rəncbəri, sənətkarı, əhli-kəsbükarı, əhli-qəryəyi və bilxassə əkinçini daxil etdim. Birincilərin şəkil və qiyyəfətində Zöhhakın bütün mar və əjdərhalarını ehyə edib, ikinciləri onlara yem və qida clədim. Bu günə qədər artıq heç bir məmləkətdə cari olmayan üsul üzrə İranın əksər qəryələri əhalisilə bərabər mülkədarların malı, qulu, əsiri, loxma və qidasıdırlar. Zöhhakın mar və əjdərhalarını az gördüm. Hər tərəfdə atəşi-zülmü ətrafa şərərə-paş olan “Veyl quyuları” qazdım. Əski Romanın “Kolize” nam tamaşagahi-vəhşətini, çahi-dəhşətini oralara nəql etdim. Xunin əylən-cələr icadında Rum qeysəri Nerona dərs oxudacaq Filanüd dövlələrin fərəhyab, keyf olması üçün fūqərayi-əhalinin “bala”larını, ciyər-parələrini qaplanlara, pələnglərə yedirdim. Və əlhasil İranda bu son əsr içində öylə dəhşətlər icra etdim ki, onların təsirindən bu gün belə təbi-şairənə sahibi olan iranilər ağızlarını açınca:

“Ah əz kəcrəviyə in fələke – şöbədəbaz kare-mən nalevü fəryadü fəğanü ahəst”¹ deməkdən başqa söz bulamıyolar.

Xəyali bir cəhənnəmdə bir uçurumun kənarına gəlib, qaranlıqdan dud və buxarın kəsafətindən gözlə bir şey görməyincə, qulaq vasi-

təsile onun dibindəki mücriminin əhvalını dərkə çalışaraq yüz minlərcə dilxəraş nale və fəryadlardan, ciyərsuz ah-fəğanlardan təşəkkül edən ahəngi-müdhışı, tənafürü-əsvatı mahir bir musiqişünas kibi təhlil və tərif edən İtaliya şairi-əzəmi Dante, İranın qeyr xəyalı bu “Veyl quyularından” çıxan sədaları dəxi bir kərrə eşitməli idi.

Buraya qədər bayquşun sözlərinə kəməli-diqqətlə qulaq verən Kölgə belə zülm və vəhşətin bu dərəcəsini təsəvvür edəmməyərək dedi ki:

– Canım, bu qədər zülm və vəhşətə qarşı bir protesto edən olmadımı?!

B a y q u ş. Mən İranda məhkəməyi-ədliyyə, ədalət buraxmamışdım ki, o vasitələr ilə protesto edən olsun. Bütün əhli-insafü-vicdanı uyutmuşdum. Hələ İranın gözü, qulağı, qəlbi məsabəsində olacaq Tehranı öylə bir xabi-qəflətə düçar etmişdim ki, ətraf və civardan, nə Quçandan və nə də Kaşandan əslən və qədən xəbəri olmıyordu.

K ö l g ə. Səhih, səhih, şimdiki xatırlayıram. Tehranın bu dərin xabi-qəflətini bizim Rusiya xalqına, Qafqaz dağlarının ən uca şahiqələrindən olan Kazbek ilə Elbrus əsnayi-mübahisələrində bildirmişlərdi. Bu surətlə kəsb etdiyimiz vüqufdan bir xeyli istifadə belə etdik. Kazbek diyordu: Görüyoram ki, “Dürərbar olan bir fəvvarənin yanı başında Tehran xabaludi-qəflətdir”.

Ancaq şimdikiyə qədər nə mən və nə də bir kimsə bu “fəvvarəyi-Dürərbar” sözündən bir mənə çıxarammadıq. Bunu bizə şair Lermontov dəxi izah etmədi.

B a y q u ş. Əvət, Qaf dağına Tehranın “xabalud” olduğunu bildirən mənim şərrimdən İrandan qaçıb pərvaz ilə o kuhə iltica edən simurqdur. Yoxsa o qədər uzaqdan bir dağ nə dərəcə bülənd olsa, yenə Tehranı görəmməzdi. Ah, o Kuhi-Qaf! Ah, o simurq! Şimdi daha ziyadə kəsb-elm və hünər edib Hörmüz də müavinətlə mənim hökm və nüfuzuma xatimə çəkmək istəyir.

K ö l g ə. Bu xüsusi dəxi anlamaq istəyəm, fəqət əvvəlcə mənə “fəvvarəyi-dürərbar” kinayəsindən murad nə olduğunu bildir.

B a y q u ş. “Fəvvarəyi-Dürərbar” ibarəsindən Kazbekin məqsudu İranın gözəl, münbit, məhsuldar ərazisi, nafe və qiymətdar əhşab yetişdirən meşələri, ormanları, mazəndəranları, yerin altında qalıb hənuz sənaye əli toxunmayan petrolları, daş kömürləri, ənvavü eqsam mədənləri, baliqlarla dolu nəhrləri, dənizləri, hətta şairin hərfiyyəni işarə etdiyi vəchlə ətrafa inci saçan Xəlic farslarıdır. Mən bu fəvvarə-

¹ Bu oyunbaz fələyin əyri işlərindən günüm ahu-nale fəqandır.

lərdən bir qətrə, bu incilərdən bir dənə olsun İran xəzinəsinə daxil etmədim, etdirmədim. Bunun üçün xalqı cəhalətə, ətalətə, tiryəkə giriftar elədim. Giriftar olmayanları dərbədədər edib xaricə qaçırdım. Biləks bütün bu nəmətləri, İranda asarı olmayan, fəqət hər tərəfdən İran hüdudunu əhatə edən vaporlarla, vaqonlarla, əcnəbilərlə daşıtdırdım. Hətta sayəmdə xarab olan İran asarı-ətiqəsinin qiymətdar, müsənnə və yazılı tarixi daşlarını belə iranlılara parlaq və müşəşəmizdən xəbər verməsinlər deyə, yox bəhayə Paris və London muzeylərinə nəql etdirdim. Xəzinələrə bir şey daxil etdirmədiyim kibi, orada və ümum iranlıların kisələrində hər nə varsa, onu da xaricə fırlatdırdım. Bir dərəcədə ki, Nadir şahın Hinddən, bilxassə Dehli-dən gətirdiyi bir milyardlıq zər və simin, cəvahirin yerində yellər əsir. İran şahlarının tacında parlayan gövhərləri, almasları, “kuhi-nurları” firəng və ingilis hökmdarlarının tacına nəsb etdim.

İran əhlinə nə pul, nə mal, nə də etibar malı buraxmadım. Şöylə ki, bu gün kiçik bir istiqrazın altından çıxmadıqları kibi, yenidən istiqraz mənəvi bulmaqdan belə acizdirlər.

Əgər bu günə qədər bəzi iranlıların əlində bir qədər mal və sər-vət varsa, o da ancaq mənə və mənim məsləki-təxribkarənəmə xidmət edənlərə bəxş etdiyim şeylərdir!..

Mirhaşım. Demək ki, sənə xidmət edən bizləri lütf və bəxşayışından məhrum etməyəcəksən?

Bayquş. Əlbəttə!

Şeyx Fəzlüllah (*yavaşca Mirhaşımın qulağına*). Əzizim, bu nə sözdür ki, sən deyirsən? Biz irticapəsənd, köhnəpərəst olmaqla məgər şeytana, şeytanın məsləkinə xidmət edən adamlarıq? Biz müsəlman deyilməyimiz? Allah şeytana lənət etsin! Bizim mücahidatımız əsasən onun əleyhinə degilmi?

Bayquş (*Şeyx Fəzlüllahın nə dediyini sezərək*). Dostlarım, siz bihudə mənə şeytana iltibas ediyorsunuz? Mən əsla şeytan deyiləm. Mənə əvvəlcə sizə anladığım vəchlə Əhrimən deyirlər. Şeytan ayrı, mən ayrı! Mənim onunla heç bir əlaqə və münasibətim yoxdur.

Məndəki iqtidar və hünərin yüzdə biri onda bulunmaz. O ancaq nəfsləri qalib gələn bəzi zəif insanların vicdanına müsəllət oluyor.

Onun zehni, fikir və xoyalı daima təfərrüatla məşğuldur. Yoxsa əsil ilə, əsas ilə uğraşmaq əlindən gəlməyir.

Qoca bir milləti yuxarıdan aşağı, vase bir məmləkəti başdan-başə viran və köhnəni abad edə bilmək onun işi deyildir. Mən isə İrandan

xaricə çıxmağa həvəskar olsa idim, bütün cahanı, kainatı dağıtmağa qeyrət edərdim.

Mənim kibi bir məmləkəti viran edə bilmək, dünyanın hər tərəfində kəməli-hürriyyət və sərbəsti ilə gəzən şeytanın əlindən gəlsəydi, barıt, dinamit, milinit, piroksilin kibi gündə bir növ əzcayınariyyətə, top, tüfəng, torpil, bomba, “duzəxnüma” kibi gündə bir növ əlati-təxribiyyətə icad etdiyi Firəng ölkəsini darmadağın eləyərdir.

Şeytanda elə bir hünər olsaydı, biçərə türkləri “curnal”ları ilə inlədib ağılatmaq üçün minlərcə xəfiyyətə qılığına girdiyi İstanbulu, əhalini əyləndirib güldürmək üçün Mefistofel qiyafətində teatrolarda gecə-gündüz aktyorluq, xanəndəlik etdiyi Avropa paytaxtlarını tarmar və pərişan edərdi. Hərif Rusiyada dəxi, əxirən sənəyi-dövriyyəyi xədəməti şənliklərə bais olan Qafqaz müftisinin ilk əvvəl kəşfə müvəffəq olduğu vəchlə, müxtəlif millətləri yekdigər ilə qovğa və müqatiləyə sövq etdiyi halda yenə böyük bir təxribat yapamadı!..

(*Burada Kölgə həmməsləki olan Krusevanların işlərini və Lopuxinin işsaatını xatırlayaraq, şübhəli bir surətdə təbəssüm etdi.*)

Bayquş (*nitqinə davam edərək*). Xeyr, xeyr, şeytan heç bir vaxt mənim həmtə və manəndim olamaz! Onun təvəttün etdiyi yerləri dəmir yolları, teleqraf, telefon telləri hörümçək ağı kibi bürümüşdür. Hər tərəfdə elektrik ziyaları şəmsi-tabanə təqərrübə çalışan bala-pərvaz gündüz quşlarının belə gözlərini qamaşdıracaq dərəcədə bərq vuruyor. Ətrafa hədsiz-hesabsız məktəblərdən, darülfünunlardan maarif ziyası intişar ediyor. Övladi-vətən oralara axın-axın girib tənvir-i-əfkar eliyor. Hər kəs çalışıyor, çalışmaq üçün iş buluyor. Münfəridə yapılamayacaq işlərə cəmiyyətlər, şirkətlər, kompaniyalar sayəsində müvəffəq oluyor. Bu üzdən simuzər kibi ön parlaq mədənlər banklara bir sel kibi axıb tökülüyor, oradan da məmləkəti abad etmək üçün daşib hər tərəfə dağılıyor, insanları məsud ediyor. Xəstə, əlil, səqət və zəiflər üçün minlərcə xəstəxanalar, darülsəh-hələr, darülkeyratlar, darüləcəzələr bina edilmişdir. Şeytan bunlara mane olamamışdır. Bu səbəbdən o ölkələrin nüfusi gündən-günə artıyor. Mənim İranımda isə sayeyi-qeyrətimdə bütün əks hallar müşahidə edildiyindən nüfüs getdikcə azalıyor. Şah Abbas döv-ründə qırx minə baliğ olan nüfusdan bu gün on beş milyon ya var, ya yox! Bu gün Avropanın həməni heç bir tərəfində cüzami-illətimüdhışəsindən əsər qalmadığı halda, mənim ölkəmin hər guşəsində bol-bol miskinlərə, məczumlara rast gələ bilərsiniz. Bunlar o qədər

çoxdur ki, ara-sıra vaporlarla Bakıya, Həştərxana qədər gedib çıxı-
yorlar. O şəhərlərin heyəti-səhiyyələri bunlarla başa çıxamadıqların-
dan çox dəfə yenə geriye sövq ediyolar. İranda darülməsakindən-
filandan əsər olmadığı üçün bunları çöllərdə, biyabanlarda sakin
etdiriyoram.

Məmləkətimə Hanson, Zambaqo paşa kibi “liroluq”ların,
“cüzamşünas”ların, ya Furniye kibi “sifliqraf”ların şagirdlərinə heç
bir zaman ayaq basdırmadım. Basdırmadığım üçün İran miskinləri-
nin dərдинə qalan bulunmadığı kibi çox kərrə qabili-müdəvat olan sif-
lisiləri hətta səhhətdə bulunanları dəxi bunlara qatıb eyni günə saldım.

Şimdi əzizlərim, gördünüzmü mənim hünərlərimi? Anladınızmı
mənim ilə şeytanın arasındakı fərqi?

Şeytana istədiyiniz qədər lənət ediniz. Lakin hər halda mənə
xidmətdən geri durmayın. Sizə böyük mükafat vəd ediyoram. Mənə
edəcəyiniz xidmətdən dolayı Hörmüzd ilə aməşaspanlardan başqa
kimsə sizə günah isnad edəməz. Bundan əmin olunuz. Pək əla bilir-
siniz ki, əqaid kitablarınızda “Əhrimənə lənət” sözü yoxdur!

Şeytan yerinə mənə lənətxan olan bədxahlar yeni zühur ediyor.
Bu isə sizcə bir bidət, bir bidəti-siyeyi-ədd olmalıdır.

Ah! O yeni zühur edən bədxahlar! Bunlar qanuni-əsasilə, məşru-
tiyyət ilə, məclisi-milli ilə, daha bilməm nə ilə, aşianeyi-qədi-
məm olan bu ölkədən məni tərd etmək hökmümə bütün-bütün xatimə
çəkmək istiyolar.

Bu ana qədər qorxu nədir bilmədiyim halda şimdi pək qorxu-
yoram ki, müvəffəq olalar.

K ö l g ə. Bunu nəyə, nə kibi əlamətə istinadən söyləyirsiniz?

Bayquş. Əfəndim, bu axır zamanlarda Almaniya ölkəsindən
gələn Nütşe adlı bir filosof Zərdüştün sözlərinə pək ziyadə əhəmiyyət
verdi. Bunun bir kitabının həm adı, həm məzmunu sərəsər “Zərdüşt
şöylə dedi, Zərdüşt böylə dedi” sözlərindən ibarətdir. Əxirən
mənafeyi-iqtisadiyyə saiqəsilə İranın bəğayi-həyat və istiqlalına
aşıq olub, buraya hücum edən almanlardan biri vasitəsilə bu kitabın
bir nüsxəsi əlimə keçdi. Kitabı açıb gördüm ki, məni vaxtı ilə İrana
gətirib təvəttün etdirən bu Zərdüşt bir də şöylə demişdir:

“Bir müddət mübarizələrdən sonra axır Əhrimən Hörmüzdə,
zülmət nura külliyyə məğlub olub, yer üzündə daimi bir sədət
təkamül başlayacaqdır”. Bu hadisənin vüqui bu günlərdə möhtəməl
deyilsə, qəribüzzühur şeyləri xəbər verməkdə əsla səhv etməyən

alman filosofları durub-dururkən Zərdüştə iki min sənə sonra,
birdən-birə bu sözü nə üçün ağızlarına alsınlar?

Mən doğrusu bundan xeyli vəsvəsəyə düşdüm. Yenə bu bir şey
deyil. Mənə əsil dəhşət verən ayrı bir maddədir. “Məclisi-milli”
tənzim etdiyi 105 qədər maddədən ibarət qəvanini-əsasiiyyə layihə-
sinin başında “Sahibüzzəman” kibi müşəşə bir ibarə zikr edir. Mən
bu ibarənin nəyə dəlalət etdiyini fəhm edəmmiyorsam da, onu layi-
hənin başında gördükcə gözlərimin çıxacağı, vücudum məhv və nabud
olacağı gəliyor.

K ö l g ə. Qəribə şey! Eyni ibarənin parlaqlığı bizim xaif minəl-
islam bəzi rus qəzetələrinin sütunlarını bol-bol mürəkkəblə qara-
layan Məhəmmədağa Şaxtaxtinskini dəxi tələşə düşürmüşdür. Hələ
İran müctəhidləri tərəfindən əhkami-şəriəti-qərrayə behəqq vəqif
dörd vəkilin əzayi-müraqibə sifətilə məclisdə bulundurulması fikrinə
bu adam bir dürlü ağıl irdirməyib fəvqüladə müztərib olur.

Bayquş. Hər nə hal isə bu əsnada mən məhv və nabud olaca-
ğımı hiss etməyə başlayıram.

Yeganə ümidim bu üç kişilə müəvənlərinə, məsləkdaşlarına
qalmışdır.

Səhbətin bu son qismi artıq yalnız Kölgə ilə Bayquş arasında
davam edirdi. Heyəti-müsəlləsə bir şey eşitməyirdi. Çünki dərin
bir yuxuya dalıb şiddətlə xoruldayırdı.

Nagah bir tərəfdən “Molla Nəsrəddin”in belə təsvirdən aciz
qalacağı əcib bir məxluq peyda oldu. Bunun bədəni üç müxtəlif
heyvanın əzasından mürəkkəb idi. Baş ilə ön ayaqları İran şirinin
başına, pəncəsinə və geri tərəfilə quyruğu orəb atına bənzədiyi
halda Qafın ətrafında pərvaz edən üqabın qanadlarına müşəbəh
qanadları var idi. Bu məxluq əcib bir şəhabi-saqib sürətilə
bayquşun üzərinə hücum edib, onu parçaladı və bəl ilə nabud etdi.
Bayquşun siheyi-cənxəraşi heyəti-müsəlləsəyi oyandırdı.

Heyəti-müsəlləsə (gözlərini ovuşduraraq). Biz nə ağır
uyumuşuq. Bu gördüklərimiz, eşitdiklərimiz həp rəyamımız? Bu
rəyayi-qəribi nasıl təbir edəlim?

K ö l g ə. Yoldaşlar, dan yeri ağarmağa az qalıyor. Vaxt və zaman
ilə şəhərə daxil olalım.

Heyət. Nasıl və nərdən daxil olalım?

K ö l g ə. Bayquşun tərif etdiyi yerdən.

Heyət. Bayquş və verdiyi məlumat bir rəya deyilmi? Məmafih
bir kərrə göstərdiyi yerləri yoxlayalım.

Bunun üzərinə Heyəti-müsəlləsə ilə Kölgə Bayquşun tərəfi bu vəchlə dərəyi və bədə xəndəki təqib edib, həqiqətən bir tərəfi xarab olmuş surun altından açılan dar və qayət qaranlıq bir çuxurla başlayan yola rast gəldilər...

7

Əvət, bizim “triyomiyor”lar məhud Kölgə ilə birlikdə təməli rəxnədar olmuş qala divarının altından açılan və bir çuxurla başlayan dar və qaranlıq bir növ tuncelə rast gəldilər.

Fikir və xəyalları gördükləri röyanın təsiri-dəhşətindən artıq xilas olmuş idi. Çünki rəya həqiqət kibi olmayıb xətiratı səriüzləvaldır, çox keçmədən unudulur. Bununla bərabər çuxurla başlayan təhtül-örz yolu görünce Bayquşun sözlərinə o qədər etimad hasil etdilər ki, dərhal bilaehtiraz və tərəddüd çuxurun dibinə atladılar.

Şimdi günün birində “İrşad”ın bu nömrəsi Şeyx Fəzlüllah ilə yoldaşlarının əlinə keçib, bu yazılardan xəbərləri olursa ehtimal şiddətlə protesto edərlər və deyərlər ki, biz heç bir vaxt müddəti-ömrümüzdə öylə yer altlarında gəzmədik. Tehranın darvazaları apaçıq dururkən, öylə gizli yollardan keçmədik! Bunlar bütün böhtandır, iftiradır!..

Binaənəleyh burada bir ixtara məcburam: – Şeyx əfəndi, mən əsla İrani görmədiyim kibi, nə sizi və nə də yoldaşlarınızı tanıyamıyoram. Hər nə yazırsam, öz həmsəhərlilərinizin ağzından eşitdiyim və öz vətəninizin mətbuatında gördüyüm rəvayət və həvadisə istinadən yazıyoram. Öylə ikən yenə bunların haqqınızda rəva gördükləri söyüşlərdən, mübaliğələrdən külliyyə ictinab ediyoram. Mən haqqınızda Şeyx Fəzlüllah yerinə şeyxi-bifəzl kibi səqim bir ibarə qullandımmı? Halbuki “Həblülmətin” kibi mötəbər bir qəzetə 30-cu şümarəsində baxınız nə yazıyor?.. “Bəli Şeyx Fəzlüllah mibinəd ba budəni-məclisi-şoura maliyyəti-qayinin ra tiyule. Xod nə təvanəd kərd, Seyid Yəzdi ke diruz ba yek xəri-berehnə əz-Kərbəla be-Təbriz aməd. Pəncəh hezar tūmən sərvəti-haliyera besəd hezar nəmitəvanəd rəsanəd. Əmir Bahadır ke, yek fikreyi-bisəvad Qaradağıst saket nətəvanəd neşəst, in əst ke, mikuyənd şoura kodəm əst? Məcləs kist? Vükəla çe həqq darənd be ümuri-millət və dövlət bərəsənd? Və bərayişah-həddi-müəyyəni konənd? Və məvəcəb təyin noma-yənd və bərayi-məmləkət qanun benevisənd? Şeyxi-bifəzl... və Əmir

Bahadır və mədudi əz in frumayeganist-fitrət mixahənd. Cibü kiseyi-xodra por konənd vəlo onke... beytūmalı-müsliminra çahar nəfər beənavini-moxtələf bəxorənd. Moqufatə-məmləkət ra çahar nəfəri-şəbədəbaz bolənd. Tuf bər in şəriətmədar”...¹

Görürsünüz ki, öz vətən qəzetələrinizin sözlərini belə burada irad və istişhad edərkən çox yerlərini sizə hörmətlə utandığımından... nöqtələrlə keçiyoram.

Gələlim yer altından gizli və qaranlıq yollardan keçməniyə, bunu nə üçün kəm etmək istiyorsunuz? Qanuni-əsasiyi əsasından, “Məclisi-milli”ni təmələndən yıxmaq üçün Əmir Bahadırlarla bərabər xəfiyyə fikrinizlə, vicdanınızla qazdığınız və hala da qazımaqda olduğunuz hərfələrdə, tuncələrdə gəzib-dolaşdığınızı unutdunuzmu? Şimdi kibi inandıra bilərsiniz ki, bu dəfə bizim Pruşkeviçin kölgəsi ilə bərabər qala divarının altındakı dəliklərdən gizlicə Tehrana daxil olmuyorsunuz?

Vətən eşqinə (şayəd sizdə vətən məhəbbəti varsa) məni və qareləri rahat buraxınız ki, hekayəmə davam edəyim... Sözümlər nəyədə qaldı?.. Hə! (Şeyx yoldaşları ilə çuxura atlayıb, Kölgəyi də imtisala dəvət etdilər.)

Lakin Kölgə tərəddüd edib gecikiyordu.

Heyəti-müsəlləsə. Nə üçün etmiyorsan? Nə bəklyorsan?

Kölgə. Başımın üzərində qanad vuran şu quşun halına baxınız! Posta göyərçini olmalı, minqarında bir kağız parçası da var. Qərib şey!

Kölgə göyərçindən məktubu alıb heyətə iltihəq etdi. Bunlar gah əgilərək, sürünərək, gah enərək, dırmanaraq dar və müəvvəc bir yolu təqib ilə nəhayət mağaraya müşəbəh bir cufə daxil oldular. Orada bir az nəfəs ala bildilər. Ortalıq qayət qaranlıq idi. Göz gözü görmüyər idi. Bu zülmətə qarışan Kölgə isə elə bir hala gəlmişdi ki, varlığı ilə yoxluğu əsla fərq olunmuyordu. Əzayi-heyət bir kaç dəfə kibrit

¹ Tərcüməsi: Ancaq Şeyx Fəzlüllah görür ki, məclisi-şura olmaqla dövlətin gəlirini mənimsəmək olmaz. Dünən yalın bir eşşəklə Kərbəladan Təbrizə gələn Seyid Yəzdi hazırkı 50 min tūmən sərvəti yüz min tūmənə çatdırı bilməz. Savadsız Qaradağı bir kəs olan Əmir Bahadır sakit otura bilmədi. Budur ha, deyirlər ki, şura nədir? Məclis kimdir? Vəkillərin nə haqqı var ki, millət və dövlətin işinə qarışsınlar? Və şah üçün müəyyən hədd qoysunlar və məvacib təyin etsinlər və ölkə üçün qanun yazsınlar. Fəzilətsiz Şeyx və Əmir Bahadır və onların köməkçiləri bu cür alçaq, rəzil adamlar istəyirlər ki, özlərinin cib və kisələrini doldursunlar. Halbuki... müsəlmanların dövlətini dörd nəfər müxtəlif yollarla yeyirlər... Dövlətin vəqfə məxsus varidatını dörd nəfər oyunbaz mənimsəyir. Tfu, belə şəriətmədarlara!

yaxmaq istədi. Lakin kibritin tutuşması ilə sönməsi bir oluyordu. Bunun üzərinə səyyahlar ehtiyatən gözlərini qapayıb həvası-xəmsə-lərindən qüvveyi-lamisəyə müraciət edərək “kor-kor” oyunundakı gözübağlı çocuq kibi əlləri ilə ətrafı yoxlamağa, cüstücu etməyə başladılar.

Qaranlıqda barmaqları Şeyx Fəzlullahın saqqalına ilişən Mirhaşım. Şeyx! Sizmisiniz! Aman, bağışlayın! Bir tərəfə yol bulamıyoram ki.

Şeyx Fəzlullah. Canım, bu kibritlər nə üçün yanmıyor? Yoxsa yolda nəm alıb islanmışlarımı?

Kölgə. Əzizlərim, burada cərəyani-hava olmadığından müvəllüdül-hümuze qəhətliyi var. Ortalıq hamiz fəhm ilə dolu olmalı!..

Seyid Əli Yəzdi. Müvəllüdül-hümuze nədir? Hamiz fəhm nədir?

Kölgə. Demək istərəm ki, burada hava yoxdur.

Əli Yəzdi. Öylə olsaydı, cümləmizin boğulmamız lazım gələrdi. Bəlkə kibritlərin yanmamasına sənin vücudun mane oluyor!..

(Bunlar belə mübahisə edərkən birdən-birə yaşıl mavimtraq bir alov yerdən peyda olub süud etdi. Və dər əqəb yenə zail oldu.)

Heyrət və təəccübə düşər olan Heyət. Sübhanallah!.. deyib artıq gözlərini alovun peyda olduğu yerdən ayırmıyorlardı. Çox keçmədən birinciyə müşabeh alovlar yekdigərini vəli etməyə başladı və zühur etdikləri məhəllin fosforu yavaş-yavaş ortalığa qərib bir aydınlıq nəşr etdi. Məgər orası qədim bir qəbiristan yeri imiş. Aydınlığın səbəbi də çürüyüb təhəllül etməklə, insan gəmiklərindən hasil olan fosfor idi. Ancaq Heyəti-müsəlləsə bunun fərqi varmadı... Lakin Şeyx Fəzlullahlarla Mirhaşımlar üçün bundan münasib də ziya bulunamazdı!..

Kölgə. Dostlarım, öylə heyran-heyran nə baxıyorsunuz? Firsəti əldən qaçırmayalım. Bu işıqdan istifadə ilə posta göyərçini vasitəsilə aldığım məktubu oxuyalım, siz də qulaq asınız!

Məktubu Peterburqdan və bizzat Pruşkeviçin özündən idi.

Kölgə məktubu oxudu. Məzmunu belə idi: “Ey mənim sevgili Kölgəm, telsiz teleqrafın İranda mövcud olmadığını bildigidən səninlə telsiz telefon vasitəsilə müxabirədə bulunmaq istiyordum. “Norveç” paytaxtı Xristiyanıyadan xəbər veriyorlar ki, orada professor Birgiland ixtira etdiyi bu yeni alət sayəsində uzaqlarla müxabirəyə tamamilə müvəffəq olmuşdur. Ancaq müşarileyh bu ixtiranı

sirr tutub mənə bildirmək istəmədi. Bənabərin çar-naçar posta göyərçinlərinə müraciət edib sənə bu məktubu göndərirəm. Dövlət Duması müzakirətindən on beş məclis əsnasında məhrum bulunmaq kibi düşər olduğum cəzanın müddəti xitama irdiyindən martın 18-də təkrar Tavriçeski saraya daxil oldum. Lakin orada hüsurum çox sürmədi. Məhz qraf Bobrinski cənablarına bəhsi qaib etdirmək üçün yenə cəzayə çarpıb bir məclisi-mübahisatına iştirakdan mən edildim. Qrafın iddialarına rəğmən anlıyorum ki, bu cəzalara daha dəfətilə düşər olacağam. Buna binaən sən İrandan övdət üçün heç əcələ etməyib, səyahətə davam edərək, o məmləkətin əhvalını kəmalitəmin ilə tədqiq edə bilərsin.

Mən isə burada bir-iki məclisdə bulunmağı fürsət ədd edib “həqiqi ruslara” böyük xidmətdə bulundum. Bütün polyak məktəblərində divarlara sabiq Lehistan padşahlarının rəsmlərini irəə edər lövhələrin asıldığını və əfkar və əxlaqlarını pozmaq üçün ətfalın əllərinə o rəsmləri havi albomlar verildiyini kəşf edib, bunların nümunələrini duma əzasının pişənzarına vəz etdim. Ta ki, hökumətiləhistanın nə qədər müzür və bizlər üçün müxat iləri bir məmləkətdə bulunduğunu anlayıb vaxt və zamanla bu kibi şeyləri mən etsin.

Şimdi səndən rica ediyoram, böylə rəsmlər İranda da varsa, onları behəmə hal bulub mənə göndərəsin. Bəlkə bir gün gələr ki, onları dəxi İranda qadağan etdirmək üçün Dövlət Dumasına təqdimə lüzum görəm.

Kölgə. Dostlarım, sizin məktəblərdə də belə qədim İran padşahlarının rəsmləri ilə came lövhələr, albomlar varmı?

Heyəti-müsəlləsə. Bizdə beylə rəsmli olaraq “Nameyi-Xosrovan” ünvanlı bir kitab vardır. Lakin məktəb tələbəsi əlinə verilib-verilmədiyini bilmiyoruz.

Kölgə. Hər halda o kitabın bir nüsxəsini mənə bulmalısınız. Peterburq Dumasına göndərmək istərəm.

Heyət. Pək əla! Pək əla! Bir kərrə şəhərə daxil olalım. Şimdi baxalım bu işıq sayəsində yolumuzu təyin edə bilirmiyiz?

Heyəti-müsəlləsə. Ziyayi-fosforu da keçdikləri yolun müqabilində bir çatlaq ilə başlayan bir tunel daha kəşf etdi və oraya mütəvəccih ikən nagh işıq söñüb mağara təkrar kəsif bir zülmətə qərğ oldu. Bunlar gözlərini yenə işığın mənbəyinə dikib, qaranlıqda alovların zühuruna müntəzir oldular... O əsnada bir gurultu qopdu. Heyətin önündən düşəri hövli-vəhşət olan bir sürü fərə sürətlə

qaçıyordu. Bunları iki gürbə qovalıyordu. Bunlar Busehr gömrükxanasından qaib olan gürbələr idi ki, Belçik məmurları bunların bahası üçün bulunmadıqları təqdirdə İran hökumətindən (30) tümən tələb və bulduqları təqdirdə bulanlara nişan, tərifi i-rütbə və təzyidməvacib vəd ediyordular. Bunlar o gürbələr idi ki, ta Kəlküttədə “Həblülmətinə” bu sözləri yazdırmışlar idi: “Fərmanfərmayi-gürbeyi-Belçik əfsus əz in gümnayi təəssüf əz in bədnami! Vətən in qədr zəlil be dəstə əcanəb başəd. Billah təsəvvür fərmayid yek nəfər sərbazi-dövləti-ma nəyayəd moqabel ba gürbeyi-Belçik başəd. Heydər nam sərbaz konun yek mah ziyadə əst ke məfqud şod. Ura kəsi nəcuyəd və ilx”¹.

Heyhat! Heyəti-müsəlləsə birdən-birə hücum edən fərələrin gurultusundan o qədər vəhmə giriftar olmuşlar idi, belçikalıların mükafatını qazanmaq üçün pişikləri tutmaq xatirələrinə gəlmədi. Fərələr keçdikdən sonra ortalığı dərin bir sükut qapadı. Fəqət heyətin fəaliyyətinə gələn qüvveyi-samiyələri getdikcə artdı. Demək olur ki, bunların bütün həvası artıq gözlə qulaqda cəm olmuş idi. Bir dərəcədə ki, qüvveyi-samiyə və bəsirələri yavaş-yavaş “qələt hiss”lərə, “xəyal hiss”lərə, halusinasiyalara düçar oldu. Bu əsnada mağaranın bir guşəsindən qərib və iranlıların məchulu bir musiqi ahəngi eşidilməyə başladı.

Kölgə (*Rusiyanın milli nəğmələrini tanıyaraq*). Diqqət ediniz, bu havalar bizim Rusiya havalarıdır!

Heyəti-müsəlləsə (*səslərini musiqiyə tətbiq ilə*). Buna təəccüb etmioruz. Bir musiqi orkestru səlb etmək üçün hökumətimiz Rusiyaya Qulam xan Mirzə adlı bir zətə ezam etmiş idi. Bu zət də Peterburqdakı İran səfəritilə birlikdə çalışıb İran üçün bir velikorus orkestri təşkil etmişlər ki, Nasonov adlı bir musiqi müəlliminin təhti-rəyasətində bulunacaq imiş. Ehtimal bunlar şimdiki Tehrana vasil olmuşlar və bu havalar da onların çaldıqları şeylərdir!

Kölgə. Sus! Aman diqqət buyurunuz! Bu nəğmə nə qədər gözəldir. Bu Rusiyada modda olan fransız bəstəkarlarından Sen Sansın “Dans Maqaber” denilən “Rəqsi-müqabir”, yaxud “Rəqsi-əmvat” havasına bənzəyor!..

¹ Tərcüməsi: “Belçik pişiyinin fərman verəni təəssüflər olsun bu bədnamığa ki, əcnəbilərin əlində vətən bu qədər zəlil ikən, billah, bizim bir dövlət əsgəri tapılmır ki, Belçika pişiyinin qarşısına çıxsın. İndi Heydər adlı əsgər bir aydan artıqdır ki, itibdir. Onu heç kəs axtarmayır”.

Gözlərini üzami-əmvat “fosfot”larından hasil işıqların məhəllizühurundan ayırmayan heyət kəməli-diqqətlə Sen Sansın musiqisini dinliyordu. Dinlərkən cəng səsinə, daha doğrusu, gəmiyələrin bir-birinə çarpmasına müşabəh bir taqqırdı peyda oldu. Eyni zamanda fosfor alovu təkrar parladı və alovun mavimtraq işığı içində, başında parlaq və mürəssə bir tac bulunan bir insan qədidi bir “sklet” nümayən oldu. Bu sklet göz yerinə qaim, cümcümənin önündəki iki müzlüm və müdhiş suraxı Kölgəyə çevirib ona xitabən otsiz, dodaqsız qalan fəkkin ilə dişlərin arasında bu sözləri fırlatdı;

– Siz Lehistan hökmdarları rəsmlərinin kəşfindən çox xoşlandınız. Şimdi də İran padşahlarını görüb, bunları da eyni vəch ilə Rusiya dövlət dumasına göstərməyə həvəs ediyorsunuz, deyilmi? İştə cümləsi bir-bir gözlərinizin önündən keçəcəkdir. Ancaq seyr və tamaşadan yorulub bıkmısınız. Çünki bunlar hədd və hesabları yox deyiləcək dərəcədə çoxdurlar.

Mənzərə Pişdadiyan sülaləsindən başlayır. Bunların birincisi mən özüməm.

Qədidin bu sözləri üzərinə, nasıl ki, ingilis şairi-əzəmi Şekspirin tərif və təsviri vəchilə, bir mağarada caduların qüvveyi-əfsunkaranəsi sayəsində Tan Maqbetin ənzarı önündən Yaqo sülbündən gələcək olan bütün Eskoçiya kralları keçiyordu. Öylə də İran padşahları sülaləbəsülalə Kölgə ilə Heyəti-müsəlləsinin pişənzarından keçməyə başladı. Bunların qiyafətləri bir dərəcəyə qədər “Nameyi-Xosrovan”da göstərilən rəsmlərə müvafiq idi.

“Rəqsi-müqabir” musiqisinin vəzn və ahənginə uyaraq, Pişdadiyani-Kəyaniyan, Kəyaniyani-Əşkaniyan, Əşkaniyani-Sasaniyan və i.a. padşahları kəməli-dəbdəbə və darat ilə təqib ediyordu.

8

İran padşahları sülaləbəsülalə Kölgə ilə Heyəti-müsəlləssənin ənzar-tamaşası önündən namütənahi bir silsilə şəklində keçməkdə ikən ilk peyda olub “Pişdadiyanın birincisi mən özüməm” denilən qədid axıradəkin ta Müzəffərəddin şahın heykəli zühur edincəyə qədər yerində sabit durub qaldı.

Bu zət Kəyumərs olub önündən keçən hökmdaranın bir-bir adlarını və millətə etdikləri xidmət ya məzarətə zikr və üç-dörd kəlmə ilə tərif və tövsif edərək mağarada bulunanlara təqdim eliyordu.

Vaqiən “Arxcologiya” denilən elmi-asari-ətiqə üləmasının kəşfiyyatı-əxirəsinə görə İrənzəmində Pişdadiyandan əqdəm, yaxud bunlara əvəz bir neçə sülalə hökmdarı dəxi bulunmuşdur.

Ancaq “Elloziya”ya “Zəlaləti-hiss” denilən haləti-dimağiyyə, qeyri-təbiyyədə insanların gördükləri qəraib, mötadları olan təsəvvürat və məlumat dairəsindən pək də xaricə çıxmadığı kibi bittəb həqayiqi-fənniyyəyə də o qədər müqarin olamaz. Bu səbəbdəndir ki, Şeyx Fəzlüllah ilə yoldaşlarına, İrənin silsileyi-padşahani Kəyumərsdən etibarən görünməyə başladı.

Bunların cümləsi qiyafəti-əsliyylərilə keçmiyordu. Bəzisi quru sklet halında bulunaraq içlərində öylələri də var idi ki, gəmiqlərinə müxtəlifül ədəd ilan, kərtənkələlər, qurbağa, əqrəb kibi heyvanatı zahifə və həşəratın yapışdıqları müşahidə olunuyordu. Ara-sıra sklet yerinə dövrü fitrətlərə aid qarmaqarışq gəmiqlərin də yığınyığın keçdikləri vaqe oluyordu.

Qiyafəti-əsliyylərilə gözəl bir surətdə görünənlərə gəlincə bunların bəzisi piyada, bəzisi əsbəsvər, bəzisi gərdunəsuvar olaraq keçiyorlardı. İçlərində Puranduxt, Azərmiduxt kibi qadın qiyafətində bulunanlar da var idi.

Huşəng ilə Təhmürəsin keçməsinə mütəəqib ortalıq tədricən qızardı və sonra Həyətin gözlərini qamaşdıran bir dərəcədə müvəqqədən gündüz kibi aydın oldu.

Kəyumərsin skleti:

– İştə bu gələn Cəmşiddir, – dedi. O əsnada göy rəngli və ulduzlarla müzəyyən bir əbai-labis və baş yerinə ətrafa şəşəpaş bir kürreyi şəmsə-qaim olan bir heykəl baharın bütün əzhari-rəngin və dilneşini ilə pür və müzəyyən bir gərdunəyə rakib olaraq peyda oldu.

Sol əlilə idareyi-zümam etdiyi halda iləri və yuxarı qaldırılmış olduğu sağ əlində ərgəvani bir cam tutuyordu. Heykəl Cəmi-cami skletə tərək ilə keçib nihan oldu.

Dərəqəb gündüz işığı zail olub yerinə təkrar fosforun xəfif və mavimrraq aydınlığı qaim oldu. Eyni zamanda “Rəqsi-müqabir” ahəngində düdüklərin, fleytaların səsi ucaldı və ilanların yasdıq və xışiltılarını andırır, bir çox əsvati-səfiriyə əsidilməyə başladı. Bununla bərabər mağaranın havası qayət issicəq və quraq bir yazın günlərindən nişan verəcəkdir dərəcədə fəvqüladə kəsb-i-hərərət etdi...

Kəyumərsin skleti:

– Bu gələn Zəhhakdır.

Zəhhakın sadə umuzlarındakı köpəricək gəmiqlərinə deyil, bəlkə bütün üzəminə o qədər ilan sarılmışdı ki, ən mahir bir məşrəh belə onun sklet halında bulunub-bulunmadığını təyin etməzdi.

Hərifin başında odla, əxgərlə dolu və manqala müşabəh bir əklil var idi. Kəndisini ayrıca dəxi, ağızlarından alov və qığılıcı saçan bir sürü ilan təqib ediyordu. Bu ilanlar mağaraya daxil olunca Həyəti-müsəlləsəyə doğru elə qəzəb və təhdidə bir nəzər ətf etdilər ki, biçərələr xəvf və dəhşətlərindən bir kaç addım geri çəkilməyə məcbur oldular.

Kəyumərs:

– Qorxmayın, qorxmayın! Bunlar dirilərə deyil, ölümlərə müsəllət olurlar. Əgər bunlardan qorxursanız bərhəyat bulunduqca Zəhhakın məsləkinə xidmətdən ictinab ediniz! Bu əsnada şiddətli bir göy gurultusu əşidildi. Bu gurultu, Gəvənin zülm və istibdada qarşı olan rədəngiz nərələrindən bir nişan idi.

– Baxınız, Firidun gəliyor. Üqabın qanadları şəklində havada müəlləq duran bir taxt üzərində qayətlə gözəl bir növcəvan nüməyan oldu. Onun sol əlində bir səhabparaya bənzər “Dirəfşi-Kəviyani” təməvvüc ediyər və ortalığa yağmur buludu kibi gövhərriz oluyordu, sağ əlində isə şimşək şəklində atəşin bir dəstə qırmanca bulunuyordu ki, bunları ara-sıra şaqıldadaraq ilanları qovalayır və Zəhhakın üzərinə saldıyordu. “Dirəfşi-Gəviyani”dən mağaranın zəmininə cəvahir təküldüyünü gərən Mırhaşım tamahını enəməyərək:

“İştə bayquşun bizə vəd etdiyi mükəfat anlaşılıyər ki, şu bayrağa nəsb olunan cəvahiratın cümləsi ərəblərin əlinə keçməmişdir. Bizə də qismət varimiş” – dedi və kəmal-i-hirs ilə ətəyini açıb onlardan ovuc-ovuc toplamaq istədi. Lakin əli dürr və gövhər yerinə suya rast gəldi.

O əsnada hər nəslə bir təziyanə zərbəsi Mırhaşımın üzünə əsəbət edib, simi-siyah bir iz buraxdı. Bunun təsirindən “Vay üzüm, vay gözüm!” deyərək, az qalmışdı ki, bihuş olub bayılsın. Fəqət musiqinin gurultulu ahənginə qarışan Kəyumərsin səsi onu kəndinə gətirib təziyanə ağrısını unutturdu.

Kəyumərs önündən keçən Firidunun üç oğlu ilə ki (hala qovğa ediyərler idi) sair padşahları göstərərək bir-bir adlarını söyləyirdi ki, aralarında “Şahnamə”də və sair tarixnamələrdə heç zikr olunmayanlar da var idi. (Biz çoxunun adı burada nöqtələrlə keçib, Kəlgənin xətirində qala biləcəklərlə iktifa ediyörüz!)

Kəyumərs uca səslə:

– Mənuçöhr, Nuzər, Əfrasiyab, yaxud Astiyaq ki, Turan və Midiya padşahı olub, bir aralıq İranın Mazəndəran cəhətlərində də hökumət sürmüşdür.

Keyqubad, yaxud Kambiz. Bununla Kəyaniyan sülaləsi başlıyır. Bunların lisanı Zənd olub, yazılarını xətti-mixi ilə yazarlar idi.

Keykavus (yanındakılar oğlu Səyavuşla Rüstəm Zaldır), Keyxosrov, yaxud Kirus, Zərdüşti himayə ilə məzhəbini qəbul edən Gəştə-sib, İsfəndiyar, yaxud Daryus bin Həstə-sib, Kserksis əvvəl, Ərdəşiridirəzdəst, yaxud Artakserksis Maqroxeyr.

Ərdəşir Bəhmon, yaxud Artakserksis Mnemon... çox yerdə səhv edən Firdovsi bunları bir ədd edib qarışdırır. Dara, yaxud Daryus Qodoman.

İştə, bu sülaləyə xatimə çəkən İskəndəri-Yunani, yaxud Makedoniyalı Aleksandr süvar olduğu rəxş Bukefaldır...

Burada İskəndərin özü ilə atı yerinə Yunanın ən mahir heykəltəraşları tərəfindən bəyaz mərmərdən məmul, qayət nəfis bir timsalimüçəssəm peyda oldu. Bunun bir əlində qılınc, bir əlində mücəllə bir ayna var idi.

Bu mənzərəyi görən Pruşkeviçin Kölgəsi (*qayət sevinərək*). Nə qədər gözəl! Aman, bunu Həmdi bəy xəbər almasın! Yoxsa gizləncə İstanbuldakı ləhədi-İskəndər muzesinə nəql etdirər! Bu Peterburqun Ermitajına layiqdir. Ələlxüsus əlindəki ayna ruslara çox lazımdır.

Kəyumərs (hiddətlə.) Buna ingilislər də göz dikmişlərdir. Lakin kimsəyə verilməsinə müsaidə edəməm! – dedi və aynanı heykəlin əlindən qoparıb aldı. Aynanın qopması ilə heykəlin mərməri dərhal qübarə münqəlib olub, kəsif bir duman halından mağaranın içini qapladı.

Bir dərəcədə ki, İskəndərdən sonra gələn varislərilə Əşkaniyanı iyicə seçmək olmuyordu. Məmafih Parfiyana hökumətinin müəssisi və sülaləyi-məzkurənin birincisi olan Əşk ya Ərşak, yaxud Ərzə-nam padşahla, zamanına Həzrəti-İsanın vələdəti rast gələn Xosrov əvvəli olduqca fərq etmək mümkün oluyordu.

Kəyumərs isə bülənd (*avaz ilə*). İştə, lisanları pəhləvi və xətləri siryaniyədən məxuz olun Sasaniyanın müəssisi Ərdəşiri-Babakan, Şapuri-əvvəl, bununla bərabər əlində rəsmli və üzərinə “Ərjəng” yazılı kitab tutan bir piri-salxurdə keçiyordu. Bu zat Mani nəqqaş və nami-digərlə Manikə idi. Hörmüz, Bəhrami-əvvəl... Yəzdəgürdü-

əvvəl, Bəhrami-xamis, yaxud Bəhrami-gur ki, ömrünü ümuri dövlətlə ovdan ziyadə qadınların ağışı-eşqində keçirmiş bulduğundan vaxtından əvvəl... didəyi-tarik, rüxsareyi-zərd, bətnisüst olub belə iki bükülmüşdür. Onun əlindən tutan ahu gözlü şu pəri Dilaram cəngidir...

Bu əsnada muzika “Dans Maqabər” havalarına Qununun “Romeo və Cülyetta” ünvanlı operasına məxsus nəğmələrdən qarışdırıldı. Və lisanı-farsidə ən əvvəl şeir söyləmiş olan Dilaram üzünü heyətə çevirib gözəl, fəqət hüznəngiz bir səda ilə şunu təğənni etdi:

“Bəhram ke u gur gerefti be-kəmənd
Bəngər ke çegune gor Bəhram gereft”¹.

Bunlar və bunları təqib edən bir neçə hökmdar daha keçdi.

Adlarını bir-bir zikr edən Kəyumərs. İştə, zamanında xatəmül-ənbiyanın təvəllüd etdiyi Kəsrə gəlir ki, ona Böyük Xosrov və Nuşirəvani-Adil dəxi deyirlər. Rəfaqət edən zat vəzirə Buzərcüməhrdir. Hər ikisi də heyəti-əslisələrini mühafizə edib nurani bir qiyafətdə bulunuyorlar idi.

Seyid Əli Yəzdi (*yoldaşlarına*). Hamı ba! Sədi diyordu ki: “Əz u ostəxan namənd?!² Demək ki, yalan söyləmiş!..

Kəyumərs (*münadilikə davam ilə*). Hörmüzi-rəbe, Xosrov Pərviz kəməli-məhəbbətlə onun qolundan tutan qadın Rum imperatorunun qızıdır. Adı Məryəm olmayıb İrendir ki, Şirin də bundan mühərrəfidir.

Şirin (*Kölgəyə xitabən*). Sizin həmməzhəbiniz idim. Yolunuz Bakıdan düşərsə mənim İren olduğumu “Kaspi” qələrinə bildiriniz. Ancaq saqının, Şərqi şeir dastanlarına ziyadə etibar edən “Kaspi” mühərrirlərilə qovğa etməyin. Bunlar adamı “iyne”lərlər.

Kəyumərs (*yorulmayaraq*). Şiruyə... İştə Sasaniyanın son hökmdarı – Yəzdəgürdisalis. Bundan sonra İran Həzrəti Faruq zamanında ərəblərin əlinə keçib İslam hökumətləri başlıyır. Lakin görürəm ki, yorulub artıq sözlərimə diqqət edəməz oluyorsunuz. Onun üçün sülalələrlə tarixcə məşhur padşahların adları ilə iktifa edəcəyəm: Xilafəti Əməviyyə və Abbasiyyə dövrlərində İran müstəqil olmadığından ibtida Şamdan, bədə Bağdaddan idarə ediliyordu.

¹ Tərcüməsi: “Bəhram ki, kəmənd ilə gur tuturdu
Gördün ki, necə gor Bəhramı tutdu”.

² “Ondan bir sümük də qalmadı”.

İran müsəlmanlarının istiqlalı Xorasan cəhətində hökumət sürən Bəni Tahirdən başlayır... işte bir-bir keçirlər... bunları təqib edənlər Bəni Leysdir... Şu gələn zat İsmayıl bin Əhməd Samandır ki, onunla Samaniyan sülaləsi başlayır.

İşte İmadəüddövlə Əli bin Buyə və bəradərzadəsi Əzadüddövlə ilə başlayan Ali Buyə, yaxud Deyləmiyan sülaləsi... bunlardan sonra gələn sülalələrin əksəri türk nəslidir.

İşte Ali Səbuktəkin, yaxud Qəznəviyan.

Kəyumərs bu sözləri tamam etmədən birdən-birə bir qülgülə qopdu və mağaranın ön divarı yarılıb heyətin ənzarı önündə oşcar və əzhar ilə müzəyyən vasie bir sahə açıldı. Uzaqda Qəznə şəhəri görünüyordu. Qülgülə get-gedə bir sürudi-gülbankə təhəvvül edib əsvati-musiqiyə ilə həmahəng oldu. Bir şükufəzarın ortasında yeddi kişi əl-ələ verib əbsüvar olan böyük bir zati əklil şəklində əhatə etmişlərdi. Və cümləsi həməvaz olaraq onun mədhində bir qəsidə tərənnüm ediyordular. Qəsidənin məzmunu Sultan Mahmud ibn Səbuktəkinin insaniyyətə və islamiyyətə etdiyi xidmətlərə dair idi. Onun ləvayi-islam və mədəniyyəti Hindistanda ta Dəkənin vəsətlərinə qədər götürdüyü tayifeyi-nisvani diri-diri yağmayı mən etdiyi və bütleri təzyin edən məcəvhəratı alıb mənafeyi-insaniyyə və islamiyyə yolunda nisar elədiyi zikr və tedad olunuyordu. Əklili təşkil edən şüəra içində Fərruxi, Əscudi və cümləsinin pişvası olan Ünsüri təmyiz ediyordular idi. Bunlar miyanında Firdovsi görünmədiyi üçün Şeyx Fəzlullah: – Bu Sultanı həcv edən Əbülqasim Firdovsi nəredə? – deyər sordu.

Kəyumərs. Yuxarı baxınız!

Heyət, yuxarı ətfi-nəzər edincə Şeyx Gürğaninin röyasını təyid edər surətdə gördü ki, o dühayi-süxən ki, “Şahnamə”silə süxəni” “değər bare be-bala bord və bər korsi nəhad”¹ sair üdəbanın maföv-qündə qövsi-qüzehin ənvəri-zərrini içində əliyyin ilhamata doğru hümapərvaz oluyordu... Sultan Mahmud məiyyətilə keçdi. Bunları 14 kişidən ibarət sülalə əzası kiçilə-kiçilə üfüqlərdə təqib ediyordu ki, ən axırdakı hökumətini Qurilərə Quriyan sülaləsinə tərək edən Lahor padşahı Xosrov şah idi. Lakin bu sülalənin üçüncüsü olan Sultan Məsud ki, tarixi-cülusi 465-dir, meydana daxil olunca bəri tərəfdə, daha yaxında bir silsileyi hökmdarı daha peyda oldu. Bun-

¹ Tərcüməsi: “Yenidən yuxarı qaldırdı, ərsə yüksəltdi”.

lar düvəli-sələseyi Səlcuğiyyədən Səlcuğiyanı-İran olub kəza 14 kişidən mürəkkəb idi ki, öndəkilər bir-birindən simzəraq olduqları halda, geridəkilər get-gedə arıqlayıb ən sonra bütün-bütün qədid halında keçdi.

Şeyx Fəzlullah. Nə üçün ödəkilərin boyu getdikcə kiçilmiş və bərikilər ortadan etibarən getdikcə zəifləşib arıqlamışlar?

Kəyumərs. Ödəkilər, məşhur və namdar İran nəqqaş və rəsamlarının məchulu olan fənni-mənazir üsuluna tabedirlər. Bu üsula görə bir şey uzaqlaşdıqca o nisbətdə kiçik görünür. Bərikilər isə bugünkü məruf və tamahkar İran fərraş və hükkamlarının mənfuru olan fənni-iqtisad qaydasına mütidirlər. Bu qaydaya görə bir məmləkətin kiçilməsilə varidati-dövlət tənəqüz etdiyindən hakimlərin yeyib-içəcəkləri də o nisbətdə azalır.

Şimdi şuna diqqət ediniz ki, çox kərrə sülalələr bir-birini təqib etməyib yan-yana keçiyorlar. Bu isə İranın biltəvəssə təqsim olduğundan naşidir. Səlcuğiyanın başındakı sülalə müəssisi Toğrul bin Mikayıl bin Səlcuqdur ki, Tehrandan beş-on dəqiqəlik məsafədə demir yol ilə Şah Əbdüləzim ziyarətgahının bulunduğu məkəldə əlan xərabələri görünən Rey şəhri-qədimini paytaxt ittixaz etmiş idi. Bunların ikincisi Rum imperatorunu məğlub və əsir edən bəradərzadəsi Alp Arslan bin Çağridir. Bu sultanın keçməsilə birdən-birə mağaranın içini kəşif bir qaranlıq basdı. Sonra qaranlıq qara bir gecəyə təhəvvül edib fəza-asmanın ən münəvvər kəvakibi ilə təzyin etdi. Nəhayət, ortalıq o dərəcədə aydınlandı ki, guya qəmər tülü ediyordu.

Kəyumərs. İşte, “Tarixi-Cəlalî”nin vəzei Cəlaləddin Məlikşah bin Alp-Arslan onun ətrafını alıb gözlərini yıldızlara dikən zəvat münəccimlərlə vəziri Nizamülmülkdür. Bunların cümləsinə bəzən qəmər in ətrafında görünən haləyə müşabəh parlaq və lacivərdi bir məntəqə əhatə etmişdi. Məntəqənin üzərində həməl, sövr, cəvza, sərətən, əsəd, sünbülə, mizan və sairə kibi mədar şəmsin on iki bürcü əlvan lamie ilə tərsim edilmiş idi.

Bunlar keçincə Kəyumərs. Şu gələn Sultan Səncədir. Yanındakı zatlar şair Ənvəri ilə Ömər Xəyyamdır.

Ənvərinin üzü qıpqırmızı, Xəyyamın isə bəmbəyaz idi.

Bu hala diqqət edən Şeyx Fəzlullah. Nə üçün onun üzü öylə qızarmış, bunun da üzü qar kibi bu qədər ağarmışdır? Biz bu zati üzükərə bilirdik.

Kəyümərs. Ənvəri bir vaxt elmi-nücumi kazibə etibar edib, səyyaratın vəzindən istixrac etdiyi mənə batil çıxmaqda. “Dər an zəmin ke to dər çeşm xəlq xar şodi, Məkon derəng dər anca boro becaye deger”¹ – deyib Bəlxə fərar etmişdi. Şimdi şu vəqəni xatırladıqca Sultan Səncərdən utanıb qızıyır. Anlıyır ki, şeir dururkən nə nücum ilə uğraşmaq, nə də Bəlxə qaçmaq lazım idi. Hər halda söylədiyi beyt sizin kibilərin bugünkü halına pək münasib olmaqla xatirdə tutsanız fəna olmaz, Xəyyamın ağ üzlü olmasına gəlincə işlə özü sizə cavab vermək istiyor.

Ömər Xəyyam. “Ey müftiye-şəhr!” Ey siyəhkar! Sən mənə burada siyəhrumu görmək istiyor idin? Nə üçün? Bir-iki nüktəli söz üçünmü? Bir az “xuni-rəzan² içdiyim üçünmü? Ya səhbəyi-eşqin nəşəsilə cananıma, sevgili rəbbimə “məgər to məsti?” dediyim üçünmü?! Hay xirəsər!

Nakərdə günah dər cəhan kist, bequ,
An kəs ke gonəh nəkərd, çon zist bequ?!³

Buralarda insanın nə içdiyinə, nə söylədiyinə o qədər əhəmiyyət vermiyorlar. Daha ziyadə onun əmalinə, həmcinsi haqqında rəva gördüyü müamələtə baxırlar. (*Bütün heyətə xitabən*) A həriflər? Siz öz dərdinizə qalın ki, bu gün “Xuni-kəsan xorid!..⁴

Zənn etməyiniz ki, mənəm bu diyarda bulunmam, sizi həcviyyat və rübaiyyatımın sillə və təziyanələrindən azad edər. Xeyr!

Əgər tutduğunuz məsləki-nahəmvardan əl çəkməsəniz, sizi bu gün hər sözümlə çarguş ilə qulaq asan ta Amerikaya qədər məsxərə etdirməyə iqtidarım vardır. “Molla Nəsrəddin”lər, “Suri-İsrafil”lər o iqtidarımından ufaq bir nişanədir!..

Şeyx Fəzlüllah pürhəyocan və hiddət üzünü Koyumərsə çevirib dedi: Allah eşqinə, şu bəlanı başımızdan dəf et!

Kəyümərs. Əzizim, Xəyyam! Bunlara bu qədər yetər. Artıq padşahan həzəratına yol verin keçsinlər...

Kölgə. Onları uzun bir nitq ilə bu qədər məəttəl etmək “Etiktə” mərasimi-təşrifata müğayirdir.

¹ O yerdə ki sən xalqın gözündə xar oldun,
Orada daha yubanma, başqa yerə get!

² Meynə qanı

³ “Bu dünyada günah etməyən kimdir? Varsa de!
O adam ki günah etmədi, necə yaşadı?”

⁴ “İnsan qanı içirsiniz”.

Ömər Xəyyam Heyəti-müsəlləsə ilə Kölgəyə əyri-əyri baxaraq Ənvərinin əlindən tutub sovuşdu.

Kəyümərs. Baxınız şimdi sülalələr nasıl qarmaqarışq keçiyorlar.

Ötə yandakılar Xarəzmşahiyan sülaləsidir ki, getdikcə daha vazeh görünərək, nəhayət Səlcuğilərlə Qurilərin bəzi Atabəylərin yerinə qaim oluyor.

İştə Səlcuğilərin 14-cüsü və sonu Toğrulı-salis ibn Arslan ki, Rey civarında Xarəzmşahilərlə müharibədə məğlub və məqtul oldu.

Bəri yandakı skeletlərdən mürəkkəb zənciri görüyormusunuz. Həsən Sabbahın Batiniyyə sülaləsidir. Şu yan-yana keçən dörd-beş silsilə Səlcuğiyyə ümərəsindən yetişmə Atabəkan sülalələridir. Atabəkani farsinin arasında Şeyx Sədi tərəfindən üzərinə dəstə-dəstə gül yağdırılan şu zatı tanıdınız mı? Əbu Bəkr Səd bin Zəngidir.

Şeyx Fəzlüllah. Qartopu oynayan çocuqlar kibi hökmdarına gül topu ilə mülətifə edən şu piri-salxurdə sahibi “Gülüstən” Sədi Şirazimi?.. Onu çağırıb bir az qonuşsaq olur mu?

Seyid Əli Yəzdi. Aman! Buraxınız şu bunu? Sonra zəh-rəlalud acı nəsihətləri ilə Ömər Xəyyama rəhmət oxutdurur.

Mirhəşim. Baxınız a! Hərif top oyununa qədər həvəsli! Qorxuram, bizi görürsə üzərimizə daş yağdırmağa başlar... Məncə məsləhət budur ki, ondan sərf-nəzər edib, əksəriyyəni divanını istixarə ilə adam ağıllı cavab aldığımız Xacə Hafiz ilə görüşəlim. Həm ondan gələcəyə dair dəxi məlumat almaq olur.

Kəyümərs. Hafizin gəlməsinə daha vaxt var.

Kölgə. Sədinə, Hafizə buraxınız da, şü sülalələrin eyni zaman-dakı kəsətinə baxınız! Bu adətən Almaniyanın bugünkü halına bən-ziyor. Ancaq “Ədəmi-mərkəziyyət” denilən bu üsuli-ahəng vəfaq sayəsində Almaniyanın sətvət və mədəniyyətinə xidmət etdiyi halda İran nifaq üzündən get-gedə pərişan oluyor.

Knyazlar dövründə bizim Rusiya da böylə idi. Moğolların zərbəsi ağılımızı başımıza gətirib, nəhayət bu kibi halətə xatimə çəkməyə məcbur olduq!

Kəyümərs. İranın da təkrar birləşməsinə moğol türkləri səbəb oldu. Həm də birləşdirən bizzat bunların özləri idi. Ancaq bunun üçün qan selləri lazım gəldi.

İştə moğol cahangiri Çingizin torunu Hülaku İlخان və sülaləsi Elxaniyan. Bunların paytaxtı ibtida Marağa və bədə (Sultan Xudabənd Ölçaytu xanın bənəkərdəsi) Sultaniyyə şəhərləri olmuş idi.

Bu əsnada Xacə Nəsrəddin Tusinin dizginindən tutub çəkməkdə olduğu siyah bir at üzərində Hülaku peyda oldu. Qərib şey! Hülakunun bədənini bədənə aşağı bəri bəsit olduğu halda, bədən yuxarı qismi təzahüf edib müsənnə bir şəkil əxz etmiş idi. Guya atın üstündə iki Hülaku var idi. Biri digərinə nisbət Xoca Nəsir təbirincə “nəqşə-dovomine çəşmə-əhvəl”¹ kibi idi. Biri qırmızı alovlar içində yanaraq olində qanlı bir qılınc tutmuş, digəri isə heyəti-əslıyyəsi ilə ziyalar içində görünərək əlinə yaşıl bir budaq ilə bir çirağ almış idi...

Heyəti-müsəlləsə (*heyətlə Xoca Nəsirə xitabən*). Xoca Hülaku beylə olmuş?

Xoca Nəsir. Bu yandakı Bağdadda qətli-am etdirən və bir çox biladi-islamiyyəni yakıb yıxan Hülakudur, o yandakı Marağada akademiya, darülfünunlar, rəsədxanalar, kitabxanalar binası ilə İranın maarif və ümrənə xidmət edən Hülakudur!..

Kəyumərs (*uca səslə*). Diqqət!.. Abaqa xan Hülaku!

Bu da pədəri kibi biri alov, biri işıq içində müzaəf bir şəkildə idi.

Ehtida edən Sultan Əhməd bin Hülaku! (Bu heyəti-əslıyyəsinde idi.) (Bundan sonra küfr və şərində sabit qalan üç kişi daha keçdi ki, vücudları atəşdən görünmüyordu. Dini-islam ilə müşərref olanlar ümərə və təvəbinə dəxi islamı qəbul etdirən Qazan xan ibn Arğun! (Bu əbsüvar olub, gözəl çöhrəli alim bir yaponiyalıya bənzıyordu.) Xudabəndə ibn Arğun! (Bu da bəradəri halında idi.) Yanındakı zati-ali-Çingizin tarixini yazan “Cəmə-ət-təvərix” müəllifi fazili-şəhir Xoca Rəşidəddin Əbül-fəzldir. Şu sklet halında keçən padşah Elxaniyanın 9-cusu və sonu olan Əbu-Səiddir!

Bu əsnada muzikanın əsvatına dəhşətli bir cəngü-cidal gurultusu qarışdı. Hökuməti-Elxaniyanın inqazından hasilolma təvəifi-mülukun səlasili-qədidləri İranın 50 sənəlik dövrü-fitrətindən nişan verərək bir-birləri ilə çarpışa-çarpışa keçiyorlar idi.

Ortada bir dar ağacı hərəkət ediyordu. Dar ağacına bir əmmamə asılmış və sarqub uzanmış olan sarğının ucundan sıra ilə on-on iki sklet yapışmış idi.

Kəyumərs. Bunlar təvəifi-mülukdan Səbzvarda hökumət sürən Sərbədaran sülaləsidir. Başdakı Xoca Əbdür-rəzzaqdır. Ötədəki silsilələr Çobaniyan, Elxaniyan, İncuyan və sairədir.

¹ Tərcüməsi: “Çəpgözün bir surəti iki görməsi”.

Bu yandakı beş kişi Şirazda təsisi-hökumət edən Al Müzəffərdir. Bunların birincisi Əmir Mübarizəddin ibn Müzəffərdir. İkinci onun oğlu Şah Şüca. Şah Şüca bir-iki siyah ləkəsi bulunan bəyaz ata rakib olub önündə Xoca Hafiz Şirazi nəğməpərdazlıq ediyordu. İştə görüşmək istədiyiniz Hafiz.

Şeyx Fəzlüllah. Səlam-əleyküm, ya Hafiz, sənənlə bir-iki dəqiqə qonuşmaq olurmu?

Xoca Hafiz (*Şeyx Fəzlüllah ilə yoldaşlarını başdan-ayağa diqqətlə süzərək*). Sizin kibi zəvat ilə qonuşmaq istəməm.

Mirhasım. Biz ancaq özümüzün və İranın gələcəyini sənəndən xəbər almaq istiyor idik!

Xoca Hafiz (*Kəyumərsin əlində Cami-Cəmlə Ayineyi-İskəndəri görərək*). Ayineyi-İskəndər, Cami-Cəm əst, bəngər ta bər to ərze darəd əhvali mülkü Dara¹

– deyib sair təvəifi-mülukə qarışan Ali-Müzəffərlə keçib gözdən nihan oldu.

9

TEYMURNAMƏ

Şərq əqvamında, əzəmlə iranlılarda təfaülə böyük bir rəğbət vardır. Bu vasitə ilə bir işin, bir təşəbbüsün gələcəkdə xeyirli olub-olmayacağını anlamaq, yəni hər an istiqbalın önündə asılı duran pərdənin bir az ucunu rəfi ilə iləri baxılmaq, onun mavərayi-müzliminə nigəhendəz olmaq istərlər.

Avam ənvə üsullarla fala baxdırır, bir az “savadlı”lar divanlara müraciətlə istixarə edərlər, ya istixarəyə yatıb rəyalardan mənə çıxarırlar. Daha alim olanlar nücum ilə əlayimi-səmaiyyə ilə uğraşırlar, yaxud övliyalıqdan, kəşfü kəramətdən dəm vururlar. Hələ onun bəzi ələimi ilə təfaül etmənin gözəl bir “Siyasəti-fürusət” olduğunu kim inkar edə bilər?

Fəqət nədənsə atidən xəbərdar olmaq üçün bu günə qədər “Ayineyi-İskəndər”lə “Cami-Cəm” kibi mükəmməl vəsaitə müraciət etmək İran əhlindən kimsənin xatirinə gəlməmişdir, zənn edirəm. Vəqien bəzən nüşanuşi-işrət məclislərində şairliklə yanaşı əyyaş-

¹ İskəndərin aynası, Cəmsidin camına bax! Sənə Dara mülkünün əhvalını yaxşı bildirir.

lar tərəfindən Hafizin məşhur beyti şərabın mədh və sənəsi yolunda çox zikr olunur. Ancaq şübhə yoxdur ki, bu surətlə biçarənin kəlamı sui-təfsirə uğramış oluyor.

Şərabda və ələlümüm müsküratda mülki-Daranın əhvalını və əhvali-atiyəsini bildirmək xassəsi bulunmadığı şöylə dursun. Hətta onunla bədməst olan şəxslər öz hal və mazilərindən belə bixəbər oluyorlar. Nəradə qaldı ki, gələcəyi kəşf edə bilsinlər. Eys və işrətə mübtəla olan Mancuriya gencralları yaponların vəziyyətindən xəbərdar ola bildilərmə?

Xoca Şəmsəddin Hafizin görüşməyə ədəmi-tənəzzül kibi bir müamileyi-baridəsindən Heyəti-müsəlləsə bir az dilgir oldusa da, ixtarından hasil olma məmnuniyyət və bu dilgirliyi çapucaq izalə etdi.

Şeyx Fəzlüllah. Səhih!.. Dəmindən Kəyumərsin ələndəki bu cam ilə ayna gözünüzün önündə duruyorkən, nəyə istiqbalı anlamaq üçün oraya müraciət xatirimizə gəlmədi? – deyib aynaya təğərrüb etdi.

Kəyumərs. Geri çəkil, geri çəkil! Aynaya baxmağa daha vaxt var!

Padşahların və sülalələrin cümləsi hənuz keçmədi. Daha mazi tamam olmadı ki, atini bilməyə həvəs ediyorsun! Bunun üçün xəlvət və sükut lazımdır. Halbuki məşriq tərəfə bax, gör nə qiyamət qopuyor.

Şeyx Fəzlüllahın geri çəkilməsilə ortalıq bəpayan bir qum səhrasına mübəddəl oldu. Səhranın ortasında Misrin ehramına bənzər bir dağ hərəkət ediyordu. Ancaq hərəmlər əsarətə giriftar yüz minlərcə insanların ələlə yığılma daş kütlələrindən ibarət ikən, bu dağ sətəpə müharibə qurbanı yüz minlərcə insan kəllələrindən mürəkəkəb idi.

Kölgə. Mən bu lövhəni Moskva muzeylərinin birində Tretyakovski qalereyada görmüşdüm, zənn edərəm. Port Artur dənizində, müharibə qurbanı olaraq Petropavlovsk zirehlisilə qorq olan rəssami-şəhirimiz Vereşşagin tərəfindən yapılma əzəmətli bir rəsm idi ki, altda “Mazi, hal və istiqbalın ən böyük cahangirlərinə hədiyyəmdir” ibarəsi yazılı idi.

Kəyumərs (*Kölgəyə xitabən*). Bu mənzərəyə diqqət etsəniz, sizin Moskvadakı lövhənin çox naqis olduğunu anlarsız. “Cəbələcüm-cümatın zirvəsilə arxasına baxınız!”

Getdikcə təğərrüb edən məzkur dağı tozun, dumanın içində səf-səf hədsiz-hesabsız türk və tatar atlısı təqib ediyordu. Dağın zirvəsində cəvahirlə müzəyyən əsləheyi-hərbiyyədən mürəkəkəb 770 tarixli bir taxt qurulmuşdu.

Taxtın üzərində qayət həybətli bir zat oturub, sağ ələndə bir kəmənd və sol ələndə dünyanın xəritəsi və şəklini göstərən cəsim bir Kürə tutmuşdu.

Başındakı küləhın önündə ancaq iki dənə almaz parlıyordu ki, onun əsnayi-təvəllüdündə səyyaratdan “Sədi-əkber”lə “Sədi-əşğər”in bir bürədən ictimailə “Səhibqıran” bulunduğuna əlamət idi.

Kəyumərs. Bu zat avropalılar bəyində Tamerlan namilə məşhur ələmi-ətrakın və bütün ələmin ən böyük cahangiri və Hinddə yaxın zamanlara qədər hökmfərma olan “Böyük Moğol” sülaləsinin cəddi ələsi olan Teymurləng, yaxud Əmir Teymur Gürkandır ki, cəhanın qismi-əzəmini zəbt ilə Səmərqənddən şahlara, şahənşahlara hökm etdiyi kibi, İranda dəxi dəmindən bəri qarmaqarışıq keçən təvaif, mülk sülalələrinin çoxuna xatimə çəkdi. Bu o adamdır ki, bir vaxt diyordu: “Küreyi-ərzin rübi-məskumi iki hökmdar bölməyə dəyməz”.

Dağ mağaranın sədasına yetişib təvəqqüf etdi. Həyət onun zirvəsini yaxından tamaşa edə bilib, gördü ki, taxtnişin olan zat taxtına qızıl bir zəncir ilə bağıdır.

Teymur hərəmin başından Kəyumərşi görüb, ona bir şey söyləmək istiyordu. Lakin muzikanın vəlvələəndəz və cəngcuyano havalarına qarışan əşğərlərin hay-huyu, atların kişnəməsi və minlərcə trampetlərin gurultusunu eşitməyə mane oluyordu.

Kəyumərs (*uca səslə*). Səsini bir az ziyadə çıxar ki, nə söylədiyini eşidəyim.

Teymurləng (*göy gurları kibi bir səslə bağıraraq*). Ya Əbüs-səlatin! Gör nə hallara qaldım. Məni bu taxta bağılayan zəncirlər bədənimdə yaralar peyda etdi. Əlimdən buraxmadığım bu kəmənd ovcumun içini yaxıb qovuruyor. Atamadığım bu ağır küre qolumu yorub əziyor... Heyhat! Bu halımla öylə tək və tənha, yoldaşsız, müsahibsiz bu soyuq, quru səririn üzərində nə vaxta qədər qalacağam?! Halbuki mən bir vaxtlar müharibədən ziyadə alimlərin, ədiblərin səhbətini səverdım. Zamanımda bütün dünyanın üləma və füzələsini başıma toplamışdım. Şirazda Xoca Hafiz kibi şairlərlə, Şamda Tunisli İbn Xəldun kibi həkim, müvərrixlərlə, Ağşəhərdə Molla Nəsreddin kibi lətifəgularla görüşüb zövqyab olurdum. Şimdi isə öz həfidim Uluqbəy belə yanıma yanaşmıyor. O gedib Bətləmyuslara, Kopernik, Qaliley, Nyuton adlı bir taqım avropalılara qoşulub onlarla həmbəzm səhbət oluyor. Ziclərini islah üçün gözlərini səyyaratdan hala ayırmıyor. Önümdən keçən Hafiz Şiraziyyə çox səsləndim, lakin

bir kərrə dönüb geri baxdığı yox. Halbuki Şirazda kəndisinə nə qədər iltifat etmiş idim! Nankor hərif!

Hafizlə görüşə bilmək məsələsində özü ilə həmdərd bu qədər əzəmətli, heybətli bir zatın böylə acınacaq bir halda bulunmasından cəsaret alan Şeyx Fəzlüllah ilə cahangirdən əcdadı bir çox quyruq acısı çəkmiş bulunan Kölgə Kəyumərsə kitabən:

– Teymur bizimlə görüşməgə tənəzzül edərmi? Kəndisinə irad ediləcək bir çox suallarımız vardır, – deyə sordular.

Kəyumərs. Hay-hay!.. Onun məhəbbətinə baxmayın! O, şimdi pəkmülayim, pəkhəlim bir təbiət kəsb etmişdir. Hər kəslə görüşməyə amadədir. Baxsanız zəncirdən ziyadə tənhalıqdan, müsahibsizlikdən cəsarət cdiyor. Lakin əvvəlcə özümün ona deyəcək bir neçə sözüm vardır (*Teymurləngə kitabən*): – Ey sahibqiran! Sən yenə giriftar olduğun bu hala şükür etməlisən! Burada səndən əvvəl keçən Çingiz-zadələrin hahnı görməli idin! Hülaku odlar içində yanıyordu. Şükür et ki, clədir. Zəncir bulunduğun halda Qaf dağında Prometeyə müsəl-lət olan bir mürği-dorəndə ciyərlərini qoparıb paralamıyor!..

Mən buna təəccüb ediyoram ki, calis bulunduğun taxtın altında insan kəllələrindən öylə qoca bir dağ hasil olmuş ikən sən bu qədər xəfif bir cəzaya düşər olmuşsan. Nədir o kəllələr? O yüz minlərcə insan qafaları?! Onlara baxıb da utanmıyormusun?

Teymurləng. O kəllələr? Dünya cahangirliyin yeganə və ancaq yeganə yoludur.

Kəyumərs. Elə insan kəllələri sayəsində olacaq cahangirliyə nə lüzum var idi?

Teymurləng. Ah!.. Pək böyük lüzum var idi. Nəzərimdə cahangirlik bir şəxsin bütün aləmə hökmfərma olmasından ibarət deyildi. Məncə cahangirlik rübi-məskuni münəzzəm bir dövləti-vahidə halına qoyub, ümum insanların hökumət və sərhəd üçün etdikləri cəng və cidalara və bunların nəticəsi olan pərişanlıqlara bir kərrəlik ilə-əbəd xatimə çəkmək demək idi. Əvət, bəncə bir dəfə belə insan kəllələrindən ehram yapmaq, illər, əsrlər uzununu “sərhəd” denilən xütut boylarında o kəllələrdən ucu-bucağı görünməyən “Səddi-İskəndər”lər, “Səddi-Çin”lər təmdid eləməkdən min qat əriyyə Lahe konfranslarına ictimə edən başların içində deyil, belə ehram şəklində yığılan kəllələrin, cüməcümələrin üstündə təğərrür edə bilirdi!..

Əfkarımı layiqilə anlamaq üçün “Tuzikat” qanunnaməsilə bərabər özüm qələmə aldığım “Sərgüzəşt və tərcümeyi-halım”ı mütaliə

etməli idin! Türkçə oxumaq bilməyirsən, bu əsərimin farsiyə və firəng dillərinə dəxi tərcümələri vardır. Vaqiən Şərəfəddin Yəzdi, Hafiz Əbru, Əbdürəzzaq, Ərəbşah və sairə tərəfindən haqqımda bir çox tarix kitabları yazılmışdır. Lakin bəzilərdəki qərəzlərdən sərfinəzər, bunlar mənim nə fikirlərlə mücələdatda bulunduğumu layiqilə izah edəməmişlərdir. Avropadan gələn bəzi yeni müvərrixlər və münəqqidlər haqqımda bunlardan ziyadə təmiqatda bulunub, məni daha iyi anlamışlardır. Öz kitablarımız miyanında ən ziyadə bəyəndiyim əsər Molla Caminin bacısı oğlu Abdulla Hatifinin mənzum “Teymurnamə”sidir. Bunlardan başqa haqqımda yazılıb ötdə-bəridə muzey və kitabxana guşələrində toz altında qalan daha bir çox təlifati-nadirə vardır ki, bu kibilərin təb və nəşrini türk və tatar əhli-qələminin himmətindən bəklərəm. Mənə dair tətəbböati-cədidəyə girişildikcə əfkar və niyyətimin ülviyyə və əzəməti anlaşılıb, insan kəllələrindən ehram yapığımın məzur görülcəyinə əminəm.

Şeyx Fəzlüllah. Ey Sahibqiran, bu əbdi-həqirinə bir-iki kəlmə ərz etməyə müsaidə buyur! Zati-cahangiranəniz dəmin iştika ediyor idi ki, bu dağın başında yoldaşsız, müsahibsiz qalıyorsan. Fəqət səndən sonra gələn müvərrixlərin, alimlərin tədqiqat və mütaliətlərinə dair bunca məlumatı nərədən ala bildin.

Teymurləng. Ara-sıra ətrafıma toplaşan qarğalardan, quzğunlardan.

Bir az əqdəm bayquşun söhbətindən bir xeyli məlumat əxz etmiş bulunan Şeyx bu cavabı məğul gördüyü üçün qənaət edib səsini kəsdi.

Kölgə. Ha! Şimdi anlayıram ki, nə üçün rəssam Vereşşagin bu quşlara əhəmiyyət verib Moskva muzesindəki lövhədə qəfabiğini üzərində onların dəxi rəsmiini yapmayı unutmamışdır...

Teymurləng. Bir də mən dünyada ikən məskun bulunan məkana sığmadığım kibi zəmanə, bütün zamani-atiyə dəxi hökm etmək istədim. Onun üçün vəqayeyi-maziyyəyə vüquf ilə iktifa edəməyib, gələcəyi dəxi kəşf və əhatəyə çalışırdım.

Dəmindən bəri qorxularından tir-tir titrəyib sükut edən Mirhaşım ilə Seyid Əli Yəzdi yavaş-yavaş cürətlənərək: – Aya, şahi-şahən. Biz ancaq bunu anlamıyoz ki, sənin dünya ilə hər növ əlaqən münqəte ikən nə üçün hala aləmin haqqında nələr söyləyib yazdığına və nələr yazacağına bu qədər əhəmiyyət veriyorsan? Bizlər isə fransalı madam Pampadur ilə bu fikirdəyiz ki, “bizdən sonra istərsə dünyada tufan qopsun!..”

Teymurləng. Ah! Elə söyləməyiniz. Dünyada niknam olmanın burada pək ziyadə əhəmiyyəti vardır. İnsanın xəlq içində xeyirlə yad olunması, burada çəkdiyi əziyyətləri xeylidən-xeyliyə təxfif ediyor. Heç olmazsa bu üqubət içində bir təsəlli oluyor. Mən ümid ediyoram ki, əhli-dünya və bilxassə türk milləti-nəcibəsi tərəfindən təqdir olunarsam, mənə burada bu zəncirlərdən xilas edərlər.

Heyhat! Övlad və əhfadımın cümləsi özüm kibi fərasətli olub hökumətimin təmamiyyəti-mülkiyyəsinin mühafizə ilə cahanı əbədi bir sülh və asayiş içində bulundurmağa qadir olsaydılar, mən daima rəhmətlə yad olunur və bu müdhiş dağın başında böylə zəncirbənd qalmaz idim.

Kəyümərs. İstiqbalı kəşf və əhatə etməkdən dəm vuruyorsan. İşin aqibotini böylə əksinə çıxacağını əvvəldən kəşf etməli idin də, “cahangirlik” və “cahanın bir dövlətli-vahidoyə qəlbi” yolunda bihudə bu qədər başlar kəsib, bu qədər qanlar tökməməli idin! Bilmiyormidinmi ki, insanların qövmiyyət və məzhəbləri, adət və əxlaqları, məzac və təbiətləri, dərəcəyi-mədəniyyətləri və yaşadıkları küreyi-ərzin şoraiti-iqlimiyyə və coğrafiyyəsi böylə vahid bir dövlət təşkilinə manedir. Bu mümkün olsaydı, dəxi bu qədər vase bir məmləkəti uzaqdan, bir mərkəzdən ədalət və həqqaniyyətlə idarə etmək qabil ola bilərmidi?! Aləmin sülh və asayışı-əbədisi bu təriq ilə deyil, olsa-olsa “Federasiya” denilən üsul ilə, yəni bütün dövlətlərin Amerikada olduğu kibi, “Hökuməti-müctəməyi-müttəhidə” halına girmələri ilə qabil ola bilər.

10

Teymurləng. Zamanımda nə “federasiya” və nə də “məşru-tiyyət” fikri yox idi. Bu fikirlər sonradan çıxdı və bunları şimdi insanların ağı kəsməyə başlıyor! O vaxt dünyanın hər tərəfində mütləqiyyət üsulu hökmfərma idi. Bu üsul dairəsində dünyanın asayışı-ümumisi ancaq bir şəxsin cahangirliyi sayəsində ola bilərdi. Cahangirliyi isə dünyanın vəsəti və dilavərliyin mənbəi bulunan vətənim pək müsaid idi.

Kəyümərs. Fəqət sən cahangir ola biləcəyini nə ilə kəşf etdin ki, o yolda mücahidəyə başladın?

Kölgə. Şübhəsiz İlovayskilərin yazdığı vəchlə “Ordu” namilə sərsərilərdən mürəkkəb başını cəm etdiyən qoşunun kəsət və qələbəliyinə və sair dövlətlərin əsakirindən ziyadə olmasına güvəniyordın.

Teymurləng. Xeyr, xeyr! Cənab Kölgə! Pək yanılıyorsan. Mənsub olduğum qövmin istedadı-fitriyi cəngavəranəsindən sərfinəzər, mən bütün müzəffəriyyətlərə əsgərin çoxluğu ilə deyil, onun intizam, təşəkküli-fövqələdəsilə, öz qabiliyyətim, ağıl və fərasətim, vüquf və məlumatım, təcrübə və riyazətim sayəsində nail oluyordum.

Tarix, coğrafiya, psixologiya, riyaziyyat, həndəsə, sövqülceyş, təbiyətulceyş kibi elmlərə həqqilə vaqif olmadan müharibə meydanlarında zəfər qabil degildir. Psixoloq və alimi-ruh olmaqla qövmin və əsgərimin itaət və məhəbbətinə məzhər oldum. Tarix və coğrafiyadakı vüqufum İbn Xəldun kibi bir müvərrixi heyrətdə buraxdığı cümlənin məlumudur. Ülumi-riyaziyyədəki istedadı-xariqülaləmdir ki, həfidim Uluqbəy kibi bir dahi riyazidə qanuni-vərasət təriqilə təcəssüm etdi. Həndəsə və fənni-memarıdakı məharətimi öz əlimlə Səmərqənddə və Mavəraünnəhrin sair biladında yapıb-yapdırdığım camələr, məscidlər, mədrəsələr və bir çox məmləkətlərdə emari-ərazi üçün çəkdiydığım kanallar, cədvəllər isbat ediyor. O fənni-memarı və hikməti-bədəyədəki istedadımdır ki, nəslimə irsən intiqal edib Hindistanda sənət və nəfasətçə misli naməsbuq asari-memariyyə vücuda gətirdi. Belə hikməti-bədəye ilə nitq və kəlamı qabiliyyətim idi ki, əhfadımdan bir çoxuna – intiqal etməklə içərilərində Babur Mirzə, Hüseyn Bayqara kibi şairlər, odiblər, ədəbiyyat və hükəmiyyat hamiləri yetişib ülum və məarifin rəvnəq və tərəqqisinə o qədər xidmət etdilər.

Məncə, müharibədə hər bir müzəffəriyyət, hər bir zəfər və qabiliyyət bir neqşi-həndəsi, bir məsələyi-riyaziyyə idi. Elm və zəkam sayəsində ani ərqam və xütut kibi mükəmmələn həll etməyincə meydana-hərbə atılmıyordım. Mənim üçün bəzən “ümmi idi” diyorlar. Lakin daiyyələr üçün ümmi olub-olmamasının əhəmiyyətimi var?

Övlad və əhfadım arasında ağıl və şüurlarına xiffət ariz olanlara gəlincə bunlar dəxi mənim bir düha bulduğuma dəlildirlər. Zira Lombruzonun isbatı vəchlə düha, cünun ilə həmhüduddur.

Kəyümərs. Haydı, deyəlim ki, bu yolda qazanılan müzəffəriyyətlər üçün yüz minlərcə insan qurbanları lazım gəlsin. Fəqət Şam, Bağdad, Dehli kibi şəhərlərin əsgər sifətilə hər bə qarışmayan əhalisinin nə qəbahəti var idi, onları əsir etdikdən sonra kəllələrindən ehramlar yapmaqda qüsur etmədin?

Teymurləng. Yezid məluna xidmət etmiş Şam cəmətindən əhli-beyti-nəbi haqqında rəva gördükləri zülmün intiqamını alırdım.

Kəyümərs. Səndən əqdəm Abbasilər əxzi-intiqam etməmiş-lərmidi? Bir də yüzlərcə sənə sonra gələn əxlaf əcdadın əmal və hərəkətindən məsulmudur ki?

Teymurləng. Əvvəla, Abbasilərin intiqamı qətli-am şəklində olmadığından mənim qəlbimdəki atəşi təskin edəməz idi. Saniyə mən bilə idim ki, hətta min iki yüz sənə sonra o Şamdan ki, Kazım paşa oradan “çıxdığı axşama diyor Şami-Şərif”, ərəb İzzət paşalar yetişəcək və düşəri-əsarətə olan zavallı Sultan Bayəzidin bugünkü taxtı ətrafına toplanıb Türkiyə xalqının da, İran xalqının da başına böylə, Yezidipəlidə layiq bəlalı oyunlar açacaqlar. Ehram nədir, qətli-am nədir, bən o şəhəri külliyyə xak ilə yeksan eylərdim!!

Söz buralarda vardıqda Şeyx Fəzlüllah ilə yoldaşlarının əndamına şiddətli bir lərzə arız oldu. Yəzid bəhsindən bir şey anlamayan Kölgənin halında o qədər təgyir görünüyordu.

Kəyümərs. Bu da qərib bir fikir!.. Şamdan həp yezidlər, izzətlər yetişmiyor ya! Orada bir çox şayani-əhtiram ərbabi-məziyyə alimlər, fazillər də dünyaya gəlmişdir. Bir də, canım, Yezid dediyin hərifin ki, heç tanımıyoram, etdiyi işləri səndənmi soruyorlardı? Sən ona məlun diyorsən, lənət oxuyorsən! O Yəzdanın öz biləcəyi iş deyilmidi? Nə bilirsən, bəlkə qəfur rəhman olan həqq təala axır ona da mərhəmət edər.

Teymurləng. Dostum, mən Renan kibi möhtərəm alimlərə lənət etməyoram. Yezidlərə, Yezid kibi zalımlara lənət ediyorum. Anlayırmısən?

Əhfadı vəzirlərindən bulunan Əlişir Nəvaidən:

Ey ke qofti bər Yəzido ali-u lənət, məkon,
Zan ke şayəd həqq təala kərdə başəd rəhmətəş,
An çe ba ale-Nəbi u kərd gər bəxşəd-xoda
Həm be-bəxşayəd, tora gər gərdə başi lənətəş
(öz təbindən)
Həm bə bəxşayəd mərə gər qətl gərdəm ale-u¹.

¹ Tərcüməsi: Ey yezidə və onun nəslinə lənət deyən, (bu işi) görmə.

Ola bilsin tanrı onu bağışlasın.

Onun peyğəmbərin nəslinə etdiyini tanrı bağışlayırsa,

Sən də onu lənətləmişsənsə, səni də bağışlar

(öz təbindən).

(Onda) əgər onun nəslini mən öldürmüşəmsə, mənə də bağışlar.

Kim bilir, bəlkə iztirabatımın böylə xəfif olmasının bir səbəbi də budur. Bir səbəbi diyirəm, çünki Şam əhalisi kibi işrət və səfa-hətə mail olanların, izzət paşalar kibi rüşvət alan məmurların dəxi düşməni idim?

Kəyümərs (*riqqətə gələrək*). Pək ola! Şam qıtalarına belə mənə verəlim. Fəqət dehlililərin, bağıdadlıların nə günahı var idi ki, oralarda da insan başlarından ehram yapıdın?

Teymurləng. Sultan Mahmud Qəznəvidən sonra müsəlman-lar o qədər mücahidə ilə hindliləri təriqi-hidayətə dəvət etdikləri halda o xalq həmaqətindən, cəhalətindən küfr və şirkdə səbat edərək, bir dürlü bütlərə, sənəmlərə pərəstişdən əl çəkmiyorlardı.

Gərçi mən hürriyyəti-vidan və məzahibə riayət edənlərdən idim, lakin bu hallar ilə bir də əcz və cübanətlərini nifaq və şıqaqə meyillərini müşahidə etdim.

Bir xalq ki 300 milyon olduqları halda bu gün cübanətləri, ittihad-sızlıqları üzündən taxta-paralar üzərində dənizlə gələn iki-üç milyon ingilisin əsarətinə təhəmmül ediyor, vətəndaşlarının top ağızlarına bağlanıb parça-parça elədiklərini sükut ilə tamaşa ediyor, səs çıxarmıyor! Belə bir xalq yaşamağa layiqmi idi? Ah! Bu kibi sifətləri irsən əxlafa tərək edən ünsür üçün kəllələrdən ehram yapıdığımıza degil! Onun kökünü, yerli-dibli qazımadığımıza peşmanam!

Kəyümərs. Qəbahətlərin çoxu sülaləndən gələn son hökmdar-ların sui-idarəsinə aid deyilmidi? Hər nə isə!.. Bağdad üçün nə deyəcəyiz?

Teymurləng. Bunu Hülakunu orada qətli-ama sövq edən əllamə Xacə Nəsir Tusidən sormalı idin. Sizinlə söhbətə artıq vaxtım yox. Bu dağ hərəkət ediyor! Bu əsnada yüz min kəllə ağzından kəsif bir “dudi-ah” çıxarıb bütün mənşərəni dumanlar içində gözdən qaib etdi.

Duman yavaş-yavaş çəkilib uzaqda bir pərdə təşkil etdi ki, üzərində bir müqatilə rəsmi təsvir edilmişdi. Pərdədən üç-dörd addım daha yaxında 9 kişidən ibarət bir silsilə hökmdarı keçiyordu.

Kəyümərs. Pərdədə nəqş olunmuş əşxas həman bütün sülalə boyunca bir-birlərini qətl edən əhfadi-Teymurdur. Bəri tərəfdə keçən doqquz kişi isə yenə o cahangirin nəslindən olub, Herat və Səmərqənddən İranın bir çox tərəflərinə dəxi hökm edən padşahlardır. Teymur ki, böyük oğlu Cahangirlə bunun sülbündən gələn əhfadi səl-tənətə nail olmamışlardır. Nail olanlar Teymurun digər üç oğlu olan

Ömər şeyxin, Miranşahın və ən kiçiyi Şahruxun zürriyyətidirlər. Miranşah, pəderinin Sultan Bayazidə qalibiyyətindən sonra Azərbaycan və Osmanlı yerlərinə hakim nəsb olunub, Teymurun vəfatından sonra oralarda üç sənə qədər səltənət sürərmişdir. Hindin böyük moğulları, yəni Əkbərşah, Şahcahan və sairə bunun nəslindəndir.

Burada keçən doqquz kişi miyanında isə Miranşahın övlad və əhfidən ancaq iki padşah gəlmişdir. Məzkur silsiləni təşkil edən doqquz hökmdarın çoxu və ibtidakıları Şahruxun övlad və əhfidə olub, başdakı Sultan Xəlil ibn Miranşah ilə Şahruxun özüdür. İştə əlində bir kürreyi-soma tutan zat Uluqbəy ibn Şahrux, arxasında alovlar içində gələn zat onun qatili və vələdi-naxələfi Əbdüllətifdir.

İştə bu silsilənin altıncısı Əbu Səid ki, Miranşahın torunu və Hinddə Böyük Moğol sülaləsinin banisi olan Babur şahın böyük pəderidir. Bu zat ağqoyunlu Uzun Həsənin əlində qətl olunmuşdur.

İştə, şu altın əyirli ata süvar olan zat Ömər şeyxin əhfidən Sultan Hüseyn Bayqaradır.

Kəndinə rəfaqət edən zatlar şüerayi-İslamın ən böyüklərindən Molla Cami ilə Əlişir Nəvaidir.

“Həft Övrəng” sahibi ilə “Mühakimətül-lügətəyn” mühərriri hala şiddətlə mübahisə ediyolar idi.

Uzaqdan baxan zənn edirdi ki, bunlar qovğa ediyolar. Mübahisəyi-türkininmi, yoxsa farsininmi əfzəl bir lisan olduğuna dair idi. Cami farsini, Nəvai isə türkinin mürəccəh bulurdu.

“Məcalisi-üşşaq” müəllifi olan Hüseyn Bayqara isə təlifi beyn üçün hər iki tərəfə də iltifat edərək gah farsini, gah türkinin söylədikləri əşar ilə bəhslərinə müdaxilə ediyordu. Bunlar belə mübahisə və münaqişə edə-edə keçdilər.

Kəyümərs. İştə, sülaleyi-Teymuriyyənin axırıncı hökmdarı Bədiüzzaman ki, bəradəri ilə müştərəkən az bir müddət hökumət sürdükdən sonra özbəklərə məğlub olub, Şah İsmayıl Səfəviyə iltica etmiş və bədə Yavuz Sultan Səlimin məiyətində İstanbula gedib, orada vəfat etmişdir...

Bədiüzzamandan sonra İranda paytaxtları Təbriz olan Ağqoyunlu namı ilə kiçik bir hökumət təsis etdisə də, paydar olamayıb Səfəvilərin əlinə keçdi. İştə şu gələn yaşıl əmmaməli zəvat sülaleyi-Səfəviyyədir!

Səfəviyyə adını eşidincə Seyid Əli Yəzdi ilə Mirhaşımın üzünə bir bəşəşət gəldi. Hətta Teymurun heybətindən mağaranın dibində qısılib qalmışkən Şeyx Fəzlullahı ötüb önə keçdilər... Eyni zamanda ahəngi-musiqi külliyyəni təbəddül etdi. Kaman və kanon qəbilindən olan telli sazların səsi kəsildi. Təbil ilə neylərin nəğməsindən başqa bir şey eşidilməz oldu. Bu havalar bir dərəcəyə qədər Mövləvi təkyələrində çalınan və dərvişləri rəqs etdirən muğamati-təşəvvüfiyyəni andırırdı. Bunu Mövlana Rumi eşitsə idi, belə deyərdi:

“Bəşno öz ney çon hekayət mikonod,
Əz cüdayiha-şəkayət mikonod”.

Mütərcimi Nəhifi duysa idi, böylə tərənnüm edərdi:

“Dinlə neydən kim hekayət etmədə,
Ayrılıqlardan şikayət etmədə”.

Fəqət bizim neyzenlərimiz islamın ikiyə ayrılmasından iləri gələn ayrılıqlardan şikayət ediyordu.

Heyət bu növ əlhandan hənuz zövqiyab olmağa başlamış idi ki, nəgah qayət şiddətlə bir kaç top atıldı. Bunların gumburdusundan Şeyx Fəzlullah ilə yoldaşları ağızlarını açacaq yerdə qulaqlarını barmaqları ilə tıxamağa məcbur oldular. Simalarda təəccüb və istifham əlaməti.

Kəyümərs. Qorxmayın! Şah İsmayıl Səfəvi top təlim ediyor. İştə sülaləsinin önündə bir top arabasına rakib olan bu cavan onun özüdür. Zamanına qədər İran əsgərində top denilən aləti-hərb yox idi.

925-də vəqə Çaldıran müharibəsindən yetmiş sənə əqdəm Osmanlı türkləri İstanbulun fəthi əsnasında top istemal edib gözəl müvəffəqiyyətlərə nail olmuş ikən, Şah İsmayıl hər nədənsə məzkur Çaldıran vəqəəsində Sultan Səlimə qarşı böyük bir əsəri-qəflət göstərib, top tədarük etməyi əsla xatirinə gətirməmiş idi. Məğlubiyyətin başlıca səbəbi də bu idi.

Şimdi bu vəqəni heç unutmayan Şah İsmayıl “toydan sonra nağara” qəbilindən olaraq, hala top təlimindən əl çəkməyir. Qərrib şey! Şah İsmayılın rakib olduğu top arabası no icad olub, atsız,

mərkəbsiz avtomobil kibi öz-özünə hərəkət ediyordu. Əlində yaşıl bir bayraq var idi. Bayrağın üzərində ancaq (əlif) və (sin) hərfləri görünüyordu.

Şeyx Fəzlullah. Bayraqdakı bu əlif və sin nədir? Nəyə dəlalət ediyir?

Kəyumərs. Bu hərflər islamın əlifi ilə sinidir.

Şeyx. Nə? Bunun lamı nərədə?

Kəyumərs. Lamı da Sultan Səlimin bayraqındadır.

Şeyx. Bu nədən böylə olmuş?

Kəyumərs. Bunlar islamı təqsim etdilər.

Şeyx. Kəndilərindən əvvəl aləmi-islamda mütəəddid hökmdarlar yoxmu idi? Onlar islamı təqsim etməmişlərimi idi?!

Kəyumərs. Onlar hökuməti-cismaniyyəni təqsim etmişlər idi. İslamı mənən təqsim edənlər bunlardır!

Şeyx. Buna da ağım irmiyor. Ya Əbüsşəlatın, sənin görünür heç islamdan xəbər yoxdur. Bunlardan əqdəm o qədər müxtəlif məzhəblər zühur etmişdi ki!.. Onların zühuru islamın mənən təqsimi sayılmazmı?

Kəyumərs. Əlbəttə sayılmaz! Çünki Sultan Səlim ilə Şah İsmayıl qədər nə səltənətlər məzhəb davasında və nə də məzhəblər böylə əsaslı surətdə səltənət davasında olmamışlardı.

Şeyx Fəzlullah buna da etiraz etmək istəyirdi.

Lakin Şah İsmayılın "Top! top! top!" deyə bağırması mübahisəyə xatimə çəkdi.

Şah İsmayıl. Top! top! top!..

Zinhar İran! Həzar zinhar İran!

Topsuz oxuma əduya əsla meydan.

Onun-bunun sözüne uyma! Qrup topuna, mauzer tüfənginə, şimuzə barıtına qarşı bəltə ilə, təbərle, dəhrə ilə çıxma! Heç bir zaman mənəm Çaldıran övəsində başıma gələn fəlakəti unutma! Mən hər tərəfdə böyük müzəffəriyyətlərə nail oldum. Bütün İrani birləşdirdim. Hətta bugünkü hüdudundan pək ziyadə tövsi etdim. Hər kəsə, hər şeyə qalib gəldim. Lakin topa qarşı məğlub oldum.

Top! top! top!..

Şah İsmayıl böylə nərə ata-ata keçdi. Nərələrini yenə top gumburtuları təqib etdi.

Mənsub olduğu dövlətin himayəsini İrana kafi görənlər Kölgə isə bu nərələrdən, bu gumburtulardan heç xoşlanmadı. Dedi ki:

– Bu kimin övladındandır? Və nasıl oldu İran səltənətinə nail oldu?

Kəyumərs. Ərdəbildə zaviyənişin olmuş bulunan Şeyx Səfiəddin Ələvi nam seyidin əhfadındandır. Şeyx Səfiəddin isə Həzrət-i imam Museyi-Kazimin nəslindəndir. Səfəviyyənin İran taxtına nailiyyətləri sırf seyid olduqları üçün olmayıb, bunun bir neçə səbəbi vardır: Əvvəla Şeyx Səfi fəzl və kamalı, zöhd və təqvası sayəsində əhli-beytə məhəbbətlə məşhur Teymurun fəvqəladə hörmətinə mütəhhər oldu. Bu üzədən əvvəla dinin qədr və etibarını getdikcə artdı. Saniyə, bunlar ağıqoyunlularla əğrəbəliq peyda etdilər. Şah İsmayılın böyük validəsi, yəni nənəsi Ağıqoyunlu hökmdarlarından Uzun Həsənin həmsiyyəsi olduğu kibi, anası Aləməşah bəyim də onun qızıdır.

O halda Səfəviyyə sülaləsi valide cəhətindən türk olan Ağıqoyunluların təmadisi sayılır. Şah İsmayıl Şirvanı zəbt və bədə Ağıqoyunluların son hökmdarını təmamilə məğlub edib, dövlətlərinə xatimə çəkəndən sonra 908-də Təbrizdə elani-səltənət elədi. Səfəviyyənin məğəri-səltənəti ibtida Təbriz, sonra Qəzvin olub, İsfahan isə Şah Abbasi-əvvəl ilə əxlafi zamanında paytaxt itixaz edilmişdir.

Mirhaşım ilə Seyid Əli Yəzdi. Şah İsmayıl haqqında gözəl məsəllər, nağıllar vardır. Əyyami-tüfuliyyətimizdə qoca nənəmizdən onları böyük bir ləzzətlə dinlərdik.

Kəyumərs. Mən də sizinlə bir neçə nəşənidə məsəl nəql etmək istərəm. Ancaq məsəl söyləməyə vaxtımız yoxdur. Əzayi-möhtərəmə sülaləni o qədər bəkləməz. Bu qədər məlumatı-tarixiyyə verə bilməm də toplardan ehtiyat edən digər hökmdarların bir az geriyyə qalmasından naşi idi. İştə şu təqərrüb edən zat Şah Təhmasib ibn Şah İsmayıldır ki, 52 sənə hökumət sürüb, Hindistanda Teymur əhvadından Hümayun şaha məbus edib, düşmənlərinə qalib gəldiyi halda, qərbdə bilamüvəffəqiyyə Qanuni Sultan Süleymanla uğraşmış idi. Kəndisinin təbi-şəriyyəsi var idi.

Şah Təhmasibin başındakı yaqut və zümrüdlə müzəyyən yaşıl əmmaməsindən başqa, bütün əlbisəsi bəyaz idi.

Şeyx Fəzlullah. O nə üçün bəyaz əlbisə geymişdir?

Şah Təhmasib.

"Aludeyi-bud be hər, rəng ke bud,
Şostim beabe-tövbə, asude şodim"¹

– deyib keçdi.

¹ Tərcüməsi: "Hər rəngdə bir bulaşılıq var idi ki, Tövbə suyu ilə yuduq, asude olduq".

Bunu mütəaqib biri yaşıl, digəri qırmızı qiyafətli iki qız peyda oldu ki, qanla dolu zörrin bir teştı sürükləyib çəkirlərdi. Teştın içində başdan-başa qızıl qanlara bulaşmış bir sklet oturmuş idi.

Kəyümərs. Teşt içindəki zat səkkiz bəradəri ilə həmsirəsini və minlərcə məsumini qətl edən Şah İsmayıl sani ibn Təhmasibdir ki, qardaş qanında qəltandır, qızlar da həmsirələridir. Qırmızı qiyafətli olan onu məbusiyyətdən azad edib hisseyi-ixlas üçün digər bəradərini qətl etdiyi halda kəndisi də bunun tərəfindən qətl edilmişdir.

Yaşıl qiyafətli isə cümləsinin intiqamını alaraq onu təsmim etmişdir.

Bundan sonra sağ qalan kor və əlil bəradəri Xudabəndə bin Təhmasib taxta cülus etmişdir. Qafqazda və Azərbaycanda bir çox yerləri Osmanlı padşahı Muradi-salisə verən bu zətdir. İştə gəliyor.

Heyətın ənzarı önündən şah Xudabəndə zamanında idareyi-ümur edən böyük oğlu Hənzə Mirzənin əlindən tutaraq keçdi.

Kəyümərs. İştə onun ikinci oğlu məşhur Şah Abbasi-əvvəl ki, Hənzə Mirzənin vəfatından sonra Xorasandan gəlib nabina olan pədəri yerinə taxti-səltənətə cülus etdi.

Şah Abbas bəyaz bir rəxşi-badrəftara süvar idi. Kəndisini zamanın ən məşhur üloması əhatə etmişdi. Bunların cümləsi dəxi atlı idi. Bir qismi hökmdardan iləri keçmiş, digər qismi isə geridə qalmış idi.

Şah Abbas atını qamçılایb iləridəkilərə iltihaq etdi və onlardan geriye qalanlar haqqında tənə ilə sordu ki:

– Bunlar nə üçün bəylə geriye qalıb bizdən ayrılmıyorlar? Görünür ki, məyyət və rəfaqətimdə bulunmaqdan xoşlanmıyorlar?

Üləma bəylə cavab verdi:

– Xeyr, qibleyi-ələm, atlar üzərlərindəki cövhərlərin ağırlığından sürətlə hərəkət edəmiyorlar, geriliyorlar? Belə bir cavab aldıqdan sonra Şah Abbas atını zəbt edib, yavaş-yavaş geridə qalan üləmaya iltihaq etdi və bunlardan öndəkilər haqqında belə tənə ilə sual etdi ki:

– Bunlar nə üçün bəylə bizim önümüzə keçiyorlar? Anlaşılan bizə hörmətləri qalmamışdır?

Bu firqənin cavabı isə bəylə oldu:

– Xeyr, qibleyi-ələm, atlar nə qədər giran qiymət cövhərləri hamil bulduqlarını hiss edib, fəzr ediyorlar, ancaq fəxr və sürurlarından sürətlə çapıb iləriliyorlar!..

Bunlar bəylə keçincə Kəyümərs üzünü Şeyx Fəzlüllah ilə yoldaşlarına çevirib dedi ki:

– Şah Abbas dövrü üləmasının hüsnu-əxlaqına, ittifaq və ittihadına diqqət etdinizmi? Yekdigərlərinin əsla qeybətində bulunmayıb, büğz və həsəd denilən şayibələrdən külliyyə bərridirlər.

Özünün dərayət və fərasətilə əfrad məhəbbətinin bu kibi övsafı sayəsində idi ki, Şah Abbas əğyarı İrandan tərd və ixrac edib, Qafqazda, Kürdüstanda, Xorasanda bunca fütuhata nail oldu. Hətta avropalılara qalib gəlib portəgizlilərin əlindən Hörmüz adasını aldı. Məmləkətdə bu gün belə asarı müşahidə edilən hədsiz-hesabsız imarat və islahat vücuda gətirdi və kamali-ədələtlə 44 sənə hökumət sürdü.

Şeyx Fəzlüllah. Fəqət nə üçün oğlunu qətl etdi?

Kəyümərs. Orası uzun bir hekayədir.

İştə qətl etdiyi oğlunun oğlu Şah Səfi ki, kəndisindən sonra yerinə keçdi. Bunun zamanında Bağdad, Osmanlı və Qəndəhar da Dehli hökumətinə verildi. Onu təqib edən zat Şah Abbas sani bin Səfidir ki, adil və əsayişpərvər bir padşah idi. Arxadakılar Şah Süleyman ilə Səfəviyyənin 9-cu və sonuncu hökmdarı Şah Hüseynidir. İqtidar-sızlığı və tədbirsizliyi üzündən qonşular (kürdlər, xarəzmilər, ərəblər, ofqanilər) hər tərəfdən İranın üzərinə hücum etdilər.

Nəhayət, Şah Hüseyn tac və taxtını 1135-də İsfəhanı mühasirə edən əfqanilərin komandanı Mahmuda təslim etdi və yeddi sənə məhbus qaldıqdan sonra bunlar tərəfindən qətl olundu.

İştə Səfəvilərin qatili Mahmud Əfqani ki, iki sənə hökumətdən sonra kəndisi də əmuzadəsi Əşrəf tərəfindən qətl edilmişdir! Bu əsnada Mahmud Əfqani divanəvar bağıra-bağıra və öz ətlərini dişlərilə qopara-qopara keçdi!..

Kəyümərs. Cismi-İrani dəxi öz ətləri kibi qoparıb parçalayan bu kibi divanələrdən vətəni-əzizi xilas edən Nadir oldu.

Şeyx Fəzlüllah. Nərədə Nadir?

Kəyümərs. Asimandan süqut edən o şəhəbi-saqibə baxınız!

12

Xoş an qəmi ke bedelha nəhan konəd atəş,
Xoş an deli ke dər u aşıyan konəd atəş¹.

Feyzi Hindi

¹ Tərcüməsi: Xoş o qəmə ki, ürəkdə atəş gizlədir
Xoş o ürəyə ki, onda od yuva salmış ola!

Göz gözü görməz dinəcək dərəcədə bir zülmət ortalığı qaplamış idi. Zülmətin içində cəvvi-havada bir şəhəbi-saqib ibtida getdikcə tənəvvür edərək, sonra tədricən sönərək, sürətlə axıb keçməkdə ikən Kəyumərsin işarəti üzərinə kiçik bir şölə halında uca bir nöqtədə təvəffüq etdi... İranın milli çoban havalərindən ibarət bir ahəngi-musiqi, fransızların Janna d'Ark operasındakı nəğmələr kibi hissiyyati-vətənpərvəranəni oyandırmağa çalışırdı. Bu əlhanın təsiri ilə balada təvəqqüf edən şöləyə müqabil zəmindən minlərcə şərarələr peyda olub, ehtizaz və hərəkətə başladılar. Bu mənərə yaz mövsümü gecələrində bəzi səhralarda, ormanlarda “Şəbtəb” denilən atəşböcəklərinin titrək bir işıq nəşr edərək o çeşmələrindən hasil olma mənərəyə bənziyordu.

Şeyx Fəzlüllah. Nadirin o şəhəb ilə nə əlaqəsi var?.. Yoxsa Nadir şimdiki o yenə bir şəkildəmi bulunuyor?

Kəyumərs. Xeyr, o şəhəb Nadirin həyatına və İranın ruhuna aid bir rəmzdür. Nadir də İranın fəzayi-tarixçəsində belə bir şəhəb kibi keçdi. Lakin macəranın əsil hikmətini anlamaq istərsən, bu şölə ilə qonuşa bilərsən.

Şeyx. Şölənin dili yox ki, onunla nasıl qonuşmaq olur?

Kəyumərs. Onun özü bir dildir, həm dillərin ən gözəli, ən atəşnidir. İştə, nitqə gəlir, səs verir. Qulaq as!

Şölə (*zəbanəkeş olub, rəşədar zirvəsini sağa-sola meyil etdirərək*) dedi ki:

Çnin ke atəşe mən dəmbədəm zəbane zənəd,
Məra besuze dərün dastan konəd atəş.
Hezar naleye suzəndə hər zəban dərem,
Səzəd əgər bəxodəm hənzəban konəd atəş¹.

Şeyx. Ey şölə, sən nəsin?

Şölə. Görürsən ki, bir atəşəm, atəşparəyəm.

Şeyx. Nasıl atəşsən ki, natiqsin?

Şölə. Sənin və əmsalının qəlbində bulunmayan, fəqət vətənin dağlarında, uvalarında, meşələrində gəzən hər bir çobanın, hər bir

¹ Tərcüməsi: Elə ki, mənim atəşim daima zəbanə çəkər,
Məni daxili yanğı ilə od məşhur edər.
Dilimdə min yanğılı nalələrım var,
Əgər od məni özü ilə dilbir etsə, layıqdır.

əkinçinin, odunçunun vətəninə qəryələrində, qəsəbələrində alın tərilə çörəyini qazanan hər bir kasıbın, hər bir kürəkçinin, kürəkçi oğlunun qəlbində müzmər bulunan atəşəm.

Şeyx. Anlamadım!

Şölə. Mənim kibi şölələrə firəng dillərində “patriotizma” və müsəlman dillərində həmiyyəti-vətəniyyə deyirlər. Mən isə İran həmiyyəti-vətəniyyəsiyəm. Mən İranın səadətində, hətta nimsəadətində uyuram. Lakin ani təhlükə və müxtirədə, bir fəlakətdə əcanibin təhdidinə məruz gördükcə oyanır, bidar oluram. O vaxt qiyanətlər qoparıyorum. Çobanlardan, odunçulardan, kürəkçilərdən, hətta əşqiyyə və qütaüttəriqlərdən ortaya Nadirlər, minlərcə Nadirlər çıxarıb düşmənlərin canına müsəllət edərem və İranı əğyar və əcanibin vücudundan, cövr və zülmündən tətəhir etmədikcə sönməm, Vətəni əğyardan xilas edən Nadir deyildi, mən idim. Nadir mənim üçün vasitə idi. Nadirlər vətəndə nadir deyildir. Nadir olmayaydı, mən ayrı bir nam ilə münasib-bir fərd bulub işimi mükəmmələn görə bilməzdim?

Mən Gavənin qəlbindəki atəş deyilsəm də, ona şəbahətim vardır.

Şeyx. Şimdiki bir az səni anlamağa başlayıram. Zətən “hübbül-vətən minəl-iman”¹ sözünü də çox eşitmişdim. Lakin onun nasıl şey olduğunu bilmiyordım.

Şölə. Mənim adıma həmiyyəti-vətəniyyəyi-İran deyirlər. Mənim “Minəl-iman” olan vətən məhəbbətindən fərqi vardır. O mənim qardaşımdır, o nurdur, mən atəş. O bir dində, bir etiqadda bulunan məmləkətlər arasında hissiyyati-üxüvvətəkarənəni nəşrə çalışır. Lakin hər ikimizdən böyük bir bəradərimiz daha var. Adı hübbülbəşərdir. Ancaq o hənz xəfənişin olub, hökmünü cari edər bilmək üçün ayrı zamanlara, ayrı dövrlərə müntəzirdir. Mənim hökmüm isə ərzin təşəkkülatı əsnasında dağlarla, biyabanlarla, dənizlərlə, nəhrlərlə, abu hava ilə, iqlimə təhdid və təəyyün edilmişdir. Bu növ şərait ilə coğrafiyyəyi-İranı qeyri-qabili-təqsim, yekparə bir aşiyanə halına qoyub, dağı-daşı hüdədi-təbiyyəsi etibarı ilə vətənlərin ilqi qılmışdır. Bu vətəndə yaşayanlar, xakin mənəzir və məhsulati-xakin, abu havanın, havayı-mənəvinin, buraya məxsus tarixin, ədəbiyyatın, etiqadın təsiri sayəsində müruri-zamanla bir növ adət və əxlaq, əfkar və hissiyyat kəsb edib birləşiyorlar, bir qalibə giriyorlar. Bir vətənin övladı oluyorlar. Bunlar hər vaxt əğyar və əcanibdən azad bulunmaq və öz aralarından seçilən, ya özlərinə imtisal edən

¹ Məhəmməd peyğəmbərin hədislərindəndir. Mənası: “Vətəni sevmək imandır”.

bir rəisə malik olmaq istərlər. Vay o biganələrin halına ki, bu arzuya müxalifət edələr.

O vaxt mən vətənin asimanından bir şəhəbi-saqib yağmuru yağdıraram. Vətənin hər daşında, hər xüru-xəsində minlərcə şərərələr, atəşparələr peyda edərəm. Bunların cümləsini ətrafıma cəm ilə Nadirlər şəklində təcəlli eləyib girdbadi-atəşimlə ruyi-vətəni ocanib ayağının qübari-napakından təthir elərəm. Çünki mənim atəşim atəşlərin ən mühriqi, ən pakıdır.

Şeyx Fəzlüllah ilə yoldaşları şöləyə daha bəzi suallar irad etmək istiyorlar idi. Lakin Şölə sözlərini bitirər-bitirməz bir sürəti-bərqiyyə ilə bunlardan təbaüd edib, zəmindən peyda olan şərərələrin arasına nüzul etdi və dər əqəb bunların cümləsi onun ətrafında dövr hərəkətə başladılar. Bu hərəkəti-dövriyyə getdikcə elə bir sürət kəsb etdi ki, nəhayət nəzəri-girdbadi-atəşindən başqa bir şey görəməz oldu. Girdbad isə İrənin sərhədinə doğru şitaban olaraq, yavaş-yavaş gözdən nihan oldu.

Şeyx Fəzlüllah (*Kəyumərsə xitabən*). Lakin Nadirin özünü görəmməyizmi?

Kəyumərs. Hanki Nadiri? Üç Nadir var.

Şeyx. Nasıl üç Nadir var? Biz tarixcə məşhur bir Nadir tanıyuruq.

Kəyumərs. Nadir həm birdir, həm üçdür.

Kölgə (*bəhsə müdaxilə ilə*). Nə qərib söz. Bu adətən bizim təslisə bənzərdir.

Kəyumərs. Nadir həyatının müxtəlif dövrlərində öz-özünə bənzəməyib, üç kərrə təhəvvül etmişdir. Birinci Nadir şölənin sizə anladığı vəchlə həmiyyəti-vətəniyyə mücahidi olan Nadirdir.

İkinci Nadir hübbi-cah məğlubu olan Nadirdir. Üçüncü Nadir isə sui-zənn və etisafi-cünunə mübtəla olan Nadirdir. Bu üç müxtəlif şəkil yekdigərini pozduğundan Nadiri görmək olmaz!

Kölgə. Lakin eşitdiyimə görə Qafqazda Bakı şəhərində onu teatrlarda göstəriyorlar. Odessa darülfünunun tələbələrindən Nəriman adlı bir zat rusca və türkcə Nadir ünvanı ilə bir dram təsnif etmişdir.

Kəyumərs. Ha! Bu surətlə Nadiri də görmək mümkündür. Çünki dram pərdə-pərdə təqsim olunub, hər pərdədə səhnəyə Nadirin bir şəkili çıxır. Ya şeyx! Yoldaşlarımla buyur teatra.

Şeyx Fəzlüllah (*heyratla*). Ey padşahlar atası, bizcə teatr haramdır. Oraya getmək günahdır. Mən bu yaşım, bu sifəti-ruhaniyyəmlə, başımda üləməyə məxsus bu qoca əmmamə ilə teatra nasıl gedə bilərəm ki, özümüz onu hər kəsə mən ediyuruq?

Kəyumərs (*təbəssümlə*). Siz teatra getməyəcəksiniz, teatr özü buraya gələcəkdir.

Şeyx Fəzlüllah buna dəxi etirazən istiyordu desin ki: “Biz teatra getməyib teatr özü buraya gəlməklə tamaşası mübahmı olur”. Lakin vaxt qalmadı. Bulunduqları mağara birdən-birə elektriklə münəvvər bir teatr salonuna döndü və şeyx və yoldaşları Mirhaşım ilə Seyid Əli və Kölgə özlərini parter denilən bir qatın birinci səf səndəliyyələrində oturmuş buldular. Salonun o üç tərəfi qat-qat lövhələrlə mühat olub, ön tərəfdə isə böyük bir səhnə pərdəsi görünüyordu. Bu pərdə Bakıda Tağıyev teatrındakı mağaza elanlarından mürəkkəb olan və hər tamaşa xitamında seyrçilərin hissiyyətinə nəfəsətpərvəranəsini qocaman bir “qaloş” rəsmi ilə pamal edən pərdəyə əslə bənzəmiyordu. Heyot müsəlləsənin önündəki pərdə türk qəbayilindən olan Əfşarların İraqi-əcəmi tərəflərindəki yurdlarına, hal və məişətlərinə dair dilnişin mənəzir rəsmləri ilə müzəyyən idi. Pərdənin arxasından aktyorların hay-küyü eşidiliyordu. Orada teatr həvəskarı bir bakılı bulunsa idi, “Nicat” cəmiyyətinin dram şöbə əzasını səslərindən tanıya bilərdi.

Şeyx Fəzlüllah çar-naçar belə bir məclisə düşdüyündən pək sıxılırdı.

Zənn ediyordu ki, hər kəs onun əmmaməsinə baxır. Hətta bir kaç dəfə əmmaməni başından çıxarmaq niyyətində bulundu.

Lakin ətrafına göz gəzdirib, hüzzarə diqqətlə baxınca, gördü ki, onun əmmaməsi kimsənin nəzərini cəlb etməyir. Biləks bütün nəzərlər sabit və qeyri-mütəhərrik olaraq səhnəyə mütəvəccəh idi. Misirin bir kaç min sənəlik tarixi-hərəmlərin zirvəsindən Napalyonun əsəkirini seyr edər kibi İrənin da üç-dörd min sənənin tarixiyyəsi mücəssəm gözlərə dönüb, İrəni Napalyonu olan Nadir vüquatını tamaşa ilə alqışlamağa hazır idilər. Tamaşagəran İrəni tarixinin üç-dörd min sənəsindən ibarət idi.

Bir çınqıraq səsinə mütəəğib pərdə qaldırıldı.

Birinci fəsil

Səhnədə “Nadir” dramının birinci fəsli oynanıyordu ki, onun qeyrət və həmiyyəti-vətəniyyə ilə çalışdığına dair idi. Bu fəsil Şillərin “Əşqiyyə”si ilə “Orlean qızı” ünvanlı dramlarına bənzəmiyordu. Nadir Xorasan cəhətlərində Əfqan karvanlarını bizar edən əşqiyyədən başına

üç-dörd min kişi cəm edib, bunları vətən yolunda daha ali fədakarlıqlara təşviq və təşci ediyor. Şah Hüseyndən sonra ismən hökmdar tanılan ikinci Şah Təhmasibin əfvinə məzhəriyyətlə imdadına gediyorlar. İsfahandan əfqanları qovub, oraya Şah Təhmasibi götürürlər. Nadir Təhmasib Quluxan namilə onun vəzir və sərdari-əsgəri oluyor. Bu sifətlə əfqanları təqib ilə gedib Qəndəharı alıyor. Burada pərdə eniyor.

İkinci fəsil

Nadir hirsicahə məğlub oluyor. Yavaş-yavaş özü şah olmağı quruyor. Vaqiən haqqı da var. Şahlığa ondan layiq İranda kim var idi? Teatrın bu fəslə Şekspirin “Maqbet”ini anladıyor. Nadir Qəndəhardan İsfahana övdətlə Şah Təhmasibin Osmanlı ilə etdiyi sülh müahidəsini nəqs ediyor və müvafiq tədbir görmədiyi böylə bir müahidəni bahənə ilə Şah Təhmasibi taxtdan endirib, yerinə Şah Abbasi-salis namilə onun 8 aylıq oğlunu iclas ediyor. Sonra teatr zülmətlər içində bu tiflin nə surətlə vücudu ortadan qaldırıldığını göstəriyor. Tərəddüdlər, vicdan əzabları!..

Zahirən hürri buraxılan, fəqət əl altından bir çox təhdidlərlə cərəyan edən intixab üsulu ilə Nadirin şahlığı elan olunuyor. Nadir buna qənaət edəmiyor. Fikri-əzəmət gətdikcə böyüyor. Sünni və şiə namını ortadan rəf ilə ittihad sayəsində kəsbi-qüvvət və sətəvət etmək istiyor. Böylə yeni bir qüvvət ilə gedib Əfqanıstan və Belucistanı kamilən zəbt ediyor. Oradan Hindistana eniyor və Dehli cüvarında mülüki-Gürganiyyədən Məhəmməd şahı məğlub etdikdən sonra, bunun qızını oğluna nikah ediyor və təzminatı-hərbiyyə və cihaz məqamında Hinddən İrana hesabsız xəzinələri nəql ediyor ki, bu miyanda məşhur Tavus taxtı da bulunuyor.

Bu sayədə dövlətin maliyyəsi gözəl təmin edilmiş olduğundan Nadir İran əhalisini üçsənəlik bir müddət üçün vergi və rüsumdan məaf qılıyor. Bədə Buxara və Xivə cəhətlərinə səfər edib Ümdərya kənarlarına qədər məmaliki-İranı tövsi eyliyor. Nəhayət, Nadir yoruyor və Kəlat qalasını təhkim edib, ömrünün axırını orada rahat və asudə keçirmək istiyor. Lakin Mazandəran cəhətində canına edilən bir sui-qəsd Nadirin həyatını zəhərləiyor.

Burada ikinci pərdə enir.

Üçüncü fəsil

Sui-qəsd vaqiəsindən sonra Nadir öz adamları və məiyyəti haqqında şübhə və sui-zənnə bulunaraq, insanlardan qorxmağa başlıyor. Buna bəzi vicdan əzabları inzimam edərək, yavaş-yavaş cünuni-etisafiyyyə giriftar oluyor.

Bu mərəzin, bu sui-zənn cünunun ilk qurbanı oğlu Rzaqulu olur. Atasının əmrilə gözlərinə mil çəkiliyor. Bu zalimanə cinayəti bir nədəmət, şədiddir əziyyəti-vicdaniyyə təğib ediyor. Məroz gətdikcə artıyor. Oğlunun fəlakətində günahkar Nadir özü ikən, qəbahəti, məiyyəti xalqına yükləyərk, əkabirdən əlli kişini edam etdiriyor. Bu növ zülmətlər yekdigərini vəli etməyə başlıyor.

Əhali üçsənəlik vergilərdən məaf edilmişkən, Nadir bunların cümləsini yenidən tələb ediyor. Digər tərəfdən müharibə bəlası əskik olmuyor. Bağdad və Bəsre üçün Osmanlı ilə cəng və cidal davam ediyor. Əhali bu hallardan bizar olaraq ötdə-bəridə üsyanlar baş göstəriyor. Nəhayət, Nadir öz əsgər sərkərdələrindən Saleh bəy namında biri tərəfindən qətl olunuyor və yeganə Əli “Adil” şah naminə intixab ediliyor. Bu da nəşr etdiyi bəyannamədə fikrincə əhalinin təvəccöhünü qazanmaq üçün, Nadirin qətlinə fərman verən özü Adil şah olduğunu elan ediyor...

Burada son fəslin pərdəsi endi. Üç fəslindən hər biri mütəəddid təsvir və məclislərdən ibarət olub, bunları bir-iki saniyə davam edən yekrəng və rəsmisiz pərdələr bir-birindən ayırıyordu. Lakin fəsilərə xatimə çəkən pərdə eyni, Əfşar qəbiləsinin yurdları monazirini göstərən böyük pərdə idi. Nə oyunun icrası əsnasında, nə də pərdə aralarında alqışlamaq, əl çırpmaq adəti yox idi. Bu isə, hər kəs təəssüratının təhti-təsirində gördüyünü kəmalı-asudəki ilə təfəkkür etməyə pək müsaid idi.

Lakin son pərdəni şiddətli bir əl çırpıntısı təqib etdi. Hətta tamaşadan qəşş olan Şeyx Fəzlüllah belə yoldaşları ilə teatrın günah olduğunu unudaraq, bütün hüzzara qoşulub əl çırpıyordu. Və əlindəki mətbuməramnamə mövcibincə ki, biz bunu yuxarıda söyləməyi unutduq, hər kəs kibi aktyorların adlarını bağıraraq, bunların pərdə önünə çıxmalarını tələb ediyor. Tehrana mənən bir qastrol (artist səyahəti) yapmış olan “Nicat” aktyorları önündə Ərəblinski və Hacinski bulunduqları halda Bakıdakı qiyafəti-əslilyələri ilə əl-ələ verib səhnəyə çıxdılar və kəmalı-təzim və təşəkkür ilə hüzzara baş

əytilər. Üzərlərinə lojalardan dəstə-dəstə Tehran və Şiraz gülü yağdı. Əhsən və afərin sədəsı teatrın divarlarını titrədiyordu. Şeyx Fəzlüllah məmnuniyyətdən adətən dəli-divanə olmuşdu. Hökmdarlara məxsus orta lojadan bunun bu halını görə Kəyumərs bağırır dedi ki:

– Ya şeyx, sən İskəndərin aynasına baxmaq istiyordun, işte günah dediyin teatr, o da bir aynadır. Zaten İskəndər zamanında bu aynaya pək əhəmiyyət vermiş idi. Yunanıstanda dövründən qalma əzəmətli teatr binalarının xərəbələri bu gün belə ağıllara heyrət veriyor. Sofokl, Esxil, Evripid, Aristofan kibi ədib və şairlərin tərcümanı-əfkarı olan böylə aynalar sayəsində idi ki, İskəndər ümum yunanların gözünü açıb, hissiyyəti-vətənpərvəranəsini oyandırır Daranın kişvərini hərc-mərc etdi.

Şeyx Fəzlüllah. Aman! Sair vüquati-tarixiyyəni də belə görə bilsək.

Kölgə. Rusiya birinci Dövlət Duması əzasından Əbdürrəhim Haqverdiyev adlı bir zat diyorlar: Ağa Məhəmməd xan Qacar üçün dəxi belə bir teatr tərtib etmişdir.

Kəyumərs. Onun özü ilə söhbətimiz daha müvafiq məsləhətdir. Ancaq əvvəlcə Nadir ilə onun arasında gələn hökmdarlar silsiləsini seyr edəlim.

Bunun üzərinə birdən-birə elektrik ziyaları sönmə, qaranlıqlar içində mağara hali-əslisinə rücu etdi. Kəyumərs əlində Cami-Cəmlə ayineyi-İskəndər bulunduğu halda xəfif bir ziya fosforu da əvvəlki yerində durmuş idi.

13

QACARLAR

Heyət, Nadirdən sonra baş göstərən hərc-mərc fətrət zamanındakı hökmdarların, ya hökmdarlıq dövasında bulunanların vürüdlərinə müntəzir ikən nagrah ortalığa şairlərin çeşmi-şəhlayi-yarə bənzətdikləri nərgis çiçəkləri yağmağa başladı. Bu çiçəklər ibtida birə-birər, ikişər-ikişər düşüyordu, sonra çoxalaraq dəstə-dəstə yağdı. Ancaq bunların “tövici” mötadin xilafində olaraq bəyaz, sarı və yaşıl rənglərdən başqa al-qırmızı ləkələrlə dəxi müləmmə idi!.. Nərgislər miyanında bir də bir nəsrin peyda oldu. Hər kimin idisə:

“Düşmüşdi gözün biri şu nəsrin!” ahəngi musiqisi kəsilib, onun yerinə şu nəsrinin fidanına qonan bir bülbül kəmalı-suzü-güdaz ilə tərənnümə başladı. Böylə bir mənzerədən xoşlanan Şeyx Fəzlüllah əlini uzadıb, istişmam üçün nərgislərdən birini qaldırdı.

Kəyumərs. Aman, Şeyx! Ehtiyatlı olunuz! Üzünüzü, gözünüzü qana bulandırmayınız? Bu xunun çiçəklər İranın qanlı gözləridir!

Şeyx (çiçəki əcələ ilə əlindən ataraq). Nasıl qanlı gözlər?!

Kəyumərs. Nadirdən sonra İranda, bu gün dəxi yenidən görməkdə olduğunuz bir hərc-mərc ixtilal baş göstərdi.

Hər yerindən qalxan vali, hər bir əşirət, ya qəbilə böyükü rəyasət dövasında bulundu. Ortaya Nadir övladından, Əfşar və Bəxtiyar rüəsasından, Əfqan sorkərdələrindən, Səfəviyyə xanədanı əzasından başqa bir də Zənd və Qacar xanədanı çıxdı. Bunların cümləsi qarışılıqdan bilaistifadə küləh qapmaq üçün bir-birləri ilə boğuşarkən ara yerdə biçərə və məsum olan İran əhlinin bol-bol gözləri çıxı-yordu, çıxarılyordu!..

Şu binlərcə yağın nərgislər o gözlərdir! Ən çox göz çıxaran Ağa Məhəmməd xan Qacar idi.

– Bilaxərə bu adəti-mənfue zahirən tərək edilir kibi oldusa da, mənən asarı bu günə qədər davam edib durdu: “Mil” qorxusundan gözlər açılmaz oldu, qapayı qalmayı tərçih etdi. Eyni zamanda ənvariməarifin dəxi sönməsilə açılmalarına ehtiyac böylə qalmadı!..

Lakin şimdiki şəmsi-hürriyyət hər tərəfdən: Şərqdən də, Qərbdən də, Şimaldan da afbaqi-İran üzərində çöhrenüməyi-tülü olub, bu ölkənin məqami-səltənətinə yığılmış əqrəblərin, yılanların, əjdəhaların və əlhasıl bütün həşəratın üzərindən pərdəyi-zülami rəf-edincə və zamanın yetişdirdiyi kəhhallar, bunları görmək üçün gözlərin yenidən açılmasına çarəsiz olmağa başlayınca, Ağa Məhəmməd xan Qacarin balayı-təxtindən böylə bir səs gəliyor:

“Əcdadımın qılinc qüvvətilə qazanmış olduğu təxti-səltənətdən qılinc istemal etməksizin əl çəkmə!..” Əgər əcdaddan murad Ağa Məhəmməd xan isə, o qılincdən ziyadə “mil” ilə iş görmüş idi! O halda bütün aləmi mədəniyyətə qarşı sövti-bülənd ilə deyə bilərdi ki:

“Əcdadımın mil ilə qazanmış olduğu təxti-səltənətdən milsiz əl çəkməyəcəgəm!.. Lakin şükür olunur ki, Ağa Məhəmməd xanın nəslə olmayub, bugünkü Ali-Qacar onun zülmididəsi bulunan bəradərinin əhvadıdır. Məhəmmədəli şahın dediyi sözlər bir dərəcəyə qədər o vəqt mənidar ola bilir ki, İran bütün Ali-Qacarin əlindən səltənəti almağa təşəbbüs edə!

Fəqət hüriyyət və məşrutıyyəyə qövlən və felən behəqq riayət edildikcə və Qacarlardan edənələr bulunduqca, bu gözlərin açılmasına mümaniət göstərilmədikcə, milləti-İraniyan Ali-Qacarin əleyhinə qiyam etməz, etməgə lüzum görməz!..

Bir də qılnc qüvvətilə təxti-səltənət o şərt ilə qazanıla bilir ki, qılnc daxili-məmləkətdə ədl və həqqaniyyət və xarici məmləkətdə şəhən və şövkət yolunda istemal edilmiş ola. Yoxsa öz millətini paymalı-zülm və bidad etmək üçün qullanan qılnc sayəsində dünyanın heç bir yerində heç bir tarixdə tacü taxtın qazanılıb, təmin edildigi görülməmişdir və görülməz də!..

Almaniya siyasiyunundan məşhur Bismark təxti-hökumət həvəskəranı haqqında demişdir ki:

“Hər şey üzərində oturulur, fəqət süngü üzərində oturulamaz!” Yəni təxti-səltənət hər şey üzərində qurulduğu halda, süngü üzərində qurulamaz!.. Ələlxüsus ələmin sədayi-hüriyyəti uyuğa çıxardığı bu dövrdə!.. Hər dövrün özünə məxsus bir hikməti-hökuməti vardır. Bir zamanlar hikməti-hökuməti qılncda arayanlar və “Ərusi-mülk kəsi təng dərbəqəl kirəd, ke buse bər-ləbeşəmşirə-abdar dəhəd”¹ deyənlər olmuşsa da, du dövrdə eyni hikmət ancaq əfrad millətin qəlblərinə istinad edə bilir.

Əmir Bahadır deyir ki, iranilər qədimdən bəri öz şahlarını sevərək onların iradələrindən başqa bir şeyə tabe olmamışlardır.

Lakin bu gün məşrutıyyət, hətta cümhuriyyət üsuli-idarəsinə nail olmuş hanki ölkənin əhalisi vəqt ilə hökmdari-mütləqlərini sevmiyorlar idi? Onlara itaətdə qüsur ediyorlar idi? Ancaq zaman gəldi ki, hökmdarlar mütləqiyyətdən, idareyi-keyfiyyətdən əl çəkmədikcə, hüriyyət vermədikcə, qanuni-əsasiyyəyə riayətdə bulunmadıqca təkamül saiqəsilə bülüği-mədəniyyəyə irmiş millətlərinin məhbubiqlubi olamadılar... Bu gün təxti-səltənət ələ qılnc almaqla dəgil, qülubi əldə etməgə ilə paydar ola bilər! Bu gün seyfi-büran hüdudivətəni mühafizəyə məmur olan əsgərlərin, sərbazların əllərinə yakışır. Övrəngneşin olanların isə, yədlərində əfradi millətin al-qanına boyanmış seyf ancaq ümumin calibi-nifrəti olur!”

(*Kölgəyə xitabən*): Bu gün əflatuni-zaman ədibi-şəhiriniz qraf Tolstoy dəxi “sükut edəməm” deyüb, hökumətlərə cəzayi-edəmdən

¹ Mülk gəlinini o adam bərk-bərk qoltuğuna ala bilər ki, iti qılncın ağzından öpmüş olsun.

bələ əl çəkməyi tövsiyə etməyormu?.. Məhəmmədəli şah ən xəternək bir təriqi-zələlətə sapmışdır. Onu o təriqə sövq edənələr də Əmir Bahadurlar, Hacibüddövlələr, siz və əmsalınızsınız. Bu xainanə hərəkətinizdən utanıb qızarmıyorsunuz!.. Qorxmuyorsunuz?!

Burada Kölgə ilə Şeyx Fəzlüllah ağzlarını açıb, bir şey demək istədilər, lakin Kəyumərs macal vermədi və birdən-birə sədəddin xaricinə çıxaraq sordu ki:

– Ya şeyx, sən ya yoldaşların heç eşq və əlaqədə bulundunuzmu? Heç bir dilbərə könül bağladınız mı?..

Şeyx (*təaccüblə*). Xeyr! Şahım! Biz əhdi-şəbabımızı Ətəbatda təhsil-ülum ilə keçirdik... Lakin böylə qərib bir sual nədən icab etdi?

Kəyumərs. Eşq və əlaqədə bulunanlar lisani-əzharə vüquf peyda edərler və bu vüquflərdən istifadəyə çalışırlar. Hətta yazıboxumadan məhrum edilən bəzi sövdazədə xanımlar böylə aşıqləri ilə müxabirəyə bu sayədə yol bulurlar... Güllər, çiçəklər həm çeşminur, həm xətti-hüsn, həm şiveyi-eşqdirlər. Bu üç halın arasındakı nisbət və irtibati dərk edə bilsəniz, eşq və məhəbbətdən məhrum edilən Ağa Məhəmməd xanın irtikab etdiyi zülmərin mənasını anlaya bilərsiniz, əgər əzharın dilinə vaqif olsa idiniz, bu nərgislər sizə bir çox dilsuz qissələr nəql edərler idi...

Demək ki, lisani-əzharə vüqufunuz yoxdur?

Şeyx və yoldaşları. Xeyr! Bu əsnada nərgislərdən biri yarpaqlarını təhrik ilə dillənüb dedi ki:

– Ya əbüs-səlatin, bu zəvaf bizim şivəmizi bilməsələr də bir bəs yoxdur. Çünki, bən bunların öz dillərilə dəxi təkəllüm edə bilərəm. Müsaidənlə sərgüzeştimizi və Ağa Məhəmməd xana qədər görüb, eşitdigimiz vəqayei-tarixiyyəyi nəql edəyim!..

Şeyx Fəzlüllah (*öz-özünə*). Sübhanəllah!.. Bir müddətdən bəri dünya nə qədər əcaib olmuş! Quşlar, çiçəklər, yıldızlar, atəşlər nitqə gəliyorlar, bəşər kibi laqqırtı ediyorlar! Heyvan natiq olan insanın mümtaziyyəti nəredə qaldı! (*Kəyumərsə xitabən*) Padşahım, bu çiçəgi söylədən qüvvət nədir? Biz şairlərə şimdiyə qədər inanmıyorduk və bilirdik ki, şair sözü əlbəttə yalandır!..

Kəyumərs. Bu çiçəgi söylədən qüvvət, dimağları təğyir etmiş müstəbidlərə qarşı hüriyyəti-kəlamın əşyadə göstərdigi təsirat səhharə və ecazkarənədir. Şair sözünün yalan olmasına gəlincə bu nəşidə həkim olmayan şairlərə aiddir. Həkim olanlar isə həqiqətdən təbaüd etməzlər, burası sizə qəribən isbat ediləcəkdir (*bu söhbətlər əsnasında Mirhasımın məğarədən qeyb olduğuna diqqət edərək*).

– Lakin yoldaşınız Mirhaşım nərədədir?

Şeyx Fəzlullah, Seyid Əli və Kölgə (*ətrafa baqınaraq*). Səhih! Mirhaşım nərədə? Görünüyor ki, bir yol bulub buradan gizlincə çıxıb getmişdir!

Kəyümərs. Mirhaşım öz başına buradan çıxıb getməklə pək böyük bir xətdə bulunmuşdur. Çünki dəlilsiz, rəhbərsiz bu yollardan keçmək pək xətdəlidir! Buralarda gərizovayə bənzər və bomba kibi gəyət şiddətlə patlar vəxim əczalar vardır. Fəqət nə bəs var. Biz onsuz da bu çiçəgi dinləyə biliriz! (*Nərgisə xitabən*) Ey nərgis, söylə bakalım, nələr görüb eşitmişsən?

Nərgis (*adətən Məlikülmütəkaliminə məxsus bir balağətlə*). Nadirdən və qəbiləsi Əfşarlardan sonra qüvvətlənib bir xeyli nüfuz kəsb edən əsirətlərdən biri də Qacarlar oldu. Bunlar böyük bir türk ulusu olub ta Çingiz xan dövründə vətəni-əsliləri olan Türküstan cəhətlərinə tərki ilə İran və Anadoluya hicrat etmiş idilər. Şah İsmayıl bir xeyli müavinətlərdə bulduqlarından həm bu xidmətlərinə mükafat, həm düşmənlərə qarşı sipər olmaq üzrə cəngavərliklərindən istifadə niyyətilə Şah-müşarüleyh Qacarları İranın hüddud boylarına iskan edib, Gəncə, Mərv və Astrabad civarlarında yerlər verdi. Gəncə və Mərv tərəflərindəkilər Qafqaz və türkmən türkləri ilə qarışib, təşəkkülati-qövmiyyələri ilə bərabər isimlərini də qayıb etdikləri halda Astrabad cəhətində yerləşənlər heyəti-əsliyələrini mühafizə edə bildilər. Bunların rüəsasından ilk dəfə İran hökumətini əldə etməyə çalışan zat Məhəmməd Həsən xandır. Lakin Qacarlarla rəqabət edən iki qüvvətli firqə var idi ki, biri Nadirin əqrəbə və övladından, digəri də Zənd xanədanından ibarət idi.

Məhəmməd Həsən xan nə İranın böylə firqələrə bölünməsindən, nə də hər firqənin öz daxilindəki nifaq və şəqaqdən istifadə edəməyib, mütaəqibən hər iki tərəfə də məğlub oldu. İbtida Nadirin yegəni və tənhişini olan Adilşah Məhəmməd Həsən xanın iki oğlunu ələ keçirib, böyüğü, Ağa Məhəmməd xanı səkkiz yaşında ikən mənfur və qanlı bir əməliyyat ilə “xədim” etdi. Bir az sonra Nadirin torunu Şahrux Adilşahın və bunun bəradəri İbrahimin olından xətdi zəbt ediyor. Fəzlə olaraq Nadirin intiqamını almaq bəhanəsilə Adilşahın gözlərinə bir də mil çəkdiriyor. O sıralarda Ağa Məhəmməd xan azad olub, pəderinin yanına övdət ediyorsa da, çox keçmədən Məhəmməd Həsən xan, digər rəqibi Kərim xanın əlinə düşüb qətl edilincə Ağa Məhəmməd xan xədim sifətilə Kərim xanın Şirzadakı sarayına alınyor...

İran tarixinə çox da vüqufu olmayan Kölgə:

– Bu Kərim xan kim idi və hökuməti nəsil zəbt etmiş idi?!

Nərgis. Kərim xan Zənd sülaləsinin banisidir, qayət aqil, adil, müdəbbir, tərəqqipərvər, maarifküstər bir zat olub, ibtida Nadir şahın ordusunda əsgər ikən bədə Şah İsmayıl-salis namilə İsfəhandə Səfəviyyə nəslindən birini taxta oturdan Əli Mərdan xana tabe olmuş idi.

Əli Mərdan xanın vəfatından sonra isməni hökmdar tanılan Şah İsmayılın “vəkili” namını almışsa da, mənsub olduğu Zənd qəbiləsindən gözəl bir ordu tənzim ilə İranın bir çox tərəflərini və bilxassə Fars ilə İraqi-Əcəmi zəbt edib, Şirzadə müstəqilən təsis-səltənət və sülalə etməyə müvəffəq olmuş idi!.. İştə Ağa Məhəmməd xan fitrətən qayət zəki və fətin bir çocuq ikən Adilşahdan sonra böylə bir zatın sarayına alınmış idi.

Əql və zəkavəti ilə bərabər pəderinin əfkar və əmalinə dəxi varis olmaqla hübbi-cahi fəvqələdə idi. Lakin düşmənlərinin nəzarət və təzyiği onu daima ehtiyat üzrə bulunmağa, hiylə və dəsise ilə aludə olmağa məcbur ediyordu. Pəderi rəqiblərinin saraylarında bulunmaqla iləridəki müvəffəqiyyətləri üçün pəderində məfqud olan övsafı kəsb etdi. Ziyadə təcrübə sahibi oldu, dost və düşmənləri iyicə tanıdı. Rəqiblərin hökumət və saray əsrarına gözəlce vaqif oldu. Hübbi-cah ilə bərabər pəderinin intiqamı hissi dəxi getdikcə böyüməkdə idi. Başına gələn fəlakətlər onu deyil, Qacar rəqiblərinə, bəlkə bütün insanlara düşmən eylədi, “xədimliklə” övlad və əyal məhəbbətindən məhrumiyyət Ağa Məhəmməd xandan ədüvvibəşər bir zalim yetişdirdi. Bu zat amallarını icra üçün ancaq bir firsətə müntəzir idi. Əlinə firsət düşüncə rəqiblərinə, rəqiblər ilə bərabər iranilərə, hətta İrandan başqa Qafqasiya əhalisinə etmədiyi zülm və sitəm qalmadı! Zənd xanədanını məhv etdi. Əfşarların rəisi Əli xanı qətl etdirdi, Nadirin torunu Şahruxi Damqanda işgəncələr altında öldürdü, öz qardaşlarına qıydı!..

Və əlhasil in şah ke “Müvərrixin bozorg” dər həqqe u çenin minevisənd ke məfəxer və məali yc tarizi ra dər xanədanə xod aqaz nomude, “zölmhayə-təzeyə-vəhşiyanc ke estemaəş muyra bər bədən ensan rast mikonəd extera nəmod!”¹

¹ Böyük tarixçilər onun haqqında böylə yazırdılar ki, öz nəslində yüksək iftixarlı adla başlayıb lakin eşidəndə insanın bədəninin tükələrini biz-biz edən yeni vəhşiliklər ixtira etdi.

Şeyx Fəzlullah. Lakin müşarileyhin bu zümləri sayəsində hərə-mərc fitrətə xatimə çəkib İrani birləşdirdiyini və yekvücd bir dövlət halına qoya bildiyini də unutmamalıdır.

Nərgis. Şübhəsiz, ancaq şunu da heç bir vaxt unutmamalıdır ki, zülm ilə bina edilən bir səltənət, müstəbidedə məşrutıyyəti-mükəmməliyyə münqəlib olmayınca artıq paydar olamaz!.. Bənim şu hekayət etdiyim şeylər bir müqəddimə idi. Hekayəmin ən dəhşətli qismi bundan sonradır: Ağa Məhəmməd xan, Kərim xanın xəstə-lənüb öləcəyi sıralarda bir hiylə ilə Şirazdan fərərə müvəffəq oldu. Bir kaç gün sonra Mazəndarana vasil olunca dərhal öz əşirət əfradilə tərəfdarlarını başına cəm ediyor və az bir müddət zərfində Mazəndaranla Gilan və Azərbaycanı təhti-hökmünə aliyor. Tehran, vətəni-əslisi bulunan Qacar yerlərinə yaxın olmaq münasibətilə orayı məqərri hökumət itixaz ediyor. Buralarda kəsbi-qüvvət edincə İraqi-Əcəm və Fars tərəflərinə dəxi yüyürüb Zənd hökmdarları ilə uğraşmağa başlayor. Kərim xandan sonra varislərin arasında nifaq əskik olmadı. Bunlardan iki birincilər səfeh və qabiliyyətsiz olmaqla çox zaman səltənət sürəməyüb, təxt üçüncüləri olan Sadıq xana nəsisb oldusa da, bu da yerinə keçən Əli Murad xan tərəfindən qətl edildi.

Əli Murad xan isə Ağa Məhəmməd xana qarşı səfər edərəkən qəzayən atdan düşüb vəfat etdi. Ondən sonra dörd sənə qədər hökumət sürən Cəfər xan Ağa Məhəmməd ilə bir xeyli müharibələr edib bir müddət müqavimətlə mülkünü mühafizəyə müqtədir olursa da axır təsmim edilir. Bunun üzərinə vüzəradən Hacı İbrahim nam sahibi-nüfuz bir zatın səyilə Zənd təxtinə Cəfər xanın oğlu Lütfuli xan iclas edilir. Lütfuli xan qayətlə dəğərli, şəci və nəcib bir cəvan idi. Bu zat İraq üzərinə təcavüz edən Ağa Məhəmməd xanla müharibəyə başlayıb, ona ibtida qalib gəldisə də, hiylə və xüdələrə qapılıb müzəffəriyyətlərindən istifadə edəmmədi. Digər tərəfdən bu səfərlər əsnasında vəzirə Hacı İbrahim dəxi Şirazi zəbt edib, ona böyük xəyanətdə bulundu. Bu surətlə ikitərəfli müharibəyə məcbur olan Lütfuli xan nəhayət, pərişan olaraq gedib Kirmanda təhəssün etməgə məcbur oldu. Bu şəhər dəxi zəbt olununca Lütfuli xan fərərə müvəffəq olduğundan Ağa Məhəmməd fəvqələdə hiddət edib, sair şəhərlərə, bərayi-ibrət Kirman əhlinə etmədiyi zülm qalmaq: bütün ətəf və nisvanı 20000 qədər şəhəri dağıdıb yəqma edən əsgərlərinə əsir etdirdiyi kibi, zükür haqqında qətlə-am hökm verib, qalanlarının da gözlərinə mil çəkdi. Çox keçmədən bədbəxt Lütfuli

xan dəxi zalimin əlinə keçib əmrilə gözləri çıxarıldı. Kirmanda çıxarılan gözlərin ədədi 7000 olub, Ağa Məhəmməd xan öz mənfur əlləri ilə bunları birər-birər vəzn və tədad əyləmişdir! İştə buraya yağən nərgislərin çoxu o gözlərdir ki, biləxərə çiçəklərə münqəlib oldular. Mən də Kirman Məlikülmütəkəlliminin gözüyəm ki, onun dilindəki xassə mənə intiqal etmişdir. Şu nəsrin Lütfuli xanın gözlərindən peyda olmuşdur. Bülbül də o gözlərə əşiq olan hüsənən bir Şirazi dilberidir ki, əlan ona bəyani-əşq etməkdə davam ediyor! (*Burada nərgis nitqinə xatimə çəkdi.*)

Kəyumərs. Görüyormusunuz Ağa Məhəmməd xan tacütəxtə nə surətlə nail olmuşdur. Bu zalım biləxərə cəzasını bulub, Gürcüstana etdiyi ikinci səfərində Şuşa cəhətlərində öz xidmətçiləri tərəfindən qətl olundu...

İştə şu “əstər süvar” olaraq gələn zat Ağa Məhəmməd xan kəndisidir, onu bütün Ali-Qacar təqib ediyor, tamaşa ediniz!

14

Kəyumərs. İştə, “əstər süvar” olaraq gələn şu zat, Ağa Məhəmməd xan kəndisidir. Onu bütün Ali-Qacar təqib ediyor. Tamaşa ediniz!..

Bu əsnada qatır üzərində qısa boylu, zəif vücdəli, burşuq çöhrəli, kosa və qayət çirkin bir adam peyda oldu. Onun əbusəti minmiş olduğu əstər kibi qısır və əqim bulunmuş olmadan iləri gəliyordu. Bu simada cənab həqq heç bir bəndəyi xəlq etməmişdir. Bu qədər çirkinliyi icad edənlər insanlar özləridir. O insanlar ki, bütün aləmi-islam hökmdarlarının saraylarına, hərəmlərinə xadim ağalar ehzari üçün təbiətə, insaniyyəte qarşı “əxsa” namilə böyük bir vəhşət və cinayət irtikab edərək özlərini mənfuri-bəşəriyyət və içində yaşadıkları cəmiyyəti rüsvayi-ələm ediyorlar!..

Ağa Məhəmməd xanın bəldən yuxarı qismi canlı və mütəhərrik olduğu halda, bəldən aşağısı məfluc və bir cəmal kibi qeyri-mütəhərrik idi... Süvar bulunduğu əstərin boynuna, nərgis surətində təcəlliyyə qeyri-şayəstə insan gözlərindən ibarət bir “xər möhrə” taqılmışdı ki, bunlardan layənqət qan damlayardı. Bu bir avnun eyun idi ki, bir qismi Ağa Məhəmməd xanın zümlərində iştirak və o zümləri kəmalə-zövq ilə tamaşa etmişlərdi. Şu mənzərədən nərgislər qayət bihüzur olub, həyəcana gəldilər. Nagah minlərcə şükufələrin

mərkəzlərindən “əzayi təniz və təzkir” göz qamaşdıracaq dərəcədə birər parlaq şüa atəşinə, zər təzə təhəvvül edərək Ağa Məhəmməd xanın ənzarinə doğru tel-tel uzadılır.

İki hədəqədə təcəmmö edən şu ziya telləri bir pərtovsüz mühərriqi kibi onun gözlərini ta belinə qədər yakmağa başladılar. Zal oğlu Rüstəm tərəfindən cüftə bir ox ilə gözlərindən vurulan İsfəndiyar bu qədər müztərib olmamışdır!..

Bir əzabi-əlim içində bulunan Ağa Məhəmməd xan bir şey görəmiyordu, nafilə yerə iki əlini gözlərinə sinər etməyə çalışıyordu: səham pərtov onun əllərini dəlib, keçiyordu...

Şeyx Fəzlüllah. Sərsilsileyi-Qacar Ağa Məhəmməd xan “xüld aşıyan, firdövs məkən” bu zətmidir?

Ağa Məhəmməd xan (*çəşmsuz olan əşiadən gözlərini mühafizəyə çalışaraq*). Mən burada bir səs eşidiyoram, kimdir o?..

Kəyumərs. Şeyx Fəzlüllah ki, olan İranda Məhəmmədəli şahın ən gəyur xadimlərindəndir.

Ağa Məhəmməd xan. Qulağıma “Firdövs məkən xüldaşıyan” kibi sözlər dəydi. Xüldaşıyan!.. Heyhat, güzərgahimdən şu muzi və cəfakar nərgislərə rast gəlməsə idim, gəzdigim yerləri bəlkə behişt-ədd edərdim. Bu əzharın, bu ənvarın içində mənim çəkməkdə olduğum alamixirədsuz, cəhənnəm əhlinin belə məchulidir, sanıram.

Kəyumərs. Ey Ağa Məhəmməd xan! Sənə müjdə. Səni qəribən bu alam və iztirabatdan xilas edəcəklər. Şu əzabı sənə yerinə ayrı-ayrı adamlara çəkdirəcəklər!.. Sən bir əsr əvvəl İranda ancaq bir neçə min əfradın gözlərini çıxartdın. Bugünkü varisinin ovnesi isə bütün İranın gözünü çıxartdı. O gözü ki, adı “Məclisi-millidir”!..

Şeyx Fəzlüllah (*bu sözlərdən düçari dəhşət olaraq*). Eyvah!..

Ağa Məhəmməd xan (*izhari-bəşəşət edərək*). Səhihmi?! Ah, bir an əvvəl gəlsələr!.. (*Əstəri bir şövq ilə qamçılaraq*) O vəqt mənə mühəvvəl olan vəzifəyi kəməli-zövq və asudəgi ilə icra edər idim!

Şeyx Fəzlüllah (*təlaşla*). O vəzifə nədən ibarətdir?

Ağa Məhəmməd xan (*rakib olduğu əstər yavaş-yavaş hərəkət edərək*). Bu heyvanın ayaqları altında peyda olan insanlara baxınız! Vəzifəm bunları əstərimə çəynədüb əzdirməkdir.

Şeyx ilə Kölgə gözlərini Ağa Məhəmməd xanın çəhrəsindən əstərin ayaqları altına ətf edincə, orada qayət müdhiş bir mənərə

gördülər: Ağa Məhəmməd xan ilərilədikcə önündə yerdən üzüqoylu uzanmış insanlar peyda oluyordu. Əstər bunların sırtlarını, bellərini əzə-əzə yürüyüb keçiyordu!..

Şeyx ilə Kölgə (*ikisi də bir ağızdan*). Onlar kimlərdir? Nə üçün böylə bir əzaba məhkum olmuşlar? Böylə bir vəzifə nədən sənə mühəvvəl olmuş?..

Ağa Məhəmməd xan. Bunlar xülefəyi-əməviyyə və bilxassə Yezid dövründən başlayaraq bu günədək bütün islam hökmdarlarının saraylarına, hərəmlərinə “xədim ağalar” yetişdirmək üçün insanları, insan oğullarını, məsum və bigünah bulunan insan oğullarını, mənim başıma gəlmiş olan bir fəlakətə düçar edənlərdir... Bunların çoxu əsir tacirlərindən, bərbərlərindən, cərrahlardan ibarətdir... Aralarında doktorlar, alimlər dəxi vardır!..

Kölgə. Anladım. Lakin sarayları üçün xədim ağalara ehtiyac göstərən hökmdarlar, bunlardan ziyadə günahkar degilmi idilər?

Ağa Məhəmməd xan (*bel gəmiqlərinin əzilüb qırılmasından hasil səslərlə ah və əninlərdən sözlərinin çoxu eşidilmədigindən qayət incə və tiz olan avazını ucaldaraq*). Əvət, burada əhsə əməliyyatına bizzat əmr verən tacidarlar da vardır!.. (*Adilşahın fəryadını eşidərək*.) İştə şu hərif Adilşahdır!..

Şeyx Fəzlüllah (*kəndi-kəndinə*). Ey vah, mən zənn ediyordum ki, şəri-şərif, qulların xədim qılınmasına cəvaz veriyor (*səsini eşitdirərək*) təəddüdi-zövcat aləmində hərəm xanımlarının iffət və ismətinə nəzarət üçün xadimlərin, xacələrin vücudinə lüzum yoxmu?

Ağa Məhəmməd xan. Şüari-islamə bu iş yakışırımı?! Kəndilərinə şah, sultan, xəlifə, harisi-din və şəriət deyənlər bunu nasıl caiz görüyorlar! Üləmayi-islam, hər zaman ələnen gözlərinin önündə icra edilən bu qədər çirkin, mənfur bir cinayətə nasıl təhəmmül ediyorlar? Səslərini çıxarmıyorlar? Bu ana qədər içlərindən kimsənin protesto etdiyi görülməmişdir!.. Bu xəbasət təəddüdi-zövcatdənmi iləri gəliyor?! Bu cinayət müxəddərati-islamiyənin iffət və ismətinə mühafizə naminəmi yapılıyor?! Ah, yerə batsın öylə təəddüdi-zövcat, öylə iffət və ismət ki, bu növ xəbasətlərə, dənəətlərə ehtiyac göstəriyor.

Kölgə. Həşmətə ba! Sən nə söyləyirsən? Biz rus qadınlarını dəxi təhti əsarətə almağa çalışıyoruz. Sənə isə dadü fəryadına görə Şərq nisvaninin naili-hürriyyət olması, binaəneleyh ortadan təəddüdi-zövcat ilə pərdəyi-istitarın qalxması icab edər?!

Ağa Məhəmməd xan. Burada rusdamı var?

Kəyumərs. Peterburq Dövlət Dumasında “Həqiqi rus” firqəsi əzasından birinin Kölgəsidir ki, İranımızda əxirən ayqır atların meydanı-siyasətdə oynadıqları oyunları səyahət təriqilə tamaşaya gəlmişdir.

Ağa Məhəmməd xan (*Kölgəyə xitabən*). Əvət, “xədim” vücudinə ehtiyac göstərən məsturiyyət ləğv edilməlidir!

Şeyx Fəzlullah. Şaha! Xədimliyə ehtiyac göstərən şey məsturiyyət degil, bəlkə biləks ədəmi məsturiyyətdir: zira insanların cümləsi xədim olsa idi, məsturiyyət kəndilindən ləğv olunur idi. Məlum a! Xədimlər məhrəm olduqlarından qadınlar ancaq onlardan qaçmıyorlar...

Ağa Məhəmməd xan. Dedigin məsturiyyəti-islamiyyədir. Mən məsturiyyəti-istibdadiyyədən bəhs ediyoram. O məsturiyyət ki, hökmdarların saraylarında cari olub, nigahbanı xədim ağalardır.

Kölgə. O məsturiyyət ləğv olunarsa, qadınların iffət və namusi xələdar olmazmı?

Ağa Məhəmməd xan. İffət və namus məsturiyyətdən ziyadə, tərbiyə ilə mühafizə edilir. Lakin sən məsələnin zəminini nə üçün dəyişdiryorsan? Mən xədimliyin ləğvini, bu yolla icra edilən zülm və sitəmin rəfini tələb ediyoram.

Şeyx Fəzlullah. Şahım! Sən xədimləri nədən məzlum ədd ediyorsan? Bunlara aləmi-islamın nərəsində zülm edildi, ya ediliyor? Bütün məmaliki-şərqiyyə saraylarında kəmalı-rifah ilə ən məsudənə yaşayanlar hərəm ağaları degilmi? Tənbəl-tənbəl yatıb-qalxanlar, heç bir iş görmədikləri halda ümumislam hökmdarlarının lütf və ehsani-bipayanına müstəqriq olaraq bol-bol gözəlcə yeyüb-içənlər bunlar degilmi? Cahanın ən həsəna dilbərləri arasında yaşayaraq hüsn və cəmallarını hər an təməşə ilə səfa sürənlər bunlar degilmi?.. Ən böyük payələre, ən bala rütbələrə, ən mühüm, ən möhtərəm məqamlara çatanlar, vəzarət, sədarət dərəcələrinə, bəlkə daha yuxarılara çıxarılanlar bunlar degilmi? Çox dəfələr bütün hökumətin zimami-ümuri bunların yədinə təslim edilmədimi? Hətta şah, şahənşah belə olmadırlarmı?

İştə bir əsr əvvəl İran, o qoca İran sizin kibi dərayətli bir xədim ağasının başına tac qoymadımı?

Ağa Məhəmməd xan. Əvət, İran, o qoca İran, mənim kibi bir bədbəxt xədimin başını əfsəri-kəyani ilə tətvic etdi, fəqət etdiyi üçün də bu günə qaldı. Nəsl, zürriyyətdən məhrum olaraq iclas edildiyim təxti-səltənət belə əqimə düçar oldu. O təxtədən bu anədək İran üçün, iranilər üçün, iranilərin səadəti üçün bir səmər, bir nəticə hasil olmadı. Nəhayət, o təxt bir şəxsə qismət olub bir takım sərsorilər İrani özlərinin və özgələrinin həvavü həvəsinə baziçə etdilər!.. “Balıq başdan qoxar” – deyərlər! Əvət, bütün məmaliki-islamiyyə dövlətləri, Fasdan Cavayə qədər, xədim ağaların əllərində oyuncaq olduqları üçün böylə izmihlal və pərişaniyə düçardırlar! Xədimlər, əllərinə fürsət düşdükcə kəndi haqlarında rəva görülmüş olan zülm və həqarətin intiqamını alıyorelar! Bundan sizin xəbəriniz yoxdur. Tədad etdiginiz əltaf və ənam onlara o zülm və həqarəti unutdramaz! Ah, o zülm pək böyükdür! Nərgislərdən gələn əşədən gözlərini vəqayə üçün başını geri çeviriyor, əstərin boynuna xərməhrə kibi taxılmış avının əyuni əlinə alıyor və iləri doğru uzadub hiddətlə sarsıyor.

– Bu gözləri görmiyormisiniz. Mən intiqam almaq üçün bunlara mil çəkərdim. Bu gözlər mənim yüzümdəki çirkinlikdən mütənəffir olaraq mənə düşmən olmuşlar idi. Halbuki çirkinliyin bəisi özləri idi, həmcinsləri idi!..

Şeyx Fəzlullah. Əxsə-əməliyyəti, əgər sən dedigin kibi bir zülm isə, bu zülm ancaq əsirlər, qullar haqqında caiz görülüyor, qullarımızla, kölələrimizlə bildiginiz, istədiginiz kibi rəftar etməkdə muxtar degilmiyiz?

Ağa Məhəmməd xan. Əvvəla, zənn etməm ki, böylə bir əməliyyəti icradə kimsə muxtar olsun! Saniyə, bu gün qul, kölə dediyimiz əsirləri nərədən tədarük ediyorsunuz? Əlyövm beynəldüvəl müahidəyə görə müharibədə tutulan düşmən əsgərləri əsiri-müvəqqət hesab olunuyor! Yoxsa Şərq hökmdarını bu qulları öz təbəələrinədənmi tədarük ediyor?

Şeyx Fəzlullah. Xeyr, bunların çoxu zənci-siyahi olub, Sudandan, Həbəşdən və Afrikanın sair biladından gətiriliyor.

Ağa Məhəmməd xan. Amerikada yarım əsr əvvəl zənci əsarətinin ləğvi yolundakı cihadlarda dörd sənə mütəmədiyən sel kibi axıdılan qanlardan Linkolnların, Qəratlərin, Biçerstouların qopardıqları qiyamətlərdən sonra küreyi-ərzin hər tərəfində əsarətə, əsir

ticarətinə xatimə çəkilmədimi!.. Bu xüsusda beynəldüvəl müahidələr əqd olunmadımı?! Əhdnamələrə mədəni müsəlman hökumətlərindən dəxi vəzi-imza edənlər bulunmadımı? O halda Həbəşdən, Sudandan nasıl əsir tutub gətirə biliyorlar?

Kölgə (*Ağa Məhəmməd xanın bu babdakı ittılaatına, Linkolnları, Biçərstouları tanıdığına təəccüblə*). Bunları zikrdən muradın nədir?

Ağa Məhəmməd xan. Bilmək istərəm ki, Şərq hökmdarları, məsələn, Türkiyə soltanları tərəfindən ləğvi-əsarətə dair əhdnamələrə vəzi-imza edildiyi halda, saraylarındakı hərəm ağaları olan nərədən və nə surətlə tədarük olunuyor? Bu gün orada bulunan xədim ağaların cümləsi müsinn və ixtiyar adamlar degil ki, deyim, bunlar qismindən, qəbləl-müahidə bir zəmanindən qalmadır!

Kölgə. Bizim bəzi xristian məzhəblərində olduğu kibi bəlkə sizin müsəlmanlar arasında da xədimliyi şəraiti-diniyyədən ədd edən məzhəb vardır.

Ağa Məhəmməd xan. Xeyr, beynəl-islam öylə bir məzhəb yoxdur.

Kölgə. Romada papaların Vatikan sarayında kəlisə müğənnilərinə “Soprano” dediyimiz nəvası kibi lətif bir ləhn qazandırmaq üçün bəzi xoş avaz rahibləri xədim qırlarlar. Zatən rəhbanın xədim olub-olmamasından bir bəs yoxdur. Deyə bilirəm ki, xədimlik bunlar üçün bir lütfdür. Bəlkə islam saraylarındakı xədimləri də rahiblərdən yapıyorlar.

Ağa Məhəmməd xan. İslamda rəhbaniyyət də yoxdur!.. Ah, şu “xədim” məsələsi əlan Şərqdə pək əsrarəngizdir! İnsaniyyətdən, ədalətdən dəm uranlar bu nöqtələri düşünməli degilmi? Mərazi kökündən dəf etməlidir. Mərazin kökü isə Afrika səhralarında degil, Asiya saraylarındadır. Ah, bu saraylarda göstərilən mənfur və çirkin bir chtiyyət üzərinə bir taqım dənilər, insafsız, vicdansız həriflər, məni əsarət mücahidlərinin gözündən uzaq Afrika çöllərində eylə vəhşətlər icra ediyorlar ki, yam-yamların belə xatir və xəyalinə gəlməz!.. Zavallı bir zənci qadını, çocuqları ilə köyündən bir az təbaid edər; camaşır yıxamaq üçün axar bir su kənarına gedər. Fariğül-bal orada işi ilə məşğul ikən, yavrucuqlar kənarında məsumanə oynarlar. Nagah bir tərəfdən insan şəklində bulunan qurdlar, canavarlar bunların üzərinə hücum edirlər. Qadınığazın “Aman balalarım, aman yavrularım!” – deyərək dilqudaz, canxəraş bir surətdə fəryadüfəğan etmə-

sinə baxmayaraq, gözləri önündə cigərparələrini qapıb qaçırırlar!.. Sonra o bədbəxt ananın dəm vapəsinə qədər bir nişan bulamadığı, bir xəbər alamadığı övladı uzaqlarda əsrarəngiz cinayətlərdən sonra Şərq saraylarına xədimliyə daxil olurlar!..

“İttihad və tərəqqi” cəmiyyəti bu məsələyə nə nəzərlə baxacaq bilmiyoram. Lakin kırımlı bir zatın cəhd və təşəbbüsü ilə ələmi islamın əhvalını tədqiq üçün qəribən Misirdə bir müsəlmin konqresi iniqad edəcəkdir. Mən də oraya gedib məsələnin mövqei-müzakirəyə toxunmasını təklif edəcəyəm...

Şeyx Fəzlüllah. Şaha! Orada dirilər ictimaya etmişmiş!

Ağa Məhəmməd xan. Misir qədim adətincə dirilər ictimayında ölülər də hazır bulunurdular.

Şeyx Fəzlüllah (*təəccüblə*). Məninə çalışdığımız hürriyyətin, hürriyyəti-ictimayın ölülərədəmi şümüli var?

Ağa Məhəmməd xan. Şübhsiz!..

Şeyx Fəzlüllah. Buna heç oqlım irmiyor!

Ağa Məhəmməd xan. Şəhadətlərinə bəis olduğunuz hürriyyət-pərvəran buna qəribən sizə anladacaqlar!.. Lakin bənim daha ziyadə burada qalmağa təhəmmülüm yoxdur. Gözlərimi yakan bu nərgislərdən uzaqlaşmalıyam... Ya rəbbi, bəni bunların əzasından xilas et!..

Bu sözlərin üzərinə tərənnüm edən bülbül pərvaz edib gediyor. Çiçəklər soluyor, əsiyə zail oluyor. Ağa Məhəmməd xanın gözləri fərti ziyadan xilas olub ifrat zülmətə məruz qalıyor. Onun üçün bir həddivüsta, bir dərəcəyi-etidal yoxdur. Ya göz yakıcı parlaq işıqlar, ya göz ovucu kəsif qaranlıqlar? Zülmət içində Ağa Məhəmməd xan əstər ilə ağır-ağır gözədən niyan oluyor. Əstərin ayaqları altından gələn ah və iniltilər gətdikcə uzaqlaşır nəhayət kəsiliyor. Uzaqlarda dərya surətində bir sərab peyda oluyor. Eyni zamanda həzin bir səslə söylənərək rusların “Yedəkçilər nəğməsi” eşidilməyə başlayır.

Kölgə. Aman bu bizim “ümmül-vətən (Volqa) nəhrilə aşağı doğru...” deyə başlanan milli şerqimiz! Bunu söyləyən kimdir?..

Kəyümərs: Silsileyi-Qacarin ikincisi Fətəli şah! Fətəli şah yedəkçilər kibi bir gəmiyi iplə sürükləyib duruyordu. Volqa yedəkçilərinin əlam və məşaqini bir tabloda göstərməyə çalışmış olan məşhur rəssam Repin bu mənzərəyi görsəydi yeni bir tablo daha yapardı: Fətəli şah iki ayağını şiddətlə geriye dirəmiş uzun saqqalı süpürər

dərəcədə bütün vücudilə iləri doğru əgilmiş, iki əlilə sıxı omuzundan keçirdiyi xalata ucundakı ilməgə var qüvvətilə abanmış olduğu halda, qan-tər içində hərəkəti-ənifə icra edərək min zəhmətlə ağır-ağır iləriləyirdi. Üzündə kölgəsi məşhud idi, çəkdiyi məşaq və mehnin! Qərib şey! O ilərilədikcə dərəcə uzaqlaşıyordu!..

16

Dərəcə bir xeyli-gurizan kibi uzaqlaşıyordu, Fətəli şah zənn ediyordu ki, oraya yetişsə, yelkənləri açma biləcək, yedəkçilik məşəqqətindən qurtulacaq, kəstisini mütəmadiyən bipayan qumlar üzərində sürükləmək zəhmətindən xilas olacaq! Sancaqsız, əlamətsiz, əlaməti-milliyəsiz olan bu gəştə nə Bəhri-Xəzərdə, nə də Bəsrə körfəzində görünən əcnəbi yelkən, ya atəş gəmilərinin heç birinə bənzəmi-yordu. Qayət əski bir tərzdə yapılmış olub adı canibində yazılı idi. Ancaq yarı silinmiş, yarı oxunmaz olmuş bu yazıdan dəxi bir şey anlamaq mümkün olmuyordu. Çünki qədim Zənd xəttindən ibarət idi.

Şeyx Fəzlüllah daha ziyadə tarixə aşına olsaydı, şu səfinciyi tanıya biləcək idi. Məmafih Şeyxin nəzər-diqqətini Fətəli şahın halından ziyadə səfinənin şəkli-əcibi cəlb etdi.

Şeyx Fəzlüllah. Bu nasıl gəmidir? Nə zamanlardan qalmadır?

Kəyumərs. Bu gəmi Afrika qitəsində Misri və Avropada Makedoniya və Tsaliyanı təhti-itaətə aldıqdan sonra miladi-İsadan 480 sənə əqdəm Yunani-qədimin paytaxtına, yəni Atena şəhərinə kəmalidarət ilə girmiş olan I Kserks ibn Daryusun Yunan sularındakı Salaminə cəzirəsinin səvəhilinə sövq etdiyi 1200 hərəb gəmisindən biridir.

Şeyx. Əcaib! İran elə böyük bir donanmaya malik, bəhrənə o qədər uzaq səfərlərə qadir və məmalikmi idi?! Lakin mən şu I Kserksi bir dürlü tanıyamıyoram, xatırlayamıyoram. Bu hankı padşahdır?

Kəyumərs. O padşahı burada Kəyaniyan sırasında gördünüz. Adı iranilərcə Ərdəşiri dirazdəst olub, birinci Daryusun, yəni İsfəndiyar ibn Gəştəsinin oğludur.

Şeyx. Tarixlərimiz bizə nə onun donanmasından, nə də Yunanıstana qədər səfərlərindən bəhs etmiyər.

Kəyumərs. İranın müvərrixləri də, şairləri də nədənsə onun ləqəbinə diqqət etməmişlər. Bilirmisiniz ona nə üçün “Dirazdəst” demişlər?

Şeyx. Zahir, qolları uzun olduğu üçün!

Kəyumərs. Xeyr! Onun qolları hər kəsinki kibi təbii olub, əsla uzun deyildi. Görünüyor ki, keçərkən diqqət etmədiniz.

Şeyx. O halda nədən “Dirazdəst” ləqəbini almış?

Kəyumərs. Cəsim və sətvətli bir donanma sayəsində yedi-təsxirini İstəxrədən ta Misir xittəsinə və Yunan ölkəsinə qədər uzatdığı üçün!..

Rusiyalı Kölgə. O donanma Çusimada... Lənət şeytana! Dilim dolayıyor. Səlaminə demək istəyəm. O donanma Səlamində yunanlar tərəfindən qərq və nabud edilmədimi?

Kəyumərs. Əvət, nabud edildi. Məmafih I Kserks də yunan Tokiyosunu təxribə müvəffəq olmuşdur.

Şeyx Fəzlüllah. Pək əla! Bunları bildik, öyrəndik. Şimdi mənə anladınız, bakalım, Fətəli şah Qacar ilə Ərdəşiri-dirazdəstin Yunanıstana iki min bu qədər sənə əqdəm sövq etmiş olduğu gəmilər arasında nə münasibət var? Zavallı böylə qədim bir gəştəyi sürükləyib çəkmək əziyyətinə nə səbəbə məhkum?

Kəyumərs: Burada İranın dövrü-ibtidai tarixində “Dənizləri dondura-dondura təhti-itaətə almış Kəyaniyanın donanmaya, qüvveibəhriyyəyə, ticarəti-bəhriyyəyə verdiyi əhəmiyyət, bir gəmi şəklinə təcəssüm edib, İranın dövrü-əxirində “Şor suyun lüzumsuzluğuna”, faydasızlığına hökm edən bu Qacarın cəzasına xidmət ediyor.

Bugünkü Qacarların babası Babaxan Fətəli şah Volqa yedəkçi nəğməsinə tizi-pərdədən bir uzun nota ilə bitiriyor.

Azacıq yorğunluğunu almaq üçün belini doğruldub təvəqqüf ediyor. Kəyumərsin son sözlərinə cavab olaraq diyor ki:

– Ya Kəyumərs! “Ab şur əst, bedəhid...”¹ – yollu bir söz söyləmiş olduğumu xatırlamıyoram. Bunu mənədən sonra təxti-hökumətə çıxanın vüzərasından biri söyləmiş olmalı.

Kəyumərs. İşin əhəmiyyəti bir sözü söyləyib, söyləməməkdə degil, bəlkə sözün dəlalət etdiyi vadiyi-zəlalətdə puyan olmaqdadır. Səndən sonrakılara, o məşhur sözü bipərva söylədən, sənin tutduğun yol deyilmi idi? O sözün fəhvasınca Qacarlardan ilk hərəkət edən sən olmadınmı? Bu xüsus zəmani-səltənətində əqd edilmiş əhdnamələrdən əyan olmuyormu? Dövrü-mütləqiyyətdə eylə əfkari-səqimə sahibi vəzirləri məqami-vəzarətə çıxaran və söylədikləri hər saçma sözə əhəleyisəm etibar edən kim idi? Vəzir intixabında aza-

¹ Tərcüməsi: “Şor sudur, veriniz...”

cıq düşünmək lazım deyilmidi? Müdahinəkarların karəşnalardan bir fərqi, bir təfəvütü yoxmu idi! Ey Fətəli şah, səndən sual ediyoram: 38 sənə sürən bütün müddəti-səltənətindən sən heç düşündünmü, ya düşünüb ağıl və zehni yormağa bir an müqtədir oldunmu?! Nə gəzər!?

Fətəli şah. Əşarımı oxumuş olsaydın, böylə söyləməz idin. “Xaqan” təxəllüsü ilə yazdığım şeirlər düşünmüş olduğumu göstərmiyormi?

Kəyumərs. Vay! Sən şairmi idin? O halda asari-təbindən bir şey oxu da! Bakalım nasıl düşünüyordun?

Fətəli şah. “Hər koca şahəst, anca delqoşast”¹ – deyən bir şairin kəlamını ikmal edib demişdim ki:

“Delqoşa bipul caye bisəfast”². Nasıl? Düşünəmiyormudum?

Kəyumərs. Xeyr, dostum, bu şairlik deyil, mütəşairlikdir. Buna doğru düşünmək deyilməz. Sən də, müdahinəçi məddahın da yanılırsınız!

Sözü belə deməli idi:

“Hər koca hosn əst anca delqoşast.
Delqoşa bieşq caye-bisəfast.
Hər koca şah ədaləst anca çe qəm,
Əz ədalət gənc kərdəd por dirəm.
Tacdari bixəzinə müşkiləst.
Leyk biədlə əman naqabeləst”³.

Bunu düşünüb anlamalı idin!.. Bir də, əzizim, üləmayi-üdəbə və şüerani himayə, hökmdarının tərəqqiye-məmləkət yolunda bir dərəcəyə qədər düşüdüklərini göstərsə də, qafiyəbazlıq edib şeir söyləmək, biləks onların ümuri-səltənət üçün əql yorub çalışdıqlarına əsla dəlalət etməz!

Fətəli şah. Mən şüerayi himayə etmədimmi? Vüsal Şirazilər zamanımda yetişmədimi? Firdovsiyanə “Şahənşahname” yazan

¹ Şah olan yer ürəkaçandır.

² Pulsuz ürək açılan yer səfəzidir.

³ Tərcüməsi: “Harada gözəllik var ora ürəkaçandır.

Eşqsiz ürək açılan yer səfəzidir.

O yerdə ki, şah ədalətlidir, orada nə qəm

Ədalətdən xəzinə də dirəm ilə dolar.

Xəzinasız şahlıq çətindir

Lakin ədalətsiz, mərhəmətsiz faydası yoxdur”.

Fətəli xanları Səbai-Kaşaniləri bəxş etdiyim bir ləqəblə “Məliküş-süera” etmədimmi?

Kəyumərs. Əgər Vüsal Şirazi sayəndə məsud olmuş olsa idi. “Şəbəm bəməhnəto ruzəm bəsəd cəfa güzərad”¹ deməz idi. Bütün hünəri Firdovsiyə dadsız bir təqliddən ibarət Səba isə həqiqətən “Məliküş-süera” olar idi. Şəşöyi kuyi-məddahinən olmaz idi. Xeyr, xeyr, sən qətiyyən səadəti-mülk və vətən uğrunda düşünmüş adam deyilsin!

Fətəli şah. Nədən belə hökm ediyorsan?

Kəyumərs. Qüvveyi-təfəkküriyyə ilə qabiliyyəti tənəsüliyyə iki mütəzad sifət olub yekdigərinə məkusən mütənəsbidirlər.

Bunu fiziologiya elmi göstərməkdə olduğu kimi tarix dəxi isbat ediyor. Mənafeyi-milliyə və bəşəriyyə yolunda çalışmış dühaların, zəkayi-fövqəladələrin övlad və əhfadı ədədcə pək məhdud olub əksəri nəsil və zürriyyətdən məhrum idi. Sən və sənin sülbündən gələnlər bütün şahani-Qacar isə tamamilə meyliyyəti-şəhvaniyyəyə məğlub olaraq İrana bol-bol şahzadə yetişdirməyə çalışmışsınız. Aşkardır ki, əfkari-şəhamətdən binəşib və cahil və binaənəleyh siyasəti-idarədən aciz və qafil bulunmanız zəruri idi. Bir dərəcədə ki, dənizlərdən məhrumiyətin İran üçün nə qədər müzür olduğunu belə idrak etmədiniz. Şimdi cəzandır çək, çək şu gəmiyi. Çək ki, bir az da həmuləsini tamaşa edəlim.

Fətəli şah bu sözlərdən qəyətə diltəng olub bir cavab verəmiyər, verməyər və həzin-həzin təğənni ilə yedəkçiliklə başlayıb səraba doğru ağır-ağır iləriləyər. Çəkməkdə olduğu gəmi Şeyx Fəzlullah ilə Kölgənin cəzasına vasil olunca içindən vəlvələndəz olan səslər bunların nəzər-diqqətini cəlb ediyor.

Şeyx Fəzlullah. Şaha, gəminin yükü, həmuləsi nədən ibarətdir?

Kəyumərs. Gəminin həmuləsi qacarların günahlarından ibarətdir. Anbarlar, hətta kameralar o günahlar ilə doludur! Ancaq onları görəməzsiz. Çünki sirdir. Fəqət gəminin göyörtəsində gurultu-partırtı edən o izdiham və qələbəlik Fətəli şahın hərəmlərilə övlədidir.

Əmməcəsinin məhrum olub fəvət etdiyini Fətəli şah qırx sənə “Beduni-vüzu namaz xande”² olaraq fəzləsilə tələfi etmişdi. Ağa Məhəmməd xanın əksinə olaraq bu zat saqqalının uzunluğu nisbətə

¹ Gecəm çətin, gündüzüm yüz qat ondan çətin.

² Dəstəməzsiz namaz qılmış.

tində zürriyyətinin dəxi məbzuliyətinə çalışmışdı. Təkəssürü-nüfusun dan naşı Almaniyaya qibtə edərək: “Fecondite” ünvanlı romanla fransızlar üçün “Bərəkəti-tənasül” çarələri təhərri edən Zolalar Fətəli şahı tədqiqatı-fənniyyə təhtinə almış olsaydılar, heç şübhə yoxdur ki, bu cəhətdən dəxi bir xeyli məlumatı-müfidəyə dəstrəs bulmuş olurdular. Ancaq bilməyorum Fətəli şahı təqlid firənglərə nafemi, yoxsa müzürmi olurdu? Hər halda şurası mühəqqəqdır ki, Fətəli şahı özlərinə nümunəyi-ımtisal ittixaz edən Qacarların dövrü-səltənətində İranda nüfus getdikcə azalmaqdadır!..

(Gəmidə partırtı artırıyor.)

K ö l g ə . Heşmətma ba! Göyertənin ön qismində səf-səf düzül-müş şu qara çuvaldır nədir?

K ə y u m ə r s . Onlar çuval deyildir. Onlar nisvani-İranda tərzitəsettürünə məxsus çarşafı bürünmüş xanımlardır ki, cümləsi Fətəli şahın zövcələri idi. Sayınız! Ədədləri tam yüz əlli səkkizdir. Dövrü cahiliyyətdəki müşrik hökmdarlar belə bu qədər nisapərəst, təəddüdi-zövcətə bu dərəcə mail və raqib deyildilər.

Qurani-əzimiş-şəndə sureyi-Nisada buyurulur ki, “Fəin xiftum əllə tədilu fəvahiyyət”, yəni “Ədalətsizlikdən qorxursunuzsa, bir zövcə alın...”

Ş e y x F ə z l ü l l a h . Ya əbaüssəlatin! Üst tərəfdə də “Fəngihu ma təbə ləkum minən-nisəi məsnə. Va suləsa va rubaa” var!¹

Unutmayınız!

K ə y u m ə r s . Pək əla! Unutmayalım. Bu da ədalətsizlikdən qorxmayanlar üçün olmalı. Lakin dörd, üç, hətta iki zövcə miyanında belə ədl-riayət qayətlə müşkül bir əmır olub, şu dövrü-cədidimədəniyyətdə kimsəyə müyəssər deyil ikən Fətəli şah Qacar yüz əlli səkkiz xatunu nə bəhanə ilə hərəm sırasına cəm etmişdi?! Böylə də müsəlmanlıq, böylə də müsəlman hökmdarlığı olurmu? Buna heç ağlım ırmıyor. Bu işdən aşkar bir zülm qoxusu gəliyor.

Ş e y x F ə z l ü l l a h . 158 qadını lütfən padşah qadınlığı şərəfinə nail etmək zülmidir?

K ö l g ə . Səhih! Onları saraylarda millətin parası ilə şahənə geydirib bəsləmək zülmidir?

K ə y u m ə r s (K ö l g ə y ə x i t a b ə n). Sizin ədibi-şəhiriniz qraf Tolstoy cənabları “Etirafat” nam əsərində “həzar zən”, yəni “min zövcə” sahibi bulunan Süleymanın əfkar və məsakinindən bəhs edərək deyir ki, (səh. 38) “insanlar unudurlar ki, bir kişinin 1000 qadını təhti-təsərrüfünə alması, öte yanda min kişinin bir zövcədən dəxi məhrum qalması deməkdir”.

Bu qövlə görə Fətəli şah 158 qarını təhti-izdivacına almaqla İranda əhlindən 157 qədər kişiye qədr edib, bunları səadətə-ailədən məhrum eləmişdir!.. Bizzat İrana dəxi qədr edilmişdir. Bu qadınlar ayrı-ayrı birer qocaya ırmış olsaydılar, dünyaya hesabı-vüsta üzrə hər biri beş-altı, ümumi isə minə qədər övlad gətirmiş bulunacaq və bunların da təkəssürü sayəsində İranda bir xeyli nüfuz qazanmış olacaqdı. Halbuki şu 158 qadıdan Fətəli şahın altmış zükür və qırx səkkizi ünas olaraq ancaq 108 övladı olmuşdu ki, bu hesaba görə hər qarı başına yarımından bir az ziyadə çocuq düşüyor. Bədihi bir əmrdır ki, şu yüz əlli səkkiz xatunun özləri haqqında dəxi böyük bir zülm rəva görülmüşdür. Zira, hər xatunun hisseyi-məhəbbətində tam bir qəlb, yaxud heç olmazsa qəlb dörd bətnindən biri isabət edəcək yerdə, hər bir banu qəlbini 158-də biri ilə iktifayə məcbur olmuşdur.

Ş e y x F ə z l ü l l a h (ö z ü n ə). Bu sözlər həp səfsətəyə bənziyor. (Uca səslə.) Nə məlum! Bəlkə Fətəli şahın sineyi-məhəbbətində 158 qəlb var idi.

K ə y u m ə r s . Şeyx, görünür ki, heç təşrihdən xəbər yoxdur. Bir sədrə heç 158 qəlb sığarmı? Mənim fikrimcə, heç onda ehtimal bir qəlb də yox idi. Çünki məhəbbət denilən şeydən məhrum idi.

Ş e y x . Nəsil məhrum idi? Onun eşq və sevdəyə dair yazdığı bunca qəzəllərə nə deyəlim?

K ə y u m ə r s . Onun təşair edərək “eşq və sevdə”dan, “dil və dildar”dan, “Qeys və Leyla”dan, “cəməli-yar”dan, “qönçə ləb”dən, “gülürxşar”dan, “dərdi-bülbül”dən, “cəfayi-xar”dən, “şam”dan, “pərvanə”dən dəm vurması həp ibarətdir quru göftərdən! Onun kaseyi-sərində bir məğzi-münəvvərül-ətkar bulunmadığı kibi, qəfəsi-sədrində dəxi bir qəlb-məhəbbətdar yox idi. Onda ciddən elə bir qəlb bulunmuş olsaydı, yüz əlli səkkiz afətdən hər birinin başını yüz əlli yeddi bəlayə uğratmazdı. Şu biçarələr onun məhbubeyi-fuadı degil, baziçeyi-şəhvati idilər. Səbaların vəzn və qafiyə yürüb “Şahənşahnamə”lərlə məddahlıq etdikləri bu şah bəhnamələrlə xoşlanıyordu...

¹ Tərcüməsi: Qadınların sizə halal olan və xoşunuza gələnlərdən iki, üç və dördə qədər evlənə bilərsiniz.

İranda istibdadın ən ziyadə sitəmdidəsi nisvandır (*əlini Fətəli şahın hərəmlərinə doğru uzadıb, onlara xitabən*). Ey xanımlar, ey banuyi-möhtərəmlər! Bu xüsusda sizin öz fikriniz nədir?

17

Bir işarəyə müntəzir imişlər kibi 158 qadının cümləsi birdən ayağa qalxıb rubənd ilə çarşafı üzərlərindən atırlar.

Eyni zamanda gəmiyi tunadan minlərcə qəndillərdən rəngarəng işıqlar bunların üzərinə əksəndaz olmaqla ətləs və dibadan, zər və zərbağ və cəvahirədən ibarət əlbisə və təzyinatları, təzyinatları ilə bərabər hüsn və onları şöşəpaş olur. Şu məhruyani-İran, gürcü, türk, kürd, fars gözəllərinin nümunələri idi.

Tərəqqisinin iqtizası olaraq bəziləri haqqında demək olurdu ki, məbəd yıxılmış məhrab yerindədir. Cümləsi həməvaz olub bir ağızdan dedilər ki, küreyi-ərzədən geri qalan yer məmaliki-islamiyyədir. Məmaliki-islamiyyənin ən bədbəxt ölkəsi İrandır. İranın ən bədbəxt məxluqu tayifeyi-nisvandır. Nisvanın da ən bədbəxtləri bizlər idik. İslamda rəhbaniyyət yox ikən əksərimiz Fətəli şahın “hərəmxana” namı verdiyi monastırda cəbrən rahibəliyə, sövmənişin olmağa məhkum idik. Fətəli şahın bığını, saqqalını sənədə bir kərrə ya görür, ya görməz idik. Hüquqi-nisvaniyyəimizin himayəsini məmləkətinin harisi-qanuni-ədalət olacaq hakimindən bəklərkən bizlərə biləks hakimin özü zülm edib sarayında əsir etmişdi. Ömrümüz bir-birimizə büğz və ədavət içində keçiyordu. Həyatımızı dəmbədəm kin və həsəd, qısqançlıq hissləri zəhorliyirdi.

Əhaliyi-İranın nisfi demək olan millət analarını bu hallara düçar cədən Qacar hökmdarlarından mənafeyi-vətən naminə nə uma bilir?.. Eşitdiyimizə görə Bakı islam xanımları hüquqi nisvaniyyəyi-islamiyyənin müdafiəsini tələb yollu Türkiyə məclisi məbusanına bir teleqraf kəşidə etmişlər. Məruz olunmuş olduğumuz zülm və həqarətə qarşı kəməli-şiddətlə protestə edərək o tələbnaməni qəlb və ruhumuzun bütün qüvayi-mənəviyyəsi ilə imzalamağa hazırsız.

Şeyx Fəzlüllah. Əcaib! Sizde şimdiki qəlb və ruh var?

Xanımlar. Diri ikən məhrum edildiyimiz ruh və qəlbə öldükdən sonra bizə iadə etdilər.

Şeyx Fəzlüllah. Pək əla! “Hüquqi-nisvaniyyə” dediyiniz maddənin əsasi nədən ibarətdir? Yoxsa sizdəmi hürriyyət və müsəvətə talibsınız?

Xanımlar. Bu xüsusda biz şimdiki heç bir şey söyləməyiz. İbtida (*tələbül elmi-fərizatün əla külli müsəlmin və müsəlmatün*)¹.

Hədisi-şərifinə ittibaən İranın hər tərəfində üsuli-cədid üzrə ünas məktəbləri açınız, sonra oradan yetişən münəvvərül-əfkari-üləma xanımlar sizə hüquqlarını bildirməyə özlərini və özləri ilə bərabər bütün İranı məsud etməyə qadir olurlar. Qurani-əzizləşən nisvandan Nur surəsində bəhs etmədə ikən bizi nə haqla nuri-nurdan, ürfandan məhrum etmək istiyorlar. Bol-bol növ üsul ünas məktəbləri açınız. Ünas məktəbləri.

Şeyx Fəzlüllah. Yəğmə yox!

Burada açılmış bir kaç növ üsulla zükr məktəblərindən çıxma azgün cavanlar “Məşrutə, məşrutə” deyərək hürriyyət və müsəvət tələb etməyə başladılar. Nökərdən dəxi aşağı bildiyimiz rəiyyəti, “Millət” namilə şahdan əfzəl və müqəddəm tutmaq istədilər. Xeyr, hüquqi-nisvaniyyəni şimdiki anlatınız, bakalım!

Xanımlar. O hüquq şimdiki də ələmi-islamın mərkəzində Türkiyənin paytaxtında (fatilələyəh) xanımlar tərəfindən dərmian edilməkdə!

Şeyx Fəzlüllah. O xanımları tanımayıram. Həm onlar İstanbuldur deyirsiniz. Mən Tehran xanımlarının əfkarını bilmək istəyəm. Bəlkə siz məktəb görə ülm və məarifdən hissəmənd olduğdan sonra hürriyyət və müsəvət cünununa məsəb olub hər şeyi də erkəklərlə müsəvi, onlar qədər hür və sərbəst bulunmaq istəyəcəksiz. Bəlkə siz Londra hökumətinə təzyiq edən ingilis misslərinə, ingilis ledilərinə rəyi intixab sahibəsi olmaq istəyən “sufrajist” xanımlara uyacaqsınız!..

Kölgə. Bəlkə siz tələblərinizdə əxirən “Ümumrusiya nisvan məclisi” namilə Peterburqda ictimə edən bizim “Matışkalar”dan da bir qədəm iləri keçəcəksiniz!?

Xanımlar. Biz şəriət və təbiətin nisvan üçün təyin etdiyi həddə qədər hüquqi-müsəvət və hürriyyət davasında bulunuyor və bulunacağız. O hədd dairəsində tələbi-ədalət ediyor və edəcəyiz.

Şeyx Fəzlüllah. Bəlkə təəddüdi-zövcət maddəsinin əleyhinə də qiyam etdiniz?

Xanımlar. Huşlarını, şüurlarını şəbistanlarda bilkülliyyə zayə etdikdən sonra idareyi məmləkət üçün “şapşal”lardan, lyaxovlardan

¹ İstər müsəlman kişilərinin və istərsə də müsəlman qadınlarnın elm tələb etməsi vacibdir.

mücellələrdən və o kibi sərsərilərdən əqli istiarəsinə möhtac qalan zəməmdarani-ümurun qadını birdən baziçeyi-heyvanat etməsinə mane olacağız! Çünki, bizcə ümumi İrani və bəlkə bütün aləmi-islamı sahili-sələmətə çıxarmanın əslən və qıssa təriqi budur!..

Şeyx Fəzlüllah. Anlaşıldı. İştə bu fikrinizlə siz də məktəb üzünü görməzsiniz!

Xanımlar. Biz də biliriz ki, sizin kibi vicdansız sarıqlılar İranda at oynatdıqca qızlarımıza məktəb qapıları bağlı qalacaqdır. Fəqət əmin olunuz ki, hər tərəfdən hücum edən seyli-xuruşani-mədəniyyətə qarşı tab gətirəməyib girdabi-inqilabatda qərq və nabud olacaqların ən birinciləri sizlərsiniz.

Çökülünüz ortadan! Mədəniyyət gəlir. Təbriz mücahidlərinin, Səttarxanların qalibiyyəti ilə gəlir.

Bu əsnada bir fişəng atılıyor. Fişəng atəşi səmaya doğru süud edib balada rəngarəng şərərələr şəklinə saçılıb tökülür. Muzika Şopenin rəqs havalarını çalıyor. 158 mələkə gəminin bir tərəfinə və altmış şahzadə də digər tərəfinə çəkilib sərbəst qalan meydanda qırx səkkiz düxtəri-nazənin əl-ələ verib rəqsə başlayırlar.

Osmanlı üdəbayi-hürriyyətindən doktor Rza Tofiq bəy türk rəqslərinə dair filosofanə bir məqalə yazmış, sair əqvamın rəqsləri ilə bilqiyas bunlardan türk qövmünün məzac və təbiətini, milliyyəti-tarixiyyəsini, hissiyyati-mənəviyyatını, mənəyi-milliyyətini kəşf və iraəyə çalışmışdı... Bizim Kölgə ilə Şeyx Fəzlüllah isə söhbətin birdən-birə mübəddol olduğu şu 48 düxtər rəqsindən bir mənə çıxarmadıqlarından çöhrələrində əlaməyi-istefham və təəccüb nümayan oldu.

Kəyumərs: Şəmsəddin Samibəyin "Gəveyi-ahəngər"ində Gavələr, Gavəzadələr novruzun tülui-şəmsini rəqs ilə istiqbal ediyörlər. Bunlar da İrani-qədim adətincə mədəniyyətin ilk işıqlarını dans ilə qarşılayörlər. Bəzi avropalıların (əzcümlə Bakıda Sokolov cənabları) zəmincə rəqs özü nişaneyi-mədəniyyət, bəlkə də vasitəyi-mədəniyyət imiş.

Səttarxanla hürriyyətin nail olduğu hər bir zəfər bu xanımlara fişəng ilə əxbar ediliyor. Bunlar da muzika və rəqs ilə icrayi-şadmanı eyləyörlər. Rəqsin gəmidə vaqə olmasına təəccüb etməyiniz. Mədəni ingilislərlə amerikalılar bəhri-mühiti-atlasini gəmilərində rəqs edədə keçiyörlər. Seyr ediniz!

Göyertənin ləğzan taxtaları üzərində qırx səkkiz qızın həpisi pəri-lər kibi məxfi-məxfi və sükunətli addımlarla şitaban... bir tudeyi-əzhari-müxəyyəl kibi lərzan-lərzan və pərişan...

Gah ahəstə bir ədayi-dilbəranə ilə, gah çalak bir xurami-nəzər-pərvəranə ilə süzülüb dönmələri Şeyx Fəzlüllahın "ənzari-həvəs-dari quramini xətf" eləyib, onu öylə məczub etdi ki, Səttar xanın zəfər və qalibiyyəti nə demək olduğunu belə dərkə məcalı qalmadı.

Şeyx Fəzlüllah. Bu "Rəqsi-Kabili"yə bənzəyör.

Kölgə. Bu bir balet olmalıdır...

Kəyumərs. Xeyr, buna "Fəcri-mədəniyyət" rəqsi deyirlər. Bir fəcri-baharının al-qırmızı əlvani-ziyaiyyəsinə bürünüb ortada bir məşəli-rəqsan kibi cövlan edən şu düxtəri-şuxi görüyörmüsünüz? O, İran hürriyyətini təsvir ediyör. Baxınız, Tofiq Fikrət bəyin dediyi kibi:

Bəzən sona çəkmiş bitəcəkmış kibi naçar,
Məyali-təfəkkür mütərəddid süzülürkən.
Bir zərbeyi-şəhbal ilə bir həmlədə birdən,
Təcdidi-həyat eyləyərək eşqi füsunkar – şəklinə pədidar.

Bin şeirlə təhziz ediyör qəlbi-xəyali
Hər civeyi-nazəndəsi hər cünbişi-bali
Başdan-ayağa lərzişi məstində hüveyda
Bir çöhreyi-pür vodi-ömöl çöhreyi-dilbör.

Şeyx Fəzlüllah: Şahım, təvaf edər kibi hürriyyətin ətrafını sarıb xuraman ola ötəki qızların rəqsi nə mənəyi ifadə ediyör?

Kəyumərs. Kələbəklərin, pərvanelərin pərvazını, çarpınıb uçmasını təqlid edər kibi rəqs edən bərigilərin hərəkəti ülum və məarifə ima ediyör. Hər cülvədə mütərra bir şükufəyə bənzər kibi, "məxmür və məzhəri-mütələvvin, mütənəvvir" olaraq süzülən ötə-kilər isə mədəniyyətin çiçəklərini, yəni sənaye və sənaye-nəfisəni təsvir ediyörlər.

Kölgə. Bu dilbərlər bu qədər hünəri nəradə kəsb etmişlər? Yoxsa rəqqəseyi-şəhirə Aysedora Dünkanın Berлиндəki təsis etdiyö "Dans klassik", yəni "Rəqsi-bədaye" məktəbində təlimmi görmüş-lər? Məlum ya! Nəsrəddin şahın Avropa mədəniyyətində ən ziyadə bəyəndiyö şey balet rəqsləri idi.

Kəyumərs. Bu qızlar Berlin-filan görməmişlər. Böylə bədaye-pərvəranə rəqsləri Təbriz mücahidlərinin müvəffəqiyyəti sayəsində öyrənmişlərdi. Bunların bəisi-şövqi o müvəffəqiyyətdir.

Kölgə. Öz düşmən xanədanlarının müvəffəqiyyətlərindən şadan və xürrəm olmaları pək qərib!

Fətəli şah gəmini bir xeyli sürükləyib çəkmiş olduğundan gəminin qiç tərəfi Kölgənin həzasına yetişiyor.

Burada səf-səf duran Fətəli şahın altmış oğlu vəzi-məhzunanə-lərilə onun nəzər-diqqətini cəlb ediyor.

Lakin bu altmış “Kovaliyə” Avropa adəti vəchilə nədən rəqsə iştirak etmiyorlar, belə məhzun duruyorlar?

Kəyümərs. Bugünkü Qacarların halı bunlara bir dərdi-dərun olmuşdur. Taleyin artıq özlərinə müxalif olduğunu seziyorlar, anlıyorlar ki, iqtidar və nüfuzları əldən gediyor. Bir fərdin siyasəti-heyvaniyyəsi üzündən gediyor. Görüyorlar ki, millət gözünü açır və məşrutyyə qüvvətləndikcə bu qədər kəsət və qələbəliklə badi-hava yeyib-içmənin, əksəriyyətlə bir işə yaramadıqları halda millətin boy-nuna lüzumsuz bir barigiran olmanın məvəddəsi keçiyor. Düşünüyorlar ki, bir elm, bir sənət kəsb etmədikcə zəhmətə, məşəqqətə qatlanmadıqca nasın nəzərində heç bir əhəmiyyət etibarları qalmayacaqdır.

Ümumini rüsvay edən “Dəccal”dan “Dəccal”ın zəhrələndirən sözlərindən dəxi xəbərləri vardır.

Pədərləri şüurunun şebüstanlarda, zayə etməklə bu altmış şahzadənin heç birinə irsən ağıl və zəkadan bir şey intiqal etməmişdir.

18

Altmışının da fərasətdən məhrum bulduğuna ən birinci dəlil budur ki, Fətəli şahın vəfatından sonra heç biri varisi-taxtı olmayıb, taxt bunlardan naibüssəltənə Abbas Mirzənin fərzəndi-kəməşüuru Məhəmməd Mirzəyə nəsib oldu.

Aralarında ən qabiliyyətlisi yenə Abbas Mirzənin özü idi. Ancaq o da zəifül-bünyə olduğundan hökumət üçün ocağı ona möhlət vermədi.

Gəminin ən gerisində duman tutan şu zatı görüyorsunuz? İştə Abbas Mirzə odur.

Kölgə. Onun yanında bir kitab qiraəti ilə məşğul olan şahzadəni də tanıyacağım kibi.

Kəyümərs. O, Rusiyanın İran elçisi bulunmuş ədibi-şəhir Qriboyedovun 1829-da, Tehrandə qurbani-cəhalət olması münasibətilə bərayi üzrxahi Peterburqa qədər getmiş Xosrov Mirzədir ki, bu hərəkəti ilə Fətəli şahı ruslarla bir üçüncü hərə beləsindən xilas etmişdir.

Kölgə. Səfinə getdikcə uzaqlaşıyor. Azacıq daha təvəqqüf etsə, onunla qonuşardım.

Kəyümərs. Hey! Fətəli şah! Əcələ etmə, gəmini bir az durdur!.. O, rusiyalı Xosrov Mirzə ilə qonuşmaq istiyor.

(Gəminin hərəkəti ağırlaşıyor.)

Kölgə. Cənab Xosrov Mirzə, oxuduğunuz kitab nəyə dairdir? Xosrov Mirzə (gəminin kənarına gəlib Kupştəbədən abanaraq). Qriboyedovun “Ağıldan bələ”sı.

Kölgə. Əcaib! O əsər Sədinin, Ömər Xəyyamın dilinə tərcümə olunmuşmu ki?

Xosrov Mirzə. Xeyr, Murad bəyin türkcəyə tərcüməsidir?

Kölgə. Hankı Murad bəy, sahibi-“Mizan”mı? Bizim Rusiyada qazandığımız şöhrətə qibtə edərək əxirən İstanbulda “İttihad və tərəqqi”yə qarşı irtica məsləkinin rəvacına çalışmışmı?

Xosrov Mirzə. Aman, nə deyirsən, heç Çatskiləri türkcə söylədən bir ustad irticapərəst olurmu? Anlaşılan, zavallı Murad bəy heç bir mizana sığmayan ağıllığın çoxluğundan eylə bələlara düçar olmuş ki, axirələmr sizə məsləkdaşmış kibi görünüyor!

Kölgə. “Ağıldan bələ”ni mütaliyəyə şimdiki sizi sövq edən nədir?

Xosrov Mirzə. Bu əsəri-binəzirdəki əşxasın rusca adları, qiyafətləri dəyişdirilib də yerinə iranlı adları, qiyafətləri qonulaydı, zənnimcə onun qiyməti-ədəbiyyəsinə, təsvirəti-həqiqəyi-həyatyyəsinə zərrə qədər xələl gəlməz idi. İrani tanımadıqca, elm ilə cəhalət, ağıl ilə həmaqəti, xidmət ilə xəyanət, həmiyyət ilə dənəti, millətpərvərlik ilə rüşvətxorluq təmyizə müqtədir olmayan pədərim Fətəli şahın dövrünü, dövrü adamlarını görmədikcə böylə bir əsər vücudə gətirmək qabilmi idi?

Şeyx Fəzlüllah. Qriboyedov dediyiniz o rus İrani nə vəchlə tanıya bilmişdi?

Xosrov Mirzə. Tehrana elçi təyin olunmazdan on sənə əqdəm Təbrizdə səfərat katibi idi. Bu xidməti əsnasında İrani, iranlıları tədqiq, İranın tarix və ədəbiyyatını mütaliə və tətəbbö ediyordı. Lisani-farsə gözəlcə vəqif oldu.

Abbas Mirzə (məyusənə duman qullanan bəhsə müdaxilə edərək). Hətta farsə olaraq bir kaç qitə şeir belə söyləmişdi.

Kəyümərs. Ehtimal o şeirlər Fətəli şahından daha mənidar, daha qiymətdardır.

Abbas Mirzə. Təbrizdə ikən Qriboyedov ilə dost idik. Mənə oxuduqları farsə şeirlər fəna deyildi.

Kölgə (*cibindən kağız və qələm çıxararaq*). Onlardan xatirinizdə bir şey qalmışsa, söyləyiniz yazayım! Rusiyada ziyadə parə edər... Qriboyedovun fars şairliyi?.. Nə qədər şayani-diqqət!

Abbas Mirzə. Məəttəəssüf xatirimdə qalmamışdır. Fəqət zənn edirəm ki, tərək etdiyim övraq arasında aranılırsa, bulunar.

Xosrov Mirzə. Ah, kaş ki, şu “Ağıldan bəla”nı da farsı yazmış olaydı. Bütün qürreyi-ərzə İrandan qədər ağıl bəlalara uğradan bir yer daha mütəəvvirmi? Bu əsərin öz mühərriri-xirədməndini axırda düçari-bəla edən ölkə İrandan olmadımı? O, biçərə İranda, İranın mərkəzi olan Tehrandə qətl edilmədimi?

Kəyümərs. Demək ki, Bakıda “Dürrət-üt-tac” ünvanı ilə bir kitab nəşr edən Hacı Mirzə Tac Xorasani böylə bəlalardan üzündən İranda bir kamilül-əğlə rast gəlməmişdir. Zavallı: “Kamilül-əğli çüəndər xitteyi-İrandan nədid. Zin səbəb del öz təmami-xəlgə İrandan borid”¹.

Xosrov Mirzə. Ancaq bilmiorəm ki, müsəmma binnəğiz bulunduğu hər iki ismə müntəsib o xalqı böyük ziyarlara, bəlalara uğradan bir baş haqqında:

“Pəs bər fəraze təxt şəhi tacidar baş,
Kəs nist coz to layeğə bər əfsərə-Kiyan”² –

dedikdən sonra cənab tacül-vaizin aynaya baxmağa həvəs ediyormu, etmiyormu? Ediyorsa, bir az da “Ağıldan bəla” aynasına baxsa, fəna olmaz. Qərib bir təsadüf deyilmədir ki, “Ağıldan bəla” mühərriri İranda qətl olunduğu kibi, əsərin özü də ilk əvvəl İranda asari-iraniyyədən şah sarayının aynabənd zalında mövqeyi-tamaşaya vəz edilmişdir. Lakin ən şayan diqqət şurasıdır ki, səksəndoxsan sənə əqdəm atam zamanında yazılıb əski çürük əqidələrə salım, yeni fikirlərin çarpışmasını, işıqdakı qaranlıqlarla, qaranlıqdakı işıqların mübarizəsini təsvir edən şu məzhəkə təmamilə bugünkü İrandan əhval və əşxasının ayinəsində bənziyor. Çatskiyə İrandan libası geydiriniz, ağıl və ürfan üzündən mətrudi-vətən bir Tağızadə çıxar.

Bahadiri-cəngi, Müşirüssəltənəyi rus qiyafətinə soxunuz mükəmməl bir Skalazub, bir Fəmusov olurlar. Hələ Reptilov kibi

¹ İrandan ölkəsi ağıllı, kamallı bir adam görmədi. Buna görə də ürək İrandan bütün xalqlardan əlaqəsini kəsdi.

² Tərcüməsi: “Sonra təxt üstündə bir gecə hökmdar ol, Kəyan tacına səndən başqa ləyaqətli yoxdur”.

əllərindən bir iş gəlməyən patırtıcı lafzənlərin bol-bol atıb-tutanların həddü-hesabını var?

Kölgə. Bahadiri-cəngləri rus qiyafətinə soxmaq bizcə pək məqbul olursa da, ona ehtiyac varmı ya? Biz İrandan Lyaxov namilə zətən Skalazublardan göndərmişsiz!

Şeyx Fəzlüllah. O kitab Müşirüssəltənəmizi, Bahadiri-cəngimizi nə yolda tərifi ediyor?

Xosrov Mirzə (“Ağıldan bəla”nın rast gələn yerlərindən oxuyaraq.)

Çatski. Şəxsə deyil, işə xidmət edənlər bulunursa...

Fəmusov. Öylə adamların top mənzilindən ziyadə paytaxta təqərrübünü şədiddən mən edərəm (*bir kaş səhifə çevirərək üçüncü pərdədən*).

Skalazub deyir ki, cümlənizi təbşir edərəm. Mədrəsələrə, məktəblərə, edadiyyələrə dair bir layihə haqqında gözəl xəbərlər şayə olmuşdur. Oralarda tədris və təlim ancaq bizim üsulumuzca yek-du, yek-du öyrətməkdən ibarət olacaq. Kitablardan isə sadəcə göstəriş üçün bulundurulacaq.

Fəmusov. Əzizim, bu kifayət etməz! Fənalığın önünü almaq üçün bütün kütüb və övraqı toplayıb yarmalı, əhraqi-binnar etməlidir!

Zaqoretski. Məni sensor təyin etsəydilər, ən ziyadə əmsal kitablarının məhvinə çalışardım. Mənim üçün ən böyük dərd məsələlərdir. Bunlar daima şirlərə, üqablara istehza ediyor. Kim nə deyirsə desin, üqab, şir heyvan da olsalar yenə padşahdırlar. (*Bir kaş səhifə daha çevirib dördüncü pərdədən oxuyur.*)

Skalazub Reptilova deyir ki, aman, məni alimligə iğfal etməməsiniz, bir özgəsinə çağırınız. Əgər Volterlərə ehtiyacınız var isə, prins cənablarına da, sizə də bir çavuş, bir dehbəş göndərim. O sizi səf-səf düzər, sonra səsizin çıxdımı, cümlənizi tərifi ediyəndə isqat etməyi biliyor (*burada Xosrov Mirzə kitabı qapayor*)¹.

Xosrov Mirzə. Nasıl bu söhbətlər Rusiyadamı, yoxsa İrandan damı vəqe oluyor?

Şəxsə, şoxsiyyətə mədahinə eləməyən iş ərənlərini, vətən mücahidlərini, Tağızadələri, Seyid Məhəmmədrzaları, Hacı Mirzə Yəhyaları paytaxtdan topla, tufəng ilə təbid etmədilərmi?

Bir möcüzə ilə topdan, tufəngdən xilas olan Təbatəbailəri, Müştəşarüddövlələri nəfiyələ zəncirlərə vurub zindanlara atmadılarmi?

¹ Yanımda Murad bəyin tərcüməsi bulunmadığından ruscadan tərcümə edildi.

Yek-du, yek-du! – deyə-deyə məscidlərin, mədrəsələrin, məktəblərin, hətta məktəb şagirdlərinin üzərinə güllə yağdırmadılar mı? Kütüb və övraqı məhv, ehraq şöylə dursun, müəllifləri, mühərrirləri Ruhülqüdləri, Cahangir xanları dəxi xuni-şəhadətlərində iğraq etmədilər mi? Dərəndə heyvanların, qudurmuş qurdların, aslanların dəfi məzərrətinə çalışan adamları, Məlikülmütəkəlliminləri, Seyid Cəmaləddinləri, Hacı Mirzə İbrahimləri pənceyi-istibdadda müqəddəs qanlarına qoltan etmədilər mi? Qazi Qəzviniləri istibdad ilanları zəhərləmədilər mi? Volterdən, Monteskyödən, “hüquqi-bəşər”dən, “qəvani”ndən, ruhülqəvanindən bəhs edən dilləri Skalazublərin kazakları qurşuna düzüb susdurmadılar mı?

Şeyx Fəzlüllah. Fənamı etdilər? Bizə Fətəli şahın taci-mütləqiyyəti hər növ təhlükədən məsun qılmaq lazım idi. Lillahülhəmd! Müvəffəq də oluruz.

Xosrov Mirzə. İrani parçalamaqları?

Şeyx Fəzlüllah. Tacın mütləqiyyəti mülkün təməmiyyətindən əhəmdir.

19

Kəyumərs. Cənabi Xosrov Mirzə! Bu şeyxə söz anlatmaq müşküldür. Sən Məhəmməd Əli şahın dövrü söhbətini burax! Onun sırası gəldikdə, məhkəməyi-tarixiyyəsi başladıqda, zikr etdiyin vüquati ənənəsilə seyr və tamaşa edəcəksiniz. Pədərin Fətəli şahın dövründən ayrılma!

Xosrov Mirzə. Bən zatən sədəddən ayrılmıyoram ki! Mən Qriboyedovu bir az tanımaq istədim.

Kölgə. Onun vəqeyi-qətlinə dair doğru məlumat verə bilərmisiniz?

Xosrov Mirzə. Əvət! Lakin görüyorsunuz, səksən sənəddən bəri İranda nə qədər əzim bir təbəddüd vüqua gəlmişdir. Qriboyedov kibi ruhaşına, insaniyyətpərəst bir şairin, ədibin qətl olunduğu məmləkətə bu gün Skalazublərimiz cəllad sifətilə dəxi gəlsələr, burunları belə qanamaz.

Şeyx Fəzlüllah. Buna cümləmiz kifayət edə biləriz.

Kölgə. Şeytanın qulağına qurquşun!..

Bizim “həqiqi ruslar” İranın bu yoldakı tərəqqisini zatən inkar etmiyorlar ki!..

Abbas Mirzə (*hiddətlənib uca səslə*). Nəsil inkar etsinlər ki, bu gün generalımız Paskeviç dirilib də İrana yenidən gəlsə, dərbəri-müstəbidləri ona dörd əl ilə sarılıb ən səmimi, ən əziz bir dost kibi qəbul edərlər və özlərinin səlaməti üçün ondan kəfəlet tələb edərlər.

Kölgə. Buna şübhə etmıyoruz. Ancaq avropalılar ortalığı qarışdırmasalar, ya hürriyyət və məşrutə tərəfdarları qarşıya çıxmasalar... Fəqət nəsliyə Fətəli şah dövründə hal və keyfiyyət böylə olmayıb? İran Qriboyedovu qətl etdi. Onun günahı nə idi? Mən həsbülməslək Qriboyedovu çox da sevənlərdən deyiləm! Mənim sevdiyim ancaq Paskeviçlərdir. Məməfih, bu işi anlamaq istərdim.

Abbas Mirzə. Qriboyedovun qatili İran degildi. Bir takım övbaş və əclaf idi. Daha doğrusu, bunları təşviq edən hökumət müstəbidləri idi.

Xosrov Mirzə. Mənim anladığıma görə bu da düz deyil. Qriboyedov faciəsində həm rus, həm İran hökuməti-istibdadiyyəsi zimədxəldir! (*Kölgəyə xitabən*) Siz demədinizmi Qriboyedovu çox da sevənlərdən degilsiniz?!

Rus mühafizəkarları “Dekabr vüquati”ndan nəşi onun mühərrir rəfiqlərindən Rileyevi edam etmədimi? Odoyevskiləri, Marlinskiləri Sibirə nəfy eyləmədimi? Bilaxirə Puşkinin, Lermontovun, Dostoyevskinin, Çernışevskinin və sairənin başına gələnləri zikrə hacət görmüyorum.

Eyni “Dekabr vüquati”ndan nəşi Qriboyedovun özü dəxi Peterburqda istintaq olunduğu məlum. Ancaq Qriboyedov Paskeviçlərə əqrəbəliq cəhətindənmi-nədənmi yaxayı ucuz qurtardı, Sibirə nəfy edilmədi, Cənuba göndərildi. İbtida Paskeviçin məiyyətinə bizimlə müharibədə bulundu, İrana vüqufu ilə rus ərkani-hərbini müstəfid etdi. Hətta Türkmənçay əhdnaməsində ən ziyadə qələm oynadan da odur. Sonra bizimlə müharibədə bulunub, böylə bir əhdnamə tərtib edən zat, hədəfi-xüsumətimiz olacağı aşkar ikən, bir də Tehrana səfir təyin edildi. Həm bu təyin kəndi arzusu xilafında idi! Zavallı bir hissi-qəbləlvüqu ilə İranda başına nələr gələcəyini sezmiş, hətta əhibbasına xəbər vermiş idi. Demək olur ki, Qriboyedov faciəsində günahın yarısı Rusiya bürokratiyasına rəcedir. İran müstəbidlərinə gəlincə – heyhat! Bunlar onu Türkmənçay əhdnaməsinin müvəccidi olduğu üçün qətl etdirmədi. Bunlarda cahilanə də olsa, o qədər həmiyyət, vətənpərvərlik yox idi. Bunlar əbqayi-əsarətə çalışıyorlar idi. Qriboyedov isə əsarət düşməni, hüquqaşına bir zat

idi. Türkmənçay əhdnaməsinin 13-cü maddəsinə istinadən hər bə əsirlərinin xilasını tələb edirdi. Halbuki qafqazlı olan əsirlərin ünası qadınlarla, zükuru da xədimliklə İran əkabirinin hərəmxanalarına alınmışdı.

Kəyumərs. Afərin! Ayrı yerlərdə heç olmazsa Afrika vəhşilərinə xədim edirlər, bunlar isə qafqazlıları. Qafqaz Afrikamı?

Xosrov Mirzə. Bu səbəbdən Qriboyedova ən ziyadə düşmən olanlardan biri də şahın damadı Allahyar xan idi ki, daima pədərini Rusiya ilə müharibəyə təşviş ediyordu. Günün birində şu hərəfin hərəmxanasından iki qafqazlı xanım və Fətəli şahın sarayından dəxi xədim ağası bulunan Mirzə Yəqub əsarətdən xilas edilmək və vətəni-əzizləri olan Qafqaza ezam olunmaq üçün səfərə iltica ilə Qriboyedovdan imdad tələb etdilər. O da hüquqi-beynəldüvəl qaydası ilə işə müdaxilə elədi. Nəticədə Qriboyedov şahla vidalaşib Təbrizə getmək üzrə ikən müstəbidlərin təşviqlə təhəvvürə gələn əsafil gürühi səfərə hücum edib özünü qılınc ilə müdafiyyə çalışan Qriboyedovu və onunla bərabər 37 kişini vəhşiyənə qətl etdikdən sonra səfərəxanəni də qarət elədi. Bu vəqə 1829 yanvarında vəqə oldu!

Kəyumərs. Dəmək ki, qoca İran əsarətpərəst olan müstəbidlərin 158 qariyyə qəbahət edəməməsi üzündən az qalmışdı ki, müharibə qanlarına qər q olsun.

Abbas Mirzə. Zənnimcə, Qriboyedovun özündə dəxi qəbahət yox deyildi?

Kölgə. Qəbahəti nə idi?

Abbas Mirzə. Bürokratiyaya xeyli müstəid olub həcv etdiyi rus bürokratiyasından kəndinə bir kibr və qürur sirayət etmişdi. Gözündə ruslardan, Rusiyadan, Rusiyanın əzəmətindən başqa bir şey olmayıb, iranlılara daima həqarət nəzərlə baxıyordu. Halbuki İranda ləyaqətli adamlar da yox deyil idi. Ömrünü əksəriyyəni kabinetində, mütaliə odasında keçirərək İrana, İran ədəbiyyatına oradan kəsbivüqf etmişdi. Halbuki dövründəki iranlıları yaxından tanımaq, yaxşı adamlarla dost olmaq istəmiyordu. İrandan yazdığı bir məktubda deyir ki: "Burada heç dostum yoxdur və dost qazanmaq niyyətində deyiləm" və i.a. O, milli bir rus ədibidir. Gərçi o yolda böyük bir ədibdir, ancaq "Bəni-adəm əzayi-yekdigərənd"¹ deyən bizim Sədi kibi

milliyyətinin mafövqünə qədər yüksələrək ümumbəşəriyyətə müsəvi bir nəzərlə baxacaq dərəcədə həkim deyil idi! Mən əminəm ki, onun yerinə Puşkin olsaydı, qətl olunmazdı. Kim bilir, bəlkə əqrəbasından olub məyyətinə bulunduğ u Paskeviçdən, polyakların, macarların hürriyyət və istiqlalını qan sellərində boğan Paskeviçdən də ona bəzi əfkar sirayət etmişdi.

Kölgə. Paskeviçi tanıyorsunuz? Onunla müharibə edib məğlub olan sizmi idiniz?

Abbas Mirzə. Əvət, müharibə edən mən idim, ancaq məğlub olan mən deyildim.

Kölgə. Nasıl siz deyildiniz? Paskeviç ordusu ilə Təbrizi aldıqdan sonra Tehran üzərinə yürümədimi? Gülistan müahidəsinə fəth edib İran bir daha qımıldanmamaq, heç bir hərəkətə qabil olmamaq şərti ilə Türkmənçay əhdnaməsinə sizə imzaladırdımı?

Abbas Mirzə. Sözümlə anlamadınız. Məğlub olan mən deyildim. Fətəli şah ilə beyinsiz vüzərəsi idi, əyanı idi. O vüzərə ki, mənim ilə pədərini arasına nifaq saldı. Sözlərini eşitdirməyəcək dərəcədə məni ondan dur etdilər. O vüzərə ki, İranın mənafeyi-tərixiiyyəni-milliiyyəsi nədən ibarət bulunduğunu əsla dərk edəməyib, təriqisiyasətdə İranın özünəməxsus, müstəqil bir xətti-hərəkət tutacaq yerdə gah böyük Napolyonun bəziyyəni-amalı oldu, gah Napolyonun ədvvü-əkbəri olan ingilis rüşvətlərinə aldı. Gah siyasət ələmindən bixəbər qalan fəsadçı üləmanın "hay-huy" təəssübkarinə qapıldı. Ah, mən nə qədər dadü fəryad etdim! Dedim: "Baba, bizə müharibə deyil, islahati-daxiliyyə lazımdır. Sözümlə dinləyən, anlayan olmadı. Fransa inqilabi-kəbirinin ortaya fırladığı Napolyonun hikməti müvəffəqiyyəti sezməşdim. Sezdigim üçün əsgərimizə firəng nizam ilə təlim və təbiyyəni lüzumunu göstərdim. Bu yolda ilk təşəbbüsətdə bulunan mən oldum. Lakin mühitimin təəssüb və cəhaləti üzündən o təşəbbüsətdən bir nəticə çıxmadı.

O vüzərə ki, hüsni-idarə hikməti-siyasət nə demək olduğunu anlamıyordu, anlamaq istəmiyordu, Qafqaz, Şirvan, Qarabağ, Herat, Xorasan xanlarını hökuməti-mərkəziyyədən xoşnud və razı etməni yolunu bilmıyordu, bilmək istəmiyordu, əsla hər bə hazır olmadığımız halda əcanibin intriqalarına, üləmanın təəssübünə alət olub bizi qonşumuz ruslarla, dindaşımız osmanlılarla müharibələrə məcbur etdi.

Mən əlimdən gələnə yaptım, tədabiri-hərbiyyədə zənnimcə qüsür etmədim. Dəfəətlə müvəffəqiyyəte belə nail oldum. Lakin meydani-cəngdə tək qalan bir adamın qeyrətindən nə çıxar?!

¹ Tərcüməsi: "İnsan övladı [eyni] bir bədənin üzvləridir".

Rusiya ilə müharibəmiz ibtida Gürcüstanı himayə haqqı üzündən başladı. İngilislər vasitəyi-müsalihə olub şu birinci müharibə Gülistan əhdnaməsi ilə xitam buldu. Bu əhdnamə ilə Şirvan, Şəki, Gəncə, Qarabağ, Muğan, Talış əlimizdən getdi.

Bundan sonra aqlımızı başımıza yığacağımıza, xəlifəyi-müslimin Sultan Mahmud Osmaninin təcəddüdat və tənzi-matı-mülkiyyəsindən ibrət alaraq ümuri-daxiləmizin islahı ilə məşğul olacağımıza biz o zati-ali qədr ilə müharibəyə girişdik. Bu üz-dən də Kürdüstan ilə İraqın qismi-özəmini qaib etdik.

Bu kəşməkeşdən hə-nuz xilas olmuşduq ki, üləma və müctəhidimiz qəlyani-təəssübə gəlib bizi ruslarla ikinci müharibəyə məcbur eylədi.

Bugünkü kibi Təbriz ilə Tehran arasında nifaq düşdü... Ah Təbriz, Təbriz!..

Kəyümərs. Bugünkü Təbriz İranın istiqlalı və iranlıların hürriyyət və istiqbalı yolunda mücahidə ediyor. Zamanımızdakı Təbrizə qiyas olunamaz... Nə isə sonra nə oldu?

Abbas Mirzə. Sonra bu oldu ki, Paskeviç ordusilə Təbrizə girib, oradan Tehrana doğru hərəkət etdi.

Biz də çar-naçar ingilis səfiri Ser Con Makdonaldın təvəssütü ilə 1243 sənəsində Türkmənçay qəryəsində onunla əqdi-müahidəyə məcbur olduq.

Rusiyanın və bütün düvəli-əcnəbiyyənin İran ilə münasibəti siyasiyyə və müamiləti-ticariyyəsi bu günə qədər Türkmənçay əhdnaməsinə müstəneddir.

Şu əhdnamə ilə Rusiyaya on gürur tımən təzminatı-hərbiyyə verdikdən başqa İrəvan ilə Naxçıvanı dəxi tərək etdik.

İştə o vaxtdan bəri dövlətin arasında sərhəd Araz çayı olmuşdur. Herat, Xarəzm, Türkmən yerləri və sairə dəxi mənən şu müahidə ilə İranın təhti-nüfuzundan çıxdı. Bundan başqa ayrıca ingilislərlə dəxi qafilanə əqd edilən müahidələrımız az müzür deyildir.

Önündəki Asiyayi-qərbi xəritəsini əlinə alaraq şu xəritəyə baxılarsa, ümumiyyətlə demək olur ki, Nadir şahın İrana zəm etdiyi qədr Fətəli şah yerlər qaib elədi ki, məcmuu bugünkü İrandan ziyadədir (Gözü xəritədəki dənizlərə müsədif oluyor). Ah! Abi-şur üzərindəki hüququmuz da... (sözü tamam etmədən yüksək bir nöqtəyə çıxıb iləri doğru baxıyor, "pədarim" səsləniyor. Bir şey söyləyor kibi...)

Fətəli şah (kəndisi görünməyərək səsi uzaqdan gəliyor). Yahu, söhbətiniz bitmədimi? Mənim durub gözləməyə təhəmmülüm yox.

Bir qüvveyi-sehriyyəyi-mübərta məni şu dəryayə doğru sövq ediyor. Artıq yürüyəlim. Yürüyəlim ki, bəlkə bir an ol "abişurə" yetişir, rahat edəriz.

Abbas Mirzə (domnanın başına keçib məhzun-məhzun dolayı çevirməyə başlayaraq sözünü itmam ediyor). Abi-şur üzərindəki hüququmuzdan da pədarim zamanından bəri əl çəkdik.

Abbas Mirzənin şu son sözləri ilə gəmi sislərə bürünüb gözlərdən nihan oluyor. Bunu mütəaqib cəhəti-müqabildən alaca bir qaranlıq içində insana bənzər bir xəyalın əsrarəngiz adamlarla təğərrüb etdiyi görünüyor.

Kəyümərs. Şu gələn Məhəmməd şahdır.

20

Şəhidi-azadi Səid Səlməsi namına ithaf olunur

Məhəmməd şahın xəyalı bir sükutü-əmiq içində iləriləyordur. Nə ahəndi-musiqi və nə əlhani-təğənni eşidiliyordur. Nagah bir qülqülə qopdu. Qülqülə gətdikcə şiddətləndi. Nəhayət, yerləri-göyləri titrədəcək dərəcədə gumurdəyən qırmızı, əvət, qırmızı bir səsə, bir siheyi-həmrəyə, bir fəryadı-xunini-sürxə mübəddəl oldu.

Şeyx Fəzlüllah gözlərini qapayıb, qulaqlarını barmaqları ilə tıxadığı halda Kəyümərsə xitabən:

– Şaha! Gözlərimlə qüran bir səs, qulaqlarımla xunin bir rəng dərk ediyorəm. Bu nədir, nasıl şeydir?

Kəyümərs. Bu Məhəmməd şaha aid deyil, bu əhvali-hazireyi-İrana aiddir.

Bu qülqülə "Şurayi-İran"dır ki, "Fəryadə", qırmızı bir fəryadə istihalə edib, İranın hər tərəfində şəhid olan əhrarın ruhi-pakları ilə fəzayi-ərşüllahə üruc eyləyir. Yeni İranın bir şairi-mücahidi, bir mücahidi-növcəvanı "Ləyali-iztirar"da demişdi ki:

Fədayi-məsləkim olmuş həyati-istiqlal,
Nisari-can edən olmazsa etməz istikmal.
Fəzayi-ərşüllahə üruc edən fəryad!

İştə böylə növcəvanlar əhdlərinə vəfa edib rütbəyi-şəhadəti əhrar etməklə, həyatlarını, canlarını, qanlarını hürriyyəti-vətən yolunda nisar etməklə İranın fəryadını istikmal ediyorlar. Yıldızın ətrafında

qopan şurayların fəryadı kibi bu fəryadı-əhmər dəxi ərşi-əlayə vasil olmasınmı?

Bu əsnada qəri-nayabi-fəzadan müşk rayihəli yaşıl bir şüa şeritvari uzanaraq, qırmızı fəryad ilə canlanan alaca qaranlığı qət etdi və Kəyumərs ilə Şeyx Fəzlüllahın arasında yerə təmas edərək, orada zümrüdin və nurani bir ləkə tərsim elədi. Şüanın içində müəlləqdə, sonubərül şəkil olan cismi-gülfaminə bir ox saplanmış rəqiq bir qəlb peyda oldu.

Məhəmməd şahın xəyalı şu qəlbın qarşısında böht və heyrət içində bir büt kibi donub qaldı.

Kəyumərs. Ey qəlb-i-zəxmdar! Sən nəsen? Nəyə əlamətsən? Qəlb bir sədayi-əhmərlə:

– Mən bir şəhidin fuadıyam ki, eşq və məhəbbətə əlamət oldum.

“Ma taire-Qüdsim nəvara nəşenasim,
Morğc-mələkutim həvara nəşenasim,
Pervaneye-əbqaye-do aləm bekəfe-mast,
Ma Xezre-boqayim, fənarə nəşenasim.
Dər dideye-ma xordo bozorgəst bərabər.
Əz peykərə-orşid sühara nəşenasim.
Dəlbəsteye-eşqimo xirədra nəpəzirim,
Pərvərdeyi-fiqrimo ğonara nəşenasim.
Öz-zəxm nətərsim, be-məhrəm nəşetabim,
Əz-dərd nənalim, dəvara nəşenasim.
Mara həmə bər ruy bovəd zəxmə-şəhadət,
Ma zərbətə-silliyə qəzara nəşenasim”¹.

Kəyumərs (*gah Məhəmməd şah, gah qəlbə baxıb bunların arasındakı nisbəti kəşfə çalışaraq*). Sən şu biməğz Məhəmməd şah

¹ Tərcüməsi: “Biz müqəddəs quşuq, səs bilmərik, İlahi səltənətin quşuyuq, hava bilmərik, Hər iki dünyanın əbədi pərvanəsi bizim əlimizdədir Biz əbədi Xızırq, yoxluğu tanımarıq. Bizim gözümüzdə böyük, kiçik bərabərdir, Günəş peykərindən Süha ulduzunu tanımarıq, Eşqə ürək bağlamışıq, ağılı qəbul etmərik Fəqirliyin yetirməsiyik var-dövlət tanımarıq. Yaralanmaqdan qorxmuruq, məlhəm üçün tələsmirik Dərd əlindən nalə etmərik: dərman tanımarıq. Şəhidlik yarası həmişə bizim üzümüzdədir Biz qəza silləsinin zərbəsini tanımarıq”.

tərəfindən qətl etdirilən ədibi fəzil Mirzə Əbülqasim Qaimməqam Fərahanimisen?

Qəlb. Xeyr!.. Məni o qədər tanımazsınız! Mən dəmin zikr etdiyiniz sözün qaili qeyri-məşhur kiçik bir adamam ki, rütbeyi şəhadətə hənuz yeni nail oldum.

Mən əxirən Xoy tərəflərində şu həriflərin (*Sənani-səhmin isti-qamət ilə Şeyx Fəzlüllah ilə Kölgəni göstərərək*) iltizam etdiyi istibdadın əleyhinə vəqə cahadda məhbubeyi-vətən yolunda fədayi-can edənlərdənəm. Mənə yoldaşlarım Səid Səlməsi deyirlər idi.

Kəyumərs. Pək əla! Sən görünür ki, safdorun və xəyalpərəst, təzə bir qəlbsən. Ancaq hər eşq və məhəbbətin bir hədəfi olur. Sənin hədəfin, hədəfi-məqsudun nə idi?

Qəlb. Mənim hədəfi-eşqim vətən idi. O məşuqə isə mənə tiri-cəfasına hədəf etdi.

Kəyumərs. Vətən nəyə deyirsən?

Qəlb. İrana!

Kəyumərs. Mənim anladığıma görə eşq və möhnətin hədəfi ancaq hüsn ola bilər.

“Eşq behosn əst behəm dilnişin,
Mum dəramixtə bə ərəğəbin”¹.

Əcəbə sənənin vətən dediyin bugünkü İranda məğlub olan hüsn varmı?.. Mən vaxtı ilə bir çox gözəllər sevmiş idim. Onun üçün bu xüsusda bir xeyli təcrübə və məlumatım vardır. Hüsnün nə olduğuna vəqifəm. Şərtlərini bir-bir tədax edə bilərəm. Hüsn dənİLən sirri-ilahinin altı-yeddi şərti var. Bunların birincisi səhhət və tən-dürüstüdür. Yəni bütün əzay-i-bədənin iləldən, əmrəzdan, əşqəmdən külliyən bəri və salim olmasıdır.

Əcəbə İranda sağ və salim bir üzv qalmışmı? İran başdan-başə ən şiddətli bir mərəzin hammələri, ixtiləçiləri içində çapalayıb dur-miyormu?

Hüsnün ikinci şərti qüvvətdir. İranda isə bu gün iki qüvvət, yəni hökumət ilə millət, hökumət əsgərləri ilə millət mücahidləri yekdi-gərlərinin zorbazorlarını müteqabilən məhv və nabud etməkdə oldu-ğundan məmləkətin canında qüvvət qalmıyor. Bir dərəcədə ki, İran xaricdən gələn hər bir qüvvətin təhti-hökmündə xar və zəbun qalır.

¹ Tərcüməsi: “Eşq hüsn ilə birlikdə ürəyə yatan olur, Bala mum qatılmış kimi”.

Hüsnün üçüncü şərti gənclik, cavanlıq, təzəlikdir, təzəlik rəngidir. İran olan üç-dörd min yaşına vasil olmuş bir pirəzən, bir əcuzədir. Mən nə qədər duxtər sevdimsə, cümləsi təndürüst, qəviül-əza və cavan idi. Zamanımdakı İran dəxi öylə idi. Mən ömrümdə əsla mərizlərə, acizlərə, natəvanlara, qoca qarılara aşıq olamadım və olamaz idim!

Hüsnün dördüncü şərti qəddü qamətin, əndamın movzunluğu, əzayi-bədənin, məlaməhi vəchiyyənin tənəsübüdür. Əcəba bu gün bədəni-İranı təşkil edən sünufi-əhali arasında bir tənəsüb, bir mizan varmıdır? Əzanın bəzisi həddən ziyadə kiçilib, bəzisi də həddən ziyadə böyüməmişmi? İfrat və təfrit vəqə olmamışmi? Bəy, xan, mülkədar, bürokratiya (məmurini-əqalim), molla, seyid, sinfi fərti nəmüvəd, zəxaməyə, tüccar, sənətkar, zare, əmələ və rənçbər sinfi də zəmurə uğramamışmi? Bədəni-İranın ən mühüm üzvü olan ikinci sinfi nə haldadır, türüq və məabirdən sərfi-nəzərlo vəsəiti-əşqanın məfqud olmasından qədim su cədvəllərinin qoruyub korlanmasından ziraətə əlverişli olan əksər yerlər çöllərə, biyabanlara, qeyri-münbit səhralara dönməmişmi? Ötədə-bəridə cüzi cürətlə yaşayanlar varsa, bunların hasilati-məsəisi öz əllərində qalıyormu? Bunlar özləri buğda etməyinin üzünü görüyorlarmı? Ağa və rəiyyət namilə qüruni-vüsetanın dərəbəyliyinin üsuli-kəməli-zülm və etisaf ilə hala davam etməyirmi? Bu üzdən zəxaməyə uğramış xan, mülkədar və məmurini-hökumət bütün ziraə əməklərinin məhsulətını iştihayi-tam ilə bəl etməyirlərmi?

Əkinçi böylə, əmələ, sənətkar, əsnaf da cyni gündə deyilmi?

21

İranın xütuti-vəchiyyəsinə gəlincə, düşünmədən, əndişədən nasiyəsində dərin-dərin iltivaat peyda olmuş, bilafasilə qan ağlamaqdan gözləri çuxurlaşmış, nurunu qaib etmiş, müjganı tökülmiş, ahu zar etməkdən ağzı böyümüş, qəm yeməkdən ovurdları çökmüş, qansızlıqdan yanaqlarının, dodaqlarının rəngi qaçmış.

Əzizim, şu çöhrənin nəsinə, nərəsinə könül bağlayıb da aşıq oldun...

Hələ hüsnün mənəvi iki-üç şərti daha vardır ki, bilmiorum onları o çöhrədə bula bildinmi?..¹

¹ Kəyumərsin hüsn haqqındakı bəyanatı qismən Fransa mühərrirlərindən (Tenin) "Fəlsəfeyi-bədayi" ünvanlı kitabından alınmışdır.

Onlar bulunmazsa, şu saydığım maddi şərtlərin vücudu hökmsüz qalır. Hüsnün şərayiti-mənəviyyəsi də, mələkat və kəmalati-əqliyyə, hissiyyəti-qəlbiyyəyi-aliyyə və əxlaqi-həsənədən ibarətdir. Bir düxtərə gözəl denilmək üçün ələimi-maddiyyədən başqa lazımdır ki, nasiyyəsinə pərtovi-əql və zəkavət nəzərlərində nuri-insaniyyət çöhrəsində abruyi-iffət və ismət təcəlli etsin?

Abdallara, cahillərə, zalımlara, insafsızlara, hissizlərə, duyğusuzlara təəşşüq edilməz. Məgər ki, edənlər özləri axmaq, nadan və vicdansız olurlar...

Mənim aşıq olub özümə məlikə namilə rəfiqeyi-həyat intixab etdiyim qız zəmanıma görə həm elm və zəka, həlm və həya sahibəsi, həssas qəlbi bir dilbər idi. Məhəbbət, şəfəqqət, mərhəmət, insaniyyət, ədalət kibi hissiyyəti-aliyyə simasında ləməpaş olurdu.

Mələkati-əqliyyə ülm və fənun ilə, fənun və məarifə şövq və rəğbət ilə nəşvü nüma bulur. Hissiyəti-qəlbiyyə və əxlaq isə tərbiyə ilə, ibrətamiz salim bir ədəbiyyat ilə, mətin, sabit, qənaətbəxş etiqaat ilə, ciddi bir mətbuat ilə rəsi-ümurda bulunan gərək nüməneyi-imsal ilə təzhib olunur.

İmdi, ey qəlbi-əziz, bu cəhətlərdən İran haqqında fikrin nədir? Bunların heç düşünüb nəzəri-etibarə aldınmi? Hanı İranın ülmü, maarifi, asari-elm və zəkası, kəşfiyyat və ixtiraatı?! Bunların tətbiqat və icraatı, tətbiq olunduqları məhəlləri? Nəradə onun tərəqiyyəti-əqliyyə və tənvirati-fikriyyəsinə xadim müəssisələri? Hanı akademiyalı, cəmiyyəti-elmiyyələri, universitetləri, darülfünunları, mədrəsələri, məktəbləri, darut-tərbiyyələri? Hanı əhli-elm və ürfanı, hükəma və üdəbası? Hanı həyati-həqiqiyyəyi-müsəvvər, hissiyyəti-qəlbiyyəyi-aliyyəyi-müvəqqəz ədəbiyyəti-saliməsi? Asari-xəyaliiyyəsinə, sənayeyi-nəfisəsində fənuna müvafiq, təbiətə mütəbiqət, əxlaqi məmədühəyə mütəbiqət, şüruhi-hüsnə riayət görünüyormu? Bütün aləmin fəvqəladə tərəqiyyat və kəmalata məzhər olduğu şu qos-qoca bir əsrlik dövrü-axirdə ədvari-sabiqədə yetişən üdəba və hükəmanın bir düha misilləri, nəzirləri gəldimi. Qonşularımız qədər kiçik gürcü, ya erməni milləti qədər olsun zəmanəyə müvafiq yeni bir ədəbiyyat və məarif vücuda gətirildimi? Əhali təhzibi-əxlaq etmək üçün şu Qacar şahlarını əhatə edən talqavuşlardan, gəzzab məddahlardan, rüşvətxor məmurlardan, riyakar amirlərdən, Hacı Mirzə Ağasılərdən, Əli Əsgər xanlardan, Bahaduri-cənglərdənmi ibrət alıyır?

Etiqaatda qüvvət və mətanət qaldımı? "Ənnas Əla dini müləkuhum" deyirlər. Şu qarşıda büt kimi duran şahı-mövhumperəst

Məhəmməd şahın sufibazlığından bəri avamın beyni-xurafati-süfiyə ilə dolmadımı? Ülum və məarif füqdanından əfkari-nas o yolda bir daireyi-məhdudə içində donub qalmadımı? Bu üzədən növbənöv napaydar məzhəblər, məsləklər, təriqətlər törəyib əsas qəvayimi-islamdan, həblülmətin ittihadından ayrıldılarımı?

Babi-ictihad məsdud olsun, güşadə olsun, hər yerindən qalxan övhampərəst xalqın avamlığından baistifadə ictihadın daireyi-hərəminə, şu qarşımızda duran Şeyx kimi arxa qapılardan soxularaq müctəhidlik bəhanəsilə araya ayrılıqlar salmadılarımı? Nadir şah dövründə ittihad və etilafi-müsliminə doğru böyük xütbələr atılmış ikən ənvai-səfsətələrlə xalq beynində nifaq və ixtilafa bais olmadılarımı? İslamın mənabeyi-əslıyyəsine rücu ediləcəyinə, oradakı həqiqi, əqaidi salımeysi, ülumi-müşbətəyə təvafüq edən bütün ehkamı əyan surətdə ortaya çıxaracağına – mövhumat və xurafatdan fərqi olmayan yeni-yeni batil, pozuq oqıdələrin rəvac və intişarına çalışıldımı?

Nəticə nə oldu? Cəhaləti-ümumiyyə içində bir məsləksizlik, səbatsızlıq, hər şeyə qarşı şübhə və tərəddüd, bir ədəmi-etimad hasil oldu. Fikir və etiqadlarda mətanət və səbat qalmadı.

Fəsadi-əxlaq baş göstərdi.

İranın qüvai-əxlaqiyyə və mənəviyyəsi məzhəb nizalarına sərf olundu.

Nasıl ki, bu gün də qüvai-ictimaiyyə və maddiyyəsi siyasət qovqalarına sərf olunur.

Ara yerdə isə əxlaqsızlığın ən böyük və bəlkə bütün əxlaqsızlıqlar aynası olan zülmün bilamənə hökmfərma olmasına geniş meydan açıldı. Çünki bəhanələr əskik deyildi. Böyüklər zülmü icradan, kiçiklər aləti-zülm olmaqdan utanmadılar.

Əhali isə məzalimə qarşı hissiz, duyğusuz oldu. Hər növ cəbr və sitəmə təhəmmül edib durdu. Gürühi-zülməni el birliyi ilə başdan atmaq üçün ittihad və ittifaqa qeyrət edilmədi.

“Bəni-adəm əzayi-yekdigərənd” denildigi halda bir cəmiyyət, bir şirkət düzəltmək üçün beş-on İran oğlu bir araya yığılamıyor. Yekdigərə əza olamıyor. Çünki bir-birlərinə etimadları qalmamışdır.

Halbuki mədəniyyəti-hazireyi-aləmin əksər bədaye şirkətlərlə, cəmiyyətlərlə, ittifaqlarla hasil olaraq tərəqqiyyəti-ictimaiyyə nəticəsidir.

İştə, ey qəlb, sənə hüsni denilən şeyin ələimə sittəsini saydım. İrani-hazirin nasiyyə və simasında bu ələimi kəşf edə bildinmi? Sənin vətən-vətən deyərək söylədiyən bu əndam, bu çöhrəmidir?

Bu isə, təəccüb edərəm. Çünki mərizlərə, zəiflərə kimsə aşiq olamaz. Bunlara ancaq acınır, rəhm edilir. Saifeyi-tərəhhümlə müavi-nətdə bulunulur, ya təsəlli veriliyor. Qocalara, ixtiyarlara eşq və əlaqə edilməz, təzim və hörmət edilir.

Tənasübi-əndamdan məhrum olanlara göstərilən müamələ məftuniyyət deyil, üns və ülfətdir. Əgər ədəmi-tənasüb həddi aşılıb qanuni-təbiətdən xaricə çıxmış isə gülünc, ya mövcibi-təəccüb olur. Ağıl və dərayət sahibi olmayanların hüzüru insanı bihüzur edər. Onlardan ictinab və təvəhhüş ediliyor. Mollayi-Ruminin “Məsnəvi”sində Həzrəti-İsa (ə.s.) belə axmaqların əlindən qaçmıyormu?..

Fəsadi-əxlaq uğrayanlara nifrət və həqarətlə baxılır. Onlar üçün cəzalar tərtib ediliyor. Ədalət və müsavəti-hüquqiyyə olmayan yerdə vətənpərvərlikdən bəhs olunamaz. Bu sözlər məclisi-məbusanlarda dəfəat ilə söyləndi. Əgər bir ingilis, ya fransız məhəbbəti-vətəniyyədən dəm vurursa, anlarım. Lakin sən İranı aşiq olmana, o yolda fədayi-can etməyə nə mənə verməli?

Əzizim qəlb! Sən mərhəmətdən, hörmətdən, heyrətdən, ünsiyyətdən, xovf və vəhşətdən, nifrət və həqarətdən, ya heç olmazsa eşq və məhəbbət yerinə eşqbazlıqdan, hübbülvətən yerinə “nastalciya”dan, yəni “daül-vətən” ya “dahülsilə” denilən bir mərəzi-əsəbidən bəhs etməli idin. Səndəki duyğu bu kimi ohval və hissiyyətin ixtilatından hasil bir şey deyilmi? Deyil isə hədəfi-çəşqin olan hüsni və məlahəti İranın, dilbəri-vətən dediyin İranın nəşində buldun.

Qəlb. İranın mazi və müstəqəbəlində, hətta halında, çünki bu gün o hüsni zəyə olmamış, ancaq tarü mar və pərişan olmuşdur.

Ah! Ah!

Bu sözlərin üzərinə qəlb bir siheyi-həmra ilə münşəq oldu. Və dərunundan zəminə qan əvəzinə xunin bir gül düşüb (təviici) dağıldı. Və pərişan olan vərəqələri təhzizi badi-pürtəhvürlə havada birərpərvaneyi-səkran kimi avarasər dönməyə başladı.

22

Mənzərə təhəvvül ediyordi. Qəlbə saplanmış olan oxun mədəndən məmul sivrə və parlaq ucu aləti-musiqiyyədən “klarnetə”yə müşabəh bir minqara döndü.

Oxun pəri, üqabdan ibarət piləyi isə daha ziyadə açılıb lira denilən, qədim şüoranın qullandığı bir calğıya mübəddəl oldu. Eyni zamanda

inşiqaq edən cism qəlbin iki parçası lətif və rəngin iki böyük qanad şəklini aldı. Bu surətlə qəlb qayət gözəl bir teyrə istihalə etdi.

Şeyx Fəzlüllah bunun nə quş olmaq ehtimalını düşünüyordu. Zehmində simurq, ənqa, hüma keçdi. Kəyumərsdən sordu:

– Şaha! Bu mürğ hümamıdır?

Kəyumərs. Xeyr, bu əhli-qərbin “feniks” dediyi feqins, ya da fequnusdur. Ey bədbəxtlər, şoma “mürğani-həmiyyətra miŋar boridid!”¹ Şimdi fequnusun da bu minqardan çıxan əlhan və nəğmətə qulaq verək.

Feniksin minqarında ki, yeddi nəğmədən və lir təşkil edən “Çətritavus”undakı iyirmi səkkiz teldən, elə ruhəfza və mühəyyic bir ahəngi-naşənidə hasil olurdu ki, buna ülviyyət və məhabitdə, rıqqət və lətafətdə nə Əbdülqadir Marağinin muğamı, nə də Bethovenin “simfoni və sonat”ları qiyaş oluna bilərdi. Bu əsvati-lahutiyyə insanlara məlum “qam” və muğamların notalarına əsla qabili-zəbt deyildi. Bilmirəm Raufi-Yekta bunlara nə ad verə bilərdi...

Kəyumərs. Bu pərdələr muğamı “bəğa və fəna”dır. Bunlar kainatın ahəngi-təkəvvün və təkamülü, nəhavəndi-zəval və izmihlalı Şur və Mahur inqilab və təcəddüdüdür. Bu səslər insanlara həyəcani-vücut içində bir zövqi-ələməfzud, sükuni-ədəm önündə bir hüzni-zövqalud verir.

Şu ahəngi-lahuti haqqında Kəyumərsin izahatı bundan ibarət ikən Şeyx Fəzlüllah ilə Kölgə “zövqi-ələməfza” ilə “hüzni-zövqamiz” təhtində bir də fəzlə olaraq, böyük bir vicdan əzabı duymaqda idilər... Nagah Feniks bir muğami-atəşin ilə tərənnüm edib, belə fəryad etdi:

“Ey dilbəri-tarmar cəm ol!
Bir atəş olub içində tut yer!”²

Bu sözdə bir qüvveyi-sehriyyə var imiş kibi tündbad ilə pərkəndə olan vərəqati-gül onun təsirilə bir nöqtəyə yığılıb dilgüdaz və şirinzəbanlar ilə alovlandı. Feniks kəməli-şövq ilə özünü alovlara atıb ehraq etdi. Çox keçmədən ortada rəmmaddan başqa bir şey qalmadı. Fəqət heyrət.

Rəmmad yenidən canlandı və orada əvvəlkindən daha gözəl bir mürğ peyda oldu. Bu mürğ balalara hüməpərvaz olmaqda ikən onu

böht və heyrətlə tamaşa edən Kəyumərsin arxasında nəhifül-vücut İran papaqlı, fəqət Avropa libaslı bir adam göründü. Bu adam əlini Kəyumərsin umuzuna vəz edincə, Kəyumərs başını geri çevirib, onu diqqətlə yuxarıdan aşağı süzdü, lakin tanımadı.

– Siz kimsiniz? – dedi.

– Mən dəmindən qəlbən sizinlə söhbət edən Səid Səlməsi adlı ufaq bir iranlı!

Kəyumərs. Lakin bu qiyafət iranlı qiyafətinə bənzəmiyor.

Səid Səlməsi. Bu təcəddüd qiyafətidir. Fəqət iş qiyafətdə degil. Beyində və qəlbədir. Beyinlər, qəblər təzələnmiyor.

İran da şu təzə qəblərlə təcəddüdi-inqilaba nail olur. İran şu rəmzi-müçəssəm olan Feniks kimi dəfətlə pərişani-suzan içində yandıqdan, məhv olduqdan sonra yenə hər dəfə öz xakistərindən yeni bir həyatı-şəşədar ilə cəlvənüma olmadımı? Əvət, doğru buyurursunuz, insan mərizə aşiq olmaz. Ancaq mərəz “Müzmin” olursa, İran isə bu gün mərəzi-hadd ilə müztəriddir. İran bir piri-fani də deyil!.. Əgər İrandan məqsəd sadə dağ-daş, torpaq və su olsaydı, fənni-təbəqatül-ərz nöqtəyi-nəzərindən bunların qədimliyini iddiada ehtimal, haqlı olurdu. Lakin hanki ölkənin dağları-daşları əski degildir.

Filhəqiqət müddəti-mədidə qürbətlərdə qalib, vətən həsrətə “Nastalciya” dediyimiz “maniyai-vətənə” uğrayanlar ancaq doğub böyüdükləri yerin dağına, daşına, abu-havasına, mənaziri-təbiyyəsinə həsrə-xəyal edirlər. Mənim isə vətəndən məqsədim İranın ovalarını, dağlarını şənləndirən insanlardır.

Anlamıram bəni-adəmin təzəsi, köhnəsi nə deməkdir. Əgər köhnəlikdən murad qocalıq, ixtiyarlıq isə, gözəl deyə tövsif buyurduğunuz o Fransa və İngiltərədə qəvaidi-səhiyyəyə riayətlə məsudənə yaşayıb sinne şeyxuxtə vasil olanların ədədi İrana nisbətən qat-qat ziyadədir.

Hələ əxirən dövlət tərəfindən təyin edilən maaş sayəsində bunların çoxalib daha mütorəqqi bir sinne vasil olacaqları aşkar deyilmə? Əgər təzəlikdən, gənclikdən murad damarlarda cəvflan edən qanın ixtilati-qövmiyyə ilə, ürüqi-bəşəriyyəyi müxtəlifənin yekdigərə aşılınması ilə süzülüb təsfiyə olunması, qəvami-mətlubə gəlməsi isə, əhaliyi-hazireyi-İran nə Zənd, nə Pəhləvan, nə də Parsdır! Bunların qanı “məbhəsül-üməm” meyarları ilə müayinə olunacaq olursa, fars, ərəb, türk və sairə kimi ənasiri-milliyeyi müxtəlifədən tərkib ctdiyi anlaşılır. İranda sadatın kəsərti dəlalət ctdiyi vəchlə zühuri-

¹ Tərcüməsi: “Həmiyyət quşunun dimdiyini kəsdiniz”.

² Burada Əbdülhəq Hamidbəyin “Məqbər”indəki (xəncər) (Atəş) oluyor.

İslamdan sonra ərəb ünsuri sayəsində tazələnən bu qana, qüruni-əxirədə yenidən bir də bir xeyli ətrak qanı qarışmadımı? Xeyr, İrana heç bir vəchlə qocalmışdır, deniləməz. Bu ölkə dəxi Osmanlı qədər tazə və cavandır. Onu ixtiyar və tənəsübi-əndamdan məhrum göstərən şey “hökumət” namı verilən libasının əskiliyi, biçimsizliyidir. Palanduzi-istibdadın, mənsucati-kəşifeyi-zülamdan, əstərsüvari-yi, cəhalət mövdası ilə biçib qüyüdi-əsarət ilə tikdiyi o köhnə, çirkin caməni dəyişdirmək olamazmı?

İran zəif və nətovandır, deyirsiniz. Çünki malik olduğu qüvvətlər bir-birilə çarpışıb yekdigərini məhv ediyolar. Əvvəla burada “məhv ediyolar” ibarəsi yerinə “yekdigərini icrayi-hökm və nüfuzdan məottəl edirlər” desəydiniz, daha doğru olurdu.

Saniyən, millət hökumət ilə çarpışıyor demək, millətin bazularında qüvvət peyda olmuş deməkdir. Əsil mətlub olan da bu qüvvət deyilmə? Amma siz deyəcəksiniz ki, bu çarpışmalar, bu müsadimələr davam etdikcə məmləkət müdaxileyi-əcnəbiyyə təhlükələrinə məruz qalıyor. Lakin cahanda hökuməti-istibdadiyyədən böyük bir möhlükə təsəvvür oluna bilərmə ki, axirüləmr müdaxileyi-əcnəbiyyənin əsil bəisi daima o olur.

Bir də tarixin göstərdiyi vəchlə hankı ölkə əsnayi-inqilabatında böylə təhlükələrə məruz olmamış ki! Məruz olmaqla təcəddüdat və islahatdan, o yolda mücahidatdan əlmi çəkmişlər? Ah, vətənin şu Feniks kibi bir kərrə yanıb kül olması, illər uzununu aləmi bizar edərək bəri-istibdad altında əzilib inləməkdən min qat övladır! Milləti-İran cahil və abdal degildir. Ümmidir.

Ülum və fənun tərəqqiyatı ancaq hürriyyət sayəsində təcəddüdi-hüzur və asayişə vabəstədir. Halda hürriyyət yolunda mücahidə etmək, istiqbalda ülum və maarifə şövq və həvəs deməkdir.

İranın hissiyyəti-mənəviyyəsinə gəlincə, bunca cavanların hürriyyət uğrunda fədayi-cən etmələrinə nə deməli?

23

Kəyumərs. Əxlaqi nasıldır?

Səid Səlməsi. Əshabi-hökumətin əxlaqi əfradi-millətə təşmil olunamaz! Hökumət isə hökuməti-milliyə degil, zira şurayi-ümmət əsası üzərinə bina edilməmişdir.

Kəyumərs. Ya öylə olamazsa?!

Səid Səlməsi. İran başdan-başə yanıb kül olur.

Kəyumərs. Əlan öylə olmuyormu?!

Səid Səlməsi. Olduğu üçün Feniksin təvəllüdü yaxınlaşır.

Kəyumərs. Oğlum, mən də bu fikirdəyəm. Dəmindən söylədiklərim səni dinləmək, təcrübə etmək üçün idi.

Şu uzun mübahisəni səbr və sükut ilə dinləyin.

Kölgə. Bəlkə bu dəfə Feniks öylə sürət və qolaylıqla törəməyəcəkdir?!

Şeyx Fəzlüllah. Sayeyi-şahənşahidə İran nə yanıyor, nə yanar! Nə kül oluyor, nə də olur. Olsa-olsa şurayi-millü üzündən olur. Lakin o vaxt da nə hüma, nə də Feniks törər.

Səid Səlməsi şeyxin üzünə qayot hoqarətamiz bir nəzərlə baxdı, fəqət bir şey söyləmədi.

Kəyumərs isə. Şeyx, ocolo hökmlər verməyin! Hal və keyfiyyəti, İranın istiqbalına dair həqiqəti əlimdəki şu “Ayineyi-İskəndər”lə “Cami-Cəm” sayəsində anlarsınız. Ancaq şu qarşımızda duran Məhəmməd şah ilə son Qacarları da bir kərrə tanıyalım!”

Səid Səlməsi. Ya əbüsəlatin! Mən yeni türklər kimi, son müs-təbidin mühakiməsini ruyi-ərzdə görməyə müvəffəq olamadım.

Şimdi o mühakiməyi təhtül-ərz görmək istərəm. Buralara qədər gəlişim məhzən bunun üçündür. Mühakimədə doğru hökm vermək üçün irsiyyəti-“atavizmi” nəzəri-etibarə almalıdır. Şu Məhəmməd şah bugünkü Qacarin cəddidir.

Birini tanımaq, digərini tanımağa yardım edər. Bunun haqqında rus müvərixləri xəfifül-oql müxtəlüşşüur yazıyorlar. Öyləmidir?

Kəyumərs. Dövr səltənətdəki icraatına baxalım. Qacarlardan bir xeyir ummaq da əbəsdür ya! Hərif bir məczubə bənziyor, pək dalgın duruyor. Guya haləti-istifraqda vəcdi-hal içində masəvadan keçmiş, mühitindən bixəbər kimi görünüyor. Qaliba işin içində bir xeyli məraillik də var!

Səid Səlməsi. Fənayə də nail olmuşmu?

Kəyumərs. Hər halda məmləkətini fənaya uğratdığı aşkardır!.. Hey, Məhəmməd şah! Bir az ayıl, bəh, yahu!..

Məhəmməd şah Qacar (ayılır kimi ətrafına baxınıb dərvişanə bir vəziyyətlə). Nə istiyorsiniz?

Kəyumərs. Bəh, hərif, madam ki, bu qədər dərviş sevən idin, xəti-İran üzərində inad edib nə oturuyordun, o taxta cülus üçün əmucələrinlə, zilisultanlarla qovğa nəyə lazım idi?! Mürşidlərinlə, kəşfikəramətdən dəm vuran Hacı Mirzə Ağasilərinlə pəşminküləh və dəlquş olub bir sövmə, ya xanəgahda guşeyi-vəhdət və inzivayə

çəkilsəydin, daha yaxşı olmazmı idi?! Dərvizbaşlıq nədir? Tac və xəltə-səltənət nədir? Madam ki, əsla layiq olmadığın tacu-taxtın o qədər həvəskarı idin. Dərvişlərə, Hacı Mirzə Ağasilərə uyub da Qaimməqam Fərəhani kimi olduğca ümuri-aşına adamları niyə qətl etdiriyordun? Bir də dərvişlik nədir? Adam öldürmək nədir?.. Şimdi etdiyən işlərin aqibətini görüürmüsin?

Məhəmməd şah. Nə etdim ki?

Kəyumərs. Daha nə edəcəydin?

Dərvişlərin möcüzatı-mövhuməsilə buludlara çıxarkən yerdən bixəbər qaldın. Öcnəbilərə oyun-oyuncaq oldun. İran işlərinə ingilis, rus müdaxilatının müvəccidi, ilk rəhbəri, hətta o yola alışdıranı sən deçilmisin? Şu iki rəqib gah müttəfiqən, gah mütəxalifən sənəin döv-ründən bəri İrani mübarizəyi-nüfuziyyələrinə hədəf etmədilərmi?

İbtida məmləkətdə ingilisləri, ingilis zabitlərini soxdun! Sonra da Heratı Əfqanıstandan qoparmaq bəhanəsilə bu dövləti-islamiyyə ilə müharibəyə başlayıb ingilislərlə pozuşdun. Bu dəfə də yardıma rusları çağırдың.

Nəticədə Əfqan Heratı ilə bərabər ingilis himayəsi təhtinə atıldı. Xəlci-fars ingilisin hər bəmilərinə cövləngah oldu. Vəfatından bir-iki sənə əqdəm, 1846 sənəsində əqd olunan ticarət müahidəsi möv-cibincə də ruslara İranın səvahili-şimaliyyəsinde, Rəştde, Astrabadda surəti-daimədə hər bəmiləri bulundurmağa haqq qazandırdın.

Məhəmməd şah. Hacı Mirzə Ağasi kimi kəşf və kəramət sahibi, dərvişlərin tədbirilə lüzumsuz olan şor suyu ruslara verməkdə xətamı etdim? Bu gün müxtəl olan asayışı-iadə üçün o hər bəmiləri ilə İrana əsgər çıxarılmıyormu? O əsgər də top və tüfəng sayəsində İranın aclarına nan, xəstə və bəlaclarına dərman gətirmiyormu?..

Şu son sözlər əsnasında qulaqlarını xeyli qabartmış olan Kölgə ilə Şeyx Fəzlullah:

– Aman, nə deyirsiniz, şahım?! Bu xəbərlər səhihmi?

Məhəmməd şah. Əlbəttə səhihdir. Sizə müjdə verə bilərəm. Zətən bunu əvvəldən kəşf etmişdim.

Şeyx (*gizlicə Kölgənin əlini ən səmimül-qəlb sıxaraq*). Bu nə vaxt olmuş?

Məhəmməd şah. İstanbul fəzlullahları hünərlərini göstərdik-ləri zamandan, yəni insan ibtidalarından bəri.

Şeyx ilə Kölgə sevinclərindən ayğır atları kibi yerlərində sıçrayırlar.

Kölgə (*kışnəyərək*). Qafqaz vəkili Temuşkin Dövlət Duması əza-sına iltifat edib demişdi ki, “nə bağırırsınız? Ayğır deçilsiniz ki?!”

Halbuki şimdi mən kışnəyərək, sıçrayaraq İranın bir başından o biri başına dördnala çapmaqda ingilis atlarını da geri buraxıram!..

Səid Səlməsi bunların süruruna qarşı fəvqələdə hiddətlənib qəzəbə gəldi. Sonra hiddətini bunlara müjdə verən Məhəmməd şahın üzərinə boşaldaraq onu arxadan öylə şiddətlə ayıldı ki, hərif gah yuvarlanaraq, gah mövləvi dərvişləri kibi dönərək gözden nihan oldu...

24

Səid Səlməsinin Məhəmməd şah Qacara atdığı tekmədən naşi az qalmışdı ki, bu mücahidi-millilə rus Kölgəsi arasında bir qovğa zühur etsin. Kölgə ona bir yumruq vurmaq istədi. Fəqət nasılsa yumruq gəlib Şeyxin surətinə isabət etdi. Şeyxin burnundan qan boşal-mağa başladı.

Kölgə. Aman, qüsürümü əvf edin, – deçib bir məndilə Şeyxin qanlarını silməkdə və Şeyx: – Zərər yox, zərər yox, – deməkdə ikən bir lokomotiv düdüyü cümlənin nəzəri-diçqötünü cəlb edib, hər şeyi unutturdu.

Kəyumərs. İştə şu vaqonlarla Nəsrəddin şah gəliyor. 1313 (1896)-də əllinci sənəyi-dövriyyəyi-səltənəti şənliklərinə hazırlanan Nəsrəddin şah, “Əfqanı” ləqəbilə məşhur olub İstanbulda vəfat edən Seyid Cəmaləddin Həmədaninin fitvası ilə Mirzə Rzayi-Kirmanlı tərəfindən Şah Əbdüləzim ziyarətçahında qətl olunduğu andan bəri¹ bir qatar əcibə mindirilib zülmətəbədə doğru uzun bir səyahətə məc-bur olmuşdu. Onun qalibdən ibarət cənazəsi Tehrana əsnayı-nəqlində dəmiryol səyahətindən bəzi mülahizəyə məbni məhrum edilmiş ikən “özü” əski bir takım vaqonlarda müzlim bir yolun daimi sarsıntılına, əzinti və üzüntülərinə, hər növ məşəqqət və zəhmətlərinə, qəbir əza-bından bedər əziyyətlərinə [məbidən] məhkum edilmişdi... Bu hal onun üçün cəzay-i-səzadan başqa bir şey deçil idi!.. Nasıl ki, Nəsrəddin şahın qatili olan Mirzə Rzayı yer üzündə istintaq ediyırlər ki, öylə də Əmir-Nizam Mirzə Tağı xanı qətl etdirən Nəsrəddin şah yer altında təhti-mühakiməyə alınmışdı.

Mirzə Rzanın surəti istintaqı “Suri-İsrafil” cəridəsinin 9-cu və mütaçib şümarələrində mündəricdir. İranın təhtüləz hofreyi tarixiy-yyəsinə girmədən əvvəl Şeyx Fəzlullah əslən xoşlamadığı “Suri-İsrafil”in məzkur nömrələrini böyük bir diçqətlə mütaliə etmişdi. İstintaqın şayani-etinə bəzi yerləri irtibatsız olaraq xətirindən keçdi:

¹ “Qamus-i-əlam”da Əbdülhəmidin qorxusundan “qəza” vəfat yazılmışdır.

Əsnayi-istintaqda Mirzə Rza demiş idi ki, "...rəftəm be tərəfə İstanbul anca ke Seyid şərhi-halot mərə şenid qof", "...rövzəxani məkon, mægər pədərət rövzəxan bud? Çera əbusi mikoni, bakəmali bəşəşət və şərafət hekayə kon! Çənançe fərangihə bəliyyati ke bəraye rahə-xeyir mikoşənd. Həmin tövr bakəmali-bəşəşət zikr mikonənd...", "...vəqti ke mən şərhe-müsibəthavü sōdomatü hōbshavü əzabhai-xodra bəraye Seyid miqoftəm, bəmən qoft ke to çe qədr biqeyrət budı və hobbi-həyat daştı, zalcıma bayəst koşt, çera nə koştı?.. Bətəvarixə-firəng nigah konid... Bərayi-icrayi-məqasədi-bozorg ta xunrizha... nəşode əst, məqsud bəməl niyaməde əst" ...Müstəntiqlərin "niçün şahın yerinə Naibüssəltənəyi öldürmədin?" – yollu sualına Mirzə Rza böylə cavab vermiş idi: "Həmçə xəyal kərdəm ke əgər ura bekoşəm, Nəsrəddin şah bain qodrət hezaran nəfərrə xahəd koşt. Pəs bayəd qəti-əsl-i-şəcəri-zolmra kərd, nəşaxo bəgrə... Mən "qədri" həstəm və mōmən bəqədro toqəddüm ke bihökmə-qədr bərk əzde-rəxt nəmiaft, hala həm be xəyalə-xodəm yek həds be təmām xəlayiqü millətü dövlət kərdəm həmə xab budənd və bidar şodənd. Yek dərəxtə xoşk, bisəmərira ke zirəş həmə qəsm heyvanati-müziyəyiderrəndə cəm şode budənd, əzbix əndəxtəm və an canavarhara mōtəfərriq kərdəm... Mən qədri əzkarəcərə dideəm. Binid digaran çe kərdənd, şoma həm bekonid! Lazım həm nist hala qanun benevisid. Qanunnevisi hala dər-İran misli-inəst ke yek loqme nanü kəbab behülqitefli-tazemotəvolləd şode bətəpanənd, əlbəttə xəfə mişəvəd. Vəli bə rəiyyət məşvərət konid, məsələn, bəfelan kəxdudayi-flan deh be quid be çe qəsm əzto maliyat kerefte şəvəd və bato rəftar konənd razixahi bud, hər tovr ke u bequyid bau rəftar konid, həm kəretan mōnəzzəm mişəvəd və həm zolm əz miyan mirəvəd".

Burada Mirzə Rzaya etiraz edib deyirlər ki:

– To "qədəri" həsti. Bayəd bedani hökmə-qədər nist ki hənuz in karha dərincə vaqə şəvəd.

O da cavabən deyir ki:

– Həmçə nist pəs şomaha xaneye xod ra carub nəkonid ke hökmə qədər nəşode əst?..¹

¹ Tərcüməsi: İstintaq zamanı Mirzə Rza demişdi ki, ...İstanbul tərəfə gətdim. Oradakı Seyid mənim halımı eşitcək dedi: "Rövzəxanalıq eləmə, mægər atan rövzəxan idi? Nə üçün qaş-qabağını tökürsən? Tam sevinc və şərəflə hekayə et. Necə ki, firənglər o müsibətləri xeyir yoluna çəkmək üçün ağılla zikr edirlər. Mən öz müsibətlərimi, çəkdiyim bəlaları, əzabları və həbs olunmağımı Seyid üçün danışdığım zaman mənə dedi ki: "Sən nə qədər biqeyrət olmusan?! Zalımı öldürmək gərəkdir. →

Mirzə Rzanın əsnayi-istintaqda verdiği bu növ izahatdan anlaşılıyor ki, kəndisi Seyid Cəmaləddinin pərəstişkarlarından olub hər nə etmişsə, onun təlqinat və ilqaatı ilə etmişdir. Seyid Cəmaləddin isə istibdad yüzündən şəxsən bir çox müsibətlərə düçar olmuş adamı qayət qolaylıqla öz əmalına alət etmişdir. Demək olur ki, Mirzə Rzanın bütün əfəli haman qeyri-ixtiyari olub, təlqinat nəticəsidir. Əcəba Seyid Cəmaləddinin özünü bu kimi təlqinat və təşviqat icrasına sövq edən nə ola bilərdi? Məzkur istintaqnamədə Mirzə Rza deyir ki, "Vəqti ke fitneyi-Samirə bərpa şodo və miyane şəhəyə-ətəbə mərhum Mirzəyi Şirazi və əhli-Samirə qoftu və cəng bəmiyan aməde bud, Soltan həməraəz təhrəkə-şah midanəst be-Seyid qofte bud dər həqqə-Nəsrəddin kə hərçə əzdəst miyəvəd bekon və xatərcəm baş"².

Nəsrəddin şahın qətli məsələsində Sultan Həmidin zımədxəl göstərən bu dürlü sözlərə çox da etibar etməməlidir. Ehtimal Mirzə Rzayı təhrək və təşci üçün müşəvviqlər Soltana böhtan etməkdən çəkinməyib, adını ortaya sürmüşlər. Nərdə və nə surətlə olursa olsun istibdada vurulan zərbələrdən Soltan Həmidin ödə partları. Nəsrəddin şahın qətli məsələsində Sultan Həmidin zımədxəl göstərən bu dürlü sözlərə çox da etibar etməməlidir. Ehtimal Mirzə Rzayı təhrək və təşci üçün müşəvviqlər Soltana böhtan etməkdən çəkinməyib, adını ortaya sürmüşlər. Nərdə və nə surətlə olursa olsun istibdada vurulan zərbələrdən Soltan Həmidin ödə partları.

→ Niyə öldürmədin?! Firəng tarixinə nəzər salın! Böyük məqsədlərə çatmaq üçün nə qədər qan tökdülər. Qansız məqsədə yetmək olmaz". Müstəntiqlərin "nə üçün şahın yerinə Naibüssəltənəni öldürmədin?" – yollu sualına Mirzə Rza belə cavab vermiş ki: "Elə xəyal etdim ki, əgər onu öldürsəm, Nəsrəddin şah bu qüdrət ilə minlərlə adam öldürəcəkdir. Sonra, gərək zülm ağacının kökünü kəsəsən, nəinki onun şaxələrini və yarpaqlarını? Mömin taleyin hökmü ilə ağacdan bir yarpaq əldə etmədi. İndi mən öz-özümə, belə xəyal edirəm ki, bütün xalq, millət və dövlət hamısı yuxuda idilər və ayıldılar. Altında hər cürə yırtıcı heyvanların toplaşdığı bu quru, meyvəsiz ağacı kökündən qopardım və o heyvanları bir-birindən ayırdım... Mən xaricin taleyini görmüşəm. Görün başqaları nə etdilər, siz də elə edin. Lazım deyil ki, indi qanun yazasınız. İndi İranda qanun yazmaq təzə doğulmuş körpə uşağın boğazına bir loğma çörəklə kabab dürtmək kimidir. Əlbəttə boğular. Amma rəiyyətlə məşvərət edin, məsələn, flan kəndin flan kəndxudasına deyin sizdən nə qism vergi götürməlidir və necə rəftar etməlidir, razı olacaq. O necə dedi, onunla o cür rəftar edin. Həm işləriniz düzələr və həm də zülm aradan götürülər. Burada Mirzə Rzaya etiraz edib deyirlər ki:

– Sən taleyin qədərinə inanansan. Gərək biləsən ki, taleyin hökmü yoxdur ki, burada belə işlər baş versin.

O da cavabən deyir ki:

– Necə yoxdur? Sizlər evinizi süpürməyəcəksiniz ki, taleyin hökmü yoxdur?

² Tərcüməsi: "Elə ki, Samirə fitnəsi qalxdı, mərhum Mirzə Şirazi ziyarətəgahnın şieləri və Samirə əhli arasında söz-söhbət və müharibə baş verdi, Sultan hamısının şaha qarşı hərəkət olduğunu bildi və Seyidə demişdi ki, Nəsrəddin haqqında əlindən gələni elə və xatircəm ol!"

rəddin şahın qətli vəqəsindən naşi Seyidin özü də İstanbulda istintaq edilmiş və öluncəyə qədər xanəsində göz həbsi qalmışdı. Bu istintaqın surəti gizli tutularaq nəşr edilmədi. Lakin Soltan Həmidin süqutundan sonra “Yıldız”ın bir çox əsrarı ifşa edilmiş olduğu kibi, bu əsrarın dəxi üzərindən bir də rəf olunacağı məmumdur. Seyid Cəmaləddin aləm və Şərq əhvahna qayət vaqif bir zat olduğu halda kəndisini panislamizm xəyalatına qapılmış bir sərsəri ədd ilə oynadığı rolların ərz və əvəzdən bəri olmadığını iddia edənlər az deyildi. Hər halda Əbülhüdalara əsla təşbeh ediləməz.

Əcəba İstanbula getməzdən Mirzə Rzanın İran həbsxanalarında düçar olduğu zülm və sitəmlər Şeyx Cəmaləddinə ağlaya-ağlaya anlatmış bulunduğu əzab və müsibətlər nə üzündən idi?

Şübhəsiz, əfkarı üzündən idi. Ancaq bu əfkar istintaqnamədə iyicə anlaşılmıyor, həqiqətən bir çox isnadat qarışıyor: çünki məmuru-istişdad nə surətlə olursa olsun, əldə bir sənədi-ittiham bulundurmaq üçün bəzi şeyləri ona işgəncə təhtində cəbrən yazdırmış idilər. Mirzə Rza deyir ki, “bəmən qoftənd yek kağəzi benevis bein məzmun ke ey möminin ey müəllimin imtiyaz betənbaku rəft, rudkarun rəft, beqəndsazi rəft. Raheəhvaz rəft, Bank aməd, rahe “tramvay” aməd. Məmləkət bedəste-əcnəbi oftad. Hale ki, şah dər fekr nist xodeman çare konim”¹.

Mirzə Rzaya cəbrən yazdırılmış bu söz onun fikri olsun-olmasın, müstəntiqlər ondan sual edirlər ki, əgər siz həqiqətən millətin talibi-tərəqqisi isəniz, əsbabi-tərəqqidən olan bu kimi şeylərdən nə üçün məmnun olmayıb, şikayət ediyordunuz?

Mirzə Rza isə cavabən deyir ki: “Bəli əgər bedəstə xodaman mişod əsbabi-tərəqqi bud, be dəsti-xarece!”²

İştə yuxarıdan bəri “Suri-İsrafil”də mündəric istintaqnamədən etdigimiz iqtibasatı şu son iki sətirlə itmam edə biliriz. Hətta iqtibasından murad da şu iki sətir idi. Bütün ifadətin ruh və canı şu üç-dörd sözdür. Bunlarla Mirzə Rzanın bütün əfal və hərəkətinin, bütün mücahidətinin məali ifadə olunuyor:

“Əvət, vəsəit-ümran kəndi əlimizdə bulunduqca bizlər üçün əsbabi-tərəqqi ola bilir, yoxsa əcnəbilər əlində məhvimizə xidmət

¹ Tərcüməsi: Mənə dedilər ki, bu məzmununda bir kağız yaz ki, ey möminin müəllimi. Tənbəki getdi, rudkarun getdi, qənd istehsalı getdi, Əhvaz yolu getdi. Səş gəldi ki, tramvay yolu gəldi. Məmləkət əcnəbi əlinə keçdi. Şahın düzəltmək fikri yoxdur. Özümüz düzəldək.

² Tərcüməsi: Bəli, əgər öz əlimizdə olsa, tərəqqiyə səbəb olar. Xarici əldə...

edər!.. Bir tərəfdən hökumətin insaf və ədalətdən əduli, digər tərəfdən sərvəti-milliyənin yox bahasına əcanib əlinə verilməsi ilə millətin əsarəti-iqtisadiyyo giriftar olması. İştə Nəsrəddin şahın qətlinə bəis olan maddə!”

Şimdi baxalım Kəyumərsin işarəsilə əmvat aləmi tunelində dəmiryolu ilə keçən şahı-moqtul və nə halda idi, nəyə məhkum idi.

25

Mütəəddid vaqonlardan mürəkkəb bir dəmiryol qatarı gurultu ilə təqərrüb ediyordu.

Vaqonların çoxu vaqon-məhbəslərdən ibarət olub, pəncərələrinə dəmir barmaqlıqlar takılmışdı. Bunları arxasına qatıb sürükləyən əjdərha qəbilindən canlı bir məxluq həm maşın, həm maşinist xidməti görüyordu. Qatarda nə konduktor, nə kontrolyor, nə də bir məmur var idi. Dəmiryol əmələ və xədəməsindən fərdi-vahidi belə görünmüyordu.

Kəyumərs Nəsrəddin şahın asari təbindən bir beyti xatırlayıb, müstəhziyə bülənd avaz ilə dedi ki:

“Tənd məran, ey əmirə-qafele, şayəd,
Xəstədeli dər miyane-qafele başəd!”¹

Bunun üzərinə qatarın hərəkəti bir mövqif təqərrüb edər kibi bir az yavaşladı.

Pəncərələrdən birinin dəmir barmaqlığı arxasında bir baş görünməyə başladı. Bu, Nəsrəddin şah idi. Hisdən-pasdan üzü-gözü simsiyah olmuş idi. Şah olduğu başındakı cırıqçalı tacından məlum oluyordu. Şeyx Fəzlüllah ilə Kölgə onu qolaylıqla tanıdılar. Nəhayət dərəcə sevindilər. Zira onu bərhəyat ikən görmüş və sevmişdilər.

Kölgə (Şeyxə). Məmləkətimizdə dəfaətlə müsafirətdə bulunmuş olan bu şahı biz seviriz: Türkiyə ilə vaqə müharibələrimizdə bizə müavinətdə bulunmaq qeyrot etmişdir. Əvvəla, Kırım müharibəsində, bu niyyətlə sərdar Hüsəməssəltənənin komandası təhtində Herata əsgər sövq eyləyib əfqan və ingilislə hərəb etdi, gərçi Paris müahidəsi ilə şu hərbin nəticəsi İran üçün fəna oldu, lakin əvəzində şah hökuməti Rusiyanın hüsni-təvəccöhünə qazandı.

¹ Tərcüməsi: “Ey karvanın əmiri, bərk sürmə,
Bəlkə karvanda ürəyi xəstə adam var!”

Saniyən 1877 sənəsi yenə eyni niyyətlə Bağdad vilayətini təhdid edib, o civardakı osmanlı əsakitini şimala doğru hərəkətindən mən cülədi. İşbu xidmətə mükafat olaraq möhəbbətimizə məzhəriyyətlə “Qotur” nahiyəsinə malik oldu.

Şeyx. Mən dəxi Nəsrəddin şahı sevənlərdənəm. Kərim və səxi bir zat idi. Bizim kibi üləməyə bol-bol ehsanətdə bulunuyordu... Beş vəqt namazını qılmaqda qüsur etməz idi. Təziyə məclislərinə rəğbəti fəvqələdə idi. Ətəbatı-aliyyəni¹, Məşhədi ziyarət etmiş bir hökmdardır... Qaaninin məşhur qəsidəsindən bir kaç beyt xatırlayaraq:

Tərazə-tacə toxto dino dövlətə-Nəsrəddin şah
Ke cuyəd namo ranəd kəmo başəd simo, bəxşəd zər
Məlikəslo, məliknəslo, məlik ismo məlikayin
Mələktəbo, mələkxuyo, mələkruyo, mələkmənzər
Ədubəndo, zəfərməndo, hünərcuyo, hünərpışe
Ətabəxşo, səbarəxşo, səmaqədno, səxaqostər
Qəvi halo, qəvi yalo, qəvi balo, qəvi bazo
Cahanguyo, cəhangiro, cahandaro, cəhandavər
Həqayeqxan, dəqayeqdan, məarekcü, bəlarəzkən
Fələkpayə, geranmaye, homasaye, homayunfər².

Şeyx Fəzlüllah qəsidəyi ələlədə bir səslə oxumağa başlamış ikən şu son beytləri kəndi də hiss etməksizin bilaixtiyar bir məqami-məxsus ilə söylər oldu.

Çünki Şeyxin tam başı ucunda “cəngə taro nayo müzmir”dən ibarət hüznəngiz bir [qatuur], bir “ahəngi-mürəbbe” icra olunuyordu, Səid Səlməsi anladı ki, dühəyə şəri ilə müstəbidi mədh və sənə ctdi-gindən naşi:

¹ Ətəbatı-aliyyə. Nəcəf, Kərbəla, Məkkə və Mədinə şəhərlərində yerləşən ziyarətəgahlara verilən ümumiləşdirici addır.

² Tərcüməsi: Nəsrəddin şahın dini, dövləti, xəti və tacı ki

Ad axtarır, kəmə yetirir, gümüş səpər, qızıl bağışlar.
Şah əsilli, şah nəsilli, şah adlı və baş ayinli,
Mələk təbiətli, mələk xasiyyətli, mələk bənizli,
Düşmən basan, zəfər çalan, hünər axtaran, hünərli,
Bəxşiş verən, yel atlı, göy qədirlə, səxavətli,
Hah güclü, yah güclü, qanadı güclü, biləyi güclü,
Dünya axtaran, dünya tutan, dünyaya malik, dünya şahı
Həqiqətləri deyən, incəlikləri bilən, mərəkə axtaran, silah işlədən,
Fələk ucalıqlı, qiymətli, hüma kölgəli hümayündür.

Konun Qaani az dərdə qəmo rənc ələm gəştə,
Qəddoş cəngə, tənəş taro, dəməş nayo, dələş müzmər¹.

Şeyx Fəzlüllah isə, şu ahəngi-mürəbbe kimin istiləhəsindən hasil olub, nəyo dölalət etdigini anlamağından dedi ki:

– Şübhəsiz, Nəsrəddin şah şöylə muzikalı vaqonlarla behiştə gediyor!

Kölgə. Almaniyada Feld Gizxe şəhərində cüzviyyət rahiblərinin təhti-nəzarətində bir ünəs məktəbi vardır. Rahiblər orada təhsil edən qızların əlinə mükafat olaraq “Behiştə səyahət biletləri” veriyorlar. Nəsrəddin şahın da əlində o yolda bir bilet varmı?

Şeyx. Şübhəsiz, olacaq.

Kəyumərs. Bir kərrə kəndinə soralım! (*Yüksək səslə*) Cənab Nəsrəddin şah!.. Lütfən biletənizi göstərmisiniz?

Nəsrəddin. Heyhat! Bu yol bilet ilə gedilən yollardan degildir. Bilet əməli-həsənə sahibi olanlara, məmləkəti omarc, milləti əhya edənlərə veriliyor. Mən isə İran kimi gözəl bir məmləkəti bərhad etdim!.. Əlimdə bilet olaydı, məni də Mirzə Tağı xanın getdigi yol ilə götürüyorlar idi! Ah, hökmdar sifətilə biletsiz olaraq Avropada etdigim səfərlərlə bu səyahəti-məcburiyyə arasında nə qədər təfavüt var!..

Kəyumərs. Pək əla! Şu vaqonlarda böylə sarsılıya-sarsılıya nəroyo gediyorsan?

Nəsrəddin. “Məhkəməyi-kübra”da hesab verməyə.

Kölgə və Şeyx. Hankı “Məhkəməyi-kübra”da? Gənc türklərin Soltan Həmidə çekdikləri “Məhkəməyi-kübra”damı²

Nəsrəddin. Ondan daha müdhışində!

Şeyx. Aman şahım! Səndən nə hesab istəyəcəklər ki?!

Nəsrəddin. Bilmiyoram, fəqət hesabə çəkiləcəyim məvaddə şu vaqonlara yükləndilmişdir!..

Kəyumərs. Şeyx! Vaqonların üzərindəki yazılara diqqət ediniz!

Səid Səlməsi (bu yazıları yüksək səslə birər-birər oxumağa başlıyor:). – 8 rəs inək, ya 40 nəfər qari (*üzərlərində Nəsrəddin şahın kəndi xəttinə müşəbeh bir xətti cəli ilə şöylə yazılar bulunan vaqonları sayaraq*) bir, iki, üç, dörd, beş!.. Tam beş vaqon! Hamısının üzərində: 8 rəs inək, ya 40 nəfər qari qeyd olunmuşdur...

¹ Tərcüməsi: İndi Qaaninin dərdən-qəmdən, əziyyətdən,

Qəddi əyildi, bədəni sap, nəfəsi ney oldu, ürəyi gizləndi?

² Türkçə istibdad əleyhinə yazılmış bir kitabın ünvanıdır.

Şeyx və Kölgə. İneklərin qarılərlə şu vaqonlarda nə işi?!

Kəyumərs. Şu vaqonlarda inək yoxdur. Bunlar heyvan daşımağa məxsus olub, hər birinə indəlhacə ya 8 heyvan, ya 40 adam qonur! Bunlara isə Nəsrəddin şahın 183 qarısının surəti-müçəssəmələri vəz olunmuşdur. Hər birinin alınına, vaxtilə təzyinat və məcuhatları üçün sərf olunan parənin miqdarı yazılmışdır!..

Beşinci vaqonda ancaq 23 surət vardır! Dirilərin həyatı-faniyyəsinə xatimə çəkildikcə bunlar canlanıyor. “Məhkəməyi-kübra”da 183 qarının cümləsi canlı bulunacaqdır. (Ümumrusiya Nisvan ictimai) ilə bu ictimanın rəisəsi madam Filosofova haqqında biədəbanə təfəvvühatda bulunmuş və bundan naşi Rusiyada təhti-mühakiməyə alınmış tərbiyəsiz bir zatın kölgəsi belə İran xanımlarına inəklərlə qiyas kimi bir təhqiri rəva görməyib bunun səbəbini sordu.

Kəyumərs. Vaqonların üzərindəki o yazılar, Nəsrəddin şahın təzəvvüç etmiş olduğu 183 qariyə və ələlitlaq nisvanənə nəzərlə baxmış bulunduğu göstərir! Zövq və səfasında Nəsrəddin şah böyük pədərinə təqlid ediyordu. Halbuki Fətəli şah o qədər zövcatilə heç olmazsa, nəsil və zürriyyətinin təkəssürünə çalışıyordu...

Nəsrəddin şah isə ancaq nəfsinə xidmət ediyordu. 183 qaridən ancaq altı oğul ilə 14 qız burakmışdır!..

Şübhəsizdir ki, Avropada hökuməti mütəməddinə qanunlarının şiddətli cəzalarla mən və təqib etdiyi “isqate cenin” cinayate müdhişəsi onun sarayında kəndi təsvibilə kəsərlə icra olunuyordu!..

Kölgə. Nəsrəddin şah bu qədər qari doldurulmuş bir sarayın məsarifi öhdəsindən nasıl gəliyirdi?..

26

Kəyumərs. Nəsrəddin şah dövründə zavallı məarif nəzarəti haləti-rüşeymiyyədə qalıb, “vəzarəti xarici”yə lüzumundan əhəmiyyət verilərək, İranın büdcəsi əsla müsəid olmadığı halda İtaliya, İspaniya kimi ən bəid, ən biganə dövlətlər nəzdində məhzən nümayiş üçün təsis edilən səfərxanalara, məsləhətqəzarlıqlara və yenə bu dövrdə zülm və sitəmdən güruh-güruh İrandan hicrət edib, xaricə qaçanların hüququnu müdafiə və kisələrinə mühafizə bəhanəsilə balad (hətta qərai) müxtəlifeyi-əcnəbiyyədə kəsərlə təsis edilən konsulluqlara, şəhbəndərliklərə dair statistik!.. İnsan yorğanına görə ayaq uzatmalı! Bu xüsusda İran hökuməti kəndisindən daha zəngin olan İsveçrə, Belçika kimi dövlətlərdən ibrət alacaq yərdə küreyi-

ərzə hakim bulunan düvəli-müəzziməyi təqlid etmək istiyor. Bunlar, bu səfərlər, bu konsulluqlar, İranın səadəti üçün zərrə qədər faydaları görünmədiyi halda külliyyətli məbləğlər bəl edib duruyorlar!.. İranın təhsil və tərbiyə görmüş gəncləri ki (ədədləri qayət məhdudur) vətənə nafe xidmətlərdə bulunmaq üçün sonayə və məarif işlərinə, ya bunlara təəllüqü olan məmuriyyətlərə rəğbət edəcək yərdə, dəbdəbə və nümayiş həvəs edərək böyük bir hers və təhalüklə vəzarəti xariciyyə məmuriyyətlərinin arxasında qoşuyorlar! Əfəndim, quru səsdən ibarət ağızdolusu bir təfəxürlə söylənən “Arjentin səfərlət müstəşarı” olmaq istiyorlar. Heyif, səd heyif!.. Çox dəfə də bu növ bəid məmuriyyətlər bir növ mənfəyi xarici xidməti görüyordu! Müstəbidlər əshabi-əhliyyəti başlarından dəf üçün oralara qədər atıyordular! Misir müftisi mərhum Şeyx Məhəmməd Əbdöh fəryad ediyor, diyor ki, “Ümərəyi-islam, əsil bir qayə möcdü şərəfo doğru gedən yolları büsbütün buraxaraq əmarətin yalnız ismilə, səltənətin yalnız əlqabilə qənaət etməyə və bihudə ünvanların icab etdiyi səthi nümayişlər, israflar, naz və nəimlər içində yaşamağa başladılar...” ki, inqirazın başlıca səbəblərindən biri də bu haldır!..

Səid Səlməsi. Əlli beşinci vaqon! Üzərində yazı yerinə müxtəlif nişan rəsmləri!

Kəyumərs. Şu vaqonda nişan və medaliyyə Fruxtəndan qazınlan paralar cəm edilmişdir! Amerika və ələlümüm cümhur hökumətləri böylə mənfəətli bir ticarətə vaqif olsalar idi, nişanların vücudunu bikkülliyyə ortadan rəfətməzlər idi! (Beş-altı vaqon daha keçiyor.)

Səid Səlməsi. Altmışınçı vaqon, müqaviləti-ticariyyə və siyasiyyədə Nəsrəddin şahın etdiyi qazanclar, əhalinin isə çəkdiyi zərər və ziyanlar. Altmış birinci vaqon: əcnəbilərə verilən müxtəlif imtiyazat!..

Kəyumərs. İranda mövcud nüfuzun, simü zərin “Aqut Banke-Şahənşahi-İngilis” və “Banke istiqrazi-rus” dolması üçün və oralardan da qolaylıqla məmaliki-əcnəbiyyəyə qayıdib gətməsi üçün əcnəbilərə verilən banq rejii, torq və məabir, məadin və sair imtiyazatından alınan peşkeşlər”. Bu peşkeşlərdən burada eylə heyərtəfəza bir məcmuə təşkil olunmuşdur ki, Ərfəuddövlənin Muzesi də, Firuzəsi də hətta Eşqabad civarından Barjoma nəql etdiyi Firuzəsi də bunun yanında heç məsəbəsində qalır!

Səid Səlməsi. Altmış doqquzuncu vaqon! Avstriya üsulunda nizami əsgəri uniforması!

Kölgə (təəccüblə). Bu nasıl şey?!

Kəyumərs. Bunlar bir vaxt Mirzə Hüseyn xan Müşirüddövlənin tədbiri ilə İranda nizami-əsgəriyi islah üçün Avstriyadan cəlb olunan zabitanın təhti-nəzarətində yapılmış əl-biseyi-əsgəriyyədir ki, anbarlarda qalıb çürüməkdə idi, çünki rus mühəbbi olan Nəsrəddin şah avstriyalıları dəf edib, yerlərinə kazak idarəsi təsis cəldi!..

Səid Səlməsi. Yetmişinci vaqon: qırılmış “qəlyan” və nargilələr!

Kəyumərs. Bir takım “peşkeşlərin” qüvvəyi-sahirəsilə məmləkətin tütən və tənəki hasilatı üçün əcnəbə verilən rejə imtiyazına qarşı Mirzəyi Şirazi kimi gəyur bir müctəhidin fitvayi-cəzakarənəsilə kəməli-ittihad ilə baykot elan edib, özlərini xansiparənə şikəst edən nargilə və qəlyanlar!..

Səid Səlməsi. Səksəninci vaqon: “Saqınamə”: Həngameyi-cəyş və nuşdə boşaldılan şişələr, peymanələr, “rətlkəran”lar guşnəvazi istibdadi olan çalğılar: nağaralar, dəflər, kamanlar! Mirzə Tağı xanın Kaşan hamamında qətl olunduğu bir əsnada xanəsində zövceyi vəfadarının (ki Nəsrəddinin həmsiresi idi) hüzurunda iğfal üçün çaldırılan alati tərəb dəxi bunlar miyanındadır!..

Kölgə. Mirzə Tağı xan kim idi?

Kəyumərs. Əmiri-Nizam Atabəgi-Əzəm Mirzə Tağı xan İrancədidin ən böyük ricalından olub, tənzimat və islahatı ilə İrani rəhi nicətə sövqə çalışan bir zat idi. İranda ilk ruznamələr onun sayəsində intişara başladı. Bir darülfünun dəxi bina etdisə də ikmalına meydan vermədilər!..

Səid Səlməsi. Səksən birinci vaqon! “Ağnamə!” Tərəqqi və islahat tərəfdarı olan əhli-məarifə içirilən zəhərlər, zəhrabələr! Vurulan xəncərlər, qəmələr!..

Kəyumərs. Kaşan hamamlarının birində “Mirqəzəb” tərəfindən Mirzə Tağı xanın qoluna vurulan məşhur neştər dəxi buradadır!

Səid Səlməsi. Səksən ikinci vaqon, əsbabü və ləvazimi səyd! “Şikarnamə!”

Bu əsnada vaqonların birində öylə şiddətli bir ov-ovə kələb qopdu ki, Şeyx ilə Kölgə dəhşətlərindən bir-iki addım geri sıçradılar!..

Kəyumərs. Qorxmayın, bunlar ov itləridir! Burada tula, tazı, züar kimi hər növ ov köpəyi vardır!

Kölgə. Ah! Bu, bizim Peterburqda ara-sıra cinsi-kəlbi islah üçün açdığımız it sərgilərinə bənziyor!

Kəyumərs. Ancaq şu vaqondakı it dərnoyi daha mükəmməldir. Buraya köpəklərdən başqa köpək olanlar da, “səyyadi-biinsafi xid-

mətdən” zövq alanlar da cəm edilmişdir! Ov-ova incə diqqət edilərsə, Mirzə Tağı xanı qətl edən cəlladların səsi eşidilir!..

Qəfəs şəklində bulunan altdakı vaqona atmaca, toğan, baz, şəhbaz, şahin kimi ovçu quşları doldurulmuş idi. Bunların çoxu xədəmeyişahanədən ibarət olub, böylə teyyur-dirrəndə şəklində əl-qanlara boyanaraq bir-birini mütəmədiyən yırtıb yaralamaqda idilər!..

Kəyumərs. Diqqət ediniz! Rollar anbaan dəyişməkdədir. Məğlub olub paralananlar dərhal istihalə edərək kəndilərini paralayan qəvilərin, qəvilər isə eyni zamanda paraladıqları zəiflərin şəklinə girib bunlar tərəfindən parça-parça ediliyorlar... Sonra təkrar bunlar qüvvətlənib ötokilər zəifləyirlər və ilax!..

Bu hala heç təəccüb etməməlidir. Nəsrəddin şahın əsil istədiyi də bu idi: Vüzərə və dərbariyan arasına daima nifaq və ziddiyyət salmaq adəti, şüari-siyasəti idi! Vəzirlər, məmurilər yekdigəri ilə boqşdurulmaqdan ümuri-dövlət ilə iştiaqə vaxt bulamıyorlar idi. Onun bu növ fitnələrindən nə Mirzə Hüseyn xan Müşirüddövlələr, nə də Mirzə Əlixan Əminüddövlələr əmin və məsun qala biliyorlar idi!..

Şeyx. Nəsrəddin şahın ovlamış olduğu arslanlar, qaplanlar nərdə?

Kəyumərs. Nəsrəddin şahın o hünəri də varmı idi?

Şeyx. Onun haqqında Qaani demiyormu?

Be yek nəvərdə rəzmo həmlə o conbeş zehəm dəri

Do səd pilo, do səd şiro, do səd bəbro, do səd əjdər!

Kəyumərs. Fransa üdəbasından Alfons Dode Tartarin nam bir firəngi həcv edib haqqında yazıyor ki, “bu adam cəzairədə bir fəqirin mədari-təyişi olaraq tamaşa üçün zəncirlə gəzdirdiyi bir kor arslanı vurub öldürdüyündən naşi təhti-mühakiməyə alındığı halda ötədə-bəridə iki yüz mütəcaviz arslan ovladığını iddia edər idi!” Nəsrəddin şah isə heç bir kor şir də ovlayamamışdır!..

Şeyx. O halda Qaani nədən böylə diyor?

Kəyumərs. Tartarin yalanlarına onu “do səd tımən” tamahı sövq etmiş olmalı! Qaani haqlı olsa idi, Nəsrəddin şahın bütün övsaf və məzayasını şöylə iki beyt ilə xüləsə edər idi:

¹ Tərcüməsi: Bir döyüş, bir vuruş, bir həmlə ilə parçalayarsan

İki yüz fili, iki yüz şiri, iki yüz pələngi, iki yüz əjdəhanı.

Be yek zovqo səfavo nəşəvo keyfəş fəda kəşte,
Do səd həqqo, do səd fəzlo, do səd elmo, do səd minbər.
Be yek fərmano keyfo arzuyi o şode bərpa,
Do səd cəbro, do səd cevro, do səd zolmo, do səd azər.

Səid Səlməsi. Doxsanıncı vaqon ümumi kitabxana!

Kəyumərs. Əlsineyi-islamiyyədə ülm və sənayeyə, tarix və siyasiyyətə, fəlsəfə və ədəbiyyata dair yazılması mən edilən, yaxud yazılmış ikən senzurlu-senzursuz məhv və ehraq olunan kütübünafco! Üsuli-insaniyyəti təlqinə xadim Mirzə Melkun xanın əksər asar və təlifati dəxi bu miyandadır.

Səid Səlməsi. Doxsanıncı vaqon: Tarixnamə Momzen üsulilo yazılmış əlli sənəlik tarixi-bərbadi və tədenni!

Doxsan birinci və mütəaqib vaqonlar, vəqaye xunrizano! (*Bir pəncərədə Xarəzm xanlarından birinin kəsilib Tehrana göndərilmiş başı görünüyör.*)

Kəyumərs. Vərasəti səltənət nizamsızlığına görə Qacarlardan biri İranda hər bir şahın cülusu əsnasında şahzadələr beynində mötad və zəruri olan səltənət dəva və qovğaları və bu yolda nafilə lökülən qanlar!.. İranda hər əsrdə bir məzhəb çıxmaq təbii olduğundan bab və babilər vüquati və bu yüzdən boşuna sel kimi axıdılan qanlar!.. Bu şah dövründə əsla hər b hazırlığı görünmədiyi, səfərbərlik nədir bilinmədiyi halda rəzm və nəbər də həvəsi davam etdiyindən Xivəlilərlə, Herat əmiri Yarməhəmməd ilə, Herat üçün əfqan və ingilislə mənasız müharibələrə sərf olunan qanlar! Nəsrəddinin əmucəsi Həməzə Mirzənin komandası təhtində otuz-qırx min nəfərlik bir ordunun Mərvdə türkmənlər tərəfindən məhv və tələf edilməsi və böyləce hər iki tərəfdən hədə olunan qanlar!... İmami Məşqətlərlə, Şeyx Übeydullalarla uğraşılaraq bunlardan xilasi-giriban etmək üçün tökülən qanlar və ilax...

Səid Səlməsi. Yüzüncü vaqon coğrafiya xəritələri!

Kəyumərs. Bunlar əlli sənəlik səltənət zərfində Nəsrəddinin tədbiri, ya tədbirsizliylə mücavir dövlətlər tərəfindən bərrən və bəhrən mülki-İrandan qoparılan yüzlərcə ərazi parçalarının xəritələrindən ibarətdir!..

Səid. Yüz birinci vaqon. Səyahətnamələr.

Kəyumərs. Nəsrəddin şahın yazdığı, yaxud yazdırdığı üç-dörd əhəmiyyətsiz səyahətnamə ilə yazılmasına, yazılıb nəşr edilməsinə əslən meydan verilməyib, minlərcə istifadəli səyahətnamələr! Bunlar-

dan biri İrana aid “Səyahətnaməyi-İbrahimbəy”dir ki, 1000 cildəndən ibarət olduğu halda, ancaq bir cildi nəşrlərin əlinə keçmiş, qalan doqquz yüz doxsan doqquzu isə bu vaqona yüklənmişdir!.. Nəsrəddin şahın öz səyahətnamələrinə gəlincə, bunların mündəricatı səthi şeylər olub Avropa ümran və mədəniyyətinin tərəqqiyyatı-maddiyyə və mənəviyyəsinin əsbabi-həqiqiyyəsi sükuti-əmiq ilə gecikdirilmişdir. Nəsrəddin şah ya bu əsbabi-həqiqiyi görmədi, dərk etmədi, ya görüb dərk etdisə, millətini bildirmək istəmədi. İştə Avropada onun görmədiyini, ya gördüdə də kətm etmək istədiyi məvadd minlərcə cild təşkil edir ki, cümləsi bu vaqona doldurulmuşdur. (*Kölgəyə xitabən*) Sizin Rusiya hökmdarlarından ilk dəfə Avropada səyahət edən zat Böyük Petro idi. İran hökmdarlarından da o bələdə də ilk əvvəl kəştü-güzar edən Nəsrəddin şah oldu.

Böyük Petronun cüzi bir xərcərlə etdiyi səyahətlərdən Rusiya üçün mənafeyi-əzimə hasil olduğu halda, Nəsrəddin şahın məsarifi-əziməyi mucibi seyr və səyahətlərindən İran üçün zərər və ziyandan başqa bir nəticə çıxmadı və onu bu səyahətlərə təşviq etdiyindən naşi Mirzə Hüseyn xan Müşirüddövlə üçün də nədəmət və pəşimandən başqa bir şey qalmadı!

Səid Səlməsi. Yüz iyirminci vaqon (100000000) yüz milyon.

27

Şeyx Fəzlüllah. Şu yüz milyon nədir?

Kəyumərs. Yüz kürür tūməndir ki, yüz milyon manat edər. Nəsrəddin şah Avropada gözib səyahətnamələr yazmaq üçün İran xəzinəsindən bu qədər para almışdır. Nasıl? Dəgərmi idi?

Şeyx. Dəyməsə idi, ona bu qədər paranı verməzlər idi! Bir çox mötəbər adamlara rast gəldim ki, şah səyahətnaməsini böyük bir şövq ilə oxuyurlar! (*Kəyumərs işarə edib, vaqonları durduruyor. Səid Nəsrəddin şahın səyahətnamələrindən birini vaqondan alıb gətiriyor.*)

Kəyumərs. Bunun mündəricatı səthi şeylərdən ibarətdir dedim. (*Səidə*) bu həriflərə kitabın ötəsindən-bərisindən bir az oxu ki, nə olduğunu anlasınlar, hankı səyahətnamədir?

Səid Səlməsi. Qaliba birincisidir?

Kəyumərs. Nədən qaliba deyirsiniz?

Səid Səlməsi. İranda tərz-i-qədim üzrə daşbasması ilə yazılan kitabların başından heç bir şey məlum olmaz! Başda yazılan ancaq budur: “Ruznaməyi-səfəri-Firəngistani-Nəsrəddin şah qazi Xosrov və sahib-i-İran.

Bismillahir-rəhmanir-rəhim ruz-şənbeye bisto yckkome səfər-əlmüzəffər səneye-1290 əz-Tehran becəzme-səyahəte-Ferəngistan bərxastim... Çənd ruz bud ke sine dərd və zokame-şədidi ariz şod və hiç əhvaləm xub nəbud”¹.

Kəyümərs. Səyahətnaməni nəzlə və zökəm söhbəti ilə başlıyor! Sonra?

Səid Səlməsi. “Seşənbə bisto çəharom... Həman ruz sovar şodu becəhəte şekar bəmahurhayə həvalikən rəftim. Naibüssəltənə də rekab bud... Əlhəmdülillah xoş qozəşt. Ba rahət bəmənzel morəcəət kərdəm. Məzəcəm də nəhayət səhhət və səlāmət və kəsələt bilmərrə rəf şode. Hala fəsle-aluçeyə-tazəcəst. Yəni xeyli kuçukəst və hənuz xordəni nəşode”².

Kəyümərs. Şikar və alça bəhsini burax! Keçdiyi yerlərdə təbəəsinin, xüsusilə bunların qismi-əzəmini təşkil edən köy xalqının həyat və məişətinə, məmləkətin əhvali-iqtisadiyyosinə, əhali və məmləkətin ehtiyacına diqqət edilmişmi?

Səid Səlməsi (*səhifələri sürətlə çevirərək göz gəzdiriyor*). Xeyr, padşahım! Tehrandan Ənzəliyə qədər səyahətnamə bu qəbil sözlərdən ibarətdir: “Sübh səvərcə kalesqə şode bətərəfə-Abdullaabad rəvane gəştim... qəbl əznəhar tofəng dəst gərəfte dərətrafo həvali-gərdəş mikərdəm. Yek xərquş və yek bəlderçin seyd kərdəm”... “Ba sədrə-əzəm söhbətkonan əzkənare-şəhr qozəşte... Nahar dərkalesqə xorde şod”... Şəbə-qozəşte bəsyar kəm xəbid budəm”... “Nəharra dərmənzil xərdim. Ordura dərçəmənə bəsyar xube basəfai zəde budənd. Həmcə ça zəbzə və morğzar əst. Ba sədrə əzəm söhbət mikərdim. Emşəb zudtər meyl bəesterahət kərdəm”³.

¹ Tərcüməsi: İranın sahibi Nəsrəddin şah qazi Xosrovun Firəngistana səfərinin gündəliyi: “Bismillahir-rəhmanir-rəhim, şənbə günü hicri 1290-cı il səfər ayının 21-də Avropaya getmək üçün Tehrandan hərəkət etdim. Neçə gün idi sinəm ağrıyır idi. Şiddətli zökəm idim. Halım heç yaxşı deyildi”.

² Tərcüməsi: “Çərşənbənin 24-ü... həmin gün ov üçün şəhərin ətrafına getdik. Naibüssəltənə atın üstündə idi. Allahə şükür xoş keçdi. Rahatlıqla mənzilə qayıtdım. Səhhətim bir az yaxşılaşdı. İndi təzə alça fəslidir, hələ kiçikdir, yeməli deyildir”.

³ Tərcüməsi: “Sübh səhər təzdən faytona minib Abdullaabad tərəfə yollandım. Nahar yeməmişdən qabaq əldə tüfəng ətrafı gəzdik. Bir dovşan, bir bildirçin ovladım... Baş nazir ilə söhbət edə-edə səhər konarından keçib faytonda nahar elədik... Keçən gecə çox az yatmışdım... Naharı evdə yedik. Ordu isə çox səfəli çəməndə dayanmışdı. Hər yer yaşıllıq və quşların məskəni idi. Baş nazir ilə söhbət edirdik. Bu gecə tez istirahət etməyə başladım”.

Kəyümərs. Bu adam hər şeydə ancaq kəndi zövq və səfasını, kəndi istirahətini arıyor. Əsla zəhni yorma, mühitə iman nəzorlə baxmaq istəməz! Əlindən gəlməz! Ancaq zəvəhəri görüyor, heç bir şeyin künhünə, lübb və mənasına maraqlanmıyır. Səyahətnamədə onunla-bununla bol-bol söhbət etdiyindən bəhs edər: lakin heç bir yerdə bu söhbətlərin nəyə dair olduğunu bildirməz, bildirməmişdir! Çünki lübbi-mənadan ziyadə vaxt xoş keçirmək üçün çənə çalmanın, çənə çalmaq fəlinin kəndisindən xoşlanır! 277-ci səhifədə İstanbulda Soltan Əbdüləziz ilə, ingilis elçisi ilə etdiyi söhbətlərdən bəhs ediyor. O səhifəni açıb oxu!..

Səid Səlməsi (*oxuyur*). “...neşəstəm, sədrə əzəmim həm budənd. Xeyli söhbət şod, bərxəste amədım mənzil; elçiyə-kəbircə-ingilis bəhüzur aməd, qədri söhbət şod. Bəd əzyək saate digər Soltan amədənd. Qədri neşəstəm baz söhbət şod bərxəste rəftim...”¹

Kəyümərs. Ya Nəsrəddin şah Firdövsinin məşhur misrasını dəstürüləmələ ittiyəz ediyor, ya Firdovsi bu tayfanın məzəci-təbiətini gözəl anlamışdır: “Neşəstəndə qoftəndə bərxəstənd!..”²

Səid Səlməsi. Mən bu səyahətnaməni əvvəlcə oxumuşdım. Ancaq üç, ya dörd yerində söhbətlərin məzmunu məlum oluyor.

Kəyümərs. Pək əla, oraları oxu!

Səid Səlməsi. Sürəti xəri dide şod, pərsidəm qiymətəş çənd əst”³.

Kəyümərs. Bu söhbət rəşm sərğisinin müdiri ilə bir müləti-fədən ibarətdir ki, qəzetələr dəxi dərci-sütun etmişdilər.

Səid Səlməsi. Bəzilərinin etiqadınca bu söhbət Nəsrəddin şahın sənayeci-nəfisədən bir şey anlamadığına dəlalət ediyormuş!..

Kəyümərs. Xeyr! Bu bir müləti-fədən ibarətdir. Nəsrəddin təbi-şairənə səhibi bulunduğundan sənayeci-nəfisəyi təqdirə müstəid idisə də, həsbülərbəiyə o bədayədən bəbəhrə qalmışdı. Baxınız Parisdə Luvr muzesində gördükləri haqqında nə yazıyor.

Səid. “Xoləscə otaqhai ke pərdəhayə əşkal bud həməra didəm, kərə-nəqqaşancə məruf əst və pəycə hər pərdəyə bəyəd şəxs yekruz

¹ Tərcüməsi: Oturdum, baş nazirlər də var idi. Çox söhbət oldu. Qalxdıq evə gəldik. İngiltərənin baş elçisi qəbuluma gəldi, bir az söhbət etdik. Bir saatdan sonra Soltan gəldi. Bir az oturdum. Yenidən söhbət edib ayağa qalxıb gətdik.

² Tərcüməsi: Oturdular, danışdılar, durdular.

³ Tərcüməsi: Bir uzunqulaq şəkli göründü, soruşdum neçəyədir?

təməm bənəşinəd ta nokatə nəqqəşiye anra bəfəhməd. Ba in təcil ke mən daştəm əlbəttə dərke-nokate-nəqqəşi momken nəmişövəd”¹.

Kəyumərs. Onun sənayeyi-nəfisədən əsil anlamadığı şey musiqi ilə teatrodur. Bol-bol sirkələrə, hoqqabazlara, baletlərə getdiyi halda, bir dəfə də olsun dram, ya opera teatrlarına ayaq basmamış, “Maqbet”, “Hamlet”, “Faust”, “Fiqaro”, “Tartüf” kimi asardan hissiyati-ibrət olmamış. Almaniyada Şillerdən, İngiltərədə Şekspirdən, Fransada Molyerdən bixəbər qalmış! Halbuki fransızcaya vüqufu var idi. Hətta şu vüqufu ilə Soltan Əbdüləzizə qarşı təfəxür edər.

Səid Səlməsi. Əvət, baxınız 270-ci səhifədə nə yazıyor. “Soltan bəmotərcüməyə Rəşəd paşa vəzire-xarece baelçi toarüf kərde hərf zədənd, amma mən çəndən mohtac bətərcomə nəbudəm. Xodəm fəranse hərf zədəm in sobət ba sefəra nim saət tul kəşid!”²

Kəyumərs. Nəsrəddin şah Avropanın hələ musiqi tərəqqiyatından külliyyə bixəbərdir. Musiqini əsbəbətərəb, lazimcyi-eyşü nuş zənn edər. Heç bir yerdə söhbətlərin məzmununa diqqət etmədiyi kimi, musiqinin dəxi məal və məfhumundan bəhs etməz.

Səid Səlməsi (*kitabə göz gəzdirərək*). “Muzikançiya muzikan mizədənd”. “Muzikançiya zeyadid mottəscəl mizənənd”. Anqədr xub bazi dəravərdənd və rəqsidənd və muzik zədənd ke dər hiç ta dide nəşode və iləx...”³ Dəhat musiqidən biri haqqında olsun, hərfi vahidə rast gəlməzsiz.

Kəyumərs. Aşkardır ki, Nəsrəddin şah Bethoven, Motsart, Rossini, Verdi, List, Quno, Vaqner kimi böyük Avropa bəstəkarlarının musiqisindən xəbərdar degildir. Əgər təsadüfən onların əlhan və nəğmətini eşitmiş isə, o əsvati-ülviyyə onun bir qulağından girib, o biri qulağından çıxmışdır. Beynində heç bir əsər buraxmamış, qəlbi-səngininə təsir etməmişdir.

Şu bəstəkarların əsəri-musiqiyyəsi ki, nəfəhati-lahutiyyədən ibarət olub, ən rəqiq, ən mühəyyic əşəri qədər əhval və bədayei müxtəlifeyi-təbiyyəni, təhəyyücat və əhsasati-aliyyəyə-bəşəriyyəni

¹ Tərcüməsi: Xülasə, gözəl pərdələri olan otaqların hamısını gördüm. Gözəl rəssamların işləridir. Və hər pərdənin altında adam bir gün oturmalıdır. Onların üzərlərindəki təsvirlərin bütün incəliklərini başa düşmək mümkün deyildir.

² Tərcüməsi: Soltanın xarici işlər naziri Rəşid Paşanın tərcüməçisi elçilə birlikdə danışdılar. Lakin mənim tərcüməçiyə o qədər ehtiyacım yox idi. Ona görə ki, fransızca bilirdim. Elçilərlə olan bu söhbətim yarım saat çəkdi.

³ Tərcüməsi: Musiqiçilər musiqi çalırdı. Çoxlu musiqiçi ardıcıl çalırdı. O qədər oyun çıxartdılar, rəqs etdilər, musiqi çaldılar ki, heç yerdə onun tayı görünməmişdir.

təsvir ilə fikir və xəyalı balalara, ucalıqlara, aləmi-mənəviyyəyə sövq edər, zavallı Nəsrəddin şah üçün külliyyə nəməhul qalmışdır.

Səid Səlməsi. Mənim bir dostum var idi ki, Vaqnerin bəstələrini dinlədikə zəhn və xəyalında biləixtiyar iki aləmi-mütəzad təqabül edər, onu ağıladıyordu: Almaniyanın vələvəyi-tərəqqisi, İranın tədənniyi-xamuşi!.. Diyorlar ki, “Pabəndi-tərəqqi” ünvanlı mənzumə Cövdeyə musiqi ilə ilham olmuşdur.

Firənglərin “Marsçlyoz” nam məşhur nəğməyi-hürriyyəti musiqi ilə həməhəng olaraq yazıldığı və katoliklər kimi bizim mövləvi dərvişlərinin ahəngi-musiqi ilə ibadət etdikləri dəxi məlum...

Kəyumərs. Nəsrəddin şah isə anlaşılan musiqi təsiri ilə kəmal-iştəha ilə təam edərmiş... Nə isə ötəgi söhbətlərin məzmununa baxalım!

Səid Səlməsi. 164-cü səhifədə Avropa əğniyasından yəhudi Rotçild ilə və ərbabi-fənnədən, Süveyş kanalını açan mühəndis-şəhir Lesseps ilə görüşdüydən bəhs ediyor.

28

Nəsrəddin şah yazıyor: “Rotçildi-məruf yəhudi həmə ke bəşyar bədövlətəst bəhüzur aməd söhbət şod. Həməyəti-yəhudihara ziyad mikərd və ozyəhudihaye-İran hərf mizəd və istədayi-asayəşi-anhara minəməd. Bəu qoftim: Şənideəm şoma bəradəhra hezar kurur pul darid, mən bəhtər an midanəm ke pəncah kürur bəyek dövloti-bozorgi ya kuçeki dade məmləkətira xəridə və yəhudihaye-təməm dünyara dərənca cəm konid və xodətən rəisi-anha bəşəvid və həməra asudə rah bəbərid ke in tövr motəfərriq və pərişan nəbəşid. Bəşyar xəndidəm və hiç cəvabi nədəd və bəu hali kərdəm mən öz cəmi mələli-xarecə ke dər-İran həstənd həməyet mikonəm. Müsyə Lessepse-məruf ke Dəryaye-Səfidra ta Bəhrə-Əhmər bəhəm-digər vəsl kərde əst... bə pəsərəş ke cəvanist bəhüzur aməd, xəyalı-təzeyi hala dər sər dərəd ke rahi-ahəni əzşəhri-Orenburqi-Rusiyyə bəşazod ilə şəhri-Səmərqənd ta Pişavər xaki-Hindustani-ingelis. Amma in xəyalist bəşyar duroderaz...”¹

¹ Tərcüməsi: Məşhur yəhudi milyoner Rotçild hüzuruma gəldi, söhbət etdik. Bizim yəhudilərə himayəmizi artırmaq və İran yəhudiləri barədə də danışdı və onların rahatlığını məndən xahiş etdi. Ona dedik: “Biz eşitmişik, siz qardaşların 1000 kürur pulu vardır. Mən yaxşı bilərəm ki, bir böyük və ya kiçik ölkəni 50 kürura alıb, bütün ölkələrdə olan yəhudiləri bir yerdə toplayıb, özünüz onlara başçılıq edib, hamısını da rahat edə bilərsiniz... Bu cür pərakəndə və kasıb olmayasınız.” Çox güldüm və heç bir cavab vermədi.→

Kəyümərs. Yeter! Bu söhbətdən anlaşılıyor ki, əsla uzağı görməyən Nəsrəddin şahın hüzuruna bir bankir, sərafi-müdəbbir, digəri mahir bir mühəndisi-müabir, iki zəkayi-xariqülədə gəlmiş, Nəsrəddin şah isə bunlarla nə yolda qonuşmaq lazım gəldiyini, öz məmləkətini məmur və abad eyləmək xüsusunda bunların vüsəti-qərihələrindən nə surətlə istifadə mümkün olduğunu dərk edə bilməmiş və lüzumsuz, boş söhbətlərlə vaxt keçirib, gözəl bir fürsəti fövt etmişdir. Öz halı gülünc ikən Rotçildin sükuti-arifanəsinə gülmüş və Lessepsin çox keçmədən zənn qüvvədən fələ çıxmış bulunan fikir mosibini “bəsyar duro deraz bir xəyal”¹ zənn eyləyib durmuşdur. Şübhəsizdir ki, Rotçild ilə Lesseps Nəsrəddin şahın qara gözləri xatirəsi üçün yanına gəlməmişlərdi, bəlkə onların belə bir ziyarətdən muradları şayəd vətəninin xeyirxahı, talibi-tərəqqi və rifahikamil bir hökmdara rast gəlib, İran üçün əllərindən gələ biləcəkdən xədəməti ona təklif eyləmək idi... Orenburqdan Səmərqəndlərə qədər çoxdan çəkilib əlyövm kəməli-gərm ilə işləməkdə olan dəmiryol xətti məzkur xəyalın əsla “duro deraz” olmadığını, biləks Nəsrəddin şahın fikri dar, beyni az olduğunu iradə edər!..

Böylə bir adama Lesseps nə təklif edə bilirdi? Onun dar fikrinə Rəştdən Buşirə, ya Təbrizdən Tehrana qədər uzanan bir xətt sığarmı idi?! O, öylə bir xəttin lüzumu və imkanını yəhudi sərmayədarlarının belə tədbiri ilə imkanını anlarını idi? Halbuki, Rotçild qarşısında nə gördü? Rotçild gördü ki, İrانی əcanibə satan bir hökmdar məmləkətin bir parçasını da yəhudilərə satmağa amadədir! “Pəncəh kürür beyek dövlətə-bozorgi ya kuçeki dade, məmləkəti ra bexərid”² kimi kinayə və məcazlarla “İrandan bir qitə də siz alın” deyən bir müstəbidə qarşı, səriülintiqal və zirək bir yəhudinin sükutdan başqa nə cavabı ola bilirdi!..

Yəhudilərin ədvvü-əkbəri olan Kölgə burada səbr edə bilməyib, sözə müdaxilə etdi, dedi ki:

– Ey kaş! Yəhudilər Nəsrəddin şahın sözlərinə aldanıb yüz milyon rubloya İrandan bir qitə ala idilər və cümləsi oraya keçər idilər! Bu

→Mən onu başa saldım ki, İranda yaşayan bütün xarici millətləri himayə edirəm. Ağ dənizi Qırmızı dənizlə birləşdirən məşhur müsyo Lesseps cavan oğlu ilə qəbuluma gəldi. Onun ağlına yeni bir fikir gəlir ki, Rusiyanın Orenburq şəhərindən Səmərqəndə və ingilis Hindistanında olan Peşavərə qədər dəmiryol çəksin. Lakin bu çox uzaq və uzun bir xəyaldır.

¹ Tərcüməsi: “Çox uzaq və uzun bir xəyal”

² Tərcüməsi: Əlli kürür böyük və ya kiçik bir dövlətə verərək, bir məmləkəti aldım.

surətlə əvvələn, Nəsrəddin şah kibi bir müstəbidin cibinə, səyahətlərdə kef etmək üçün heçdən bir yüz milyon rublə girər idi. Saniyə, yəhudi hicrətindən sonra Rusiya və ruslar bu tayfanın vücudundan xilas olub, geniş bir nəfəs alarlardı, salisən, İranın özündə dəxi gözəl bir istibdadi-idarə sayəsində antisemit missionerlərinin fitnələri ilə yəhudi qırğınları törədilib, bu qırğınlar yədi-istilamızı İran üzərinə dəxi uzatmaq üçün bizə böyük bir haqq qazandırardı. Sovqiyəti əsgəriyyəməiz bu qədər toxirə düşməz və İran heyəti-vüzərasının istefalarilə bizə çıxın dedikcə, bəhanə bulmaqdan aciz qalmaz idik!..

Kəyümərs. Xeyr, səhv ediyorsun. Yəhudilər İrana hicrət etsə idilər, hətta istibdad dövründə belə missioner intriqalarına rəğmən zənn etməm ki, qırğınlara məruz olur idi. Bəni-İsrail, xristian ölkələrində gördüyü zülm və sitəmlərə heç bir zaman Şərqdə məruz olmamışdır. Xüləfayi-Abbasiyyə və Əndəlusiyyə dövrlərində olduğu kibi, daima izzət və etibarda bulunmuşlar. Hətta qruni-cədidədə belə İspaniyadan mətrud olan, ya sair ölkələrdən zülm saiqəsilə qaçan müsəvilər, solatini-Osmaniyyə tərəfindən kəməli-məmunyyətlə qəbul olunub, əlyövm Türkiyə daxilində müroffəh yaşamaqdan və bu üzədən daima türklərə minnətdar və mütəşəkkir qalmaqdadırlar.

Onlar İrana gəlsə idilər, kim bilir, bəlkə ölkəmizdə faydaları toxunurdu. Həqiqi yəhudilər yəhudilikdən dönüb, benser etmiş Şapşallara qiyas olunamazlar! Onların sair avropalılardan ziyadə İrana canü dildən sədaqətlə xidmət edə biləcəklərinə nədən inanmayalım?.. Rotçildin Nəsrəddin şaha sükut ilə cavab verməsi onun şəxsən elə kefinə tabe məsləksiz müstəbido etibar edəməməsindən iləri gəlmiş olmalıdır...

Səid Səlməsi. Şahım, bən iki sənə əqdəm bərhəyat ikən bir rəfiqim ilə Avropada səyahət ediyordum. O əsnada bir xeyli yəhudi ürəfası ilə görüşdüm. Bunların bir çoxu şu son zamanlarda “sionizm” denilən bir məsləki milliyyə-siyasiyyə təqibə başlamışlar.

Bu məslək Nəsrəddin şahın təklifinə müvafiq gələn “territorializm” əfkarı-xilafında yəhudilərin Afrikada, Amerikada, ya digər bir qiteyi-ələmdə ərazi iştirakı ilə müstəqil bir hökumət təşkilü üçün çalışmalarını lüzumsuz ədd edər... Sion Qüdsi Şərifdə bir təpənin adı olub, ələlitləq bu şəhərin özünə dəxi deyilir. “Sionizm” təbiri bundan müstəqildir. “Sionizm” bir növ millətperəstlikdən ibarətdir ki, yəhudilərə, din və məzhəblərini, lisan və qövmiyyətlərini, məfəxiri-tarixiyyətlərini, bütün övsaf və əxlaqi məmduhəyə-milliyətlərini mühafizə ilə ancaq vətəni-əsiləri bulunan Fələstin qitəsinə lüzum

hicrət fikrini tələqin eylər. Onları qanun və hüquq dairəsində, məsələnin aid bulunduğu dövlət (yəni Türkiyənin) rızası ilə qiteyə-məzburənin iskanına təşviq və təğrib edər hürriyyət və məşruteliyyətin İstanbulda elanından sonra ümidləri artmışdır. “Sionizm” əfkarının vasitəyi-mərkəziyyəyi nəşri Almaniyada, Hamburqda çıxan “Welt” (“Welt”) cəridəsidir. Bu məsləkin tabeləri beş-on sənəddən bəri özlərinə aid məsail və məsələhi müzakirə üçün Avropanın biladi müxtəlifəsində konqerelər əqd ediyolar. Öylə konqerelər ki, iki-üç yüz milyon müsəlman hənzur birini belə yapmağa müvəffəq olamamışlar!

Birinci mötəmə 1897-ci ildə Bazel şəhərində vaqe olub bu mötəmərdə “Sionizm”nin məramnameyi-əsasisi tərtib edilmişdir.

Əxirən ərvahe-yəhudə qədər əks edən sədalara nəzərən şu keçən dekabr ayında da dünyanın hər tərəfindən göndərilən iki min mütəcaviz musovi mürəxəssi Hamburqda doqquzuncu konqreyə yığılmışlardı.

Bunlar ədib, alim, müəllim, xaxam, doktor, yurist və sairədən ibarət olub məclislərinə sionizmənin pişvalarından Maqs Nor Dau rəyasət ediyordu... Cümləsi türklərin son müvəffəqiyyətinə dərəcəyi-nəhayədə şad və məmnun və Türkiyədə qanuni-əsasiyə müstəned yeni təzvi idarənin boqa və mətanətinə mütməndirlər. Sionistlər yəhudi mənafeini türk mənafeini ilə həmahəng biliyolar. Həç bir siyasi türk firqəsinə iltihaq etməyib, bitərəf durmağı tərcih ediyolar da, ümumiyyətlə öz səadətlerini Türkiyənin təali və təməddünündə görərək oranın imran və tərəqqisində, biliklərilə, hünərlərilə, məsailərilə, sərmayələri ilə müavinətə hazır bulduqlarını boyandan gəri durmuyolar!.. Şu qədər ki, türkləşməyib və türkləşdirilməyib yəhudilikdə azad buraxılmalarını və Fələstin qitəsinə yığıla bilmələri üçün Osmanlı dövlətinin riza və müsaidəsini şərti-əzəm biliyolar...¹

İştə yəhudilərin əfkar və amalları bu mərkəzdədir. Nəsrəddinin eyhamlı, xəndəli tövsiyələrinə qarşı Rotçildin sükut edib durması ehtimal bir də buna dəlalət edər. Yəhudilərin hədəf amalları Şam xittəsi daxilində, Ağ dəniz sahilində bulunan Fələstin ikən İranda, ya digər bəid bir məmləkətdə təvəttün üçün yer almağa rağib olamaycaqları aşkardır?.. “Antisemit”lərin iddəasına gəlincə zənn etməm ki, “Sionizm”dən türklər üçün bir məzərrət hasil olsun! Biləks avropalıların gələcəkdə Suriya tərəfindən məlhuz ola bilən hücum-

larına qarşı ərəblərlə bərabər qövmi-yəhudun dəxi osmanlı əsakirinə pişdarlıq xidmətində buluna biləcəkləri daha ziyadə məmuldur. Yəhudilər daima türk mühibbi ola gəlmişlər və bu halda qalacaq-larına şübhə etməməlidir!..

Kəyumərs. Nəsrəddin şah deyir ki, “bəsyar xəndidəm!¹ Xeyr, yəhudi məsələsi öylə xəndə ilə, şaqqa ilə keçiləcək məsələlərdən degildir. Bu xüsusda surəti-ciddiyyədə düşünüb-daşınmalı, bədo hökm etməlidir!.. Nə isə səyahətnamədə daha hankı söhbətdər zikr olunuyor?

29

Səid Səlməsi. Bir də 172-ci səhifədə Nəsrəddin şah katolik keşişləri ilə etdiyi bir söhbəti bildiriyor. Bu söhbət “qotik” denilən gözəl təzvi-memarisini və şairi-şəhir Viktor Hüqonun tərif və tovsifi ilə şöhrətlənən “Notrdam de Pari” nam bir kolisadə vaqe olmuşdur. Nəsrəddin şah yazıyor: “Rəftim bc kilsayə-Notrdam dərancı bəkeşişibozorg söhbət kərdəm. Porsidəm: “Ətiqadi-şoma dərheqqi-həzrəti-əleyhissəlam çist? Şərab mixorde əst ya nə?” Yek bar həməyə keşişə misli-inke mən suali-əcibi-kərdə başəm beictima qoftənd: “Əlbəttə, mixordə səhləst, xədəş həm şərab misaxta əst”. Bəd qoftəm: “Kəm mixordə əst ya ziyad?” Həmə qoftənd: “Ziyad həm mixordə əst”...²

Kəyumərs. Sonra?

Səid Səlməsi. Mətləb dəyişiyor.

Kəyumərs. Keşişlərin bu iddialarına qarşı kəndisi nə söylədiyini yazmıyormu?

Səid Səlməsi. Xeyr. Bir şey yazmıyor!

Kəyumərs. Demək oluyor ki, firəng keşişləri tərəfindən isbat-sız, bürhansız dərmiyan edilən böylə bir sözü kitaba dərc etməkdən Nəsrəddin şahın muradı İrən müsəlmanlarını müskürat xüsusunda vəsvəşəyə salmaqdır! Buna nə deyirsiniz?!

Səid Səlməsi. Əxlaqsızlıq... Ya əbüs-səlatin, rus üdəbasının sərefrazı bulunan qraf Tolstoyun müskürat əleyhində yazdığı məşhur

¹ Çox güldüm.

² Tərcüməsi: Notrdam kilsəsinə gətdim. Baş keşişlə söhbət etdim. Ondən soruşdum: “Həzrətül-əleyhüssəlam haqqında ətiqadınız necədir? Şərab içirdi, yoxsa yox?” Bir anda bütün keşişlər elə bil ki, onlardan əcaib bir sual soruşmuşam, deyə hamısı bir yerdə dedilər: “Əlbəttə, içirdi, hətta özü də şərab düzəldirdi. “Sonra soruşdum:” Az içirdi, ya çox?” Hamısı dedi: “Çox içirdi.”

¹ “Sionizm”yə dair yuxarıdakı məlumat üçün almanca “Welt” qəzetəsinin 53-cü nömrəsi mütalə edilmişdir. Şəhərimizin advokatlarından məzkur nömrəni bulub idarəmizə göndərən A.Lubarski conablarına ərzi-təşəkkür edirəm (Ə.H.)

bir risalə Əliəğa Həsənzadə tərəfindən biltərcümə “Füyuzat” məcmuələrində dərc olunmuşdu. “Tanrıyamı, yoxsa Qarunamı xidmət etməli?” ünvanı təhtində bulunan bu risalədə keşişlərin iddiası batil olduğu isbat olunuyordu...

Kəyumərs. Nəsrəddin şah bu məsələ üçün nə keşişlərə müraciət etməli, nə də cavablarını rədiyyosiz kitaba yazmalı idi! Bu sualı firəngin əhli-elm və ürfanından etməli idi. Məsələn, Müsyö Blanşardan.

Səid Səlməsi. Bu adamla görüşdüyünü Nəsrəddin şah 185-ci səhifədə yazıyor.

Kəyumərs. Oraları oxuyunuz!

Səid Səlməsi (*oxuyaraq*). “Ruzi rəftim bebaği-vəhş və nəbatat... Rəisi-anca ke isməş Müsyö Blanşar və həftado pənc sal əzövrəş rəfte bud əstiqlal kərd... Baği-heyvanat və nəbatat besyar və si əst... bayəd həqiqətən insan pənc mah beneşinəd, tamaşa konəd ta çizi befəhməd. Mən dər in robsəat çe mitəvanəm befəhməm amədim painü bainke digər hiç vəqt becəhəti-təmaşa nədaştəm. Beqəfəse heyvanate zənde rəfti həməra didc. Əzonca rəftəm mənəcl. Əmma rəis ke sinnəş həftado pənc, ya həştad sal bud, həme ca bamən həmrəhi kərdc, beqədrə-yek fərsəng rah rəft, hər çi miqəftəm, bər gərdid baz miyəməd və miqəft: müddətülömr müskirat nə xordə və həmişə digəranra həm mən mikonəm. Dər Firəngistan məclisi-məxsusist və əczayi-ziyəd darəd ke həmişə dördətdəbirə mətruk kərdənəşərab həstənd”...¹

Kəyumərs. İştə, Nəsrəddin şah həzrətül-əleyhissələmin şərab içib-içmədiyini bu zətdən sual etməli idi? Etmişmi?

Səid Səlməsi. Xeyr! Ehtimal, keşişlərin iddiası xilafında bir cavab almaqdan qorxmışdır!

¹ Tərcüməsi: Bir gün vəhşi heyvanlar və nəbatat bağına getdik. Bizi oranın rəisi 75 yaşlı Müsyö Blanşar qarşılıdı. Heyvanlar və nəbatat bağı geniş idi. İnsan görək beş ay orada oturub tamaşa etsin ki, bir şey başa düşə bilsin. Mən az bir vaxt ərzində necə başa düşə bilərəm? Aşağı düşdük. Tamaşa eləməyə vaxtımın olmamasına baxmayaraq heyvanların qəfəsinə baxmağa getdik. Hamısına tamaşa edib oradan evə getdik. 75 yaşlı bu rəis məni hər yeri gəzdirdi, bir fərsəng gəzdik. Hər nə dedim, qayıdıb, yəni-dən gəlib deyirdi: Ömür boyu spirtli içkilər içməmişəm, amma başqalarına da rəva görməmişəm. Avropada çoxlu üzvü olan məclislər var ki, onlar həmişə şərabın qadağan edilməsi barədə tədbir görürlər.

Kəyumərs. Müsyö Blanşar böylə səhihilməzəc və qəviül-bünyə olaraq səksən sənəlik bir sinni-şeyxüxtə vasil olduğunu müsküratdan ictinab etdiyinə həml ediyor!..

Səid Səlməsi. Osmanlı ətibbasından Nəfiz Paşa deyirmiş ki, bəzi insanların şərab istemalından səhhət və qüvvət qazandığını görənlər xalq zənn ediyor ki, müskürat insana səhhət bəxş ediyor.

Halbuki işrət mübtəlalarının ancaq yüzdə biri, o da bəzi şərait təhtində bu bəxtiyarlığa naildirlər. Qalan yüzdə doxsan doqquzu isə müskürat yüzündən az bir zaman zərfində tələf olub gediyorlar. Nəfiz Paşa deyir ki, bu doxsan doqquz qəbirlərdə səssiz-sədasız yatıb çürüməkdədirlər, xalq isə hər gün ortada gəzən salim vücudlara rast gəliyor, bunları görəmmiyor. Əgər bir möcüzə ilə qəbirdəki skeletləri qaldırıb ortada gəzdirmək mümkün olsa idi, xalqın bunlardan ibrət alıb mütəəbbəh olacağına və müsküratdan bilkülliyyə nifrət edəcəyinə şübhə qalmaz idi!

Kəyumərs. Səyahətnamədə daha nə kimi söhbətlər var?..

Səid Səlməsi. Nəsrəddinin bunlardan başqa söhbətlərinə rast gəlmioram... Ancaq bol-bol gördüyü şeyləri tərif ediyor ki, heç əhəmiyyəti yoxdur. O, mükəmməl, mütəntən məktəblərdən, darülfünunlardan, akademiyalardan, cəmiyyəti-əlmiyyələrdən bixəbərdir!

Kəyumərs. Məncə, onun gördüyü şeylərin üçü qayət mühümdür. Ancaq Nəsrəddin şah bu üç şeyin əhəmiyyətini əsla və qətən anlamamış, ya anlamaq istəməmişdir! Lakin onun anlamadığını Ənzəli dənizinin əmvacı dərk etmiş idi!..

Səid Səlməsi. Bu nasıl söz?! Cəmədatdan bulunan dənizin əmvacında da qüvvəyi-müddərrikə olurmu?

Kəyumərs. Hər halda dənizlərin fəhm və idrakı Nəsrəddin-kindən ziyadədir. Bunu şimdi təsdiq edəcəksiniz. Hacı Tərxanda gördüyü şeylərin mühümmü nədir?

Səid Səlməsi. Şübhəsiz, Böyük Petronun asarıdır.

Kəyumərs. Oxu!

Səid Səlməsi (*20-ci səhifəni açıb oxuyur*). “Bəd beimarəti ke bozi əz-əsbəbe-Petro Kəbir imperaturi-Rus dərənca zəbt bud rəftim. Do qayıqi-bozorg onca didə şod ke Petro Kəbir bedəsti-xod saxte bud, bəxşus yeki ozonhara ke besyar xub monəbbət kərdc bud. Surəti-Petro Kəbiri Katerinra həm onca nəqş kərdc budənd... Digər əz əsbəbe-nəccari-Petro Kəbir əzərro kolənqo təbərə geyre bud ke baonha gəşti misaxtəst. Bir divarha bəzi əsləheycə-kəhnə və alati-hərb əztofəng

və geyri-nəsb kərdə budənd... bəd əztəməşə be əskilə rəfte, begəş-tiyi-boxar mövsum be Aleksandr ke əzkompanəst neşəstim...”¹

Kəyümərs. Avropaya səyahət edən Nəsrəddin şah Hacıtərxana qədər bir rus vaporunda gəlmiş idi. Çünki bu dənizdə bir dənə də olsun İran gəməsi yoxdur. Hərif heç bir gəmidə İran bayrağının təməvvüc etdiyini görmədi... Hal və keyfiyyət böylə ikən Böyük Petronun Hacıtərxanda kəndi əlilə yapıdığı səfinələri görüb də əsla mütəəssir olmadı. Heç düşünmədi ki, Böyük Petro nə niyyətlə Avropa-da səyahət ediyordu. Neçün Hollanda da tuli-müddət iqamət edib gəmiçilik təhsili ilə məşğul oluyordu? Heç fikir etmədi ki, Böyük Petro Avropa səyahətindən övdətdən sonra, nə üçün dəmir yolların hənz mōvcud bulunmadığı bir zamanda hezar zəhmət və məşəq-qətlə Hacıtərxana qədər gəlib, məzkur qayıqları kəndi əlilə yaparaq xalqı gəmiçiliyə təşviq ediyordu!.. Sözü doğrusunu deməlidir! Acı da olsa deməlidir! Bu gün Bakı əğniyasından çoxu sərvətlərini Bəhri-Xəzərdə seyri-səfainin tərəqqisi üzündən qazanmışlardır. Çoxları ətməklərini o üzəndən qazanıb yeyirlər.

Şübhəsiz, bu adamlar Böyük Petroya minnətdardırlar! Mənim aldığı xəbərlərə görə Nəsrəddin şahın məqtulən vəfatı münasibət ilə Bakı cəmaatının bir qismi onun üçün matəm tutmuş, təziyə məclisləri qurub, həftələrcə mərsiyələr oxutmuşdu... Halbuki, iki-üç ay əqdəm Böyük Petro naminə Poltavada edilən şənliklərə iştirak üçün ancaq iki adam göndərdilər (*Kölgəyə xitabən*) və bunu da sən kimi bir tərbiyəsiz xatiri qalması deyə etdilər.

Kölgə. Bunun kəndim üçün böyük bir şərəf ədd etmək istərdim! Ancaq o şənliklərə nə mənə, nə də sair “həqiqi rus” məsləkdaşlarına yol vermədilər!..

Səid Səlməsi. Mən anlamıyoram ki, bu işlərdə Ənzəli dənizindəki qüvvəyi-müddərikənin nə yolda bir dəxli var?

Kəyümərs. Əcələ etmə! Anlarsan. Şimdi ingilis qövmi ilə, ingilis parlamanına dair Nəsrəddinin mülahizətini oxu!..

Səid Səlməsi (*oxuyur*). Nəcəbət-i-bozorgi və voqar və təmkin əzruyə-zəno mərd mirizəd. Mələməst ke milləti-bozorgəst və

məxsusən xodavəndi-ələm qədrət və təvanayi və əqlə və huşə torbiyə be onha dadəst, inəst ke məmləkəti mislə-Hindistanra mōsəx-xər kərdə və dər-Yengi donya və sair cahayi-ələm həm mōtəsərrəfatı-mōtəbərə darənd...”¹

Kəyümərs. Böyük Petronun nə üçün gəmiçiliyə o qədər rağib və həvəskar olduğunu, hətta ancaq bu şövq ilə Qorbə səyahət etdiyini anlamayan Nəsrəddin şah ingilis millətinin dəxi səbəbi-şövket və əzəmətini anlamıyor. “Xodavəndi-ələm bu millətə bir qüdrət və təvana vermiş” deyər. Fəqət nə üçün vermiş? Bunu heç idrak edəmiyor?

Nəsrəddin şah coğrafiyadan dəxi bixəborə bənzəyor. Çünki Hindistanın Britaniya cəzairinə uzaq bulunduğunu və böylə uzaq bir məmləkətin nə kimi vəsaitlə təsxir oluna bildiyini Ənzəli dənizinin əmvaz bir vəhi qədər olsun düşünməkdən acizdir...

Səidin-Şahım, bu son sözlərinizlə mənə heyretə düşər ediyorsunuz!

30

Səid Səlməsi. ...Ənzəli dəniz əmvacının bu söhbətlərə nə dəxli var?

Kəyümərs. Bunu izahdan əqdəm kitabın bir yerini daha oxumasın! (*Səhifələri çevirir*.) Baxalım bir çox sözlərindən məşrutiyəti sevmədiyi anlaşılan və bilxassə Fransada idareyi-məşrutiyət və cümhuri müzür ədd edən Nəsrəddin şah ingilis parlamən haqqında nələr yazıyor?

Səid Səlməsi (*kitabdan bir kaç səhifə çevirib 128-ci səhifəni açıyor. Oxuyur*). “Bəd rəftim beparlament. Əztərfi-in emarətü tedadi-otaqha və balaxanha və dalanha şəxs acəzəst. Miquyənd məbləğə kəzafi bəmüruri-əyyam xərc in emaret şode əst və bənayi-on əzhəştəsd sal qəbl əzinəst. Əmma dəh sal qəbl əzin xeyli bər bənaye an ərzudeənd. Nazeme-məclisi-lordha ke mərdi-piri bud isməş Kliford ciluyi-ma oftade otaq beotaq gərdeş kərdim. Bəsyar bənayi-ali möhkəm və möhibəst; vaqəən parlamenti-ingilistra çenin emarəti-özimi şayəstə və layeq əst... Xoləsə rəftim beotaqi lordha həmə budənd. Ədədə lordhayiin məcləs əzsəd nəfər təcəvəzəst. Qədr

¹ Tərcüməsi: Sonra Rusiya imperatoru Böyük Pyotrun bəzi şeyləri saxlandığı binaya getdik. Orada iki böyük qayıq gördük. Böyük Pyotr öz əlilə düzəltdi. Xüsusilə, onlardan birinin üzərində Pyotr ilə Katerinanın şəkilləri həkk olunmuşdur. Böyük Pyotrun dülğərlik vəsaitindən mişar, balta və s. var idi. Onlarla bəzi şeylər düzəldərmiş. Divara bəzi köhnə silahlar, hərbi ləvazimat, o cümlədən tüfəng və sairə asmışdılar... Tamaşadan sonra limana gedib orada buxarla işləyən “Aleksandr” adlı gəmiyə oturduq.

¹ Tərcüməsi: Qadın və kişinin üzündən böyük nəcəbət, vüqar və təmkin tökülür. Mələməst ke, böyük millətdir və xüsusilə Allah-taala onlara bacarıq, ağıl, huş, tərbiyə vermişdir. Buna görədir ki, Hindistan kimi ölkəni işğal edib, Yengi dünyada və dünyanın başqa yerlərində çoxlu işğal etdiyi yerlər vardır.

neşəste bər xastəm. Əzotaqha və dalanha qozəste daxilitalari-vükəlayi-millət şodim. Ədədə inha sisədo pəncəh nəfər mişəvəd.

Lord Disraili və Qladston və sair vüzərayi-Vebk və Tori budənd. Yek tərəfi – Vebk budənd, tərəfi-digər Tori. Ma dər bala ke rahbariki bud muşşərəf beməcles ruyi-səndəli neşəste bucdim. Məsələn tərəh kərdənd. Extclaf ara şod. Rəisi-məcles hekm betərəfi-aqləb kərd ke “majorite” mikərdənd və tərəfi-əqəllara “minorite”. Kolləvükəla rəftənd birun ke dərbirun beşomarənd. Məclis xali şod. Be coz rəiskəs nəmand. Bəd əzdəqiqəi-amədənd, tərəfe-ğaleb “Vebkha” budənd ke, hal vəzarət darənd. Bəd lord Qladiston sədri-əzəm aməd pişi-ma qədri söhbət şod, bərxaste rəftim...

Dəremarəte-parlament kitabxaneyi-bəsyar mətəbər ist ke, qofto-quhaye-qədimo cədid-parlament və qəvanini-İngilis və qeyri dər onha nevəste şode əst”.¹

Lord Disrayeli və Qladiston və digər Vebk və Tori vəkilləri var idi. Bir tərəfdə vebklər, digər tərəfdə torilər idi. Biz yuxarıdakı qaranlıq bir yolla keçib məclisə daxil olub stullarda oturmuşduq. Məsələn şorh etdilər. İxtilaf sakitləşdi. Məclisin rəisi əksəriyyət tərəfin qəbul etdiyi həkmü oxudu. Bütün vəkillər bayıra çıxdılar ki, orada səs versinlər. Məclis boşaldı. Rəisdən başqa orada heç kəs qalmadı. Bir dəqiqədən sonra gəldilər ki, qalib tərəf vebklər idi. İndi hakimiyyət başında onlardır. Sonra baş nazir Lord Qladiston gəldi, yanımızda bir az söhbət edəndən sonra durub getdik. Parlament binasında böyük, çox mətəbər bir kitabxana vardır ki, parlamentin qədim və yeni söhbətləri, həmçinin İngiltərənin qanunları və sairəsi orada yazılmışdır.

Kəyümərs. Əf verir! Nəsrəddin şah gəlib İngilisin donanmayı-məhini dəxi tamaşa eyləmişdi! Bu surətlə İngiltərədə ən mühüm şeyləri öz gözü ilə gördüyü halda İngilis tərəqqi və tələsinin, İngilis əzəmət və sətvetinin səbəbi-həqiqisi bunlar olduğuna əsla və qətən

¹ Tərcüməsi: Sonra getdik parlamente. O binanı tərifləməkdə otaqları, yuxarı mərtəbədəki dəhlizləri saymaqda adam acizlik çəkir. Deyirlər keçən müddət ərzində bu binaya külli miqdarda pul xərclənib. Onun bünövrəsi 800 il bundan qabaq qoyulmuşdur. Lakin 10 il bundan qabaq həmin binanın üzərində çoxlu tikinti aparılmışdır. Lordlar məclisinin üzvlərindən olan Kliford adlı bir qoca kişi bizim qarşımıza düşüb otaqları bir-bir gəzdirdi. Çoxlu möhkəm və ali binalar var idi. Həqiqətən, İngiltərə parlamentinə belə böyük bir imarət layiqdir. Nəhayət, lordların otağına girdik. Hamısı orada idi. Bu məclisin lordlarının sayı yüzdən çox idi. Bir az oturub ayağa durdum. Otaqlardan, koridorlardan keçib, millət vəkillərinin zalına daxil olduq. Onların sayı 350 nəfər idi.

anlamamışdı. Hətta anlamaq üçün, Bəhri-Xəzər sahilində Böyük Petro tərəfindən bir şövq ilə yapılan iki ədəd qayıq doxi bu xüsusda onun gözünü açmamışdı!..

İngilis parlamanti Avropa Məclisi-Məbusanlarının ən qədimi və İngilis donanması donanmaların ən qüvvətlişidir! Bu iki şey İngilis tərəqqi və əzəmətinin başlıca səbəblərindəndir! Məarif, sənaye, ticarət bu sayədə rəvnəq buluyor. Daxildə intizami-ümur, xaricdə etibar, hökm və nüfuz həp bu mənbələrdən nəşət ediyor. Günün birində yaponiyalılar bu nöqtələri gözəlcə dərk edib, İngislərin getdikləri yolu tutdular və o gündən bəri az bir zaman zərfində sürətlə tərəqqi etdilər.

Böyük Petro isə həqiqəti ancaq qismən anlamışdı. Bu ənə qədər məşrutiyətdən məhrum qalan Rusiya da ancaq qismən tərəqqi etmiş oldu.

Nəsrəddin şah gəlincə, o, gördüklərindən nə bir şey anladı, nə də istifadə clədi: İngiltərəyə qədər kor gedib, kor övdət etdi!.. Avropa mədəniyyətindən İrana balet rəqsindən başqa bir şey gətirmədi! Məomafih bu növ faydasız, müzür bir səyahətə iranlılardan kimsə protesto etmədi, hətta Avropadan Bakı tərifi ilə övdət edən şahı iranilər kəmal-dəbdəbə və darat ilə istiqbala hazırladılar!.. Bu hallara təhəmmül edəmməyən, mütəhəvvirənə bir hiddət və şiddətlə protesto edən ancaq Ənzəli dənizinin əmvacı oldu...

Yunanın şairi-əzəmi Homer Troya qürbündə cari bir ırmağın tökülən qanlardan qəzəbə gəlib, qəhrəman səffak Aşili yaxaladığını, onunla mübarizəyə girişdiyini, onu coşqun suları, müdhiş girdəbləri arasında qər qə və nabud etmək istədiyini qayət şairənə bir lisan ilə təsvir ediyor... Bu təsvir yunan “Şahnamə”si olan “İliada”nın ən gözəl parçalarındandır. Bizim yeni şairlərimiz, daha doğrusu, mütəşairlərimiz, şairlik iddəasında bulunanlarımız şeir üçün məzmun arayıb duruyorlar! Fəqət məddahlıqdan başqa bir şey ortaya çıxarmıyorlar. Ənzəli dənizinin Nəsrəddin şah qarşı qəzəb və qəhri fəna məzmunmu? Dənizin bu hiddət və şiddəti Bayron tərzində bir mənzuməyə zəmin olamazmı?

Səid Səlməsi. Ənzəli dənizi qəzəb və hiddətini nə surətlə ifadə edə bilmişdi?

Kəyümərs. Görünür ki, səyahətnaməni nəhayətində qədər oxumamışsan!.. Avropadan övdət edən Nəsrəddin şah Bakıda “Konsantin” nam bir rus vaporuna rəqib olub, Ənzəliyə qədər asudə gələ bilmişdi. Bu gəmidə Ənzəli şəhəri, şəhərin bayraqlarla donanmış

evləri, imarətləri pərçəmi-qəfir ilə istiqbal üçün sahillərə, iskülələrə yığılan əhalisi həp görünməgə başladı. Nəsrəddin də məiyyətilə əlbiseyi-rəsmiyyəsini geyib vapordan çıxmağa hazır idi. Nagah tərəfi-sahildən qara bir bulud peyda oldu. Dərhal bir badi-şədid ilə tufandan nişan verir. Bir fırtına qopdu. Dərya bütün şədayidi ilə təlatüm qəzəbinə gəlib çalxalandı... Həyat ilə məmat arasında müztərib Nəsrəddin şahın bulunduğu gəmi ilə bərabər qərç olmasına rəməq qalıyordu. İki gün gəmidən sahilə çıxamadı. Kəndisi bu əhvalı kitabın nəhayətində tövsif ediyor... Şairlərə bir sərmayədir. Qaani kimi möddahlıq edənlərə məchul qaldı! Oxu!

Səid Səlməsi. Səyahətnamənin son səhifələrini oxuyur! “Ruzc-cümə dəvəzdəhhome şəhre rəcəbül-mürəcəb nəzdik be eyde-movludi-həzrəti-Əmirəl-Möminin Əli ibn Əbu Talib Əleyhüs-səlavət vəssəlam əst. Bayəd be-Ənzəli bərevim. Sobh bərxastəm. Həvayi-dərya bəsyar xub bud. Bakəmalı-xoşhali mirəftim. Dose fərsəng be-Ənzəli mande, həme lebası-rəsmi puşide mostəced şodim ke hala varedi-Ənzəli xahim şod. Kəm-kəm əbrhayi-siyah əztərəfi-məqrəb və cənubo geyre bələnd şod. Dərya bənayi-inqlab qozəşt. Baz həm məyus nəbudim, randim, ta rəsədim be ləngərqah. Yek kəştiiy-cəngiyə Rusiyyə movsum be-Boxara əz Aşuradch bəraye-əhtərame-vorudi-ma amədə bud. Ba durbin dide şod ke əz hərəkəti-əmvac betovri-motəzəlzəl əst ke bəsyar bəisi-vəhşət şod. Kəştiiy-bəzorgi-cəngi ke betovri-hərəkət bekonəd əz kəştiiy ma digər çə təvəqqüist. Yek kəşti-badbəniyi-tecarəti həm ke an tərəfra ləngər əndaxte bud, be həman təvr moztərəb bud. Xolasə, rəsədim be Ləngərgah. Kəştiiy-cəngi ba hezar soubət çənd tiri-tupi əndaxt. Bərcə-Ənzəli və mərdəmi ke dər kənare budənd, həme peyda budənd. Leykən çun kəştiiy-bəzorg ziyadə əz in namitəvanəd pişrəfte daxeli-Ənzəli bəşəvəd, labod bayod kərəci və kəştiiy-boxare-kuçeki-məxsusi-ma ke dər Ənzəlist amədə, mara bəxoşki bəbərəd və ya in tufani-şədid emkan nədəşt. Labod məlbəsən əzərşeyi-kəşti ke imkane-istadən nədəşt pain amədə rəftim be otaq. Lebashara kənde bakəmalideltəngi tən bəqəza dade nəçəstətim. Sair in həm ke lebas-həvo nəşanha dəştənd, həməra dər bəyn kəndən ba qeyo estəfrağ məxlut kərdənd. Hər kəs dərquşə oftad ke qodrəte-bərxastən nədəşt. Do saət bəğrub mande bud. Baran həm bəşeddət miaməd. Əmvacə-dərya betovri bud ke məmken nəbud bətəvan nəqah kərd. Kəşti çenan hərəkət mikərd ke mottəsele sərə dəkəl əz intərəf-antərəf beab mirəsəid. Əmvaci-tuyikoşti mirixt və kəşti çenan kəç

mişod ke çizi namimand ke bərgərdəd və maha be dərya bərizim. Səndəlihao mizo əsbəbi-koşti dər hər hərəkət ruy həm mirixt, ba sədəhayi-mühəbb bədənə gəşti əzzuri-əmvac sədə mikərd. Çizi nəmande bud xord bəşəvəd. Əzbala bərani şədid, ziridərya, kəştiiy-por ab əz şeddəti-hərəkəti-kəşti imkanra rəfti nəbud. İzafə bər an təxt-hayi-kəşti əz abə-bəran və dərya təvri təv şodu bud ke paye adəm bəhiç vəch bənd nəmişod. Axər səfəri-Fərəngistan nəzdigiye xane adəm ke bürce-Ənzəli dər do qədəmi peydaşt və şoxs bein hələt bəşəd və labüd şəvəd ke əgər se ruz intəvr bəqozərəd, ləngərra kəşide bərovəd bəndərə Çiz ya Lənkəran. İn həme nəkər və qeyri ke be-Ənzəli amədəənd çə mikonənd? İn noxəyalat çenan oqatra bərmən təlx dəşt ke hədde-vəsf nə dərəd və məzacəm qədri mən-qəlib şod. Motisəl ərəq mikərdəm əzşeddətə xəyal və gərma bad bəsinə mixərd, sərfermi kərdəm. Şəb-o ruz həm əbədən xəbkərdən bəon tufan məmken nəbud. Puzi-şənbə, sizdəhhom, sobh baz tufan və hərəkəti-kəşti bəhəməntəvr bəlke ziyadətər bud¹. (Səid kitabı

¹ Tərcüməsi: Cümə günü rəcəb ayının 12-də həzrəti Əmirəlmöminini Əli ibn Talib əleyhissəlamın təvəllüdü gününə yaxın gərək Ənzəliyə gədəm. Səhər sübhəndən qalxdıq. Dənizin havası çox yaxşı idi. Kəfi kök gedirdik. Ənzəliyə 12-18 km qalmış rəsmi paltarımızı geyib hazırlanmışdıq ki, indi Ənzəliyə daxil olacağıq. Yavaş-yavaş qərb-cənub və sair tərəfdən qara buludlar qalxırdı. Dəryada dalğalar qalxdı, yənə də məyus olmayıb sürdük, limana yaxınlaşdıq. Rusiyanın bir “Buxara” adlı hərbi gəmisi Aşuradan əhtiram üçün bizi qarşılamağa gəldi. Binoklla görünürdü ki, dalğaların hərəkətindən gəminin ləngər vurnması bir dəhşət idi. Hərbi gəmi belə hərəkət edəndə bizim gəmidən nə ümid gözləmək olardı? Bir yelkənli ticarət gəmisi o tərəfdən lövbər salmışdı. Xülasə, gəldik limana. Hərbi gəmi çox çətinliklə bir neçə top atdı. Ənzəli bürücü və onun kənarlarında olan adamlar hamısı görünürdü. Lakin bizim gəmi çox böyük olduğu üçün bundan artıq iləriləyib Ənzəli limanına daxil ola bilməzdi. Ona görə də bizə məxsus Ənzəlində olan qayıq və buxarla işləyən kiçik gəmi gəlib bizi quruya apar-malı idi və bu şiddətli fırtına ilə onların da imkanı yox idi. Nəhayət, məcbur olduq ki, bir yerdə gəminin göyertəsində otağa gedib, paltarımızı soyunduq, tüək sıxıntısı ilə canımızı qəzaya verib oturuq. Başqaları da bizim kimi əynində olan paltarları sıfraq edə-ədə soyundular. Hər kəs bir küncə yığılıb qalxmağa imkanı yox idi. İki saat güclü yağış yağdı. Dənizin dalğaları elə şiddətli idi ki, baxmaq mümkün deyildir. Gəmi elə hərəkət edirdi ki, dər ağacı suyun o tərəfinə, bu tərəfinə dəyirdi. Gəmi elə əyilirdi ki, az qalardı çevrilsin, bizi də dənizə töksün. Gəmidə olan stullar və başqa şeylər bir-birinin üstünə tökülürdü. Dalğaların gücündən gəmidən dəhşətli səslər çıxırdı, az qalardı gəmi də dağılsın. Göydən də şiddətli yağış yağırdı. Ona görə də gəmi iləriyə gedə bilmirdi. Gəminin üstündə olan taxtalar da sudan ələ yumşaq olmuşdu ki, adamın ayağı sürüşürdü. Fərəngistan səfərimin sonunda evin yaxınlığına gəldim, bu da Ənzəli bürcünün iki addımlığında idi. Əgər adamın vəziyyəti üç gün belə çəkərsə, məcbursan ki, lövbəri çəkib Çiz və ya Lənkəran limanına gədəsən. Bu nökrələrin hamısı və başqaları →

qapayaraq) Nasıl oldu ki, Nəsrəddin şah mövti mühəqqiqdən xilas oldu, böylə bir bəhri zühar onu qəhr və harr etmədi?

Kəyumərs. Nəsrəddin şah niyaz və təzərləri ilə dua və tövbələri ilə dənizi aldatdı! Dəniz onun əhd və peymanlarına etibar etdi. Qacar hökmdarlarının peymanşikən olduqlarını bilmədi!

Səid Səlməsi. Sonradan bunu anlamadımı?!

Kəyumərs. Anladı, anladığı üçün ifa etmək istədiyi vəzifəni Mirzə Rzaya həvalə etdi!..

Səid Səlməsi. Pək əla! O biri səyahətnamələrə də bakalımmı?

Kəyumərs. Xeyr, Xeyr, lazım deyil, o birilərini də buna qiyas edə biləriz. Onlara məhkəməyi-kübrada baxılacaqdır!.. (*Ətrafına baxıb Şeyx Fəzlüllahı görməyor.*) Lakin bizim Şeyx nərədə?.. (*Çağıraraq.*) Şeyx! Şeyx!..

Şeyx Fəzlüllah (*üzərində yüz milyon rəqəmi yazılmış vaqonun pəncərəsindən başını çıxararaq*). Buradayam!..

Kəyumərs. Orada nə yapıyorsan?

Şeyx. Məqsədi-irticaiyyəməiz üçün bu vaqondakı paralara əşəddi-ehtiyacımız vardır! Tehran füqərasına dağıtmaq üçün ciblərimi, otək-lərimi doldurayım!

Kəyumərs. Hay bədlə! Hay! Doldur bakalım!

Şeyx Fəzlüllah çox keçmədən, üst-başı külə bulaşmış olduğu halda, vaqondan çıxıb [örtmə] otək dolusu kül saçıyor...

Şeyx. Eyvah!.. Şu vaqon para ilə deyil, rəmad ilə, xakəstər ilə dolu imiş. Simü-zərdən nişan bulamadım!

Bu nasıl şey?..

QƏRBİN İKİ DASTANINDA TÜRK [8]

Bakı türkoloji qurultayında bu risaləyə nəzərən türkdən bəhs edilərkən müqəddimə olmaq üzrə müxtəsər bərvəchi-ati mövzulara təmas olunmuşdur:

Türkoloji nədir?

Muzeylərin, albomların lüzumu.

→ Ənzəliyə gəlib, orada nə etsin. Bu yeni xəyallar mənim kefimi o qədər pozdu ki, vəziyyətim bir az xarablaşdı, tez-tez tərləyirdim. İsti və xəyalın şiddətindən külək sinəmə vururdu və öskürürdüm. Şiddətli küləyin nəticəsində yatmaq mümkün deyildi. Şənbə günü, ayın 13-də dalğa və gəminin hərəkəti yenə o vəziyyətdə idi, bəlkə də ondan artıq idi.

Beynəlmiləl ədəbiyyatdan türkə dair “Müntəxəbatı-ədəbiyyə” (Albom xrestomatı) vücuda gətirilməsi lüzumu. Bunu müvərrixlərdən, ya türkün kəndi milli ədəbiyyatından deyil, əcnəbi ədəbiyyatından toplamalıdır. Hər kəs kəndini mədh edər, gərçi Çaadayev kimi müstəsna da var. Çaadayev bugünkü inqilabi-tərəqqiyyatı parlaq surətdə təkzib ediyor.

Beynəlmiləl ədəbiyyatda türkün siması: Firdovsidə, Rusiya ədəbiyyatında Puşkində, Tolstoyda, Dostoyevskidə “Ölülər evi”ndə türk.

Avropa ədəbiyyatında Bayronun “Don Juan”ı, Puşkin Bayrona yazdıqlarını Rusiyanı görmədən yazdığı üçün müaxizə ediyor. Bayron Türkiyəni görmüş idi!

Klassik ədəbiyyatda İtaliyada və Amerikada da türk izi görünmüyor.

“Luziada” və “Qurtarılmış Qüds” qiyas surətilə mütaliə... (istər türkə xüsumətəkar, istər dost surətilə yazılmış olsun). Məşhur sənətkar üdəbanın əsarına nəzərən türk.

Krımskinin məsaisi:

XV, XVI əsrlərdə Avropa üdəbası nəzərində türk sevimli bir tərzdə təsvir olunur.

“İDEALİZATSİYA TYURKA” İTALYAN ŞAİRİ TASSO İLƏ PORTƏGİZ ŞAİRİ KAMOENSƏ NƏZƏRƏN TÜRK

İstanbulun fəthi tarixi 1453.

Amerikanın kəşfi 1492.

Tassonun tarixi-təvəllüd və vəfatı 1544-1585.

Qamanın vəfatı 1524.

Kamoensin tarixi-təvəllüd və vəfatı 1525-1580.

Tassonun Şahnaməsi 1575-də nəşr edilmişdir.

Kamoensin vəfatında Tassonun 36 yaşında olduğu anlaşılıyor.

XI əsrin nəhayətindən XIII əsrin nəhayətlərinə qədər (1096-1270) Şərqi ilə Qərb arasında hadisə olan və ədədi səkkizə varan “Səlib müharibələri” o növi-hadisətdandır ki, əkmiş olduğu müxasəmə və

münafəret toxumlarının izlərini cahanın əsrimizdə belə cərəyan etmiş və etməkdə bulunan bir çox vəqayəində görməmək mümkün deyildir. Məzğur müharibələrin ən mühümmü 1096-1099 sənələrinə müsadif və Qodfroi de Boillonun Qüds krallığı ilə nəticələnən ilk səlib müharibəsidir ki, şümul və vüsəti etibarilə oxirən keçirmiş olduğumuz cahan hərbinə xatırladacaq dərəcədədir. XIII əsrin nəhayətində aləmi-islam əhli-səlibin iqa etdiyi qailələrdən silkinib müvəffəqiyyətlə çıxmış və o vəqtə qədər qüvvət və qüdrət, səviyyəyi-irfan və mədəniyyət etibarilə Qərb aləmilə rəqabət edə bilmiş ikən bilaxirə vüqu bulan yeni bir hadisəyi-mühümmə Şərqi müddətimədə, hətta haman bu günə qədər düçari-zəf olmasına badi oldu. İstanbulun fəthindən 45 sənə və Amerikanın kəşfindən 6 sənə sonra, 1498 sənəyi-miladiyyosində Portəgiz kapitani, dəniz səyyahı (navigateur) məşhur Vasko de Qama Ümid burnu tərifi ilə Hindistana bəhrənə yol kəşf etdi. Bu hadisəyə qədər Hindistan və Əqsayi-Şərqi ilə Avropayi-Qərbi arasında mübadilə-tüccariyyə və müamiliyyə-iqtisadiyyə Şərqi-Qərb və aləmi-islam vasitəsilə cari olmaqda ikən günün birində mozkur tarikin kəşfi müsəlmanları, Şərqi-Qərb sakinlərini bu sahədə bir çox mühüm mənəbi-sərvətdən məhrum etdi. Nəticədə zərərlərin və bu üzdən iləri gələn inhitatın əsbabi-həqiqiyyəsi anlaşılmayaraq, adətən hiss olunmayaraq, Şərqi yavaş-yavaş bir inqirazi-iqtisadi uçurumuna doğru sürüklənib getdi. Bir baxışa nəzərən həyatı-harsiyyə və mədəniyyətin haman bilcümlə təzahüratı-maddiyyə və mədəniyyəsinə görünən tədənniyyə-tədrici bu inqirazi-iqtisadının nəticəsindən başqa bir şey degildir. Bir nəzəriyyəyə görə bir həyatı-ictimaiyyə məchul bir səbəblə yüksəlir, tərəqqi və təali edərsə, onun dini, dini tələqqiyyəti, fəlsəfəsi, məarif, sənayesi, sənayeyi-nəfisəsi, ədəbiyyəti və sairəsi dəxi yüksəlir və əksi təqdirdə bütün bu növi müktəbatı tədənni edər. Yəni tədad etdiyim avamil səbəb degil, nəticədir; Cause degil, effet-dir.

I

Tərəqqi və tədənninin məchul səbəbini bu sahələrdə degil, iqtisad sahəsində aramalıdır. Bu sahədə tarixi-bəşəriyyətdə olan ən mühüm təsiri icra etmiş olan hadisə Vasko de Qamanın kəşfiyyətidir. Şərqi ticarətini, mənəbeyi-sərvətini əldə etmək üçün əhli-səlib müharibələri cəbhədən hücum etdi; dövri-ələm və Ümid burnu səyahətləri, kəşfiyyəti-bəhriyyələri isə arxadan hücum idi.

İştə şərqi və aləmi-islam və əz cümlə türklük üzərində bu qədər əmiq təsirat icra etmiş olan fəvqələdə mühüm iki hadisə ki, XVI əsrdə yetişən, biri italyan, digəri portəgizli, iki böyük şairin ilhamına mövzu təşkil ediyor; Torkvato Tasso, qəhrəmanı Qodefroy de Boillon və Renau olan "Qurtarılmış Qüds" ünvanlı mənzum dastanında birinci səlib müharibəsini tərənnüm ediyor, Kamoens isə Vasko de Qamanın mücahidatı-bəhriyyəsinə əsas itixaz edərək Portəgiz tarixini tərənnüm ediyor və kəndi millətini üçün "Luziada" sənəmali müəzzəm bir şahnamə yaratıyor. Əcəba, bu iki şair bir-birini tanıyormu idi? Bilmiyorum. Ancaq Kamoensin təvəllüdü 1525 və vəfatı 1589 və Tassonun təvəllüdü 1544 və vəfatı 1595 sənəyi-miladiyyə müsadif oluşuna baxılırsa, həməsr olduqları anlaşılıyor.

Tasso 35, ya 36 yaşında ikən Kamoens vəfat etmişdir. Hər iki şair kəndi məmləkətlərinin mədari-iftixari olan dahilərdən mədudur. Kamoensin Lizbondə öncə mədfun bulunduğu Santa-Anna kilsəsindəki əski məzar daşında şu sözlər yazılı idi: "Burada şüərayi-zamanın sultanı yatıyor". Tassonun Romada San-Anuferyo kilsəsindəki abidəsi isə bu günə qədər hər sənə 13 nisanda itifali-məxsus ilə bər cəmi-qafir təərəfindən ziyarət olunmaqdadır.

Tassonun da, Kamoensin də ömür və həyatı məhrumiyyətlər, səfalətlər, iztirablar içində keçmişdir: Tassonun iztirabatı qayət mühəyyic bir tərzdə olaraq Gete və Bayron təərəfindən nəzmən təsvir edilmişdir. Kamoens isə iztirabatını kəndi anlatıyor və taleyinasazından ara-sıra bizzat "Luziada"da şikayətdən kəndini alamıyor. Bilxassə yeddinci fəsil böylə açıqlı və uzun bir iştika ilə bitiyor:

...Ey Tay nəhrinin pəriləri... bənim həyatıma ətfi-nikah ediniz və görünüz nasıl taleyi-nasazımın sənələrdən bəri bana təhmil etdiyi məşəqqətlərə, sıxıntılara rəğmən Tay nəhrini və onun sahilnişini olan portəgizliləri tərənnüm ediyorum. Göy dənizlərin məhalikinə, gah qəddar Mərrixin məzaliminə məruz qalıyorum, gah fəqr və səfalət, məhrumiyyətlər içində avara və sərgərdan bulunuyorum... və ilx.

Hər iki şairdə qüruri-şairanə və qüruri-millə müfərrit dərəcədədir. Fəvqələdə vətənpərvər olan hər ikisi də milliyyətlərinin əski Romaya intisabları ilə müftəxirdir; bu şairlərin ikisi də şiddətli islam əleyhdarı olub hissiyyət və etiqaatı-xristiyanıyyələrində ifratkar bir təəsüb göstərirlər. Ancaq bu xüsusda aralarında bizzə şayani-diqqət böyük bir fərq vardır:

Kamoens, təbircəiz isə bir xristian bütperəsti olduğu halda, Tasso daha ziyadə təsəvvüfə – “mistisizmə” meyyal bir xristian müvəhhididir. Bu səbəbdəndir ki, Tasso islamiyyəti binnisbə daha iyi anlıyır, hətta bəzən təqdir ediyor və Həzrəti-Məhəmməddən bəhs edərkən təhqiramiz bir lisan qullanmıyır, anlaşıyır ki, şair islamdan, islam peyğəmbərindən ara-sıra bəhs ediyorsa, anlayaraq bəhs ediyor. Halbuki Kamoens islamın nə olduğunu, nədən ibarət bulunduğunu nə anlamış və nə də anlamaq istəmişdir. Buna lüzum belə duymamışdır. Burada şayani-diqqət bir cəhət daha vardır: Kamoens Portəgizin, Romanın və ümumiyyətlə Qərbin tarixinə olduqca vaqif olduğu halda sevmədiyi ərəbin, islamın tarixindən, tarixi-mədəniyyətdən həmə-n-həmə-n bixəbərdir. Bu xüsusdakı cəhaləti bariz bir surətlə gözə çarpar. Draperin, Vaşinqton İrvinqin və sairənin o qədər sevo-sevo bəhs etdikləri qoca Əndəlus mədəniyyətinə dair bir günə məlumatı yoxdur: Müsəlmanların əksərişi onun nəzərində, ümumiyyətlə, ya Mavr, ya Sarasindir. Başlıca iki isim bəlləmişdir: biri Məhəmməd ki, çox dəfə namünasib bir sifət əlavə etmədən keçəməz, digəri “Əmirəlmöminin” kölməsindən təhrif olunmuş miramulindir. Mühəribə edən Əndəlus, ərəb hökmdarları həp miramulindir, tibqi-“Şahnamədə”ki Turanın Əfrasiyabı kibi! Əsrlərcə İrənin qarşısına həp Əfrasiyab tikildiyi kibi, Portəgiz tarixində də bu məmləkətlə mühəribə edən həp miramulindir. Bu adətən bir nəqəratdır! Məməfih Kamoens əhli-səlib ilə mühəribələrdə pək ziyadə şöhrət qazanmış olan Sultan Səlahəddini tanımmıyır degil! Onun hücum etdiyi islamiyyət kəndi xəyalxanəsində uydurduğu islamiyyətdir. Bu xüsusda Kamoens adətən o Pireney şibhi-cəzirəsində törəmiş olan Don Kixota bənzər... Bu şairin islam peyğəmbəri haqqındakı mütaliatını azacıq dindar olan bir müsəlman sinirlənmədən oxuyamaz!.. “Luziyada” mühərriri Məhəmmədin isminə “dəni”, “məlonətkar” kimi sifətlər əlavə etmədən keçəməz. Bu şair o qədər islama kobuddur ki, hətta Afrika səvəhilinin qaba bütperəstlərini, Hindistanın məcusilərini islamlara tərcih edər...

Buna qarşı, Kamoensdə yunan və latın ədəbiyyat və əsətinə dərin bir vüquf və məhəbbət vardır. Adətən deyə bilir ki, “politeist”-dir, yəni “kəsrəti-illah” pərəstişkarıdır. Vaqəən, Kamoensin allahların çoxuna etiqadı da yoxdur; “Luziyada”nın onuncu fəslində pək sevdiyi bu illahlar haqqında şu yolda mütaliədə bulunuyor; Yupiter (Müştəri), Merkur (Ütarid), Febus (Şəms), Mars (Mərrix) və ilx. Həp zəif insanlardan başqa bir şey degil idilər, cəsərat və məziy-

yətləri sayəsində Allah ünvanını qazandılar və ilx: daha iləridə yenə onuncu fəsilədə dəniz ilahəsi Thetis səhrəngiz bir “eşq və məhəbbət adasında” Qamanı cənnətəsa bir təpəyə çıxarıb orada binəfsihi müəlləqdə duran ərz və səmə timsalının qeyri-qabili-təyin bir maddədən məmul şəffaf və bizatihi mütəhərrik kürələrini anladırkən baxınız nə diyor:

“...Burada kiçik miqyasda bütün mükəvvənəti sənə göstərəyim. İştə ibtidası, ağazi olmayan əzəli, bəpəyan bir qüdrəti-ülviyyə və əmiqənin xəlq etmiş olduğu müəzzəm kainat məkinəsi, bir ünsüri-bəsit, bir maddəyi-əsiriyə! Bu kürənin səthi-tərəşidəsini mühit olan göy Tanrıdır. Ancaq Tanrının nə olduğunu kimsə müdrək degildir: Əqli-bəşər bu qədər uzaqlara irməz!

Ziyayi-şəşəədari nəzərləri qamaşdıran, fikirlərə vələh verən və bütün digər dairələri əhatə edən şu böyük dairə (əmpire) fələki-Atlasdır...

Həqiqi illahlar ancaq orada sakinirlər, zira bizlərə gəlincə, Saturn, Yanus, Yupiter, Yunun, hətta bən, kəndim (yəni bunları söyləyən Thetis) biz fəni insanların nabinayi-dələləti tərəfindən ixtira edilmiş mövhumatdan başqa bir şey degiliz! Bizim mövhum vücudumuzun ancaq əşar üçün fəidəsi ola bilir. Muxayyilənizin isimlərimizi işbu yıldızlara izafə etməsi, bizə insanlar tərəfindən bəxş edilə bilən ən böyük şərafədir! Və ilx.

Demək oluyor ki, Hesiodun, Homerin, hətta bəlkə də Vergilinin iman etdiyi əsətiri illahların vücuduna Kamoens mötəqid və qail degildir. Fəqət buna rəğmə-n, diqqət buyurulsun yenə həqiqi illahlar, başqa illahlar təsəvvür etmədən vaz keçmıyır.

Bundan vaz keçmədiyi kimi yuxarıdan-aşağı bütün dastanı, xristian əzizəsiylə yan-yana o bu inanmadığı xürafə illahlar ilə döldurmaqda bir zövq duyuyor. Bunu nə üçün yapıyor? Əşarına başqa gözəlliklər təmin üçünmü?.. Bu xüsusda müvəffəq olmuşmu? Xeyr! Torkvato Tasso həç də bu uydurma illahlara müraciət etmədən Kamoensə nisbətən şerhin çox daha yüksək mərtəbələrində təəli edə biliyor!..

Doğrusunu istərsəniz, Kamoens yunan və latın mifolojisinin, təbirimi məzur görün, tiryakisidir! Ondən dərindən və namütənəhi bir zövq duyur, imanı yoxsa da iman etmək istər!.. Əvət, sözüümü təkrarlıyorum, Kamoens bütperəst bir xristian, daha doğrusu, bütperəst bir katolik şairidir, katolik çünki protestantları da sevməz, həç sevməz!

Vasko de Qamanın gəmiləri Portəgizin qərb sahillərindən açıldıqdan sonra əngin dənizin dalğaları üzərində seyr etməkdə ikən bu hadisədən “səltənəti-ələmin məqərri olan mükəvvən Olimpın ilahları təlaşa düşərək, Şərqi mükəddərati-müstəqbələsini müzakirə etmək üçün ictimai ediyolar. Bunlar Yupiterin əmrilə Ütarid tərəfindən dəvət olunub, cümləsi asimandan “köhkəşan”ın ləmapaş və münəvvər yolları ilə məclisə şitaban oluyolar; səmaya, ərzə, bəhrizəxxarə yalnız hikmətiylə hakim bir qüdrəti-faiqə idi. Göyün idarəsini bu ilahlara vermişdir. “Yupiter”in əmrinə ittibaən onlar bu vəzifələrini müvəqqədən tərki ediyolar. Qamanın səfərinə dair bəyanimütaliə etmək üçün tərki ediyolar...

Yupiterin riyasət etdiyi bu məclisdə hind yollarının və “Şömsitali” ölkələrinin kəşfi portəgizlilərə müyössər olsunmu, olmasını məsələsi pək gurultulu münəqişata badi oldu və nəticədə layəmutlar arasına təfriqə düşdü. İlahi-camal (Venera) portəgizliləri iltizam etdiyi halda eyş və nuş allahı (Bakus) şiddətli əleyhdar kəsilib şərqlilərə müzahərəto qorər verdi.

Kamoənsin hüsn və eşq ilahəsini (Veneranı) Portəgiz hamisi olaraq göstərməsi dini-məhəbbət ədd etdiyi xristianlıqla bəlkə qabili-təlif ola bilir.

Fəqət, işrət və şərəb xudası Bakusu müsəlmanlara hami sifətilə müsəllət etməsi pək qərirdir.

Əcəba, şair bunun üçün nə kimi bəhanələr göstəriyor:

“Yupiterin bacağından çıxan tək məbudu-Bakus, məqərri-asimanisindən dənizlərə baxıb gördü ki, luzitaniyalıların səfəri ümməti-Məhəmməd üçün məşum oluyor. Dərhal Portəgiz donanmasını kamilən məhv və nabud etmək üçün mahiranə tədbirlər düşünərək, zehindəki təsəlsüli-əfkar ilə kəndi-kəndinə şöylə bir xitabədə bulundu: “Cəngavər hindlilər üzərində parlaq zəfərlər ehrazı portəgizlilərə mücəddər imiş, abi-Cəlil ilahının oğlu olan bən, bunca iqtidar və imtiyazlara malik bulunan bən, qədərini biganələrə müsaidəkar bulunmasına və şənü şərəf xüsusunda bunların bənim namü şöhrətimi kölgədə buraxmasına təhəmmül edəcəkmiiyim? Bir zaman allahların arzusu ilə Filippin oğlu silah qüvvətilə bu şanlı ölkənin fəthinə qüdrətyab olmuş idi: Şimdi yaxışırımı ki, kiçik bir millət olan portəgizlilər Böyük İsgəndərlə, qoca romalı ilə (imperator Terayan qəsd olunuyor) bərabər qazanmış olduğum şənüşöhrəti məndən nəz etsin?”

Demək oluyor ki, Kamoənsə görə Bakus sırf qısqanclıq saiqəsilə portəgizlilərə düşmən kəsiliyör və şərqliləri himayə ediyör.

Xristianlıqla büt-pərəstliyin “Luziyada” da nə qədər qərbi bir tərzdə mözc edildiyini anlamaq üçün Bakusun islamlara müzahərətini təsvir edən bir qaç qitəyi misal olaraq dinləyelim. Afrikanın şərqi sahilində əhalisi ərəb və müsəlman olan Mombasa şəhərində portəgizlilər islam qorxusu ilə gəmilərdən sahilə çıxmaya cəsərət edəmiyolar. Bakus isə bunları məhv etmək üçün əhalinin bir qismini xristian göstərərək karaya cəlbə çalışıyor: Bakus ələlədə bir faninin şəkili-qiyafətinə girib şəhərin xanələrindən birinə daxil oldu. Orada təsni etmiş olduğumöhtəşəm bir məhrəbin önündə kəndinə xristian süsü verərək ibadətə başladı.

“Məhrəbdə Həzrəti-Məryəmin, o bətuli-mütəhhərənin üzərində pərvaz edən və ruhülqüdsü təmsil edən mübarək göyərçin rəsmini yapmışdı. Digər bir lövhədə on iki həvarinin təşkil etdiyi heyət görünüyör...”

Mombasada xristianlığın mövcudiyətinə qane olmaları üçün portəgizlilərin iki mürəxxəsi bu xanəyə sövq olundu.

“O əsnada Teyunə-Bakusun məhrəb önündə müəttər Pankayanın məhsulatından olaraq yakdığı buxur gözəl və lətif qoxular nəşr ediyör...”

Müxtəlif dövrlərin müxtəlif etiqađatı-diniyyəsini əşarında bu dərəcə qarışdırdığına artıq Kamoənsin kəndisi də heyrətdə!..

Diyör ki: “Nə tühaf bir təzad! Saxta və kazib bir ilahın həqiqi məbudə tapması şayani-istiqrab degilmi!..”

İştə bütün dastan bu surətlə əsatiri ilahların lehdaranə və əleyhdaranə, fəqət hər halda bir az gülünc olan, şairanə və xəyalpərvəranə intriqaları ilə doludur. Qamanın donanması Bakusun dəsaisindən Venusun və dəniz pəriləri olan nereidlərin müdaxilə və imdadı sayəsində qurtuluyör.

Dastanın ən mühüm mövzularından biri Portəgizin tarixi-millidir. Mombasada xüsumət göstərən müsəlmanların əlindən yaxası qurtardıqdan sonra Qama donanması ilə Melində gəliyör və bu məmləkətin hökmdarı tərəfindən hüsn-qəbul görüyör. Qama Portəgiz tarixini və Afrika səvahlindəki sərgüzəştini istə bu Melində hökmdarına hekayə ediyör. Çox dəfə Vergilidən mülhəm olan

Kamoens burada şübhəsiz ki, Encidanı təqlid ediyor. Vergiliyə görə, Eney uzun bir dəniz səyahətindən sonra, şerin ən mühəyyic, ən ruh-nəvaz lisanilə Troya vüquatını və başından keçən macərayı Kartac mülkəsi Didona anlatıyor. Kamoensə görə, Qama da eyni vöchlö bildiklərini, görüb keçirdiklərini Melind hökmdarına hekayə ediyor. Ancaq Eneiddə vəziyyət təbii göründüyü halda, “Luziyad”da portəgizlilərin Əndəlüs ərəblərinə və Afrika islamlarına qarşı olan müharibə və müzəffəriyyətlərini bir müsəlmana mütəfaxirənə bir surətdə hekayə etmək, həm də çox dəfə müsəlmanları və müsəlmanlığı təhqir edərək hekayə etmək çox qərib oluyor!..

Melind hökmdarına xitabən, Qama, Avropaya dair coğrafi bəzi məlumat verdikdən və “sevgili və məsud” vətəni olan Luzitaniyayı bütün Avropanın “baş məqamında” gördüyü İspaniyanın Ta təpəsinə çıxardıqdan sonra, Portəgizi təsis edən gənc Henri ilə onun oğlu Kral I Alfonsdan başlayaraq Afrika və hind səfərini əmr və təhiyyə edən kral Manuclö qədər Portəgiz tarixinin ən mühüm vəqayəini hekayə ediyor. Bu hekayədən şayani-diqqət bir şey öyrəniyoruz ki, o da Portəgizi təsis edən zətin bir macar (yəni bir turani) olduğudur.

“Luziyada”nın 3-cü və 8-ci fəslində buna dair məlumat vardır. 8-ci fəslə nəzərən: Hinddə Kalikut şəhərində Pol Qama hindli nazirə Katuala Portəgiz bayraqlarında görünən rəsmləri və təsvirləri tərif edərək Henri haqqında şu yolda izahat veriyor:

...“Bir də bayrağımıza ətfi-nəzər buyurunuz: bu bizim ilk krallarımızın şanlı babasıdır, hər nə qədər əcnəbilər onun Loranda təvəllüdündən bəhs ediyorsə da, bizcə, o bir macardır və ilx...”

Demək oluyor ki, bu xüsusda başqa bir fikir təqib edən əcnəbi müvərrixlər varsa da, Portəgizin milli şairi krallıq müəssisinin macar olduğu qənaətindədir.

Şair diyor ki, ərəblərlə daima müharibə edən İspaniya kralı VI Alfonsun ətrafına ötədən-bəridən, cəng və cidal həvəskarı bir çox sərgüzəştçilər toplanıyordu.

“Bunlardan biri də məşhur Macarıstan kralının ikinci oğlu Henri idi. Portəgiz ölkəsi işlə bu zata mükəddər oldu...”

Henri Kastiliya kralının qızı Terezi təzəvvüc ediyor və bu surətlə Portəgiz orazisinə malik oluyor. Bunun oğlu Alfons pədərinin, o “şanlı cəsur macar”ın vəfatından sonra kəndisini vərasətdən isqatə çalışan validəsilə və ona yardım edən İspanyollarla bir çox

vuruşub uğraşdıqdan sonra nəhayət ərəblərlə müdhiş bir müharibə əsnasında vəqə “möcüzə” qəbilindən bir xarüqənin şaiqəsilə əsgərləri tərəfindən kral seçilərək Portəgizin istiqlalını elan ediyor. Çox keçmədən bəzi qəsəbə və şəhərlərlə bərabər bir də Lisbonu ərəblərdən alıyor. Gənc Henrinin sülaləsi 1383 sənəsinə qədər davam etmişdir.

“Luziyada”nın şairənə parçaları Qamanın hekayə etdiyi bu tarix qismindədir: Ərəblərlə, ispanyollarla vəqə müharibələrin təsviri çox dəfə Firdovsiyanədir. Arada ibrətbəxş bir taqım epizodlar əskik degil: “Dilim xəta etdi, vücudum cəza görməlidir” – deyərək, məsum çocuqları ilə bərabər, kondini və zövcəsini Kastiliya kralının məhkəməsinə, fədakarənə bir surətdə təslim surətilə kralını əsarət təhlükəsindən və Portəgizi İspaniyaya təbəiyyət zillətindən xilas edən **Egəz Monizin** (Egəz Moniz) macərəsi şairin tələqqiyyəti-əxlaqiyyəsi etibarilə pək yüksəkdir.

...“Ey Portəgiz sədəqəti! Sən bu qədər yüksək bir fədakarlığa qatlanan bir təbadən nə gözəl təcəlli etdin; əcəbə çöhrəsini kəndi əlilə parçalayıb soqotloyon o iranlı, o Daranın sədiq bəndəsi səndən ziyadə bir fəzliyyətmə göstərmişdi ki, hökmdarı fədakarlığına təəssüf edərək diyor ki, igirmi Babilə hökmdar olmaqdan, **Zupiri** səhhət və afiyətdə görməyi min körrə tərcih edərdi!..”

Şeir etibarilə “Luziyada”nın ən yüksək və ən çox bəyənilən parçasını İnes de Kastronun məsaibini tərənnüm edən qitələr təşkil edər: “Ancaq vəfatından sonra kraliçə elan edilmiş” olan İnes de Kastronun macərəyi-əşqilə uğradığı fəci aqibətin təsviri-şairənəsi degil, “Luziyada”nın bəlkə bütün Portəgiz ədəbiyyatının ən məşhur, ən müvəffəqiyyətli bir mənzuməsidir. Bu mənzumə şöylə başlanıyor:

Yek-səhr ilə sənədən edən, ey eşqi-cəfakar,
Faniyi-bəşərin qəlbini zəncirə giriftar!
Məsum ikən oldun o qızın mövtinə bais!
Ey eşq, bu qurbanına ələm bütün ağlar!

IV Alfons, İnesin nüfuzunu çəkəməyən məiyyətinin dəsais və əsrarı üzərinə, oğlu Pyceri başqa biri ilə izdivaca icbar üçün bu dilbər və hüsna qadını, dünyaya iki çocuq gətirmiş olmasına əsla əhəmiyyət verməyərək, qəddarənə bir surətdə qətl etdiriyor...

...“Oğlunu qazanmaq üçün kral bunu yeganə çarə ədd ediyordu. Bədbəxt!.. Bu məsumənin ilham edə bilmiş olduğu atəşin məhəbbəti

onun qanilə itfa edə biləcəyinə sahib oldu!.. Əcoba, ərəb qeyz və təhəvvürünün bari-əziminə müqavimət etmiş olan o afətin öhdəsinədən gəlmiş bulunan qılıncını aciz və müdafiəsiz bir qadına qarşı qullanmaq üçün kral hankı qərrib bir cənnətə uğramış oldu?"

İnes çocuqları üçün yaşamaq istəyərək bir tərəfə nəfy edilməsini tələb ediyordu:

...**"Bəni ac buraxılmış qaplanların, arslanların mühitinə nəfy ediniz, bəlkə insan ürəklərinin bəndən əsirgədikləri mərhəməti orada bulurum. Orada yalnız xatiratla, uğrunda fəda olduğum zatın eşqi xatiratilə yaşayaraq heç olmazsa iztirabatımı təxfif üçün, keçmiş səadətimin qiymətdar yadigarlarını tərbiyə və təlim ilə mütəsəlli olurum!..**

Fəqət Portəgizin qəhrəman kralı, vaxtilə Troyada yanğınlar arasında olınə fürsət keçmiş ikən, gözəl Yeleni qətdən sorf-nəzər edən Ency dərəcəsinə yüksələmədi, bu qadına, biganə olan bu qadına qıydı!..

"Ey şəmsi-taban! O gün sən şüalarını şu barbar səhnədən başqa bir tərəfə tövcih etməli idin!.."

Şairin rəvayətinə görə, Mondeqo pəriləri İnesin xatirəsini təbid üçün axıtmış olduqları göz yaşlarını bülluri bir çeşməyə təhvil etdilər. Bu çeşmə Kavimlər qəsəbəsi civarında "çəşməyi-eşq" namilə olan səyyahların ziyarətgahıdır.

Bu surətlə Portəgizin sair krallarını birər-birər zikr və zamanlarındakı şayani-diqqət vəqayidən, öz cümlə birinci Juanın məşhur sərdarı Dom Nuno Alvaresdən kastiliyalıların Portəgiz üzərindəki iddialarına qarşı qayət vətənpərvoranə və mərđanə, müheyyc bir nitq iradilə portəgizliləri cəngə təşci edən və nəticədə Alyubarrota müharibəsini qazanan bu zatın qəhrəmanlıqlarından bəhs etdikdən sonra nəhayət kəndi zamanında hökmdar olan Manuele nəqli-kəlam ediyor:

...**"Anlaşıldığına görə, hadisati-əziminin baisi bulunan bu müşkül və zəhmətli səfərin icrasını fələki-hakimi-kamil olan Manuelə nəsb ediyor. Yalnız tac və taxtın degil, eyni zamanda ikinci Juanın təsəvvürati-müəzzəməsinin dəxi varisi bulunan bu hökmdar, zimami-dövləti ələ alır-almaz ümmani-bipayanın fəth və təxsirini dəxi dərəhdə etdi!.."**

Manueli bu təşəbbüsə sövq edən bir rəya oluyor. Aləmi-mənada gördüyü Hind və Qanq nəhrləri onu Hindistan səfərinə dəvət ediyorlar.

...**"Günün ziyayi-rövşəni çəkilib mövqeyini ləmaatilə faniləri arama dəvət edən parlaq yıldızlara tərk etmiş idi... Təxti-zərrində**

uyuyan Emanuel... rəyada kəndisini kürreyi-səmaya təmas edəcəək dərəcədə balalara yüksəldiyini gördü... Bu ittilə məchul aləmləri seyrə müsaid idi... Vase nəzərini uzaqlara tövcih edincə günün doğduğu cəhətdə, iki qədim və möhtəşəm dağın balayi-zirvəsindəki mənbələrdən iki saf və bərraq suyun cərəyanını müşahidə etdi. "Nagah gördü ki, bu sulardan çıxan iki adam geniş xətvələrlə kəndisinə doğru gəliyor. Xəşin, fəqət möhtərəm simalarından pək hissi olduqları anlaşılıyordu. Saçlarından, uzun və qarışıq saqqallarından qətrə-qətrə sular tökülərək əsmər olan bütün vücudlarından axıyordu. Birisi digərindən daha məhabətli olub Portəgiz kralına uzaqdan şöyləcə xitab etdi:

– Ey hökmdari-müəzzəm! Cəhanın böyük bir qitəsi sənə tacına nəsb olacaqdır. Buna binaət sət və şöhrətamizlə bütün afağı tutan bizlər ki, nasiyəmiz şimdüyə qədər heç bir millətin ribqəsinə tamamilə məruz qalmamışdır, ağır vergilər almaq üçün cəngavər əsgərlərini tərəfimizə göndərmənin zəmanı hülul etdiyini sənə xəbər verməyə gəldik. Mən məşhur Qanq Nəhriyəm, həqiqi mehdi-zühurum səhəyi-səmadır. Rəfiqim olan mülk də hind nəhridir ki, mənbəyi-nəzərgahın bulunan şu dağın üzərindədir. Sənə biz qanlı bir müharibə bahasilə mal olacağız; fəqət əzm və səbat və cəsəret ilə nail olacağın parlaq müzəffəriyyətlər sayəsində axirülemr pişi-nəzərində duran bütün şu əqvamı təhti-hökmünə alacaqsan". Müqəddəs nəhr bu sözləri söylədikdən sonra rəfiqi ilə bərabər bir ləhzədə gözəndən qayıb oldu...

Bədə, Vasko de Qama kral Manuelin böylə müəzzəm bir vəzifəyi kəndisinə nasıl tövdi etdiyini və donanmanın Portəgiz səvahlindən əngin dənizlərə açılmaq üçün vətəndən nə surətlə ayrıldığıni və Milendə qədər keçən sərgüzeştlərini hekayə ediyor. Vida əsnasında **ixtiyar bir adamın** gəmilərə xitabən kəmalı-bəlağətlə irad etmiş olduğu nitq şayani-diqqətdir; bu ixtiyar adam, vahi bir şan və şöhrət hissilə, imperializm peşində qoşanların şiddətli əleyhdarlarından bulunduğ halda yenə müsəlmanlara qarşı duyduğu kin və xüsuməti kətm edəmiyor.

Qamanın Afrika sahillərindəki sərgüzeştlərində Homerin "Odyssey"ində, Vergilin "Eneida"sındakı lövhələri andıran parlaq dəniz təsvirləri vardır. **Adamastor adlı** "Tündbad Devi"nin təsvirində Kamoens sənəti şerinin ən bülənd, ən möhtəşəm məqamına qədər yüksəliyor. Əvvəlcə "Fırtınalar burnu" və yaxud "Məzahim burnu" təsmiyə edilməkdə ikən bilaxirə "Ümid burnu" namı alan cəsim

qayalıqların hizasında müzlim bir gecə əsnasında döşətli boralarla bərabər havada devəndam və mühib bir xəyalat peyda olub Qamanın gəmiləri önünə dikiliyor. Və qorxunc sədasilə portogizliləri tədhiş və təhdid edərək şu kəşflərinin cəzasız qalmayacağını və müstəq-bəl batinlərin bu yüzdən böyük müsibətlərə, fəlakətlərə uğrayacağını birər-birər xəbər veriyor və öz cümlə Qamadan on sənə əqdəm ilk əvvəl Ümid burnuna vasil olmuş olan Bartolomey Diyasın bilaxirə yenə burada qərç olacağını bildiriyor: Adamastor hayqınıyor və diyor ki: “Ey pərvasızlar, ey şöhrətgi-afaq olan əqvamın ən cürətkarı! Qanlı müharibələrin qəhrəmanlıqları ilə hüzur və rahatınız səlb olunuyor! Bipərva hüdudi-mükəddərəyi keçiyorsunuz, uzaqdan, ya yaxından gələn hər hankı bir səfinəyə qarşı daimi bir təyaqqüzlə müəbbədən bekcisi bulunduğum bipayan dənizlərin üzərində seyr və səfərə nasıl cəsarətyab oluyorsunuz?! Madam ki, təbiətin, ünsüri mayinin əsrarına vaqif olmaya çalışıyorsunuz, madam ki, insanlardan, hətta şan və şöhrət sayəsində ibqayinam edib, layəmut olmuş insanlardan, belə fərdi-vahidin şimdiyə qədər kəşfə müqtədir olmadığı o əsrari-xafiyəyi ifşa etmək istiyorsunuz, o halda əngin dənizlərdə və bilaxirə silah qüvvətilə istila edəcəyiniz məmləkətlərdə müfrit cürətkarlıq üzündən görəcəyiniz cəzaların hekayəsini dinləyiniz!.. “Şimdidən məlumunuz olsun ki, sizi təqlidən buralara seyr və səfər etmək cəsarətində bulunacaq hər hankı bir səfinin qarşısına bu xüsumətəkar sahillərdə müxalif ruzgarlar, girdbadlar, hövləngiz fırtınalar, bəranlar çıxacaqdır. Buna qabili-təsxir əmvaci-mütəhəvvireyi yarmaya qalxışacaq ilk donanmanın başına nəgəhan öylə müdhiş bir bəla endirəcəyəm ki, müsibətlərin, fəlakətlərin ən böyüünə uğrayacaqdır!.. Əvət, istiqbal haqqındakı hissiyatım sizin üçün böylə şəamətəngizdir! Vücudumu aləmə ifşa edən, kaşif edən yenə burada müdhiş və parlaq bir intiqam alacağımıza əminəm! İnad və əsrarınızın cəzası bununla qalmayacaqdır. Qeybə dair istixracatımda xəta yoxsa, donanmalarınızın hər sənə dəniz qəzalarının və əhvən mövt olan hər növ fəlakətlərin qurbanı olacaqdır. İlk öncə hökmi-qədərle bənim şu dalğaların şöhrəti səmalara qədər əks edən şanlı bir qəhrəman əbədi bir mədfən olacaq və türk donanmasına qələbə ilə ələ keçirdiyi giranbəha qənaimi də bərabər nabud edəcəkdir” və ilx.

Bu sözləri söyləyən xəyalət Strabonun, Bətləmiyusun bilmədiyi, zikr etmədiyi Ümid burnunun mühafizi “Fırtınalar devi” Ada-

mastordur ki, dəniz ilahəsi Thetisə eşqi üzündən təhəccür edib Afrikanın müntəhayi-cənubunda cəsim bir qayalığa münqəlib olmuşdur.

Qama müdhiş, əjdər misal bir xəyalətdən ibarət olan Adamastorun kim olduğunu, nə istədiyini sorunca şöyle cavab alıyor:

...“Bən şurada ixtifa edən, dənizlərin, dalğaların arasında uzanıb yatan qoca bir dağ kütləsiyəm, ismim sizcə “Məşəqq və Müzahim burnu”dur. Bən Bətləmiyusun, Pompeyin, Strabonun, Plininin və bütün fanilərin məchulu idim... Vəqtilə allahlarla cəngə tutuşmuş olan bir əjdərəm ki, müdhiş bir fəlakətə uğrayıb buraya düşdüm!..”

“Bir gecə yalnız və uryan olduğum halda Thetis, ilahəyi-dərya uzaqdan gözəl yasəmin vücudilə göründü; şu cisminin kəndisindən həyat umduğu o dilbərin üzərinə qollarımı açaraq bir divanə kibi atıldım, zülfündən, yanağından, səhhar gözlərindən öpməyə başladım.

Ah, büğz və kinimin şiddəti sərgüzəştimi hekayə etməyə mane oluyor: Sevgilimi dərağuş etdiyimi zənn edərəkən birdən-birə gördüm ki, xarü xəslə sıx çalılıqlarla məstur daşlı bir dağ kütləsini qucaqlamışam, pəripeykər bir vücud sandığım qasqatı bir qaya ilə üz-üzə gələrək onu köksümdə sıxıyordum. Artıq bən insanlıqdan çıxmışdım, samit və qeyri-mütəhərrik bir qaya şəklinə başqa bir qayalığa yapışdım, qaldım. Əzəlatımın quru bir toprağa, kəmiklərimin sarp qayalara təhəvvül etdiyini duydum, hiss etdim. Aqibət, əzay-i devəndamım şu suların boyunca yerlərə sərilərək əzəmət və cəsaməti ilə vələhəfza olan bədənim allahlar tərəfindən uzaqların şu qara burnuna qəlb edildi və ələm və iklarımı təzayüd üçün Thetisin hakim olduğu sular bəni daima əhatə edib duruyor”.

Qama bu təhlükəli dənizdən də səlamətlə keçməyə müvəffəq olduqdan sonra, əhalisinin lisanını anlamadığı səvahili ehmal edərək, nəhayət, Sofala civarında ərəbcə təkəllüm edən, hind Ərəbistanla bəhrən münasibətdə bulunan və kəndiləri kibi məlahətə aşına və binnisbə mədəni olan əqvamə rast gələrək daha iləri hərəkət etmək üçün qayət nafi məlumata dəstrəs olunca duyduğu sevinc və məmnuniyyəti anlatıyor.

Melind hökmdarının hüzurunda Qama tərəfindən hekayə edilən sərgüzəşt burada bitiyor. Qama, Homer və Vergilin təxəyyülati-dahiyanələriylə “Ulis” və “Encyö” ətf ctdikləri macərələrin xəyalat

və mövhumatdan ibarət bulunduğu halda kəndi söylədiklərinin məhz həqiqət olduğunu da böyük bir iftixarla əlavə etməyi unutmuyor.

Şair Kamoens burada istitradən şeir və ədəbiyyatın əhəmiyyətindən bəhs ediyər və suzişli bir lisanla Portəgiz xalqının şeir və ədəbiyyata ədəmi-rəğbətindən şikayət ediyər: diyor ki, yunan və latın ricalı əksəriyyəni bədayepərvər zövat olub sahibi-seyf olduqları qədər də sahibi-qələm idilər. Portəgiz ölkəsində isə bunun əksini görüyoruz...

“...Bundan naşidir ki, bizim nə bir Homerimiz, nə də bir Vergilimiz var: bu gedişlə bizdə imanlı və yavuz Axillər də qalması yacaqdır”. Görünüyor ki, səciyyəli insanlar, qəyyur qəhrəmanlar yetişdirmək xüsusunda ədəbiyyatın müyəssər bir qüvvət olduğuna Kamoens qətiyyətlə qanədir.

Altıncı fəsildə Kamoens Qamanın Melinddən Hindistana qədər səyahətini tərənnüm ediyər¹. Qəribədir, Kamoens Homeri əşarına bir çox əfsanələr qarışdırdığından naşi tənqid və müaxizə etdiyi halda, əfsanəpərdazlıqda kəndisi yunan şairindən heç də geri qalmıyər. Bakusun dəniz məbudu Neptunu ziyarət və ondan Qamanın donanmasını imha üçün istimdad etməsi bu qəbildəndir. Məməfih Kamoens dənizi və dənizin hər dürlü əhvalını Homer qədər məharətlə təsvir edər. Bunun səbəbi Kamoensin müddəti-mədidə dəniz səvahlində yaşamış və uzun dəniz səyahətləri yapmış olmasıdır. Hətta Kamoens, Qamanın kəşf etdiyi, gəştü gūzar etdiyi dəniz yollarında bilaxirə səyahət etmiş idi. Hindi-Çini dənizlərində Makonq nəhri mənəbinə yaxın sahillərdə Kamoensin bir fırtınaya tutulub gəmissi qərqlə olduğu zaman, bir əlində yalnız “Luziada”sı olduğu halda üzərək kəndisini və əsərini qurtardığı məşhurdur.

Kamoens yeddinci və onuncu fəsildə bu vəqiəyi xatırlayıb zikr ediyər.

Əvət, Kamoensin dəniz tövsiyələri pək gözəldir. Ayvazovskilərə ilham verəcək dərəcədədir:

...“Hindin şu uzaq dənizlərində” qaranlıq bir gecə əsnasında müdhiş və şərərbar bir fırtınaya tutulan Vasko de Qamanın dua və niyəzi portəgizli gəmiçinin əzbərləməsinə layiqdir.

Vasko de Qama hədəfi-təşəbbüsünə tam vasil olacağı sırada məhv və nabud ola biləcəyini düşündü, ənzarı önündə dəniz, gah əsfələs-

safilinini əmiqinə qədər açılıb eniyər. Gah əmvaci-hövləki ilə səmalara qədər çıxıb yüksəliyərdu. Heç bir şeyin, heç bir tədbirin çarəsiz olamayacağı böylə bir mövqedə, həyatının təhlükədə olduğunu görüncə qorxusundan şaşalayan Vasko de Qama “bipayan qüdrət-əzəliyyəsilə hər şeyə, hətta müxaləfə qadir olan cənabi həqqdən” şu yolda təzərrüatda bulundu.

“Ey Hafizi-lahuti! Ey ərşi-ələda müqərrəbinli mələik olan hakimi-mütləq, ey səməvatın, bəhrü bərin malikül-mülkü, sən bəhri-əhmərin əmvacı içində bəni-İsraili xilas etdin! Sən həvariyyundan Pavlosu qum yığımlarına və təhdidkar dalğalara qarşı siyanət etdin! Sən ikinci Əbulbəşəri övladı ilə bərabər tufandan qurtardın və tüğyani-miyah ilə qeyri-məskun qalan dünyayı yəni başdan məxluqat ilə doldurub ehya etdin:

Karibed və Seylanın qayalarından, girdablarından heç də geri qalmayan müxatirələri, dənizlərin təhlükəli qum yığımlarını, qayalıqlarını, qorxunc Acroceraun dağlarını addadığım halda, ya rəbbi, nəçün ələm və iztirabatımızın tam xitamə erəcəyi bir sırada bizi tövfəqi-ilahiyəndən məhrum ediyorsun? Ələlxüsus ki, təşəbbüs etdiyim bu iş sənə qarşı, haşa, bir üsyan olmayıb, biləks yolunda bir mücahidədən ibarətdir!..

“Məğribilər diyarında Mavritaniya Afrika mizraqları qarşısında müqəddəs dinimizin yolunda cəsürənə hər bə edərək ölənələr nə qədər bəxtiyar imişlər! Onlar şanlı mücahidlərini əhfadın hafizəsinə nəqş etdilər. Canlarını fəda etməklə həyatlarına həyat qatmış oldular: “Qazandıqları nam və şöhrət sayəsində ölümün acısını duymadılar!..”

“Qama böylə dua edərəkən, ruzgar azğın buğalar kibi gömürdə-yərək saldıyər, gəminin zəif, cansız halətlərini canxəraş isliklərlə inlədiyər və fırtınanın şiddəti getdikcə artıyər. Şimşəklər haman bilafasilə təvali edərək çaxıb duruyər və yıldırımlar müdhiş taraqqalılarla sanki kürreyi-səmayi mehvərindən oynadaraq yerlərə çarpıyər və bütün ənsari yekdigərinə qarşı təhəvvürə gətiriyərdu...

Qamanı əhli-tovhidə yaraşar bir dua əqəbində bu qədər müdhiş bir fırtınadan qurtarmaq üçün Tasso ya Milton olsa idi, mütləq göydən bir mələk endirərdi; halbuki Kamoens baxınız, işin içində nəsil çıxıyər. İmdadə, bütün məiyyəti-hüsnü eşqilə Zəhrəyi (Vəncranı) qoşduruyər!

¹ Şərab ilahəsi Bakus dənizlərin hakimi Heptunu ziyarət ediyər. Vəncra Qamanın donanmasına imdada şitaban oluyər.

Hüsn və camal ilahəsi sayəsində Portəgiz gəmiçiləri aqibət fırtınadan qurtularaq, bir sabah vəqti uzaqdan qarayı seçdilər. Melindli kılavuz sevincindən hayqırdı: – Yanılmıyorsam, bu kara Kalikut ərazisi olacaq! Bunca zamandan bəri arayıb özlədiyiniz hind məmləkəti şübhəsiz burasıdır.

“Luziyada”nın altıncı babı, şairin şən və şərəfə dair gözəl və ali fikirlərlə xitam buluyor.

IV

Kamoensə görə, insanlar şən və şərəfə zövq və səfa ilə, həyatı-səfihənə ilə degil, ancaq məfkurə uğrunda qatlandıqları məşşaq və müzahim sayəsində nail ola bilirlər.

Yeddinci fəsildə Kamoens Qamanın Kalikutdakı sorgüzəştini tərənnüm ediyor. Anlaşıldığına görə o zaman Kalikut qayət məmur bir bəldə imiş.

Şair diyor ki:

“Bütün buradakı şöhrətlər miyanında gözəl və zəngin Kalikut biləsühbə, birincilikdə haizdir. İmperatorluğun mərkəzi hökuməti burasıdır¹.

Hökmdarın ünvanı Samurindir. Qamanın şəhərə göndərdiyi elçi, Mun Səid namında bir tunisliyə təsadüf ediyor. Mun Səid ya vətəni-öslisinin Portəgiz ölkəsinə qərabəti hesabı ilə, ya portəgizlilərlə vaxtilə müharibələrdə bulunmuş olmaq dolayısı ilə bunları tanıyır və ispanyolcaya aşına bulduğundan bunlara müfid bir surətdə rəhbərliyə və tərcümanlığa başlayır... “Diyarı-qürbətdə yekdigərə mülki olan iki qonşunun məsərrətinə hankı sevinc qiyas oluna bilir?!”

Karaya çıxan gəmiçilər Mun Səidi dinləmək və ondan məmləkətə dair məlumat almaq üçün böyük bir şövqü qələbəliklə ətrafına toplandırlar².

Mun Səid şöylə anlatıyordu:

“Vasil olduğunuz bu yer Hinddir. Şəşədar altunların, giranbaha daşların, fərəhfəza ətriyyatın, münəbbih baharatın məb-

¹ Bəhri-Ümmanın şərqində Hindistanın Malabar qitəsi (indiki Mədrəs hökuməti) sahilində “Kalikut” denilən dənizlərlə məşhur bir şəhərdir ki, Qamanın Hinddə ilk uğradığı iskolədir. O zamanlar Malabar hökumətinin məqərrı-ıdarəsi idi. Benqalın mərkəzi olan Kalkutta ilə qarışdırmamalıdır.

² Portəgizlilərin rəvayətinə görə, bu adam bilaxirə Portəgizə gedib orada tənəssür etmişdir.

zulən bulduğu müxtəlif ölkələr buradadır. Sahilinə yanaşdığınız bu məmləkət Malabardır. Burada əski futalara tapınıyorlar və büt-pərəstlik bütün bu məmləkətlərdə müntəşirdir. Məmləkəti müxtəlif krallar idarə ediyor. Ancaq rəvayətə nəzərən bir zamanlar bütün məmləkət bir hökmdara tabe idi və bütün məmləkətdə hökmran olan kralların sonuncusu Sarama Perimal idi”.

“Vəqta ki, Ərəbistandan gələn gəmiçilər dini-Məhəmmədiyi bu məmləkətdə nəşrə başladılar, vəz və nəsihət təsir ilə imanlarını, etiqlərini Perimala qəbul etdirdilər və hətta bələğətibəyanları, həkimanə fikirləri sayəsində bu hökmdarı o qədər qeyrətləndirdilər ki, aqibət o, din yolunda övliyaya yakışır bir surətdə olmaya qərar verdi”. Çox keçmədən Sarama Perimal həcc səfəri üçün gəmilər hazırlatıyor və gəmiləri töhfə olaraq Ruzebiyə qədər gətirəcəyi qiymətə əmtə ilə dolduruyor. Fəqət əzimatindən əqdəm ortada münasib bir varis bulunmadığı üçün sahibi-qüdrət olan dövlətini əqrəbə və cüyüşanı arasında təqsim ediyor, təbəə və bəndəganində layiq gördüklərini mal və mülk ilə, zəngin və kölə halında bulunanları da hür və azad ediyor...

Sarama artıq bütün əmlak və ərazi üzərindəki haqqından fəraqət və bunları başqalarına ehsan və təbərrə etmiş bulunuyordu. Nagah o sırada hökmdarın pək ziyadə məzhəri-təvəccöh və məhəbbəti olan bir dəliqanlı hüzüri-humayununa çıxıyor. Buna da ta o dövrdə belə məşhur və zəngin bir bələdə olan Kalikut şöhrəti ehsan olunuyor. Fəzlə olaraq Perimal bu gəncə Kalikut ilə bərabər bir də bütün digər kralların fəvqündə hökmfərmalıqla mümtaz imperator ünvanı-cəlilini bəxş ediyor. Bundan sonra Perimal ömrünü zöhd və təqva ilə itmam üçün bilatəxir həcc yolunu tutuyor.

İştə, gənc hökmdar ilə əxlaflına verilən Samurin nami-cəlili buradan nəşət ediyor. Samurin, Malabar qitəsinin ən şanlı ünvanıdır. Əlan bu məmləkətdə hökmran olan zat bu sülalədən gəliyor...

Mun Səid bu kibi vəqayeyi-tarixiyyəyi həkayə etdikdən sonra məmləkətdə müntəşir məzahibə-batiləyə, əhvali-ictimaiyyəyə¹, tərziməişətə və sairəyə dair məlumat veriyor.

¹ Mun Səid sinif və təbəqəti-ictimaiyyədəni də bəhs ediyor. Əhli-seyf olan zadəgan sinfinə Naires və qeyrisinə Polenəni deniyormuş və anlatıyor ki, bir həmin məzhəbində bu sinifə mənsub olanların digər sinifə mənsub olanlarla təmas və münasibəti məmnundur və ilx.

Portəgizlilərə xidmət edən, fəqət bir az sərsəriyə bənzəyən və bəlkə də “faidəm nerədə isə vətənim orasıdır” deyənlərdən bulunan bu Mun Səid (Mon Caidc) nami şəxsin hekayəsindən Vasko de Qamanın mülaki olduğu Malabar hökmdarı Samurinin dəxi bir müsəlman olması zəhabı hasil oluyor!.. Halbuki, böyük bir heyrətlə bunun əksini öyrəniyoruz: Samurin, bir məcusi, bir bütperəstdir! Anlaşıyor ki, o vəqtə qədər islam Hindistanda sürətlə intişar etməkdə ikən Vasko de Qamanın kəşfiyyatı-bəhriyyəsi, islamın Hinddəki təriqqiyyatını və ələlümum Şərq harisinin inkişafatını ətalətə uğratıyor. İslam Hinddə tamamilə intişar etməyə vəqt bulmadan, Vasko de Qamanın Hind yollarını kəşf etməsi avropalılar üçün, nə qədər mənafeyi-əzimə təmin etdisə, asiyalılar üçün və bilxassə islam aləmi üçün nətəyici cəbarilo o qədər müzür və məşum oldu. O vəqtə qədər yüksəlməkdə olan Asiyanın məarif, ədəbiyyatı, sənayeyi, sənayeyi-nəfisəsi bu hadisədən sonra yavaş-yavaş inhitata, tədənniyə üz tutuyor.

Nə qərib! Kamocnsə nəzərən Həccə gedən Sarama Perimal kibi bir sufi, mömin müsəlmanın, kəndi yerində buraxdığı Samurin və bunun əhfadı və samuriniyə vükəlasından bulunan Katual (Katnal) bütperəstdirlər. Binaənəleyh Samurinin hüzuruna çıxan Qamanın “Katual”ın dəlalətilə əcaib və qərib bütllərlə, heykəllərlə donatılmış bir brəhmən məbədidən müruruna təəccüb etməməlidir. Məbəddən sonra Qama, hökmdarın sarayını əhatə edən mütəntən bir bağçanın qapıları önünə gəliyor. Bu qapılar sənət və nəfəsət etibarilə şayani-diqqətdir. Hindin qədim tarixi bu qapılarda böyük bir möharətlə həkk və təsvir olunmuşdur, “Luziyada”ya baxılırsa, oymaçılığın, fənni-nəqrin, rəssamlığın o dövrdə Hinddə fəvqəladə tələqqi etmiş olduğuna inanmaq lazım gəlir. Bağçanın qapılarında mahir sənətkar Dədala layiq qabartma rəsmlər var idi. Buradakı nəcib simalar Hindin ən əski tarixinə aid idi, uzaq mazinin vəqayeyi qabartma olaraq o qədər ustadanə, o qədər təbii və canlı bir surətdə təsvir olunmuş idi ki, tarixə behəqqən vəqif bulunanların ənzarı önündə həqiqi bir aləm adətən yenidən yaşıyor kibi oluyordu...”

Fəqət hind sənətkarlarının hünərinə qalibə bir az da Kamoensin kəndi qüvvəyi-xəyalıyyəsi qarışıyor. Çünki tablolar portəgizlilərin istilakar əməllərini oxşuyor. Bu lövhələr həp hindin əcanib tərəfindən vəqeyi-istilalarını müsəvvər imiş, Bakusun, Semiramisin, sonra da Makedoniyalı böyük İsgəndərin istilaları! Bittəb lövhələrdə portəgizlilərin istilaları hənüz əskik! Onu da Katualın, hind həmiyyəti-vətəniyyəsi ilə qeyri-qabili-təlif sözləri tələfi və itmam ediyor!

Katual Portəgiz kapitanına diyor ki: “Yaxındır o zaman ki, başqa zəfərlər şu gördüklərinizi kölgədə buraxacaqdır! Əcnəbilər bu məmləkəti istila edəcəklər və o vəqt burada yeni vəqayeyi-tarixiyyə təsvir edilmiş olacaqdır. İstiqbal haqqında təfəvil edən bizim münəccimlərin verdikləri xəbərlər bu yoldadır” və ilx.

Nəhayət, Qama saraya daxil oluyor və brəhmən ricalından biri tərəfindən “təxtnişini-darat” olan Samurinə təqdim olunuyor və təbii portəgizlilərin istilacuyanə əməllərini kətmə çalışaraq bu günə qədər bütün avropalıların Şərqdə qullandıqları bir ağızla iradi-nitq ediyor.

Nitqində Qama kralının hind hökmdarı ilə dostanə etiraflar ilə bir ticarət müahidəsi əqdü niyyətində olduğunu anlatıyor və diyor ki: “Kralım, məmləkətiniz bir hərəb təhdidi altında qaldığı təqdirdə, ilk fürsətdə əsgərlərini, silahlarını və donanmasını əmrinizə tövdiyə amadədir. Bundan sonra sizi bir “qardaş” olaraq tələqqi edəcəkdir. Bu şəraitə razımsınız? Sizdən bu xüsusda qəti bir cavab almaq vəzi-fəsini kralım bana ihalə etmişdir”.

Hökmdar vükəlasilə müşavirədən sonra cavab verəcəyini vəd ediyor, mehmannəvazanə iltifatlarda bulunaraq bir müddət Qamayı kəndi sarayında barındırıyor. Bu əsnada Katual portəgizlilər haqqında təhqiqatda bulunuyor və öz cümlə Mun Səidin məlumatına müraciət ediyor. Mun Səid isə bunları mədh ediyor, bu adamın xristianlığa dair olan ifadəti şayani-diqqətdir. Bu ifadətdən anlaşılıyor ki, Kamoens sevmədiyi müsəlmanların Həzrət İsa haqqındakı etiqadətini bilmiyor degil, Mun Səid bir müşrik olan Katuala diyor ki: “Portəgizlilər vətənimdən uzaq olmayan İspaniya tərəflərində günəşin hər axşam batıb daldığı dənizlərin sahilində yaşıyorlar. Bunlar Madridin bəkarəti şaibədar olmadan, kainatın hakimi-mütləqi olan həqqin nəfəsilə doğmuş bir peyğəmbərin şəriətində tabe bulunuyorlar...”

Katual Mun Səiddən aldığı məlumatla qənaət etməyərək bunları rəyüleyin müşahidə etmək üçün gəmiləri ziyarətə gediyor. Burada Katualı Vasko de Qamanın bəradəri Pol de Qama qəbul ediyor və donanmayı gəzdiriyor; Portəgiz bayraqları şayani-tamaşadır. Bu bayraqlarda “Əşəri-samitə” Portəgiz tarixinin qəhrəmanlarını və bunların mücahidətini təsvir ediyormuş. Bu surətlə səkkizinci fəsildə Kamoens Portəgiz tarixinin ən mühüm və ən şayani-diqqət vəqienə Pol de Qamaya hekayə etdirərək bir daha başqa bir tərzdə tərənnümə fürsətyab oluyor. Fəqət, hekayəti-tarixiyyə daha başlanğıcda, şairin ruhundakı şiddəti-həyəcandan birdən-birə inkitaya uğrayaraq şairin az-çox etidal ilə söylənən “Epik” dastanı tərz-i-sazını, Homerin,

Vergilinin şah əsərlərindəki klassik üsul xilafına “lirizm”in ön mühəyyic ilhamatına tərki ediyor. Şair kəndisinin kimsəsizliyindən, dərbə-dərliyindən, səfalət və məhrumiyyətlərindən şikayət ediyor, sonra tərənnüm edilməyə layiq olmaq üçün ricali-tarixiyyədə nə kibi övsaf bulunmaq lazım gəldiyini anlatmaya çalışıyor. Katualın nəzəri-diqqətini cəlb edən ilk bayraqda möhtərəm bir ixtiyarın siması görünüyordu. Bu, Portəgiz ölkəsində ismini izafə edən Luzdur. İştə dastanın “inqitai-təhəyyüci”yə uğraması bu münasibətlədir.

...“Luz əlində bir dal tutuyordu... Ah! Nə qədər əma və bədə-layim bən!.. Bu nə cürətkarlıqdır bəndə!.. Ey Tay və Mondequ nəhrələrinin pəriləri, sizin məzhəri-müavinətiniz olmadan bu uzun, xəternak yollarda yürümək təşəbbüsünə nasil cəsəratyab oluyoram? Ey pərilər, cinahi-himayənizə sığınmaq istərəm, əngin, issiz, dənizlərin üzərində avarayam, ruzgarlar isə o qədər təhdidkar və müxalifdir ki, imdadıma yetişməsəniz, qorxarım çox sürmədən bu narın yapılı səfinəmin qərq və nabud olduğu görülecəkdir!” Və ilx.

...“Ey pərilər, giriftar olduğum bunca müsibətlər kafi gəlmədi. Tərənnüm etdiyim insanlar belə bizzat, şeirlərimə qərib bir mükafat ilə müqabilə etdilər, başımı dəfnə dalları ilə tətviç etmələri icab edərəkən ümid etdiyim rəfahiyyət və hüzur yerinə bəni eşidilməmiş iztiraba məhkum edərək əza və cəfaları ilə aqibət, məhrumiyyət və səfalətin bu dərəkələrinə endirdilər” və ilx.

...“Ey pərilər, yalnız sizdən istimdad ediyorum, artıq mədh və sitayişə layiq olanlar üçün dühayi-ilhamatınızı nafilə israf etməyəcəyimə yəmin etdim. Xayır! Əsla! Böyüklərdən kimsəyə müdaxənə etməyəcəyəm! Bunların mükafatları ancaq küfrani-nemətdir!”

...“Sevgili pərilər, əmin olunuz ki, qəvanini-rəbbaniyə və insaniyyəyə qarşı üsyan edərək xalqın xeyrinə, məmləkətin iqbal və dövlətinə, kəndi mənafeyi-şəxsiyyətlərini tərcih edənlər tərənnümati-şairanəmdən qətiyyəən hissəyabi-şərəf və şöhrət olmayacaqlardır! Naibkarənə icraatları ilə fəsadi-əxlaqlarına geniş bir sahə tətbiq bula bilmək üçün mənasibi-aliyyəyə göz dikən hərəsi-cahların, iqbalpərəstlərin heç bir zaman sənaxanı olmayacağam.

“Kəza nüfuz və iqtidarlarını nəfsləri uğrunda rəzilənə sui-istemal edənlərin, güruhi-cühəlanın gözünə girmək üçün gündə

bir məslək dəyişdirərək Pərvətə kibi qəlibdən-qəlibə, şəkildən-şəkilə girənlərin vəsfində bulunmayacağam, əsla, əsla!

“Ey pərilər, zənn etməyiniz ki, məmləkətin zimami-idarəsini əlində tutan zatın təcrübəsizliyinə güvənən, irz və namus pərdəsi altında zavallı xalqın varını-yoxunu qəsb və qarət edən-lərə mədhiyyələr yazacağam.

Zahim və müstəbid hökmdar iradəsinin qətiyyəən təğayürnə-pəzir bulundurulmasına tərəfdar olanları, böylə şeyləri müsib və təbii ədd edənləri və alın tərillə çalışan xalqın, füyqəranın, əmək və məsaisinə qarşı məzhəri-mükafat olması iqtiza edərəkən bunu bilüzum, biməna ədd edənləri əsla təbcil edəməm. Hər dəfə yeni-yeni bəhanələr icad edərək, kəndilərinin qatlanmadıqları ağır və zəhmətli iş ərbabının kar və kəsbi üzərindən hərisanə, möh-təkiranə və tamahkarənə vergi və rəsm tərh etməyi məhzi-hikmət bilənləri əlbəttə mədh etməyəcəyəm.

“Bən ancaq qiymətdar vücudlarını həqqın yolunda və məm-ləkətin uğrunda bir xidmətə vəqf edənləri tərənnüm edəcə-yəm. Bən, yalnız, ifnayi-vücut edərəkən asari-ülviyyə cəlilələrilə qazandıqları seyt və şöhrət niknamı sayəsində həyati-əbədiyyəyə məzhər olanların sitayişvənə olacağım”.

İştə, bu lirik parçadan sonra Kamoens, Katuala göstərilən Portəgiz bayraqlarında təsvirlərin tərif və təvsifi münasibətilə Portəgiz tarixinin ən əsaslı xütutini və ən bariz simalarını anlatmaya çalışıyor və şübhəsiz hind abidələrindəki naxışlar nasil həqiqətdən ziyadə şairin kəndi xəyalxanəsinin məhsuli isə, öylə də bu bayraqlardakı rəsmlər onun kəndi məfkurəsinin “ideal”ının icabatından başqa bir şey degil! Kamoens kəndi milli bayraqlarında hankı qəhrəmanların simalarını görmək istiyorsa, onların təsvirlərini bulunduruyor, onları tərənnüm ediyor!..

Pol de Qama Katuala diyor ki:

“Siz bu bayraqlarda rəssamlarımızın təsvirindən çəkinmə-yəcəkləri daha pək çox tablolar görə bilirdiniz, ancaq bunun üçün nə fırçalar o qədər qüvvətli, nə də rənglər o qədər canlı və parlaqdır! Daha doğrusu, sənətkarlarımız layiq olduqları hörmət və etibara, iltifat və nəvazişə məzhər olamıyorlar; əməklərinin mükafatını görəmiyorlar. Halbuki sənayei-nəfisə göstərilən rəğ-bət və təşviq sayəsində yaşar və tərəqqi edər. Bu xüsusda qəba-hət şanlı əcdadın fəzaili-məzayasından uzaqlaşan mütərəddi

əhfadə aiddir. O əhfad ki, bu gün səfahət bataqlığına dalaraq havavü həvəslərindən başqa bir şey tanımıyor və ilx!"

Qəribədir ki, Pol de Qama hind Katualına məfaxiri-milliyəsini təşhir edərkən, cyni zamanda həməsri olan həməşəhrlilərinin qüsur və qəbahətlərindən də böylə məaxizkəranə bir surətdə bəhsdən çəkinmiyor.

"Luziyada"da sıx-sıx rast gəldiyimiz bu kibi qitələr göstərir ki, Kamoens nə qədər əcdadın pərəstişkarı isə, o qədər də həməsri olan Buttonun məyibini şiddətlə tənqid və təqbihdən geri durmayan bir şairdir.

Katualın donanmadan övdətindən sonra hindlilərin, portəgizlilərin haqqında edindikləri məlumat nisbətində vəsvəsələri artır.

Vəziyyət haqqında bir fikir hasil edə bilmək üçün bir də falçılara müraciət ediyirlər:

"Təfaül sayəsində anlamaq istiyorlardı ki, uzaq İspaniyadan ta bu sahillərə qədər gələn şu əcnəbilərin niyyət və təsəvvürləri nədən ibarətdir".

Şeytan bu dəfə onlara həqiqəti bildirdi, xəbar etdi ki, **şu yeni gələn əcnəbilər, hindlilərin daimi bir boyunduruq altına girmələrinə əsarəti-bədiyyəyə giriftar olmalarına bais olacaqlar. Bunlar rəculi (Les Hommes) "imha edib məmləkəti təhi-hökmlərinə alacaqlar..."** "Təfaül kifayət etmiyor, istixarə və təbir edilən rəyalar dəxi hindlilərə həqiqəti irəə ilə portəgizlilərin sui-niyyətini ifşa ediyor, şayani-diqqətdir ki, həqiqətə hələ əsasən kosb və vüquf edənlər məcuslar degil, müsəlmanlar oluyor". Ortalığı təlaşa verənlər bunlarmış, hind müsəlmanlarının təlaşını, Kamoens kəndinə məxsus qərib bir tərz-i-mütəəssibanə ilə şöylə anlatıyor:

"Portəgizlilərdən hənuz hirs və intiqamını alamamış olan eyş və nuş allahı Bakus Məhəmmədin şəklinə girərək üləmayi-islamiiyyənin ən mütəəssiblərindən nəsraniyyətin xəsmi olan bir zata rəyada nüməyan olur, diyor ki: Ey bənim dinimin salikləri, düşmənin şərrindən həzər ediniz. Sizə bir fəlakət hazırlamaq üçün əmvaci-ümmanın mavərəsindən gələn şu düşmən qövmə əmniyyət etməyiniz. Hənuz təhlükə qabili-ictinabdır".

Bu sözlərin üzərinə islam alimi¹ oyanıb, hərasan yatağından fırlar. Fəqət bunun adı bir rəya olduğuna hökm edərək təkrar rahat uyumaya başlar... Bakus təkrar alimin rəyasına girər və diyor ki:

¹ Əslində "Mavr"dır: Kamoens çox dəfə bu ismi bütün islamlara təşmil edir.

"Əcdadına təqib etdiyin yolun ehkamını bildirən və bunca ixvanını vəftizdən xilas edən "şərri-əzəmi tanıyamadınmı? Nasıl olur! Bən bidar olduğum halda sən uyuyursun? Unutma ki, sahillərinizə çıxan şu məllahlar insanların məşəri-əvami-cahilgüruhi üçün vəz və təsis etdiyim ayinə-əzim zərərlər iras edə bilirlər.

Düşmənin qüvvəti hənuz əhəmiyyətdən ari ikən vəsəiti-müqaviməti ehmal etməyib qarşı qoymalısınız! Yeni tülu edən günəşə nəsb-i-nəzər etmək asandır; fəqət, səmanın övci balasına qədər yük-sələn, mühərriki şüalar nəşr edən şəmsi-tabanə baxmaq cürətkarlığında bulunanların aqibəti korluqdur, amədir! Düşmənin torpaqlarınıza ayaq basmasına şimdiden mane olmazsanız, sizin də bəsərdən məhrum olacağınıza şübhə qalmasın!"

Bakus bu sözləri şöylədikdən sonra qeyb olur; Xoca oyanır, bütün vücudunu bir lərzə istila etmiş olduğu halda yatağından fırlar, hizzmətkarlara işıq gətirdər. Sabah olur-olmaz dindaşlarını başına topla-yıb gördüyü rəyayı anlatır. Bunlar, ariz və əmiq müzakirədən sonra hökmdarın vəzirlərini bir taqım hədiyyələrlə əldə etməyə qərar verirlər. Filhəqiqə, müsəlmanlar bu yolda çalışaraq, nəhayət məmləkətin rüəsasından başlıcalarını kəndi tərəflərinə cəlbə və bunlara limanlarına gəlmiş olan əcnəbilərin müfsid və istilaçı bir xəlv olduğunu anlatmaya müvəffəq olurlar. Bunlar tərəfindən iqaz olunan Katuallar, hökmdarın portəgizlilərə verəcəyi cavabı təxir etdirirlər. Müsəlmanların təlaşı əsassız degil idi; portəgizlilərin öylə yüksək, insani fikirlərlə degil, bəlkə kəşf olunan məmləkətləri istila niyyəti ilə gəlmiş olduqları mühəqqəq idi. Hindistan müsəlmanlarında bu yoldakı qənaətlərin nə qədər müsib olduğunu "Luziada"dakı şu qitə isbat edir:

...“Vasko de Qama pək əla biliyordu ki, kral Manueli, kəşfiyyətdən xəbərdar edər-etməz, bu hökmdar bütün məmləkəti bərrən və bəhrən kəndi qanunlarının, kəndi hökmünün boyunduruğu altına almaq üçün dərhal Hindistana silah, əsgər və donanma sövq edəcəkdir..."

Müsəlmanların şübhə və sui-zənləri nəticəsində Qama Samurinin ilə bir müahidə əqdinə müvəffəq olmadan məmləkətinə övdətə məcbur oluyor.

Doqquzuncu fəsil bu övdət əsnasında vəqə bir taqım aşıqanə və xəyalpərvəranə macəralardan bəhs ediyor.

"Luziada"nın sonuncu olan onuncu fəslində "Eşq adasında" bir "Sirena" şərqilər şöyləyərək portəgizlilərin Hindistandakı müstəq-bəl macəralarını, qəhrəmanlıqlarını anlatıyor.

Burada “Siren” Vasko de Qamaya, oğullarından birinin Dom Kristovam da Qamanın türklərlə vəqə bir müharibədə tələf olacağını xəbər veriyor. Bu kibi xəbərləri də dinlədikdən sonra, nəhayət, portəgizlilər Lizbona vasil oluyorlar.

“Luziada” burada şairin gözəl və “lirik” bir mənzuməsilə bitiyor!..

“Ey pəriyi-ilhamat! Yetişir artıq, yetişir!”

Sazımın tellərinin gövşədiyini, səsimin zəiflədiyini hiss ediyorum!”

Zənn edirəm ki, yuxarıda xülasə etdiyim “Luziada”nın mövzusu kafi dərəcədə bu “Epopey” haqqında bir fikir edinmək üçün məlumat verir.

V

Şimdi burada Kamoensin türk və türklük haqqındakı nəzərindən bir nəbzə bəhs edəcəyəm:

“Ey avropalılar, ey almanlar, ey fransızlar, ey ingilislər, ey italyanlar, türklərlə mücahidə dururkən bir-birinizlə axmaqca nə boğuşuyorsunuz, nə müharibə ediyorsunuz?..

Bu şair türkləri nə sevər, nə də tanıır! İslama nə qədər müxasim isə, türklərə qarşı da o qədər müxasimdir. Bir papaz kibi avropalıları türklərə qarşı yeni bir əhli-səlib müharibəsinə təşviq edər. Baxınız, əsərinin yeddinci fəslində nələr söyləyir: Sonra, İspaniya kralı Şarl Kentə (Charles Quint d’Espangne) qarşı Qanuni Sultan Süleymanla¹ ittifaq edən I Fransuaya (Francois Jer ne 1491) xitabən deyir ki:

Jerusa lemi müdafiə üçün “pək xristian” (Tress-Chretien) ünvanını takındığın halda bunu təkzib və kəndini tərzil edərək o müqəddəs şəhərə ihanət etdin!..

Ey avropalılar, ey xristianlar, madam ki, sizdə din qeyrəti qalmamışdır, barı altın və sərvət hərisilə Anadolunun, Assuriyanın və sairənin sərvətini çapul və yağma üçün bir-birinizlə birləşib türklərə hücum ediniz!..

...Topçuluğun ən yeni, ən biaman ixtiraatı sayəsində öldə edilən ən müdhış, ən mühlik vəsaitlə İstanbulun və bütün Türkiyənin başına bir bəla kəsiliniz! Və sizin məmur və zəngin Avro-

¹ Qanuni Sultan Süleyman 1520-dən 1566-ya qədər səltənət sürmüşdür.

panızın mədəniyyəti ortasında təkəssür edən türk irqini, Kaspi dağlarının və soyuq Skitiya (Scytie)nin ən ucra, ən vəhşi əmaqına qədər dəf ediniz...

Bu zalım (cruel), bu hissiz və mərhəmətsiz (inhuman) xalqa acımayınız! və ilaxır...

Kamoens, Məhəmmədi dəni, mələnətkar və islamı “Güruhicühəla” dini sifətilə tovsif etdiyi kimi, türk ismi keçdikcə buna zalım, qəddar, vəhşi, barbar sifətlərini əlavə etmədən keçməz.

Kamoens onuncu fəslin bir yerində bir dəfə türkləri (Rumiens), yeni rumi ismilə yad ediyor.

Kamoensin türklərə qarşı olan bu xüsumətinin əsbabını anlamaq qolaydır:

Bir dəfa türklər müsəlmandırlar, onları sevməmək üçün bu kafi! Şair Ural-Altay (Oural-altaigue) zümroyə mənsub olan xristian macarları sevər! Bunları kəndi məmləkətindəki dövlətin banisi ədd edər, bu nəzəriyyəyi bit tərcih qəbul edər. Kəndi məmləkətinin qəhrəmanlarını bir “hun” olan Attilaya təşbih etməyi xoş görür. Məsələ: deyir ki, nasıl Attila frankların, romalıların (Romain) başına bəla kəsildi isə, öylə də Portəgiz qəhrəmanı kastiliyalıların başına bəla kəsildi!.. Türklərə qarşı şairdəki xüsumətin digər səbəbi portəgizlilərin, kəndi dövründə, türklərlə bir qaç dəfə cəng etmiş olmasındır. Hətta şair yuxarıda zikr edildiyi vəchlə, “Luziada”nın qəhrəmanı və Portəgizin ən böyük rəculu olan Vasko de Qamanın bir oğlunun¹ bu müharibələrdə tələf olmuş olduğunu unutamiyir². Fəqət məzkur xüsumətin üçüncü və ən mühüm səbəbi, türklərin, portəgizlilərin Şərqlə, hindilə, Hindi-Çinilə ola biləcəklə münasibəti-tüccariyyə iqtisadiyyələrinə qarşı bir əngəl, bir sədd təşkil etmiş olmalarıdır. Hətta Vasko de Qama Ümid burnunu keçdikdən sonra belə portəgizlilər türk qorxusundan xilas olamiyorlar və qarşılarına türklərin çıxma biləcəklərindən, heç olmazsa intriqa yapacaqlarından əndişə ediyorlar.

Görünüyor ki, Kamoensin əsərini bir türk və hər hankı bir müsəlman sinirlənmədən oxuyub mütaliə edəməz!

¹ Don Kristov de Kama

² Hindin ilk valisi Dom Fransua Dalmaşda türklərdən aldığı qənaimlə bərabər Ümid burnunda qorq oluyorlar. Bunu Adamastor qəlləlvüqu xəbər veriyor.

Halbuki, **“Xilas edilmiş Qüds” mühərriri Torkvato Tasso** böylə degildir. Filhəqiqə mərhum türk hekayə-nəvisi Ömər Seyfəddin bir gün bana dedi ki: **“Bən hər daim bu əsəri masamın üzərində bulunduruyoram və daim sevə-sevə oxuyoram”**.

Tasso islamı anladığı və təqdir etdiyi kibi türkü də tanımış və təqdir etmişdir. Çox dəfə onu ərəblə, ya yunanlı ilə qiyas edər və bunları çox faiq və pək yüksək bulur. Türk qəhrəmanlarından məsələ Səmərqəndli Altomere – (Aldəmir, Altamore)dən, yaxud İznik – səlcuq hökmdarı Süleymandan bəhs edərkən, bu italyan şairinin hər hansı bir türk şairindən heç fərqi olmaz.

Aldəmirin Qüdsün müdafiəsinə getmək üçün Səmərqənddə gözəl və dilbər zövcəsilə və çocuğu ilə vidalaşması pək mühəyyic, pək müəssir bir surətdə təsvir edilmişdir. Şair pək epik, pək bitərəfdir. Bu kibi mövzulara girişərkən kəndini bir türkün vəziyyətinə qoyur və onun ruhunu anlamaq istər. İznik tərəflərində hökumət sürmüş Süleyman bir gözəl mənzumənin qəhrəmanıdır. **“Yupiterlə mübarizə üçün dağları, qayaları bir-biri üzərinə yığaraq əbri-şərər-barə qədər dırmanmaya qalxışan əsatiri əjdərlər qədər müdhiş”** Süleyman bir müharibədə yaralandığından Misir əsgərinə iltihaq üçün yol aramaya çalışıyor. Nəhayət, yorğunluğa, yaraların iztirabına tabavər-müqavimət olamayaraq bayqın düşüb uyuyur. Burada bir dərviş gərdunəsilə imdadə yetişiyor, Süleymanı uyqudan oyandırıyor, yaralarını balsami bir məlhəmlə sarıyor və sonra Misir əsgərinə iltihaq fikrindən sərf-nəzər etdiriyor. Və gərdunəsinə mindirib gizli yollarla Qüdsdə sultan sarayında vaqə şurayi-səltənətə gətiriyor. Dərvişin Süleymanı iqaz üçün söylədiyi sözləri şayani-diqqətdir:

“Süleyman, Süleyman, hüzur və rahatı başqa günlərə, daha məsul zamanlara burax! Şimdi əziz vətənin, sevgili təbəən əcnəbi boyunduruğu altında inləyib duruyor, uyqu zamanı degildir” və ilx. Süleyman mütəhəyyir, gah kəndilərini adətən bir möcüzə kibi nəzərlərdən saxlayan sislərə, gah səməndi-badpeyma kibi, gərdunəyi sürətlə sürükləyən atlara otfi-nikah ilə dərvişə şöylə xitab ediyor:

“Ey tanımadığım piri-dili-agah,
Ey mürşidi-kamil, arifi-billah.
Bütün söylədiyən eyni kəramət,
Əsrarını açmış sana təbiət.

Bir razi-aşiyani-qəlbi bəşərsən,
Oldunsa atiyi-kəşfə müqtədir,
**Söylərmisin bana əncamı nədir?
Asiyayi sarsan bu vəqayəin.
Verə bilirmisin bana bir xəbər,
Nədir şu fələkdən bizə mükəddər?
Yoxmudur bu mülkə ümmidi-nicat,
Bitməyəcəkdir bu iztirabat?
Lütfən bana əvvəl ismini söylə,
Sonra anlat nasıl bir mərifətlə,
Bunca xarüqələr göstərə bildin?
Ver bir az izahat, olayım əmin.
Əvf edərsin zehnim pək pərişandır:
Edəməm hər şeyi qolay təfəhhüm.
Möhtərəm ixtiyar etdi təbəssüm
**Dedi: – Ey mücahid, adım Osmandır.
Fəqət ərz edəyim ki, ancaq qismən
İcraya qadirəm arzunuza bən?
Sehrbaz zənn edər bəni əhli-Şam,
Həqiqətə vaqif deyildir avam!****

Mümkünmüdür bilmək müstəqbəlatı,
Lövhi-əzəldəki müqəddəratı!..
Qüdrəti-bəşərdən xaricdir bunlar:
Yox bizdə atiyi kəşfə iqtidar!
Məhalikdə dolu güzərgahımız,
Qarşı durmaq üçün lazım mətanət,
Xaliq bizə vermiş əqlü-fərasət,
Tədbirlərdə qüsur degildir caiz!
Tale əksəriyyəni tədbirə baxar,
Olur qəhrəman ya hakimə yar;
İgidləri sevər müvəffəqiyyəti,
Çox dəfə səadət məhsuli-qeyrət.

Sana arslan qəlbi vermişdir tanrı,
Kafidir qüdrətin qahra küffari.
Təxlisəyi-qəleyi-mühasirədən,
Qarşında duramaz, əminəm düşməni!..

Nəsara dövləti ta əsasından
Darbənə sarsılır, inhidam edər,
Qılınca, atəşə köks gər,
Qorxma sən, cəsur ol, zəhmətə qatlan.
Ümidini kəsmə şanlı zəfərdən!..
Bir az səni məmnun etmək üçün bən,
Müzlüm buludlarda nə kibi şeylər,
Sezə bildiyini verəyim xəbər:

* * *

Daha bitirmədən dövrünü xurşid,
Zaman edəcək bir qəhrəman tövlid
Ki, qəzalariylə şərəf verəcək,
Asiyaya, hətta Nili-mübarək
Sayeyi-seyfındə olacaq məsud,
Təvəccöh edəcək məşriqə tale.
Biladü-əmsarı, gözəl sənayı.
Təzyin edəcəkdir, vəlhasil mövud.
Bizlərə minlərcə asarı-umran,
İştə, bu doğacaq olan qəhrəman,
Bir yıldırım kibi küffarı tamam,
Qəhr ilə edəcək əxzi-intiqam.

* * *

Və son bir qeyrətlə təməlinədək,
Mülki-zülmü zirü zəbər edəcək.
Baqiyyətüs-süyuf olan kəfərə,
Nəhayət iltica edəcək bəhrə.
Və mələcə olacaq olanlara ancaq,
Dalğalı dənizin mavərasında,
Qayadan ibarət izsiz bir ada.
Bu igit qanından sənə doğacaq!
Burada bitirdi sözü ixtiyar,
Süleyman dedi ki: – O nə bəxtiyar.
Qəhrəmandır! O nə şanlı qəzadır!
Ey dərviş, bu müjdən qibtəəfzadır!..

* * *

Müsaid, ya nasaz olsa da tale,
Olmayacağam bən keyfə tabe.
Daima doğru bir yola əzm eylə,
Köks gerəcəyəm kərəmi-sərdinə
Bəlkə fırlar göydə ay mədarından,
Bütün yollarda çıxaraq əncüm.
Bəlkə bir-birilə edər təsadüm,
Fəqət həqq yolundan dönməz Süleyman!..
Dərvişə Süleyman böylə söylərkən,
Qızarmışdı üzü həmiyyətədən,
Olmuşdu közündən şərərəfəşan,
Ruhunda qaynayan qeyrəti-vətən!..

* * *

Dərvişin qeyrətilə guya Səlahəddin Əyyubinin vüquat və mücahidatını xəbər vermək istəyən böyük İtalyan şairi eyni zamanda, adətə bir peyğəmbər kibi zamanımızda, gözlərimizin önündə cərəyan etmiş və etməkdə bulunan vəqayeyi xəbər vermiş oluyor. Şayani-diqqətdir ki, nəhayət, bir adada (yəni Britaniya adasında) barına biləcəcək Con Bollun da Afrika və Asiyadakı imperializməsinə xatəmə çəkiləcəyini söyləməyi də unutmuyor. Torkvato Tassonun “Qurtarılmış Qüds”ündən nəzmən tərcümə etmiş olduğum bu parça, İtalyan şairinin dühayi-sənətkaranəsi haqqında kafi dərəcədə bir fikir verdiyindən artıq bu xüsusda fəzlə bir şey söyləməyi zaid görüyorum.

Hüseynzadə Əli
6 mart 1926, Bakı

HƏMDULLAH SÜBHIYƏ MƏKTUB[9]

(Soyadı haqqında)

Bunun üçün iki yol var: biri inqilab, digəri təkamül. Hansını tərcih edəcəyik? İkisini də! Bəzi sahələr vardır ki, orada inqilab vücuda gətirmənin imkanı yoxdur. Ancaq təkamüllə hərəkət edilə bilər. Məsələn, Böyük Millət Məclisi aşırı bir inqilabçı olub da qərar versə ki, biz türkcə yerinə esperanto lisanını qəbul edəcəyik, yaxud islamiyyətə panturanizmi tərcih edəcəyik – bu qərardan bir nəticə çıxmaz. Məmləkəti anarxiyaya sürüklər. Bu sahələrdə yalnız təkamül yolu ilə, radikal islahat yaparaq məqsədə varılır. Fəqət başqa xüsuslarda bir inqilab hərəketi, ciddi, pərvasız bir inqilab hərəketi dərhal müsbət təsirini göstərir. Nəticə bir anda bir nemət kimi hamı tərəfindən qəbul edilir. İştə, əzizim, bu isim məsələsi də inqilab sahələrindən biridir. Hökumət radikal bir qərar alsın, görəcəksiniz az zamanda hər kəs bu qərarın nəticəsinə alışacaq. İsim məsələsində tərəzinin bir gözündə insanlığımı, millətlərarası təmayüllərimi, qərbçiliyimi, öteki gözüne türkçülüyümü, turançılığımı qoydum. İncə-incə çəkdim. Gördüm ki, tərəzinin sallantılarından sonra qərbçiliyim ağır gəldi. Nəhayət, yekun rəyimi ərzə cəsarət etdim: mənə, məktubdakı dörd sorğudan ən mühümünü birincisidir. Ailə adı kiçik adın başınamı, sonunamı gəlməlidir? Bu məsələni istər türkçü, istər qərbçi görüşdən kəsin olaraq həll edib bir qərara bağlarsaq, öteki məsələlər kəndiliyindən çözüdür. Qərbçiliyi zəif olan türkçülərimiz min dərədən su gətirərək turani dillərin ruhundan bəhs edərək qarşımıza bir tək dəlillə çıxacaqlar: Ailə adı sifətdir, sifət isə türkcədə mövsufdan öncə gəlir deyəcəklər. Avropada tək turani qövmlər olan macarlarda böylə imiş. Sonra, məsələn, Əbdülhəq Hamidin adından yardım istənəcək! Burada qərib təcəlli olaraq ailə adı kiçik addan öncə gəlir. Ziya Gökalpın, Həmdullah Sübhinin adı yanlış təşkil olunmuş imiş! Bunlar həp səfsətə. Mən də bir aralıq bu səfsətlərə qapılıraq zavallı adım Əli Hüseynzadə ikən Hüseynzadə Əli yaptım. Türkcədə sifət isimdən öncə gəlirmiş. Bundan nə çıxar? Millət qərar verərsə ki, istisnasız ailə adı kiçik addan sonra gələcək, o zaman məktəblərdə dil oxudan müəllimlər ufaq bir zəhmət çəkmiş olacaqlar. Tələbələrinə bu qaydanın bir istisnası olduğunu xatırladacaqlar. Yalnız qılığımızda, şapkamızda deyil, ismimizdə də Qərbin

mədəni zümərəsinə qatılacağıq. Ayrıca, nədən ailə adı sifət olur da, kiçik ad sifət ola bilmir? Hər ikisi də isimdir. Türkcədə önə keçməklə hər isim sifət ola bilər. Altun üzük, almaz küpə kibi. Bu halda kiçik ad zikr edilərsə sifət olar. Məsələn, buraya Ağaoğlu gəldi – desəm, soruşa bilərlər: Hansı Ağaoğlu? Mən də “Abdurrahman oğlu” desəm, bu, sifət olmazmı? Demək ki, bu xüsus hər kəsin görüşünə görə dəyişə bilər. Belə ki, bir çox abdurrahmanları bir-birindən ayırmaq üçün Ağaoğlu sifət ola bilər. Fəqət bir çox Ağaoğlunu da bir-birindən ayırmaq üçün Abdurrahmanın sifət olması lazım gəlir. Əmi, dayı, ağabəy kibi kəlmələrin önünə qadığımız kiçik adlara sifət gözü ilə baxa bilmərikmi? Əli əmim, Həmdullah ağabəyim kibi. Zikr edilməyən daha bir məsələ qalır: həmcinslik məsələsi. Bundan sonra alınacaq soyadın eyni qaydaya görə təşkil olunması lazımdır. Demokratik olan və demokratik qalacaq bir məmləkətdə nə “zadə”nin, nə də zadəganlığın hökmü vardır. Hər kəsin soyadına “zadə” və ya “oğlu” əlavə etməyəcəyik. Məsələn, mənə Əli Hüseyn desələr, bu Əli Hüseynzadə deməkdir. Fəqət ötədən bəri kullanılan soyadları nə olacaq? Bu, zaman məsələsidir. Məsələn, mən Əli Hüseyn olacağam, siz Həmdullah Sübhi olaraq qalacaqsınız. Ağaoğlu Əhməd yeni şəkildə Əhməd Ağaoğlu olacaq, fəqət bir türlü Əhməd Ağa olmağa razı olmayacaq.

Ailə adını sonraya gətirəmək şərtiylə, ikinci adın soyadı olduğunu göstərəcək bir ədat, bir təbir arayacağıq. “Zadə” hər şeydən öncə farscadır. Və zadəganlığı xatırladır. “Oğul” kimi gözəl bir kəlməmiz var; fəqət bu kəlmə ataya mənsubiyyətlə soya mənsubiyyəti qarışdırır. Eyni məhzur “lı” ədatında da var. Burada bir mahala, bir şəhərə mənsubiyyətlə bir ailəyə mənsubluq qarışır, Nevşehrli Məhməd Nevşehr qəsəbəsində olduğu üçünmü, yoxsa tanınmış nevşehrli ailəsindən gəldiyi üçünmüdür? Eyni mənanı ifadə edən farsca və ərəbcə nisbət “i”lərini də qəbul edə bilmərik. Türkcə izafət ədatı olan “in”ə gəlincə, bu da ailə adı başda olsaydı, bir dərəcəyə qədər işləyə bilərdi. Sona gəlincə dəyərini itirir. Toyğarın Məhməd nə isə, amma Məhməd Toyğarın çox tühaf olur. Sübhinin Həmdullah, Hüseynin Əli deyə bilmərik. Türkcədə bir zümərəyə dəlalət edən iki-üç ədat daha var. Bunlar Anadolu və Azərbaycanda işlənən “gil” təbiriylə, bunun İstanbul şivəsində qarşılığı olan “lər”dir. Fəqət bu da doğru deyil. Çünki “gil” dədələrə, nəşəbə dəlalət etmir. Ancaq bir ailənin həyatda olan üzvlərindən ən mühüm bir simanı alaraq bunun

adını bütün oqrəbaya yayır. Orası da diqqətə dəyər ki, söyləyən kime əhəmiyyət verirsə “gil” ədatını onun adına nisbət edər. Məsələn, rəfiqəm Ədhiyə və kiçik qızım Feyzavərlə bərabər Keçiörənə gəlib bir axşam sizin evə getmək istərkən mən “Həmdullah böygilə” (Həmdullah böylərə), Ədhiyə “Səidə xanımgilə”, Feyzavər də “Oxqul və ya Aldəmirgilə” gedəlim deyəcəyik. Demək olur ki, “gil” və ya “lər” ilə müəyyən bir ailə adı vücuda gətirilə bilmir.

O halda soy kimi mənalı bir sözün yardımına baş vuracağıq. Soy kəlməsi irq, nəsəb, sülalə, dədələr, nəvələr, əqraba kimi bir çox mənalı ifadədir. Bu halda mənim adım Hüseynsoyu, yaxud Hüseynsoylu olacaq. Bu son şəkli qəbul edərsək, anqlosaksonların Edison, Tenyson kimi ailə adlarıyla söz bənzərliyi olan isimlər vücuda gələ bilər. Fəqət, bu soy sözü qalmaq surətiylə müxtəsərliyi tərcih edirəm. Demək ki, həm “soylu”nu qəbul, həm də bunu həzf edəcəyik (yazmayacağıq – red). Türkdən qeyri Türkiyə təbəsinin soyadına gəlincə, müsəlmanlar dədələrindən tanınmış kimsənin adını alırlar. Biz necə soyadında dünyaya uyacaqsaq xristian və müsəvilərin də bizə yaxınlaşaraq ailə adları ucundakı “an”, “idis”, “polo” və s. ədatlarından vaz keçmələri lazımdır. ...Vətəndaş həmrəyliyi bunu gərəkdir. Hallacyanlar, Tokatlıyanlar, Aristidlər İrəvana, Afinaya meyil etmərlərsə Hallac, Tokatlı, Aristo ola bilməlidilər. Batı məmləkətlərində bu həmcinslik tam yoxdur. Demokratik məmləkətlərdə belə “de”, “von” kimi əsələtə dəlalət edən ədatların qismən davam etdiyi görülür. Fəqət, avropalıların bu anormal halı bizim üçün nümunə olmamalıdır. Başqa sahələrdə necə bir inqilab yapırsa, isim məsələsində də çəkinməyərək avropalılarından daha radikal islahat yaparaq, məmləkətdə tam həmcinslik təmin edilməlidir.

sentyabr, 1925

ƏBDİ-QILAF VƏ MƏHFƏZƏ[10]

(Hekayə)

RUS MƏŞAHİR ÜDƏBASINDAN ÇEXOVUN “QILAF LI ADAM” ÜNVANLI ƏSƏRİNƏ NƏZİRƏDİR

*Qarşımda gəzən şu canlı tabut,
Aramıma zəhərdir, sipərdir.
Abdulla Cövdət*

*An ke mibini, xelafi-adəmənd,
Nistənd adəm, qeləfe-adəmənd¹.
Mövlana Cəlaləddin Rumi*

Vəqt gecikmiş idi. Aləm dağı tərəflərindən övdət eyliyən avcılar Üsküdar və Heydər paşadan Beşikdaş ya Köprüyə gedən vapurlardan heç birinə yetişməyəcəklərini, binaənəleyh İstanbuldakı xanələrinə vasil olmaları bildikləri cəhətlə gecəyi keçirmək üçün Kiçik Çamlıcanın ən hicra bir guşəsində kain köy köhyası Murtezə ağanın evində qalmağa qərar verdilər. Bu avcılar iki kişidən – baytar Əhməd əfəndi ilə məktəbi-edadi müəllimi Kamal boydun ibarət idi. Əhməd əfəndinin əsil adı Əbdülittihad bin-Əhməd Şünudi kibi aramızda nadir və qərib görünən və kəndinə əsla yakişmayan bir şey olduğundan bütün məmləkət xəlqi əsnayi-xitabda sadəcə babasının namını zikr edərlər idi. Bu zat şəhərdə bir süvari qışlası qürbində iqamət eyliyirdi. Ancaq təmiz və saf bir havadan müstəfid olmaq üçün ova çıxmış idi. Edadiyyə müəllimi Kamal bəy isə hər yaz Musa paşaya müsafirlik elədiyindən Çamlıcanın biganəsi deyil idi. Hər ikisinin də gözlərinə uyğu girmiyordu. Uzun bıqlı, yüksək boylu, fəqət nəhif və ixtiyar görünən Əhməd əfəndi qapı dıxarısında oturmuş, ağızlıq əlində tütün içiyordu. Üzərinə ay işığı düşmüşdü. Kamal bəy içəridə, sofada uzanmış, qaranlıqda görünmüyordu. Ənva hekayət söyləniyordu. Əzcümlə köy köhyasının zövcəsi Fatma qadın haqqında deniliyordu ki, səhhət və qüvvəti yerində, olduqca anlayışlı bir qarı olduğu halda müddəti-ömründə heç doğub-böyüdüyü o köyün xaricinə ayaq basmamış, əsla şəhər, ya dəmiryolu görməmiş. Son beş-on il zərfində isə ocaq başından əsla ayrılamıyor, həp oraya büzülüb oturuyor, ancaq gecələyin dıxarı çıxıyormuş. Kamal bəy dedi ki:

¹ Onları ki, görürsən adamlığa xilafdırlar,
Adam deyil, adamın qılafdırlar.

– Adamsən də! Bu da təəccüb ediləcək bir şeymi? İstaqış, yaxud sümüklü böcək gibi qalın qabıq içinə girməyə cəhd və qeyrət edən və təbən inzivayə meyyal adamlar bu aləmdə azmıdır, zənn eyliyorsunuz? Ehtimal, bu bir irsiyyəti-bəndə, bir atavizmə keyfiyyətindən ibarətdir, yəni ən qədim ocdadımızın hənzur bir heyvani-ictimai dərəcəsinə vasil olmayıb, mağara guşələrində münzəviyanə yaşadığı bir zamanı-vəhşətə övdət deməkdir. Bəlkə də kim bilir, təbabeyi-bəşəriyyənin bu da bir növidir. Təbiiyyundan, ümumi-cədidəyi-təbiiyyə üləmasından deyilən ki, bu kibi məsələlər ilə iştiğal eyləyim. Yalnız şunu demək istiyorum ki, Fatma qadın kibi adamlar nadirətdən deyildir. Böylələrini aramaq üçün uzaqlara getmək nə lazım? İştə iki ay müqəddəm məhəlləmizdə kəndi məktəb arkadaşlarımdan Əbdülqədim Rakid əfəndi namında bir lisani-ərəbi müəllimi vəfat etdi. Şübhəsiz, haqqında eşitmisiniz. Bu zatın şayani-diqqət bir adəti var idi. Daima, hətta gözəl havalarda dəxi lastiksiz və şəmsiyyətsiz, ələxüsus, pamuqlu qalın qışlıqsunu geyməksizin, fəzlə olaraq, yağmurluğuna bürünməksizin dıxarı çıqamaz idi. Kəndini bu surətlə bir növ qılafla mühafizə etdiyi kibi bütün əşyasını da daima qılaflı dərində bulundurmağa qeyrət edərdi. Əlindəki şəmsiyyənin bir də qılaflı-məxsusi var idi. Saati daima dovşan dərindən bir zərf içində məhfuz idi. Hətta qələm yontmaq üçün cibindən çıxardığı çaqısı dəxi qılaflı dərində idi. Deyə bilirəm ki, bu adamın çöhrəsi də qılaflı və məhfəzəsiz deyil idi. Çünki hər vəqt üzünü qaldırmış olduğu yaxası içində gizlə, gözlərinə siyah gözlük taxar, qulaq dəliklərini pambıq ilə tıqar və yaz-qış qalın fanlar geyər, öylə gəzərdi. Hələ arabaya mindikdə mütləq arabanın hər yanı örtülü olmalıydı. Sözü qısa, bu adamda bir zad ilə, bir qabuq ilə əhatə olunmağa, təsirəti-xariciyyədən məsun olmaq üçün kəndini aləmdən təcrid edəcək bir növ qılaflı və məhfəzə xəlq etməyə daima bir meyli-şədid müşahidə olunmaqda idi. Həyatın məsəli-hazirəsi bu adamın sinirlərinə toxunuyor, daima bir təlaş içində bulunduruyordu. Ehtimal, bu cəbanətinə, icabəti-zəmanəyə qarşı bu nifrətinə haqq verdirmək üçün daima maziyyə və heç bir zaman manəndi-ənqa vücudu bulunmamış olan şeyləri mədh və sənə cəylərdi. Üsuli-qədim üzrə tədris eylədiyi o əskimiş lisani-ərəbi bu adam üçün həqiqət halda ayağındakı lastiq ilə əlindəki şəmsiyyədən başqa bir şey deyil idi. Lisani-məzkur ilə ancaq əhvali-hazirəyi-aləmin, dövri-cədidin icabatından nifrət etməkdə bulunduğunu sətə eyliyirdi. Çöhrəsində ələimi-tələzzüz irəə edərək deyirdi ki:

– A, bilsəniz, ərəbin dili nə qədər ahəngdar, nə qədər gözəldir!

Sözlərinə dəlil məqamında gözlərini süzərək və işarət barmağını qaldırıb havada bir vəzni-məxsus ilə təhrək edərək, “nəsr”, “yənsür”, “nəsrin” siğələrini irad eyliyirdi.

Bəzi hərfləri, hulquma adətən əziyyət verən kəlaməti-ərəbiyyənin tələffüzü bu adam üçün bir mənbəyi-zövq olmuş idi. Əbdülqədim Rakid əfəndi fikrini dəxi bir qılaflı dərində gizləməyə qeyrət göstərirdi. Bu zat üçün ancaq o təhrirəti-rəsmiyyə, ya qəzetə məqaləti vəzəh və mənidar idi ki, onlarda bir şeyin mən və nəhy olunduğu elan edilirdi. Bir əmnamədə məktəb şagirdətinə (istərsə məkatibi-aliyyədə təhsil edənlər olsun) əyləncələrdə, cəmiyyətlərdə bulunmamaları, məsire və təfərrücgahlarda gəzməmələri, axşam saat on ikidən, yəni qürubi-şəmsdən sonra sokağa çıxmamaları tənbih, yaxud bir qəzetə sütununda xanımlara çarşaf və pəçə yerinə fəracə və yaşmaq ilə çarşı və bazarlarda görünmək yasaq edilmiş isə Əbdülqədim əfəndi nəhayət dərəcə məmnun olurdu. Çünki əqli “məmnundur”, “yasaqdır” kibi sözlərdən ilərisinə irəmözdi. Yasaqdır. Vəssalam! Birisi tərəfindən rüxsət və müsaidə istəhsalı Əbdülqədim əfəndiyi daima bir növ şək və şübhəyə, sui-zənnə düşürərdü. Qorxardı ki, izn vermiş olmaq bir tədbirsizlik, bir ehtiyatsızlıq əsəri olmasın. İstanbul daxilində bir tamaşagah, bir teatro kompaniyası, ya bir cəmiyyəti-əlmiyyə və ədəbiyyə (gərçi İstanbulda “cəmiyyət” ləfzi məmnun isə də başqa münasib bir kəlmə bulamadığımdan naçar istemal ediyorum) təşkilinə bir “xəyalxano”, yaxud bir kitabxana təsisinə rəsmən müsaidə edildiyi təqdirdə qafasını sallayaraq üsullucaq:

– Pək ələ, pək gözəl şeylər... Buna kim nə deyə bilər?.. Ancaq qorxuram, altından başqa bir şey çıxmasın! – deyərdi.

Bəzi tənbihə azacıq müxalifət, qəvaid və nizamatdan cüzi bir inhiraf, adəti-qədimə xilafında kiçik bir hərəkət bu adamı məhzun, dilgirdi edirdi. Halbuki nə vəzifəsi idi, deyilmi?

Məsləkdaşlardan birisi əsbəbi-məşruədən naşi namazını bir az gecə qılmış, ya məktəblilər çocuqluğa həml oluna bilən bir münasibətsizlikdə bulunmuş, yaxud məhəllədəki ünəs məktəbi mürəbbiyəsi axşam üstü əqrəbasından bir zabit ilə qonuşuyorkən görülmüşlər isə Əbdülqədim Rakid əfəndi bu hadisələrdən nəhayət dərəcə mütəəssir olub, təkrar-ələt-təkrar: “Qorqıyorum, altından başqa bir şey çıxmasın!” – deyir idi. Məktəbin məclis günləri əsnayə-müzakirədə bu adamın ehtiyata riayəti, sui-zənnləri, adətən, “qılaflı, qalınqabıqlı” mülahizəti ruha siqlət verərdi, can sıxardı. Ünəs məktəbində, yaxud mülkiyyə cədiyyəsinə

çocuqlar dərşxanada bir az fəzlə gurultu-patırtı etmişlər isə “ycni yeti-şənlərin əxlaqı pozuluyor”, – deyə iddia cülərdi.

– Vah, vah! Nəzarəti-cəlibə hal və keyfiyyətə vaqif olursa, nə deyə-cəyiz?.. Saqın, işin altından başqa bir şey çıxmasın?.. İkinci sinifdən şü Rza Tofiqi, dördüncüdən Süleyman Növrəsi tord etsək, müvafiqi-məs-ləhot olmazmı?

Nə zənn ediyorsınız, sənşarı andırar soluq, ufacıq, mənhus surətini siyah gözlüyü ilə bir qat daha əbus qılan bu adam ah və əninləri ilə, şika-yətləri ilə bizi o qədər təciz edirdi ki, çar-naçar Rza Tofiqin də, Süley-man Növrəsin də əxlaq notalarını qırar, bir qaç gün həbsə atdırar və ən sonra qeydlərinin tərşinilə zavallıların hər ikisini də məktəbdən ixrac cülər idik.

Əbdülqədimin qərib bir adəti var idi. Müəllimləri evlərində bir-bir ziyarət cülərdi. Məsləkdaşının xanəsinə gəlib büt kibi dilsiz-ağızsız otu-rur və bir şey arayırmış kibi ətrafı mütəcəssisanə bir diqqətlə gözdən süzərdi. Həç bir şey söyləməyərək bir-iki saat qədər oturduqdan sonra qalxar gedərdi.

Bu hala “arqadaşlarla münasibəti-dustaneyi-idamə” namını vermiş idi. Həç şübhə etməm ki, xanəmişə gəlib, səssiz-sodasız oturmaq bu adam üçün bir bari-giran idi, bir əziyyət idi. Ancaq gəlib-gətməyi vəzaifi-dustanədən ədd elədiyi cəhətlə arqadaşları bu surətlə olsun ziyarətə məcburiyyət hiss cüliyordu. Biz müəllimlər bu adamdan qorxar idik, hətta məktəb müdirimiz də qorxar idi. Təəcəüb etməyiniz, müəllim yoldaşlar həm əshabi-zəkadan kamil və fazil adamlar olub, Kamalların, Əhməd Midhədlərin, Muradbəylərin asari-güzidələrilə pərvərişyab bir xəlq ikən lastıqdan, şəmsiyyədən ayrılmayan Əbdülqədim tam on beş sənə bütün məktəbi barmaqının ucunda oynatdı. Nə diyorəm, sadəcə məktəbimi? Bəlkə bütün məhəllə xəlqini! Müəllimələr, fazilə xanımlar, bilirəm ki, bu adamın qorxusundan yazıb nəşr etdikləri məqalələrə, şeirlərə, hekayələrə və sair asari-ədəbiyyətlərinə qadın namilə imza atmazlardı. Əbdinin, Kiçik Həsənin teatrolarında xanımlara məxsus üst qatda qəfəsli localar bulunduğü halda məhəllə qadınları cümə günü olsun oralara ayaq basmazlar idi. Əbdülqədim əfəndi duyar deyə, qor-xarlar idi. Softalar, xoca əfəndilər onun bulunduğü yerlərdə tavla ya şət-rənc oynamaqdan, buzə, yaxud şirə içməkdən ictimab edərlər, çəkinərlər idi. Əbdülqədim misilli adamların təzaidi-nüfuzu sayəsində şü on-on beş il zərfində İstanbulumuzda artıq hər şeydən qorxulamağü başlandı. Yü-k-sək səslə qonuşma, dostlar ilə məktublaşma, ikidən bir kimsə ilə müarifə,

mütaliəyi-kitab, füyərayə ianə, nəşri-maarif və ilax... həp bu qorxu üzündən modadan çıxdı, rəğbətdən düşdü. “Şəhər üçün elektrik ziyası, telefon dinyilən durşinov şəbəkəsi”, hətta “şəhər poçtası təsisi lazımdır” kibi sözlər ağıza alınmaz oldu, müxat iləri, bələli şeylər sırasına keçdi.

Hekayənin burasında Əhməd əfəndi ötədən əfkarını dormiyan etmək niyyətlə Kamal bəyin sözlərini cəli bir öksürüklə kəsdi. Fəqət əvvəlcə çıxarasını dumanladıb qürsi-qəmərə bir daha ətfi-nigah etdi. Bir az sükutdan sonra sözlərini danə-danə tələffüz edərək dedi ki:

– Əvət, sahibi-zəka, fazil, kamil adamlar, müəllimlər ki, Əhməd Midhətlərin, Kamalların, Muradların asari-tərəqqicuyanələri ilə pərvərişyab olmuşlar, ingilisin, firəngin, rusun Drapçrlərini, Spensərlərini, Hüqolarını, Tolstoylarını və daha bilməm nələrini, nələrini mütaliə etmişlər, amma bundan nə çıxar?.. Sən bax ki, kimlər sərfürü etdilər. Nəsil adamlara boyun əydilər!.. Nə qabuqlara, qılaflara təhəmmül clə-dilər! İştə, əzizim, məsələnin əsil can alacaq yeri buralarıdır.

Kamal bəy yenə hekayəsinə davam ilə dedi ki:

– Əbdülqədim Rakid əfəndinin oturduğü xanə ilə mənim iqamət etdiyim xanə cyni soqaqda qarşı-qarşıya idi. Onun da, mənim də otaqlarımız evin ikinci qatında və soqağü nazir olduğü üçün pəncərələrimiz dəxi qarşı-qarşıya idi. Bu sokağın dar və çıxmaz bir yol olması yek-digərimizlə sıxı-sıxı görüşməyə səbəbiyyət verirdi. Bu cəhətlə onun xanə dərşinindəki əhvali-xüsusiyyəsinə və nə surətlə dəmgüzər olduğuna kəşbi-vüquf etmiş idim. Bu adamın hərəkət və sükunəti cvində belə dəyişmiyordu. Dışarıda gecdiyi əlbisəsini çıxarıb gecəlik əntarisini, xirqəsini, onun üstünə də səmur kürkünü iktisa cüləmədən, başındakı fəsi bir külaha təbdil etmədən rahat edəmözdi. Hələ pəncərələr sıxı-sıxıya qapalı, qəfəs və pərdələri mütləqən endirilmiş olmalıydı. Evin içində min dirlü məmnuniyyətlər, sıxı-sıxı tənbihlər, nizamlar!..

– “Vah, vah, qorxuram, altından başqa bir şey çıxmasın” sözü virdi-zəbanı idi. Rəməzani-şərif günlərindəki halını görməli idiniz! Vücudundakı zəf ilə səbahdan axşama qədər ac durub oruc tutsa, şübhəsiz, xəstələnəcəkdir. Bir şey yəsə, o da olmaz. Çünki xəlqin ağzına düşmək bələsi da var, vəqə şuyu bulacaq hər kəs.

– “Yahu, bilirmisiniz, bizim Əbdülqədim əfəndi oruc-filan tutmu-yormuş!.. – deyə, buna dirlü-dirlü mənalər vəcəcəkdir. Nə etməli? Fəqət Əbdülqədim qolayını bulmuş idi. Gündüzünü gecəyə çevirmişdi, saat on-on bir radələrində qədər yatardı. İftara ancaq bir-iki saat qala əlində bir təsbih Bayazid sərgisinə çıxar və qələbəliyə qarışib bir-iki tövr etdikdən

sonra iftar topu atılmadan ya kəndi xanəsində, yaxud (əksəriyyəni olduğu vəchlə) məhzen xüsus üçün riçali-dövlətdən birinin süfrəsi başında hazır bulunurdu. İftariyyədən işkəmbə çorbasından bəd ilə plova varıncaya qədər böyük bir iştəha ilə yeyər idi. Bu surətlə tutulan orucun gərçi o qədər savabı-filanı olmaz idisə də, amma xəlq yəqinən bilirdi ki, Əbdülqədim oruc tutuyor, sövmü salatini tərək etmiyor. Bu adam ümuri-beytiyyəsi üçün qadından xidmətçi, aşçı-filan (vəli, ixtiyar bir həbəş qadını olsun) qədən tutmaz idi. Qorxardı ki, sui-təfsirə uğrar. Yalnız Dursun ağa ismində altnışlıq ixtiyar bir aşçısı var idi. Bu Dursun ağa qəhvə tiryəkisi, bədlən hərifin biri idi. Əsgərliyi zamanında bir minbaşıya xidmət edərkən az-çox aşçılıq sənətinə əql irdirmişdi. Dolma, bürk, plov, halva, imam bayıldı, xunkar bəyəndi kibi bəzi yeməklərin üsuli-təbxini yalan-yanlış öyrənmiş idi. Əfəndisi evdə ikən əksəriyyəni otağın qapı cəhətində əl pəncə divan duraraq bir şiveyi-təəssüf ilə şu sözləri təkrar edər idi:

– Ah, bəy əfəndi! Şu “cavan” dedikləri yeni çıxma, pozuq fikirli həriflər nə qədər də şimdiki çoxalmışlar!..

Əbdülqədimin yataq odası qayətlə ufaq idi. Adətən bir qutuya bənziyordu. Karyolasının üstünə bir cibinlik açılmış idi. Yatarkən başını yorğanın altına gizlətmək adəti idi. Halbuki otağın içində öylə sacaq, ağır bir hava ki, nəfəs almaq qabil deyil!.. Qapalı qapının ruzgardan sarsılmaları, taqqırtıları, soba borusundan çıxan iniltilər, uğultular mətbəx tərəfdən gələn məxuf-məxuf zəyirlər, xorultular Əbdülqədimi öylə bir dəhşətə ilqa edər ki, canının qorxusundan yorğanın altında bir qat daha büzülüb ixtifaya çalışırdı. Qorxardı ki, “altından başqa bir şey çıxmasın”, bir fənalıq baş göstərməsin. Dürlü-dürlü övham və xəyalat kəndini təciz edər ki, Ya Dursun ağa gəlib bıçağını boğazına dayar, boğazlarsa!.. Ya evə bir tərəfdən xırsız-filan girərsə!.. Silsiləyi-əfkarı bütün gecə imdad edən qorxunc, qarışıq rüyalara, kabuslara münqəlib olurdu. Sonra sabahleyin qalxıb bənəmlə bərabər məktəbə gedərkən solub-sararmış çöhrəsi gözə çarpar, içində bir sıxıntı olduğunu bəlli edər ki, Bəncə aşkar idi ki, vəzifəsini ifaya getdiyi o qələbəlikli, gurultulu məktəbdən xof eyliyordu. O, məcmui-nas, o tələbə və müəllimin yığıni şu adamın əsasən mənfuru idi, ruhuna əziyyət veriyordu. Əminəm, təbən xəlq ilə müəşirətdən, hər dürlü ictiməatdan nifrət eyliyəni, yalnızlığı, tənhalığı sevən bu adama soqaqda bənəm kibi bir yoldaşla yan-yanə getmək belə ağır gəliyordu, nəşəsizliyinə, can sıxıntısına bir mənə verdir-məyə, bir bəhanə bulmağa çalışırdı. Hənzür məktəbə varmadan:

– Canım, şu dərəxanələrin gurultu-patırtısından halımız nəreyə səcr olacaq?! Bəylə şeymi olur?! – deyər idi.

Günün birində lisani-ərəbiyi tədris xüsusunda üsuli-qədimdən sərmuyi-inhiraf etməyən şu qablumbağa, şu qılafli adam belə, nə deyirsiniz, az qaldı təəhhül ediyordu! İşbu söz üzərinə qapının dıxarısında oturmuş olan Əhməd əfəndi birdən-birə başını sofaya çevirib dedi ki:

– Amma etdin ha! Mütləq əylənmək istiyorsun!

– Həqiqət, şaka etmiyorum, nə qədər təcavüz etsəniz yeri var... Əbdülqədim az qaldı evləniyordu... Gününi birində tarix və coğrafiya xocalığına Abdulla Cövdət əfəndi namında izmirli bir zatı təyini etdilər. Cövdət əfəndi İstanbula yalnız gəlmədi. İzmirdə kimsəsiz buraqama-yacağı həmişəsi Ləman xanımı da kəndisilə birlikdə gətirmiş idi. Bu zat bülənd qamətli, qalın bazulu, əsmər bir dəliqanlı idi. Qalın davudi bir sövtə malik bulunduğı simasından belə anlaşılmaqda idi. Həqiqət, ağzını açıb və laqqırtı edərkən səsi arslan səsi kibi, yaxud bəzi vapurların düdüyü kibi gur-gur gurlardı. “Abla” deyər xitab etdiyi Ləman xanım sennən kəndisindən bir qac yaş böyük idi isə də, yənə gəncliyi, təravəti yerində boylu, əndamli mütənasibül-əza bir qız idi. Sərvi qamətli, siyah-gözlü, alyanaqlı, sözüni qıssası, şəkər parçası bu nəzənin könlünü daimə xoş tutar, əsla keyfini-nəşəsini pozmaz idi. Laqqırtılarının ardı-arası kəsilməz, söhbət edərkən səsi bütün ortalığı qaplar idi. Əzbərdən pək çox şeirlər söylərdi. Olduqca xanəndəliyi belə var idi. Dürlü-dürlü aydın havaları biliyordu. Şərqi söyləyib təğənni etdikcə güllər, cüzi bir şeydən qəhqəhələr salıyordu. Əfkəri-münəvvərə əshabından bulunmaq həsəbi ilə məsturiyyəti-nisvanın tərbiyə və ədəb xaricinə çıxmaməq şərtilə bir dərəcə təxfifi ləhində olan müdirimizlə müəllimlərdən bəzi hürren-diş və səmimi dostları, əqrəbə və təalüqatlarından tərbiyə və təhsil görmüş qadınları yekdigərlərindən gizləməz və kəndi məbeynlərində qac-qac, nəməhrəmliyi qaldırmışlar idi. Xanımlar, əfəndilər həp bir məclisdə oturur, söhbət edirlərdi. Müdirimiz deyir idi ki, rical məclisində qadın hüzuru zəhinləri ülviyyəyə sövq eyliyor. Laqqırtıların hüsni-əxlaq və ədəb dairəsində cərəyanına bəis oliyor. Bənəm də Cövdət və həmişəsilə müarəfə peyda etməm müdirimizin xanəsində vüqu buldu. Müdir əfəndi ilə zövcəsi Aliyə xanım çox keçmədən Cövdətin də, Ləman xanımın da qayət müstəid, xoşsöhbət zəvatdan bulunduqlarına agah olub, ikisini də xüsusi müsəmirələrində qəbul etdilər. Bunlar müsəmirələrə adətən bir həyati-nov gətirərdilər. O vəqtə qədər məktəb daxilində olduğu kibi amir və məmur sifətləri mühafizə olunurcasına məclisdə

əksəriyyəni bir təklif, bir növ “rəsmiyyət”, söhbətlərdə bir soyuqluq, ruhsuzluq görünüyordu. Laqqırtılar məktəb işlərinə, məktəbdəki vəzifələrin xaricinə pək də çıxmaz idi. Abdulla Cövdətlə Loman xanım bu ufaq cəmiyyətə bir işıq, bir ruh verdilər. Söhbətin, mübahisələrin dairəsi təvəssö etdi: ədəbiyyatdan, əşardan parçalar oxunmağa, məşahiri-milliyə və əcnəbiyyənin adları zikr olunmağa başlandı. Ülämi-ictimaiyyətdən, məsaili-iqtisadiyyətdən, hüquqi-nisvandan və sairədən bəhslər açıldı. Ortaya “millət”, “ittihad”, “tərəqqi” sözləri sürüldü...

Bir gecə bu cəmiyyətin içinə böyük bir yanlışlıq, bir xəta nəticəsi olaraq bizim Əbdülqədim əfəndi də fərcəyabi-düxul olmasınmı?! Bu adam müdirin xanəsinə rəsmi bir iş üçün gəlib, bizzat kəndisini görmək məqsədilə evin alt qatında soyaq qapısına mücavir salamlıq odasında bəkləməkdə idi. Bilməm, nasıl oldu, Abdulla Cövdət əfəndi unutmuş olduğu bir kitab üçün salamlıq odasına endi, orada Əbdülqədim Rakidə rast gəldi. Bir az safdərünluq, qabalıq həsəbilə işin əslinə vəqif olmadan, kimsəyə bir şey danışmadan məktəb də hənzur yəni müarifə pcyda etdiyi hərifi alıb dos-döğru bir qaç qadın bulunan cəmiyyəti-xüsusiyyətimizə daxil etməsinmi?.. Hər kəsdə bir həyrət... Ortalıqdakı dadlı söhbətlər, mübahisələr yerinə bir sükutü-əmiğ... İşin tərsliyinə bax ki, o aralıq müdirin də salonda bulunması Əbdülqədimin içimizdə yerləşib qalmasına səbəb oldu. Bir qaç dəqiqə sonra Əbdülqədimin hüzuru unuduldu. Söhbət yəno davam edib, əşar və ədəbiyyata intiqal eylədi. Abdulla Cövdət diyirdi ki, yazılan şeirlər, hekayələr milli¹ olmalı, əhalimizin anlayacağı vəchlə yazmalı, bir köylü, anadolulu bir türk ibarələrdən mənə çıxara bilməli, kimsənin ülfət etmədiyi farsı, ərəbi təbiratda icinab etməlidir. Müəllimlərdən bir-iki zat “Üşşaqizadənin hekayələri ilə Hüseyn Rəhminin romanları millidir” – deyə iddia etdilər. Tibdən ziyadə ədəbiyyat və fəlsəfəyə aşına bir doktor şu fikrə etiraz etdi. Dedi ki:

– Bunlar ancaq İstanbul və ümumiyyətlə şəhərlərimizin əhalisi üçün milli sayıla bilər. Milliyyət nöqtəyi-nəzərindən məqbul görünəcək bir əsər varsa, o da Məhəmməd Əminin sırf türkcə yazmış olduğu əşardır.

Bu sözü hər kəs təsdiq eylədi. Doktor əfəndi Məhəmməd Əminin açdığı cığırı kimsə təqib etmədiyinə əsəf ediyordu. Diyirdi ki, nə mərhum Naci, nə Hamidlə Əkrəm, nə də yeni çıxma Tofiq Fikrət pək də milli olmadıqları halda hər kəs bunları təqlid edib duruyor. Bunun

¹ Burada qələti-məşhur olaraq yekdigəri istemal olunan “ümmət” və “millət” kəlmələrinə dair dəxi bir mübahisə cərəyan etmiş idi.

üzərinə Əbu Ziya Tofiq bəy mətbəəsində qayətlo nəfis bir surətdə təb edilmiş Məhəmməd Əminin əşarı ortaya çıxarıldı. Bəzi yerləri oxundu. Abdulla Cövdət əfəndi milli, Anadolu türkilərinin bir məcmuə şoklində basılıb nəşr olunması lüzumundan bəhs etdi. Qövlüncə bu şərqilərin içində qayət gözəlləri, bəhəqq şairanələri vardır, nəşr edilirsə, lisani-ədəbiyyəyə faydası toxunacağı, dilimizi, ləhcəmizi islahə çalışanların işlərinə yarayacağı şübhəsizdir, deyə iddia eylədi. Sonra:

– Ablamın xatirində Aydının bir çox zəybək şərqiləri var. Məsəl üçün sizə bir qaçını söyləsin, – deyərək üzünü həmsiresi Loman xanıma çevirdi:

– Abla, aydınlıların şu “Dağlar, ovalar, osən ruzgarlar” sözü ilə başlayan şərqilərini söylə də, hər kəs çitsin!

Ləman xanım gülərək bir tərz-i-müstəhziyanə ilə:

– Afərin sənə! Aləmin içində mənə türki çağırılıb xanəndəlikmi etdirəcəksən?!

– A qız, sana xanəndəlik et, ud çal, ya əlinə bir də bıçaq alıb, zəybək əfələri kibi rəqs elə deyən varmı? Sən sadəcə o şərqinin göftələrini oxu da!.. Amma başdan nəhayətə qədər!

Bunun üzərində Ləman xanım əzbərdən “Dağlar, ovalar”la başlayan şərqinin yalnız göftəsini ara-sıra, kəndisi də gülə-gülə, bəzi izahat verərək bir tərz-i-dilnişin ilə oxuyub hər kəsi xoşnud etdi. Hotta o vəqtə qədər bir guşəyə büzülüb sükutü-əmiq ixtiyar edən Əbdülqədim əfəndi belə məmnun oldu. Onun soluq çöhrəsində bir həyat əsəri, ehtimal, siyah gözllüyü altında sönük gözllərində bir parıltı, bir ləmə pcyda oldu. Kəndini zəbt edəməyərək səsini çıxardı, üzündə olaimi-təbəssüm nüməyan olduğu halda dedi ki:

– Xanım əfəndi, bilməm sözlərimi gözəldir, yoxsa sizmi gözəl oxudunuz, bəndənizə öylə gəliyor ki, oxuduğunuz şeylərdə ərəbin “Müəlləqati-səbə”sində görünən ahəng bir lətafət oskik deyildir.

Gərçi Aydın şərqilərilə ərəbi “Müəlləqati-səbə”si arasında heç bir münasibət yox idi, amma Əbdülqədimin bu vəchlə olsun sükutü tərk ilə laqqırtıya iştirak etməsi hər kəsin ələlxüsüs kəndisini yaxından tanıyanların xoşuna gətirdi. Ləman xanım isə yerini dəyişdirdi və Əbdülqədimə yaxlaşaraq bir boş sandalya üzərinə oturdu. Kəndisinə xitabən dedi ki:

– Səhih! Şu “Müəlləqati-səbə” nədir? Bu sözü bizim xoca əfəndlərdən də bir kaç dəfə çitmiş idim. Şübhəsiz, gözəl bildiyiniz bir şeydir, bizə də anladınız. Bu babda bir fikir edinəlim!

Əbdülqədimə bilmiyorum nə oldu. Kəməli-şövq ilə müəlləqqə (yaxud məzhəbə) denilən qəsidələrə dair məlumat verməyə, fəhəhət və bələğətindən, mükəmməl olmasından naşı zəmani-cahiliyyətdə Kəbeyi-şərifənin divarlarına asılmış¹ olan İmrəlcəysin, Ləbidin, Əntərə bin Şəddadın və sairənin o şeir qitələrini şərh etməyə başladı. “Nəsr”, “yönsür”-dən başqa bir şey bilmiyor zənn etdiyimiz şu hərif əzbər müəlləqatdan bir qaç parça oxuyub tərcümə belə etdi.

Müsahibə artıq yalnız Əbdülqədim ilə Ləman xanım arasında cərəyan ediyordu. Bütün məclis sükut edib bunları dinliyirdi. Yavaş-yavaş laqqırtılar zəmini dəyişdi. Ləman xanım qadınlara məxsus dadlı bir şivə ilə, xoş bir əda ilə kəndi məmləkəti haqqında Əbdülqədimə məlumat verməyə başladı. Manisa civarındakı “qayətə gözəl, gərçi fəqirənə yapılmış” xanələrini, o ixtiyar validəciyini əlan etməkdə bulunduğunu məvayı xatırladı. Bağlarında qaç növ üzüm yetişiyorsa, hər birer-birer tədad etdi. Çavuş, yapıncaq da bir şeymiymiş! Üzümlü Manisada görməli imiş! Çavuşdan daha lətif, həm də çəyirdəksiz üzümlər var imiş! Ləman xanım bağçalarındakı tutun, əncirin, ayvanın, narın, armudun mədhini bitirmiyordu. İstanbulca bəzi meyvə adları Manisada başqa cins meyvələrə veriliyormuş. Deyirdi ki:

– Hələ qavunumuzun misli, zənn edərəm, dünyanın heç bir tərəfində bulunmaz. İstanbula “Manisa qavunu” namı ilə gələn qavunlar həqiqət halda Manisadanmı gəlir, zənn ediyorsunuz? Manisanın qavununu bizzat Manisada yeməli! Yeməli də, görməli!.. Ləman xanım məmləkətin səbzəvatını da, yeməklərini də unutmayırdı:

– Patlıcanı bizim yerdə başqa dürlü bişiriyorlar, zeytun yağlısı, ələlxüsus, zeytun yağlı dolması öylə ləzzətli, öylə ləzzətli oluyor ki, adam yeməklə doymayırlar.. Əminəm, Əbdülqədim əfəndi Manisamızı görürsə, bir daha oradan ayrılmaq istəməz!..

Hər kəs bunlara qulaq verib diqqətlə dinliyirdi. Birdən-birə cümlənin xatirinə eyni fikir sünuh etdi:

Müdirimizin zövcəsi Aliyə xanım bənə doğru əyilərək üsullucaq dedi ki:

– Bunları qarın-qoca etsələr eyi olmazmı?

¹ Əbdülqədim məlumatını qüdəmanın bəzi kitablarından alıb. Noldeks misilli Avropa müstəşriqinin nəzəriyyəti-cədidələrindən xəbərdar deyil idi. Noldeks ibn Xəldunə rəğmənlə mülləqə namı Kəbənin divarına asılı olmadan (ki, bunun guya əsil və əsası yox imiş) iləri gəlməyib ancaq İncilə təşbih olunmadan, kinayədir, – deyir.

Həpimizin xatirinə Əbdülqədim əfəndinin hənuz evlənməmiş olduğu gəldi. Təəccüb etdik ki, nəsil olmuş da həyatın ən mühüm icabatından, ən zəruri ehtiyacatından biri bulunan təəhhül maddəsini dərpəsi-mülhizə ödəməmiş, nəzəri-diqqətə alamamış idik. Böylə bir məsələ unudulmağa şayəstəmi idi? Əbdülqədim qadınlara nə nəzərlə baxıyor, bunlar haqqında nə fikir bəsliyor, təəhhül qədər mühüm bir məsələyi kəndisi üçün nə surətlə həll ediyirdi? Bu kibi məvadd əvvəlcə əsla marağımıza mövcib olmuyordu. Səbəb nə idi? Ehtimal böylə bir əmri-əzimi unutmamıza bir şey bəis olmuş idi ki, o da Əbdülqədimin sirəti, təbiəti idi. Kimin xatir və xəyalına gələ bilirdi ki, qalın qabuqlara girən, hər dürlü havalarda müşəmməni, lastiqini geyib gəzən, yaz, qış cibinlik altında yatan bu adamda məhəbbətə, eşq və sevdaya istedad və qabiliyyət osun?

Aliyə xanım mətləbə davam ilə fikrini bir az daha izah edərək dedi ki:

– Əbdülqədim çoxdan qırxını keçiyor. Ləman xanım isə otuzuna yaxlaşıyor... Zənn edirəm, hərif talib çıxarsa, bir-iki varmağa razı olur...

Şu İstanbul xəlqi pək əcaibdir! Can sıxıntısından nə yapacaqlarını şaşırmışlardır! Nə qədər faydasız, lüzumsuz işlər, saçmalar, malayənilər! Hər nədən? Ən lazım olan şeylər əsasən bizə məchul da. Onun üçün. Lüzumluyu külliyyəni unudub, heç mənası, lüzumu olmayan şeylərə həvəs ediyoruz. İştə mənasız, lüzumsuz vahi işlərdən biri də Əbdülqədimi evləndirməyə qalkışmamız oldu. Bir Əbdülqədimi ki, onun evliliyini təsəvvür belə bir əmri-müşkül idi. Bu işin nə lüzumu var idi? Nərdən də əqlə gəldi?..

Nazir paşanın da, müdirin də hərəmlərində, məktəbimizə uzaqdan-yaxından münasibəti bulunan nə qədər qadın varsa, cümləsində bir qeyrət göründü. Həm dirildilər, şövqə gəldilər. Guya həyatın bir məqsədi-əlisinə xidmət ediyörlərmiş kibi simalarında bir gözəllik, bir təzəlik peyda olur. Müdirin hərəmi bir kağız xana, ya bir Göy su ələmi tərtib edər, baxarız, Ləman xanım da, Əbdülqədim də orada... Xanım bəyaz qülbəndin altından xəyal-məyal seçilən zülfündə bir pərişani-dilşikaranə, çöhrəsində bir ləməyi-səadət, dodaqlarında bir ibtisam, siyah, aydın gözlərində bir fəruği-həyat nüməyan olduğu halda ələndəki açıq rəngli şəmsiyyəsinə gah sağa, gah sola meyil etdirərək bir tövri-işvəbazana ilə ənzəri-ümumiyyəyə qarşı çəprəki idarə ediyor. Bir az ötdə qələbəlikdən sıxılmış, xanəsindən guya cənbizlə çıxarılıb, məsirəyə cəbrən gətirilmiş bizim kiçik Əbdülqədim... Boğaziçinin gözəl, məhtabı bir

gecəsindən istifadə edərək arkadaşlar beynində bir əyləncə tərtib etsək, xanımlar Əbdülqədimin də, Ləman xanımın da dəvət olunmalarını müəssirənə tələb edərlər. Ləman xanım Çırpıçı çayırına, Quş dilinə, ya Fənər bağçasına gəzməyə çıkmış, Həkbəli adaya ya Bökquza müsafirliyə getmiş isə bunu mütləq xəbər alırlar, Əbdülqədimi də oralara sürüklərlər. Və əlhasil işin bişməsinə hər tərəfdən qeyrət edildi. Nəhayət, anlaşıldı ki, Ləman xanımın qocaya varmağa bir deyəcəyi yoxdur. Qardaşının ziri-himayəsinə sığınmış, xanəsində oturmaqdan pək də məmnun deyil idi. Bütün gün həmşirə ilə bəradəri arasında guruldulu mübahisələr, müarizələr davam edər, çox dəfə mübahisələri münaziyyə belə müncər olur idi. Xatirimə bu hallarını təsvir edər bir vəqə gəlir: Səhhət və qüvvətə, boy-busca adətən, qocaman bir pəhləvanı, fəqət ursələnmiş, qalib üzü görməmiş fəsilə, bir-bir səmtinə uğramamış uzun, pərişan saçlar ilə bəzi səyyah dərvişləri, yaxud filosofları andıran Abdulla Cövdət əfəndiyə bir gün kəndi soçaqlarında rast gəldim. İstanbul kübar ələmincə pək də xoş görünməyəcək, fəqət, qabadaşılığa, babayigitliyə yaqışacaq surətdə quşağı yelkənin altından meydana çıxıb sarqımış idi. Qoltuğunda bir yığın qalın-qalın kitablar var idi. Əlindəki qos-qoca dəyənlərlə kəndi xanələrinə müttəsil bağçanın qapısını çaldı. Qapıyı açan bittəsadüf o aralıq bağçada bir kitab qırağı ilə məşğul bulunan həmşirəsi Ləman xanım oldu. Kitab hənz əlində idi. Qardaşı qapıdan içəri girər-girməz:

– Cövdətciyim, yənə bir çox kitab gətirirsən, – deddi, – fəqət əminəm, sən bu kitabı oqumamışsan... Nəcib Asimin “Türk tarixi”dir, yəmin edirəm ki, oqumamışsan!..

– Pək yanlıyorsun. Mən onu çoxdan oxudum!.. Həm də sən, saçın uzun, əqlin qısa olduğu halda oxuyursun da, tarix müəllimliyi edən bən nədən oxumamış olayım?

– Bizim saçımız uzunsa, sizin də boylarınız uzundur!.. Bundan nə çıxar? Allahı sevsən, şu mənasız sözləri burax! Boş yerə nə hiddət ediyorsun! Bən səninlə adam kibi ciddi laqqırdı ediyorum!..

– Nə? Adam kibimi? Qadınlara Həzrət Adəm kibi laqqırdı edə bilmələrində şübhəm vardır!.. Həvva kibi dəsən, yənə bəlkə əqlim irər!

Nisvana atılan bu daşlar üzərinə mübahisə böyüdü, adətə bir münaziyyə halını aldı. Cövdət əfəndi soçaqda keçənlərin çeşitmək chtimalına zərrə qədər əhəmiyyət verməyərək arslan səsi kibi gurlayan səsinə yüksəlir, məhəllə xəlqini bütün gecə bizar edən bökçi kibi əlindəki dəyənləyi qaldırma şiddətlə uraraq daşları gum-gum etdirirdi.

Münaziyyədən pək də fərqi olmayan bu kibi mübahisələri bəzən müsafirliyin qarşısında dəxi vəqə olurdu. Şübhəsiz, bu dürlü həyat Ləman xanımı artıq usandırır bezdirməyə başlamış idi. Başını alıb, savuşacaq bir yer, kəndinə məxsus bir guşə arzuluyordu. Yaşın keçkinliyini də nəzəri-ətibara almaq lazım idi. Bu kibi əhvalda uzun-uzadıya düşünməyə məhəlləmi qalır? Kim olursa olsun, istərsə üsuli-qədim üzrə dər verən bir qəvaidi-ərəbiyyə xocası olsun, təhti-nikahına girməyə razı olmazsan da, nə eylərsən?.. Şunu da ərz edəyim ki, bizim qadınlara çoxu üçün əsil məsələ kimə və nasıl adama varmaq deyil. Əlverər ki, ortada bir “varmaq”, bir “gəlin olub ərə getmək” olsun! İlərisi üçün Allah kərimdir. Hər kəsin qismətində nə varsa, qarşısına o çıxar. Vəlhasil, hər nə əsbaba mübənni isə Ləman xanımın Əbdülqədimə təvəccəhi-meyli getdikcə artdı. Xanım adətə aşkar surətdə hərifə məhəbbət göstərməyə başladı. Əbdülqədimə gəlincə, bu adam sair arkadaşlarını nasıl ziyarət edərsə, Cövdəti də öylə ziyarət edərdi. Şu məsləkdaşının xanəsinə gəlir, dilsiz kibi oturur, sükut edərdi. Hərəm tərəfində keyfiyyətdən xəbərdar olan Ləman xanım əvdinə başlar, “Dağlar, ovalar, əsən ruzgarlar”dan tutduraraq Aydın şərqilərini birər-birər söylərdi. Ötədbəridə Əbdülqədimlə görüşüb qonuşmuş ikən bir vəqətdən bəri kəndi xanəsində ondan qaçır gizlənməyə başlamış idi. Ancaq ara-sıra o simsiyah, mənidar gözlərini qapının dəliyinə yaxlaşdıraraq hərifə üsulla çox seyr eylərdi. Bəzi dəfə də kəndini zəbt edəmiyub salı verdiyi qəh-qəhələr salamlığa qədər əks edərək qəvaidi-ərəbiyyə xocasının səminə vasil olurdu.

Eşq və əlaqəyə dair işlərdə, ələlxüsus, təəhhül məsələsində “təlqin” dənələn keyfiyyətin pək ziyadə əhəmiyyəti vardır. Həpimiz – müəllim rəfiqlər də, işə vəqif olan xanımlar da Əbdülqədimi iqnə başladıq. Kəndisinə əhli-əyal sahibi olmağın lüzumundan bəhs etdik, rahat yaşamaq istərsə, təəhhüldən başqa bir çarə qalmadığını anladıq. Hətta bəzi arkadaşlar İtaliya müəlliflərindən Manete Qazzanın mühəssənəti-izdivaca dair yazmış olduğu kitabdan belə bəzi parçalar tərcümə edərək Əbdülqədimə oxudular. Təsmim və qərarını cümləmiz təbrik eylir, ciddi olaraq “evlənmək səadətə doğru mühüm bir addımdır” qəbilindən dürlüdürlü mübtəzil sözlər ediyorduk. Digər tərəfdən, Ləman xanımın mədhü sənasını da unutmuyordıq. Məziyyətlərini bir-bir tədad ələyirdik. Xanım qızın həsnü anına heç bir deyəcək yox idi. Sıcaq qanlı, cazibəli bir düxtər idi. Hər kəscə məruf, seytü şöhret qazanmış bir miralayın

kəriməsi idi. Manisada kəndi mülki, kəndi xanəsi var idi. Ləman xanım ilk qadın idi ki, kəndinə qarşı səmimi, qəlbi bir meyl göstərmiş idi. Şu mühüm nöqtə üzərinə Əbdülqədimin diqqətini ayrıca cəlb etmədə idik. Böylə mehriban bir qadına bir daha rast gələcəkmi idi?.. Bu qəbil sözlər Əbdülqədimi cığırından çıxardı. Adəta məst elədi. Hərif təəhhül kəndisi üçün həqiqətən əlzəm bir şey olduğuna itminani-tam hasil etdi.

Hekayənin burasında Əhməd əfəndi səbr edəmiyərkək:

– Ha! Demək olur ki, artıq hərifə qılaflarını, müşəmməini, şəmsiy-yəsini tərək etdirəcək zaman gəlmiş idi. Buna müvəffəq ola bildinizmi? – dedi.

Kamal bəy isə hekayəyə davam ilə:

– Nə deyirsiniz, işlə bu mümkün olmadı.

Ləman xanım “Müəlləqati-səbə”dən bir qaç beyt siyah qətifə üzərinə sirmə ilə işləyib Əbdülqədimə hədiyyə göndərmiş idi. Əbdülqədim də Ləman xanımın şol işini haman bir gözəl çərçivəyə vəz ilə yazıxanasının önünə təəllüq etdi. Sonra ikidə-birdə mənə müsafirliyə gələrək müttəsil izdivacdan, evlilik aləmindən dəm vuruyor, Ləman xanımdan bəhslər açıyordu: “Təəhhül həyatın mühüm bir xətvəsidir” – qəbilinlə sözlər ağzından düşürdü. Bizlərə gəlib-gətirdiyi kibi, Cövdətin də xanəsinə sıxı-sıxı uğramağa başladı. Bu hal ilə bərabər yenə tərzi-məişətindən, mötadından zərər qədər ayrılmaq. Bilaəks, deyə bilərəm, təəhhülə qərar verməsi səhhəti üzərində bir sui-təsir belə hasil etdi. Adamcığaz gündən-günə zəiflədi. Ləhcəsindəki soluluq artdı. Guya qılafa ehtiyacı bir qat daha təşdid elədi. Bəzən sıxılaxıxı qeyri-təbii bir təbəssümlə mənə deyirdi ki:

– Cövdət əfəndinin həmsirəsi çirkin bir qız deyildir. Təəhhül də hər kəsə əlzəm bir şeydir. Bunu pəkəla biliyorum... Fəqət... Nə deyəyim... Bu iş öylə durub dururkən birdən-birə ortaya çıxdı. Bir az düşüncə-dəşinmaq icab etməzmi, ya?

Mən isə etiraz ediyordum, diyordum ki:

– Əzizim, nə düşünəcəksən? Bir an əvvəl evləndə iş olsun, bitsin.

– Xeyr, – diyor, – bu iş öylə qolaylıqla olacaq işə bənzəmiyor. Təəhhül qədər ağır, müşkül bir məsələmi olur? Bu işin hər cəhətini cıyəcə dartmalıdır, ölçüb-biçməlidir, dərindən mülahizə etməlidir. İnsani-kamil öhdəsinə tərtib edəcək vəzifələrin, üstünə alacağı məsuliyyətlərin cümləsini göz önünə gətirməlidir. Hesab etməlidir ki, sonra altından başqa bir şey çıxmasın!.. Bu iş aramımı sülb etdi, rahatımı pozdu, artıq

düşüncədən gözümə bir dürlü uyğu girmiyor. Sənə sözün doğrusunu deyəyimmi? Qorxduğum bir şey daha vardır. Cövdət əfəndinin... və həmsirəsinin fikirlərində bir qərabət görüyorum. Bir maddəyə dair mühakimə yürüdərək bəyani-əfkar edərəkən ağızlarından tühəf-tühəf kinayəli sözlər qaçırlar. İnsanı şəkk və şübhəyə düşürürlər. Bir də məzəc və təbiətlərində bir hiddət, bir xüsunət!.. Evlənirsən, sonra məə-zallah, bir də baxarsan ki, bələli bir vüqatda səni də zımədxəl etmişlər.

İşlə bu kibi mülahizələrə binaən bizim Əbdülqədim əfəndi qızın yədi-təzvicini tələb xüsusunda əsla şitab və əcələ göstərmirdi. Qəti bir təklif ilə namizədliyini daima vəqti axıra təliq edərək lüzumundan ziyadə bir təənni ilə davranıyordu. Bu halından nə müdir bəyin hərəmi, nə də sair xanımlar xoşnud idilər. Cümləsinin canları sıxılmış idi. Hərif müttəsil dərəhdə edəcəyi vəzifələrin, məsuliyyətlərin ağırlığını hesablıyordu. Hal böylə ikən fikir və xəyalı gecə-gündüz Ləman xanımdan başqa bir şey ilə məşğul deyil idi. Gət-gədə onun gəzindiği yerlərdə dolaşmayı adət edindi. Ehtimal, kəndi hal və mövqeyində böylə hərəkət etmək lazımdır, zənn eyliyirdi. Əksərən bizə gəlib evlilik aləmindən bəhs açardı. Kim bilir, bəlkə bu adam ən sonda qızın cvinə qəti bir xəbər göndərüb, şərən dəsti-izdivacına talib çıxacaq və ehtimal, bu surətlə məmləkətimizdə hər zaman minlərin əmsalını müşahidə etməkdə olduğumuz və bilaşübhə can sıxıntısı ilə işsizlik nəticəsi bulunan lüzumsuz, münasibətsiz, bıməna niqahlardan biri daha qıyılmış olacaq idi. Fəqət, Əbdülqədimin dərəcəyi-nəhayədə rəzil və rüsvay olmasına bəis bir vəqeyi-əzimə, firəng təbirincə, bir rand scandale işin qüvvədən fele gətirilməsinə mane oldu. Əvvəl əmri şunu sizə ərz edəyim ki, Ləman xanımın bəradəri Cövdət, Əbdülqədim Rakidlə müarifəsinin haman ilk günündən etibarən bu adamdan nifrət etməyə başlamış idi. Hərifin hüzurunu kəndisi üçün bir əzabi-əlim ədd eyliyirdi.

Cövdət umuzlarına istiğrab və təəccübə məxsus bir vəziyyət verərək deyir idi ki:

– Şu xəfiyyə mikrobuna, şu murdar surətli hərifə nədir bu qədər üz veriyorsunuz?! Laqqırtılarına, müamilələrində nasıl təhəmmül ediyorsunuz?! Yazıqlar olsun sizə!.. Canım, bu taqım bayağı adamların ayaqları altında əzilib sürünməkdən ibarət bu yaşayışa da yaşayışını denilir? Buralarda nafilə yerə ömrünüzü çürüdüyorsunuz! Vah, vah! Dəmgüzar olduğunuz şu mühitin havası qoxumuş, zəhərlənmişdir. İnsan sərbəst nəfəs alamıyor, adəta boğuluyor!.. Müəllimlik, mürəbbilik, nəşri-maarif

böyləmi olurmuş?! Amalınız, əfkarınız rütbə və nişan almaqdan, zabitə məmuru olmaqdan başqa bir şey deyil! Baxınız, elmin, hikmətin şu müqəddəs məbədinə nə hala qoymuşsunuz! Adətə bir zəbtiyyə qaravul-xanasına, bir məhbəso çevirmişsiniz! Buyi-mədəniyyət, nuri-mərif yerinə həbsxanaların zülmət və üfunəti, qoxumuş, çürümüş havası qaim olmuşdur!.. Əzizim, böylə olmaz! Bən bu hallarda təhəmmül edəmə-yəcəyəm. Bir müddət içinizdə imrari-vəqt etdikdən sonra mütləq məmləkətimə gedəcəyəm. Kəndi məmləkətimizdə ciftçilik, bağçılıq, hətta balıqçılıq, mənəcə, bu dürlü müəllimlikdən, xocalıqdan min qat uludur. Xocalıq etsəm də, köy xəlqinə, zeybək çocuqlarına edəcəyəm. İnşallah, ənqərib mən buradan qurtuluram da sizi şu Yezid həriflə cəhən-nəminizin dibində buraxır, gedirəm!..

Bəzi dəfə Cövdət qəşş olurcasına gülür, zəbt edəmiyib koyuverdiyi qəhqəhələri pərdə-pərdə yüksələrək o qalın davudi səsinin ən pəst pərdələrindən ən üst pərdələrinə qədər çıxar, gurlardı. Sonra əllərilə hərəkəti-istifhammiyyə icra edərək deyirdi ki:

– Bizə gəlib ixtiyari-sükut ilə öylə büt kibi oturmaqdan mərami nədir?.. Nə istiyor?.. Heç böylə tühaf hərif görmədim!.. Bir də baxarsan, gəlir, heyvani-qeyri-natiq məsəlli bir şey söyləməyərək adamın surətinə gözünü dikər, oturur, bir heykəldən, cismi-samitdən fərqi olmaz!

Cövdət əfəndi Əbdülqədime yeni bir ad belə taxmış idi: “Həşərat nəvündən müğmədül-əfkar”. “Bittəbi, həmsiyyəsi Ləman xanımın nov zühur müğmədül-əfkar nam böcəyə varmaq niyyətinə bulunduğunu yanında söyləməkdən ictinab etməkdə idi. Bir gün müdir bəyin hərəmi “Əbdülqədim əfəndi kimi ümumin məzhəri-hörməti bulunan, təmkinli, əqli başında bir zati-aliqədr ilə Ləman xanımın təzvic edilməsi müvafiq məsləhət olacağını” kəndinə zimmən anladırkən, Cövdət əfəndi bu sözlərdən heç də xoşnud olmadı. Çöhrəsini əksitərək dedi ki:

– Nəmə lazım! İstərsə qaplumbağaya, kərtənkələyə varsın!..

Şimdi həkayə edəcəyim macərayı gözəlcə dinləyiniz, görünüz, aqibət Əbdülqədimin başına nələr gəldi. Bir gün bilməm hankı çapqın Əbdülqədimin qayətlə gülünc bir şəkil və heyətdə rəsmi, “karikaturunu” yaptı. Əbdülqədim yağmurluğunu, lastiqlərini geymiş, pantolonun paçalarını sığamış, əlindəki şəmsiyyəyi açmış olduğu halda Quşdili çayırında gəziyor. Bir az ötədə-daldada bulunduğu xanım ərzi-əndam ediyor. Kəmaliməharətlə yapılmış bu rəsmi altında “Nəsri-yənsir əfəndi həzrətlərinin bəlayi-cəşqə düçar olmasıdır” sözləri mühərrir idi. Qılığın,

qiyafətin təbiiliyinə, surətlə sahibi, əsil mücəssəmi arasındakı müşəbihətə həyrətdə qalmamaq qabil deyil idi. Hərifin siması, ələimi-vəchiyyəsi eynilə kağızın üzərinə tərsim edilmiş idi. Rəssam, anlaşılan bir qaç gecə göz nuru tökmüş, əmək sərf eyləmişdi. Çünki bilcümlə müəllimlərin, məmurların, hətta bəzi xanımların əllərinə ayrı-ayrı nüsxələr keçdi. İstanbulun sair məkatib müəlliminindən bir qaçına belə göndərilmişdi. Bir nüsxəsi də Əbdülqədimin kəndi əlinə keçib bir daği-dərun kimi fəvqəladə təlxkam və diltəng olmasına badi oldu.

Mayis ibtidadələrində ümum məkatib tələbəsinin təvəccühati-şahənəyə məzhəriyyətlə Kağızxana məsireyi-dilarasında kəşidə qılınan ziyafəti-səniyyətlərə getdikləri şübhəsiz xatirinizdədir. Bir cümə günü bizim məktəb dəxi böylə bir şərəfə nail olmuş idi. Xəlic vapurları bizi məzkur təfərrücgahın iskələsinə çıxardıqdan sonra şagirdin ikişər-ikişər düzülüb rahgüzərlərindəki söyüt, çinar, ıhlamur, qarağac kibi əşcarın kölgəliyində sayonişin olan, yaxud Piyasa edən qələbəliyin arasından kəmal-intizam ilə mürur edərək Kağızxana qəsrinə doğru yürüməkdə idilər. Müəllimin çoxu bunları təqib eyliyordu. Mənə rəfaqət edən Əbdülqədimin bəti-bənizi atmış, sapsarı sararmış idi. Hərif nəhayət dərəcədə məyus və mükəddər görünüyordu. Rəşədar dodaqlarını qımıldadıb dedi ki:

– Dünyada nə müzür, mərdüməzar adamlar vardır?..

O anda Əbdülqədimin hələnə pək acımış idim.

Yolumuza davam ediyor idik. Nəgəhan nə görsək bəyənirsiniz!.. Bizim velosiped həvəskarımız doktor Cəmaləddin bəylə tarix və coğrafiya müəllimi Cövdət əfəndi bir növ düdük etdirə-ətdirə qələbəliyin arasındadır durracəsüvar olaraq pəyda oldular. Qan fısqıran üzlərində ələimi-məmnuniyyət, məsruriyyət nüməyan idi. Aşkar idi ki, rəqib bulunduqları novicad, o ələti-tizrovdən fəvqəladə həzz etməkdədirlər. Bizo yaxlaşdıqda:

– Şişei cəhətindən gəliyoruz, sizi iləridə bəkləriz, yahu! Tələmizə bugünkü hava nə qədər gözəldir! Safiyətinə, lətafətinə doyulmıyor, – deyərək yenə bir sürəti-bərqiyyə ilə yollarına davam etdilər. Qələbəliyin arasından keçib gözəndə nihan oldular.

Həman bunları mütəəqib məktəbimizin fransızca müəllimi müsyö de Flörinin madaması ilə Ləman xanımı hamil, üstüaçaq bir fayton nüməyan oldu. Madam de Flöri məlahətilə, ətvar və ədası ilə, tualet və qiyafətilə Paris nəzərinlərinə bir misal ədd oluna bilirdi. Gah-gah ətrafi

tamaşa üçün əlindəki uzunsaplı gözlüyü bir işveyi-dilboranə ilə çeşmi-məxmurinə yaxlaşdırıb duruyordu. Ləman xanım isə qaməti-mövzunini mötadının xilafində lacivərd rəngli bir çarşafı və rüxsari-gülgününü siyah, qalın bir pəçə ilə örtüb gizləmiş, fəzlə olaraq, şəmisiyyəsini dəxi açıb ənzari-ələmə qarşı sipər itlixaz etmiş idi. Qadincığazın bu surətlə ehticabü təsəttüri təşxis olunmasına qətiyyəni mane idi. Fəqət qələbəlkdən dolayı ahəstə-ahəstə iləriləyən fayton hezamıza yetişincə nagh scyrgahın çəmənlərindən əsən nəsimi-xoşbu birdən-birə o dilbörin üzündən pərdəyi biməhabə qaldırdı. Gərçi xanım sürətlə davranıb təkrar istitar etdi isə də, bir ləhzə olsun cilvənüma olan didari-müştaq diləfkari sayılan Əbdülqədimin gözünə qəzaən ilişmiş bulundu. Hərif Ləman xanımı dərhal tanıdı. O sırada madam de Flörinin bəzi sözləri dəxi vasili-səmimiz oldu.

Təhsil və tərbiyələri, şübhəsiz, naqis qalan bir sinif əhalimizin Kağızxana məsiresi kibi qələbəlik yerlərdə əla mələnnas adabi-islamiyyəyə külliyyəni munafi ətvar və hərəkətdə bulunmaları, zəndostluq namı təhtində nisvana qarşı heç bir firəng məmləkətində belə rəva görünməyən ələni rəzalətləri bu fransız qarısının nəzəri-diqqətini cəlb etmiş olmalı ki, gah firəng şivəsi bir türkcə, gah lətif və şirin bir fransızca ilə Ləman xanıma xitabən şu yolda bəyani-əfkar eyliyirdi:

– Bizim Paris adamları çox tərbiyəli... Bua de Bolonidə madamlar da, müsyölar da bir yerdə gəzərlər... Heç böylə şeylər görünməz! Burada çox fəna, çox fəna!.. Mais, mon Dieu! Estce qu'on peut se conduire conime ça? İyl a manque absolu deducation!..¹

Bunların da faytonu sair arabalara qarışıb keçdi. O əsnada Əbdülqədimdə bət-bəniz qalmamış idi. Surət ölü surətinə dönmüş idi. Az qaldı bayılacaq idi. Artıq hərəkətə macalı, tabü-təvanı qalmadı. Təvəq-qüf etdi. Üzümə acı-acı baxaraq dedi ki:

– Müşkülümü bari sizə həll etdirəyim! Əfv edərsiniz!.. Şu gördük-lərim nə demək oluyor?! Gözlərimə inanmayacağım gəliyor! Allahu sevərsiniz söyləyiniz, məktəb müəlliminə bir firəng kibi duracəsüvar olmaq yaxışırmı? Hələ müxəddərati-islamiyyəni açıq-saçıq fayton-larda, ələlxusus bir taqım fransız qarıları ilə bərabər gəzmələri cayızmi? Bunun heç münasibət alacaq bir cəhəti varmı?

Bən isə cavabən:

¹ Tərcüməsi: Aman Allah! Adam da özünü belə apararmı? Bu ki lap böyük tərbiyəsizlikdir.

– Nə olur? – dedim, – nədən münasibət almasın? Müsyö de Flörinin zövcəsi fəvqələdə tərbiyəli, əhli-irz bir qadıdır. Mələhəti nisbətində mətanəti-əxlaqə malik öylə möhtərəm bir madam ilə bir arabada oturmağan heç bir müxəddəreyi-islamiyyəni iffət və namusuna xələl gəlməz. Bunu təyibə kimsəni haqqı olamaz!.. Velosiped bəhsinə gəlincə, o alət əlbəttə, minilmək üçün ixtira edilmişdir. Atdan, arabadan daha sürətlə qəti-məsafə etdiyi halda axur, sayis, arpa, saman kibi şeylərə də ehtiyacı yoxdur. Bəncə durracəsüvar olmaq deyil müəllimliyə, hətta əncüməni-daniş əzalığına belə yaxışırlar!.. Bir də, canım, xəlq keyfincə əylənmək istiyor, nə vəzifəmiz?!..

Əbdülqədim heç də məmul etmədiyi şu cavabından dolayı ifrit kəsildi. Adətən bağıraraq:

– Nasıl nə vəzifəmiz? – dedi. – Sənindəmi fikrini pozmuşlar? Şu söylədiyin sözlərin mənasını anlıyormusun?..

Hərif o dərəcə mütəəssir idi ki, ayaqda duracaq, iləriyə addım atacaq halı qalmadı. Həman müdir bəydən xəstələndiyinə binaən məzur tutulmasını rica edərək rast gələn kimi arabasına atlayıb xanəsinə övdət etdi.

Ertəsi gün Əbdülqədimdə bir təlaşi-dəruni, bir əsəbiyyəti ələimi müşahidə oluna bilirdi. Bir şey düşünərək müttəsil əllərini ovuşdırı-yordu. Ara-sıra yerindən fırlayıb kəndi kəndinə bir şeylər söyləni-yordu. Ara-sıra yerindən fırlayıb kəndi kəndinə bir şeylər söyləni-yordu. Nasıyyəni-halından anlaşılyordu ki, xeyli rəhətsizdir. Dərsi buraxıb məktəbdə çıxdı getdi. Vəzifəsini ifadə böylə bir təkasül müddəti-ömründə, zənn edirəm, ilk dəfə-vaqə olmuş idi. Şuridəgiyi halilə o gün təam dəxi etmədi. İkinci vaxtı havada yaz günlərindən, əyyami-bahardan nişan verəcəkdir qədər bir hərəkət var ikən qışlıq qalın əsvabını geyib, düz Cəvdət əfəndinin xanəsinə doğrudu.

Həmsirəsi müsafirliyə getmiş bulunan tarix müəlliminin evində o gün yalnız idi. “Buyurunuz, oturunuz, rica edirəm” – kibi rəsmi sözlərlə Əbdülqədimi qəbul etdi isə də, çəhrəsinin ekşiliyindən məmnun olmadığı aşkar idi. Kağızxana ziyafətindən sonra bütün gecəyi əhibbası ilə birlikdə keçirib uyqusuz qaldığı üçün başındakı sərsəmlik, vücudundakı kövsənlik üzündən-gözündən bəlli olaraq qayətlo nəşəsiz duruyordu. Gündüzün olsun uyqusunu almağa, yatıb bir az dinlənməyə möhtac ikən Əbdülqədimin vaxtsiz ziyarəti buna mane oldu.

Əbdülqədim oturub on dəqiqəlik bir “sükut və rükud”dən sonra kələma şu vəchlə ağaz elədi:

– Nəzdi-alinizə həsbi-hal etməyə, dərdlərimi açıb, dərunimdəki bari-girani təxfifə çarə aramağa gəldim. Nə qədər müztəribəm. Bilsə-

niz? Ədəbsiz hərifin biri bəndənizlə, sahibi-iffət bir zata taqlaraq qərəz-karanə bir surətdə rəsmlərimizi yapmış. Bu işdə qədən zımədxəl bulunmadığına dair zati-alinizə taminat verməyi vəzaifi-dustanədən ədd elədim. Böylə əleyhimizə bir təriz üçün baisi-xəndə bir hərəkətdə, bir qüsurda bulunaraq xəlqin əlinə səriştə vermiş bulunuyorum, zənn etməyiniz. Heç bir vəqt ədəb və tərbiyə dairəsindən cüzi olsun xaricə çıxmış, üsuli-əxlaqa müğayir hərəkət etmiş adam deyiləm. Bigünah olduğum hər kəscə müsəddiqdir, nə məşrəbdə bulunduğumu aləm bilir.

Cövdət əfəndi qaşlarını çatıb oturuyor, sükut eyliyordü. Əbdülqədim isə Cövdətdən bir söz bəklər kibi bir az təvoqqüfdən sonra həzin bir səslə yavaş-yavaş mötləbinə davam elədi:

– Bundan başqa, zati-alinizə ərz edəcəyim bir xüsus daha var. Bəndəniz məmuriyyətcə sizdən qıdömlüyəm. Dövləti-aliiyyəyə çoxdan xidmət eyliyorum. Zati-aliniz isə məmuriyyətdə hənz yəni başlayorsınız. Mübtədilik, əcəmilik var... Binaənəleyh sizdən ziyadə təcrübədidəliyim həsəbilə nəsihət vermək deyil. Əstəğfərullah, yalnız bən qeyri-hədd, xeyrixahənə bəzi ixtirətdə bulunmayı köndimə bir vəzifə bildim. Dünənki günə velosipedə rəqib olaraq ənzari-ammə önündə gəzdiyinizi gördüm, təəccüb etdim. Rəsmi bir məktəbin müəlliminə, övladimüsliminin təhzi-əxlaqına məmur bir mürəbbiyə bu yolda hərəkət əsla yaqışmıyor.

Velosipedi layiqi vəchlə qollana bilmək üçün bir xeyli müddət zəhmət çəkmiş, əmək vermiş bulunan Cövdət əfəndi:

– Tühəf! Nədən yaqışmıyor? – dēdi.

Əbdülqədim:

– “Nədən yaqışmıyor!” Bu da sualmı, Cövdət əfəndi?.. Yaqışmadığını izaha həcət yoxdur, zənn edirəm. Bu bir əmri-bədihidir. Vəssalam! Müəllimlər, mübəssirlər durracəsüvar olaraq gəzərlərsə, töləbəyə nə qalır? Artıq şagirdən “sər bezəmin... na behava” olaraqmı gəzsinslər? Madam ki, nəzarəti-cəلیلə tərəfindən bu xüsusa dair bir əmnamə südur etməmiş, rəsmən bir müsaidə verilməmişdir, böylə gözmək olmaz! Dünənənzari-ələmə qarşı velosipedə minib gəzməniz bəndənizə deyil heyrət, dəhşət verdil! Hələ həmsirəniz xanımın bir fransız qarı ilə bərabər açıq bir arabada görünmələri bu dəhşətimi bir qat daha artırıb. Nə hala giriftar olduğumu təsəvvür buyurun. Gözlərim qararıb başım döndü, az qaldı bayılıyordum. Müslimə bir qadın açıq arabada, həm də bir fransız qarı ilə!.. Dəhşət!

Cövdət:

– Əfəndim, məramınız nədir? Nə demək istiyorsunuz?

Əbdülqədim:

– Cövdət əfəndi, əsil məramım xalisinə sizə bir qaç maddəyi bildirməkdən başqa bir şey deyil. Hənz gəncsiniz, yaşınız müsaidir. Parlaq bir istiqbalınız var, onu paymal etməməlisiniz! Sizin kibi zəvata qayətlə durəndiş bulunmaq, ehtiyatlı davranmaq lazım ikən, baxınız, nə qədər qəflət ediyor, tədbirsizlikdə bulunuyorsunuz. Daima qoltuğunuzda bir yığın kitablar, belinizdə sarıq bir quşaq olduğu halda soqəqlərdə, caddələrdə, köprü başlarında hər kəsə rast gəliyorsunuz. Əksəriyyətlə Səhhaflar çarşısında, Babi-ali, yaxud Bəyoğlu kitabçı dükənlərində dolaşırsınız. Övraqi-həvadisə ziyadə rəğbət göstərərək bir taqım qəzetçilərlə, mühərrirlərlə görüşürsünüz. Fransızca, almanca əcnəbi qəzetlər, məcmuələr gətirdərək əhibbanızı toplıyor, birlikdə mütaləyə ediyorsunuz. Ara-sıra məmaliki-əcnəbiyyədən namınıza məktublar gəldiyi dəxi görülyor!.. Bunlar yetmiyormuş kibi şimdiki ortaya bir də velosiped çıxardınız?.. Zati-alinizin velosipedlə gəzdiyinizi, həmsirəniz xanımın fransız madamaları ilə birlikdə faytonlara mindiyini və bütün bu saydıqlarımı şayəd nazir paşa xəbər alır, sonra bu xəbəri bəzi məqaməti-aliiyyəyə qədər isal edərsə, haqqınızda ceymi olur?!

Cövdət əfəndi hiddətindən qıpqırmızı qızardı, artıq səbr edəmədi:

– Mən, – dedi, – qəzetə oxuyuram, velosipedlə gəziyorum, yaxud ablam madamalarıla bərabər açıq arabalara, faytonlara miniyor, buna kimsənin müdaxiləyə haqqı olmaz! Bunlar həp köndi şəxsimizə mütəəlliq şeylərdir. Şəxsi işlərimdə keyfimə, həvəsimə, dəruni-xanəmin ümuri-xüsusiyyəsinə hələ birisi müdaxiləyə cürət etsin də, görsün ki, həddini bildirməyə müqtədirmiyəm, deyilmiyəm?! İnsanın zat və şəxsinə aid xüsusata əl uzadan həriflər anlaşılan adamın dəlisinə rast gəlməmişlərdir!

Bu sözlərin üzərinə Əbdülqədimin bənizi atdı, oturduğu yerdən qalxaraq:

– Bəndənizlə böylə laqırtı edərsiniz, artıq sizinlə qonuşmam!.. Bir də zati-alinizdən rica edirəm, nəzdi-acizanəmdə ricali-dövlətə, amirlərə toxunur sözləri ağzınıza almayasınız. Zəvati-müşarünileyhim haqqında italeyi-lisanda bulunmayınız! Üluüləmrə itaət və riayət cümləmizə fərzdür. Böyüklərimizin adlarını ehtiram və təzim ilə zikr etməlisiniz.

Cövdət əfəndi kəmalihiddətlə hərifin üzünə baxaraq dedi ki:

– Əzizim, nə söylüyorsun? Anlayamıyorum! Böyüklerimiz, ricali-dövlətimiz həqqində ağzımdan nəsəza bir söz çıxdımı? Üluülməre ita-ətdə, əkabirimizə riayətdə qüsur edəlim, filan deyən oldumu? Rica edirəm, rahatimi pozmayın! Mən tərifi-istiğamətdən ayrılmaz əhli-namus bir adamam, zatınız kibi əfəndilərlə görüşüb qonuşmaq istəməm! Casuslara etibar edənlərdən, heç əhəmiyyət verənlərdən deyiləm!..¹

Əbdülqədim nə yapacağını şaşırıdı, vücudunda bir rəşeyi-əsəbiyyə, çöhrəsində ələimi-dəhşət pəyda olduğu halda olələcələ geyinməyə başladı. Ömründə ilk dəfə idi ki, böylə qaba sözlər eşidiyordu. Nərdiban başına çıxarkən dedi ki:

– Xatirinizə gələnə söyləməkdə muxtarsınız. Ancaq şimdiden zatınıza xəbər veriyoram. Ehtimal, mabeynimizdə cərəyan edən sözləri birisi eşitdi. Binaənəleyh laqırtılarınıza başqa bir mənə verilib sui-təfsir edilməsin və biləxərə işin altından başqa bir şey çıxmasın, – deyərək aramızda təati olunan əfkarın xülasəsini, zübdəsini bir... curnal şəkildə nazir paşa həzrətlərinə və digər bir məqami-əliyə təqdim etməliyəm. Böylə bir hərəkətə məcburam.

Cövdət qəzəb və hiddətini artıq zəbt edəmədi. Qan təpəsinə sıçramış idi:

– Nə, nə! Nə buyurdunuz? Curnalmı təqdim etmək?!. Pəkələ, get də təqdim et! – deyərək Əbdülqədimi paltosunun yaxasından çalyaxa edib nərdivana doğru sürüklədi. Ənsəsindən şiddətlə itələdi. Hərif yağmurluğu ilə, lastiqləri ilə bərabər nərdiban boyunca paldıq-küldür aşağı qata qədər yuvarlandı. Nərdibanın qədəmləri kəsir olmaqla bərabər xeyli yüksək idi. Fəqət hər nədənsə Əbdülqədimin bir tərəfi əzilib qırılmaqdan təhlükəyi atlatdı. Böyük bir qəzadan yaxayı salımən qurtardı. Haman qalxıb burnunu, gözlüyünü yoxladı. Gözlüyə də bir şey olmamışdı. Əbdülqədim nərdiban boyunca yuvarlanıb dururkən qapıdan içəri üç qadın girdi. Təsadüf bu ya! Qadınların biri Ləman xanım idi. Bunlar aşağıda durub vəqəyi seyr etdilər. Əbdülqədim üçün bundan bətər bir hal təsəvvür olunmaz idi. Zənn edirəm, xəndə və istehzaya məruz olmaqdan, bir tərəfinin səqətlənməsinə, qolunun, bacağına şikəst olmasına razı olurdu. Şimdi el ağzına düşmək, bütün

¹ Şair Abdulla əfəndinin Trablisi-qərbə sürgün gedərkən bulunduğu idareyi-məxsusə vaporunda bir kameranın divarına əsəri-təbii olan şu beyti çaqu ilə həkk edib yazdığını xəbər aldım:

Etimad etdikcə adam şanına, namusuna,
Heç əhəmiyyət verilməz ələmin casusuna.

ələmə sərmayeyi-göftüğü olmaq bələsı var. Müdir, nazir, ehtimal bütün nəzarət keyfiyyətdən xəbərdar olacaq, yenidən müstəhziyanə bir rəsm, bir karikatur yapılacaq. Məzallah, işin altından başqa bir şey çıxmaq ehtimalı da var. İstintaqlar, mühakimələr, kim bilir, bəlkə də məmu-riyyətdən əzl olunub taşralara göndərməklər!..

Əbdülqədim ayağa qalxdığı vəqt Ləman xanım onu tanıdı. Fəsinin qəlibi büsbütün pozulmuş, püskülü önə gəlmiş, yağmurluğunun bir yanı omuzundan siyirilib sarkımış, lastiklərinin bir tək ayağından fırlamış bulunan Əbdülqədim pək gülcünc bir qiyafətə girmiş idi. Vəqənin səbəbi-həqiqisindən bixəbər bulunan Ləman xanım onun qəzaya düşdüyünə zahib olaraq kəndini zəbt edəmədi. Bülənd avaz ilə bir qəhqəhədar küüyüdü.

– Qah-qah-qah!

Pərdə-pərdə yüksələn qeyri-ixtiyari şu qəhqəhə, şu əsvati-müqtədi-mütəvaliyə lisani-ərəbi müəlliminin həm kükiliyinə, həm həyati-fani-yəsinə xatiməkəş oldu. Hər şey rədəndəz bir xəndə ilə xitam buldu. Əbdülqədim artıq qadınların nə dediklərini və nə yaptıklarını eşidib görmədi. Əqli başından getmiş idi. Xanəsinə giribənçək övdət edincə əvvəl əmrə Ləman xanımın qətifə üzərinə sürmə ilə işləmiş olduğu o uğursuz “Müəlləqati-səbə”yi divardan endirib çərçivəsindən çıxardı, bir tərəfə atdı. Sonra bir daha qalxmamaq üzrə soyunub yatağa girdi, yatdı.

Vəqeyi-süqutdan üç gün sonra nəzdimə Dursun ağa gəldi. Dedi ki:

– Bəy əfəndiyə bir şeylər olıyor. Həkim-filan çağırmaq eyi olmazmı?

Dərhal qalxdım, Əbdülqədimin xanəsinə getdim. Cibinliyin altında yorğanı başına çəkib yatıyordu. Ağzını bıçaq açmaz bir surətdə sükut eyliyüdü. Kəndisinə nə sual etsəm, cavabı yalnız ya “əvət”, ya “xeyr” idi. Başqa hər sözü ağzından bin müşkülətlə almalydı. Hərif yataqdan heç qalxmıyordu. Dursun ağa isə məhzun və mükəddər, arada-sırada içini çəkərək ətrafında dolaşıyor, fəqət sıxı-sıxı qəhvə ocağına uğrayıb, tiryaki fincanı ilə qəhvə içməyi də unutmıyordu.

Bir ay sonra Əbdülqədim Rakid əfəndi tərki-dəğdəğeyi-həyat eylədi. Cənazə alayında bulunmaq üzrə məktəbimizin kaffeyi-şagirdən və müəllimini ilə iki digər məktəbdə Əbdülqədimin dər oxuduğu siniflərin tələbəsi əmr almış idi. Əbdülqədimi son dəfə olmaq üzrə tabutu dəründə gördüm. Tabuta yeni vəz olunmuş idi. Tənşir üzərində bədə-lqüsl təkfın və təchizini hənuz ikmal ələmiş məhəllə imamı dostlarımdan bulunmaqla ricam üzərinə cənazənin üzündən kəfənin ucunu çəkib

qaldırdı. Aqibətülömr sarılıb büründüyü o kəfənin, uzanıb yatdığı o tabutun dərində mütəvəffanın siması nəzərə adətən lətif və xoş gəliyirdi. Vəchində bir mülayimət, bir növ məlahət, bir nimtəbessüm, hətta deyə bilərəm, bir sürur peyda olmuş idi. Guya kəndinə layiq qılaf və geyimlərin ən mükəmməli, ən müsənnəi bulunan o tabuta, içində bir daha çıxamayacağı o məhfəzeyi-əbədiyyəyə vəz olunduğu üçün məmnun və xoşnud idi. Mədəniyyətin cuşış və hərəkətini, bəşəriyyətin tərəqqi və hüriyyətinə, övladi-vətənin büləndiyi-amalını, ziyayi-əfkarını həp tabutda görmək istəyən bu adam şimdi tabutu kəndi canlandırmış idi. Bir həyat ikən canlı tabutdan başqa bir şey olmayan Əbdülqədim Rakid kimi zülmətpəsənd əfsurdəkan ancaq kəndiləri rəvnəq və həyat bəxş edə bilirlər. Əvət, Əbdülqədim ən böyük arzuna, bədiyi-amalına nail olmuş idi. Dilxahı vəchlə bir qılaf bulmuş idi!..

Cənazə “Sərvət” və “Məlumat” qəzətlərinin təbirincə, ehtifalati-faiqə ilə qaldırıldı. Nəşin önündə dərvişan və dədəkan təhlilxan, gerisində üç məktəb şagirdanı səfbəsteyi-nizam olaraq Ədirnə qapısına doğru yürüyörlər.¹ Cənazə alayına fələk dəxi iştirak etmiş idi. Təsədüfən o gün hava yağmurlu və möğmum olmaq münasibətilə mərhumun şərəfinə hər kəs müşəmməni, lastiklərini geymiş, ya şəmsiyyəsinə açmış idi. Tabutun üstünə göy və qırmızı bir əcəm şalı atılmış, bunun da üzərində iki qərib şey vəz olunmuş idi. Biri Əbdülqədimin nərdivəndən yuvarlandığı gündən sonra qalıb üzü görməmiş olan fəsi idi. Digəri isə... Nə idi bilirmisiniz? Ləman xanımın siyah qətifə üzərinə sirmə ilə işləmiş bulunduğu “Müəlləqati-səbə”dən bir qəç beyt. Şüb-həsiz, bu bir yanlışlıq əsəri idi. Ərəbcə bir kitab zənn eyləyib “Quran”ı cızmış həriflər bu dəfə də “Müəlləqati-səbə” qitəatını “ayəti-kəriməyi-Quran”iyyədən zənn edib nəşin üzərinə qoymuşlar idi. Cənazə Cövdətin xanəsi önündən keçərkən bu xanənin pəncərələrindən bir qəç cam gumburdu ilə qırılıb soqaqın qaldırımı üzərinə töküldü. Hər kəsin nəzərdiqqətini o tərəfə cəlb etdi. İçəridən fəryad və fəğan edən bir qadının seyhələri eşidildi. Bu qadın Ləman xanım idi. Əhibaddan bir zat dedi ki:

– Qəribədir, bu qadın ya qəhqəhə ilə güliyor, ya vaveylayi qoparıb ağlayor. Övsət bir halda bulunmaq guya təbiətində deyil!.. Bir də nə demək olsun! Mərhumə bir əqrabalığı-filanı olmadığı halda şu cam qırmaların, bağırıp çığırmanın mənası varmı?..

¹ Zənn edirəm, Əbdülqədim, “Mərkəz əfəndi”də mədfundur (Ə.H).

Kamal bəy Əbdülqədimin sərgüzəştinə xatimə çəkərək dedi ki:

– Şimdi fikrimi sizə açıqca söyliyəyimmə? Əbdülqədim kibi hüriyyəət düşmənlərini, istibdad qullarını qəbrə qoyub dəfn etmənin böyük bir zövqi vardır. Məzarlıqdan övdət edərkən hər kəs oruc tutmuş kibi surəti-zahirədə nəşəsiz görünməyə qeyrət eyliyordu. Batinindəki hüsniməmnuniyyətinə izhar etmək istəmiyordu. Şu hiss çoxdan keçmiş çoculuğumuz əyyamında böyüklərin xanədən bir tərəfə gedib bizi kəndi halımıza sərbəst buraxdıqları vəqt duyduğumuz sevincə təşbih edilo bilir. Azadə qalıb bağçada istədiyimiz qədər qoşar, sıçrar, saatlarca oynar, şu hüriyyəti-kamilədən keyfimizcə zövqyab olurduq. Hüriyyəət! Hüriyyəət!

Heyhat!.. O nə qüvvədir ki, yalnız zikri belə inşirahi-dərünə, səfayi-qəlbə badi oluyor. Zəhinləri, ruhülbəşəri ülviiyətə sövq eyliyor. Təcəllisinə bir şərəreyi-ümid bəsləyən insanın qanadlanıb balalara pərvaz edəcəyi gəliyor, deyilmi? Vəqəən o gün qəlbimizdə bir fərəh, bir sürur hiss edərək məzarıstandan övdət etdik. Fəqət vəqənin üzərindən bir qəç gün keçər-keçməz həyatımız ycnə əski hamam, əski tas halına girdi. Yənə əşəddü-minənnar bir intizar içində dadsız-duzsuz o həyat bizi sıxıb əzməyə, yorub üzməyə, bıqdırmağa, usandıрмаğa başladı. Gərçi yaşamanın, bərhəyat bulunmanın məmnuniyyətinə dair o əmri-rəsmiyyə südur etməmişdi, fəqət insan kibi yaşamanın da imkanı yox idi. Məişətimizdə eyiliyə doğru heç bir təbdil vüquə gəlmədi. Əbdülqədimi torpağa gömdük. Bundan nə çıxar? Daha nə qədər Əbdülqədim Rakid kibi qılafpuş əbləhlər, tabutnişin dirilər, dilmürdölər aramızda gəzib duruyorlar və daha nə qədər vəqətlər gəzəcəklərdir.

Burada Əbdülittihad Əhməd əfəndi cığarasını tutduraraq dedi ki:

– İştə bəlanın ən böyük, məsələnin can alacaq yeri budur!

Edadiyyə müəllimi Kamal bəy:

– Və bu gedişlə daha nə qədər Əbdülqədimlər, Əbdülqılaflar yəni-dən peyda olacaq! – deyib sofadan dışarı çıxdı, av köpəklərinə səsləndi.

Kamal bəy şişmanca, qısa boylu, açıqalınlı, qarasaqqallı bir zat idi. Saqqalını boyu verib xeyli uzatmış idi. Onun son sözləri ilə av köpəkləri arasında bir münasibət bulamayan Əhməd əfəndi:

– O nə? Qılaflı adamlar avunamı gediyorsan?

Kamal bəy:

– Hənzur öylə bir seyd və şikara hazırlığımız yoxdur, – dedi və sonra ətrafa göz gözdürərək laqırtıyı çevirdi:

– Nə gözəl məhtabdır! Ortalığın lətafətinə heç bir deyəcək yoxdur!..

Gecəyarı olmuş idi. Aləm dərin bir uyquya dalıb dinləniyor, hər şey sükut eyliyirdi. Nə bir hərəkət görünür, nə bir səda eşidiliyordu. Təbiətin bu dərəcə sükut və aramına heyran olmamaq qabil deyil idi. Evlərin, dərə-təpələrin, ağacların sükunəti insanın ruhuna, əfkarına sirayət eyliyirdi. Gecənin pərdeyi-zilalı ilə məstur bütün məxluqat mihənməşəqini, alamü-iqdarını nisyanə tərki ilə istirahət ediyordu. Şu asudəgiyi-növm içində hər tərəf həzin, fəqət lətif və gözəl idi. Kəvakibi-bidari-asiman şu mənərəyi-xabaludi guya bir rıqqət və şəfqətlə tamaşa eyliyirdi. Guya məsəvadən şər qalxıb yerinə xeyir və səadət qaim olmuş idi. Əhməd əfəndi nəzərini məhtabda lətafəti bir qat daha artan o gözəl mənərənin, o üfuqi-binəzirin heç bir nöqtəsində təvəq-qüf etdirməyib qərib təxəyyülata daldı. Pişində rəvayihə-təbiə nəşr edən o nəbatatı-gunagun. Çamlarla, sərvi və sünbüllərlə müzəyyən o təpələr. Uzun cayırın o vəhşətəməz mürğzarı. Qurbəğalı dərənənin o hüznəvər sükutları, daha iləridə bir sükunəti-şairənə içində Qazı köyü, Muda, Qızıl torpaq və sair məvəqəin köşkləri, bağçaları mübhəm bir rəya kibi duruyordu. Sağ tərəfdə bezi təpələr hail olduğundan dənizin müqabil yaxasında bulunan İstanbul – o şəhri-əzim, o paytəxti-müslimin görünmüyordu. Ancaq bir qisminin camələri, məscidləri, göylərə qədər etilə edən minarələri, qübbələri uzaqdan dumanlar içində bir cismi-lətif, bir teyfi kibi xəyal-miyal seçilə bilirdi. Əhməd əfəndinin nəzəri nə o tərəflərə, nə ləməpani olan qəmərin nurlarında bir səthi-simin iradə edən Mərmərə dənizinə, nə də bu dənizin ortasında sıra ilə düzülmiş adalara, o camlı-fərəhəfza cəzirələrə mətuf idi. O nəzər üfūqlərin maverasında, başqa ələmlərdə dolayırkən aqibət sol tərəfdəki səhralara inıtaf etdi. Gözünə tənha, qırların ortasında mətruk, məhcur, fələkzədə bir qəsr ilişdi. Viran və xəzəndidə bir bağça ilə mühat bu qəsrin yabanı otlar, çalılar istilə edən qapılarına, divarlarına vəbalı imiş kibi iyirmi-otuz sənədən bəri təqribə kimsə cəsərətəyab olamıyordu. Onun o gecə ay aydınlığında ibraz etdiyi mənərə Əhməd əfəndinin zehnidə bir çox əfkar və xatirat oyandırdı. Nəhayət, silsileyi-əfkarı qılaf və məhfəzə sözlərinə müntəhi oldu. Sədədə ricu ilə dedi ki:

– Əvət, bəlanın ən böyüyü əshabi-qılafın kəsətidir!.. Bizzat müzürri qılafın, məhfəzələrin də həddi və hesabı yoxdur. Şəhərin o daim içində yaşadığımız izdiham və təəffünü, cüzi ruzğardan insanların ciyərlərinə dolan tozu, toprağı, sokakların yağmurlu havalarda topuqlara çıxan çamurları, pislikləri, marin və abirini təciz edən o murdar-

murdar köpəkləri həp asarı-qılaf və məhfəzə deyil də nədir? Avamın qulaqları patlata-patlata zər atıb tavla oynamaq üçün qiraətxana namı verərək toplandıqları müləvvəs, havasız o məhəllələri qəhvə, xəvasın gecələr odalara qapanıb ta besabah daldıqları beziklər, pokerlər, filanlar, dəvairi-hökumət iqlamında bihudə yazılıb, əksəriyyəni sürüncəmədə qalan, ya həsiralıtı edilən bol-bol övraqi-rəsmiyyə həp tərəqqiyyəti-maddiyyə və mənəviyyəməzə mane qılaf deyil də nədir? İşsiz-gücsüz məddahin adamlarla, dalqavuşluqdan başqa bir şey bilməyən heysiyyətsiz həriflərlə kəndini əhatə etmək, ömrün qismi-özəmini xadim ağaların əlində, beyinsiz, tənbel bir taqım qadınların içində keçirmək, daima bu kibi adamların müsahibətlərinə rəğbət edərək dürlü-dürlü saçmasapanlarına qulaq vermək həp qılafa meyil və həvəs deyil də nədir? Nücebadan istedad və qabiliyyəti göstərənlərin, elm və hünərlə sərəfraz olanların məcburən içində qalıb bir yana çıxamadıqları o şəşəli iqamətgahları dəxi bir növ zərəndud qılaf və məhfəzədən başqa bir şey deyil! İştə cümləsinin halı gülşən-sarayı başına zindan kəsilmiş şu qəsr sahibinin halından pək də fərqli olmadığı meydandır!.. Arzu edərsəniz bən də sizə qayət ibrətəməz bir sərgüzəşt nəql edəyim.

Kamal bəy:

– Xeyr, xeyr, artıq uyqu zamanı gəldi. Yarına buraxınız! – dedi.

Bu söz üzərinə hər ikisi də içəri girib biri karyola, biri də kanapa üzərinə uzandı, örtünüb yatdılar. Fəqət bunlar hənuz uyquya varmıyandan xəfif bir ayaq səsi, bir tərpidi eşidildi. Biri xanənin qərbində gəziniyordu, bir qaç addım atıyor, tövqif eyliyor... Sonra təkrar yürüyor idi. Tıp... Tıp... Şübhəsiz, ayaq səsləri idi. Av itləri mırıldandılar.

Kamal bəy:

– Şu gəzən Fatma qadındır, – dedi.

Bir az sonra ayaq səsi eşidilməz oldu.

Əhməd əfəndi yatağı içində bir tərəfdən o biri tərəfə dönərək dedi ki:

– Bizim bu yaşayışa da yaşayışmı denilir? Hər an kəzzab və riyakar adamların, müzəvvir həriflərin yalanlarını, saxtakarlıqlarını eşidib görüyor, səbr ediyoruz, səsimizi çıxaramıyoz. Çıxaramadığımız üçün bədələn əhməq namı qazanıyoz, nə təcavüzlərə, təərrüzlərə, nə qədər həqarətlərə təhəmmül ediyoruz! Hürrendiş, rastku əhli-namusun, əfkari-münəvvərə əshabının tərəfdarı bulduğumuzu kətm eyliyor, məsləkimizi bildirməyə, fikrimizi ələnən söyləməyə cəsərət edəmiyoruz. Kəndimiz də hər kəs kibi yalanlar deyib, mütəbəssisanə təbəssümə məcbur oliyoruz. Əql və məntiqə, ədalət və həqqaniyyəti, şəriəti-

qərrayı–islamiyyəyə müvafiq qəvanın və nizamat yerinə hər rast gələnin keyfinə, məcazına xidmət edirik. Hər nə üçün? Bir parça əkmək üçünmü? Yoxsa, maaşı verilməyən bir məmuriyyət üçün, yaxud dəyər-siz bir təqim adamlara verilə-verilə şərəf və cibarını qaib etmiş iki paralıq rütbə üçünmü?.. Yerini dibinə batsın öylə məmuriyyət də, öylə rütbə də!.. Xeyr, xeyr, billah, böylə yaşamaq olmaz! Bu dərddə bir çarə bulmalıdır!..

Edadıyyə müəllimi Kamal bəy:

– Yenə tənburunuz nəğməyi–üxraiddən tutdurdunuz!.. Əzizim, artıq uyqu zamanı gəlmədimi, ya?

On dəqiqə sonra Kamal bəy gözəlcə uyuyurdu. Əhməd əfəndi isə yatağında bir dürlü rahat edəmiyordu. Gah sağına, gah soluna dönərək dərin-dərin içini çəkiyordu. Nəhayət, yerindən fırladı, xanədən çıxdı. Dışarıda oturub can sıxıntısından çıxmasını yaxdı... Şərqi cəhətdən asmanın yavaş-yavaş qızarıyordu. Bulutlar ənvəri-rəngarəng ilə füzuzan, müşəşə bir fəcr nümayən olıyordu. Quşlar tərənnümə başladılar... Nagah Əhməd əfəndinin qulağına bir səmti-məchuldan gözəl bir səda gəldi. Birisi “Təraneyi-səhər” olmaq üzrə “Turani”nin qitəatını təğənni edirdi.

Zülmətü–şər bulsa da bir dəm zəfər,
Pərtova hökm etsə də zülmət əgər,
Sönsə də ənvəri-kamalü hünər,
Qəm yemə, səbr et, bu da, yahu, keçər!

Həqqü–ədalətdən əsər yoxsa da,
Hərisi-qanun bir ər yoxsa da,
Zülmü edənə qarşı sipər yoxsa da,
Qəm yemə, səbr et, bu da, yahu, keçər!

Millətə, milliyətə, hürriyyətə,
Aşiq olan uğrasa da möhnətə,
Yarı-vətən düşsə də gər qürbətə,
Qəm yemə, səbr et, bu da, yahu, keçər.

ƏBƏDİ GÖZƏLLİKLƏR

(Şeirlərdən seçmələr)

Ey Ulu Tanrı...

Ey zati əbədi, örtüdə gizli!
Ey özəldən bəri izləri bəlli!
Ey namütənahi, qüdrətin eylər
Hər yerdə, hər canda, hər an təcəlli.

Getenin “Faust”undan tərcümə[11]

Eyvah ki, dünyaları fikrim dolaşırkən,
Təqibə nə at var, nə qanat var, nə də yelkən.
Sərbəst uçuşur fəvqi-çomənzarda quşlar,
Əlhən ilə ixtar qırlarsa baharı,
Səvdayı-vətən zovqi ilə eylər isəm seyr,
Səhraları, dəryaları, bir durna qatarı,
Çamlı yuca dağlar üzərində əzəmətlə.
Şahin pəru-balın açıb eylərsə təali,
Yüksəlməgə balalara, aləmləri seyrə
Hər fərdi edər sövq onun hissi xəyali.

Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı

(Bir osmanlı qəzetəsində görülmüşdür)

Səmadan bir mələk heyrətlə der: İnsanlar, insanlar!
Nədir bu, ruyi-ərzi qaplıyor al qanlar, insanlar!
Şəhidi-tiginiz ixvanınızdan almasın fəryad!
Əcəb kimdir şu xunalud olan bicanlar? İnsanlar!
Ölən kim, öldürən kim, zülm edən kim, ağlayan kimdir?
Bir az fikr eyləyin: Sizdən degilmi onlar? İnsanlar!
Fədayi-zülmünüz sizdən, sizin cəlladınız sizdən!
Nasıl qail olur bu halə, ya vicdanlar? İnsanlar!
Mənahi zövqinizmi? Bir təhəşi yoxmu Xalıqdən?
Sizi niranə sövq etməzmi bu üsyanlar? İnsanlar!
Mübəşşirmisiniz cənnətlə? Yoxmu xovfi-rəbbani?
Kitabüllahi bir təftiş edin fəttanlar! İnsanlar!
Baxın bir nəzrəyi-ibretlə səmti məşəri-xakə!

Şu iqlimi-vücuda ey olan mehmanlar, İnsanlar!
 Neçün bir firqəniz islah edər, bir firqəniz ifsad?
 Nədən təsirsiz qalmış əcəb bürhanlar? İnsanlar!
 Nədən bir firqəniz imar edər, bir firqəniz təxrib?
 Neçin xəndani bais dideyi-giryanlar? İnsanlar!
 Nədir bin müxtəlif surət? Nədir bin müxtəlif sirət?
 Nədir bu ərseyi-hikmət? Nədir cövlanlar, İnsanlar!
 Nə heyrətbaş olur görsəydiniz ətvəriniz böylə,
 Dəmadəm ah edər, eylərdiniz əfqanlar, İnsanlar!
 İlahi, yox xəbiri-hikmətin, ancaq yapan sənsən,
 Nə yapsın əql irişməz, neyləsin izanlar? İnsanlar!

Yurd qayğusu[12]

Ucundadır dilimin,
 Həqiqətin əzəmi;
 Nə qoydular söyləyim,
 Nə kəsdilər dilimi!..

Bilirmisin cahillər
 Nə etdilər vatana?
 Nə qoydular uyusun,
 Nə qoydular oyana.

Böylə durmaq uyusuq,
 Rəvamı bir diriye?!.
 Nə getmədə iləri,
 Nə dönmədə geriye!..

Düşman qırar kapuyu,
 Biz içərdə qayğusuz;
 Nə evləri ayırır,
 Nə bir evli oluruz!..

Ayılmadı qələmim.
 Şu türk ilə əcəmi,
 Nə qoydular yazayım.
 Nə qırdılar qələmi.

İZAHLAR

Əli bəy Hüseynzadənin əsərlərinin şərhində geniş mündəricəli ayrıca bir kitabın səhifələrinə sığa bilər. Görkəmli alim Ofeliya Bayramlının müxtəlif illərdə nəşr etdirdiyi “Siyasəti-fürusət” (1994), “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar” (1996), “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” (1997), “Qərbin iki dastanında türk” (1998) kitablarına yazdığı 2200-ə yaxın şərh və izahların əhatə dairəsi bunu təsdiq etməkdədir. “Seçilmiş əsərləri” isə bəzi zəruri izahlarla təqdim etməyi lazım bildik.

■ Məktubi-məxsus

1. Macar şərqşünası German Vamberi (1832-1918) nəzərdə tutulur.

2. Əli bəy Hüseynzadənin “Turan” şerini 1892-ci ildə yazdığı ehtimal olunur. Müəllif onu “Məktubi-məxsus”a əlavə edərək Misirdə çıxan “Türk” qəzetinə göndərsə də, şeir o zaman dərc olunmamışdı. Hüseynzadə yadında qalan bu hissəni 1915-ci ildə Yusuf Akçuraya söyləmiş, o da həmin parçanı 1928-ci ildə nəşr olunmuş “Türkölüyün tarixi” əsərinə daxil etmişdi.

“Turan” şerini və “Məktubi-məxsus”u nəzərdə tutaraq Yusuf Akçura etiraf edirdi ki, “Hüseynzadə Əli bəy, müsəlman türklər arasında ilk Turanidir”.

Erməni vətəndaşlarımıza tövsiyə və ixtaratomuz

3. “Həyat” qəzetin 1-ci sayında (7 iyun 1905) Əli bəy Hüseynzadənin “Sahibi-”Tülüat”ın bir mənzuməsinə nəzirə”si dərc olunmuş və M.Ə.Sabir “Beynəlmiləl” adı ilə məşhur olan “Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza” şerini Əli bəyin aşağıdakı mənzuməsindən təsirlənərək yazmışdı:

Pəncələşmək müqtəza bu narəva halat ilə,
 Keçməsin əyyamımız bihudə bir heyhat ilə,
 Cəhli-xəlqi eyləyək bərbad irşadat ilə,
 Baği-mülki eyləyək abad islahat ilə.
 Dövri-islahatdır, sülhü səlah əyyamıdır!
 Arkadaşlar, sülh edin, sülh etmənin hängamıdır!

Arkadaşlar, sülh edin, ta ki, sevinsin kainat,
 Sülh içində sənəti-elmü hünər bulsun nicat,
 Sülh ilə qabil ikən şanlı, dirəxşani-həyat,
 Ümmətə lazım degil böylə şərəfsiz bir məmat:
 Dövri-islahatdır, sülhü səlah əyyamıdır,
 Arkadaşlar, sülh edin, sülh etmənin hängamıdır!

Daima feyzü rifah eylər təvəllüd sülhdən,
Hər tərəfdə bir vifaqə daimi mümkün ikən,
Bir nifaq içrə vətən layiqmi olsun naləzən,
Bax nə söylər aləmə qarşı bütün əhli-süxən:
Dövri-isləhatdır, sülhü səlah əyyamıdır!
Arkadaşlar, sülh edin, sülh etmənin həngəmidir.

4. Əli bəyin bu sözləri Mirzə Ələkbər Sabir haqqında yazılmış ilk mətbu fikir və ilk rəydir.

“Milliyyət və insaniyyət”

5. “Öylə bir şiddəti-təsmim ilə çıxdıq ki, yola, qarşıya çıxsa əgər səngi-məzarımız” dönənlərdən deyiliz”. Misra Əbdülhəq Hamidin bir şerindən götürülmüşdür. Əli bəy həmin şeri 27 mart 1905-ci il tarixli “Kaspi” qəzetində “Gənc türklük nədir?” məqaləsində bütövlüklə rus dilinə tərcümə etmişdi: *“Выйдя в путь, я с такой силой решил никогда не возвращаться назад, что не вернусь, если даже предо мною предстанет в виде препятствия надгробный камень моей могилы...”*

“Siyasəti-fürusət”

6. “Siyasəti-fürusət” 1908-1910-cu illərdə hissə-hissə “İrşad”, “Həqiqət”, “Tərəqqi” qəzetlərində dərc olunub. Əli bəy Hüseynzadə “Müxtəsər bioqrafik məlumat” yazısında əsərin bir kitab halında nəşr oluna bilməməsini müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirsə də, təəssüf ki, həmin “səbəblərin” izahını vermir. “Bioqrafik məlumat”da Hüseynzadə əsərin adını “Siyasət və füsusət” şəklində qeyd edib.

“Siyasəti-fürusət” barədə ilk elmi rəyə türk alimi Hilmi Ziya Ülkenin 1969-cu ildə dərc etdiyi “Türkçülüğün və türk sosializminin babası Əli Turan” adlı əsərində təsadüf olunur. Hilmi Ziya Əli bəyin bu əsərini renessans dövrü humanistlərinin əsərləri ilə müqayisə edir və “Siyasəti-fürusət”in üslubunu bu tərzin türk ədəbiyyatındakı ilk örnəyi adlandırır:

“Hüseynzadənin diqqətə dəyər ... əsərlərindən biri “Siyasəti-fürusət” adlı alaylı (humoristique) və hicvli əsəridir. Yazar yazı silsiləsinin əvvəlində bunu Oliver Swift kimi atların toplumuna aid bir təsvir olduğunu və konunun rus yazarlarından Doroşeviçin yenə kazak atlarına dair alayıcı əsərindən cəslənmiş olaraq islam-türk dünyası üçün qələmə alındığını söyləyir. Daha başda “siyasət” kəlməsinin cəza və edam anlamında istifadəsini “Siyasəti-fürusət” ilə də atların ölüncəyə qədər qırbaqlandığının qəsd edildiyini anladır. Bu mövzunun içində Hüseynzadə bütün Şərq (əski İran, türk, islam) tarixini, onun

çözülməmiş məsələlərini, sosial böhranlarını qoymağdadır. Kitabda zəngin bir İran ədəbiyyatı, türk tarixi bilgisi görünür. Yazar burada Erasmus, Anatol Frans kimi Qərb humanistlərinin yunan-latın mifoloji və tarixlərinə dayana-raq yapıqları hicv tərzini tarix boyunca bağlı bulduğumuz Şərq humanizmi içində yapmağdadır. Burada “Şahnamə”nin başlıca qəhrəmanlarının ağızından ən önəmli siyasi və sosial məsələləri qonuşur. Bəzən Fəzlullah ilə Kəyumərs elə uzun qonuşmağa girişirlər ki, orada insan bütün günün sorularını, istibdad, hüriyyət, sosializm, milliyyət sorularının simgələr halında dilə gəldiyini görür. **Renessans dövrünün humanistlərindən başlayaraq fransız və ingilis ədəbiyyatlarında sürüb gedən bu tərzin türk fikir ədəbiyyatında ilk örnəyini Hüseynzadə bu əsərlə verməkdədir.** Əski hicvimizin küfurlə qarışıq tərzə buraxıldığı, Baha Tofiqlə Avropai polemik və tənqid yoluna girildiyi zaman-dan sonra da bu nöqtəli incə tənqid tərzə tətbiq olunmuş deyildi. Halbuki, fikrin incəliklərinə girə bilmək üçün Erasmusdan Anatol Fransa qədər gəlişən bu tərzin yerləşmiş olması gərəkdir ki, bu baxımdan Hüseynzadənin əsəri başa-rılı bir örnək olaraq durmağdadır”.

Əsər ayrıca kitab şəklində ilk dəfə O.Bayramlı tərəfindən 1994-cü ildə Bakıda nəşr olunmuşdur.

7. **“Salyandakı bəradərim”**. Əli bəy Hüseynzadənin yeganə qardaşı İsmayıl bəy Hüseynzadə nəzərdə tutulur.

Əsərin yazıldığı 1908-ci ildə İsmayıl bəy Ə.Hüseynzadəyə göndərdiyi bir məktubda salyanlıların Əli bəyi Rusiya Dövlət Dumasına vəkil seçmək istədik-lərini xatırladır və bu məsələyə təcili münasibət bildirməsini ondan xahiş edirdi.

İ.Hüseynzadə 1868-ci ildə Salyanda anadan olub. Əvvəlcə Tiflisdə ruhani idarənin yanındakı məktəbdə, sonra Tiflis Gimnaziyasında təhsil almışdı. Tiflis 1 nömrəli gimnaziyasının direktoru Markovanın imzaladığı 2 yanvar 1889-cu il tarixli arayışda bildirilir ki, İsmayıl Hüseynzadə gimnaziyaya 1878-ci ildə daxil olub və 1889-cu ildə nənəsinin xahişinə əsasən təhsilini yarımçıq qoyaraq gim-naziyaadan azad edilərsə də, ona məktəbi bitirən digər gimnazistlərin malik olduğu səlahiyyətləri veriblər.

1925-ci ilə kimi Salyan 1 nömrəli ikinci dərəcəli Müttəhid Zəhmət Məktəbində müəllim və məktəb pedaqoji şurasının katibi olmuş İ.Hüseynzadə xalası Fatmanın qızı Mina xanımla ailə qurmuşdu. Beş övladı vardı: türk ordusunun azərbaycanlı zabiti Sultanibrahim Hüseynzadə, Şəmsəddin Sami (1908-ci ildə anadan olan Şəmsəddinə bu adı məşhur türk ədibi Şəmsəddin Saminin şərəfinə Əli bəy Hüseynzadə vermişdi), Azərbaycan Cümhuriyyəti Parla-men-tinin 1919-cu il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş yüz tələbədən biri Bəhrəm Hüseynzadə, Timiryazev adına Akademiyanı bitirmiş Firidun Hüseynzadə və Böyükxanım (Əli bəy

“Azərbaycanlı ailəsi” tablosundakı kiçik qızın təsvirində Böyükxanımın obrazını yaratmışdı).

İ. Hüseynzadə ailə üzvləri ilə birlikdə 1941-ci ildə Şimali Qazaxıstana sürgün edilir və 1943-cü ilin qışında sürgündə dünyasını dəyişir.

8. “Qərbin iki dastanında türk”

Bu əsərini Əli bəy Hüseynzadə 1923-cü ildə yazmağa başlayıb. Torkvato Tassodan tərcümə etdiyi və “Qərbin iki dastanında türk” əsərinin sonuna daxil edilmiş parça 1923-cü ildə “İctihad” dərgisinin 153-cü sayında “Qazi ösgərimizə” başlığı ilə dərc olunmuşdu. Tədqiqatçılar “Qərbin iki dastanında türk” əsərinin 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultaya məruzə mətni olaraq təqdim edildiyini qeyd etsələr də, bunu təsdiq edəcək heç bir sənəd yoxdur. 1926-cı ilin avqustunda İstanbulda keçirilən istiqlal məhkəməsində Hüseynzadə bu əsəri “Qazinin mənqəbəsi”, başqa sözlə, Atatürkün tərifli adlandırmışdı.

Əsər ilk dəfə 1926-cı ildə 45 səhifəlik kitab şəklində Bakıda “Üçüncü İnternasional Mətbəəsi”ndə latın qrafikası ilə nəşr olunmuşdur.

9. Həmdullah Sübhியə məktub

1924-cü ilin avqustunda Türkiyənin maarif vəkili Həmdullah Sübhi Tanrıövər rəsmi məktub yazaraq Əli bəy Hüseynzadədən soyadı haqqında fikirlərini soruşmuşdu. Əli bəy bu məsələ ətrafında uzun müddət düşünmüş, nəhayət, 1925-ci ilin sentyabr ayında Tanrıövərə cavab yazmışdı.

Məktub Hilmi Ziya Ülkenin 1969-1970-ci illərdə “Yeni insan” dərgisində (№ 84-85) dərc olunmuş “Türkçülüyn və türk sosializminin babası Əli Turan” əsərindən götürülüb.

Azərbaycan oxucusuna ilk dəfə təqdim olunur.

10. “Əbdi-qıraf və məhfəzə”

İlk dəfə “Həyat” qəzetinin 1905-1906-cı illərdə çıxan 9, 10, 11, 25 noyabr, 5, 31 yanvar, 9, 12 fevral, 9, 10, 11, 25 noyabr tarixli saylarında, sonra isə 1906-cı ildə Bakıda 51 səhifəlik həcmində ayrıca kitab şəklində nəşr olunub.

Əli bəy Hüseynzadənin bu barədə qeydi belədir: “İstibdad dövrünə aid İstanbul həyatından bir lövhə olan “Qıraf və məhfəzə” adlı hekayə kiçik bir kitab halında Bakıda basılmışdı (Çexovun bir əsərindən adaptasyondur)”.

11. “Faust”dan tərcümə

Təqdim olunan parçanı Əli bəy 1893-cü ildə tərcümə etmişdir. Bu, ümumiyyətlə “Faust”un türk dilinə tərcümə edilməsi baxımından ilk cəhddir. 1906-cı ildə “Füyuzat”da əsərdən “Səhni-tamaşada müdir – Şair – məddah” və digər parçalar (№1-6) dərc olunmuşdur. Nəhayət, 1932-ci ildə Getenin vəfatının 100-cü ildönümü münasibətilə tərcümələr İstanbulda “Hamid” mətbəəsində kitabça şəklində nəşr edilmişdir.

Dahi türk şairi Əbdülhəq Hamid tərcümə ilə tanış olduğdan sonra Əli bəy Hüseynzadəyə ünvanladığı 10 aprel 1932-ci il tarixli məktubda yazırdı:

“Müəzzəz və möhtərəm əfəndim həzrətləri.

Getədən mütərcim bəzi əsər və əşarınızı bəndənizə ihda etmək surətilə vaqi olan lütfünüzə hassatən ərzi-şükran edərim. Əsli nəfis olan bu əsərin tərcüməsi də ənfəs olmuş. Himməti-ədəbiyyəniz şayani-təbrikdir. Bir vaxtımüsaidə ziyarəti-alinizə şitab ilə şifahən də ərzi-minnətdari edəcəyimi bəyan edər və haqqı ustadilərdəki layəzal ehtiramatımı bu vəsiləylə dahi təyid eylərim əfəndim”.

12. “Yurd qayğusu” şeri “Hali-vətən” adı ilə başqa bir variantda Misirdə (Qahirə) çıxan “Türk” qəzetinin 1904-cü il 24 təşrinisani tarixli 56-cı sayında (2-ci sənə) dərc olunub.

MÜNDƏRİCAT

<i>Əli bəyin irsi və varisləri... (Yaşar Qarayev)</i>	4
<i>Redaktordan</i>	22
Məktubi-məxsus	30
Qəzetəmizin məsləki	32
Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz	38
Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir	41
Erməni vətəndaşlarımıza tövsiyə və ixtaratımız	70
Xəyali-xam	74
Türk dilini öyrənməyin fəvaidi	78
Gözüaçıq tacirlərimizə xitab	81
Hürriyyət	83
Rəmazanül-mübarək və hürriyyət	85
Avropalılar və Makcdoniya	86
Yenə dil müşkülü	92
Rusiya inqilabının əhəmiyyəti-ələmiyyəsi	95
Kristofor Kolumbu, yoxsa türklərmi?!	98
Abdulla Cövdət "ictihad"ı ilə Misirdə ictihada başlıyor	99
İngilis əsarı türk dilində və "Şilyon məhbusu"	102
Milliyyət və insaniyyət	110
"Molla Nəsrəddin" və "Dəbistan"	115
Müxtəlif bəhanələrlə adam öldürmək	118
Axund Əbu Turab həzrətləri "Elmi-əbdan"	122
Ziştbin bir filosofun vəfatı	130
Bakı vilayəti məbusları	134
Sola, sola, sol tərəfə!	136
Kuhi-Qaf və Simurğ	140
Hürriyyət və vətəni-Firdovsi	145
Vidanamə	147
Həyat və meyli-füyuzat	150
İcmal	155
Vəqayeyi-ələmə bir nəzər	158
Tolstoyluq nədir	164
Şüunət	175

Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar	181
Şiller	191
Nicat məhəbbətdədir!	194
Müzəffərəddin	200
Novruzü-inqilab	208
Cilvəgahi-hüquq	216
Məcnun və Leylayı-İslam	222
Mövludi-nəbi	235
"Əhvali-ələm və diri müstəhasələr"	238
İntiqad edirik, intiqad olunuyoruz	250
Kasablanka faciəsi və Osmanlı-İran komediyası	260
Pərdə eniyor – son tamaşa	267
Siyasəti-fürusət	274
Qərbin iki dastanında türk	410
Həmdullah Sübhiyə məktub	440
Əbdi-qıf və məhfəzə	443
Əbdi gözəlliklər	471
<i>İzahlar</i>	473

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Yalçın Şükürov</i>
Korrektorlar:	<i>Pərinaz Musaqızı</i> <i>Fəridə Səmədova</i>

Yığılmağa verilmişdir 17.05.2007. Çapa imzalanmışdır 27.12.2007.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 30. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 254.

Kitab “Şərq-Qərb” mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17.